

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ
МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН
MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN**

**«І.ЖАНСУГІРОВ АТЫНДАҒЫ ЖЕТІСУ УНИВЕРСИТЕТІ» КЕ АҚ
НАО «ЖЕТЫСУСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ ИМЕНИ И.ЖАНСУГУРОВА»
«ZHETYSU UNIVERSITY NAMED AFTER ILYAS ZHANSUGUROV»**

**«XXI ҒАСЫР: ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ ИННОВАЦИЯ»
*атты жас ғалымдар мен студенттер арасындағы
Республикалық ғылыми-тәжірибелік конференция***
МАТЕРИАЛДАРЫ

МАТЕРИАЛЫ
*Республиканской научно-практической конференции
молодых ученых и студентов*
«XXI ВЕК: НАУКА И ИННОВАЦИИ»

MATERIALS
of the Republican scientific and practical conference
«XXI CENTURY: SCIENCE AND INNOVATION»

УДК 001
ББК 72
Ж66

Редакция алқасы

Редакционная коллегия: Қ.М. Баймырзаев (бас редактор), А.С. Бахтаулова (бас редактордың орынбасары), Л.Н. Карашолакова.

Editorial colleague: K.M. Baimyrzaev (editor-in-chief), A.S. Bakhtaulova (deputy of editor-in-chief), L.N. Karasholakova.

«XXI ҒАСЫР: ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ ИННОВАЦИЯ» атты жас ғалымдар мен студенттер арасындағы Республикалық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары - Талдықорған, І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, 2022. 365 б.

Ж66 *Материалы Республиканской научно-практической конференции молодых ученых и студентов «XXI ВЕК: НАУКА И ИННОВАЦИИ»* – Талдықорған, Жетысуский университет им. И.Жансугурова, 2022. 365 с.

«XXI CENTURY: SCIENCE AND INNOVATION» *Materials of the Republican scientific and practical conference* – Taldykorgan, Zhetysu University named after I.Zhansugurov, 2022. 365 p.

ISBN 978-601-216-805-1

Жинақ материалдары білім беру мен ғылым саласында инновациялық зерттеу жұмыстарымен айналысатын ғалымдарға, докторанттарға және магистранттарға арналған.

Материалы сборника предназначены ученым, докторантам и магистрантам, занимающимся исследованиями инноваций в образовании и науке.

Collection of materials is intended for scientists, Master and Doctor students, who are interested in innovative research in education and science.

УДК 001
ББК 72

ISBN 978-601-216-805-1

UDC 372.881.1

METHODS OF FORMING LEXICAL SKILLS OF STUDENTS OF 3-4 GRADES IN THE PROCESS OF FOREIGN LANGUAGE EDUCATION

Aldabergen A.K., 4th year student of foreign language: two foreign languages educational program

Baigudanova G. K. senior lecturer, master of education

Zhetysu University named after Iliyas Zhansugurov, Taldykorgan

E-mail: aizataldabergen01@mail.ru; gulzhanat_67@mail.ru

This article aims to provide more insight into the numerous strategies employed in teaching vocabulary at school which make the students enjoy the English class. Thus, this article focuses on the methods and approaches adapted according to the level, time, and subject. Applying the research approaches, this article presents the findings of document analysis focused on the previous studies on teacher role in forming lexical skills of students of 3-4 grades in the process of foreign language education.

Key words: teacher, lexical skills, students, foreign language education.

Данная статья предоставляет более полное представление о многочисленных стратегиях, используемых при обучении лексике в школе, которые позволяют учащимся получать удовольствие от занятий английского языка. Таким образом, в этой статье основное внимание уделяется методам и подходам, адаптированным в соответствии с уровнем, временем и предметом. С применением исследовательских подходов, в статье представлены результаты анализа документов предыдущих исследований о роли учителя в формировании лексических навыков учащихся 3-4 классов в процессе обучения иностранному языку.

Ключевые слова: учитель, лексические навыки, ученики, иноязычное образование.

Аталмыш мақала мектеп қабырғасында оқушыларды ағылшын тілі сабағына қызыға қатыстыруға бағыттау мақсатында лексиканы оқыту барысында қолданылатын көптеген стратегиялар туралы тереңірек түсінік қалыптастыруға бағытталған. Осылайша, бұл мақала оқушы деңгейіне, уақыт шамасына және пәнге сәйкес бейімделген әдістер мен тәсілдерге шолу жасайды. Зерттеу тәсілдерін қолдана отырып, бұл мақалада шетел тілін оқыту үдерісінде 3-4 сынып оқушыларының лексикалық дағдыларын қалыптастырудағы мұғалімнің рөлі туралы алдыңғы зерттеулерге негізделген құжаттарды талдау нәтижелері келтірілген.

Тірек сөздер: мұғалім, лексикалық дағдылар, оқушылар, шетел тіліндегі білім.

Understanding and improving lexical items is critical for anyone learning a language since the more vocabulary we know, the better we can comprehend the meaning of the words. There are several ways to develop and extend our lexical skills, including the use of vocabulary. To acquire a lot of words, name an animal and look at a media image. Teachers have a critical role in developing children's lexical skills. They should be aware of teaching variables such as methods, tactics, techniques, and materials so that the teacher may effectively transfer the materials in line with the characteristics of the students. A good technique might be useless in the hands of a teacher who does not know how to apply it, while a good teacher might not be effective if she/he utilized an unsuccessful method [1, 86].

Certain specialists have developed some potential strategies that might be deemed good and utilized in the English class, particularly in the area of vocabulary instruction. The goal of this study is to learn more about how to teach English vocabulary to grade 3-4 learners in an Elementary classroom and to look into the teaching of English vocabulary and improving lexical skills of young learners.

This research shows teachers' problems in teaching English vocabulary to young learners in the classroom, based on the aforementioned description. And, in order to deal with the issues, English teachers may devise appropriate teaching approaches to use in their classrooms. Certain specialists have developed some potential strategies that might be deemed good and utilized in the English class, particularly in the area of improving lexical skills. The goal of this study is to learn more about teaching English vocabulary to Grade 3-4 learners in an Elementary, as well as to look at the approaches utilized by certain teachers to teach English vocabulary to young students.

The stock of words available to a speaker or writer is referred to as vocabulary or lexical items. The term lexical items can apply to all words in a language, as well as specific words or phrases used in dialects, registers, and terminology. According to Yuliana, vocabulary is the highest capacity to master reading or writing; also they are terms that are employed in the topic of knowledge, and a list of words that is organized like a dictionary, complete with a clear and concise explanation [2, 155].

Teachers should be aware of the types of vocabulary to be taught while teaching vocabulary. Tacao divides vocabulary into two types: function words and nouns. It must be learnt as rapidly as possible (in a logical order and sequence), and the content must be learned. It may be taught in small groups in "real-life" scenarios.

When it comes to teaching lexical skills, there are several factors to consider, including pronunciation, spelling, meaning, and word use. Form (pronouncing and spelling), grammar, collocation, meaning, and word formation are the characteristics of vocabulary that need to be taught. The scope of this study was confined to four aspects: meaning, pronunciation, grammar and part of speech [3, 284].

A number of vocabulary (lexical items) in a language that include information about their meaning, form, and usage in the context of communication is referred to as vocabulary mastery. It is the foundational information that pupils must acquire before they can master English. According to Klein, vocabulary knowledge relates to understanding the meanings of words and matching them to synonyms, dictionaries, or analogous words in the learners' language. They must know the meaning of words and be able to employ them in sentences in order to develop vocabulary automatically.

There are two types of vocabulary: active vocabulary and passive vocabulary. Active vocabulary is made up of terms that the learner knows, can pronounce correctly, and can use in conversation and writing. It indicates that in order to utilize productive vocabulary, students must be able to pronounce it correctly, know and be able to use the grammar of the target language, and be aware with collocation and the connotation meaning of the terms [4, 134].

As previously noted, there are three phases to teaching vocabulary. In other words, the following are some frequent approaches employed in each stage:

Presenting Techniques: it is carried at the point when the pupil is introduced to the new terminology. English language teachers must understand how to teach terminology in a way that is appropriate for pupils.

Practicing Techniques: there are a number of exercises that may be utilized during the practicing stage to assist get words into long-term memory.

In the teaching and learning process, media is an important tool. It is utilized to grab the attention of the pupils and convey the information quickly. Teachers of young learners must use images into their teaching activities to make their lessons more engaging. There are numerous types of media, according to Wright, but visual media is good for young learners acquiring vocabulary.

Children in their third year of formal schooling (8 or 9 years old) to eleven or twelve years old are considered young learners. Young learners have their own distinct characteristics that set them apart from adult learners. It should be known and understood by teachers in order for them to contribute to improving the quality of their teaching.

Young learners have different characteristics than older students. They range in age from five to fourteen years old. Because kids have a limited understanding of the term, they find it difficult to understand abstract things in this age.

When it comes to teaching language to young students, teachers know what they need to do in advance of teaching in the classroom, such as create a lesson plan, prepare some teaching aids, and so on. Every instructor will teach English in their own unique style, but they will essentially follow the same strategy as other teachers.

The data for this study was acquired using two instruments: observations and an interview with the teacher. The observations were done during the teacher's English lesson. The purpose of the observation is to provide additional information to the data gathered from the interview respondents. The researcher observed a class of 12 pupils in English class, which was taught by an English instructor. In total, there were three times observations.

Meanwhile, the information gathered from interviews with instructors was utilized to corroborate and expand on the vocabulary teaching approaches used in English classes for grade 3-4 students at school.

When the instructor gave an introduction to the subject or requested the pupils to perform anything, she employed the "Listen and Do" approach. The teacher offered instructions in this exercise, and the pupils followed them. This was a common tactic utilized by the teacher. This task was used to determine if students understood the instructions, and the students demonstrated their understanding by following the instructions. The employment of this approach was not modified during the observation. Before beginning the session, the instructor gave the same instructions, such as "sit down" and "listen to the teacher".

The teacher utilized the "Listen and Repeat" approach to introduce new lexical items. The instructor used this strategy to have the learners repeat after her the words she read. To ensure that the learners could follow along, the words were read slowly and again. It was done on a regular basis, and the pupils became comfortable with the new vocabulary as a result. In order to improve a learner's vocabulary for teaching, the pupils must encounter terms in various contexts on a regular basis in order to expand their vocabulary. The data revealed that the instructor and students' voices were the most important factors.

However, the teacher created a pronunciation error. The teacher should be very attentive when pronouncing the words as a role model. Some errors were made by the teacher. However, the teacher appears to make some errors based on the observations. When she says "rabbit", for example, it sounds like /robit/. Because instructors serve as role models for young students, they must be able to communicate in English, particularly in terms of pronunciation. What the instructor says is heard and imitated by the students. In this scenario, using a dictionary to reduce the danger of mispronunciation is suggested.

The teacher exclusively employed the modeling and demonstration approach when teaching how to express something. The teacher of English, for example, demonstrated how to pronounce words, and the pupils imitated her. The teacher's voice was clear during the observation, and the pupils could plainly hear her. The teacher, on the other hand, caused some pronunciation errors. Children are excellent mimics. They don't have to be asked to imitate all of the time to learn something new. They instinctively pick up on what they see and hear, including the teacher's pronunciation.

The teacher utilized the question and answer method multiple times. According to my observations, this strategy was commonly used by teachers to get pupils more engaged and to verify their readiness before the lesson began. The teacher's questions effectively piqued the pupils' interest in figuring out the solutions to the questions.

The instructor insisted on using visual aids in every meeting at school to gain the pupils' attention. The instructor always exhibits photos that are connected to the topic while presenting the theme. The teacher utilized pictures to demonstrate the meaning of the term with a genuine thing. These strategies were employed by the instructors because she believed they were simple to apply. The usage of games was intended to make it easier for kids to remember new terms. When the kids were playing the game, they appeared to be having a good time. They like moving their bodies, as seen by the game "Guess my pet", which was played during the process of improving lexical skills.

Every lesson, the instructor used the singing songs strategy to help the kids love English studying. Because youngsters have short attention spans, using songs to entertain them was a brilliant idea. There are various features of young learners that influence language learning, such as the fact that children's attention spans are often shorter than adults'. The instructor has been given interesting exercises to grab the children's attention. Singing together is an engaging activity for young learners. Singing songs might help kids expand their vocabularies; most of them respond enthusiastically when asked to sing English songs. The teacher, according to the statistics, had a wide variety of music. Students have been taught some new vocabulary in an indirect manner. Based on the collected data, it can be concluded that the usage of song approach appeared to dominate classroom activity.

From the observation it was clear that the teaching process is conducted in two stages, they are:
Presentation Stage:

Instead of using and implementing just one strategy to deliver a new vocabulary item, the teacher used a combination of several techniques. Thus, this study backs up prior findings that urge instructors use as many different types of planned vocabulary presentations as feasible. The data revealed that the instructor used a combination of techniques to increase the students' knowledge of the vocabulary item and assist them in storing the vocabulary in their long-term memory.

Practicing Stage:

The use of identifying and matching words was found out to be the most outstanding technology implemented by teacher. Sorting and sequencing tasks are the least prevalent. "Showing the order of events" turns out to be the teacher's least favorite assignment. The instructor, on the other hand, stated in the interview that she frequently uses matching and sequencing tasks in the classroom. She stated that one of the tasks was to have the pupils write the number in order to sequence the actions. To summarize, the two most common strategies that teachers employ to practice vocabulary items with young learners are matching and sorting assignments.

In conclusion, in terms of the study's findings and discussion, it can be concluded that at the research site, the teacher taught vocabulary using a variety of techniques such as listen and do, listen and repeat, question and answer, pair or group discussion, modeling and demonstration, concept mapping, brainstorming, outdoor activity, and other techniques such as singing a song, playing game, and drawing pictures. Listen and do, listen and repeat, question and answer, modeling, and demonstration strategies were more prevalent than the others.

The solution to the research question was the researcher's first big finding. It is possible to infer that the theory and the teacher's approach to teaching English vocabulary are incompatible. Then there are two categories of common vocabulary teaching approaches for young learners, especially for grade 3-4 students. In this study, the teacher prefers to convey new terms utilizing flashcards and miming.

The numerous strategies employed in teaching vocabulary at school made the children enjoy the English class. The teacher sought to make her students comprehend by employing a variety of teaching and learning strategies. The methods and approaches of selection were adapted to the level, time, and subject. The teacher utilized easy-to-understand jargon that was relevant to the issue.

REFERENCES:

1. Elfleida, and Kamil, M. 2005. Teaching and Learning Vocabulary. New Jersey; Lawrence Elbaum associates, Inc.
2. Yuliana. 2007. A Pre-Experimental Study on Teaching Listening Through English Songs to Student of Second Year of SMP St. Tarsisia Bengkayang in Academic Year 2006/2007
3. Tacao, Vinsja Pavicici. 2008. Vocabulary Learning Strategies and Foreign Language Acquisition. Canada: Multilingual Matters Ltd.
4. Klein, Kerstin. 1993. Teaching Young Learner. Germany: Friedrich Schiller University of Jena: 31(2).

UDC 378.147.2.811.112.2

THE USE OF AUTHENTIC VIDEOS TO IMPROVE STUDENTS' COMMUNICATIVE COMPETENCE TO LEARN ENGLISH

Andasbaeva N.R., 4th year student of foreign language: two foreign languages educational program

Scientific supervisor: Orynbaeva U.K. Phd in Philosophy

Zhetysu University named after I.Zhansugurov, Taldykorgan

E-mail: ulserik@mail.ru, nazym3100@mail.ru

The article focuses on the goal of developing the communicative competence of students in teaching English using authentic video materials. Communicative competence assumes a readiness to set and achieve the purpose of oral and written interaction: obtaining the necessary data, civilized expression and defense of one's point of view in dialogue and public speech, on the foundation of recognition of multiplicity. Respect for the concept and relevance (religious, ethnic, professional, personal, etc.) of surrounding people. In addition, the principles of working with authentic video material as an effective means of teaching a foreign language are considered; the advantages of using these materials in the educational process are analyzed; recommendations for their adaptation to learning conditions are given.

Key words: Language communication, training materials, adaptation, modern technology, authenticity.

Мақалада түпнұсқалық бейнематериалдарды пайдалана отырып, ағылшын тілін оқытуда студенттердің коммуникативтік құзыреттілігін дамыту мақсатына баса назар аударылады. Коммуникативті құзыреттілік ауызша және жазбаша өзара әрекеттесудің мақсаттарын қоюға және оған қол жеткізуге дайын: қажетті мәліметтерді алу, өркениетті білдіру және көптікті тану негізінде диалог пен көпшілік алдында сөйлеу кезінде өз көзқарасын қорғау. Айналасындағы адамдардың тұжырымдамасы мен маңыздылығын (діни, этникалық, кәсіби, жеке және т.б.) құрметтеу. сонымен қатар, түпнұсқалық бейнематериалмен жұмыс істеу қағидаттары шет тілін оқытудың тиімді құралы ретінде қарастырылады; оқу процесінде осы материалдарды пайдаланудың артықшылықтары талданады; түпнұсқалық бейнематериалдар бойынша оқушылардың оқу жағдайына бейімделуіне ұсынымдар келтіріледі.

Тірек сөздер: тілдік коммуникация, оқу материалдары, бейімделу, заманауи технологиялар, түпнұсқалылық.

В статье основное внимание уделяется цели развития коммуникативной компетенции студентов при обучении английскому языку с использованием аутентичных видеоматериалов. Коммуникативная компетенция предполагает готовность ставить и достигать цели устного и письменного взаимодействия: получение необходимых данных, цивилизованное выражение и отстаивание своей точки зрения в диалоге и публичной речи на основе признания множественности. Уважение концепции и значимости (религиозной, этнической, профессиональной, личной и т.д.) окружающих людей. Кроме того, рассматриваются принципы работы с аутентичным видеоматериалом как эффективным средством обучения иностранному языку; анализируются преимущества использования данных материалов в учебном процессе; приводятся рекомендации по их адаптации к условиям обучения.

Ключевые слова: Языковая коммуникация, учебные материалы, адаптация, современные технологии, аутентичность.

The article considers the formation of communicative competence as the main element of a foreign language lesson and defines the main conditions and methods of this competence. One of the training tools that ensure the development of communicative competence is authentic video materials. The use of authentic video materials in English lessons allows you to master a new lexical unit, and students learn to express their opinions by watching videos. The use of video materials in English lessons not only improves the quality of performing exercises, but also develops four skills of mastering English language.

The use of authentic video contents can help to acquire communication skills in a natural foreign language environment, where students with distinction stages of language proficiency have the favorable possibility not only to hear, but also to visually familiarize themselves with the techniques and techniques of conducting a relaxed dialogue between members of other cultures.

We will be able to use various authentic video materials to offer students interesting and informative classes. It promotes involvement in working with a specific topic, increases cognitive interest and increases positive motivation. So we see that viewing such materials is closely related to innovative technologies. Innovative technology is a technique and process of creating something new or improving an existing one in order to ensure progress and increase efficiency in various spheres of human activity.

Using video materials, you can master the modality of communication, figure out the desires of the interlocutors aimed at reaching a particular communicative goal, as well as the means to achieve the set communication purposes. It is applicable to utilize video materials to discern students' knowledge, because this sort of educational operation is equally capturing both stronger and weaker students who can sort out a little better help than applying only listening. The methods of using video materials are described in the work of O. V. Cherpak [1]. Without no doubt, using authentic materials is arduous assigned task for students with a low level of awareness of a foreign language. But the way is very efficacious for the formation of communication skills, because in the course of learning English, students' communicative competence is formed.

Communicative competence - knowledge of the cultural characteristics of a native speaker, traditions, norms of behavior and etiquette, the ability to understand and appropriately apply during communication [2, p. 89- 92]. This trait of an personal manifests itself in the equilibrium of regional, linguistic, and sociolinguistic competencies that provide an capability for individual to understand the need for the advancement of culture as a proceeding, creating, preserving and transmitting versatile amounts, to focus themselves in traditions, realities, customs, spiritualistic significance not only of their own people, but as well of other nations, skilled to interact in a foreign language in the contemporary world, possessing cultural representations and realities of dissimilar peoples.

By exploring a foreign language, students learn regarding the traditions, culture of the people, historical and geographical features, folk folklore. The continuous use of country-specific materials encourages zest in studying English. Taking this into account, the question of providing students with socio-cultural knowledge of the stable people and the use of this knowledge while learning to converse in English [3, p. 28]. Due to the unavailability of a language environment, which is an essential point and at the same period an incentive for teaching monologue speech, it is probable to use printed a foreign language text carrying country-specific information, or audio and video material, presentations. Texts can be adapted or borrowed from original sources. It is important that they have all the relevant features the text as a separate communicative unit of the highest order. In the use of foreign language texts, it is important to combine and distinguish information of a universal and national nature, as well as to present facts of a foreign language and culture in combination with similar facts of the native languages and cultures of students [3, p. 8].

The selection of country-specific material should be determined by the spheres and forms of real foreign language communication, the real stock of linguistic means, the possibilities of using the received country-specific information, Authentic materials should include interesting for student's information that satisfies their country-specific interests. In particular, these are texts of

such subjects: youth culture in the West, daily life of young people abroad, education in the UK, USA, other English-speaking countries, outstanding people of the countries whose language is being studied, the royal family, cities of English-speaking countries whose language is being studied, scientific achievements, national heroes [4, p. 9-10].

The use of authentic texts contributes to the assimilation of appropriate professional vocabulary by students. Working with the text and performing the appropriate tasks, students train their visual memory and writing skills. You can give tasks to students to search for interesting information on a given topic on the Internet as part of their independent work. Naturally, it is necessary to motivate students with additional points, but this type of activity is equally useful for teachers who have the opportunity to feel the fresh look of students on a certain problem. In addition, students have the opportunity to learn how to search for the necessary information on the web Internet, analyze, choose the most necessary and present it in a foreign language.

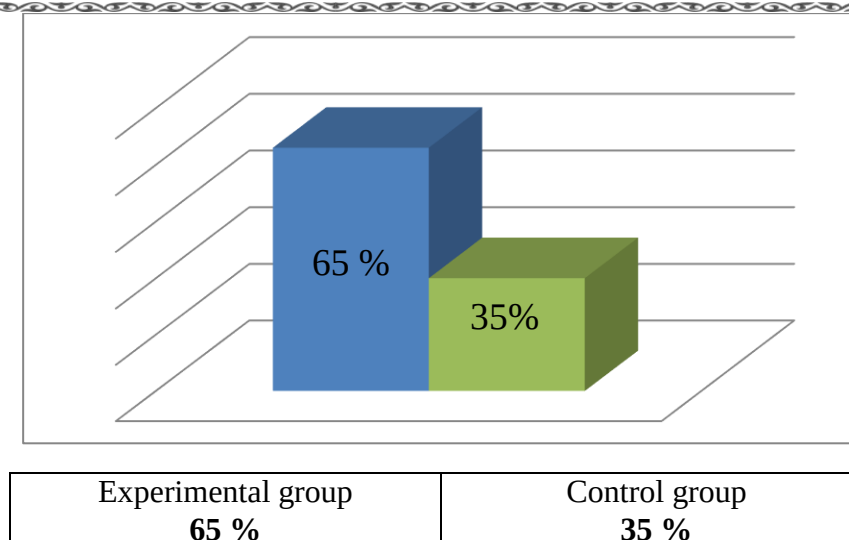
Students are faced with various difficulties in the correct and effective use of English. Many students use their linguistic knowledge in real practice this is not enough for students with native speakers. It may depend on what is being taught. Language learners will learn to speak English in the process of formation, there are difficulties, because the language learner has accumulated it is impossible to apply knowledge in practice, in real life. The reason is that they speak English in their own way the environment is not often used, and in most cases the class environment is very good for interaction not prepared. Accordingly, in this study, the communicative competence of undergraduate students' attempts to study the importance of using authentic video materials in the development of competencies made. Formation of students' communicative competence a set of working methods using authentic video materials aimed in developing and testing.

Research methodologies are active viewing method, how to stop and predict videos, silent vision method, view audio and disable viewing, repetition and role-playing games, repressive activity, dubbing exercise, final actions.

Students must initially understand the idea of the image, and these images are given to take into account the level of the student. During the next viewing, the teacher pauses to focus on some points, and the student can continue to think or predict what will happen next in the video. Silent vision also gives students a great opportunity to make predictions. Then, by turning on the sound again, the student can compare their idea proposed in the video with their real answer. Conducting role-playing games related to the story and characters in the video, using various lexical and linguistic structures in the video further develops effective communication activities. At a later stage, students should describe what they saw and understood in the video, thereby putting their knowledge into practice. The next stage is completed by dubbing, that is, filling in the dialogues that have already been captured. At the final stage, everyone will have a common opinion, feedback, and cooperation will increase.

In the second half of the academic year, we conducted an internship with 20 students studying at the university named after I. Zhansugurov on specialty "Foreign Language". The students who were selected by random selection. We divided the students into 2 groups into an experimental and control group, we also worked with authentic video materials using various methods of teaching English to the experimental group, and we conducted a comparison work with the control group.

The test result is shown in the diagram. Here we see that communication skills of the experimental group were increased by 60%. The control group gave the same result as the results of the previous test. We can conclude that the experimental group the communication skills of the group has developed. That is, during the lesson, the use of video materials has a positive effect on students in the process of learning the language, as well as in addition, the students' desire to learn the language.

Picture -1. Comparison of experimental and control groups using authentic video materials

Also, as a result of the practice for 8th grade students based on the book full blast, we used authentic video materials. So below we will show the advantages of these materials:

“Full blast” sharpens students’ receptive skills and empowers their productive skills. Students become more confident in using English in real situations and able to express themselves fluently and accurately. In the book, a video for students is given for each unit.

- ✚ they represent a real, not an educational speech situation;
- ✚ contribute to immersion in the language environment;
- ✚ provide an opportunity to develop non-verbal communication skills, study facial expressions and gestures;
- ✚ effectively develop listening skills of foreign language speech;
- ✚ contribute to the development of various mental processes, for example, memory, attention, mechanisms
- ✚ language guesswork and probabilistic forecasting;
- ✚ expand background knowledge about the country of the language being studied;
- ✚ provide material for various kinds of role-playing games, the development of communicative competence;
- ✚ have a noticeable emotional impact on the trainees, satisfy their curiosity;

Thus the study of foreign language competence of students of non-linguistic specialties of higher educational institutions shows the effective formation of communicative competence. It is advisable to use linguistic tasks involving the organization of a person as a social phenomenon and the cultural development of a young person who will feel confident in a foreign language environment. The student must cultivate a respectful attitude towards the language of other peoples, in particular English, and its native speakers.

REFERENCES:

1. Черпак О. В. Використання відеоматеріалів у навчанні іноземної мови студентів ВНЗ [Електронний ресурс] / О. В. Черпак. URL: <http://confesp.fl.kpi.ua/node/1202>
2. Дробіт І. М. Використання подкастів при викладанні англійської мови за професійним спрямуванням / І. М. Дробіт // Вісник Львівського державного університету безпеки життєдіяльності. / С.89 – 92.
3. Балли Ш. Французкая стилистика / Балли Ш. М. : Иностранная литература, 1961. 331с.
4. Хоменко Е. Г., Дембновецька К. В. Навчання монологічного мовлення учнів старшої загальноосвітньої школи на основі автентичних текстів країнознавчого характеру / Е.Г. Хоменко, К.В. Дембновецька // Іноземні мови. 2002.. С. 8-17.

УДК 541.651.54

SORPTION POSSIBILITIES OF NATURAL ADSORBENTS ZEOLITE AND BENTONITE

Assubekova N.K., is a 4th year student of the specialty "Chemistry"
Scientific adviser: Sydykbayeva S.A., Candidate of Chemical Sciences
Zhetysu University named after I.Zhansugurov, Taldykorgan city

E-mail: asubekovanazerke@mail.ru

The aim of the study is to obtain a complex compound from natural adsorbents for wastewater treatment with simultaneous sorption of chemical and microbiological substances contained in them, which contribute to disinfection and softening of water, increasing the degree of saturation of purified water with calcium, magnesium and trace elements.

Keywords: water, purification, sorption, natural adsorbents, aluminosilicates, heavy metals.

Зерттеудің мақсаты суды зарарсыздандыруға және жұмсартуға, тазартылған судың кальций, магний тұздарымен және микроэлементтермен қанығу дәрежесін арттыруға ықпал ететін химиялық және микробиологиялық заттарды бір мезгілде сіңіре отырып, ағынды суларды тазарту үшін табиғи адсорбенттерден күрделі қосылыс алу болып табылады.

Тірек сөздер: су, тазарту, сорбция, табиғи адсорбенттер, алюмосиликаттар, ауыр металдар.

Целью исследования является получение комплексного соединения из природных адсорбентов для очистки сточных вод с одновременной сорбцией содержащихся в них химических и микробиологических веществ, которые способствуют обеззараживанию и умягчению воды, повышению степени насыщения очищаемой воды солями кальция, магния и микроэлементами.

Ключевые слова: вода, очистка, сорбция, природные адсорбенты, алюмосиликаты, тяжёлые металлы.

Currently, water purification is becoming one of the most common technological processes in the world, including Kazakhstan. This determines the particular relevance of the issue of reducing the cost of cleaning drinking water, and sewage. In this regard, a very promising seems the application of natural sorbents, deposits of which are available in Kazakhstan. In the literature appears more and more with about the effectiveness of natural sorbents for disperse impurities, heavy metals, oil and oil products, surface active agents, dyes, radioactive contaminants and others.

The study was intended to determine the methods a promising approach, the creation of new types of modified complex sorbents and an experimental evaluation of the effective the use of a modified complex of natural mineral sorbents, based on zeolite and bentonite, for the purification and conditioning of drinking water and the purification of wastewater.

Technical characteristics of the studied adsorbents:

Bentonite (Mukrynskoye field of Almaty region) - natural clay mineral, hydroaluminosilicate, has the property of swelling during hydration (14-16 times). In a confined space for free swelling in the presence of water, a dense gel is formed that prevents further penetration of moisture. This property, as well as non-toxicity and chemical resistance, makes it indispensable in industrial production, construction and many other fields of application.

Natural bedding bentonites usually have a pH of 6-9.5 (for 5% aqueous suspension after settling for 1 hour) and contain less than 2% sodium carbonate; the total content of interchangeable sodium and calcium does not exceed 80 me/100. There are two types of bentonites:

- Calcium , with a low degree of swelling;
- sodium, with a high degree of swelling (swelling rate less than 7 ml/g or more than 12 ml/g).

Chemical formula: $\text{Al}_2[\text{Si}_4\text{O}_{10}](\text{OH})_2 \cdot n\text{H}_2\text{O}$

Chemical composition: SiO_2 -58.25%; Al_2O_3 -14.27%; Fe_2O_3 -4.37%; FeO -0.5%; Ti_2O - 0.36%; CaO -2.07%; MgO -3.67%; P_2O_5 -0.18%; S-0.14%; K_2O -1.2%; Na_2O - 2.25%; PPP-12.19%

Zeolites (Maytobinskoye deposit of Almaty region) - a large group of minerals with similar composition and properties ; aqueous calcium and sodium aluminosilicates of the subclass of frame silicates , with glass or pearlescent gloss , known for their ability to give and reabsorb water depending on temperature and humidity. The most common representatives of the group of zeolites - natrolit, shabazit, geylandit, stilbite (desmin), mordenite, thomsonite, lomontite.

The crystal structure of natural zeolites is formed by the tetrahedral groups $\text{SiO}_{2/4}$ and $\text{AlO}_{2/4}$, united by common vertices in a three-dimensional framework, permeated with cavities and channels (windows) of 2-15 angstroms . The open frame-cavity structure of zeolites $[\text{AlSi}]\text{O}_4^-$ has a negative charge, compensated by counterions (metal cations, ammonium, alkyl ammonium and other ions, introduced by the mechanism of ion exchange) and easily dehydrating water molecules.

Chemical formula: Zeolite-clinoptilolite, described by the idealized formula $(\text{KNa})_4\text{CaAl}_6\text{Si}_{30}\text{O}_{72} \cdot 24\text{H}_2\text{O}$ - is a crystalline aqueous aluminosilicate.

Chemical composition: Al_2O_3 - 12.9-13.2%; K_2O - 4.0-4.8%; CaO 1.8-2.4%; V-0.001%; Cu-0.001%; Rb - 0.001%; SiO_2 - 66.2-78.3%; Na_2O - 1.8-2.2%; Fe_2O_3 - 0.8-1.2%; Mn-0.001%; Be-0.001%; As-0.03%.

Materials and research methods

A sorbent based on zeolites modified by ion exchange of silver ions is known for absorption of radioiodine and / or radiocaesium . After ion-exchange modification, the sorbent is additionally treated with acetylene in a gaseous or liquid medium so that its carbon content in carbon is 0.4 - 2, 0 wt. The sorbent is designed specifically for purifying water from strong contamination with radionucleotides , it is effective to purify drinking water, but it does not enrich water with calcium, magnesium salts, as well as with trace amounts of elements from side groups of the Periodic System.

The technical result is achieved by the fact that the proposed sorbent of the following composition, chemical formula: Zeolite-clinoptilolite, chemical formula: $(\text{KNa})_4\text{CaAl}_6\text{Si}_{30}\text{O}_{72} \cdot 24\text{H}_2\text{O}$ is a crystalline aqueous aluminosilicate, chemical composition: Al_2O_3 - 12.9-13.2%; K_2O - 4.0-4.8%; CaO -1.8-2.4%; V-0.001%; Cu-0.001%; Rb - 0.001%; SiO_2 - 66.2-78.3%; Na_2O -1.8-2.2%; Fe_2O_3 -0.8-1.2%; Mn-0.001%; Be-0.001%; As-0.03%

and Bentonite- hydroaluminosilicate, chemical formula: $\text{Al}_2[\text{Si}_4\text{O}_{10}](\text{OH})_2 \cdot n\text{H}_2\text{O}$, the chemical composition: SiO_2 -58.25%; Al_2O_3 -14.27%; Fe_2O_3 -4.37%; FeO -0.5%; Ti_2O -0.36%; CaO -2.07%; MgO -3.67%; P_2O_5 -0.18%; S-0.14%; K_2O -1.2%; Na_2O - 2.25%; PPP-12.19% .

To test the effectiveness of the complex, natural adsorbents were taken in different percentages, agglomerate was obtained: 1) zeolite (60%) and bentonite (40%), 2) zeolite (50%) and bentonite (50%), 3) zeolite (40%) and bentonite (60%). Subsequently, capsules 10 mm wide, 15 mm long were made from the mixture obtained, acid activation was performed using 15 % H_2SO_4 taken in an amount of 50 % of the air-dry sample, the duration of treatment was 4 hours. In a muffle furnace at a temperature of 400 degrees, heat treatment was carried out to increase the total porosity.

Determination of the sorbent porosity

One of the most important characteristics of the adsorbent is the determination of its porosity, which in general depends on its deposit. It is characterized by the total volume of all voids (pores) in the rock.

The samples were boiled in a glass with distilled water for 1.5–2.0 hours and then weighed.

Sample density, water absorption and porosity were calculated according to Table 1, where: m_0 - the mass of the samples with suspension in water, g; m_1 - weight of wet samples, g; m_2 - weight of dry samples g; m_3 - suspension weight year

Table 1

Incoming data for calculation (modified complex of bentonite and zeolite)

No experience	Material name	m ₀ , g	m ₁ , g	m ₂ , g	m ₃ , g
1	Zeolite complex (60%) and bentonite (40%)	10,0018	31.4312	19.0645	0.5923
2	Complex zeolite (50%) and bentonite (50%)	9.6453	29.2576	16.7312	0.4627
3	Zeolite complex (40%) and bentonite (60%)	9,9459	31.2057	18,1124	0.4134

The results of the laboratory research on change of heavy metals in wastewater by modified complex of natural adsorbents consisting of bentonite, zeolite in different percentages.

The limits of the relative total error of result, which is admitted, is equal to 2.0; at confidence probability is 0,95. The results of the research are given in Table 2.

Table 2

Determination of porosity of bentonite and zeolite complex

Sample number	The name of material	Sample weight, g	Water adsorption, %	Density, %	Porosity, %
1	Zeolite (60%) and bentonite (40%) complex	21,2145	76.0690	43.8490	73.45
2	Zeolite (50%) and bentonite (50%) complex	20,7124	77.7860	44,7296	73.91
3	Zeolite (40%) and bentonite (60%) complex	19,9437	82,3320	45.6125	80,51

Determination of adsorption capacity according to methyl orange and iodine.

To determine the adsorption according to methyl orange we have chosen the method, introduced at State Standard 4453–74.

For this purpose, the sample of coal was placed in a conical flask with capacity of 100 cm³, added 25 cm³ of methyl orange solution. After that, optical density was determined using a photoelectric colorimeter.

As a control solution we used distilled water. From the received optical densities on the base of calibrating graph we determined residual concentration of the pigment.

Adsorption activity was calculated by the formula 1:

$$X = \frac{(C_1 - C_2 K) \cdot 0.025}{m} \quad (1)$$

where C₁ - concentration of the original dye solution, mg/dm³; C₂ - concentration of the dye solution after interacting with tripoli powder, mg/dm³; K - dilution factor; m - weight of the coal sample, g; 0.025 - the volume of methyl orange solution, dm³.

The results of the research of the adsorption capacity are given in Table 3.

Table 3

The results of the experiment to determine the adsorption capacity according to methyl orange

Sample	Adsorption capacity according to MO			
	Weight of the sample, g	Concentration, mg / dm ³		Adsorption capacity according to MO, mmol / g
		Original	Residual	
1. Zeolite (60%) and bentonite (40%) complex	0.1	1500	0,600	0.6880

2. Zeolite (50%) and bentonite (50%) complex	0.1	1500	0,800	0.5351
3. Zeolite (40%) and bentonite (60%) complex	0.1	1500	0.750	0.6291

Determination of the adsorption capacity of tripoli by iodine was realized in accordance with the State Standard 4453–74. Iodine number is an approximate measure of the ability of a substance to adsorb small molecules, which depends on the size of the surface area. The processing of the result was carried out according to formula 2:

$$X = \frac{(V_1 - V_2) \cdot 0.0127 \cdot 100 \cdot 1000}{10 \cdot m} \quad (2)$$

where V_1 - the volume of sodium thiosulfate solution (0.1 n), which was used for titration of 10 cm³ of iodine solution in potassium iodide, cm³; V_2 - the volume of sodium thiosulfate solution (0.1 n), which was used for titration of 10 cm³ of iodine solution in potassium iodide, after processing it with bentonite and zeolite complex, cm³; 0,0127 - the mass of iodine, which corresponds to 1 cm³ of sodium thiosulfate solution, g; 100 - the volume of iodine solution in potassium iodide, which is needed for bentonite and zeolite complex, cm³; m - the mass of the sample of bentonite and zeolite complex, 1.00 g.

Table 4

The results of the experiment to determine the iodine number of the bentonite and zeolite complex

Sample	Iodine adsorption capacity			
	Weight of the sample, g	The amount of thiosulfate for titration, cm ³		Iodine adsorption capacity, mmol/g
		Iodine	Bentonite and zeolite complex	
1. Zeolite (60%) and bentonite (40%) complex	0.5	16,10	12.60	10.16
2. Zeolite (50%) and bentonite (50%) complex	0.5	16,10	12.40	12.70
3. Zeolite (40%) and bentonite (60%) complex	0.5	16,10	12.52	11.80

Since bacterial spores are much more resistant to disinfecting agents than E.coli cells, the absence of the latter in water does not guarantee absence of the spores. The indicator, showing presence of bacterial spores in water was anaerobic spore-forming organism *C. perfringens* and aerobic spore-forming bacterium *B. subtilis*. These bacteria differ in location of spores in a cell. Since their spores are able to exist in water for much longer than coliform bacteria, they are resistant to disinfection and therefore serve as indicators of long-term contamination and defects in filtering techniques at waterworks.

Tables 5 ÷ 7 show the results of studying the effectiveness of NMS (natural mineral sorbents) regarding removal of *E. coli* cells from water, as well as *B. subtilis* and *C. perfringens* spores.

The results shown in Tables 5÷7 indicate that NMS effectively remove microbial contamination from water at the concentration of bacterial suspension $(1.2 \div 3.5) \times 10^3$ cells/ml.

At increasing the concentration of the bacterial suspension significantly [up to $(3.1 \div 3.2) \times 10^4$ cells/ml] in the filtrate inoculations you can find bacteria colonies. At the same time, their number decreases in comparison with the initial by $(4 \div 5) \times 10^3$ times - for the filter. The effectiveness of reducing microbial contamination with zeolite is significantly lower than in control, and is $(2 \div 2.8) \times 10^3$ times.

Table 5

The number of microorganisms E.coli ($X \pm x$) in water before and after filtration through filters (n = 5)

The number of microorganisms, cells/ml			
Initial	Filter type		
	Coal filter	Zeolite filter	Filter - zeolite, bentonite complex.
$(1.2 \pm 0.1) \times 10^3$	0	0	0
$(3.5 \pm 0.2) \times 10^3$	0	0	0
$(3.2 \pm 0.2) \times 10^3$	$(1.5 \pm 0.3) \times 10^3$	$(0.7 \pm 0.05) \times 10^3$	$(0.6 \pm 0.03) \times 10^3$

Table 6

The number of microorganisms B. subtilis ($X \pm x$) in water before and after filtration through filters (n = 5)

The number of microorganisms, cells / ml		
Initial	Filter type	
	Carbon filter	Filter - zeolite, bentonite complex
$(1.5 \pm 0.1) \times 10^3$	$(1.5 \pm 0.1) \times 10^1$	$(0.7 \pm 0.02) \times 10^1$
$(3.4 \pm 0.2) \times 10^3$	$(1.8 \pm 0.1) \times 10^2$	$(1.1 \pm 0.02) \times 10^2$
$(3.2 \pm 0.1) \times 10^4$	$(4.5 \pm 0.1) \times 10^2$	$(2.3 \pm 0.02) \times 10^2$

It should be noted that in practice in distribution networks, as well as at water withdrawal from a natural water source, we face less severe microbiological pollution. Installations designed for water disinfection in the field and built on the principle of ultraviolet bactericide irradiation are designed for coli index of not more than 5×10^3 cells/l.

Determination of toxicity of water samples containing chemical toxicants (phenol, copper sulphate) before and after passing through NMS filters was performed using *Daphnia magna* and microalgae *Chlorella vulgaris*.

The data in Table 7 show that water before passing through NMS filters had a toxic effect on the *Daphnia magna* (the percentage of daphnia death in both cases exceeded 50%). After passing water through NMS filters there was no toxic effect on daphnia in all cases, and the percentage of their deaths hardly differed from the control one, except for the variant with bentonite at concentration of 1.5 mg/l, when the percentage death was 11%.

Table 7

The effect of NMS on the death of *Daphnia magna* (% to the control one) in water samples containing toxicants (n = 5)

Toxicant content mg/l	Original water	Zeolite	Bentonite
10.0 CuSO ₄	85.5 ± 5.0	4.0 ± 0.2	3.0 ± 0.2
5.0	59.0 ± 3.0	3.0 ± 0.1	3.0 ± 0.2
1.5	73.0 ± 2.5	11.0 ± 0.5	4.0 ± 0.3
0.05	57.0 ± 1.5	3.0 ± 0.2	3.0 ± 0.1

Conclusions. The received results testify that after passing tap water through the filter zeolite and bentonite complex the composition of water had significant changes. Its organoleptic characteristics significantly improved, in particular, they began to comply with the Sanitary Regulations and Standards in smell and taste of water.

The iron content in water decreased by 9.5 times and began to comply with the Sanitary Regulations and Standards requirements.

In the filtered water pH, the content of calcium, magnesium, silicon, hydrocarbonate ions, as well as the total hardness and dry residue increased. This fact should be assessed positively, since it is known that tap water is distinguished by low content of these essential elements, increased softness and total low salt content.

REFERENCES:

1. Musabekov A.A., 2001. Natural sorbents in water purification processes.-Almaty Science, 207 p.
2. Sataeva L.M., 1998. Development of studies in the field of adsorption and adsorption technology // Chemistry and technology of water. - V. 20, № 1. - p. 32 ÷ 41.
3. Altynbekov F.E., 2005. Hygienic assessment of zeolites of the Transcaucasian deposits, proposed to improve the technological schemes of water treatment of drinking water sources / Author . diss . Cand. m units sciences. - Almaty. -21 p.

UDC 821

THEORETICAL ASPECTS OF THE STYLISTIC FEATURES OF ENGLISH POETRY

Nurbekova M., Student of group 411

Zhetysu University named after I.Zhansugurov, Taldykorgan city

Poetry is of Robert Burn's poetry a beautiful and decorated literature at all times. Poets have always been able to touch the soul of people, to bring a special aesthetic to a residential community, to breathe a kind of offensive into a person's attitude to another, to the surrounding world and to life in everything.

Keywords: Burns, aesthetics, England, Jean, world.

Роберт Бернстің поэзиясы – қай кезде де әсем де көркем әдебиет қатарында. Ақындар қашанда адамның жан дүниесін дөп басып, тұрғын үйге ерекше эстетика әкеліп, адамның басқаға, қоршаған әлемге, өмірге деген көзқарасына әлдебір ренішпен тыныстай білген.

Тірек сөздер: Бернс, эстетика, Англия, Жан, әлем.

Поэзия Роберта Бернса – красивая и украшенная литература во все времена. Поэты всегда умели затронуть душу людей, внести особую эстетику в жилое сообщество, вдохнуть некую обиду в отношение человека к другому, к окружающему миру и к жизни во всем.

Ключевые слова: Бернс, эстетика, Англия, Жан, мир.

Peculiarities of poetical texts

A literary text is the result of a creative process. A work of art has a high information richness. This type of text reflects the linguistic and national picture of the world as an individual, and as a whole people speaking this language [2, p. 3].

The main goal of any work of art is to have an aesthetic impact, to create an artistic image. Such an aesthetic orientation distinguishes artistic speech from other acts of speech communication, in which the goal is information content, informative content.

Poetic texts and poetry, as you know, are among the main components of fiction.

Poetry (Greek ποίησις, “creativity, creation”) is a special way of organizing speech; introducing into speech an additional measure (measurement) that is not determined by the needs of ordinary language; verbal artistic creativity, mainly poetic (in the narrow sense of the term). An additional measure of speech is a verse (poetic line), as well as rhymes, meter, and so on.

A poem is a complexly constructed meaning. All elements are symbols of the same content. Being a part of a single integral structure, the significant elements of the language are connected by a complex system of relations, co- and oppositions that are impossible in the usual language construction. This gives each element individually, and the whole structure as a whole, a special semantic load.

Poetry is a beautiful and decorated literature at all times. Poets have always been able to touch the soul of people, to bring a special aesthetic to a residential community, to breathe a kind of offensive into a person's attitude to another, to the surrounding world and to life in everything.

A poetic text, like a work of fiction in prose, acts as a piece of a special language system. It is written in the language of fiction, which to one degree or another not only includes the most linguistically diverse phenomena, categories and models of the national literary language, but also has special, only expressive features inherent in it. Because of this, it turns out to be significantly richer and more diverse in content than the codified literary standard.

A poetic text is characterized by the specificity of its expression plan, content plans, functions, and, most importantly, by its multidimensional nature. The system of poetic text is characterized by "integrity, the presence of parts and elements that are functionally and meaningfully correlated and determined by integrity, structure created by a set of connections between elements, hierarchy, subordination to the target installation to which the functioning of the system is subordinated" [1, p. 28].

It is a complex, hierarchical and dynamic system with a high degree of formalization (meter, rhythm, rhyme, stanza, etc.). Its units express a special figurative meaning, which is determined by the high degree of psychology of the poetic text and its emotivity.

The poetic text has a complex structure in which the components of the structural and semantic and functional plans may or may not enter into the relation of hierarchy.

To store and transmit information, a poetic text system must have the following features [2, p.43].

1. On the one hand, it should not consist of random elements. Each of the elements of the system is connected with the others, i.e. to a certain extent determines them.

2. On the other hand, the communication of elements in this system should not be fully automated. If each element uniquely predicts the next one, then it will be impossible to transmit any information using such a system.

In order for the system to carry information, it is necessary that each element predicts a certain number of options, subsequent possibilities, of which one is implemented, that is, that two mechanisms work simultaneously: automating and deautomatizing. In a poetic text, according to Yu.M. Lotman, any elements of the speech level can be elevated to the rank of significant.

Any elements that are formal in the language can acquire a semantic character in poetry, receiving additional meanings. Moreover, not only the number of elements becomes more complicated, but also the system of their combinations. The poem is a "complexly constructed meaning" [11, p. 38]. This means that, being part of a single integral structure of the poem, the significant elements of the language are connected by a complex system of relations, comparisons and oppositions that are not possible in the usual linguistic construction. This gives each element individually and the whole structure as a whole a very special semantic load.

Words, sentences and utterances that are in different, incomparable positions in the grammatical structure, turn out to be comparable and opposable in the artistic structure. This reveals in them an unexpected, impossible, new semantic content outside the verse [3, p. 9].

Moreover, semantic load is received by elements that do not have it in the usual language structure. The system of poetic text has two parts: sign-verbal and extra-sign (non-verbal). The sign-verbal part is realized through units and sign associations of three forms of poetic text – graphic (units of poetic graphics), discursive (poetic rhythm, diction, internal gesture, signs, units and components of prosody) and linguistic (units of phonetic, word-formation, lexical and syntactic levels). The extra-verbal (non-verbal) part of the general system of the poetic text includes its cultural, aesthetic and spiritual spaces (historical, cultural, aesthetic and spiritual specifics of the idea, implementation and functioning of this poetic text) [4, p. 403].

Thus, the poetic text obeys all the rules of the language, but some restrictions are imposed on it. These are, first of all, the requirements to comply with certain metrorhythmic norms, as well as organization at the phonological, lexical and ideocompositional levels.

A person's perception of a poetic text is also based on the above phenomena and at the same time has an individual character. The works of A. Kvyatkovsky, P.A. Rudnev, Ya. Pyldmae, A.N. Kolmogorov, A.N. Kondratov, A.A. Prokhorov, M.L. Gasparov are devoted to the study of metrorhythmic structures of various poets.

Rhythm is an important structural basis of a poetic text and a feature of poetic speech. A. Bely, V. Bryusov, S. Bobrov, A. Kvyatkovsky, V.M. Zhirmunsky, B.V. Tomashevsky, later K. Taranovsky, V.E. Kholoshevnikov, M.L. Gasparov, P.A. Rudnev, A.N. Kolmogorov studied the nature and realization of this category in poetic speech. Rhythm is understood as "correct alternation, repeatability of identical elements" [11, p. 45].

The rhythmicity of the verse is "the cyclical repetition of different elements in the same positions in order to equate the unequal and reveal the similarity in the different, or the repetition of the same in order to reveal the imaginary nature of this sameness, to establish the difference in the similar"[11, p. 45]. It is noted that rhythm in a poetic text (verse) acts as a semantic element.

At the same time, elements that are part of the rhythmic structure, but do not possess this quality in ordinary use, also acquire a meaning-distinguishing character. It is also important that the structure of the verse not only allows new shades of the meanings of words to appear, but also reveals special internal contradictions in the phenomena of life and language, which ordinary language cannot designate without special means.

One of the features of poetic and song-poetic texts is the ability to use a variety of significant combinations of elements within them in the presence of certain restrictions and linguistic patterns.

These scientists include: the requirement to comply with certain metrorhythmic norms, organization at the phonological, rhyme, lexical and ideological-compositional levels. A poetic text is a complexly constructed meaning, each element of which denotes a certain content.

Such characteristics as **rhythm, rhyme, euphony**, musical sound form a single integral structure of the poetic text, the significant elements of the language are connected by a complex system of relations, co- and oppositions that are impossible in the usual linguistic construction. This gives each element individually and the whole structure as a whole a very special semantic load, individually perceived by a person.

An artistic construction is constructed as extended in space – it requires a constant return to the text that has already fulfilled the informational role, comparing it with the further text. In the poetic text, the non-identical is identified and the non-opposite is opposed in natural language [11].

Rhyme can be called the border of a poem. Each significant element in the verse tends to act as a sign that has an independent meaning. And the textual whole is represented as a certain phrase, a syntagmatic chain of a single construction. At the same time, the same element tends to act only as a part of the sign, and the whole acquires the characteristics of a single sign having a common and indivisible meaning [2, p. 1].

The specificity of the sound in the poetic text is one of the means of design of aesthetic information. In endless disputes about what is more important in poetry – sound or meaning – the truth cannot be achieved, since both sides of this special text form an indissoluble unity.

The phonetic parameters of poetry in a narrow sense include **alliteration, assonance, rhyme**, as well as – which becomes the subject of attention much less often – the specifics of the phonemic composition of the entire work. A common feature in the transmission of rhyme and sound recording is that, judging by numerous examples of translation, their presence is invariant (and therefore necessarily transmitted), but not high-quality sound content.

The perception of a poetic and song-poetic text by a person is a complex process that is associated with the peculiarities of physiology and psychology. These questions also apply to research in the field of musical psychology, or the psychology of musical perception.

At the same time, experiments conducted by domestic and foreign researchers (I. Fonad, Yu.M. Lotman) have shown that a small poetic text can contain a much larger amount of information than several volumes of non-fiction text. As Yu.M. Lotman notes, any elements that are formal in ordinary language can acquire a semantic character in poetry and in song, receiving additional meaning [11, p. 36].

Thus, research proves the similarity of the perception of a musical work, a poetic and a song-poetic text by a person. The basis of such perception are special characteristics: tempo, meter, rhythm, accent, etc. Various combinations of the characteristics of poetic, song-poetic and musical texts can form qualitatively new meanings and shades, as well as affect the individual perception of the work by a person.

REFERENCES:

1. Арнольд, И. В. Стилистика. Современный английский язык: Учебник для вузов. / И. В. Арнольд – М.: Флинта: Наука, 2017. – 384 с.
2. Выстропова О.С. Метафора как средство вербализации концептов «знать», «жадность / корысть» в творчестве Р. Бернса / О.С. Выстропова // Категоризация действительности в языке и культуре: Междунар. сб. науч. тр. по лингвокультурологии / Под ред. Е.Е. Стефанского. Самара: Изд-во СаГА, 2012. – 150 с.
3. Гальперин, И. Р. Очерки по стилистике английского языка / И. Р. Гальперин. – М.: Изд-во лит. на иностр. яз., 1958. – 459 с.
4. Гаспаров, М.Л. Статьи о лингвистике стиха. – М., 2017. – 150 с.
5. Губина С.Т. Влияние восприятия музыки на символическое преобразование сознания: проективная функция музыки // Психолог. 2018. № 3. С.186-213.
6. Казарин, Ю.В. Филологический анализ поэтического текста. – М., 2017. – 190 с.
7. Кихней, Л. Г. Сборник учебно-методических материалов по курсу «Основы теории литературы» / Л. Г. Кихней. – М.: ИМПЭ им. А. С. Грибоедова, 2016. – 64 с.
8. Карпова Л.С. Лингвопоэтика повествовательных типов в английских сонетах елизаветинского периода: на материале произведений Э. Спенсера, С.Дэниела, У. Шекспира: автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.04 / Карпова Любовь Сергеевна. М., 2019. – 26 с.
9. Колесников Б.И. Роберт Бернс: Очерк жизни и творчества. М.: Просвещение, 1967. 240 с.
10. Лазарев В.А., Михайлова Л.М. Теория прототипов в процессе категоризации // Международная научная конференция «Актуальные проблемы германистики, романистики и русистики». Екатеринбург, 2018. – 150 с.
11. Лотман, Ю. М. Анализ поэтического текста: Структура стиха / Ю. М. Лотман. – Л.: Просвещение, 1972. – 272 с.

UDC 372.881.111.1

APPLYING CASE STUDY METHOD TO ENHANCE LEARNERS' SPEAKING SKILLS AT ENGLISH CLASSES

Nurseitova N.N., 4th year student of foreign language: two foreign languages educational program

Scientific adviser: Abilgazyeva Z.K. senior-lecturer

Zhetysu University named after I.Zhansugurov, Taldykorgan

E-mail: nurbakyturseitkyzy@gmail.com, abilgazyeva@mail.ru

Modern instances require a purposeful level of the understanding of the English language. This article is dedicated to explain the opportunities of the usage of one of the interactive coaching methods – "case study" in English lessons which could have a positive impact in teaching oral speech and improvement of verbal exchange abilities in schoolchildren, the expansion of horizons, the formation of general educational skills. The offered method assumes the usage of problem-situational analysis based on teaching a foreign language with the aid of using fixing particular tasks – situations (cases). The motive of this technique is to gain knowledge and enhance it in practice. The article examines the capability of using the case study teaching method as one of the modern ways of teaching English. The case study approach contributes to the formation and improvement of system, conceptual understanding, analytical thinking, communicate competencies, as well as the abilities of structuring facts provided to students and organizing cause-and-effect relationships.

Key words: case-study method, communication skills development, english lesson, high school students.

Қазіргі уақытта ағылшын тілін түсінудің мақсатты деңгейі қажет. Бұл мақала интерактивті коучинг әдістерінің бірін – "кейс-стади" ағылшын тілі сабақтарында қолдану мүмкіндіктерін түсіндіруге арналған, ол ауызша сөйлеуді оқытуға және оқушылардың ауызша алмасу дағдыларын жақсартуға, көкжиегін кеңейтуге, жалпы білім беру дағдыларын қалыптастыруға оң әсер етуі мүмкін. Ұсынылып отырған әдіс нақты міндеттер-жағдайларды (кейстерді) бекітуді пайдалану арқылы шет тілін оқытуға негізделген проблемалық – ситуациялық талдауды пайдалануды көздейді. Бұл техниканың себебі-білім алу және оларды іс жүзінде жетілдіру. Мақалада ағылшын тілін оқытудың заманауи әдістерінің бірі ретінде кейс-стади әдісін қолдану мүмкіндігі қарастырылады. Нақты мысалдарды зерттеудегі тәсіл жүйелік, тұжырымдамалық түсінуді, аналитикалық ойлауды, коммуникативті құзіреттіліктерді, сонымен қатар студенттерге берілген фактілерді құрылымдау және себеп-салдарлық байланыстарды ұйымдастыру қабілеттерін қалыптастыруға және жетілдіруге ықпал етеді.

Тірек сөздер: кейс-стади әдісі, қарым-қатынас дағдыларын дамыту, ағылшын тілі сабағы, жоғары сынып оқушылары.

В современное время требуется целенаправленный уровень понимания английского языка. Данная статья посвящена объяснению возможностей использования одного из методов интерактивного коучинга – "кейс-стади" на уроках английского языка, который мог бы оказать положительное влияние на обучение устной речи и улучшение навыков вербального обмена у школьников, расширение кругозора, формирование общеобразовательных навыков. Предлагаемый метод предполагает использование проблемно-ситуационного анализа, основанного на обучении иностранному языку с помощью использования фиксации конкретных задач – ситуаций (кейсов). Мотив этой техники состоит в том, чтобы получить знания и усовершенствовать их на практике. В статье рассматривается возможность использования метода кейс-стади как одного из современных способов преподавания английского языка. Подход к изучению конкретных примеров способствует формированию и совершенствованию системного, концептуального понимания, аналитического мышления, коммуникативных компетенций, а также способностей структурировать факты, предоставляемые студентам, и организовывать причинно-следственные связи.

Ключевые слова: метод кейс-стади, развитие коммуникативных навыков, урок английского языка, старшеклассники.

At the current stage of the development of school education, one of the most pressing problems requiring new solutions is the need for qualitative improvement of English language skills. But, unfortunately, most school programs, except for specialized language schools, conduct 2-3 English lessons a week. This is far from sufficient to ensure an adequate level of language proficiency when using traditional methods and methods of teaching in the classroom. It is necessary to develop and use new approaches and technologies aimed at increasing students' motivation for learning activities and, accordingly, the level of language proficiency. Teaching English should primarily contribute to the development of students' communication skills, the expansion of their horizons, the formation and development of independent, research activities, aesthetic points of view, the development of emotional and volitional skills of self-regulation, as well as improving the level of language skills, stress tolerance and effectiveness of educational activities. Therefore, one of the urgent tasks of a modern school is to study innovative teaching methods that meet the requirements of modern society, one of which is a case study [1].

A case study method first appeared as a method of teaching non-linguistic contents of various business subjects at the Harvard Business School and it has been used ever since the foundation of the school, i.e. since 1908 [2]. At the beginning of the twentieth century at Harvard, teachers began to organize student discussions addition to lectures. The teacher "presented the problem", the students were given a task, and various options for its solution were considered. The

first textbook on writing situation exercises was published by Copeland in 1921 with the active participation of Harvard Business School dean Wallace B. Dunham.

As for the definition, *case study* is an interactive teaching method based on problem-situation analysis and solution of concrete learning situations by students [3]. A characteristic feature of the case study is the creation of a problem situation on the basis of real facts from life, the description of which at the same time not only reflects a practical side of the problem, but also helps students to update a certain set of previously acquired knowledge, they need to learn to successfully solve this problem. At the same time, the problem itself does not have an unambiguous solution [4]. According to I. Fischer and E. Casey, case study a presentation of a concrete situation from the professional or everyday life, presented by certain actions, attitudes, opinions, based on the final decision will be made [5].

As adversarial to conventional language teaching techniques which expect minimum scholar participation and an emphasis on grammar and translation, case research offers an utterly different teaching and learning surroundings wherein students involvement in classroom activities is of critical significance for a hit attention of a class. Students who've been accustomed to conventional language teaching techniques are confronted with a primary extrade in language mastering. The study focus shifts from mastering various grammatical structures by heart to an active participation in various stages of case study activities and will develop the talking capabilities that is the primary element in language learning.

Particularly, the first stage is known as confrontation. Within this degree, the trainer publicizes the topic, units goals and objectives, and gives case material. Students need to examine texts (cases) on a given topic. The second stage is to gather information on the texts read. The teacher at this stage can manual students in difficult situations. The third stage is the resolution. The teacher, at this stage, have to monitor the activity of students. The fourth stage is a dispute. During this stage of the lesson, groups present their solutions. The final one – reflection. Students present the result of their work. An impartial observer and a teacher mutually summarize and announce the results.

The case should meet the subsequent conditions:

- the presence of an in reality existing group of people, an organization, on the premise of which the situation is developed;
- a certain chronology of events, time frames,
- the presence of an actual problem, conflict,
- situation ought to be provided in an "event" style, which displays not only events, however additionally, characters, their actions, deeds;
- the motion unfolding in the case should incorporate intrigue.

The subjects of the cases must correspond to the curriculum and sections of the textbook.

These may be the following topics: "Travel and transport", "Fabulous food", "Natural world", "Family", "Entertainment and media", etc. But at the same time, these must be topics that concern students at one time or another in their lives, subjects which might be near them in age, social status, etc. The case study may be formulated in the form of complicated tasks: "The problem of proper nutrition in modern society", "Plastic or paper bags that do you choose?", "Pros and cons of distance learning ", etc., or have a more practical focus: "Developing a menu of delicious and healthy food for every day", "Choosing a country for travel: what we like and what we can afford", "Packing a bag for a vacation: what will be useful for all occasions", etc.

Let's consider the stages of integration a case study in the educational process and an example of a lesson with its use that was at school № 24. This was the third cycle of Lesson study at this school for the students of the 9th grade on discipline "English". The research problem was how to develop students' speaking skills at English lessons. Case-study had been chosen as a method to achieve the goal.

The theme of the lesson:

Kazakh national clothes.

Learning objectives(s) that this lesson is contributing to

9.4.2.1 understand specific information and detail in texts on a range of familiar general and curricular topics, including some extended texts;
9.3.3.1 explain and justify their own point of view on a range of general and curricular topics;

Lesson objectives

Most learners will be able to:

- Identify the main information in extended texts on different topics
- Express own opinion individually to find out the solution to the given problem

The excerpt from the process of the lesson:

Planned timings	Teacher's actions	Students' actions	Assessment	Resources
Middle 20 min	Task 3 Speaking. Case Study Asks students to listen to school administration She explains the case. Students can suggest some solutions to problem. Case: 1. Express their personal attitude to this situation. 2. Suggest some solutions for persuading the Ss of 9th ð grade to wear national clothes in Nauryz Eve for a week who are against wearing it. Differentiation Less-abled students can be supported with some ready phrases to speak. Ready phrases to less abled students to make them speak	Few students express their opinion. Students prepare for giving support and find the way of solving the problem. Students present their solution of the problem Students who need help can use the text and take some ready sentences from it. Also Ss can use the ready phrases given by teacher.	<i>Descriptor</i> 1. present 3 proving arguments to the class 2. justify the evidence and give examples; 3. use at least 3 ready phrases and combinations (-To begin with - firstly / first of all; - secondly / in addition; - finally / lastly; - I am very interested in - As I'm very keen on, I think this is a good opportunity.... (Поскольку я очень заинтересован в...) - I was excited to hear/see ... (Я был взволнован, услышав) - I would be delighted - I have always been fond of ... - One of the advantage / disadvantage of - However ... - You may be right but) 4. express ideas clearly; 5. supports an opinion by giving examples from personal experience. 6. use grammatically correct sentences	PPT Handout Case PPT
Feedback 4 min	T asks Ss to make the group assessment according to the above given criteria as a team work.	Ss express their opinion taking into account the criteria given for the individual assessment.		

Stages:

1. **Confrontation.** As we mentioned above in this stage, the teacher informs the topic, sets goals and objectives, and gives case material then students need to read texts (cases) on a given topic, in our situation they listen to school administration. She explains the case: *By order of the school administration, students must wear national clothes in Nauryz Eve for a week. But grade 9th ð is against this decree and completely refuse. Express your personal attitude to this situation. Suggest some solutions for persuading the Ss of 9th “ð” grade to wear national clothes in Nauryz Eve for a week who are against wearing it.*

2. **Second stage** is the introduction stage of the implementation of the case study in the schooling session. Once again, the subject of the problem situation is announced, the teacher in brief characterizes the relevance of the selected topic and explains the criteria for evaluating the results of the lesson. Teacher can manual students in difficult situations. Students who need help can use the ready phrases given by teacher:

- *To begin with*
- *firstly / first of all;*
- *secondly / in addition;*
- *finally / lastly;*
- *I am very interested in*
- *As I'm very keen on, I think this is a good opportunity....*
- *I was excited to hear/see ...*
- *I would be delighted*
- *I have always been fond of ...*
- *One of the advantage / disadvantage of*
- *However ...*
- *You may be right but...*

3. At the **resolution** stage by answering specially posed questions from the teacher, students will advance in solving the issue (*Imagine yourself in this situation. Think about your clothes and behavior, etc.*). Students in groups begin a discussion on the selection of a suitable solution to the problem. And as we stated before teacher should screen the activity of students.

4. **Dispute** is the main stage of the case study. During this stage of the lesson, groups present their solutions. The presentation can take place in different ways: each group one by one provides its achievements (in this case, it is essential to set a time limit), one of the groups starts the presentation, and all of the different agencies supplement its response.

5. The fifth stage is **reflection**. At this stage, the outcomes are summed up, conclusions, learning consequences are discussed, who and what discovered new, exciting matters withinside the classroom, how new knowledge affected the extent of foreign language proficiency, etc. In our case students make the group assessment according to the above given criteria as a team work. Ss express their opinion taking into account the criteria given for the individual assessment.

It must be taken into consideration that the "unsatisfactory" evaluation isn't advocated whilst evaluating a case study, in an effort to growth educational motivation and interest on this form of classes.

From the small experience presented above, we can accept as true with the reasoning of A.I.Astashenko and L.V.Pavlova that the benefits of working with the case method is that the student learns to place into practice the material received in English lessons, and additionally uses his private experience in fixing particular tasks. In addition, the discussion shows the communicative shortcomings of the student and their desire to enhance their language skills [6].

And a valuable teaching method in ESP classes and, as such, it induces the development of both linguistic and non-linguistic competences. It is a brilliant way of stimulating students' motivation, as it arouses curiosity and interest in the study content. Students are encouraged to further explore the subject, which intensifies the learning process. Nevertheless, ESP teachers have to cautiously keep in mind the case study material as they have to ensure that the level of the case study corresponds to the linguistic stage of the ESP students. Otherwise, students become stressed, frustrated, bored or discouraged [7].

And so summing up the data, we are able to draw the following conclusions on using case study in English classes:

The use of case technology in English lessons pursues three complementary goals: development of communicative competence; linguistic competence; socio-cultural competence.

The case-study technique forms analytical, practical, creative, communicative, social and introspection skills, that are a quintessential aspect of methodological competence.

However, every of the situational analysis technologies it need to be implemented taking into consideration the educational desires and targets, the traits of the study group, their pursuits and needs, the level of competence, regulations and plenty of different factors. That is, it is essential to bear in mind the goals and objectives of each lesson, the nature of the material, and the competencies of students. After all, the finest impact may be achieved with an affordable combination of traditional and interactive learning technologies, while they are interconnected and complement each other.

REFERENCES:

1. Щербатых, Л.Н. Метод Case Study в обучении английскому языку старшеклассников // Известия высших учебных заведений: Гуманитарные науки. Иваново: Изд-во ИГХТУ, 2013. № 3. с. 235–240.
2. Corey, E. 1980. Case method teaching 9-581-058 (Rev. November 1998). Boston: Harvard Business School.
3. Абаева, Ф.Б. Дидактические возможности метода case study в обучении студентов // Современные научные исследования и инновации. 2016.
4. Махмутова, А.С. Использование case study как эффективного метода в подготовке высококвалифицированного специалиста [Текст] // Аспекты и тенденции педагогической науки: материалы I Междунар. науч. конф. (г.Санкт-Петербург, декабрь 2016 г.). — СПб.: Свое издательство, 2016. — с. 186–188.
5. Fischer, Johann. Casey, Etain. LCaS— Language Case studies. Teacher training modules on the use of Case studies in language teaching at secondary and university level. Council of Europe Publishing. 2008. — 17 p.
6. Асташенко А.И., Павлова Л.В. Особенности обучения говорению с использованием метода кейсов на занятиях по английскому языку. [Электронный ресурс]/ А.И. Асташенко// Интерактивная наука. — 2016— № 10 — URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/osobennosti-obucheniya-govoreniyu-s-ispolzovaniem-metoda-keysov-na-zanyatiyah-po-angliyskomu-yazyku>
7. Jelena Basta, "Role of case studies in teaching English for business and economics", The Journal of Teaching English for Specific and Academic Purposes, Vol. 5, No. 3, 2017, p. 564.

УДК 372.881.1

INFORMATION AND COMMUNICATION TECHNOLOGIES IN THE PROCESS OF TEACHING A FOREIGN LANGUAGE

Shagraeva A. – 4th-year student of «Foreign language: two foreign languages» education program

Baigudanova G. K. – Senior lecturer, master of education

Zhetysu University named after Ilyas Zhansugurov, Taldykorgan

E-mail: assel.shagraeva@yandex.ru, gulzhanat_67@mail.ru

The implementation of ICT (Information and Communication Technologies) is the actual process of education nowadays. It is wide common in the world. Application of ICT in that type of process is due to the demand and requirements of the State Education Standard (SES). Therefore, an urgent issue for each education institution is the organization and shaping of a merged and integrated information extent. This article discloses the notion of ICT and inquire their importance and necessity in teaching foreign language in the reconstruction and improvement of education.

Keywords: *information and communication technologies, foreign language, education, culture, pedagogy.*

АКТ-ны (ақпараттық-коммуникациялық технологиялар) қазіргі таңда барлық деңгейдегі білім берудің өзекті процесіне енгізу әлемде кеңінен таралған. Процестің осы түрінде АКТ қолдану мемлекеттік білім беру стандартының (МББС) сұранысы мен талаптарына байланысты. Сондықтан, әрбір білім беру мекемесі үшін ортақ және интеграцияланған ақпараттық ортаны ұйымдастыру және қалыптастыру өзекті мәселе болып табылады. Бұл мақалада ақпараттық-коммуникациялық технологиялар түсінігі ашылып, олардың білім беруді қайта құру және жетілдіру процесінде шетел тілін оқытудағы маңыздылығы мен қажеттілігі зерттеледі.

Тірек сөздер: ақпараттық-коммуникациялық технологиялар, шеттілдік, білім, мәдениет, педагогика.

Внедрение ИКТ (информационно-коммуникационных технологий) актуальный в настоящее время процесс образования на всех уровнях широко распространено в мире. Применение ИКТ в этом типе процесса обусловлено спросом и требованиями Государственного образовательного стандарта (ГОС). Поэтому актуальной проблемой для каждого образовательного учреждения является организация и формирование объединенной и интегрированной информационной среды. В этой статье раскрывается понятие ИКТ и исследуется их важность и необходимость в преподавании иностранного языка в процессе реконструкции и совершенствования образования.

Ключевые слова: информационно-коммуникационные технологии, иноязычное образования, образование, культура, педагогика.

With the adoption to the enhanced and upgraded perception notion of education in the Republic of Kazakhstan its commitment and objectives are changing, new priorities are established. To the first place the level of information community and society of the XXI century have been put forward the drafting of the younger generation. Currently, that traditional modals, methods and techniques of education for the sake of time require rethinking and bring their adjustment. As well as the implementation of previously unused ways of construction the pedagogic process. One of the opportunities presented is information and communication technologies, due to their great influence on the positive changes taking place in the world.

In general, the concept of ICT is quite broad. Relying to the general opinion of most researchers, the concept itself combines the means, methods, systems responsible for collecting, producing, processing, transmitting, distributing, storing information [1].

The main part

In the context of the pandemic, the influence of ICT tools has reached a new level, and their influence in the system of open and distance education has also increased. Thanks to them, teacher-student interaction is organized. Nevertheless, we cannot say that until now they have not been used in the pedagogical process at all, since their use makes the lesson more entertaining, effective and engaging. Meanwhile, the need to improve ICT skills focuses not only on students, but also on teachers as specialists in their application in their professional activities [2, 78]. S.S. Kunanbaeva in her work «The Concept of Foreign Language Education of the Republic of Kazakhstan», notes that an essential dispatches of refinement the training of producing employees in a foreign language is «mastering modern methods and technologies, comprising information and computer-based, of foreign language teaching» [3, p. 29].

The harnessing of new information technologies in tuition is one of the topical referrals of modern education. The process of continuous development of information is a necessary condition for subsequent improvement of the pedagogic system, since it creates and shapes students' key basic competencies.

Currently, different types of ICTs are used in the education process:

1. Technologies based on electronic textbooks;
2. Electronic reference books and encyclopedias;

3. Computer presentations;
4. Video and audio technology;
5. Internet resources, etc. [4].

Developed foreign language courses are distributed and more frequently used computer systems and supports. While not a substitute for textbook or other teaching aids, electronic publications have their own didactic functions. As a first approximation, we can say that electronic textbooks are computer products designed to teach a language with the help of special computer programs, and can be classified as multimedia products. The multimedia of electronic textbooks lies in the fact that they can present a number of different components, such as:

- text (text material);
- audio accompaniment;
- video clips;
- tables and diagrams;
- electronic dictionaries and reference books;
- interactive training programs;
- virtual laboratories;
- simulators;
- games;
- animated diagrams; and other components.

The use of computer programs in the teaching of foreign language allows you to present education material more "accessible", helps students more easily perceive and remember the information. Using a computer, it is possible not only to demonstrate training materials, but also to conduct tests, which facilitates the process of checking the knowledge. It should be noted the possibility of individual and independent learning if necessary: returning to the past but not fully absorbed material with visual repetition and consolidation.

Free search of the necessary information on foreign thematic electronic resources helps to form compensatory, sociocultural competence, develops the ability to organize independent work. In the language classes the students get information about the country of the studied language, get acquainted with its history, geography, culture, traditions and customs expanding the general outlook and erudition [2, 79].

Multifaceted opportunities of education resources of the Internet in education activities develop creative, research abilities of students, increase their activity, contribute to the acquisition of skills, which are very useful in further learning activities. Information technologies create conditions for self-expression of personality: the results of their creativity can be in demand, useful for others.

On the whole, when talking about the benefits of working with ICT, the main advantages should be highlighted:

- improvement of computer skills;
- improvement of language skills;
- development of written and oral communication skills;
- in-depth acquaintance with the culture of the country of the target language;
- increasing students' motivation and interest to the subject;
- forming skills of independent problem solving in the field of foreign languages.

In turn, the use of ICT:

- great opportunities for visual presentation of the material;
- combination of control and self-control;
- objective and timely assessment of students' actions;
- availability and use of game technologies, contributing to the interest to the subject

[5, p. 25-31].

Thus, the Republic of Kazakhstan's focus on the informatization of education is expressed in a set of changes aimed at creating a unified pedagogic information environment that will correspond to the claims of the XXI century, namely, the inclusion in the global education

community. The underlying factor in forcing these processes is the state policy in the sphere of informatization, which is reflected in the state target programmes.

On the whole, ICTs make possible to activate the cognitive and thinking activity of students, as well as providing a positive motivation for learning and ensuring a high level of differentiation. At the same time, the system of knowledge control is improved and the effectiveness of classes is increased.

As a consequence, a more active introduction of live communication with native speakers into the educational program is proposed in order to involve students in the language environment, as well as to overcome the language barrier and improve pronunciation. In our opinion, in this way it is possible to increase students' motivation to learn a foreign language and culture.

REFERENCES:

1. Garayev S.T. The essence of information and communication technologies // Innovative Science. - 2016. - №6-2. [Electronic resource] URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/suschnost-informatsionno-kommunikatsionnyh-tehnologiy> (date of reference: 7.12.2021).
2. Timofeeva E.V., Kail Y.A. The use of information and communication technologies in teaching a foreign language // Proceedings of Altai State University. - 2014. - №2 (82). - C. 77-80.
3. Kunanbaeva S. S. Theory and practice of modern foreign language education. - Almaty: KazUMOiMYA named after. Ablai Khan, 2010. - 344 c.
4. Saikov B.P. Organization of the information space of an educational institution: a practical guide. – M.: BINOM. Laboratory of knowledge, 2005. - 406 c. [Electronic resource]. URL: <https://lbz.ru/books/224/5307/> (date of reference: 8.12.2021).
5. Podoprigorova L.A. Using the Internet in teaching foreign languages // Foreign language at school. - 2003. - №5. - C. 13-17.

UDC 372.881.111.1

WAYS OF INTERACTIVE METHODS APPLICATION IN TEACHING THE ENGLISH LANGUAGE TO SENIOR SCHOOL STUDENTS

Shaikazanova N.S., 4th year student of foreign language: two foreign languages educational program
Zhetysu University named after I.Zhansugurov, Taldykorgan

E-mail: shkznva@bk.ru

This article unveils some theoretical aspects of interactive learning and ways of interactive methods application in teaching English language at high school and describes the opportunity of using the several such interactive methods and techniques insofar as the interactive learning is extensively used in every aspects of the training process: at schools and colleges, at the universities, in courses and workshops. Interactive methods are mightily efficacious not only from the standpoint acquiring knowledge, but also by the formation of personal skills. The make use of interactive forms, methods, tactics and new information in the classroom not only increases motivation in learning English, the learning process becomes more interesting and entertaining but also offer sufficient possibility for the formation of the students the expertise and abilities in order to develop into the vital expert competence of teachers.

Key words: interactive methods, training, communication, motivation, interest, skills and techniques.

Бұл мақалада интерактивті оқытудың кейбір теориялық аспектілері және орта мектепте ағылшын тілін оқытуда интерактивті әдістерді қолдану жолдары қарастырылған, сонымен қатар бірнеше интерактивті әдістер мен тәсілдерді қолдану

мүмкіндігі сипатталған, өйткені интерактивті оқыту оқу процесінің барлық аспектілерінде кеңінен қолданылады: мектептер мен колледждерде, университеттерде, курстар мен семинарларда. Интерактивті әдістер білім алу тұрғысынан ғана емес, сонымен қатар жеке дағдыларды қалыптастыру тұрғысынан да өте тиімді. Сыныпта интерактивті формаларды, әдістерді, тактикалар мен жаңа ақпаратты қолдану ағылышын тілін үйренуге деген ынтаны арттырып қана қоймайды, оқу үдерісі қызықты әрі тартымды бола түседі, сонымен қатар студенттерге тәжірибе мен қабілеттерді қалыптастыру үшін жеткілікті мүмкіндіктер береді және сол арқылы мұғалімдердің өмірлік маңызды сараптамалық құзыреті дамиды.

Тірек сөздер: интерактивті әдістер, оқыту, қарым-қатынас, мотивация, қызығушылық, дағдылар мен әдістер.

В этой статье раскрываются некоторые теоретические аспекты интерактивного обучения и способы применения интерактивных методов в преподавании английского языка в средней школе, а также описывается возможность использования нескольких таких интерактивных методов и приемов, поскольку интерактивное обучение широко используется во всех аспектах учебного процесса: в школах и колледжах, в университетах, на курсах и семинарах. Интерактивные методы чрезвычайно эффективны не только с точки зрения приобретения знаний, но и с точки зрения формирования личных навыков. Использование интерактивных форм, методов, тактик и новой информации в классе не только повышает мотивацию к изучению английского языка, процесс обучения становится более интересным и увлекательным, но также предоставляет достаточные возможности для формирования у студентов опыта и способностей, чтобы развиться в жизненно важную экспертную компетенцию учителей.

Ключевые слова: интерактивные методы, обучение, общение, мотивация, интерес, навыки и приемы.

Using modern educational technologies in teaching is one of the most important and stable trends in the development of the peaceful educational process.

In general education schools in recent years, various teaching technologies have become increasingly used in the study of most academic subjects. The level of learning technologies development, modern concepts of education, the need to develop y attended changes of continuous self-education throughout life for the adequacy of modern conditions forces us to reconsider the technologies themselves used in the educational process, choosing from them, first of all

- improve the efficiency and quality of training;
- provide motives for independent cognitive activity
- provide motives for independent cognitive activity
- provide motives for independent cognitive activity;
- contribute to the deepening of inter-thematic relations through the integration of information and subject training.

The difficulties of using interactive methods in the educational process by teachers are indicated as

- ignorance of the content of the method;
- inability to apply it in practice;
- misunderstanding of the place of the method in the structure of the lesson;
- disbelief in the effectiveness of using methods in the learning process.

A traditional education sets a goal for itself: to transfer to students and master as much knowledge as possible. The teacher translates the information already meaningful and differentiated by him, determines the skills that are necessary, from his point of view, to earn in students. The task of students is to produce knowledge created by others as fully and accurately as possible. The knowledge gained in the process of such training is encyclopedic in nature, represents a certain amount of information on various academic subjects, which takes into account the essence in the form of thematic blocks in cognition, which do not always have semantic connections [2, 14].

The hypothesis of the study is that the using of interactive learning technologies in the process of teaching foreign languages will be effective if we keep a number of pedagogical conditions:

1. compliance with the norms of teamwork developed by the teacher together with the students.
2. the appropriate type of communication implemented in the educational process;
3. applying various educational materials that the teacher and teachers can use in their activities in the classroom.

In accordance with the purpose and hypothesis, the following **research tasks** are defined:

- 1) clarify the essence and content of the concept “interactive learning technology”;
- 2) to study the essence and didactic possibilities of interactive learning technologies in the process of teaching foreign languages;
- 3) consider the possibilities of implementing interactive learning technology in the process of teaching foreign languages;
- 4) to study the features of using of interactive learning technologies in the process of teaching a foreign language at the middle stage.

Integration processes that have been intensively developing in the last decade, the growth of professional and academic exchanges, and the deepening of international cooperation have stimulated the gradual development of foreign language education. Under these conditions, a foreign language acquires the status of an effective tool for the formation of the intellectual potential of the community, which becomes at the present historical stage one of the main resources for the development of the new state. [1,4]

In this regard, the most important tasks of the teacher are to increase the motivation for learning this language, to strengthen its information emission of educational content, the use of modern teaching methods, activation of teaching methods, activation of the pace of educational actions, the development of reflexive skills of effort, the use of computers and other new information technology training tools. Interaction is a collective activity that we consider not from the content or product side, but in terms of the social organization. Science considers communication as a two-way phenomenon: in content it is a “communicative process of mutual expression of mental state and exchange of information”, in form it is a behavioral aspect "realized in the process of interaction, that is, the interaction of people, their behavior towards each other. Thus, using an interactive approach to teaching English, it is possible to optimize the process of mastering the skills of the basic school foreign language community and make it more effective in a comprehensive school.

At present, the human need is growing not only in obtaining complete, voluminous knowledge, but also in their accessibility, in a more understandable and interesting form of teaching, and then remains the indisputable introduction of interactive methods in teaching a foreign language, as one of the most necessary subjects of the twentieth century.

Transition to a competent approach in organizing the learning process to provide for the widespread use of active and interactive forms of classes in the educational process (computer simulations, actions and role-playing games, analysis of specific situations, psychological and other trainings) in tap dancing with extracurricular work. The share of the weight of classes conducted in interactive forms in the educational process should be at least 20 percent of auditory classes.

The difficulties of using interactive methods in the educational process by teachers are indicated as

- ignorance of the content of the method;
- inability to apply it in practice;
- misunderstanding of the place of the method in the structure of the lesson;
- disbelief in the effectiveness of using methods in the learning process.

A traditional education sets a goal for itself: to transfer to students and master as much knowledge as possible. The teacher translates the information already meaningful and differentiated by him, determines the skills that are necessary, from his point of view, to earn in students. The task of students is to produce knowledge created by others as fully and accurately as possible. The

knowledge gained in the process of such training is encyclopedic in nature, represents a certain amount of information on various academic subjects, which takes into account the essence in the form of thematic blocks in cognition, which do not always have semantic connections [2, 14].

Interactive-means the ability to complement or be in the mode of conversation, dialogue with someone (a person) or something (for example, a computer). Interactive (from English inter - "between"; act – "action") methods-methods that allow the load to complement each other; a interactive learning-learning based on the complementarity of all students, including the teacher. Subsequent, interactive learning is, first of all, interactive learning, during which the teacher and the student complement each other.

The features of this interaction are as follows:

- staying subjects of education in the same semantic space;
- joint immersion in the problem field of the problem being solved, i.e. inclusion in a single creative space;
- consistency in the choice of means and methods of implementing the solution of the problem;

The advantage of interactive learning is that the learning process is organized in such a way that almost all students are involved in the process of acquaintance, they decide to accept and reflect on what they know and think. The joint activity of students in the process of acquaintance, the development of educational material means that everyone makes their own personal contribution; there is an exchange of knowledge, ideas, and activity abilities. History, which takes place in an atmosphere of goodwill and mutual support, which allows not only to gain new knowledge, but also develops cognitive activity itself, translates it to higher forms of cooperation and cooperation. When using interactive forms, the role of the teacher changes dramatically, ceases to be central, he deprives regulates the process and is interested in its general organization, prepares the necessary tasks in advance and formulates questions or topics for discussion in groups, gives consultations, controls the time and order of execution of the planned plan. Psychologists have found that in the conditions of the educational community, there is an increase in the accuracy of memory work, such intellectual and emotional properties of a person are developing more intensively, such as stability of appearance, the ability to distribute it; observation during rest; the ability to analyze the effectiveness of a partner, to see his motives, wholes. In order to more fully reveal the meaning of "interactive learning methods", it is necessary to smooth out two teaching methods: traditional and active learning.

Currently, there are several ways to classify interactive learning technologies:

- according to Y. C. Arutyunov-in the basics of resembling given activity models and resembling roles) [6,76].

Nonimitative	Imitative	
	nongaming	gaming
Problem-based learning	Analysis of specific situations	Business Game
Practical lesson	Simulation exercises	Game design
Seminar	Action according to the instructions	Playing roles
Discussion		

according to O.C. Anisimov, it is based on: the result provided [7, 84].

- traditional-lectures, seminars, practical classes, trainings (they promise a broadcast function),
- new (imitation) (provide strengthening of the role of thinking and development of motivation of trainees),
- the newest-innovative games, organizational-active, organizational-thinking (provide the formation of intellectual culture and culture of self-development.

Each method has its own distribution of functions (for example, the control function is slightly expressed in the lecture, therefore it is strongly developing, teaching). The intensity of some methods weakens, while others increase with the transition from young to older classes. Currently, active teaching methods (educational games, methods of staging, generation, etc.), methods of programming training, training control have become widespread.

A major game theorist D. B. Elkonin [9,64] gives the game four important functions:

- a means of developing the motivational-need sphere;
- means of cognition;
- a means of developing mental actions;
- a means of developing arbitrary behavior.

The game determines important adjustments and the formation of new personality qualities; it is in the game that the norms of conduct are assimilated, games are loaded, changed and educated.

E.I. Passov [8,56] identifies the following goals of using the game during the learning process:

- formation of certain skills;
- development of certain words;
- training in the ability to communicate;
- development of necessary abilities and mental functions;
- memorization of speech material.

At the final stage, representatives of the expert group make a report on the results of the brainstorming session. They name the total number of ideas proposed during the assault, introduce the best of them. The authors of the mentioned ideas justify and defend them. Based on the results of the discussion, a collective decision is made on the implementation of certain proposals in practice. The teacher summarizes the results, gives an overall assessment of the work of the groups. At the same time, it is important to note the positive in the work, moments of manifestation of a high degree of creativity, successes of collective activity, etc.

Such a final assessment creates a creative atmosphere in the study group and supports students. Even if the group's successes are not brilliant, it is still necessary to rely on the positive in its work in order to stimulate students' desire to achieve great results in the future. By time, the final stage is the longest (10-15 minutes). This stage is very important in the curriculum, because when discussing and defending ideas, there is an intensive exchange of information, understanding and active assimilation.

As a rule, brainstorming is very productive and gives good results. In case of failure, the teacher should not hastily abandon this form of work, but it is necessary to carefully analyze the preparation for the lesson and its entire course once again, try to find the reasons for failure, eliminate them, and success awaits him in the future.

The methodological foundation of the new generation educational standard is a system-activity approach to learning, which involves the inclusion of trainees in active cognitive activity. Modern society requires people who are able to independently find optimal solutions to complex issues, show flexibility and creativity, not get lost in non-standard situations, and be sociable. The result of students' education is currently considered as the level of development of their professional competence. Therefore, there is a need for educational technologies aimed at the formation of competencies and abilities to adapt quickly in a dynamically changing world. In the first place is the creation of conditions for the upbringing of a socially active personality. In this regard, the standard of education is aimed at the mandatory use of interactive educational technologies in the educational process. Unfortunately, insufficient methodological development of active forms and methods of teaching does not allow them to be properly used in the practice of school teaching due to the fact that teachers are often engaged in scientific activities unrelated to pedagogical research. Teachers whose scientific interest is in the field of fundamental research do not have the opportunity to pay attention to pedagogical creativity and use outdated reproductive techniques and teaching methods.

REFERENCES:

1. Kunanbayeva C. C. The concept of development of foreign language education of the Republic of Kazakhstan, Almaty 2010
2. Velichko V.V., Karpievich D.V., Karpievich E.F., Kirilyuk Luke. Innovative methods in civic education. - - Minsk, 1999.
3. Babansky Yu.K. Methods of teaching in a modern comprehensive school - M.: 2005

4. Arutyunov Yu.S. et al. O Classification of active teaching methods // V Interdepartmental school-seminar on intensive teaching methods... - - Riga, 1983

5. Anisimov O.S. Educational games and game technology. - Novgorod, 1979. - based on: the result provided.

UDC 37.026:81-028.31

ADVANTAGES OF USING GAMES IN ENGLISH LESSONS

Yuldasheva M.M., master degree student

*Khoja Akhmet Yasssawi International Kazakh-Turkish University
(Kazakhstan, Turkestan)*

E-mail: makhliyo.yuldasheva@ayu.edu.kz

Teaching a foreign language is both difficult and interesting. Currently, teachers are required to provide high-quality deep knowledge using new technological methods, improve students' thinking, memory, and vision. Teaching in schools using new technologies increases the quality and importance of learning a foreign language. In the process of learning a foreign language, it is very important to teach the language correctly oral speech, competent writing, and expressive learning. The purpose of education in teaching a foreign language is to teach the ability to speak a foreign language, the ability to communicate and find a common language, the desire to strengthen communication, and the purpose of education is to teach other people to express and defend their opinions on the basis of the formation of a culture of listening.

Key words: advantage, game, speech, ability, language.

Шет тілін үйрену қиын да, қызықты да. Қазіргі уақытта оқытушылардан жаңа технологиялық әдістерді пайдалана отырып, жоғары сапалы терең білім беру, оқушылардың ойлау, есте сақтау және көру қабілетін жақсарту талап етіледі. Жаңа технологияларды қолдана отырып мектептерде сабақ беру шет тілін үйренудің сапасы мен маңыздылығын арттырады. Шет тілін үйрену барысында ауызша сөйлеу тілін, сауатты жазуды және экспрессивті оқытуды дұрыс үйрету өте маңызды. Шет тілін оқытудағы білім берудің мақсаты - шет тілінде сөйлей білуге, қарым-қатынас жасай білуге және ортақ тіл таба білуге, қарым-қатынасты нығайтуға деген ұмтылысты үйрету, ал білім берудің мақсаты-басқа адамдарға өз пікірлерін білдіруге және қорғауға үйрету.тыңдау мәдениеті.

Тірек сөздер: артықшылық, ойын, сөйлеу, қабілет, тіл.

Учить иностранный язык одновременно и сложно, и интересно. В настоящее время от преподавателей требуется предоставлять высококачественные глубокие знания с использованием новых технологических методов, улучшать мышление, память и зрение учащихся. Преподавание в школах с использованием новых технологий повышает качество и важность изучения иностранного языка. В процессе изучения иностранного языка очень важно правильно обучать языку устной речи, грамотному письму и выразительному обучению. Цель образования в обучении иностранному языку - научить умению говорить на иностранном языке, умению общаться и находить общий язык, желанию укреплять общение, а цель образования - научить других людей выражать и отстаивать свое мнение на основе формирования культура слушания.

Ключевые слова: преимущество, игра, речь, способность, язык.

Games help the teacher to create contexts in which the language is useful and meaningful. Even though games are often associated with fun, we should not lose sight of their pedagogical value, particularly in foreign language teaching and learning. Games are effective as they create motivation, lower students' stress, and give language learners the opportunity for real communication.

According to J. Haldfield [1,69 p], “a game is an activity with rules, a goal and an element of fun.... Games should be regarded as an integral part of the language syllabus”. This definition highly evaluates the importance of games in teaching. It shows that games serve not only as an ‘amusing activity’, but also as a technique to carry out many pedagogical tasks. Games for learning are trendy, and can be seen as the training of the future. It is time to lead your company towards innovation! Thanks to progress, we learn with different tools and games for learning is one of them. This new way of learning makes training more efficient. Games for learning are what eLearning professionals were looking for many years. In this article, we are going to explore the main reasons of their success. Classifying games into categories can be difficult because categories often overlap. J. Hadfield [1] proposes two ways of classifying language games. First, language games are divided into two types: linguistic and communicative games. Linguistic games focus on accuracy, such as supplying the correct antonym. Communicative games presuppose successful exchange of information and ideas. J. Hadfield also offers to classify language games into many more categories: sorting, ordering, or arranging, information gap games, guessing, search games, matching games, labeling, exchanging games; board, role play games.

According to W. Lee [2, 156p], games can be classified into ten categories: structure games which provide experience of the use of particular patterns of syntax in communication; vocabulary games in which the learners’ attention is focused mainly on words; spelling, pronunciation games; number games; listen-and-do games; games and writing; miming and role play; discussion games.

Let’s discuss some of the common advantages of using games in foreign language teaching and learning. *Games increase learners’ achievement.* Games can involve all the basic language skills, i.e., listening, speaking, reading, and writing, and a number of skills are often involved in the same game.

Games can motivate learners, promote learners’ interaction, and improve learners’ acquisition. As a result, games can increase learners’ achievement, which means that learners’ test results, ability of communication, knowledge of vocabulary, or other language skills can improve.

C. Riedle emphasizes the advantage of games in improving learners’ achievements: “We are teaching a new generation of students, which requires unconventional teaching strategies to be put into practice in the classroom. And when schools use games, student benefits speak for themselves – a greater desire to learn and higher test scores.” [3, 58 p].

In brief, games prove to be a useful tool in language teaching. Games not only motivate learners and create a friendly atmosphere, they are aimed at developing all language skills. Consequently, games can motivate, promote learners’ interaction, improve their acquisition and increase their achievement.

Let’s summarize why we should use games in language teaching.

- § Games are a welcome break from the usual routine of the language class;
 - § Learning a language requires a great deal of effort. Games help students to make and sustain the effort of learning;
 - § They encourage students to interact and communicate;
 - § They create a meaningful context for language use;
 - § Games lower anxiety especially when played in small groups;
 - § Games can involve all the basic language skills, i.e., listening, speaking, reading, and writing, and a number of skills are often involved in the same game;
 - § Many games can be played in small groups, thereby developing their interpersonal skills;
 - § Games involve students in active learning;
 - § They can encourage students to draw on analysis, synthesis, evaluation;
 - § They foster a more positive attitude toward the classroom experience – more attention, better attendance, better participation;
 - § They improve retention, decision-making skills, and comprehension of general principles.
- 5 Reasons of using games in lessons
1. Less Expensive, More Flexible!

Depending on the size of your company, setting up a whole classroom training program can become a bit tricky. Most of the time, learners must cross the world to attend the classroom training. This is forcing them to waste time and energy during travel. Each time, those direct and indirect costs will be supported by the company.

Fortunately, there is progress and digital learning.

You can now create your games for learning by yourself. With these games you can forget all the constraints and costs mentioned previously. You can create several games for learning and export them to you learners. They can do it whenever they want and from where they want!

In terms of investment, you have several solutions:

- Buying ready-made off the shelf content to train you learners.
- Investing in a bespoke serious game made by an external agency.
- Using a serious games authoring tool to create your own content.

The third option is the best compromise between cost and efficiency. You can find affordable solutions on the market today to create your games for learning with all the features needed, such as ITyStudio.

Discover the best eLearning Authoring Tools

Save Time & Money. Compare the Top Authoring Tools by features, reviews and rating!

TOP SOFTWARE COMPARISON

2. They Enhance Motivation.

Into “games for learning” there are two important words that may seem contradictory. In fact, if those two words are used correctly together, it will be the perfect match!

Games' notion is important for your learners. This is the reason of why they will be motivated and interested in the training. Everybody likes to play and have fun, even more when you learn skills at the same time. Moreover, your learners will want to win in the training and have the best result they can.

You can also add rewards to your training. This will enhance the motivation even more than a simple game. For example, you can reward your learners with small gifts if they win the training or with a medal system. Even if it is small gifts, it will keep the desire to win for your learners and they will have the impression you care about their training.

3. They Help Setup Engaging Scenarios.

The more important thing in games for learning is to have an engaging scenario. A scenario is a combination of environments and characters that make you learners feel they are in a real universe. They must be familiar with the game's environment to care about their training. The closer to the reality the scenario will be, the more the learners will be engaged into the training.

To set up a familiar scenario and have a customized training, here again serious games authoring tool is a good choice. In an eLearning authoring tool or 3D simulation software such as ITyStudio, you will find a full library of content with many environments and characters that will fit to your company.

4. They Establish Educational Goals.

Educational goals are important ingredients of engaging games for learning. It will be the most important part to allow your learners to earn new skills. When you create games for learning, you must have established your educational structure if you want to set up your training as a professional training and not as simple games. This is the only part you cannot do with a serious games authoring tool. You must know where do you want to lead your learner. What skills do you want them to improve?

Once you have done this analysis part, you have your educational goals. You must always keep in mind those goals during the creation of your serious games design to stay in the good direction. It is on those educational goals that your learners will be evaluated. Into 3D simulation software, it is possible to enter your educational goals to establish the evaluation of your learners.

Your educational goals will be called analysis criteria. From experience, we advise you to use between 3 to 6 analysis criteria. The analysis will be too complex for you and your learners if you are using more than 6 criteria; in contrary, if you are using less than 3 criteria, the analysis will be too poor.

5. They Help Evaluate Your Learners With Many Ways!

One of the main advantages of games for learning compared to classic training is that you can evaluate your learners by different ways. In a classic training, you can evaluate your learners by a quiz at the end of the training, but it is a bit too "scholar" for professionals... especially with new generations!

Thanks to games for learning, several possibilities are offered to you. Of course, you have the possibility to choose a classic quiz to evaluate your learners, with MCQ, open questions, or slider questions. And the main evaluation can be all along the game. During the game, your learners will be confronted to a virtual situation they can faced during their daily job. They must make choices per what just happened into the scene. The evaluation will be generated from those choices. Each of their choices will have consequences on the next scene, in a real branching scenario approach. Your learners can go from A to B by taking many ways!

At the end of the game, every learner will have there results on each analysis criterion, with customized feedback.

In conclusion, games also lend themselves well to revision exercises helping learners recall material in a pleasant, entertaining way. Games are a lively way of maintaining pupils' interest in the language, they are fun but also part of the learning process, and students should be encouraged to take them seriously. They should also know how much time they have to play a game. It's not useful to start a game five minutes before the end of the lesson. Learners are usually given a 'five-minute warning' before the time is over so they can work towards the end. Teachers should be very careful about choosing games if they want to make them profitable for the learning process. If games are to bring desired results, they must correspond to either the student's level, or age, or to the material that is to be introduced or practiced. Not all games are appropriate for all students irrespective of their age. Games encourage, entertain, teach, and promote fluency. If not for any of these reasons, they should be used just because they help pupils see beauty in a foreign language and not just problems (Mogrovejo et al., 2019a). Using didactic games in primary schools for improving speaking skills fix out "Yes" or "No" phrasing.

REFERENCES:

1. Arifin, R., Erliana, M., & Faisal, A. (2021). Improving Learning Outcomes Of Big Ball Games Using Coopertive Methods In Primary Schools. *Kinestetik : Jurnal Ilmiah Pendidikan Jasmani*, 5(1). <https://doi.org/10.33369/jk.v5i1.14616>
2. Baharudin, N. A. A., & Md Yunus, M. (2019). ENGLISH PHONICS LEARNING USING ONLINE GAME AMONG MALAYSIAN PRIMARY SCHOOL STUDENTS: THE UPSHOTS AND THEIR PERCEPTIONS. *International Journal of Humanities, Philosophy and Language*. <https://doi.org/10.35631/ijhpl.26006>
3. Balakina, K. D. (2020). Role-playing games as a key technology for developing students' speaking skills outside the language environment. *Russian Language Studies*, 18(4). <https://doi.org/10.22363/2618-8163-2020-18-4-439-453>
4. Benzing, V., Schmidt, M., Jäger, K., Egger, F., Conzelmann, A., & Roebbers, C. M. (2019). A classroom intervention to improve executive functions in late primary school children: Too 'old' for improvements? *British Journal of Educational Psychology*, 89(2). <https://doi.org/10.1111/bjep.12232>
5. *Didactic games in preschool educational system*. (n.d.). Retrieved May 13, 2021, from <https://cyberleninka.ru/article/n/didactic-games-in-preschool-educational-system/viewer>
6. Dorier, J.-L., & Marechal, C. (2008). Analyse didactique d'une activité sous forme de jeu en lien avec l'addition. *Grand N.*, 82.
7. "Economic Education" with Using the Game in Primary School Education of Social Studies. (2017). *The Journal of Economic Education*, 36(36). https://doi.org/10.24476/ecoedu.36.36_26
8. El Mawas, N., Tal, I., Moldovan, A. N., Bogusevschi, D., Andrews, J., Muntean, G. M., & Muntean, C. H. (2020). Investigating the impact of an adventure-based 3D solar system game on primary school learning process. *Knowledge Management and E-Learning*, 12(2). <https://doi.org/10.34105/j.kmel.2020.12.009>

9. Gök, M., İnan, M., & Akbayır, K. (2020). Examining mobile game experiences of prospective primary school teachers and their game designs about teaching math. *Elementary Education Online*, 19(2). <https://doi.org/10.17051/ilkonline.2020.693115>

10. Lee, S. W., & Khalid, F. (2018). Primary School Students' Experiences during Game Development Project Using Scratch. *International Journal of Engineering & Technology*, 7(4.21).

ӘОЖ 541.124

ПЕДАГОГТЫҢ КӘСІБИ ҚҰЗЫРЕТІЛІГІНІҢ ДАМУ МОДЕЛІ

Аипова Д. Ж., 7M01101 «Педагогика және психология» мамандығының 2 курс магистрі

Ғылыми жетекші: педагогика ғылымдарының докторы, профессор **Абишев Н. А.**

І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қаласы

E-mail: aiipova.inbox.ru

Мақалада "кәсіби құзыреттілік" ұғымдарының мәні ашылады. Кәсіби құзыреттіліктің дамуының құрылымы мен мазмұны Білім беру процесінде педагог тұлғасының дамуының психологиялық-педагогикалық шарттары анықталады. педагогтың кәсіби құзыреттілігінің даму моделі айқындалып, оқу процесінде жеке тұлғаның құзыреттілігін қалыптастыру аясында жүзеге асырылатын сабақтарды ұйымдастырудың әр түрлі әдістері мен формаларын қолдану реттілігі анықталады.

Тірек сөздер: құзыреттілік, кәсіби құзыреттілік, білім, білік, дағды, педагог-психологтың құзыреттілігі, білім және адам тәжірибесі, құндылық бағдарлары

В статье раскрывается сущность понятий «компетенция», «компетентность». Определяются психолого-педагогические условия развития личности в образовательном процессе. Раскрываются критерии оценки и этапы формирования компетентности. Анализируется последовательность применения различных методов, приемов и форм организации занятий, реализуемых в рамках формирования компетентности личности в процессе обучения.

Ключевые слова: компетенция, компетентность, профессиональная компетентность, знания, умения, навыки, компетентность педагога, знания и человеческий опыт, ценностные ориентации.

Article reveals the essence of the concepts "competence", "competence", "conditions". The psychological and pedagogical conditions for the development of the student's personality in the educational process at the university are determined. The article reveals the evaluation criteria and stages of the formation of students' competence. The article analyzes the sequence of application of various methods, techniques and forms of organization of classes implemented in the framework of the formation of personal competence in the process of studying at a university.

Keywords: competence, competence, professional competence, knowledge, skills, skills, competence of a teacher, knowledge and human experience, value orientations.

«Білім туралы» 2007 жылғы 27 шілдедегі № 319-ІІІ Қазақстан Республикасының Заңына сәйкес (19.12.27 3-ші тармағына өзгертулер енгізілді) [1] жоғары және (немесе) жоғары оқу орнынан кейінгі білім беру ұйымында кәсіптік қызметін жүзеге асыратын педагог:

1. Өзінің кәсіптік құзыреті саласында тиісті теориялық және практикалық білімді және оқыту дағдыларын меңгеруге;

2. Өз қызметін жоғары кәсіби деңгейде жүзеге асыру, бекітілген жұмыс бағдарламасына сәйкес оқытылатын оқу пәндерінің, курстың, пәннің (модульдің) толық көлемде іске асырылуын қамтамасыз ету;

3. Өзінің кәсіби деңгейін жүйелі түрде арттыру;

4. Білім туралы заңнамада белгіленген тәртіппен атқаратын лауазымына сәйкестігіне аттестаттаудан өту; [1]

Заңда көрсетілген тармақтар бізге қазіргі таңда педагог бір орнында тұрмай өздерінің кәсіби біліктерін жүйелі түрде дамытып отыруын жеткізеді. Ол өзінің біліктілік деңгейін қазіргі қоғам мен білім беру жүйесінің даму тенденцияларын ескере отырып, үнемі жетілдіріп отыруы және жаңа технологиялар мен оқыту әдістерін қолдануы қажет. Бұл алғашқы кезекте педагогтың оқушыларға беретін білімін заман талабына сай жаңарту, қазіргі таңда және болашақта білім беру саласында қандай мағлұматтар сұранысқа ие болатындығын анықтау және қандай ескірген білім беру әдістерінен арылу керектігін анықтайды. Сондай-ақ, бұл оқушының ерекшеліктерін ескере отырып, білім берудің дұрыс стратегиясын ойлап табу үшін қажет. Осылайша, егер де педагог заман талабына сай, бәсекелестікке қабілетті маман боламын десе, ардайым өзін-өзі дамытып, кәсіби құзіреттілігін арттыруы тиіс.

Маман моделі-бұл маман қандай болуы керек, ол қандай функцияларды орындауға дайын және қандай қасиеттерге ие деген сұрақтарға жауап береді. Модельдер бір маманды екіншісінен, сондай-ақ бір типтегі мамандарды даярлау деңгейін (сапасын) ажыратуға мүмкіндік береді. Модель білім беру мазмұнын және оны оқу процесінде жүзеге асыру формаларын іріктеудің жүйе құраушы факторы болып табылады.

Кәсіптік білім беру педагогтың кәсіби құзыреттілігін дамыту проблемасын теориялық зерделеу қосымша кәсіптік білім беру жүйесі, кәсіптік білім беру мекемесінде мамандары үшін оңтайлы модель құру мүмкіндігін ашады.

Жалпы ғылыми тұрғыдан алғанда, *"модельдеу"* белгілі бір объектінің немесе оны зерттеу үшін арнайы жасалған басқа объектінің сипаттамаларын көбейту ретінде түсіндіріледі, оны модель деп атайды.

Үлкен энциклопедиялық сөздікте *"модельдеу"* модельдерді құру және зерттеу арқылы кез-келген құбылыстарды, процестерді, жүйелерді немесе объектілерді зерттеу әдісі ретінде түсіндіріледі.

Бұл дереккөздер теориялық және эксперименттік кез-келген ғылыми зерттеу әдісі модельдеу идеясына негізделгенін айтады.

В.А.Штофф модельді "терең білім алу үшін шындықтың белгілі бір бөлігін көрсету, көбейту құралы" ретінде қарастырады. Автор модельді "экспериментті бақылаудан теорияға, теориялық жалпылаудың әртүрлі формаларына дейінгі танымның қозғалыс жолындағы" қадам ретінде қарастыруды ұсынады [239, б.67].

И. А. Зимняя[2] , "құзыреттілік" ұғымын қарастыра отырып, екі модельді ажыратады – тұлғалық және белсенді. Автор негізгі құзыреттер топтарын бөлудің теориялық негізі орыс психологиясында тұжырымдалған ұстанымдар болғанын айтады:

- а) адам қарым-қатынастың, білімнің, еңбектің субъектісі (Б.Г.Ананиев);
 - б) адам қоғамға, басқа адамдарға, өзіне, еңбекке қатынас жүйесінде көрінеді (В.Н.Мясищев);
- Осы ұстанымдардан А.И.Зимняя *құзіреттіліктің үш тобын* ажыратады:

- құзыреттілік, өзін тұлға ретінде, өмір субъектісі ретінде қарастыру;
- құзыреттілік, адамның басқа адамдармен өзара әрекеттесуіне байланысты;
- құзыреттілік, адамның іс-әрекетіне қатысты, оның барлық түрлері мен формаларында көрінеді.

- кәсібилік құзыреттіліктерді қамтиды (А.К. Маркова).
- Сонымен, психологияда құзыреттіліктің келесі анықтамалары бар:
- проблемалық жағдайларды табысты шешу деңгейі
- субъектінің қоғамдық педагогикалық тәжірибесінің қалыптасу деңгейі
- еңбек талаптарын белгілі бір деңгейде жүзеге асыруға мүмкіндік беретін кәсіби қасиеттер немесе қабілеттер жиынтығы

- адамның өз қабілеттері мен мәртебесі шеңберінде қоғамда табысты жұмыс істеуіне мүмкіндік беретін әлеуметтік және жеке белсенділік нысандарына үйрену деңгейі
- негізгі және арнаулы кәсіптік білім деңгейі, кәсіптік мәселелерді шешуде тәжірибе жинақтау қабілеті, жұмыс тәжірибесі
- кәсіби дайындық сапасы
- қоршаған әлемді түсіну өлшемі және онымен өзара әрекеттесудің жеткіліктілік дәрежесі
- жеке тұлғаның күрделі интеграцияланған сапасы, кейбір кәсіби қызметті жүзеге асыруға мүмкіндік береді.
- қызметтің сәтті және тиімді орындалуын қамтамасыз ететін білім, білік және дағдылар жиынтығы.

"Адам құзыреттілігі" түсінігінің жоғарыда келтірілген анықтамаларын талдау оның негізгі сипаттамалары белгілі бір саладағы немесе кәсіптегі білім мен тәжірибе екенін көрсетеді.

Шетелдік зерттеулерде кәсіби құзыреттілік «қызметкерлердің құзыреттілігі» моделі ретінде әзірленді, онда жеке психологиялық қасиеттер спектрінің бөлігіне баса назар аударылды, оған құрамына дербестік, тәртіптілік, коммуникативтік, үздіксіз өздігінен даму қажеттілігі. Сонымен, американдық психолог Э.Доуле, қызметкердің біліктілігінің маңызды құрамдас бөлігі "белгілі бір еңбек жағдайларына тез және жанжалсыз бейімделу қабілетін" анықтайды. Педагогтың кәсіби дамуы тұжырымдамасында Л. М. Митина[3] педагогтың педагогикалық жұмысының үш интегралды сипаттамасын анықтайды: бағдарлау, құзыреттілік және эмоционалды икемділік, олар негізінен мұғалімнің жеке басының интегралды сипаттамалары болып табылады, бұл жалпы педагогикалық қызметтің тиімділігін анықтайды.

Н.В.Кузьмина[4] кәсіби құзыреттілікті педагогтың хабардарлығы, оның жеке басының қасиеті ретінде қарастырады, бұл басқа адамның жеке басын қалыптастыруға бағытталған оқу-тәрбие міндеттерін нәтижелі шешуге мүмкіндік береді. Құзыреттілік тұжырымдамасы белгілі бір қызмет саласымен, бұл жағдайда мұғалімнің кәсіби педагогикалық қызметімен байланысты. Автордың пікірінше, педагогтың кәсіби құзыреттілігі:

- педагогтың мақсаты, мазмұны, нысаны мен еңбек құралдары туралы арнайы білімді меңгеру;
- қызметтің дайындық, орындаушылық, қорытынды кезеңдерінде арнайы дағдыларды меңгеру;
- қызмет процесін жүзеге асыруға және қажетті нәтижелерге қол жеткізуге мүмкіндік беретін жеке тұлға мен сипаттың ерекше қасиеттерін игеру.

Н.В.Кузьмина моделі педагогтың кәсіби қызметінің ерекшелігіне сәйкес салынған, ал педагогтың өзі модельдің құрылымдық компоненттерінің бірі болып табылады. Кәсіби-педагогикалық құзыреттілік тұжырымдамасы, автордың пікірінше, педагогикалық мәселелерді жақсы шешу үшін ғылыми және практикалық білімді ерекше түрде құрылымдауға қабілетті педагогикалық ықпал ету субъектісі ретінде мұғалімнің идеясына бағытталған.

Н.В.Андропова[5] педагогтың кәсіби құзыреттілігін зерттеуде оның кәсіби білімі, педагогикалық іскерлігі, кәсіби ұстанымы және психологиялық қасиеттері ретінде қарастырылады.

Н.Е.Костылева[6] педагогтың жеке білімін зерттей отырып, кәсіби құзыреттілікті келесі компоненттермен ұсынды: тұлғалық - гуманистік бағыт; педагогикалық қабылдау; Педагогикалық шеберлік; педагогикалық шығармашылық. Барлық осы категориялар бір-бірімен тығыз байланысты және тұтас жүйені құрайды.

Демек, педагогтың кәсіби құзыреттілігі - "тәжірибені, теориялық білімді, практикалық дағдыларды және маңызды жеке қасиеттерді біріктіруге негізделген күрделі жеке психологиялық білім беру, педагогтың педагогикалық іс-әрекетті нақты жүзеге асыруға дайындығын анықтайды". Автор "педагогтың кәсіби құзыреттілігі

құрылымындағы маңызды компоненттердің бірі кәсіби білім болып табылады. Педагогтың педагогикалық қызметінің тиімділігі көбінесе оның негізі оқытылатын пән болып табылатын ғылым саласындағы білімінің деңгейі мен сапасына байланысты. Мұғалім, ең алдымен, өзінің пәнін, өзі оқытатын ғылымды, оның негіздерін білуі керек".

Е.И.Роговтың[7] еңбектерінде педагогтың кәсіби құзыреттілігі "күрделі кәсіби міндеттерді шешудің сапалы жаңа, неғұрлым тиімді деңгейін қамтамасыз ететін қызметті игеру және ұзақ орындау процесінде адамда болатын физикалық, психикалық, тұлғалық және әлеуметтік өзгерістердің жиынтығы" деп түсініледі.

Е.Н.Волкованың[8] көзқарасында педагогтың кәсіби құзыреттілігі жеке тұлғаның кәсіби дамуы деп түсініледі және оны мұғалімнің субъективті қасиеттерін дамыту призмасы арқылы қарастырады. "Субъективтілік - бұл психологиялық білім, оның негізі адамның өзіне тұлға ретінде қатынасы. Бұл кәсіби қабілеттердің негізін құрайтын интегративті сипаттама және кәсіби қызметтің жүйелік қатынасын анықтаумен байланысты".

Педагог үшін бұл көзқарас оқушыға, әріптестеріне, өзіне деген құндылық қатынасы болып табылады. Адамның өзіне тұлға ретінде қатынасы белсенділікті, сананы, таңдау еркіндігін және ол үшін жауапкершілікті, гуманистік бағдармен және бақылаудың ішкі локусымен ынталандыруды және қабылдауды қамтиды. Өз зерттеулерінде автор педагогтың субъективтіліктің кейбір компоненттерінің ауырлығымен қатар жеке қасиеттердің тұтас және байланысты ауырлығы жоқ деп санайды.

Е.Н.Волкова педагогтың өзіне деген белсенді көзқарасын дамытуға бағытталған арнайы білім беру бағдарламаларын құру қажеттілігін айтады. Педагог субъект ретінде өзінің іс-әрекетін өзі құруға, оны түрлендіруге, оның нәтижелерін және ондағы өзін бағалау білу керек. Дәл осы тәсіл педагогтың кәсіби талаптарын жоғары сапалы деңгейде орындауға мүмкіндік береді, бұл оның кәсіби құзыреттілігін көрсетеді және арттырады.

В.Я.Адольф[9] кәсіби құзыреттіліктің келесі арнайы критерийлерін атап көрсетеді:

1. Селективтілік(таңдаушылық). Ол жеке тұлға үшін кәсіби және жеке маңызды педагогикалық мақсаттарды қабылдау дәрежесімен сипатталады. Субъективті түрде, бұл педагогикалық іс-әрекеттегі мақсаттардың сараланған көрінісінде көрінеді, бұл адамның институтта оқу кезеңінде өзін педагог ретінде жүзеге асыруға деген ұмтылысын анықтайды.

2. Оқуының ұғынуы. Бұл педагогтың ақыл-ой әрекетін мақсатты түрде басқаруға, кәсіби жағдайларды сауатты талдау тәсілдерін игеруге қабілеттілігін білдіреді. Алынған білім неғұрлым кең әлеуметтік контексте түсінілуі керек.

3. Нәтижелілік. Ол проблемалық жағдайлардың педагогикалық өзгеруіне байланысты іс-әрекеттің нақты нәтижелерінде "тиісті" және "қалаулы" арасындағы сәйкессіздік деңгейінде көрінеді.

4. Шығармашылық сипаты. Бұл стандартты емес педагогикалық жағдайларды әлеуметтік және жеке маңызды мақсаттарға айналдыру, оларды шешудің оңтайлы нұсқаларын табу қабілетімен анықталады.

5. Қызығушылық. Жеке және кәсіби мүдделерді біріктіру қажет.

В.Я. Адольф, кәсіби дайындық жүйесінде оның мақсаттарына сәйкес кәсіби құзыреттілік құрылымына шешуші әсер етеді:

- танымдық қызметінің құрылымы;
- ғылыми білімнің пәндік құрылымында көрінетін адамның айналасындағы шындықты зерттеудің жиынтық объектісінің құрылымы;
- танымдық іс-әрекеттің нақты түрлерінің қажеттілігі мен ерекшелігі;
- жеке тұлғаның жағымды жеке қасиеттерін (қабілеттерін, қызығушылықтарын, бейімділіктерін)дамыту қажеттілігі;
- оқу процесінің негізгі параллельдерінің даму логикасы.

Т.В.Добудько[10] белгілі бір дағдылар арқылы педагогтың кәсіби құзыреттілігінің құрылымын сипаттайды, атап айтқанда:

1. талдау білігі;

2. болжамдық біліктер және проективтік біліктер;

3. рефлексивті дағдылар (профессиографиялық тәсіл), сондай-ақ оларға сәйкес келетін профессиографиялық білім беру:

- педагогикалық ойлау және педагогикалық эрудиция;
- педагогикалық көрегенділік, қорытынды, қиял, түйсігі, болжау;
- педагогикалық рефлексия.

Т.В.Добудько нақты оқу пәнін (информатика педагогы) оқытатын мұғалімнің кәсіби құзыреттілігін қалыптастыру мәселесін зерттегенін атап өткен жөн. Осы зерттеу аясында біз пән мұғалімі емес, мұғалімнің педагогикалық құзыреттілігі туралы айтып отырмыз.

Педагогтың кәсіби құзыреттілік құрылымында А.К.Маркова[11] төрт блокты анықтайды:

1. кәсіби (объективті қажетті) психологиялық және педагогикалық білім;
2. кәсіби (объективті қажетті) педагогикалық іскерліктер;
3. кәсіби психологиялық ұстанымдар, мұғалімнен талап етілетін мамандық;
4. мұғалімнің кәсіби білім мен дағдыларды игеруін қамтамасыз ететін жеке ерекшеліктері.

Н. Е. Костылеваның[12] жұмысында педагогтың кәсіби құзыреттілігінің келесі компоненттері көрсетілген:

- тұлғалық-гуманистік бағдар;
- педагогикалық қабылдау;
- педагогикалық іскерліктер;
- педагогикалық шығармашылық.

Олар бір-бірімен байланысты және біртұтас жүйені құрайды, оған сүйене отырып, педагогтың кәсіби құзыреттілігін тәжірибені, теориялық білімді, практикалық дағдыларды және маңызды жеке қасиеттерді біріктіруге негізделген, мұғалімнің педагогикалық іс-әрекетті нақты жүзеге асыруға дайындығын анықтайтын күрделі жеке психологиялық білім ретінде анықтайды.

Нәтижесінде педагогтың кәсіби құзыреттілік моделі оның теориялық және практикалық дайындығының бірлігі ретінде ұсынылуы мүмкін. Осы тәсілдердің негізінде педагогикалық дағдылар төрт топқа біріктіріледі:

- *конструктивті* - педагогикалық міндеттерді қоя білу. Олар әлеуметтенудің объективті процесінің мазмұнын оқыту мен тәрбиелеудің нақты міндеттеріне "аударумен" байланысты: жаңа білімді белсенді игеруге дайындық деңгейін анықтау үшін жеке тұлға мен ұжымды зерттеу және осы негізде команда мен жеке оқушылардың дамуын жобалау; білім беру, тәрбиелік және дамып келе жатқан міндеттер кешенін бөлу, оларды нақтылау және басым міндеттерді анықтау;

- *ұйымдастырушылық* – педагогикалық әрекет әдісін бағдарламалау қабілеті. Олар логикалық аяқталған педагогикалық жүйені құруға және қозғалысқа келтіруге мүмкіндік береді: тәрбиелік және дамытушылық міндеттерді кешенді жоспарлау; оқу-тәрбие процесінің мазмұнын негізді таңдау; оны ұйымдастырудың нысандарын, әдістерін және құралдарын оңтайлы таңдау;

- *коммуникативті* – педагогикалық әрекетті орындау қабілеті. Олар тәрбие мен оқытудың құрамдас бөліктері мен факторлары арасындағы өзара байланысты бөлуді және орнатуды, оларды іс-әрекетке енгізуді көздейді: оқу-тәрбие процесін жүзеге асыру үшін қажетті жағдайларды (материалдық, моральдық-психологиялық, ұйымдастырушылық, гигиеналық және т.б.) жасау; оқушыны педагогикалық процестің объектісінен субъектісіне айналдыратын іс-әрекетінің дамуы; бірлескен іс-шараларды ұйымдастыру және дамыту; мектептің қоршаған ортамен байланысын қамтамасыз ету, сыртқы бағдарламаланбаған әсерлерді реттеу;

- *гностикалық*-мәселені шешу нәтижелерін зерттеу мүмкіндігі. Олар педагогикалық қызметтің қорытындыларын есепке алуды және бағалауды талап етеді: педагогикалық үдерістің барысын және педагогтің іс-қимылын өзіндік талдау және талдау; үстем және бағынышты педагогикалық міндеттердің жаңа кешенін айқындау.

Зерттелетін мәселе бойынша ғылыми әдебиеттерге жасалған талдау, эмпирикалық зерттеулердің нәтижелері педагогтың кәсіби құзыреттілігін дамыту моделін дайындауға

мүмкіндік берді. Сонымен қатар, бұл модель, бір жағынан, кәсіби құзыреттілікті зерттеу құралы болып табылады, ал екінші жағынан, педагогтың кәсіби құзыреттілігін дамытуға бағытталған әдістемелік қызметтің логикасын көрсетеді.

Мұндай модельдерді жасаумен айналысатын зерттеушілердің (В.А. Болотов[13], В.В.Сидоренко[14], В.Н. Успенская[15]) көпшілігі педагогтың нақты практикалық іс-әрекетінен басталды, оны негізгі элементтерге бөлді, сонымен қатар олардың әрқайсысының негізгі функциялары ерекшеленді. Таңдалған элементтер мен функцияларға сәйкес белгілі бір педагог бөлінген құрылымдық функцияларды орындау үшін қажет білім мен біліктіліктің мазмұны, көлемі анықталды. Осы бағытта жүргізілген зерттеулер жалпы дайындық процесінің мазмұнын жақсартуға белгілі бір үлес қосты. Сонымен қатар, жүргізілген эмпирикалық зерттеулердің нәтижелері бойынша практиканың қажеттіліктері мен тұтастай дайындық процесінің мазмұны арасындағы белгілі бір сәйкессіздіктер анықталды. Дайындықты жетілдіру, анықталған сәйкессіздіктерді жою мақсатында осы процеске жаңа пәндер, түрлі арнайы курстар және т.б. енгізілді.

Осы бағытта жүргізілген зерттеулер жалпы дайындық процесінің мазмұнын жақсартуға белгілі бір үлес қосты. Сонымен қатар, жүргізілген эмпирикалық зерттеулердің нәтижелері бойынша практиканың қажеттіліктері мен тұтастай дайындық процесінің мазмұны арасындағы белгілі бір сәйкессіздіктер анықталды. Дайындықты жетілдіру, анықталған сәйкессіздіктерді жою мақсатында осы процеске жаңа пәндер, түрлі арнайы курстар және т.б. енгізілді.

Жүйелі тәсіл шеңберінде модельдеу процесінің теориялық-әдістемелік алғышарттары әзірленді, сондай-ақ дайындықты зерттеудің пәндік, функционалдық және тарихи аспектілері айқындалды [3, 120-бет].

Осылайша, кәсіби педагогикада модельдеу тиісті мақсаттарды жүзеге асыру үшін қолданылады деп қорытынды жасауға болады:

- күрделі ғылыми аспектілерді жүйелі қарастыруға арналған құрал;
- теориялық объектінің сипаттамасы (мысалы, оқу процесінің құрылымы);
- нәтижені жалпыланған және көрнекі түрде ұсыну.

Педагогикалық модельдерің құрастыру педагогтың қабылдауын жақсартады және ақпаратты реттеуге, барлық компоненттер арасындағы өзара әрекеттесуді бақылауға, зерттелетін құбылыстың мәнін толық және тереңірек ашуға мүмкіндік береді.

Сонымен қатар, модельді әзірлеу кезінде біз педагогикалық модельдеудің келесі негізгі ережелеріне сүйендік:

- модель бұл, ең алдымен, зерттеу объектісін бейнелейтін немесе жаңғыртатын, сонымен қатар оны тиісті зерттеу осы объект туралы жаңа ақпарат беретін етіп өзгертетін елестетілген немесе іске асырылған жүйе;

- модельдің тиімді жұмыс істеуі, егер ол модельдеу процесінің басқа "қатысушыларының" негізгі талаптарына сәйкес келсе (ол жұмыс істейтін педагогикалық ортаға жеткілікті сәйкестік, мақсатқа жету үшін салыстырмалы қарапайымдылық, толықтық және дәлдік)мүмкін;

- модельдің құрылымдық-функционалдық мазмұны белгілі бір жүйенің маңызды компоненттері арасындағы байланыстар мен өзара тәуелділікке негізделуі керек, бұл білім беру кеңістігінде өзара байланысты компоненттерді (мақсаттар, принциптер, тәсілдер, компоненттер, кезеңдер, нысандар мен әдістер, өлшемдер мен көрсеткіштер, даму деңгейлері, ұйымдастырушылық-педагогикалық жағдайлар)бөлуге мүмкіндік береді;

- модель тұжырымдамалық сипатқа ие болуы керек және мұғалімнің кәсіби құзыреттілігін дамыту үшін негіз болуы керек.

Дайындалған модельге мақсатты, мазмұнды және диагностикалық және түзету компоненттері кіреді. Сонымен қатар, модельдің барлық компоненттерін таңдау шартты болып табылады және олардың өздері өзара тәуелді.

Сонымен, біріншісі-кәсіби тәжірибені, кәсіби бағдарланған білімді, дағдыларды ескере отырып, педагог кадрлардың кәсіби құзыреттілігін дамытудың мақсаттары мен міндеттерін көрсететін модельдің мақсатты құрылымдық компоненті (1 сурет).

Негізгі мақсаты педагогтың кәсіби құзыреттіліктің дамуы болып табылады.

Негізгі міндеттер ретінде мыналар анықталды:

- педагог кадрлардың кәсіби құзыреттілігін дамытуға мотивациясын қалыптастыру және дамыту;

- педагогтың кәсіби бағдарланған білімін, іскерлігін және дағдыларын меңгеру деңгейін арттыру;

- педагог тұлғасының жан-жақты дамуы үшін педагогикалық өздігінен білім алу, өзін-өзі тәрбиелеу үдерістерін өзектендіру;

- педагогикалық кадрлардың кәсіби қызметінің табыстылығының өсуін қамтамасыз ету.

Модельдің мазмұндық құрылымдық компоненті педагог кадрларының кәсіби құзыреттілігін дамытудың әдіснамалық тәсілдерін, қағидаттары мен бағыттарын көрсетеді.

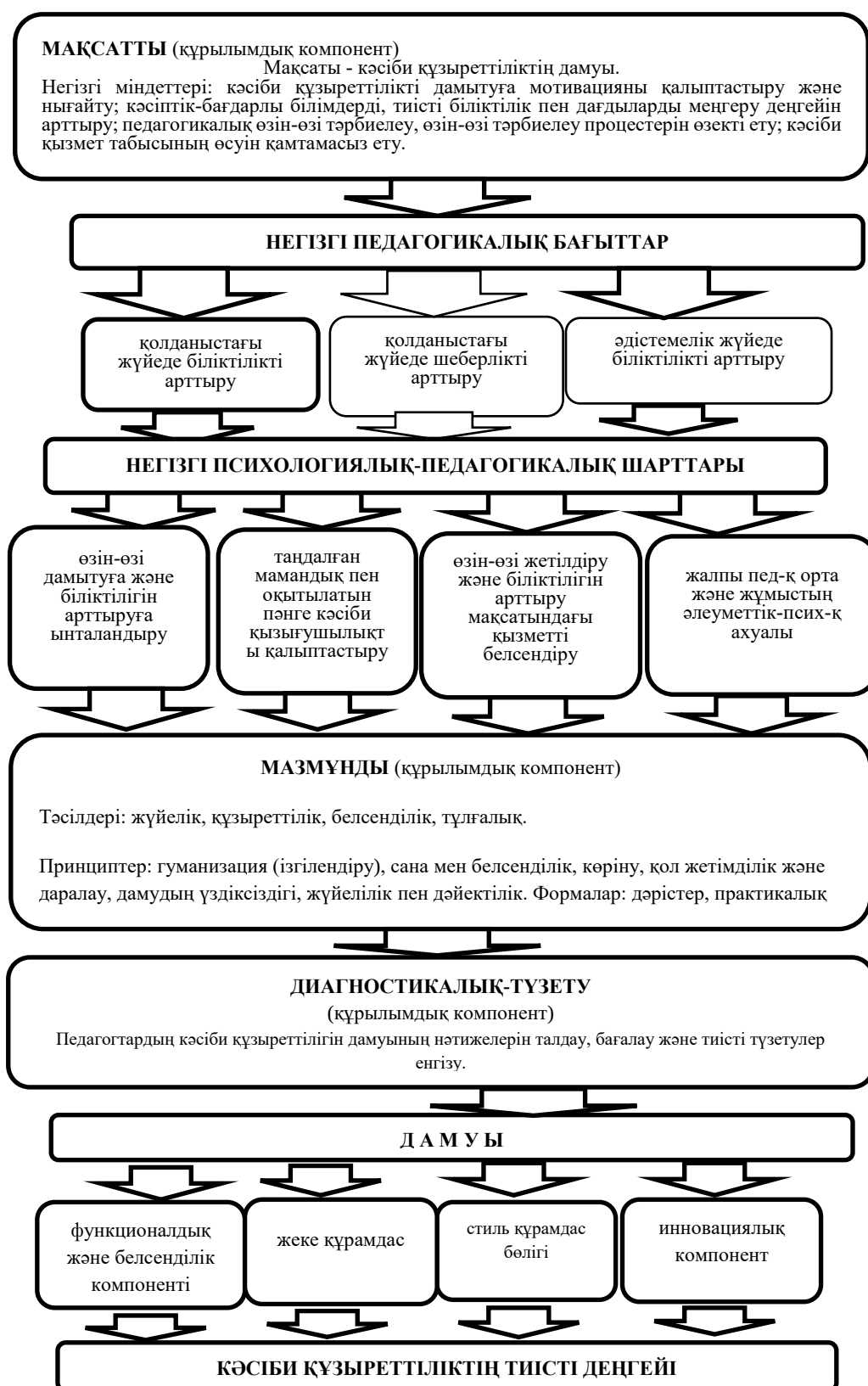
Негізгі әдіснамалық тәсілдерге мыналар жатады:

- құзыреттілік тәсіл, бұл мақсаттарды анықтаудың, мазмұнды іріктеудің, педагогикалық кадрларды даярлау мен қайта даярлау процесін олардың кәсіби құзыреттілігінің құрамдас бөліктерін бөлу негізінде ұйымдастырушылық және технологиялық қамтамасыз етудің бірыңғай жүйесі ретінде қарастырылады. Даму процесін жобалауға құзыретті көзқарас, ең алдымен, білім беру мазмұны педагогикалық кадрлардың практикалық қызметінде үнемі қажет болатын білім, білік және дағдылардың жиынтығы ретінде түсініледі;

- әрекеттік тәсіл, бұл барлық педагогикалық іс-шаралардың педагогикалық кадрлардың кәсіби қызметін ұйымдастыруға бағытталуын көздейді, ол үнемі күрделене түседі. Кәсіби құзыреттіліктің негізі-бұл қызмет, яғни мұғалімнің кәсіби білім мен дағдыларға деген қажеттілікке негізделген белгілі бір кәсіби әрекеттерді орындау қабілеті. Іс-әрекеттік тәсіл принциптерін қолдану педагог кадрларды даярлаудың уәжілігін, олардың алдына өз бетінше мақсаттар қою және оларға қол жеткізу жолдарын табу қабілеттерін арттыруға бағытталған;

- тұлғалық тәсіл, бұл педагогикалық процесті модельдеу және жүзеге асыру кезінде тиімділік пәні ретінде мұғалімнің жеке басына назар аударуға мүмкіндік береді. Бұл тәсіл педагог кадрлардың жеке басының бірегейлігін, оның зияткерлік және адамгершілік еркіндігін, құрмет құқығын тануды көздейді, сондай-ақ даму процесінде қабілеттер мен шығармашылық әлеуетті дамыту үшін тиісті жағдайлар жасауды көздейді.

Әрбір педагог өзінің даму траекториясын таңдауға құқылы. Бірақ кейде бұл көбінесе қиындық туғызады. Қазіргі заманғы педагог үлкен кәсіби жұмысқа байланысты (сіз сабаққа дайындалуыңыз керек, оқушылардың тапсырмаларын тексеріп, есеп құжаттарын толтыруыңыз керек) белгілі бір мақсатқа қол жеткізе алатын Нұсқаулық ұсынылған кезде "осылай жасаңыз" жолымен жүру оңайырақ. Бұл тұрғыда мақсат кәсіби құзыреттілік деңгейін арттыру деп түсініледі.

1-сурет. Педагогтың кәсіби құзыреттіліктің дамуының моделі

Модельдің диагностикалық және түзету компоненті кәсіби құзыреттілікті дамыту нәтижелерін талдауды, бағалауды және тиісті түзетуді қамтиды. Осы компонент шеңберінде кәсіби құзыреттілікті дамытудың негізгі деңгейлерін ашу мақсатқа сай болуы тиіс:

- *орта деңгейден төмен* - педагогтың қалыпты қызығушылығын немесе оның өзін-өзі жетілдіруге, педагогикалық іс-әрекетке болмауын, формальды тәсілді және қазіргі заманғы білімді игеруге қалыпты қызығушылығын, алынған білімді практикалық іс-әрекетке енгізудегі қанағаттанарлық іскерліктер мен дағдыларды сипаттайды;

- *орта деңгей* - педагогтың заманауи білімді игеру қажеттілігі туралы хабардар болуын, алынған білімді практикалық қызметке енгізудің жеткілікті білік пен дағдыларын, тиісті пән аясында оқыту техникасы мен әдістемесі туралы белгілі бір білімді, кәсіби қызметте туындайтын ситуациялық есептерді ғылыми негіздеу және шешу үшін жеткілікті біліктілік пен дағдыларды сипаттайды;

- *орта деңгейден жоғары* - кәсіби қызметке қатысты қазіргі заманғы білімді, фактілерді, мысалдарды, жинақтауларды терең меңгеруді, алған білімдерін практикалық қызметке енгізу біліктері мен дағдыларын, оқыту техникасы мен әдістемесі туралы жетік және терең білімді, білім алушылардың жоғары нәтижелерге ұмтылысын, алған білімдерін, іскерліктері мен дағдыларын кәсіби қызметте белсенді пайдалануды сипаттайды.

Модельдің диагностикалық және түзету компоненті кәсіби құзыреттілікті дамыту нәтижелерін талдауды, бағалауды және тиісті түзетуді қамтиды.

Нысаналы компонент кәсіби тәжірибені, кәсіби бағдарланған білімді, іскерлікті және дағдыларды ескере отырып, педагог кадрлардың кәсіби құзыреттілігін дамытудың мақсаттары мен міндеттерін көрсетеді. Мазмұндық компонент жоғары білім беру мекемелерінің педагог кадрларының кәсіби құзыреттілігін дамытудың әдіснамалық тәсілдерін, қағидаттары мен бағыттарын көрсетеді. Диагностикалық-түзету компоненті жоғары білім беру мекемелерінің педагог кадрларының кәсіби құзыреттілігін дамыту нәтижелерін талдауды, бағалауды және тиісті түзетуді көздейді.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. «Білім туралы» 2007 жылғы 27 шілдедегі № 319-III Қазақстан Республикасының Заңы (2022.01.01. берілген өзгерістер мен толықтыруларымен), электронды ресурс: https://kodeksy-kz.com/ob_obrazovanii/51.htm;

2. Зимняя И.А. Ключевые компетентности как результативно-целевая основа компетентностного подхода в образовании. Авторская версия. – М.: Исследовательский 185 центр проблем качества подготовки специалистов, 2004. – 39 с.

3. Митина Л.М. Психология профессионального развития учителя: Дисс... д-ра психол. наук – М., 1995. – 408 с.

4. Кузьмина Н.В. Способности, одаренность, талант учителя. – Л.: Знание, 1985. – 33 с.

5. Андропова Н.В. Умение разрабатывать психолого-педагогические рекомендации как компонент психологической компетентности учителя: Дисс... канд. психол. наук – Казань, 2000. – 30 с.

6. Костылева Н.Е. Психолого-педагогические условия эффективности управления развитием профессиональной компетентности учителей в процессе гуманизации и демократизации школы: Дисс... канд. пед. наук – Казань, 1997. – 252 с.

7. Рогов Е.И. Учитель как объект психологического исследования. – М.: «Владос», 1988. – 496 с.

8. Волкова Е.Н. Субъектность педагога: теория и практика: Дисс... д-ра психол. наук – М., 1998. – 66 с.

9. Адольф В.Я. Профессиональная компетентность современного учителя: монография. – Красноярский гос. ун-т. Красноярск, 1998. – 310 с.

10. Добудько Т.В. Формирование профессиональной компетентности учителя информатики в условиях информатизации образования. – Самара: СамГПУ, 1999. – 340 с.

11. Маркова А.К. Психологический анализ профессиональной компетентности учителя // Советская педагогика. 1990 № 8. – С.2-14.

12. Костылева Н.Е. Психолого-педагогические условия эффективности управления развитием профессиональной компетентности учителей в процессе гуманизации и демократизации школы: Дисс... канд. пед. наук – Казань, 1997. – 252 с.
13. Болотов В.А. Компетентностная модель: от идеи к образовательной программе / В.А. Болотов, В.В. Сериков // Педагогика, 2012. № 10. С. 10-17.
14. Сидоренко В.В. Модель профессиональной компетентности учителя в контексте внедрения компетентно-ориентированного подхода / В. Сидоренко // Наука, 2011. № 1 (8). С. 72-77.
15. Успенская В.Н. Методологические подходы в модели развития профессиональной компетентности учителей / В.Н. Успенская // Проблемы педагогики и психологии. Ереван, 2014. № 3. С. 68-78.

УДК 541.124

РОЛЬ ИНТЕРАКТИВНЫХ МЕТОДОВ НА УРОКАХ РУССКОГО ЯЗЫКА

Алиаскарова Л. О., докторант
№27 средняя школа-гимназия г.Талдыкорган

E-mail: aliaskarova.laura1974@mail.ru

Интерес к активным и интерактивным методам вызван необходимостью улучшения современной дидактической системы. Интерактивные методы обучения обеспечивают решение образовательных задач в разных аспектах. Владение технологией интерактивного обучения способствует развитию у обучающихся качеств, отвечающих требованиям, прописанным в государственных стандартах нового поколения.

Ключевые слова: интерактивные методы обучения, диалоговое общение, классификация интерактивных методов, приемы интерактивных методов.

Дидактикалық жүйелерді жақсарту мақсатында белсенді және интерактивті әдістерге қызығушылық пайда болды. Интерактивті оқыту әдістері Білім беру түрлі аспектілерінде білім беру мақсаттарын шешуде. Игеру технологиясы интерактивті оқыту дамытуға көмектеседі, білім алушылардың сапасын, мемлекеттік стандарттарда талаптарына сай тіркелген мемлекеттік стандарттарда жаңа буын.

Тірек сөздер: оқытудың интербелсенді әдістері, диалогтық қарым-қатынас, интербелсенді әдістердің жіктелуі, интербелсенді әдістердің тәсілдері.

Interest in active and interactive methods is caused by the need to improve the modern didactic system. Interactive teaching methods provide a solution to educational problems in various aspects. Possession of interactive learning technology contributes to the development of students' qualities that meet the requirements prescribed in the state standards of the new generation.

Key words: interactive teaching methods, dialogue communication, classification of interactive methods, methods of interactive methods.

«Надо применять разнообразные методы и находить новые. Школа должна быть педагогической лабораторией, учитель в своей учебно-воспитательной работе должен проявлять самостоятельное творчество».

Л.Н.Толстой

Современная педагогика ориентирована на то, чтобы ребёнок научился учиться, открыл в себе энергию познания, постоянного стремления к получению новых знаний.

Успех процесса обучения во многом зависит от взаимоотношений:

а) учителя с детьми;

- б) детей друг с другом;
- в) каждого ребёнка с учителем;
- г) ученика с коллективом.

Идея сотрудничества исходит от древних мудрецов, проходит через философию многих духовных учений, классической педагогики и психологии. В педагогической практике давно применяют термин активные методы и формы обучения. Он объединяет группу педагогических технологий, достигающих высокого уровня активной учебной деятельности школьников. В последнее время получил распространение ещё один термин — интерактивное обучение.

Термин *interactive learning* (англ.) обозначает обучение, основанное на активном взаимодействии с субъектом обучения (ведущим, учителем, тренером, руководителем).

По существу, оно представляет один из вариантов (моделей) коммуникативных технологий: их классификационные параметры совпадают.

Иначе говоря, интерактивное обучение — это обучение с хорошо организованной обратной связью субъектов и объектов обучения, с двусторонним обменом информацией между ними.

Интерактивные методы обучения — система правил организации продуктивного взаимодействия учащихся между собой и с учителем в форме учебных, деловых, ролевых игр, дискуссий, при котором происходит освоение нового опыта и получение новых знаний.

Использование интерактивных методов обучения на уроке позволяет решать следующие задачи: активно включать каждого ученика в процесс усвоения учебного материала; повышать познавательную мотивацию учащихся; обучать навыкам успешного общения (умения слушать и слышать друг друга, выстраивать диалог, задавать вопросы на понимание); развивать навыки самостоятельной учебной деятельности (умения определять ведущие и промежуточные задачи, предусматривать последствия своего выбора, давать ему объективную оценку); воспитывать лидерские качества; учить работать с командой и в команде; быть ответственным за совместную и собственную деятельность по достижению результата.

Интерактивное обучение — это обучение посредством опыта: переживание участниками конкретного опыта (игра, упражнение, ситуация), осмысление полученного опыта, его обобщение, применение на практике. Основные особенности интерактивного обучения: у принудительная активизация познавательной деятельности; у самостоятельный поиск решения проблемы; у изменение роли учителя на роль организатора или консультанта; у исключение монологического преподнесения материала; у диалоговый характер.

Применение интерактивных методов на уроках позволяет:

- приучать учащихся к самостоятельности,
- формировать интерес к изучаемому предмету,
- обогащать социальный опыт школьников,
- комфортно чувствовать себя на занятиях.

Интерактивная деятельность обучающихся на уроках способствует развитию диалогового общения, в ходе которого они учатся совместно решать общие, но значимые для каждого участника задачи. Интерактивное обучение исключает доминирование как одного выступающего, так и одного мнения над другими. Посредством диалогового обучения ученики приобретают опыт участия в дискуссиях, общения с другими людьми, учатся критически мыслить, на основе анализа соответствующей информации решать сложные проблемы, принимать продуманные решения. С этой целью на уроках организуются индивидуальная, групповая работа, работа в парах, создаются исследовательские проекты, идет работа с различными источниками информации, проводятся творческие работы. Учитель на таких уроках только регулирует деятельность учащихся, направляет ее на достижение целей урока. Признание значимой роли обучающихся в достижении успеха обучения, передача им части полномочий по освоению образовательной программы создает благоприятный климат в классе, содействует успешному выполнению целей, стоящих перед школой.

Алгоритм проведения интерактивного урока

1. Мотивация — 2 мин (5 %).
2. Постановка задачи — 2 мин (5 %).
3. Исходная информация и инструктаж — 2 мин (5 %).
4. Практическое усвоение материала через интерактивное задание — 24 мин (60 %).
5. Подведение итогов, рефлексия — 10 мин (15 %).

Интерактивные методы обучения обеспечивают решение образовательных задач в разных аспектах. Это и активное вовлечение учащихся в образовательный процесс, и формирование у них положительной учебной мотивации и познавательной активности, стимулирование самостоятельной деятельности. Способствуют они и развитию познавательных процессов – речи, памяти, мышления, эффективному усвоению большого объема учебной информации, развитию творческих способностей и нестандартности мышления. Интерактивные методы раскрывают личностно-индивидуальные возможности каждого учащегося, развивают коммуникативно-эмоциональную сферу, навыки самостоятельного умственного труда, работают на развитие универсальных учебных действий.

В соответствии с ведущей функцией в процессе педагогического взаимодействия интерактивные методы можно классифицировать по следующим группам:

1 - методы создания благоприятной атмосферы общения, в основе которой лежит «коммуникативная атака», организуемая педагогом для быстрого включения во взаимодействие каждого участника педагогического процесса;

2 - методы обмена деятельностью, которые сочетают групповую и индивидуальную работу участников педагогического взаимодействия;

3 - методы мысленной деятельности. С одной стороны, они мобилизуют творческие возможности учащихся, с другой, стимулируют их активную мыслительную деятельность;

4 - методы смыслов творчества. Ведущей функцией данных методов является создание и обмен учащимися своего индивидуального смысла изучаемых проблем;

5 - методы рефлексивной деятельности направлены на оценку эффективности состоявшегося взаимодействия;

6 - интерактивные игры представляют собой интегрированные методы, которые объединяют все функции активных педагогических методов. Можно назвать такие приемы интерактивных методов, как «Мозговой штурм», «Один – вдвоём – все вместе», «Пазлы», «Дерево решений», «Кластер», «Свеча», «Карусель», «Займи позицию», «С мира по нитке», «Аквариум», деловая игра, работа в парах, смысловые ассоциации, «Незаконченное предложение», «Анализ казусов», интервью и др.

Включение интерактивных методов обучения в структуру урока имеет различные варианты.

1. **Начало урока** (актуализации знаний) – стадия вызова: индивидуальный, парный, групповой или фронтальный «Мозговой штурм», проверка домашней творческой работы (кластеры, синквейн, «восточный стих», игра «крючок»). Данные методы воспитывают у обучающихся коммуникативные качества, доброжелательность, устанавливают контакт между учениками, позволяют «размяться» перед более серьезными упражнениями. Важным для учителя является включение в урок методов выяснения целей, ожиданий, рисков. Приемы «Солнышко и туча», «Поляна снежинок», «Разноцветные листья» помогают учителю лучше понять каждого ученика, а полученные результаты использовать для реализации личностно-ориентированного подхода к учащимся. После выполнения задания, систематизируются сформулированные цели, пожелания, опасения и подводятся итоги. Чем ярче презентация нового материала, тем прочнее будет усвоена новая тема. Помочь ученикам сориентироваться в теме, представить основные направления самостоятельной работы с новым материалом помогут методы: «Белые пятна», «Пометки на полях».

2. **Смысловая часть** (самостоятельное добывание новых знаний) – подача нового материала: опорный конспект, различные формы дискуссий, кластеры, продвинутая лекция (в

ходе лекции текст соотносится с первичной информацией: если знал ранее - плюс; думал иначе - минус), «Аквариум», форма группового взаимодействия – «большой круг», изобразительный проект (составление вопросов по тексту, составление пересказа отрывка от первого лица).

3. Релаксация на уроке. Это позволят сделать активные методы - «физминутки» (приемы «Пантомима», «Роботы», «Четыре стихии», «Делай как я» и др.). 4. На этапе обобщения знаний уместен приём синквейн. Он используется на уроках русского языка при изучении словарных слов, на уроках литературы для составления характеристики героя. С помощью данного метода можно выделять части речи, работать над синонимами, обогащать словарный запас обучающихся.

4. Рефлексия – получение обратной связи: (хокку, сказка, незаконченное предложение, минисочинение, юмористический рассказ, эссе, глоссарий. Эти методы помогают эффективно подвести итог урока. Данный этап позволяет учителю выявить, на что еще необходимо обратить внимание на следующих уроках. Для эффективного применения интерактивных методов обучения на уроках русского языка необходимо знать степень сформированности познавательной мотивации обучающихся, определить отношение учащихся к учителю, одноклассникам, уточнить исходный уровень лингвистических способностей. Подбор методов интерактивного обучения должен соответствовать логике учебного процесса, дидактическим целям, теме урока, интеллектуальным, возрастным особенностям и возможностям школьников, уровню их индивидуальной обученности и воспитанности, особенностям всего класса. Должен учитываться так же профессионализм и опыт конкретного учителя, способ руководства учебной деятельностью. Оценивание результатов интерактивного обучения должно учитывать самооценку участника групповой работы, работу в группе, свободу мышления, коммуникацию обучающихся в учебном диалоге, овладение культурными формами работы.

Метод “Заверши фразу”

(Фрагмент урока “Чистота, уместность, выразительность речи, или Что ни слово, то золото” в 5 классе).

— Завершите фразы: “Правильной называется речь...”, “Логичной называется речь...”, “Чистой называется речь...”, “Выразительной называется речь...”.

Метод “Активная проверка”

(Фрагмент факультативного занятия “Употребление двоеточия и тире” (этап “Орфографическая пятиминутка”) в 9 классе)

Учащиеся пишут словарный диктант из 30 слов на правописание гласных после шипящих и ц и в корнях с чередованием. Самопроверка по схеме: первые 10 слов — а; вторые 10 — ё, третьи 10 — о на месте орфограммы. Затем анализ выполнения, коррекция, самооценка и рефлексия.

Использую и другие виды контрольных заданий в рамках урока: тест, диктант, творческое задание. Но главное на этом этапе не окончательный вердикт учителя учащемуся об уровне его знаний, а возможность для учащегося осознать, что он уже знает и умеет, а что ему нужно еще повторить, выучить, чтобы добиться лучшего результата. Поэтому огромное значение в учебном процессе приобретает рефлексия, имеющая диагностическую и коррекционную функции.

При выборе и применении на уроке интерактивных методов обучения следует принимать во внимание общие дидактические факторы: цель урока; особенности учебного материала; индивидуальный темп работы класса; взаимоотношения между учителем и учащимися; количество учащихся.

Использование интерактивных методов обучения делает учебный процесс разнообразным, повышает у учащихся мотивацию к обучению и интерес к предмету, развивает творческую активность и учит самостоятельно мыслить, создает условия для полноценного развития личности.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Вершинина Н.А., Солдатова Э.М. Диагностика особенностей восприятия детьми 6-7 лет произведений декоративно-прикладного искусства Экология образования: Актуальные проблемы: Сб. науч. ст./ Под ред. А.В. Пяткова. - Архангельск: ПГУ им. М.В. Ломоносова, 2001. - С.36-41 (Электронное приложение).
2. Лихачев Б.Т. Педагогика: Курс лекций / Учеб. пособие для студентов педагог, учеб. заведений и слушателей ИПК и ФПК. - 4-е изд., перераб. и доп. - М.: Юрайт-М, - 607с.
3. Неверова А. А. Проблема художественного восприятия в психолого-педагогической литературе / Психологические науки: теория и практика: материалы IV Междунар. науч. конф. (г. Москва, ноябрь 2015 г.). - М.: Буки-Веди, 2015. - С. 44-48.

ӘОЖ 336.2

КӘСІПКЕРЛІК ҚЫЗМЕТТЕГІ ТӘУЕКЕЛДІҢ ЭКОНОМИКАЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ

Алпысбаев Н., туризм БББ 4 курс білімгері
Ғылыми жетекшісі: Сапарова А.К., экономика магистрі

Мақалада «тәуекел», «кәсіпкерлік тәуекел» ұғымдарының мәні, нарықтық экономика жағдайында тәуекелдер жіктеледі. Авторлар тәуекелдің кәсіпкерлік қызметке әсер ету дәрежесін, тәуекелдерді басқару жүйесін қолдану қажеттілігін, тәуекелді басқару жүйесін қолдану қажеттілігін, нарықтық экономика жағдайында тәуекелдердің жіктелуін көрсетеді. кәсіпкердің қызмет саласына қарамастан.

Тірек сөздер: кәсіпкерлік, кәсіпкерлік теориясы, кәсіпкерлік тәуекел, кәсіпкер, кәсіпкерлік тәуекелдің жіктелуі.

В статье сущность понятий «риск», «предпринимательский риск», в условиях рыночной экономики классифицированы риски. Авторами определена степень влияния риска на предпринимательскую деятельность, необходимость применения системы управления рисками независимо от сферы деятельности предпринимателя.

Ключевые слова: предпринимательство, теория предпринимательства, предпринимательский риск, предприниматель, классификация предпринимательского риска.

In the article, the essence of the concepts of "risk", "entrepreneurial risk", in the conditions of a market economy, risks are classified. The authors have determined the degree of risk impact on entrepreneurial activity, the need to apply a risk management system regardless of the scope of the entrepreneur's activity.

Keywords: entrepreneurship, theory of entrepreneurship, entrepreneurial risk, entrepreneur, classification of entrepreneurial risk.

Классикалық экономикалық теорияда кәсіпкерлік тәуекел табыс алу процесі ретінде қарастырылды. Адам Смит нарықтық экономика теориясының негізін қалаушы болып саналды, ол «кәсіпкер» терминін кәсіпорынның иесі ретінде ұсынды. Р.Контильонның ұстанымын қолдай отырып, А. Смит мынаны ұсынды: «кәсіпкер белгілі бір капиталдың иесі бола отырып, бұрын белгіленген коммерциялық мақсаттарға жету үшін пайда табу мақсатында тәуекелге барады» [1, 27-бет].

Д.Рикардоның «Саяси экономия мен салықтық білім берудің басталуы» ғылыми еңбегінде кәсіпкердің рөлі туралы идеялар одан әрі дамыды. Д.Рикардо еркін кәсіпкерлік қызметті жақтап, оны тиімді басқарудың міндетті элементі ретінде қарастырды. Өндіріс факторларының (жер, еңбек, капитал) ақылға қонымды үйлесімі кезінде кәсіпкер тәуекелдің туындауын алдын ала ескертуі мүмкін.

Жан Батист Сэй кәсіпкердің экономикадағы рөліне көп көңіл бөлді, кәсіпкерлік қызметті жоғары бағалаумен қатар оның өнімді құрудағы маңыздылығын мойындады [2, б.32].

XIX ғасырдың басындағы экономикалық прогресс белсенді, білімді, батыл және іскер адамдармен байланысты. Жан Батист Сэй кәсіпкерді сатып алушының қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін өндіріс ресурстарын іздейтін және пайдаланатын делдал ретінде қарастырады. Кәсіпкердің ресурстарға сұранысы және олардың иелерінің ресурстарды ұсынуы олардың бағасын, атап айтқанда жалақы, жалдау және пайызды анықтайды. Сонымен қатар, ресурстарға сұраныс пен түпкілікті өнімге сұраныс арасында байланыс бар. Кәсіпкердің арқасында өнімнің құны өндіріс ресурстарының иелері арасында бөлінеді, ал ресурстардың өзі қажеттіліктерге байланысты салалар арасында бөлінеді. Осылайша, Жан Батист Сэйге сәйкес жалақы, пайыз және жалдау бір уақытта өнімге деген сұранысқа байланысты [3, б.81].

Жан Батист Сэй капиталист пен кәсіпкердің кірістерін анықтады (бұл ағылшын классикалық мектебінде болмаған). Капиталдан түсетін кіріс, ол пайыз деп атады, ал пайда кәсіпкердің қабілеті мен қызметі үшін сыйақы деп саналды. Жан Батист Сэй кәсіпкерлікті еңбектің ерекше түрі деп санады, кәсіпкерлердің табысы біліктілігі жоғары болуына байланысты - жұмысшылардың жалақысынан объективті жоғары.

Шумпетер Л.Вальрастың жалпы экономикалық тепе-теңдік теориясын жоғары бағалады, бірақ оның дөңгелек ағынға ұқсас статикалық сипатын атап өтті. Тепе-теңдік жағдайында кәсіпкерлік пайда болмайды. Экономика тепе-теңдік күйін өзгертетін айтарлықтай дискретті өзгерістермен динамикалық сипатқа ие болады, ал кәсіпкер (жаңашыл) экономикалық дамудың локомотиві болып саналады. Шумпетер кәсіпкер тек меншікпен ғана емес, ерекше белгілермен де сипатталады: бастама, түйсігі, тәуекелге дайындығы екенін атап өткен.

Кәсіпкер айналым процесін бұзатын және экономикаға серпінді сипат беретін өндіріс факторларының жаңа комбинацияларын (жаңа енгізілімдерді, инновацияларды) жүзеге асырады. Келесі кезеңдерден тұрады:

- 1) өнімді әзірлеу және дайындау;
- 2) жаңа технологиялар мен жабдықтарды қолдану;
- 3) өткізу нарығын зерттеу;
- 4) шикізаттың балама көздерін іздестіру;
- 5) өндіріс процесін әртараптандыру.

Трансформация процесінде инновациялық экономика қалыптасқан элементтердің тербелісі мен динамикасына ұшырайды. Инновациялық өрлеу кезеңінде кәсіпкер көптен күткен пайда алады, ол бұрын қолданылған дәстүрлі формаларға оралудан туындаған құлдырау жағдайында төмендеуі мүмкін. Экономика әсер ететін динамика, дәлірек айтқанда оның инновациялық саясаттың әсерінен тепе-теңдік ауытқуы Шумпетер алғаш айтқан экономикалық даму деп аталады [4, 42-46 беттер].

Соңғы уақытта кәсіпкерлік менеджменті өзекті болып келеді. Кәсіпкер феномені көбінесе меншік иесінің фигурасынан алшақтайды, кәсіпкерлік қызметті жүзеге асыруда басқару функциясының маңыздылығы артады.

Кәсіпкерліктің қалыптасуы мен даму теориясында П.Друкер мен Б. Карлоффың түсіндірмесі назар аударуға тұрарлық, ол кәсіпкерлік пен Инновациялық менеджмент арасында параллель орналасқан. П.Друкер кәсіпкерлікті зерттеу барысында бұл процесс бизнесті әртараптандырумен тығыз байланыста екенін анықтап, кейіннен экономикалық теорияға мынадай ұғымдарды енгізді: «кәсіпкерлік кәсіпорын», «кәсіпкерлік қоғам», «кәсіпкерлік басқару».

Кәсіпкерлік теориясы, ең алдымен, кәсіпкерліктің жеке, экономикалық және ұйымдастырушылық, инновациялық, қауіпті сипатын көрсететін қызмет түрін қамтиды.

Кез-келген түрдегі кәсіпкерлік әрқашан тәуекелдің пайда болуымен байланысты, әдетте, мұндай тәуекел әдетте экономикалық немесе кәсіпкерлік деп аталады. Тәуекел- бұл

жоспарланған нұсқамен салыстырғанда шығындардың немесе кірістің төмендеу қаупі. Жоғары бәсекелестік және қолда бар ситуациялық міндеттерді шешудің балама көздері кәсіпкерлік тәуекелдің пайда болуының алғышарттары болып табылады.

Кәсіпкерлік тәуекел- бұл экономикалық немесе басқа жағдайларда теңгерімсіздіктің пайда болуымен, ақпараттандырудың төмен деңгейімен, объективті және субъективті факторлардың олардың мінез-құлқының көптеген нұсқаларынан өзара байланысы жағдайында кәсіпкерлікті жүзеге асыру барысында үнемі таңдау қажеттілігімен байланысты кәсіпкер үшін жоғалу қаупі, нәтижесінде кәсіпкер үшін теріс әсер ететін күтпеген салдарлар туындауы мүмкін материалдық жағдай [5, 116-122 б.].

Б.А. Райзберг өзінің ғылыми зерттеулерінде кәсіпкерлік қызметтегі тәуекелдің рөлін ғана емес, маңыздылығын да қарастырды, шаруашылық тәуекелді бағалауды егжей-тегжейлі қарастырды, тәуекелдің психологиялық құрамдасын, кәсіпкердің реакция процесін, оның мінез-құлқын зерттеді [6, 56 б.].

Тәуекелді зерттеудің эволюциясы тәуекелдің пайда болуы нәтижесінде тауар-ақша қатынастары, экономикалық айналым субъектілерінің жоғары бәсекелестігі жағдайында толық емес іске асыру процесі құрылатынын көрсетеді. Нарықтық қатынастардың пайда болуы мен дамуы барысында тәуекелдің әртүрлі теориялары пайда болады, ал экономикалық теорияның классиктері негізінен кәсіпкерлік саладағы тәуекел мәселелерін анықтаумен айналысады.

Кәсіпкерлік салада тәуекел өндіріс процесінде орналастырылған материалдық және материалдық емес ресурстарды жоғалту, жоспарланған кірістің ықтимал жоғалуы немесе қосымша шығындардың пайда болу қаупін білдіреді. Тәуекел өндіріс процесінің кез-келген сәтінде, кәсіпкерліктің кез- келген саласында туындауы мүмкін: шикізат жеткізушісін жоғалту тәуекелі, тиімді емес маркетингтік стратегияны таңдау тәуекелі, басшылық лауазымдардағы құзыретті адами капиталдың төмен тәуекелі және т. б.

Тәуекелдердің көптеген түрлері бар, егжей-тегжейлі жіктеу әлеуметтік-экономикалық қатынастармен байланысты олар процесс субъектілері мен кірісті жоғалту қаупі арасында пайда болады. Сонымен қатар, процесті зерттеу тәуекелдердің толық жіктелуіне ие емес. Бұл жағдай тәуекелдердің әр түрімен байланысты, мезгіл-мезгіл тәуекелдердің жаңа түрлері пайда болады, белгілі бір тәуекелдердің әрқайсысын әртүрлі терминдермен білдіруге болады, бірақ тәуекелдің белгілі бір түрлерін анықтау өте қиын.

Нарықтық экономика жағдайында кәсіпкерлік қызметте тәуекелмен байланысты әлеуметтік-экономикалық жағдайлардың жеткілікті саны туындайды. Пайда жоғалту немесе оны азайту кезінде ашылуы мүмкін. «Тәуекел» ұғымының испан-португал тілінен шыққанын ескерсек, бұл қауіпті білдіреді. Кәсіпкерлік қызметті ұйымдастыру процесінде фирманың (ұйымның) жолға қойылған экономикалық қауіпсіздігінің платформасын құру маңызды болып саналады, ол коммерциялық фирманың (бизнестің) қорғаныш функциясына ықпал етеді, сол арқылы жоғалуы шығындарға әкеп соқтыруы мүмкін ақпаратты қорғауды жүзеге асыруға мүмкіндік береді. Баяндалғанның негізінде бизнестің қауіпсіздігін қамтамасыз етуді қалыптастыратын мынадай бағыттарды айқындауға болады: құқықтық және сақтандыру, физикалық және жеке қауіпсіздікті қамтамасыз ету, ұйымдастырушылық-басқарушылық және әкімшілік, инженерлік және техникалық, білім беру және тәрбиелік [7, с. 147].

Жалпы алғанда, кәсіпкерлік қызметтегі тәуекел экономикалық қызмет барысында жоспарланған нәтижені алмау ықтималдығын білдіреді. Кәсіпкерлік саладағы тәуекелдерді басқару жүйесі экономикалық қызметтің сыртқы және ішкі ортасын құратын барлық факторларды бағалаумен байланысты. Кәсіпкерлік қызметтегі тәуекелді жою мүмкін емес, бірақ оның мөлшерін азайтуға болады. Минимизация алгоритмінің дұрыстығы кәсіпкердің өз қызметін қаншалықты ұтымды және дәйекті түрде жүзеге асыратындығына, қандай минимизация стратегиясын қолданатындығына байланысты жасалады. Осыған байланысты кәсіпкердің тәуекелдерді басқаруға байланысты құзыреттері бірінші орынға шығады, бұл

бизнестегі тәуекелдерді басқаруға жағымды әсер етуі мүмкін. Сонымен қатар, тәуекел деңгейінің динамикасы мен кірістілік динамикасы арасындағы өзара тәуелділіктің рөлі зор, өйткені операцияның орташа кірістілігі неғұрлым жоғары болса, кірістілікке байланысты тәуекел соғұрлым жоғары болады. Осылайша, тәуекел деңгейін арттырмай кірісті арттыру немесе кіріс компонентін төмендетпей тәуекел деңгейін төмендету қиын.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Кабаков В. С., Богачев В. Ф., Алексеева М. Б. Организация предпринимательской деятельности. - СПб., 2007.
2. Блауг М. Экономическая мысль в ретроспективе. – М., 1994.- с.56.
3. Ядгаров, Я.С. История экономических учений: Уч. / Я.С. Ядгаров. - М.: Инфра-М, 2016. - 352 с.
4. Черняк, В. З. История предпринимательства/ В.З. Черняк. - М.: Юнити-Дана, 2015.- 608с.
5. Бусыгин, А. В. Предпринимательство. Учебник / А.В. Бусыгин. - М.: ИНФРА-М, 2012. - 608 с.
6. Курс экономики: учебник / под ред. Б.А. Райзберга. М.: ЮНИТИ, 2007.
7. Костюкова А.И., Черемисина С.Г. предпринимательские риски: сущность и возможности управления //Международный научный журнал «Инновационная наука». – 2017.- №05.

ӘӨЖ 81.23

«ДЕНСАУЛЫҚ» КОНЦЕПТІСІНІҢ ЛЕКСИКА-СЕМАНТИКАЛЫҚ ТОПТАРЫ

Алтай А. А., Қазақ тілі мен әдебиеті мамандығының 1-курс магистранты
І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қаласы

E-mail: altai.aidyn@bk.ru

Мақалада «денсаулық» концептісінің ақпараттық өрісін құрайтын тіл бірліктері қарастырылды. Концепттің танымдық ауқымына енетін сөздер мен бірліктердің танымдық қызметтері сараланды.

Тірек сөздер: концепт, ұғым, түсінік, вербализация, репрезентация, концептуалдану, таным, лексика-семантикалық топтар.

В статье рассмотрены единицы языка составляющие информационное поле концепта «здоровье». Дифференцируются познавательные функции слов и единиц, входящих в познавательное пространство концепта.

Ключевые слова: концепт, понятие, вербализация, репрезентация, концептуализация, познание, лексико-семантические группы.

The article considers the units of the language that make up the information field of the concept «health». The cognitive functions of words and units included in the cognitive space of the concept are differentiated.

Keywords: concept, verbalization, representation, conceptualization, cognition, lexico-semantic groups.

«Денсаулық» концептісін сан аспектіде зерттеу оның халық танымындағы орнын айқындауға мүмкіндік береді. Сондай-ақ концептінің тілдік табиғатын зерделеу арқылы біз ментальды құрылымдардың қалыптасу ерекшеліктері жайлы ақпарат аламыз. Кез келген концепт когнитивті түзілім бола отырып, түрлі тілдік элементтер мен бірліктер арқылы

вербалданады. Сол себепті, концептіні зерттеуде, лексика-семантикалық топтарды саралауға назар аударған жөн.

Денсаулық ұғымына «этимологиялық сөздікте» мынандай анықтама беріледі: «Бұл сөз парсының тән — «дене» деген сөзінен алынған. Денің сау ма? дегенде де қолданылады» <https://sozdikqor.kz/sozdik/?id=22>. Ал, «қазақ әдеби тілінің сөздігі»: «есендік саулық мәнінде жұмсалады» деген дерек ұсынады [1;364]. Сондықтан «денсаулық» концептісінің негізгі мәні *амандық, есендік, саулық* ұғымдарына жақын деп пайымдаймыз. Жалпы, концептінің тарихи контексттегі барлық тілдік единицаларын жинау үшін біз сөздіктерге жүгінеміз. Лексикографиялық ақпарат көздерін саралай келе, «денсаулық» контекстінде жұмсалатын 240 әртүрлі сөздерді анықтадық. Бұл топтың ішінде мағыналас сөздермен қатар, мазмұны қарама-қайшы бірліктер де жинақталды. Концептінің вербалды-репрезентативті тобын: сөздер, метафоралық бірліктер, сөз тіркестері, тұрақты тіркестер, күрделі тұтастықтар, мәтіндер құрайды. Бұл концептінің вербалды функциясының күрделі екенін білдіреді. Хронологиялық тұрғыдан саралайтын болсақ, концептінің ядролық ұғымдары негізінде көптеген перифериялық-мағыналық қабаттары қалыптасқан. Біз оларды объектісіне қарай жіктеуді жөн санаймыз.

Денсаулық ұғымының концептуалдануы төмендегі мағыналық топтарды береді:

1. Денсаулық мәніндегі лексика-семантикалық топтар:

1.1 Амандық-саулық. Топқа «денсаулық» концептісінің негізгі мағынасын өзгеріссіз тасымалдайтын басты түсініктер жатады. Концептінің бұл номинативті қатарына ішкі семантиканың туралығы тән. Топшаға: *денсаулық, денсаушылық, дені сау, саушылық, амандық, аман, аман-есен, аман-есендік, аман-сау, аманшылық* сөздерін жатқызамыз. Байқап отырғанымыздай, барлық бірліктер бір ұғым төңірегіне топтасады. Дегенмен семантикалық айырмашылық жоқ деуге болмайды. Лексикалық қатардың бір тармағы ағзаның қалыпты жұмысын білдірсе, ал *амандық* мағынасында жұмсалатын сөздер тек ағзаның саулығын сипаттаумен шектелмейді. Оларға жалпылық және абстрактілі сипат тән. Демек, оның танымдық ауқымы әлдеқайда кең және болмыс категориясын толық қамтиды. Мысалы: Денсаулық сақтау саласының ең өткір тұсы - *ана мен баланың денсаулығы* <https://www.abai.kz/post/14762>. Екпе жарнамалайтындай дәрі емес, бұл алдымен *денсаулық үшін* қажет <https://www.inform.kz/kz>. *Сау және сапалы өмір* сүру үшін балада ерте жасынан дұрыс әдеттерді қалыптастыру қажет <https://abai.kz/post/97273>.

1.2 Физикалық саулық. Топ бірліктері денсаулықтың сыртқы формасын және физикалық параметрлерді білдіреді. Мысалы: *денелі, сүйекті, мүшелі, күжбандай, еңсегей, иықты, жсауырынды, жоталы, төртбақ, кеуделі, тұлғалы, мығым, нақ, шымыр, мықты, берік, бекем, мызғымас*. Аталмыш сөздер ауру-сырқауы жоқ адамның сипаттамаларына тән. Лексикалық топ күш-қуаты толысқан, аса мықты индивид қасиеттерін кескіндейді. Осылайша, көз алдымызға дені сау, қуатты адам образы келеді. Мысалы: қазақтың *кіл қапсағай денелі, тоқпан жілікті, сом тұлғалы толағайлары*. <https://abai.kz/post/17296>. «Динамоның» жастар командасының сапына он бес жастағы, *мығым денелі, ақжарқын* бозбала алынды. <https://abai.kz/post/1367>. *Сау денелі, сапалы ұлт* қана мәңгілік ел мұратын орындай алмақ. <https://abai.kz/post/95829>. Сөздердің бір тобы сыртқы кескіннің параметрлерін берсе, екіншісі физикалық күш жайында ақпарат беріп тұр. Ал, осы топқа қарсы мағыналас болатын: *лақса, жүдеу, арықтау, азу, солу, ілмию, солғындау, титықтау, қажу, тұралау* бірліктері керісінше қуаттан айырылған адамның параметрлеріне тән. Мысалы: Солтүстік Кореяда тойып ас ішпегендіктен *балалар әлсіз әрі дімкәс* келеді. <https://abai.kz/post/12074>. Ағаның *жүдеу жүзіне* жүрегім ауырса да, «тірілігін» жаныма медет тұтып, көңілім алып-ұшты. <https://abai.kz/post/43172>. Костюмдері тозып кеткен, *жадағай киінеді, өңдері солғын*. <https://abai.kz/post/69591>. Жоғарыдағы лексикалық қатарлар негізінде «денсаулық» концептісінің қуат және кескін ұғымдарымен байланыс түзетінін айқын болады.

1.3 Психикалық саулық. Тілімізде психикалық күйге қатысты мынандай сөздер бар: *жындану, есалаң, есуас, нақұрыс, делқұлы, мәңгүрт, миғұла, жарымес, келесау, қояншық, есірік*. Психологиялық сөздік: «психикалық саулық – өзінің физикалық саулығын сезіне білу;

түрлі жағдайларға байланысты адекватты әрекет ете білу; әлеуметтік нормаларға байланысты өзін ұстай білу; өзінің өмір салтын құрып, оны ұстана білу; өзінің әрекетін өзгерте ала білуін айтамыз» [2] – деген анықтама береді. Осы арқылы біз психо-эмоционалдық қасиеттердің тұрақтылығын дені сау адамға тән белгілер деп топшылаймыз. Ал, жоғарыдағы сөздер оған карама-қарсы мәнді қамтиды. Демек, «денсаулық» концептісі ақыл-ес саулығын білдіретін және оған кереғар бірліктерді де өз ауқымына алады. Мысалы: ақырында, аштықтың ең сұмдық зардабы - *естен адасу, жындану* болып табылады. Ішкі байланыстары үзілген, *күйзеліске түскен ми* дұрыстап жұмыс істей алмайды. Аштық көп жағдайда «аштықтың сандырағы» деп аталатын **психикалық күйзеліске** әкеліп соғады. <https://abai.kz/post/1751>. Осылайша, ақыл саулығы «денсаулық» концептісінің бір тармағын құрады.

1.4 Рух саулығы. «Денсаулық – адам жанының үш қырын қамтиды. Олар: жан, рух және тән» [3]. Адам саулығының басты және негізгі қыры ол жан мен рух саулығы. Тіліміздегі: *жігерлі, табанды, қайратты, күрескер, қайсар, ерікті, сенімді, дархан, кең* бірліктері және олармен мағыналас сөздер адамның рухани қуаты жайлы ақпар береді. Бұл бір жағынан өзіне сенімді, кемел адамға тән қырлар болса, екіншіден, жаны мен тәні сау тұлғаға меншікті сипаттамалар. Мысалы: біздің болашағымыз - білімі мен білігі, *қайратты, қайсар, жігерлі* жастардың қолында. <https://abai.kz/post/10174>. *Рухты, текті, батыр қазақ* бүгінде күн көрістің қамымен жүр <https://abai.kz/post/65926>. Бұл жолда жеңіске жетуде *қуатты, жігерлі, интеллектуальды және патриот* жастардың рөлі зор болмақ <https://abai.kz/index.php/post/107096>. Тіл бірліктері бізге нақты бір күш жайлы хабар беріп тұр. Бұл семантикалық қатар ішкі әлемі асқақ, рухани кеселге шалдықпаған субъекті жайлы ой тудырады. Яғни, адамның ішкі әлемінің саулығы мен бүтіндігі, оның биік моральдық қасиеттерге иелік етун білдіреді. Бұл жағдайда біз рух саулығының тән саулығына негіз болып әрі одан биік тұрғанын байқай аламыз.

2. Денсаулыққа қарсы мәнді лексика-семантикалық топтар:

2.1 Ауру адам түсінігі. Тілімізде «денсаулық» түсінігіне мағынасы қайшы келетін көптеген сөздер бар. Бұл санатқа жататын құрылымдар ақпараттық қызмет атқарып, адам санасына образды түрде әсер етеді. Мысалы: *ауру, дерт, кесел, індет, ауыру, сырқат, науқас, дімкәс, аурулы, сырқатты, сырқаулы, науқасты, кеселді, аурушаң, ауырсыну, науқастану, дерттену, зағиптену*. Ұсынылған сөздердің барлығы денсаулығы нашар адамды сипаттайды. Собынмен қатар бірліктер бізге денсаулыққа залал келгені жайлы дерек те береді. Денсаулығынан айырылған субъекті жайлы ой тудырады. Мәні қайшы түсініктер денсаулықтың табиғатын тануға үлкен мүмкіндік тудырады. Нақтырақ айтсақ, қарсы ұғым арқылы санамызда денсаулықтың оң және теріс кескіні, оның құны жайлы абстрактілі ақпарат пайда болады. Оны сақтау және күтудің қажеттілігі процесстері туралы ой қалыптасады. Мысалы: алдына емделуге келген науқастың *ауруына ауру қосып берген* «ақ халаты абзал жан» бұған еш қымсынбайтын болды. <https://abai.kz/post/13345>. Петропавлдық рок-музыканттар қайырымдылық концерт өткізіп, *сырқат қыздың еміне* қажет ақша жинап берді. <https://abai.kz/post/4807>. Ұлы *қатты науқастанған* көпбалалы зейнеткер ана сіздерге үлкен өтінішпен жүгінуде. <https://abai.kz/post/16256>. Контексттерден денсаулықтың құнды ұғым екені және оны сақтаудың маңызды боларын байқау қиын емес.

2.2 Зиянды әрекет. Тіліміздегі мынадай бірліктер: *зиян, залал, зарар, зиянды, залалды, зарарлы, зардапты, зиянкес, зиянкер, залакес, зиянкестік, қаскүнемдік, қастық* белгілі бір тірі ағзаға қарсы іс-әрекет жасауды білдіреді. Нақтысы, біреуге зорлық қылып, зардапты іске бару. Мұндай әрекет нәтижесінде ең алдымен адамға, оның жеке басына қатер төнеді. Денсаулығына қауіп келуі ықтимал. Сол себепті, бұл семантикалық топша денсаулықты қорғап, сақтаудың маңызды екенін; денсаулықтың әлсіз құбылыс болатынын; денсаулықтың адам өмірі үшін ерекше маңызы барын көрсетеді. Мысалы: кейінгі кезде аталған сусынның *адам ағзасына келтіретін зияны* туралы мамандар дабыл қаға бастады. <https://abai.kz/post/57621>. *Жас ұрпақты залалды дерттен* қалай сақтаудың жолын іздеуге жетелейтіні анық. <https://abai.kz/post/108822>. Аффекті жағдайында *адам денсаулығына ауыр зарар келтіру* жиі белең алды (ҚР ҚК 111 бап) <https://abai.kz/post/76249>.

3. Денсаулық сақтау саласының лексика-семантикалық топтары

3.1 Денсаулық сақтау саласы. Қазіргі уақытта халықтың денсаулығын сақтау басты міндетке айналған. Сол себепті бұл бағытта атқарылатын барлық істер сауатты менеджментті қажет етеді. Сондықтан денсаулық сақтау бүгінде өзінің дербес басқару жүйесі мен иерархиясы бар құрылым. Тілімізде: *денсаулық сақтау министрлігі, денсаулық сақтау басқармасы, санитарлық-эпидемиологиялық басқарма, денсаулық сақтау министрі, ден.сақ. басқармасының басшысы, аурухана, емхана, амбулатория, жедел жәрдем станциясы* және осы сынды тіркестер бар. Осылайша, денсаулық тек жеке адамның күйі емес. Ол нақты құрылымы, тәртібі бар мемлекеттік деңгейдегі маңызды сала. Сондай-ақ, мағыналық топтың бірліктеріне назар аударып, денсаулық ұғымының әлеуметтік объектіге айналғанын білеміз. Мысалы: өңірдегі **денсаулық сақтау саласында** өткен жылы 15 нысан салынды, ал биылғы жылы 12 нысанның құрылысы жүргізіледі. <https://abai.kz/post/86164>. **ҚР денсаулық сақтау министрлігі** алғаш рет Астанада аудандық онкологтар үшін семинар өткізеді. <https://abai.kz/post/10961>. **Денсаулық сақтауға салынған инвестиция** 85,7%-ға артты. <https://abai.kz/post/122153>. Мұндай тілдік құрылымдардың қалыптасуы ең алдымен адамзат санасындағы үлкен өзгерістерді білдіреді. Адамның жеке басы және оның саулығы мемлекеттің басты құндылығына айналды. Сәйкесінше, «денсаулық» ұғымының да мағыналық, аксеологиялық, танымдық ауқымы кеңейді.

3.2 Денсаулық сақтау мен әлеуметтік саясат. Денсаулық сақтау саласы ең алдымен сапалы медициналық қызмет көрсетуге бағытталған. Ол үлкен әлеуметтік міндет. Сол себепті, мемлекеттік органдар қоғам қажеттілігін қамтамасыз ету үшін әрекет етеді. Тіліміздегі: *денсаулық кодексі, денсаулық сақтау заңы, Саламатты Қазақстан, 100 мектеп, 100 аурухана, міндетті әлеуметтік сақтандыру қоры, денсаулық қорысынды* бірліктер салада әлеуметтік мақсаттарға негізделген саясаттың барын көрсетеді. Сәйкесінше, денсаулық сақтау саласында бұқара қажеттілігіне сай жұмыстар атқарылады. Ол дербес сала ретінде заңмен қадағаланады және оның аясында жобалар, жоспарлар орындалады. Осылайша, «денсаулық» концептісі тұрмыс пен саяси аспектіні қамтитын қоғамдық маңызды түсінікке айналды. Мысалы: **(МӘМС) жүйесін енгізу жөніндегі денсаулық сақтау реформасы басталды.** <https://abai.kz/post/82773>. **«Денсаулық» мемлекеттік бағдарламасына** сәйкес енгізілген бұл өзгерістің басты мақсаты білім алушыларға көрсетілетін медициналық қызмет сапасын жақсарту. <https://abai.kz/post/106480>. **2016-2019 жылдарға арналған «Денсаулық» бағдарламасы қабылданды** <https://abai.kz/post/82740>.

3.3. Медициналық атаулар. Медициналық атауларды да жеке топ ретінде қарастыруға болады. Бұл мағыналық кеңістікті жекелеген топшараға бөліп қараған абзал. Мәселен, тілімізде: *дәрі, дәрі-дәрмек, шәрбат, жақпамай, дәрумен, қоспа, дәрігер, дарушы, дарышы, еміш, емдеуші, тамыршы* сынды көптеген лексикалық бірліктер бар. Мұнда біз препарат мәнін және емдеуші субъект номинациясын байқаймыз. Қолданыстағы: *ем, дауа, иипа, дәру, дауалы, иипалы, дауасыз, бейдауа, жақсару, оңалу, түзелу, жондану, тәуірлену* бірліктерінің тілдік және танымдық қызметтері мүлдем басқа. Сөздер ең алдымен медициналық іс-әрекет жайлы ақпарат ұсынады. Одан бөлек топқа енетін бірліктер, емнің көрсеткіштері, нәтижесі, жағымды, жағымсыз салдарын көрсетіп, бағалауыштық, экспрессивті қызмет етіп тұр. Осылайша, біз бір мағыналық кеңістіктің екі бөлек тобын байқай аламыз. Медицина дискурсында соңғы жылдары: *екпе, вакцина, бустерлі доза, карантин, нтр тест, коронавирус* сынды тіркестер ерекше маңызға ие. Бұл тілге әсерін тигізген экстралингвистикалық факторлармен байланысты. Ең маңыздысы, осы секілді сөздердің активті қолданысқа көшуі, «денсаулық» концептісінің актуалдануының бір көрсеткіші. Мысалы: **Қазақстан биылғы жылдың 8 айында 105 миллиард теңгенің дәрі-дәрмегін өндіріпті.** <https://abai.kz/post/142194>. **Дертіне – иипа, деніне – саулық** іздеген мұқтаж жандардың қазір ағылып баратын жері. <https://abai.kz/post/42850>. 2021 жылы әлем **коронавирус пандемиясының салдарымен күресуге** тырысты. <https://www.azattyq.org/a/metaverse-clean-tech-militarized-space-five-tech-stories-to-follow-in-2022/31622670.html>.

4. Өмір және өлім мәніндегі лексика-семантикалық топтар.

4.1 Денсаулық-өлім. Жоғарыдағы топтардан байқағанымыздай, «денсаулық» концептісі адамның өмірі және тіршілігімен тығыз байланысты. Ол ең алдымен адамның физикалық күші мен анатомиялық саулығын білдіреді. Сәйкесінше, биологиялық процесстердің тоқтауы, денсаулық функциясының үзілуін білдіреді. Тілімізде: *өлу, қайту, үзілу, өту, кету, қиылу, мерт болу, қаза болу, дүние салу, қайтыс болу, мүрдем кету, опат болу, шетінеусынды* сөздер бар. Бірліктердің алғашқы тобы физикалық тіршіліктің тоқтауын білдіреді. *Қаза болу, мерт болу, шетінеу, опат болу* сөздері адамға және оның денсаулығына белгілі бір залалдың келуімен байланысты жағдайды сипаттайды. Нәтижесінде, адам өмірінің тоқтауы ең алдымен оның денсаулығының құлдырауымен байланысты. Яғни, денсаулық жоғалған жағдайда тіршілік тоқтайды. Екінші топ тікелей сыртқы зиянды әрекеттерді көрсетеді. Оның әсері адам денсаулығында көрініс тауып, өмірдің үзілуіне алып келеді. Екі жағдайда да денсаулық өмірдің негізгі категориясы болып тұр. Бұл концептінің жаңа және ең маңызды қырларының бірі. Мысалы: **соңғы 17 жылда 270 мың жол-көлік оқиғасы тіркеліп, 49 мың адам қайтыс болса, 300 мыңнан астамы түрлі деңгейде жарақат алған.**<https://abai.kz/post/123197>. Табиғи сұрыпталу бұзылып, дүниеге келген ұрпақтар аурушаң, әлжуаз бола бастады. **Шетінеу көрсеткіші** күрт артты. <https://abai.kz/post/4884>. Зұлматқа ұшыратқан ашаршылық жылдарында Қазақстанның 3,8 миллион халқы жаппай опат болды. <https://abai.kz/post/10536>.

4.2 Денсаулық-өмір. Ажал контекстінде біз ағза процесстерінің тоқтауын басты назарға алдық. Ал, өмір контекстінде біз мынандай семантикалық қатарға көңіл аударамыз: *өміршең, өмір сүргіш, өмірлі, ғұмырлы, жасағыш, жасамыс, саргідір, лақса, мосқалдық*. Бұл жерде де бірнеше ерекшеліктерді аңғаруға болады. Біріншіден, өміршең және ғұмырлы сөздерімен бір мағыналық кеңістікте тұрған бірліктер адам денсаулығының өте мықтылығын және оның күрескерлігін көрсетеді. Бұл дегеніміз адамның қатерге, сынға қарсы тұра біліп, ғұмырын жалғастыруы. Өміршең болып қала беруі. Екіншіден, саргідір және мосқал секілді сөздер тобы ұзақ, ғасырға жуық жасаған адамды сипаттайды. Демек, бұл контекст денсаулықтың беріктігін, адамның өз саулығын дұрыс қатынасын айқындайды. Оның нәтижесі өмірдің ұзақтығы алып келеді. Осылайша біз екі семантикалық топта да денсаулықтың өмір және өлім ұғымдарымен тығыз байланысты екенін және оның өмір ұзақтығын не қысқалығын белгілейтін басты критерий болатынын көреміз. Мысалы: Ағамыздың тірі, аман-сау екенін көріп, енді ұзақ жасайтын болдыңыз деп, *ғұмырлы* болуын тіледік. <https://abai.kz/post/91479>. Аймақ басшысы *ғасыр жасаған* анамен сұқбаттасып, батасын алды. <https://abai.kz/post/99321>. **Денсаулықты сақтап, ұзақ өмір сүрудің** бір-ақ жолы бар. Ол — салауатты өмір сүру салты. <https://abai.kz/post/74677>.

Байқағанымыздай, концепт ауқымды ақпараттық кеңістікке және вербалды функцияларға ие. Біз осы мақалада «денсаулық» концептісінің күрделі танымдық бірлік екенін дәлелдеуге тырыстық. Концептінің ақпараттық өрісі мен репрезентациялық топтарын жіктедік. Дегенмен, қазақ тіліндегі «денсаулық» концептісі жоғарыда берілген лексика-семантикалық мәнін айқындаумен қатар, лингвофилософиялық және психолингвистикалық, әлеуметтік лингвистикалық, нейролингвистикалық мәнін ашуға сұранып тұрған ұғым-түсінік.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 4 – том. Құраст: Н.Әшімбаева, Қ.Рысбергенова, Ж.Манкеева және т.б. – Алматы, 2011.
2. https://gufo.me/dict/psychologie_dict/
3. https://gufo.me/dict/philosophy_dict/
4. Кішібеков.Д. Қазақ менталитеті: кеше, бүгін,ертең. – Алматы: Ғылым, 1999. 200 б.
5. Рахимова А.Адамның интеллектуалдық сипатының концептуалдануы (педагогикалық аспект). PhD докт.дис... - Алматы, 2014.
6. Алтай А. Қазақ танымындағы «әділет» концептісінің тілдік ерекшеліктері. Дип. жұм. – Талдықорған, 2021.

УДК 81.276.1

ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ УСТОЙЧИВЫХ СРАВНЕНИЙ РУССКОГО ЯЗЫКА

Алханова Г. А., студентка РЯЛд-231
Жетысуский университет им. И. Жансугурова

E-mail: alhanova@mail.ru

В статье проводится лингвокультурологический анализ устойчивых сравнений русского языка. В частности, рассматриваются идеографические сравнения со значением «черты характера человека». Объектом исследования явились союзные устойчивые сравнения.

Ключевые слова: лингвокультурология, устойчивые сравнения, сравнительные конструкции, метафорический перенос.

Мақалада орыс тілін тұрақты салыстырудың лингвомәдени талдауы жасалады. Атап айтқанда, "адам мінезінің белгілері" мағынасымен идеографиялық салыстырулар қарастырылады. Зерттеу нысаны тұрақты салыстырулар одағы болды.

Тірек сөздер: лингвомәдениеттану, тұрақты салыстыру, салыстырмалы конструкциялар, метафоралық аударма.

The article provides a linguacultural analysis of stable comparisons of the Russian language. In particular, ideographic comparisons with the meaning of "human character traits" are considered. The object of the study was the union stable comparisons.

Key words: linguoculturology, stable comparisons, comparative constructions, metaphorical transfer.

Сравнение - самый древний вид интеллектуальной деятельности, предшествующий счету (Э. Сепир). Культура неотделима от сравнения, а сравнение от культуры, ибо сравнение в широком смысле - это проблема тождества и различия.

Сравнения занимают особое место в языке и мышлении. Человек издавна постигал окружающий мир путём сравнения малоизвестного с хорошо знакомым. Сравнение - это не только способ номинации, но и яркое средство оценки. Оно экспрессивно, наглядно, образно характеризует человека, явления природы, повседневные ситуации.

Устойчивые сравнения (далее УС) присутствуют в любом национальном языке, а их национальная специфика проявляется в различии избранных в той или иной культуре эталонов сравнения и стереотипных представлений. УС частотны в разговорной речи, художественной литературе любого национального языка. Особенно частотную и объёмную группу в каждом языке составляют УС, характеризующие человека. Данное исследование проводится в аспекте лингвокультурологии - одной из ведущих научных дисциплин современной антропоцентрической научной парадигмы, а именно в рамках двух основных направлений лингвокультурологии - фразеологическом и сопоставительном.

В данной статье мы рассматриваем устойчивое сравнение, прежде всего, как устойчивое сочетание, представляющее собой образное средство языка (фигуру речи), которое обычно является результатом многовекового употребления, один из способов оценки и осмысления окружающей нас действительности, основанный на сопоставлении двух предметов или явлений для более точного, образного описания одного из них. И поскольку через сравнение передается оценка, отношение к тому или иному предмету или явлению, оно обладает экспрессивностью. Следует также добавить, что устойчивые сравнения, как и другие образные средства языка, основаны на ассоциациях и образном видении окружающей действительности.

В русском языке устойчивые сравнения оформлены обычно как союзные конструкции, хотя имеются и устойчивые сочетания, содержащие так называемый творительный сравнения и употребляемые для характеристики человека: *жить барином, сидеть барином, реветь белугой, смотреть волком, сидеть сычом, идти черепахой* (отмечены МАС – малый академический словарь). Как правило, этим бессоюзным конструкциям соответствуют союзные: *жить барином - жить как барин, вылететь пробкой - вылететь как пробка*.

В данной работе будут рассматриваться только союзные УС.

Идеографический разряд русских УС "Черты характера" включает в себя, по данным словарей русских устойчивых сравнений, УС со следующими семантическими доминантами, представляющими собой основания сравнения:

1) **злой** (16 единиц): *злой как собака; злая как ведьма; злой как демон, злой как дьявол, злой как чёрт; злой как оса; злобный как хорек; злой, злобный как (цепной) пес, как волк, как тигр, злая как ведьма, как старая дева, как мегера, как фурия, как змея, как зверь, как с цепи сорвался;*

2) **упрямый** (7 единиц): *упрямый как баран; как буйвол; как бык; как козел; как мул; как осел; как лошадь(лошак);*

3) **кроткий** (6 единиц): *кроткий, смирный, тихий как агнец; как ангел; как голубь/голубка; как овца/овечка; как ягненок; как телёнок;*

4) **молчаливый** (6 единиц): *молчаливый, немой как могила; немой как рыба; молчаливый как сфинкс; немой как статуя; молчаливый как пень; молчаливый как истукан;*

5) **хитрый** (5 единиц): *хитрый как змея/змей; хитрый как лиса/лисица/лисишка/лис; как бес; как муха; как сто китайцев;*

6) **мрачный** (5 единиц): *мрачный как ворон; мрачный, хмурый как туча; мрачный как демон; как ночь; как бирюк;*

7) **скупой** (5 единиц): *скупой как кощей/Кашей; скупой как Плюшкин; как скряга; как старьевщик; как купец;*

8) **трусливый** (4 единицы): *трусливый, пугливый как баба; трусливый как заяц; пугливый как лань; трусливый как шакал;*

9) **вспыльчивый (горячий)** (4 единицы): *вспыльчивый как порох; вспыльчивый (горячий) как огонь; горячий как кипятилок; горячий как спичка;*

10) **застенчивый** (4 единицы): *застенчивый как барышня; застенчивый как девочка/девчонка; застенчивый как девушка; застенчивый как красная девица;*

11) **болтливый** (2 единицы): *болтливый как базарная баба, болтливый как сорока;*

12) **коварный** (2 единицы): *коварный как демон; коварный как змея;*

13) **надменный** (2 единицы): *надутый, надменный как индейский петух, надутый как индюк;*

14) **храбрый** (1 единица): *храбрый как лев, как заяц;*

15) **драчливый** (1 единица): *задиристый, драчливый как петух;*

16) **колючий** (1 единица): *колючий как еж;*

17) **ласковый** (1 единица): *ласковый как теленок;*

18) **надменный нелюдимый** (1 единица): *нелюдимый как бирюк;*

19) **ревнивый** (1 единица): *ревнивый как мавр/как Отелло;*

20) **своенравный** (1 единица): *норовистый как конь.*

Как видно из классификации, в русском языке преобладают УС, называющие отрицательно оцениваемые черты характера.

Проведем лингвокультурологический анализ УС *злой*.

По данным словарей, злой человек характеризуется такими УС, как *злой как собака; злая как ведьма; злой как демон; злой как оса; злобный как хорек, злой, злобный как (цепной) пес*, как *старая дева, как мегера, как фурия, как змея, как зверь, как с цепи сорвался, злой как тигр, злой как волк, злой как чёрт, злой как дьявол*.

Частотным в современных текстах русской художественной литературы и публицистики, по данным сайта "Национальный корпус русского языка", является УС *злой как*

чёрт. В собранной нами картотеке это УС встречается 12 раз. Например: "Он сидел на террасе с бутылкой пива, явно *злой как чёрт*, и щурил глаза, как будто ему больно смотреть на весь свет" (Вера Белоусова. Второй выстрел); "Всю неделю он ходил *злой как черт*, рука у него нарывала, кололи антибиотики, однако, проходя мимо Нининого стола, положил перед ней конверт" (Людмила Улицкая. Зверь); "За ним явно кто-то гнался, и через мгновение Гуров ясно увидел кто — впереди появился Крячко собственной персоной, с выбившейся из брюк рубашкой, с пистолетом в руках и *злой как черт*" (Н. Леонов, А. Макеев. Ментовская крыша); "Женя вернулся поздно вечером *злой как черт*" (Анатолий Гладилин. Большой беговой день).

Необходимо отметить, что *чёрт* как эталон сравнения наделяется в русской языковой картине мира и другими характеристиками, некоторые из которых положительны, например, *ловкий как чёрт*. Разные свойства характера могут соединяться в одном человеке: "Другим фаворитом Агапеша был самый маленький парень в классе с красивой кличкой Сикель, *ловкий, как черт, и, как черт, злой*" (Юрий Нагибин. Тьма в конце туннеля).

УС *злой как черт* может трансформироваться в речи, расширять свой компонентный состав, ср., например, вариант УС *злой как сто чертей*, имеющий усилительное значение: "Он был *зол, как сто чертей, посаженных в одну камеру*" (Морской пехоты капитан...) // "Солдат удачи". В приведенном контексте наблюдается еще и окказиональное расширение компонентного состава УС за счет образного описания ситуации: "посажённых в одну камеру".

Наряду с существительным *чёрт* в качестве эталона УС, характеризующего злого человека, может выступать *дьявол*: "Смотри и говори. Лозновой этот *злой* сейчас, как *дьявол*! Мне приказал взять у тебя все сведения и скрыться отсюда" (Михаил Бубеннов. Белая береза / части 3-6 (1942-1952)).

УС *злой как демон* отличается книжно-поэтической окраской, употребляется с коннотацией неодобрения, как и УС *злой как чёрт* и *злой как дьявол*. Используется, когда речь идет о крайне злом, злобном человеке. Ср. в нашем материале: "— Нет, он *зол, как демон*. Я выхожу замуж за его отца!"; "При его самолюбии! Он делался *злой, как демон*. Его даже стали называть: Белый Демон..." (Анатолий Мариенгоф. Мой век, мои друзья и подруги).

Достаточно частотным в собранных иллюстративных контекстах является УС *злой как собака*: "Если наши Тунису проиграют, я буду *злой как собака*" (С. Атасов. 1000 золотых анекдотов); "Не знаю, *злой* с утра, как *собака*" (Влада Валеева. Скорая помощь); "У Мити болел выклеванный глаз, и он передвигался по закоулкам магазина *злой, как собака*" (Дмитрий Липскеров. Последний сон разума).

Это УС в контекстах может трансформироваться в зависимости от пола характеризуемого лица. Ср. о женщине — *злая как овчарка*: "Все номера заняты, — докладываю своей *злой, как овчарка*, юной жене" (Эдуард Лимонов. Книга воды). В данном случае в качестве эталона сравнения выступает название конкретной породы собак.

Когда речь идет о мужчине, то эталонами сравнения могут служить *пёс* или *кобель*: "Зря ты это... Он *злой, как пес*... Ты смотри" (Алексей Рыбин. Последняя игра).

Поскольку наиболее злой является собака, которая сидит на цепи, УС допускает расширение компонентного состава за счет прилагательного *цепной* (*цепная*), см. варианты: *злой как цепная собака* — при характеристике лиц как мужского, так и женского пола, *злой как цепной кобель* — о мужчине, например: "Хожу из угла в угол *злой как цепная собака*" (Виктор Розов. Удивление перед жизнью); "Коня под ним убили ноне. *Злой* пришел, как *цепной кобель*" (М.А. Шолохов. Тихий Дон. Книга третья). Вариант УС *злой как цепная сука* может употребляться и применительно к мужчине: "Недоопохмелившийся и недополежавший. *Злой, как цепная сука*. Транспортируют его под руки из-за кулис, как адскую машину на взводе, и устанавливают на трибуне" (Михаил Веллер. Ножик Сережи Довлатова).

Расширение УС возможно также за счет развернутого образного описания ситуации: "— Петр еще не появлялся, а я *зол, как цепной пес, у которого хотят отобрать любимую кость*" (Н. Леонов, А. Макеев. Гроссмейстер сыска).

Стереотипный образ сидящей на цепи собаки используется и в УС как *с цепи сорвался*. От проанализированных УС эта единица отличается тем, что характеризует поведение человека в определенной ситуации, а не постоянное свойство личности, черту характера. Выражение используется, когда говорится о чем-либо (обычно внезапно возникшем) крайне раздраженном, возбужденном поведении, приступе злобы или ярости [1, с. 474]. Это УС является самым частотным в материалах "Национального корпуса русского языка" — 20 употреблений в контекстах современных художественных произведений и публицистики, например: "Но Вовка как *с цепи сорвался*, стал, как мама выражалась, шалопаем, — все вечера где-то болтался, приходил ночью, хамил всем подряд и клянчил у мамы деньги, без конца повторяя, что должен "нагуляться"" (Нина Катерли. Дневник сломанной куклы).

С эксплицированным основанием *злой* сравнение встретилось в собранной картотеке лишь один раз: "Начкон грозит обратиться в прокуратуру и предъявить необходимые доказательства вины Решетникова. *Злой, как с цепи сорвался*. Мы вчера с ним дотемна просидели" (Александр Савельев. Аркан для букмекера)

Из зафиксированных словарями УС в собранной картотеке примеров встретились по одному разу *злой как хорёк*: "Охранник по кличке Бурундук, маленький, плюгавый, *злой, как хорек*, сидевший в засаде на перевале, подловил его во время одного из походов на Буденный" (Георгий Жженов. Прожитое) и *злой как бес*: "Прошел *злой как бес* прыгун Виталий Лазаренко — я хорошо помнил, как он перелетел через стол президиума из конца в конец на юбилее Барсовой..." (Семен Лунгин. Виденное наяву).

Сравнение *злой как волк* встретилось в анализируемом материале с расширением *злой как отощавший волк*: "Столь же голодный, как и остальные, *злой, как отощавший волк*, полковник Бибиков рвался в бой" (Дмитрий Липскеров. Сорок лет Чанчжоэ).

УС *злая как мегера* используется при характеристике очень злой, сварливой женщины [1, с.241; 2, с.342] Ср. в нашей картотеке: "Но сегодня Джильда ведет себя как-то странно: нет обычной приветливости, *злая, как мегера*, подкатила Францу тележку, словно швырнула подачку, и тотчас удалилась, даже не взглянув в мою сторону" (Геннадий Николаев. Вещие сны тихого психа); см. также с опущением основания сравнения: "И зачем она, *как мегера*, разоралась перед этим Антоном Владимировичем?" (Елизавета Козырева. Дамская охота).

Мегера — имя одной из трех богинь мщения в древнегреческой мифологии [3, с.436]

Синонимичным рассмотренному является УС *злая как фурия*: "Правда, особенно на это рассчитывать все же не приходилось: Ксения почему-то была сегодня *зла как фурия*". (Анна Берсенева. Полет над разлукой); "Мы начали ссориться, по целым дням не говорили, и все эти дни она была *как фурия*..." (М.П. Арцыбашев. Рассказ об одной пощечине).

Существительное *фурия* обозначает в разговорной русской речи злую, сварливую женщину (по названию богини-мстительницы в древнеримской мифологии) [3, с.1059]

УС *злая как ведьма* употребляется также применительно к женщине [1, с.56; 2, с.86]: "Жила с ней еще несколько лет пред этим племянница, горбатая и *злая*, говорят, *как ведьма*, и даже раз старуху укусила за палец, но и та померла, так что старуха года уж три пробивалась одна-одинёшенька" (Ф.М. Достоевский. Идиот).

Ведьма в сказках, народных поверьях — это злая волшебница, колдунья [3, с.77].

УС *злой как старая дева* словари устойчивых сравнений русского языка фиксируют как единицу, которая может характеризовать злую, капризную, нервную женщину, а также употребляется применительно к лицам обоих полов. В собранных нами иллюстративных контекстах данное УС не встретилось.

Старая дева — фразеологизм, имеющий значение "о немолодой девушке, не вступавшей в брачные отношения" [3, с.184].

УС *как зверь* в материалах "Национального корпуса русского языка" встречается 267 раз, но ни разу не употребляется с основанием *злой*.

УС *злой как тигр* употребляется для характеристики чрезвычайно разозленного, разъярившегося, раздраженного человека [1, с.431; 2, с.679]. Таким образом, данное УС

описывает не столько характер человека, сколько его поведение в определенной ситуации, при определенных условиях, о чем свидетельствует и использование краткой формы прилагательного: "Фальстаф был хладнокровен и флегматик, но зол как тигр, когда его раздражали, зол даже до отрицания власти хозяина" (Ф.М. Достоевский. Неточка Незванов).

Из незафиксированных словарями в материалах "Национального корпуса русского языка" встретилось сравнение *злой как кабан*: "Тогда Анискин жестоко засопел, *злой, как кабан*, повалил скрипящими половицами в дом" (Виль Липатов. Деревенский детектив). Вероятно, данное сравнение следует признать окказиональным.

Таким образом, эталонами для характеристики злого человека в русской языковой картине мира являются христианские мифологемы *черт, бес, демон, дьявол*; языческая мифологема *ведьма*; древнеримская мифологема *фурия*; древнегреческая мифологема *мегера*; зоонимы *зверь, собака (пес, сука, овчарка), волк, кабан, хорёк, тигр*, а также названия лиц: *старая дева*.

Лингвокультурологический анализ УС *злой* позволяет констатировать, что чаще всего в основе сравнения лежит сравнение с животными, т.к. метафорический перенос животное – человек – один из самых древних и универсальных в любой культуре.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Мокиенко В.М. Словарь сравнений русского языка. – СПб., 2003.
2. Огольцев В.М. Словарь устойчивых сравнений русского языка. – М., 2001.
3. Толковый словарь русского языка с включением сведений о происхождении слов / Отв. ред. Н.Ю. Шведова. – М., 2007.

ӘОЖ 582.6.9

ҮЛКЕН ТҮЙЕЖАПЫРАҚ (*ARCTIUM LAPPA L.*) – ӨСІМДІГІНІҢ ДӘРІЛІК ҚАСИЕТТЕРІ МЕН МЕДИЦИНАДАҒЫ МАҢЫЗЫ

Анапия Ә.Е., 6B01509 – Биология мамандығының 3 курс студенті

Қазақ Ұлттық қыздар педагогикалық университеті

Ғылыми жетекші: Аширова Ж.Б., Жаратылыстану институтының аға оқытушысы

E-mail: assel.anapiaa@mail.ru

Қазіргі таңда дәрілік өнімдерді өсімдіктерден алу маңызды орын алуда. Себебі, экологиялық қауіпсіз шикізаттардан алынатын дәрілік препараттар, биологиялық активті заттар арнайы табиғи тағам өнімдерінде, фармацевтикада, медицинада, тұрмыстық химияда, ауыл шаруашылығында аса кең көлемдегі қолданысқа ие, дәл осындай құнды шикізат көзі – Үлкен түйежапырақ (*Arctium lappa L.*, Большой лопух)

Халық медицинасында *Arctium lappa L.* өсімдігінен жасалған препараттар көптеген ауруларды емдеу үшін қолданылады. Біздің елімізде қолданылатын дәрі-дәрмектердің барлығы шет елдерден тасымалданады. Сол себепті, өз елімізде халыққа қажетті кейбір дәрілік препараттарды *Arctium lappa L.* өсімдігінен алып, өндірісте қолдану өзекті болып отыр. Фитопрепараттардың адам өміріндегі маңызы зор болғандықтан ғалымдар өсімдіктердің химиялық құрамын анықтап, биологиялық белсенді заттарды бөлуді зерттеуде. Сондықтанда *Arctium lappa L.* тамырынан дәрілік препараттар алу қолға алынып отыр.

Тірек сөздер: биологиялық белсенді зат, инулин, пектин заттар, дәрі-дәрмектер, фармакология, препараттар, фитохимия, тұрмыстық химия, шикізат, ошаған майы, инсулин, полисахаридтер.

Сегодня важно получать лекарственные препараты из растений. Это связано с тем, что лекарственные препараты, полученные из экологически безопасного сырья,

биологически активные вещества находят широкое применение в специальных натуральных продуктах питания, фармацевтике, медицине, бытовой химии, сельском хозяйстве, одним из таких ценных сырьевых ресурсов является - *Arctium lappa* L.

В народной медицине препараты, приготовленные из растения *Arctium lappa* L. применяют для лечения многих заболеваний. Все лекарства, используемые в нашей стране, импортируются. В нашей стране важно выделить необходимые препараты из растения *Arctium lappa* L.. В связи с важностью фитопрепаратов в жизни человека ученые изучают химический состав растений и выделение биологически активных веществ из корней растений. Так же важно получают препаратов из корней *Arctium lappa* L. (Большой лопух).

Ключевые слова: биологически активное вещество, инулин, пектин, лекарственные средства, фармакология, лекарственные препараты, фитопрепараты, бытовая химия, сырье, репейное масло, инсулин, полисахариды.

Today it is important to obtain medicinal products from plants. This is due to the fact that medicines derived from environmentally safe raw materials, biologically active substances are widely used in special natural foods, pharmaceuticals, medicine, household chemicals, agriculture, as well as a valuable source of raw materials - *Arctium lappa* L.

In folk medicine, preparations made from the plant *Arctium lappa* L. are used to treat many diseases. All medicines used in our country are imported. In our country, it is important to separate the necessary drugs from the plant *Arctium lappa* L. Because of the importance of phytopreparations in human life, scientists are studying the chemical composition of plants and the release of biologically active substances. It is also important to receive preparations from the roots of *Arctium lappa* L.

Key words: biologically active substance, inulin, pectin, drugs, pharmacology, drugs, phytochemicals, household chemicals, raw materials, burdock oil, insulin, polysaccharides

Жер бетінде емдік қасиетке ие өсімдіктердің алуан түрі өседі Осындай өсімдіктердің бірі – Asteraceae тұқымдасына жататын ***Arctium lappa* L.** өсімдігі (1- сурет А, Ә)

Биологиялық белсенді заттарды бөлу мақсатында қызығушылық тудырып отырған бұл түр өзіндік құны мен практикалық маңызы жағынан қол жетімді өсімдіктердің қатарына жатады.

Arctium lappa L. тамырынан бөлінген инулин, пектин заттар және полифенолдарды болашақта Отандық дәрі-дәрмектер ретінде медицинада қолданысқа енгізу өзекті мәселе. *Arctium lappa* L. өсімдігінің барлық түрлерінің ішінде медицина мен фармакологияда жиі қолданылатыны – жол жиектерінде жиі кездесетін ірі түрі. Оның тамыры негізінен әртүрлі тұнбалар жасау үшін қолданылады және сыра қайнату үшін әртүрлі дәрілік қоспалардың бөлігі болып табылады.

А

Ә

1 сурет. Үлкен түйежапырақ (*Arctium lappa* L., Большой лопух) [1]

Зерттеудің мақсаты: *Arctium lappa* L. өсімдігінің ерекшеліктерін, емдік қасиеттерін қарастыра отырып, медицина саласындағы маңыздылығын дәріптеу.

Ботаникалық сипаттама. *Arctium lappa* L. өсімдігі ірі тамырлы, екі жылдық шөптесін өсімдік. Сабағы тік, қырлы, көп бөлігі қызғылт түсті, бұтақтары көп, жапырақтары өте үлкен, ұзындығы 50 см-ге дейін жететін, жүрек тәрізді, тісті, сирек қысқа түктері бар өсімдік. Гүлдері сирень түсті, себеттерде жиналып өседі. Жемісі – тұқым [2].

Arctium lappa L. өсімдігінің 19 түрі бар. Олардың пішіндері кішігірім ағаш түрінде, кейде бұтақтанбаған бағана тәрізді сабағы болады, бұталар, жартылай бұталар, көпжылдық және біржылдық шөптесін өсімдік. Жер бетінің барлық құрлықтарында кездеседі.

Бұл өсімдік дәрілік заттар ретінде ерте кезден белгілі. Таралу аймағына байланысты әр түрлі: брилевник, түйежапырақ, лопушник, лепуха, репей, репейник, репьяшник (укр), репяхи, шишобарь т.б. аталады. Түйежапырақ Латвияда дадша, Эстонияда кобру легед, Азербайджанда - пытрех, Өзбекстанда - кәріқыз деген атаулармен белгілі. Немісше атауы- Klettenwurzel, французша - Racine de bardane, ағылшынша - Burdock root. Латынша атауы *Arctium lappa*. *Arctium* - деген латынша туыс атауы өз кезегінде «алғысөз» деген ежелгі грек сөзінен шыққан, ол «Солтүстік» немесе «Аю» деген мағынаны білдіреді. Орысша «лопух» атауы «лоп»- жапырақ деген ежелгі орыс сөзінен шыққан [3].

2 сурет. Үлкен түйежапырақ (*Arctium lappa* L., Большой лопух) [4]

Өсімдіктің фитохимиялық құрамы: *Arctium lappa* L. өсімдігінің тамыр бөлігінде инулин 45%-ға дейін, сонымен қатар ситостерол, аскорбин және кофеин қышқылдары, шайырлар, шырыш, алкалоидтар, таниндер, ащы заттар, эфир және майлар кездеседі. Сонымен қатар жапырақтарында да эфир майлары, таниндер және шырыш бар.

Инулин медицинада сусамыр, семіздік сияқты адам денсаулығына кері әсерін тигізетін ауруларға қарсы ағзаның иммундық процестерін, энергия мен зат алмасуын күшейту үшін таптырмайтын табиғи полимер болып табылады. Сонымен қатар, инулин қандағы қант мөлшерін төмендетеді. Полифенолдар мүкжидекті тістің қызыл иек ауруларына, бүйрек ауруларына қарсы пайдаланылады, қан айнаруды жақсартады және терінің ұлпаларын ұстап тұратын фундаментальды элементтің қызметін атқарады. Медицинада пектинді заттар адам ағзасындағы ауыр металдардың тұздарын шығару үшін қолданылады [5].

Халық медицинасында *Arctium lappa* L. өсімдігінен жасалған препараттар көптеген ауруларды емдеу үшін қолданылады. Бұл препараттар асқорыту жолдарына, биологиялық белсенді заттардың сіңірілуіне жағдай жасайтын, жасуша протоплазмасының тіршілігін қамтамасыз ететін, жасушалардың жүйке жүйесіндегі белсенділігін арттыратын, организмнен улы заттардың шығарылуына септігін тигізетін құрамдас заттарға бай.

Arctium lappa L. суық тигенде, сонымен қатар тыныс алу мүшелерінің ауруларының бастапқы кезеңдерінде қолданылады. Тамақ ісінгенде балғын жапырақтарын немесе 40% этанолда консервацияланған сөлін тамаққа компресс түрінде басады.

Arctium lappa бастың «сақинасын» және қабынуға байланысты бас ауруын емдейді, бұл кезде жас жапырақтарды басқа таңады.

Буын қақсағанда, ревматизм, подагра, радикулит кезінде бүкіл көктем-жаз мезгіліндегі жас жапырақтың төменгі бетімен ауырған жерді орайды. Сонымен бірге артритті емдеуге қолданады, негізінен сыртқы компресс, уқалап жағу, жас жапырақтармен орау және ванна жасау түрінде пайдаланады.

Arctium lappa L. Қытай медицинасында улы жылан немесе улы жәндік шаққанда уға қарсы зат ретінде қолданылады [6].

Arctium lappa L. өсімдігінің халық медицинасында ісіктерді емдеуге қолданылуы ерекше көңіл аударады. Гүлдеу кезінде жиналған жапырақтарының қайнатпасын Беларусьда қатерлі ісік кезінде шай ретінде ішеді. Сонымен қатар өсімдіктің сөлі өз бетінше де, басқа өсімдіктер сөлімен бірге де қатерлі ісіктің алдын-алудың жақсы тәсілі болып табылады, әсіресе егде тартқан жаста.

Arctium lappa L. өсімдігін бүйректегі тас ауруын емдеуге қолданады, ол бүйрек пен несеп жолдарындағы тастарды ерітуге және шығаруға септігін тигізеді.

Arctium lappa L. өсімдігін ішек құрттарына да қарсы қолданады. Терінің қышымасында сүтке батырылған немесе сүтке езілген жапырақтарды теріге басады. Халық медицинасында қайнатпа мен тұндырманы гипертиреоз кезінде пайдаланады. Ол асцит, іштің қатуы мен жүретін энтероколит, остероихондроз, вагинит, кольпит кезінде қолданылады. Сонымен бірге лактогендік және ішімдікке қарсы зат ретінде қолданылады. Қайнатпасы іш қатқанда тиімді. Тамырын сірке қышқылымен, сілтімен, қышқылмен бірге қайнатады. Сол кезде құрамындағы инсулин гидролизденіп организмге оңай сіңіретін фруктоза қантына айналады [7].

Arctium lappa L. тамырын тұнба ретінде қолдану халық арасында кең тараған. Тамырын бұрыннан әртүрлі тағамдық мақсатта қолданған. Оларды кептіріп, ұнға салып, одан түрлі кондитерлік өнімдерді (қара бидай ұнымен араластырып) пісіріп, қуырып, кофеге қоспа ретінде пайдаланды, басқа өсімдіктермен және сірке суымен қайнатып, қанттың аналогы левулоза алды.

Arctium lappa L. тамырын бадам немесе зәйтүн майындағы тұнбасын «ошаған майы» (3 сурет) шаштың түсуін тоқтатып, қайызғақты кетіру үшін пайдаланады.

3 сурет. Репейное масло «ошаған майы» [8]

Инсулин полисахаридінің 50% осы өсімдіктің тамырына бірінші жылдың өсу кезеңінің соңында жинақталатыны дәлелденген [9].

Фармакологияда қолданысқа ие препараттардың құрамындағы *Arctium lappa* L. тамыры метаболизмді реттеу үшін қолданылады. Оған негізделген дәрі-дәрмектер қанды тазарту, қант диабетіндегі қант деңгейін қалыпқа келтіру үшін таптырмас шикізат көзі болып табылады.

Бұл өсімдіктен алынатын препараттар ағзаға диуретикалық яғни зәр айдау үшін (мочегонное), холеретикалық яғни өт жолдарын айдау үшін (желчегонное) әсер етеді. Және тіндерді қалпына келтіру мүмкіндігіне ие [10].

Ғылыми медицинада тамырын қайнатпа түрінде қолданылады. Бұл тұнбадан танымал «Репейное масло» дайындалады. Ол үшін 75 г жаңа тамыр 200 г кез келген майға (күнбағыс, бадам, зәйтүн) құйылады, бір күн бойы тұндырып, содан кейін 15 минут бойы баяу отта қайнатылып, сүзіледі.

Шаштың өсуіне, сондай-ақ әртүрлі тері ауруларына және несеп айдағыш ретінде қолданылған. Ревматизм, гемаррой, іш қатқан жағдайда қолданылады [11].

Қорытындылай келе, ежелгі заманның өзінде-ақ *Arctium lappa* L. дәрілік өсімдік ретінде пайдаланылғаны белгілі. Диоскорид оны өзінің «*Materia medica*» деген еңбегінде атап кеткен. Жылнамалардан бұл өсімдікті дәрілік мақсатта Александр Невскийдің (Киев князі) кеңінен қолданғаны белгілі. Бұдан мынадай қорытынды шығара аламыз: *Arctium lappa* L. (үлкен түйежапырақ) өсімдігінің кең таралуы, айтарлықтай биомассасының көп болуы, әсер ету спектрінің әр алуандығы оның ерте заманнан-ақ дәрілік қасиеті мен маңызын анықтауға себепші болды және соның ішінде ең кең таралған жабайы түрі Большой лопухты (үлкен түйежапырақ) қолданылды [12].

Arctium lappa L. өсімдігінің емдік қасиетін, медицина мен фармакологиядағы маңызын дәріптеу өте маңызды. Тек дәріптеп қана қоймай, оның түрлі препараттар мен дәрілік өнімдерді дайындауда таптырмас шикізат көзі екенін ескере отырып өндірісте қолдануды жолға қою керек.

Arctium lappa L. өсімдігінің Қазақстанда кездесетін түрлерінің барлығы емдік қасиетке ие. Жол жиегінде өсетін үлкен түйежапырақтың жабайы түрінің тамырын халық арасында дәрі ретінде тұнба қайнатып қолдану кеңінен таралған. Қазірі таңда елімізге дәрілердің көбі импортпен шет елдерден келеді. Сол себепті, осындай таптырмас, түрлі дертке ем болатын шикізат көзі *Arctium lappa* L. өсімдігін фармакология өндірісінде тиімді пайдалану керек.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. <https://pin.it/2PtYdzD>
2. Лопуга // Толковый словарь живого великорусского языка : 4 томда / ред.-құраст. В.И. Даль. - 2-ші басылым. - Санкт Петербург. : М.О.Вольфтың баспаханасы
3. Әметов Ә.Ә. Ботаника — Алматы: Дәуір, 2005 — 512 бет. ил. 267- (Университеттердің, ауылшаруашылық оқу орындарының студенттеріне арналған оқулық).
4. <https://pin.it/4rxSh73>
5. *Arctium lappa* // Flora of North America. (ағылшынша)
5. В.С. Ягодка. Дерматология және косметологиядағы дәрілік өсімдіктер. - Киев: Наукова Думка, 1991. - 272 б.
- 6,7. В. П. Махлаюка. Лопух // Халық медицинасындағы дәрілік өсімдіктер.
8. https://naturel.ua/item/dd_rep_maslo_protiv_vypadeniya_100ml/
9. *Arctium lappa* // Flora of North America (Ағылшынша басылым)
10. 11. Стукалова Л. А., Боков С. Н. Лопух большой *Arctium Lappa* L. // Психиатриядағы дәрілік өсімдіктер. — Воронеж университеті, 1991. — ISBN 5-7455-0432-3.
12. Диоскоридтер // Брокгауз мен Эфронның энциклопедиялық сөздігі: 86 томда (82 том және 4 қосымша). - Петербург, 1890-1907 жж.

АНАЛИЗ ПОВЕДЕНИЯ МЕНЕДЖЕРОВ И КОРПОРАТИВНАЯ ЭТИКА В ГОСТИЧНОМ БИЗНЕСЕ

Асемкулова Д., студент 4 курса, специальность «Финансы»,
Научный руководитель: м.э.н., ст.преп. **Корабаева А.Д.**
Евразийская юридическая Академия им. Д.А Кунаева, г.Алматы

E-mail: Ae_1969@mail.ru

В статье обобщены теоретические концепции рассмотрения имиджа организации, изложены символический, и управленческий подходы, раскрывающие понятие «менеджера». В ходе исследования было выявлено, что формирование имиджа организации представляет собой сложный многомерный процесс целенаправленного и произвольного формирования образа организации в ходе интересубъектного взаимодействия, происходящего в процессе коммуникации посредством знаковых систем на различных уровнях социального взаимодействия. Автором в целях повышения этичности поведения руководителей и рядовых сотрудников предложено мероприятия и методы по их совершенствованию.

Ключевые слова: имидж, репутация, модель, идентичность, организация, внешний имидж, осязаемый имидж.

Мақалада ұйымның имиджін қарастырудың теориялық тұжырымдамалары жинақталған, "менеджер" ұғымын ашатын символдық және басқарушылық тәсілдер көрсетілген. Зерттеу барысында ұйымның имиджін қалыптастыру әлеуметтік өзара әрекеттесудің әртүрлі деңгейлеріндегі символдық жүйелер арқылы байланыс процесінде болатын интересубектілік өзара әрекеттесу барысында ұйымның имиджін мақсатты және ерікті түрде қалыптастырудың күрделі көп өлшемді процесі екендігі анықталды. Автор менеджерлер мен қарапайым қызметкерлердің мінез-құлқының әдептілігін арттыру мақсатында оларды шешудің іс-шаралары мен әдістерін ұсынды.

Тірек сөздер: имидж, бедел, модель, сәйкестілік, ұйым, сыртқы имидж, әсерлі имидж.

The article summarizes the theoretical concepts of considering the image of an organization, outlines symbolic and managerial approaches that reveal the concept of "manager". The study revealed that the formation of an organization's image is a complex multidimensional process of purposeful and arbitrary formation of an organization's image during intersubjective interaction occurring in the process of communication through sign systems at various levels of social interaction. In order to improve the ethical behavior of managers and ordinary employees, the author proposed measures and methods for their improvement.

Keywords: image, reputation, model, identity, organization, external image, tangible image.

Менеджер - это специалист, профессионально занимающийся управленческой деятельностью в конкретной области функционирования фирмы (в данном случае экскурсионной или методической).

В экскурсионной фирме (или в экскурсионно-методическом отделе турфирмы) управленческий труд имеет ряд особенностей.

Специфика решаемых задач предполагает преимущественно умственный, творческий характер управленческого труда. Менеджеры делают человеческие, финансовые, физические ресурсы максимально продуктивными. У них особый предмет труда - информация, которая помогает им принимать решения, необходимые для функций управления. Поэтому в качестве орудий труда менеджеров выступают, прежде всего, средства работы с информацией. Результат же их деятельности оценивается достижением поставленных целей.

Менеджер определяет задачи в каждой группе целей и решает, что и как должно быть сделано, чтобы достичь этих целей. Сообщая о них персоналу, он делает их достижимыми

(например, организация производства экскурсий и экскурсионных программ, их продвижение, реализация и исполнение). Менеджер анализирует виды деятельности и решения, необходимые для выполнения целей; группирует процессы и задачи в организационную структуру; подбирает людей для управления этими процессами и для решения поставленных задач; определение критериев показателей деятельности (качество, количество труда).

Менеджер анализирует, оценивает результаты и сообщает о них руководству, подчиненным и коллегам; поддерживает мотивацию и коммуникацию. Он составляет команду из людей, ответственных за определенные участки деятельности. Делается это с помощью специфических приемов, через кадровые решения об оплате, назначения, повышения и через множество разнообразных решений, определяющих так называемое качество трудовой жизни. Менеджер поддерживает постоянную коммуникацию со своими подчиненными, коллегами и начальниками; способствует карьерному росту людей.

Менеджеры - основной ресурс фирмы. Но он легко обесценивается. Поэтому вместе с ростом требований фирмы к менеджерам должны расти и ее вложения в этот ресурс.

Специфика экскурсионной деятельности как объекта управления предопределяет характер труда менеджеров и требования, предъявляемые к ним. Труд менеджера носит творческий характер, требует разносторонних знаний, предполагает склонность личности к аналитической деятельности.

Характер деятельности конкретного менеджера определяется составом делегированных ему полномочий в принятии управленческих решений.

Состав этот устанавливается в соответствии с принятой в фирме системой разделения труда и специализации управленческих кадров.

Внешний имидж туристской фирмы - это то, как воспринимают предприятие клиенты, партнеры, конкуренты, СМИ, общество в целом.

Формирование внешнего имиджа происходит под влиянием следующих элементов:

- качество предлагаемых услуг;
- осязаемый имидж;
- рекламная кампания;
- связи со СМИ;
- внешний вид сотрудников.

Качество предлагаемых услуг - важный элемент создания хорошей репутации. Любая туристская фирма с помощью грамотно выполненной рекламы способна привлечь к себе потребителей. Но сможет ли она удержать их, добиться того, чтобы они стали ее постоянными клиентами, зависит от качества предоставляемых ею туристских услуг. Если, к примеру, в процессе обслуживания в офисе клиенту нагрубили, вдобавок все его ожидания относительно путешествия не оправдались, ничто больше не заставит недовольного туриста вновь обратиться в эту фирму. Уже никакие расточительные рекламные обещания не смогут спасти услуги низкого качества.

Осязаемый имидж - это впечатление клиента о туристской фирме, возникшее на основе того, что он видит, слышит, чувствует, вдыхает и трогает, находясь в офисе. Этот элемент включает в себя все: от названия предприятия и его девиза до интерьера офиса и особенностей расположения мебели и оборудования в нем. Следует заметить, что такой компонент, как оформление офиса, влияет на создание благоприятного имиджа фирмы в гораздо большей мере, чем это может показаться на первый взгляд. Поэтому имеет смысл изучать его.

Рекламная кампания позволяет в кратчайшие сроки представить широкой публике саму туристскую фирму и предлагаемые ею услуги. Реклама демонстрирует потенциальным клиентам достоинства туристского предприятия, выгодно отличающие его от конкурентов; подчеркивает его уникальность; способствует возникновению у многих желания незабываемо провести отпуск и обратиться за помощью в этом именно к данной фирме. Удачная реклама - это уже полдела в создании мощного имиджа.

Туристская фирма не должна пренебрегать связями со средствами массовой информации. Журналисты могут обеспечить бесплатную рекламу. Однако с ними нужно быть начеку. Такая мелочь, как вовремя не предоставленный пресс-релиз, может стать препятствием в установлении контакта с журналистами, произвести на них неприятное впечатление, которое распространится и на туристскую фирму в целом. Тогда все усилия могут обернуться не в пользу, а во вред.

Внешний вид сотрудников, туристского предприятия в процессе создания имиджа не менее важен, чем все остальные элементы. Это подтверждается тем, что из десяти случаев, по крайней мере, в восьми о людях судят по их внешнему облику. Персонал - это важнейшая неотъемлемая часть туристской фирмы. Клиент не мыслит туристскую фирму отдельно от ее коллектива. Поэтому то, как выглядят сотрудники, во что они одеты, какое впечатление смогли произвести на клиента, сыграет решающую роль в формировании у клиента мнения о туристской фирме в целом. Таким образом, внешний облик работников перестает быть только собственной заботой и личным делом каждого. Хорошо одеваться, привлекательно выглядеть – это становится необходимым в интересах своего предприятия.

Итак, мы кратко охарактеризовали все элементы, влияющие на создание внешнего имиджа туристской фирмы. Однако некоторые из них в силу своей особой значимости требуют более детального рассмотрения.

Роль менеджеров в организации более полно будет освещена, если проанализировать этическую составляющую человеческих отношений организации. Остановимся на конкретных проблемах микроэтики бизнеса, наиболее часто встречающихся в деловой жизни. В основе этой концепции лежат несколько классических статей А. Кэдбери, М. Пастина, СВ. Геллермана, М.П. и П.М. Глейзеров, Н. Нильсона.

Хотя достаточно трудно разрешать дилеммы, в которых в конфликт вступают наши личные правила поведения, настоящие трудности начинаются тогда, когда мы вынуждены принимать решения, которые затрагивают интересы других. Можно определить ценность собственных правил методом проб и ошибок. Однако деловые решения требуют, чтобы мы делали то же самое в отношении других, взвешивая все противоречивые интересы, которые это затрагивает.

Когда мы говорим о некоей компании, имеющей определенный набор стандартов, это хорошо выглядит в виде стенографической записи.

Люди, составляющие компанию, отвечают за ее поведение, и их совокупные действия определяют стандарты компании. Этические стандарты компании определяются в соответствии с ее действиями, а не с ханжескими заявлениями о намерениях, провозглашаемыми от ее имени.

Это не означает, что лица, возглавляющие компанию, не должны констатировать позиции, которые отстаивает их компания, как бы трудно это ни было. Характер компании имеет важное значение для тех, кто в ней работает, для тех, кто имеет с ней дело, и для тех, кто собирается к ней присоединиться.

Однако наибольшее значение имеет наша позиция как индивидуальных менеджеров и наше поведение при принятии решений, которые требуют сочетания этических и коммерческих стандартов. А. Кэдбери полагает, что при подготовке к принятию таких решений полезно пройти два этапа. Во-первых, определить по возможности более точно наши собственные правила поведения. Речь идет о воскрешении в памяти решений, которые мы принимали ранее, и разработке на их основе наших настоящих правил.

Цель заключается в том, чтобы не путать себя и других, провозглашая один набор принципов, а действуя в соответствии с другим. Этика отражается в наших действиях, и по этой причине она более ясна другим, чем нам самим. Поняв, где мы находимся как индивиды, можно двигаться ко второму этапу, а именно продумать, на кого еще повлияет наше решение и каким образом можно выявить интересы других людей в таком решении.

Некоторые интересы будут представлены хорошо организованными группами, для других не найдется выразителей. Если менеджер ведет переговоры относительно заработной платы с представителями сотрудников, их задача состоит в том, чтобы учесть интересы тех, кто уже работает. Однако воздействие договоренностей о заработной плате на себестоимость продукции (услуг) может определенным образом повлиять на то, будут ли приняты на работу новые сотрудники.

Таким образом, менеджер не может игнорировать интересы потенциальных сотрудников, хотя эти интересы никак не представлены за столом переговоров. Возникновение организованных групп по защите интересов делает вдвойне важным учет менеджерами аргументов всех сторон, имеющих законный интерес к конечному результату решения. Группы по защите интересов стремятся обнародовать и пропагандировать свои взгляды, и их преимущество заключается в их целеустремленности. Например, они выступают против строительства аэропорта в определенном месте, но не берут на себя ответственности за поиск альтернативы. Такая узкая направленность дает группам давления преимущество в споре с менеджерами, которые не могут избежать ответственности и принять решение таким же способом.

Марк Пастин в статье «Трудные проблемы менеджмента» называет это явление «этическим превосходством невовлеченных», и в этом определении есть некоторая доля правды. Группы давления умеют брать высокую моральную планку и утверждают, что наши суждения как менеджеров являются в лучшем случае предвзятыми, а в худшем обусловлены лишь жадой наживы, потому что мы имеем прямой коммерческий интерес в результатах своего решения. Но как менеджеры мы также отвечаем за принятие деловых решений, которые бы учитывали интерес всех сторон; невовлеченные не несут такой ответственности.

Менеджеры не могут позволить себе быть самоуверенными. Принимая решение в свете весомости аргументов "за" или "против" ограничения деятельности компании, нужно принимать во внимание, кто и что ставит на карту в результате решения. Давление с целью свести сложные вопросы к прямолинейным альтернативам, одна из которых — правильно, а вторая — неправильно, является достойным сожаления знаком нашего времени. Однако советам директоров редко предъявляют две альтернативы. По этой причине компании, перед которыми стоят те же самые проблемы, зачастую приходят к разным выводам и их решения могут со временем измениться. «Менее спорный вопрос об ограничении деятельности встал перед моей собственной компанией, — вспоминает А. Кэдбери, — когда мы решили продать подразделение, занимающееся производством продуктов питания». Ввиду того что это подразделение было зарегистрировано как британская фирма с региональными отделениями, оно не соответствовало стратегии компании, которая заключалась в концентрации ресурсов на производстве кондитерских изделий и безалкогольных напитков во всех регионах мира. Но этот бизнес сам по себе был достаточно привлекательным, и решение о продаже сразу подстегнуло конкуренцию среди менеджеров и сторонних претендентов. Сотрудники подразделения поддерживали предложения менеджеров и достаточно ясно выражали свою позицию. В данной ситуации они представляли собой наиболее хорошо организованную группу по отстаиванию интересов, обладающую гораздо большим объемом информации для поддержки своих интересов, чем любые другие партнеры. Также понятно, что стояло на карте в данном случае.

С точки зрения акционеров, величина превышения предложения различных конкурентов над заявленной стоимостью была ключевым моментом решения. Они также были заинтересованы в том, чтобы сделка была завершена без каких-либо проволочек и без отвлечения внимания менеджеров от текущих дел. Кроме того, следовало учитывать, каким образом победитель будет сохранять торговую марку фирмы, так как подразделение собиралось выпускать свою продукцию, используя название материнской компании.

Взвешивая преимущества и недостатки различных предложений, совет директоров проанализировал ситуацию во всех группах, на которые окажет влияние продажа подразделения, в том числе среди потребителей.

Главной задачей было примирить интересы сотрудников и акционеров. (При этом, чем более активно мы поощряем сотрудников становиться акционерами, тем ближе сходятся интересы этих двух групп.) Менеджеры этого подразделения предложили более высокую цену по сравнению с внешними конкурентами, и после некоторого размышления было принято решение продать подразделение команде менеджеров с верой в то, что подобный выбор наилучшим образом уравнивает различные интересы, которые стоят на повестке дня.

Корпоративная этика и принятие решений. Как влияет корпоративная этика на поведение менеджеров? Почему менеджеры совершают неэтичные поступки, которые в конечном счете наносят большой вред их компаниям, им самим и людям, от терпения и покровительства которых зависит деятельность их организаций? СолГеллерман в своей знаменитой статье «Почему хорошие менеджеры принимают плохие этические решения» подробно исследовал этот вопрос.

Ежедневные примеры в газетах, пишет он, предоставляют достаточно информации о мотивах, которые лежат в основе неправильного поведения представителей корпораций. Детали могут варьировать — от наглой бесчестности до незаконных денежных сделок мирового масштаба, но мотивы в основном остаются прежними. Можно исследовать эти мотивы применительно к конкретной корпорации, но мы также знаем, что подобные чувства присущи всему обществу. Они везде, куда бы мы ни обратились, потому что мы носим их с собой.

В целях повышения этичности поведения руководителей и рядовых сотрудников можно использовать следующие мероприятия и методы:

- *этические кодексы* описывают систему общих ценностей и правил этики, которых, по мнению организации, должны бы придерживаться ее работники. Этические нормативы разрабатываются с целью описания целей организации, создания нормальной этической атмосферы и определения этических рекомендаций в процессе принятия решений. Обычно организации доводят этические нормативы до своих работников в виде печатных материалов;

- *«карты этики»* — набор этических правил и рекомендаций, конкретизирующих этический кодекс корпорации для каждого сотрудника компании. Они содержат также имя и телефон консультанта компании по этическим вопросам. Данный метод активно применяется в японских компаниях;

- *комитеты по этике*. Одни организации создают постоянные комитеты по этике для оценки повседневной практики с точки зрения этики, почти все члены таких комитетов — руководители высшего уровня; другие не создают таких комитетов, но нанимают специалиста по этике бизнеса, называемого адвокатом по этике. Роль такого адвоката — выработка суждения по этическим вопросам, связанным с действиями организации, а также выполнение функции «социальной совести» организации;

- *социальные ревизии* предложены для оценки и составления отчетов о социальном влиянии действий и программ организации. Сторонники социальной ревизии полагают, что отчеты такого типа могут свидетельствовать об уровне социальной ответственности организации;

- *обучение этичному поведению*. Еще один подход, используемый организациями для повышения показателей этичности поведения, — обучение этичному поведению руководителей и рядовых сотрудников. При этом работники знакомятся с этикой бизнеса, что повышает их восприимчивость к этическим проблемам, которые могут перед ними возникнуть. Встраивание этики как предмета в курсы обучения управления персоналом и государственному управлению является еще одной формой обучения этичному поведению, благодаря чему обучающиеся начинают лучше понимать эти проблемы; Способы повышения этического уровня организации;

- *этическая экспертиза* представляет собой всесторонний анализ конкретного аспекта деятельности организации (или конкретного проекта), которая вызывает обеспокоенность высшего руководства, персонала или общественности и может повлиять на имидж и перспективы организации. Результатом такой экспертизы становится система

предложений, направленных на улучшение морального климата и моральной респектабельности организации, а также внесение коррективов в практику деятельности организации (или ее конкретных проектов);

• *этическое консультирование* проводится тогда, когда проблемы организации не могут быть решены силами самой организации (или в ней отсутствуют соответствующие структуры) из-за сложности и противоречивости ситуации, связанной с конкретными моральными дилеммами, для чего приглашаются компетентные независимые специалисты по этике бизнеса со стороны.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Джи Б. Имидж фирмы. СПб.: Питер, 2010.
2. Бери Л. Повышая качество обслуживания в Америке: уроки усвоены. // Управление качеством. – 2019. – №9. – С.9-13.
3. Тимохина Т.Л. Организация административно-хозяйственной службы гостиницы [Текст] : учебное : учеб.пособие/ Т.Л. Тимохина.- Москва: ФОРУМ: ИНФРА-М, 2009.- 256 с.
4. Хасенова Б. Сюзан Фурнье: «Гостеприимство – это наука». //Газета «Деловой Казахстан»- №22.- 8.06.2012.- С.9.

ӘОЖ 378.24

МЕКТЕПKE ДЕЙІНГІ БІЛІМ БЕРУ ҰЙЫМЫНДА ИНКЛЮЗИВТІ ТӘЖІРИБЕНІ ҰЙЫМДАСТЫРУ МАЗМҰНЫ

Ауесханова М.

І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ.

E-mail: nurai_gali@mail.ru

Мақалада мектепке дейінгі білім беру ұйымында инклюзивті тәжірибені ұйымдастыру мазмұны қарастырылған. Автор мектепке дейінгі инклюзивті тәжірибе кезінде түзету жұмыстарын ұйымдастыру үшін қажетті жағдайларды талдайды, мектепке дейінгі білім беру ұйымдарындағы құрылымдық бөлімшелер жұмыстарына мысал келтіреді.

Тірек сөздер: *инклюзивті білім беру, кәсіби қызмет, ерекше білім беру қажеттілігі бар бала, кәсіби ұстаным, мектепке дейінгі инклюзивті білім беру.*

В статье рассматривается содержание организации инклюзивной практики в дошкольной образовательной организации. Автор анализирует необходимые условия для организации коррекционной работы в условиях инклюзивной дошкольной практики, приводит примеры работы структурных подразделений в дошкольных образовательных организациях.

Ключевые слова: *инклюзивное образование, профессиональная деятельность, ребенок с особыми образовательными потребностями, профессиональная позиция, дошкольное инклюзивное образование.*

The article considers the content of organizing inclusive practice in a preschool educational organization. The author analyzes the conditions necessary for the organization of correctional work in preschool inclusive practice, gives an example of the work of structural divisions in preschool educational organizations.

Key words: *inclusive education, professional activity, child with special educational needs, professional position, pre-school inclusive education.*

Мектепке дейінгі білім беру мекемесіндегі білім беру процесінің мазмұны балалардың психофизикалық дамуы мен мүмкіндіктерінің ерекшеліктерін ескере отырып,

білім беру саласындағы мемлекеттік саясатты әзірлеу және нормативтік-құқықтық реттеу жөніндегі функцияларды жүзеге асыратын атқарушы билік органы белгілеген мектепке дейінгі білім берудің негізгі жалпы білім беру бағдарламасының құрылымына және оны іске асыру жағдайларына қойылатын мемлекеттік талаптарға сәйкес өзі әзірлейтін, қабылдайтын және іске асыратын мектепке дейінгі білім берудің білім беру бағдарламасымен айқындалады.

Денсаулық мүмкіндігі шектеулі балалар, мүгедек балалар психологиялық-медициналық-педагогикалық комиссияның қорытындысы негізінде ата-аналарының (занды өкілдерінің) келісімімен ғана мектепке дейінгі білім беру мекемесінің өтемдік және аралас бағыттағы топтарына қабылданады.

Денсаулық мүмкіндігі шектеулі балалар, мүгедек балалар кез келген түрдегі мектепке дейінгі білім беру мекемелеріне қабылдау кезінде мектепке дейінгі білім беру мекемесі түзету жұмыстарын ұйымдастыру үшін қажетті жағдайларды қамтамасыз етуге міндетті.

Білім беру мекемесінде инклюзивті практиканы өрістету туралы шешім қабылдау кезінде мыналар ескеріледі:

- МДҰ басшысының уәждемесінің болуы;
- инклюзивті практиканы ұйымдастырудың негізгі құндылықтарымен, мақсаттарымен, әдістемелерімен танысуды және олармен келісуді көздейтін МДҰ ұжымының инклюзияға психологиялық дайындығы;
- қажетті мамандардың (дефектолог-педагогтардың, педагог-психологтардың, логопед-педагогтардың, тьюторлардың) немесе психологиялық-педагогикалық және медициналық-әлеуметтік орталықтармен мүмкіндігі шектеулі балаларды психологиялық-педагогикалық сүйемелдеу туралы шарттың болуы;
- мүмкіндігі шектеулі балаларды оқыту және тәрбиелеу үшін арнайы жағдайлардың, оның ішінде кедергісіз ортаның болуы;
- педагогтердің біліктілігін арттыру мүмкіндігі.

Инклюзивті тәжірибені қалыптастыру процесінде білім беру мекемесінің негізгі мақсаты - әртүрлі білім беру қажеттіліктері бар балаларды бірлесіп тәрбиелеу және білім беру үшін жағдай жасау.

Шешім қабылданған кезде бірқатар міндетті рәсімдерді (құндылықтарды түсіну, мақсаттар қою, жағдайларды талдау, құралдар мен әдістерді таңдау және құру, нәтижелерді бағалау және қызметті түзету) және оларды шешілетін міндеттерге сәйкес іске асырудың кезеңділігін қамтитын инновациялық педагогикалық іс-шаралар жүзеге асырылады.

Бірінші кезеңде келесі іс-шаралар жоспарланады:

- МДҰ басшысы инклюзивті тәжірибені ұйымдастыру туралы шешім қабылдайды;
- білім беруді басқару органының өкілімен бірлесіп МДҰ басшысы мамандардың біліктілігіне, пәндік-дамытушылық ортаның, білім беру бағдарламалары мен технологияларының жинақталуына олардың инклюзивтік мақсаттарды іске асыру шарттарына сәйкестігіне талдау жүргізеді;
- МДҰ-ның басшысы педагогикалық ұжыммен негізгі мақсаттарды, инклюзия құндылықтары мен қағидаттарын, ұжымның перспективалық және ағымдағы іс-қимыл жоспарын талқылау және пысықтау, ПМПК құрамын және МДҰ-да инклюзивті практиканы ұйымдастыру жөніндегі үйлестірушіні айқындау үшін кездесулер өткізеді;
- балалармен және отбасылармен танысу орын алады, ал МДҰ-да консультациялық пункт (КП) болған кезде-диагностикалау және ұсынымдарды әзірлеу үшін ДМШ бар балаларды бастапқы қабылдауды жүргізу;
- МДҰ ПМПК ПМПК қорытындысының және ішкі мамандар жүргізген диагностика нәтижелерінің негізінде МДҰ-ға ДМШ балаларға арналған білім беру бағдарын (лекотека, қысқа мерзімді болу тобы, инклюзивті топ, мамандармен қосымша сабақтар) және жеке білім беру бағдарламасын әзірлейді;

- мүмкіндігі шектеулі балалардың келуімен топ балаларын жаңа жағдайларға бейімдеу бойынша негізгі іс-шаралар анықталады;
- мүмкіндігі шектеулі балалардың ата-аналарымен және жас нормаларымен кездесулер өткізіледі;
- ата-аналармен келісімшарттар жасалады;
- кесте жасалады және күн тәртібі анықталады.

Ерекше білім беру қажеттіліктері бар баланы білім беру процесіне қосқан кезде сол немесе өзге бала өзінің пайда болуымен не жаңалық енгізетінін, бұл мекемеден қандай өзгерістер талап ететінін ойластыру қажет. Мұндай баланың балабақшаға немесе мектепке келуі жеке білім беру бағытын құруды және оның ерекшеліктерін ескере отырып, қоршаған орта жағдайларын өзгертуді білдіреді. Мысалы, егер тірек-қимыл аппараты бұзылған бала келсе, баланың балабақшада жүріп-тұруының барлық бағыты, барлық режим сәттері және оларды қамтамасыз ету (дәретханаға бару, партада немесе үстелде отыру, серуендеу, қозғалыс сабақтары), оқытуды ұйымдастыру және баланың басқа балалармен өзара іс-қимылы бойынша педагогикалық іс-қимылдар жоспарланады. Егер бала эмоционалды-еріктік саланың ерекшеліктерімен келсе, онда тәрбиешінің осы баланы балалар тобына қосудағы әрекеті жоспарланады.

Екінші кезеңде келесі міндеттер шешіледі:

- негізгі құндылықтар мен оларды іске асыру технологияларын қамтитын инклюзивті практиканы ұйымдастыру тұжырымдамасын әзірлеу;
- мемлекеттік талаптар мен инклюзивті процестің ерекшеліктерін ескеретін білім беру бағдарламасын әзірлеу;
- білім беру үдерісін әдістемелік қамтамасыз етуді құру;
- инклюзивті білім беруді жүзеге асыру үшін вариативті формаларды құру;
- педагогтар мен мамандардың кәсіби біліктілігін арттыру;
- мүмкіндігі шектеулі балаларға арналған жеке білім беру бағдарламаларын жасайтын педагогтар мен мамандарды анықтау;
- пәндік-дамытушылық ортаны құру;
- инклюзивті білім беру мекемесін басқарудың жаңа құрылымын әзірлеу;
- білім беру процесінің барлық қатысушыларымен серіктестік қарым-қатынас құру;
- серіктес ұйымдармен желілік өзара іс-қимыл жасау.

МДҰ инклюзивті ұйымдастырушылық моделі балабақшаның конфигурациясына байланысты әртүрлі жағдайларды ескеруі керек, икемді және өзгермелі болуы керек.

Инклюзивті тәжірибені ұйымдастыру денсаулық мүмкіндігі шектеулі балалардың ғана емес, сонымен қатар әртүрлі этникалық топтардың, жыныстың, жастың, белгілі бір әлеуметтік топқа жататындардың қажеттіліктерін ескеретін білім беру жүйесінің шығармашылық көзқарасы мен белгілі бір икемділігін қамтиды.

Оқыту және тәрбиелеу жүйесі баланың жеке білім беру қажеттіліктеріне бейімделеді, оқытудың жаңа тәсілдері қолданылады, оқыту мен тәрбиелеудің вариативті білім беру нысандары мен әдістері қолданылады. Инклюзивті тәсілдің өзінде білім беру жағдайын өзгерту, балалардың жеке айырмашылықтарын ескере отырып, білім беру процесін ұйымдастырудың жаңа формалары мен әдістерін құру қажеттілігі туындайды. Инклюзивтік үдерістерді басқару үшін жұмыстың командалық нысандарын, қызметті ұйымдастырудың жобалық нысандарын, инклюзивтік үдерістердің диагностикасы мен мониторингін, білім беру процесінің әртүрлі қатысушыларының (мектеп жасына дейінгі балалар, ата-аналар, педагогтар, әкімшіліктер) мүдделерін үйлестіру нысандарын енгізу қажет.

Балабақшада жаңа құрылымдық бөлімшелерді ашу лекотекалардың, ерте көмек көрсету қызметінің, консультациялық пункттің, қысқа мерзімді болу топтарының қызметін ұйымдастыру туралы ережелерге, сондай-ақ ұсынымдық хаттарға, әдістемелік ұсынымдар жинақтарына сәйкес жүргізіледі [1,2,3,4,5].

Мүмкіндігі шектеулі баланы қабылдаған кезде әрбір құрылымдық бөлімшеде алғашқы кеңес беріледі, оның барысында бөлімшелердің мамандары (педагог-психолог, мұғалім-логопед, мұғалім-дефектолог, әлеуметтік педагог және т.б.) диагностика жүргізеді және баланы бейімдеу үшін жеке білім беру бағыты мен жағдайларын нақтылау бойынша бастапқы ұсыныстар жасайды (ПМПК-да талқылау үшін).

Әрбір бөлімшеде мүмкіндігі шектеулі балаға білім беру қызметтері жеке білім беру бағытына сәйкес ұсынылады. Білім беру процесінің сәтті болуының шарттарының бірі - отбасын білім беру кеңістігіне қосу. Ата-аналарды қосу тәсілдері жеке кеңестер (ересек адамның өтініші бойынша), шебер-сыныптар немесе семинарлар болуы мүмкін.

Қажет болған жағдайда еңбекке ақы төлеу қоры шегінде БАЕҚ балалар үшін тьюторлардың (алып жүрушілердің) мөлшерлемелерін енгізуге болады. Жұмыс уақытының нормативтері, лауазымдық міндеттері, мамандар өткізетін жеке және фронтальды сабақтардың саны логопед-педагогтың, дефектолог-педагогтың, педагог-психологтың, тәрбиешінің жұмыс уақыты туралы құжаттармен, білім беру мекемесінің жергілікті актілерімен реттеледі.

Құрылымдық бөлімшелердің болуы мектепке дейінгі білім беру ұйымдарына ата-аналардың сұраныстарына және психологиялық-медициналық-педагогикалық комиссияның ұсыныстарына сәйкес келетін білім беру қызметтерін таңдауды ұсына отырып, білім беру нысандарын өзгертуге мүмкіндік береді. Әр түрлі мектепке дейінгі ұйымдардағы құрылымдық бөлімшелердің құрамы әр түрлі болуы мүмкін. Осы бөлімшелерге қысқаша сипаттама береміз.

Консультациялық пункт. Консультациялық пункт ата-аналар (занды өкілдер) мен білім беру мекемелеріне бармайтын 1 жастан 7 жасқа дейінгі балалар үшін мектепке дейінгі білімнің жалпы білім беру бағдарламаларын іске асыратын мемлекеттік білім беру мекемелерінде ұйымдастырылады. Консультациялық пункт құрудың мақсаты - отбасылық және қоғамдық тәрбиенің бірлігі мен сабақтастығын қамтамасыз ету, ата-аналарға (занды өкілдерге) психологиялық-педагогикалық көмек көрсету, білім беру мекемелеріне бармайтын балалардың жеке басының жан-жақты дамуын қолдау.

Консультативтік пункт қызметінің бағыттары:

- білім беру мекемелеріне бармайтын 5-6 жастағы балаларға және ата-аналарына (занды өкілдеріне) мектепке түсу кезінде бірдей бастапқы мүмкіндіктерді қамтамасыз етуде жан-жақты көмек көрсету;

- мектеп жасына дейінгі балаларды тәрбиелеу, оқыту және дамытудың түрлі мәселелері бойынша ата-аналарға (занды өкілдерге) консультациялық көмек көрсету;

- білім беру мекемелеріне бармайтын мектеп жасына дейінгі балаларды әлеуметтендіруге жәрдемдесу;

- білім беру мекемелеріне бармайтын балалардың физикалық, психикалық және әлеуметтік дамуындағы әртүрлі ауытқулардың кешенді алдын алуды жүргізу;

- мектепке дейінгі білім берудің жалпы білім беретін бағдарламасын іске асыратын мемлекеттік білім беру мекемесі мен балалар мен ата-аналарды (занды өкілдерді) әлеуметтік және медициналық қолдаудың басқа да ұйымдары арасындағы өзара іс-қимылды қамтамасыз ету.

Ерте көмек қызметі психологиялық-педагогикалық және медициналық-әлеуметтік көмекке мұқтаж балаларға арналған мемлекеттік білім беру мекемесінің, өтемдік (құрамдастырылған) түрдегі балабақшаның, өтемдік түрдегі бастауыш мектеп – балабақшаның, арнайы (түзету) бастауыш мектеп – балабақшаның немесе оның қызметі үшін қажетті жағдайлар жасалған өзге де білім беру мекемесінің құрылымдық бөлімшесі болып табылады.

Ерте көмек көрсету қызметі 2 айдан 4 жасқа дейінгі балаларды оқыту және тәрбиелеу бағдарламасын жүзеге асырады. Арнайы ұйымдастырылған даму ортасы жағдайында мамандар (мұғалім-дефектолог, педагог-психолог, мұғалім-логопед) ата-аналардың

қатысуымен жеке және топтық сабақтар өткізеді, ата-аналарға баланың дамуы мен жетістіктері, үй жағдайында ойындар мен жаттығуларды қолдану мәселелері бойынша кеңес береді. Қызмет жұмысының мақсаты білім беру мекемесіне бармайтын, дамуында бұзылыстары бар (бұзылу қатері бар) баласы бар отбасын психологиялық-педагогикалық және әлеуметтік қолдау, баламен өзара іс-қимылдың, оны тәрбиелеу мен оқытудың барабар тәсілдерін іріктеу, дамудағы ауытқуларды түзету болып табылады.

Ерте көмек қызметінің мазмұны:

- дамуы бұзылған (бұзылу қаупі бар) балалар мен олардың отбасыларына психологиялық-педагогикалық тексеру жүргізу;
- дамуы бұзылған (бұзылу қаупі бар) балаларға кешенді түзету-дамыту көмегін және олардың отбасыларына психологиялық-педагогикалық қолдау көрсету;
- дамуында бұзылысы бар (бұзылу қаупі бар) балаларды бейімдеу, әлеуметтендіру және ықпалдастыру жөніндегі жұмысты жүзеге асыру;
- ата-аналарды (заңды өкілдерді) баланы тәрбиелеу және оқыту процесіне қосу;
- баланың әрі қарай білім алу бағытын анықтау.

Лекотека мектепке дейінгі білім берудің жалпы білім беретін бағдарламасын іске асыратын мемлекеттік білім беру мекемесінің құрылымдық бөлімшесі болып табылады. Денсаулық жағдайы немесе дамуы бойынша мемлекеттік білім беру мекемелеріне бара алмайтын және психологиялық-педагогикалық және медициналық-әлеуметтік көмекке мұқтаж балалар үшін лекотекалар ұйымдастырылады.

Лекотека қызметінде балалардың дамуына психологиялық қолдау көрсету және жұмыс жасаудың түрлі түзету-дамыту және ойын әдістері қолданылады. Лекотека қызметінің мақсаты 2 айдан 7 жасқа дейінгі балаларды әлеуметтендіру, оқу іс-әрекетінің алғышарттарын қалыптастыру, жеке тұлғаның дамуын қолдау және ата-аналарға (заңды өкілдерге) психологиялық-педагогикалық көмек көрсету үшін даму бұзылулары бар балаларды психологиялық-педагогикалық сүйемелдеуді қамтамасыз ету болып табылады.

Лекотекада алғашқы әлеуметтік дағдыларды, моториканы, эмоционалды-еріктік, танымдық, сөйлеу салаларын дамытуға бағытталған жеке және топтық сабақтар өткізіледі. Сабақтың мазмұны мамандардың ұсыныстарына байланысты және дамуында бұзылулары бар балаларды оқыту бағдарламаларына сәйкес анықталады. Лекотека баланы әлеуметтендірудің алғашқы сатыларының бірі болып табылады. Кейіннен баланы инклюзивті топқа немесе сыныпқа ауыстыруға болады.

"Ерекше бала" даму тобы 3 айдан 7 жасқа дейінгі мүгедек балаларға жүйелі психологиялық-медициналық-педагогикалық көмек көрсету, оқу қызметінің алғышарттарын қалыптастыру, әлеуметтік бейімдеу, балаларды тәрбиелеу мен оқытуды ұйымдастыруда ата-аналарға жәрдемдесу мақсатында құрылады. Топ әртүрлі бейіндегі мамандардың ДМШ балаларымен түзету-дамыту жұмыстарын жүргізу, ересек адамды жеке алып жүрусіз қатарластар тобында ДМШ бар баланың бастапқы бейімделуін қамтамасыз ету, инклюзивтік топқа баруға дайындау үшін құрылады. Осы мақсатта логопед-мұғалім, дефектолог-мұғалім, педагог-психолог жеке және топтық сабақтар өткізіледі. Топтық сабақтарда музыкалық-ырғақтық қызмет түрлері, фольклорлық халық ойындары енгізіледі. Жеке жұмыста мамандар жұмыстың негізгі түзету әдістерінен басқа, баланың ерекшеліктеріне сәйкес денеге бағытталған терапия әдістерін, бейнелеу және ойын іс-әрекетінің стандартты емес әдістерін қолданады.

"Ерекше бала" даму тобы қызметінің мазмұны:

- құрдастар арасында баланың әлеуметтік-эмоционалды бейімделуін барынша арттыру мақсатында коммуникативтік, танымдық және басқа да салаларды дамытуға бағытталған түзету-дамытушылық топтық және жеке сабақтар өткізу;
- мүмкіндігі шектеулі баланы инклюзивті топқа қосуға дайындау;
- ата-аналармен кеңес беру жұмыстарын жүргізу.

Инклюзивті білім берудің дамуы барлық деңгейлердегі білім беру институттарының оқыту-тәрбиелеу іс-әрекетіндегі жағымды өзгерістердің жылдамдатылуына әсер ете алады, әрине, бұл жағдай білім беру сапасын арттырады, ал ерекше қажеттіліктері бар балаларды жалпыға білім беру мектептеріне қосу - педагогтарға заманауи инновациялық технологияларды меңгеру мүмкіндігін береді.

Инклюзивтік процесті ұйымдастыруда ерте көмек көрсету қызметтері және балабақшалар мен емханалар жанынан ашылған лекотекалар маңызды рөл атқарады. Біздің ойымызша, бұл даму мүмкіндігі шектеулі балаларды білім мен қоғамға енгізудің алғашқы және өте маңызды қадамы. Бұл "ерекше" баласы бар және баланың жеке білім беру траекториясын құрудағы маңызды құрамдас бөлігі бар отбасын әлеуметтік қолдаудың алғашқы қадамы.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Елисеева И.Г., Чумакова О.Ф. Профессиональное сопровождение педагогов общеобразовательных школ, реализующих инклюзивную практику. Методические рекомендации. Алматы, 2015 г.

2. Мовкебаева З.А., Оралканова И.А. Включение детей с ограниченными возможностями в общеобразовательный процесс: Учебное пособие, Алматы, 2014. – 236 с.

3. Corbet J. Inclusive education and school culture [Инклюзивное образование и школьная культура] [Электронный ресурс]: Jenny Corbet // International Journal of Inclusive Education. 1999. Vol. 3, No. 1. P. 53-61. URL: <http://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/136031199285183>

4. Мектепке дейінгі тәрбие мен оқытудың мемлекеттік жалпыға міндетті стандарты, 2018 ж. 31 қазандағы ҚР БҒМ № 604 бұйрығы.

5. Екжанова Е.А., Стребелева Е.А. Коррекционно-развивающее обучение и воспитание. Программа дошкольных образовательных учреждений компенсирующего вида для детей с нарушением интеллекта. – М.: Просвещение, 2005. – 272 с.

ӘОЖ 373.545

БЕЙОРГАНИКАЛЫҚ ХИМИЯНЫҢ ЗЕРТХАНАЛЫҚ ЖҰМЫСТАРЫНА ЭЛЕКТРОНДЫҚ РЕСУРСТАРДЫ ПАЙДАЛАНУ

Ахмежанова Д.Ф., химия мамандығының 4 курс білімгері
Ғылыми жетекшісі: Сыдықбаева С.А., х.ғ.к. оқытушы-дәріскер
І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ.

E-mail: d.akhmezhanova@mail.ru

Мақалада жалпы білім беретін мектептерде сонымен қатар, жоғарғы оқу орындарында, бейорганикалық химияның зертханалық жұмысының қазіргі заман талабына сай болуы туралы айтылған. Демек, зертханалық жұмыстардың электронды форматта QR-код арқылы қарастырылған.

Тірек сөздер: бейорганикалық химия, зертханалық жұмыстар, QR-код.

В статье рассказывается о современных требованиях лабораторной работы неорганической химии в общеобразовательных школах, а также в высших учебных заведениях. Следовательно, лабораторные работы предусмотрены в электронном формате QR-код.

Ключевые слова: неорганическая химия, лабораторные работы, QR-код.

The article describes the modern requirements of laboratory work of inorganic chemistry in secondary schools, as well as in higher educational institutions. Therefore, laboratory work is provided in electronic QR-code format.

Key words: inorganic chemistry, laboratory work, Qr-code.

Бүгінгі заман бәсекелестік пен жоғары технологиялар заманы, ғылым мен білім заманы. Мемлекет басшысы Қасым - Жомарт Тоқаевтың Қазақстан халқына 2020 жылғы, 1 қыркүйектегі Жолдауында «Азаматтардың сауаттылығы мен цифрлы біліктілігін арттыру мақсатында Үкіметке Үздіксіз білім беру тұжырымдамасын әзірлеуді тапсырамын. Бұл құжатта бейресми білім берудің баламалы нұсқаларын көптеп енгізу, өз бетінше оқу нәтижелерін мойындау, кәсіби дағдыларды сертификаттау мәселелерін қарастыру қажет» [1] - деп атап көрсеткен. Сондықтан, қазіргі даму кезеңінде адамзат алдында тұрған мәселе ақпараттық құзыреттілігінің дамуы мәселесі басты орынға қойылып отыр.

Бүгінгі таңдағы оқыту үрдісі жаңа әдіс-тәсілдерді, жаңаша идеяларды қолдануды талап етеді. Қазіргі ақпараттық технологиялардың даму заманында өмір сүріп жатырған ұрпағымызды оқуға қызығушылығын арттыру үшін оқуда ақпараттық - коммуникативтік технологиялар қолдануды қажет етеді. Әр оқытушы өз іс-тәжірибесінде көптеген қиындықтармен, кедергілермен кездеседі. Осы орайда әрбір мұғалім өз білімдерін үнемі жетілдіріп отыруды қажет етеді. Білім беру жүйесіндегі өзгерістер, жаңалықтар ескірген әдіс – тәсілдерге емес, жаңа технологияларды меңгеруге, содан ізденуге жол ашып отыр.

Бейорганикалық химия пәнін саналы түсіну үшін білімгерлердің танымдық қызығушылықтарының пайда болуы маңызды болып табылады. Зертханалық жұмыс кезінде оқытушы басқаруымен білімгерлер тапсырмаларды орындауға ақпарат алу жолдарын меңгеріп, артынан оларды қолдана алады. Электронды ресурстарды қолдану көрнекіліктің, пәнаралық байланыстың жүзеге асуына мүмкіндік тудырады. Электронды ресурстарды қолдану материалды өңдеу жұмысын жеңілдетеді, білімгерлердің бейорганикалық химия пәніне деген қызығушылығын, оқуға деген ынтасын арттыруға ықпал етіп, әр білімгер өз – өзін бағалай отырып, құзыреттерін арттыруға жол ашады. Әсіресе компьютерлік тестілеудің нәтижесінде мониторинг жасау білімгерге тез шешім қабылдап, ары қарайғы оқу үрдісіне өзгеріс жасауға мүмкіндік береді, тест нәтижесі жылдам дайын болады, әртүрлі тапсырмаларды ұйымдастыру жеңіл болады, қағаз жұмыстарының көлемі азаяды.

Бейорганикалық химия сабағында жаңа ақпараттық технологияларды қолдана отырып өз бетінше жұмыс істеу факторы – есептерді шығара білу, шапшаңдылық, шеберлік дағдыларын ұйымдастыра отырып, сабақтар өткізуді қолға алдым. Осындай ақпарат құралдарын пайдалана отырып, сабақ барысында білімгерлердің қабілетін, білім деңгейін, ынтасына қарай топқа бөліп, өз бетімен еңбектенуге, ізденуге баулып, қорытындысында оларды машықтандыруға, білімгердің ақыл-ойын дамытуға, өзіндік дүниетанымын қалыптастыруға, әр білімгердің сабаққа деген ынтасын арттырып, олардың тапсырманы орындау барысында жіберілген қателер мен кемшіліктерді уақытында анықтап түзетуге мүмкіндік беріледі.

Көптеген жаңа технологиялармен қатар соңғы кездері химия пәні сабақтарында ақпараттық технологиялар жиі қолданылуда. Заттардың құрамы мен құрылымын, қасиеттерінің құрылымына тәуелділігін, қасиеттері белгілі жаңа заттар мен материалдар алуды, химиялық өзгерістердің заңдылықтары мен оларды басқарудың жолдарын зерделеу—мектепте химия пәнін оқытудағы негізгі мәселелер. Заттар әлемін (олардың құрамын, құрылымын, бір заттың басқа затқа айналуын) зерделей отырып, оқушылар практикалық қызмет үшін тиянақты білім алуы тиіс. Осыған байланысты күнделікті сабақта:

- мультимедия (видео, аудио қондырғылары мен теледидарды, электрондық оқулықтарды);
- зертханалық тәжірибелер;
- компьютер (компьютерлік бағдарламалар, интерактивті тақта);
- анықтамалық мәліметтер (сөздік, энциклопедия, карта, деректер қоры);
- интернет және т.б. көрнекі материалдарды пайдалану айтарлықтай нәтиже береді.

Мұндай қондырғылар білімгерлердің қызығушылығын арттырып, зейін қойып тыңдауға және алған мәліметтерді нақтылауға мүмкіндік береді. Ақпараттық технология негіздері тұлғаның бейорганикалық химия пәнінен алған білім сапасы мен сауаттылығын кеңейтуге жәрдемдеседі, мысалы: интернет сайты арқылы жоғары деңгейдегі

көрнекіліктерді пайдалануға болады. Заман ағымына қарай сабақта видео, аудио қондырғылары мен теледидарды, компьютерді қолдану оқушының дүниетанымын кеңейтеді. Әсіресе, силлабустағы тарауларды қорытындылау кезінде білімгерлер қосымша материалдар жинақтап, білімдерін кеңейтіп, танымдық белсенділігін арттырып қана қоймай, қисынды ойлау жүйесін қалыптастырып, шығармашылығын дамытады.

Электронды ресурстарды бейорганикалық химия пәні сабақтарында қолданылатын формалары мен әдістері[2].

Электронды ресурстарды сабақ үстінде пайдаланудың формалары мынадай болып келеді:

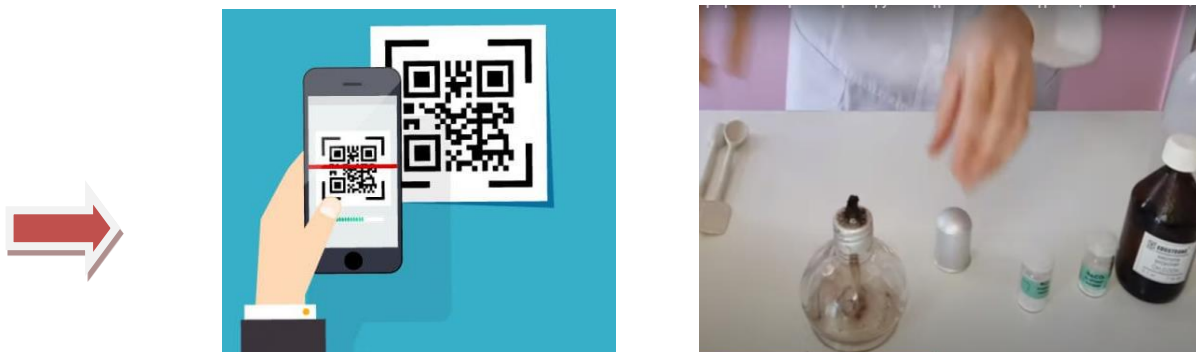
- сабақ барысында техниканы қолдану арқылы материалды түсіндіру,
- оқушыны сөйлету және пікірталас, бекіту, оқушылардың білімін бақылау,
- жеке жұмыс, талдау, тестілеу, қажет ақпаратты іздестіру;
- сабақтан тыс уақытта оқушының дербес, өздігінен қолдануы, яғни үй
- тапсырмасын орындау, рефераттар даярлау, өзіндік бақылау;
- оқытушының сабаққа даярлық кезеңінде қолдануы, яғни арнайы материалды

іріктеп алу, тапсырмаларды дайындау және т.б.

АКТ әдістерін төмендегідей бірнеше бағытта қолданып отыруға болады:

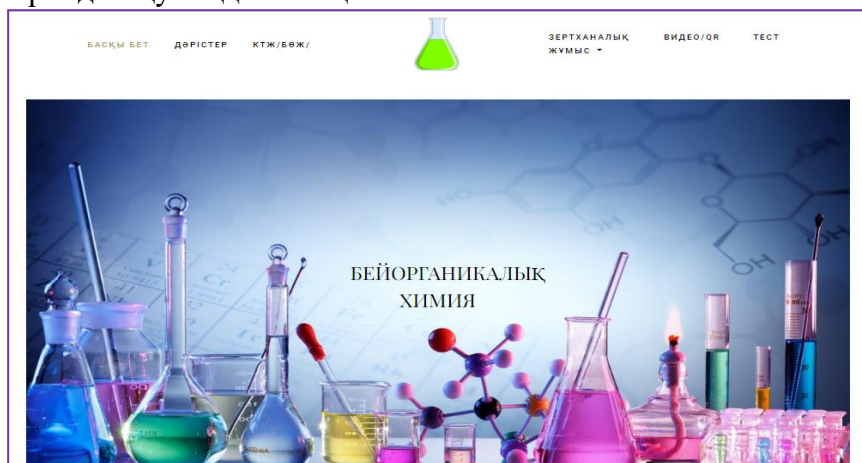
Химиялық үрдістерді сипаттап, талдау жасау үшін компьютер немесе басқа да ақпараттық құралдар арқылы көрнекілік ретінде суреттер, диаграмма мен бейнероликтерді кеңінен қолдануға болады.

Осы үрдістер ескеріле отырып жоғарғы оқу орнында «Бейорганикалық химияның зертханалық жұмыстарына арналған видео роликтер түсірілген болатын. Видео файлдар Youtube желісіне жүктеліп, QR кодқа генерация жасалынған болатын. Зертханалық жұмыс барысында білімгер ұялы телефон арқылы QR кодты сканерлеп керек видео файлды аша алады.

Сурет 1. QR кодты сканерлеу

Видео файлдар онлайн оқыту барысында көмекші құрал болып табылады.. Аталған жұмысты электронды оқулыққа жинақталған болатын.

Сурет 2. Интерфейс

Оқытушы оффлайн/онлайн форматты оқыту барысында осы электронды оқулықты қолдануына болады. Пән бойынша : Силлабус, Дәрістер кешені, Зертханалық жұмыстар, QR кодпен ашылатын видео файлдар және аралық бақылауға арналған тестер жинағы бір жерге жинақталған.

Оқытушы үшін электронды ресурстарды пайдаланудың тиімділігі:

- білімгердің өз бетімен жұмыс істеуіне;
- уақытын үнемдеуге көмектеседі;
- білім-білік дағдыларын тест тапсырмалары арқылы тексереді;
- қашықтықтан білім алу мүмкіндігі туындайды;
- қажетті ақпаратты жедел алуға мүмкіндік береді;
- экономикалық тиімді;
- іс-әрекет, қимылды қажет ететін пәндер мен тапсырмаларды оқып үйренуде көп көмегі бар;
- қарапайым көзбен көріп, қолмен ұстап сезіну немесе құлақ пен есту мүмкіндіктерін оқушының ой-өрісін, дүниетанымын кеңейтуге де ықпалы зор.

Қорыта айтқанда, оқыту үрдісінің басты мәселелерінің бірі, оқыту материалының қабылдау деңгейін қалай көтеруге болады, яғни түсінуді, есте сақтауды және алған білімді қолдануды жақсарту болып табылады. Сондықтан электронды ресурстар өте үлкен көмек көрсетеді, ақпаратты түсіндіруге және ақпаратты белсенді қабылдау үшін мультимедиялық орта беріп қана қоймай, білімгерлердің осы ақпаратты оқып-үйренуге, өзі шешім қабылдап, өзгерістер енгізуге деген мотивациясын жоғарылатады. Оқытушыларға оқытудың жаңа түрлерін іздеуге, кәсіби шеберлікке ынталандырады.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Жаңа жағдайдағы Қазақстан: Іс-қимыл кезеңі, Мемлекет басшысы Қасым - Жомарт Тоқаевтың Қазақстан халқына 2020 жылғы, 1 қыркүйектегі Жолдауы.
2. Нұғыманов И. Химияны оқыту әдістемесі. Алматы, Рауан. 2013. - 320 б.

УДК 821.161.1

ОБРАЗ ПЕТЕРБУРГА В ПОЭЗИИ А.А. АХМАТОВОЙ

Баймухамбетова К.Ж., студентка гр.232д ОП 6В01704 – «Русский язык и литература в школах с нерусским языком обучения»

Научный руководитель: кандидат филологических наук **Щербовских И.Г.**

Жетысуский университет имени Ильаса Жансугурова, г.Талдықорған

E-mail: kamshat_taldyk@mail.ru

Статья посвящена изучению образа Петербурга в поэзии А.А.Ахматовой. Анализируя стихотворения, созданные в разные периоды творчества А.А.Ахматовой, автор статьи обращает особое внимание на роль поэтики цвета в создании образа города на Неве.

Ключевые слова: лирика, Серебряный век, образ города, Петербург, поэтика цвета.

Мақала А.А.Ахматованың поэзиясындағы Санкт-Петербургтің бейнесін зерттеуге арналған. А.А.Ахматованың шығармашылығының әр түрлі кезеңдерінде жасалған өлеңдерді талдай отырып, мақала авторы Невадағы қала бейнесін жасаудағы түс поэтикасының рөліне назар аударады.

Тірек сөздер: лирика, Күміс ғасыр, қала бейнесі, Петербург, түс поэтикасы.

The article is devoted to the study of the image of St. Petersburg in the poetry of A.A. Akhmatova. Analyzing the poems created in different periods of A.A. Akhmatova's work, the author pays special attention to the role of the poetics of color in creating the image of the city on the Neva.

Keywords: lyrics, the Silver Age, the image of the city, St. Petersburg, the poetics of color.

В русской литературе Петербург выступает как особый объект художественного постижения. К созданию поэтического облика города обращаются писатели разных литературных эпох, начиная с самого момента возникновения северной столицы. И неизменно со страниц их произведений встаёт двойственный облик города, неоднозначность которого во многом обусловлена его «странным» возникновением в гибельном месте посреди топей и болот.

Первые попытки художественного изображения Петербурга относятся к 18 веку, создавшему парадный облик новой столицы. В поэзии 18 века среди громкой риторики не было упоминаний о многих людских жизнях, оплативших это «чудо на Неве». Страшная правда о жертвах Петербурга сохранилась лишь в памяти народа. В некоторых фольклорных памятниках утвердился «мотив вины» Петербурга и его основателя, а также мотив будущей гибели проклятого города, мотив неизбежной гибели столицы, построенной на человеческих костях. Эти мотивы, возникшие в народных преданиях, надолго сохраняются не только в русской литературе, но и в искусстве в целом. Но это будет позже. Поэты же 18 века воспевают императора Петра Первого и его детище – новый город на Неве.

Свои выразительные штрихи к портрету Петербурга добавили поэты и писатели 19 века, создав двойственный облик города – с одной стороны, это «город пышный» (А.С.Пушкин), с другой – это город, губящий «маленького человека», это город чиновников и бюрократов, униженных и оскорблённых людей.

Важное место образ Петербурга занимает в литературе начала 20 века, которая, с одной стороны, продолжила классические традиции в изображении города на Неве (прежде всего, традиции А.С.Пушкина, Н.В.Гоголя, Ф.М.Достоевского), с другой – добавила новые выразительные штрихи к художественному портрету города.

«Петербург 20 века, со всем, что ему «на роду написано», что с ним было, есть и будет, – это город Ахматовой, столица её поэзии. Он входит в её стихи на правах вечного героя, даже если имя его не произносится», – пишет А.Степанов в статье «Петербург А.Ахматовой» [1, с.21].

С.И.Кормилов подчёркивает, что Петербург занимает центральное место среди упоминаний в поэзии А.Ахматовой городов и иных населённых пунктов. Далее исследователь отмечает: «Ближайшее к Петербургу Царское Село, в котором прошло практически все детство и отрочество Анны Горенко, в ахматовской поэзии на втором месте после него, но с огромным отрывом: 28 текстов на фоне 81» [2, с.136].

В стихах о Петербурге 1913 – 1914 годов город – участник любви двоих, им определяется её нетленность: «Ведь под аркой на Галерной // Наши тени навсегда....». У города и у поэта – общая судьба, общий удел. Поэт и город навсегда вместе:

*Но ни на что не променяем пышный
Гранитный город славы и беды,
Широких рек сияющие льды,
Бессолнечные, мрачные сады
И голос Музы еле слышный.*

В поэзии А.Ахматовой мы встречаем упоминания о многих городах: поэт создаёт образы Царского Села и Москвы, Петергофа и Павловска. Есть упоминания о Киеве и Новгороде, о других больших и малых городах. Но пальма первенства, конечно же, принадлежит Петербургу.

Ранние стихотворения А.Ахматовой из сборников «Вечер», «Чётки», «Белая стая» сразу же заявили об авторе как о поэте главным образом петербургском. Её называли

«певцом города» независимо от того, менялось ли и как название города. Это был Петербург, затем – Петроград, Ленинград, но А.Ахматова знала и любила только один город: как бы он ни назывался, она нашла бы дорогу к нему даже с закрытыми глазами. Об этом неоднократно упоминает в своей книге «В сто первом зеркале» В.Виленкин, хорошо знавший А.Ахматову. А.Ахматова не была поэтом исключительно городским, петербургским или ленинградским, связанным только с одним населённым пунктом. Тем не менее, город Петра с первых стихотворений занял важное место в её поэзии и сохранил эту позицию навсегда.

Создавая на поэтических страницах образ города, А.Ахматова использует следующие его «имена»: *город, град, столица, Петербург, Петроград, град Петра, Ленинград*. По частотности употребления первое место занимает старое название города. Название Ленинград имело для А.Ахматовой особое значение, связанное с войной, страшными днями блокады и долгожданной победой. Исследователь И.А.Белова подчёркивает, что «обращение к прошлому – одно из важных свойств» лирики А.А.Ахматовой [3, с.106], которая обращается к прошлому города. Она часто называла город «*своим*»: повторяла – «*мой город*».

В сборнике А.Ахматовой «Чётки» весьма интересен цикл «Стихи о Петербурге». Исследователь С.Ф.Данилова отмечает, что в данном цикле А.Ахматова «активизирует оба основных петербургских мифа – эсхатологический и креативный, благодаря чему Петербург получает двойную интерпретацию» [4, с.64].

В стихотворениях, обращённых к образу и теме Петербурга, А.Ахматова часто называет различные здания. Это могут быть просто дома и здания, создающие «интерьер» произведения. Как, например, в следующих строках:

Вот чёрные *зданья* качнутся

И на землю я упаду...

Или в другом стихотворении читаем:

Мимо *зданий*, где мы когда-то

Танцевали, пили вино...

С другой стороны, это могут быть конкретные дома, упомянутые в поэтическом тексте. Например, Петропавловская крепость, Исаакиевский собор, дом на Фонтанке, Смольный дворец и многие другие упоминания о тех или иных зданиях.

Например:

Вновь *Исаакий* в облаченье

Из литого серебра...

А.Ахматова упоминает и «царский дом»:

Как я запомнила высокий *царский дом*

И Петропавловскую крепость!

Следует подчеркнуть, что, упоминая здания конкретные или здания вообще, А.Ахматова особое значение придаёт таким образам, как церковь, храм, монастырь, колокольня. Данные образы играют важную роль в создании образа города на Неве. Они окрашены в светлые краски, у них неторопливая мелодика стиха. Им сопутствует обычно высокая, торжественная лексика. Подобные образы способны исцелить от жизненной суеты и грехов.

Особую роль в создании облика города играют образы разных людей, изображаемых А.Ахматовой. Всё их многообразие можно разбить на три типа: это люди, так или иначе связанные с историей Петербурга и его культурной атмосферой, как, например, Пётр Первый или А.С.Пушкин и другие; люди, связанные с фактами биографии поэта; образы «художников», образы «ленинградцев», образы друзей. Здесь чаще всего упоминается имя русского поэта начала 20 века Александра Блока, который для А.Ахматовой был целой эпохой.

В создании облика Петербурга важную роль играют не только образы-люди, но и образы-предметы. Прежде всего, нужно отметить, что яркие штрихи к портрету города добавляют повторяющиеся образы. К их числу прежде всего отнесём *фонарь* и *сад*.

Фонарь является одной из наиболее выразительных деталей Петербурга.

Он прав - опять фонарь, аптека,
Нева, безмолвие, гранит...

Первая строка напоминает знаменитое стихотворение А.А.Блока «Ночь. Улица. Фонарь, Аптека...».

Фонари льют свет то *жёлтый, золотой и свежий*, то – *погребальный*, рождая у читателя разные настроения.

Из тюремного вынырнув бреда,
Фонари погребально горят.

Не менее часто в стихотворениях А.Ахматовой встречается *образ сада*.

Петербург в стихотворениях А.Ахматовой нарисован в разные времена года. С поэтических строчек встают *осенние пейзажи*, раздаются *осенние шёпоты*, грустят *осенние липы*, пролетают *октябрьские дни, ноябрьские дни*, возникают *сентябрьские строки* и т.д. Здесь же мы читаем о *майской неге*, *весеннем даре* и *весеннем ветре*. Но чаще всего поэт изображает город зимнею порой. Зима в Петербурге таинственная, белая, алмазная, заснеженная, с обледелым садом, со снежною ночью, с морозным солнцем в январский полдень. Для создания зимней картины А.Ахматова широко использует своеобразные «зимние» слова – белые и сверкающие: *мороз, лёд, вьюга, снег, сугроб, иней, метель, изморось, льдинки, снежинки* и т.п.

В поэтических произведениях А.А.Ахматовой Петербург изображён в разное время суток. Но чаще всего поэт изображает город на Неве вечером и ночью.

Без фонарей как смоль был чёрен невский вал,
Глухая ночь вокруг стеной стояла...

Но в Петербурге часто бывают белые ночи. Именно в это время происходят свидания с Музой.

В изображении образа Петербурга в произведениях А.А.Ахматовой весьма ощутимы *пушкинские традиции*. И это не удивительно. Традиции пушкинского творчества играли весьма значительную роль в поэзии Серебряного века, воплотившись в тематике произведений, поэтическом строе, системе художественных образов. Как справедливо отмечает У.М.Шарипова, «русский поэтический «серебряный век» всеми корнями уходит в «век золотой», в творчество А.С.Пушкина. К имени А.С.Пушкина, к его творчеству неизменно тянулась поэтическая Россия Серебряного века. «Пушкинизм» был ведущим литературным направлением на рубеже веков, пушкинские темы и традиции прочно и навсегда вошли в поэзию Серебряного века» [5, с.156]. В частности, это проявилось в создании на поэтических страницах А.А.Ахматовой образа города на Неве.

Поэзия А.Ахматовой являет нам *два лика Петербурга*. С одной стороны, это традиционный образ великолепного города согласно пушкинской традиции – это город гармонии и красоты. Это город *чудесный, пышный, дивный, священный, спокойный, стройный, строгий, величавый, горделивый*. С другой стороны, в своих стихотворениях поэт рисует мрачный облик Петербурга. Это город *тёмный и туманный, угрюмый и мрачный, страшный и мёртвый, это «город во мгле», любимый «горькой любовью»*.

Особую роль в создании образа города играют разнообразные цвета и краски. Интересно сравнить палитру А.Ахматовой с цветописью поэтов-символистов. Для их произведений характерно было сочетание всех цветов радуги, яркая цветовая насыщенность стихотворений. А.Ахматовой же свойственна однотонность колорита. Её поэзия не столько красочна, сколько графична. Тем не менее, в создании образа города цвета и краски играют выразительную роль.

Исследование *поэтики цвета* показывает, что в стихотворениях А.Ахматовой, создающих образ Петербурга, наиболее частотное употребление белого и чёрного цветов. Так, в стихотворениях о Петербурге мы увидим *белый мост, белые колонны, белый камень, белый страницы, белую яхту*. В тех случаях, когда эпитет «белый» приложен к понятию нематериальному (например, белая вьюга, белое небо и т.п.), на первый план выступает экспрессивная роль слова, выражающего эмоциональные оттенки. Чёрный цвет тоже

широко представлен в поэзии А.Ахматовой. Мы видим *чёрное небо, чёрные ветки, чёрный ветер, чёрный сад, чёрные дома* и т.п. Наряду с эпитетом «чёрный» А.Ахматова часто обращается к словам «тёмный», «мрачный», создающим подобный эмоциональный настрой (*мрачные сады, тёмный дом*). Наряду с *чёрным* и *белым*, для поэтики Петербурга характерен и *красный* цвет. Этот цвет, самый насыщенный, представлен разными оттенками: *красный дом, красный камин, багровый костёр, червонно-дымная заря, малиновое солнце* и т.п. Реже встречается *жёлтый* цвет: *жёлтый мост, жёлтый домик, жёлтое солнце, жёлтый фонарь, равнодушно-жёлтый огонь свечей* и др. Обращение поэта к другим цветам палитры представлено единичными случаями.

Анализ образа Петербурга в поэтических произведениях А.А.Ахматовой и воплощённых в данном образе традиций русской литературной классики позволяет более глубоко почувствовать и осмыслить особенности художественного мира поэта.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Степанов А. Петербург А.Ахматовой. // Нева. – 1991. - №2. – С.19-27.
2. Кормилов С.И. Города в поэзии А.Ахматовой. – STEFANOS: Сборник научных работ памяти А.Г. Соколова. – М., 2008. – С.131-165. – <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=38305434>
3. Белова И.А. Топос Петербурга в творчестве А.Ахматовой (образ Царского Села) // Студенческая наука подмосковью: сборник трудов конференции. – М., 2017. – С.106-109. – <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=29889631>
4. Данилова С.Ф. Параллель «Петербург – Венеция» в «Чётках» Анны Ахматовой // Филологические заметки. – 2015. – Том 1. – №13. – С.63-69.
5. Шарипова У.И. Пушкинские традиции в поэзии Серебряного века. – Сборник статей XLIII Международной научно-практической конференции. – Пенза: Наука и просвещение, 2020. – С.156-158. – <https://naukaip.ru/wp-content/uploads/2020/05/MK-806-1.pdf>

ӘОЖ 541.124

ЖЕТИСУ КОМПОЗИТОРЛАР ШЫҒАРМАЛАРЫ АРҚЫЛЫ ЖАСТАРДЫ АТАМЕКЕНГЕСҮЙІСПЕНШІЛІГІН АРТТЫРУ

Балтабек І., 1 курс магистранты

Ғылыми жетекші: І. Жансүгіров атындағы Жетісу университетінің шығармашылық оқыту білім беру бағдарламасының қауымдастырылған профессоры (доцент), п.ғ.к. Таубалдиева Ж.Ш.

E-mail: z.taubaldieva@mail.ru

Бұл мақалада Жетісу композиторларының шығармалары арқылы жастарды атамекенгесүйіспеншілігін қалыптастырып, сүйіспеншілік сезімдерін дамыту бүгінгі күннің маңызды мәселелерінің біріне айналып отырғандықтан патриоттық сезімдерін тәрбиелеу мәселесі қарастырылады

Тірек сөздер: патриот, атамекен, рухани, сүйіспеншілік, композитор және т.б.

В данной статье рассматривается проблема формирования у молодежи любви к родине, воспитания верности своей стране на основе произведений композиторов Жетісу, так как сегодняшней день развитие патриотических чувств является одной из важнейших задач.

Ключевые слова: патриот, родина, духовный, любовь, композитор и т.д.

In this article the problem of formation love of young people to their motherland, development of their devotion to their country on the base of works created by Zhetysu composers is considered due to the fact that development of patriotic feelings is thought to be one of the most significant goals today.

Keywords: patriot, motherland, spiritual, love, composer, etc.

Жастарды адамгершілік, экологиялық, патриоттық, эстетикалық бағытта тәрбиелеумен қатар, атамекенге деген сүйіспеншілігін қалыптастырудың қажеттілігі туындап отыр. Сондықтан, жастарды атамекенге сүйіспеншілігін оятып, қоршаған ортаға деген адами ізгілікті көзқарасын қалыптастыру бүгінгі күннің кезек күттірмейтін мәселелерінің біріне айналып отыр.

Жастарды Отанды, туған жерді, өзінің халқын сүюге тәрбиелеу – педагог ұстаздардың аса маңызды да, жауапты, қадірменді парызы – екені бәрімізге белгілі. Осыған орай жастарды ұлттық игіліктер мен адамзат мәдени мұрасының сабақтастығын сақтай отырып оқыту, тәрбиелеу және әрбір білімгерлердің жеке тұлға ретінде жан – жақты дамуына мүмкіндік жасау бағытындағы мақсаттарымен сабақтасып жатыр. Олай болса, қазіргі таңда жастарды идеологиялық тәрбие жұмысының маңызды міндеттерінің бірі Жетісу композиторлар шығармалары арқылы атамекенге деген сүйіспеншілігін қалыптастыру болып табылады.

Академик Д.С.Лихачевтің: «Туған өлкесіне, мәдениетіне, тіліне деген сүйіспеншілік, ең кішкентай - өз жанұясына, үйіне, мектебіне деген сүйіспеншіліктен басталады. Біртіндеп туғанына деген бұл сүйіспеншілік кеңейіп, өз еліне, тарихына, өткені мен бүгінгісіне, ал содан кейін адамзат қоғамына, мәдениетіне деген сүйіспеншілікке айналады» және Е.Сағындықұлының: «Отансүйгіштік, патриоттық, қоғамдық тәрбиесі өз елін, өз жерін сүйе білу, қоғамдық өмірмен араласу арқылы қалыптасады» – деген сөздері бұл тәрбиенің де тал бесігі отбасынан басталып, қоршаған ортаның ықпалымен қалыптасып дамитындығын көрсетеді.

Жастарды атамекенге сүйіспеншілігін қалыптастыру адамзат тарихының өн бойында ұрпақтан – ұрпаққа жалғасып келе жатқан ұлы мақсат болғандықтан мектеп оқушылардың бойында атамекенге сүйіспеншілік сезімдерін дамыту бүгінгі күннің маңызды мәселелерінің біріне айналып отыр.

Қазақстан Республикасының «Білім туралы» заңында: «Білім беру жүйесінің міндеттері ... азаматтық пен елжандылыққа, өз Отаны Қазақстан Республикасына сүйіспеншілікке тәрбиелеу, білім алушылардың, тәрбиеленушілердің Отансүйгіштік, азаматтық, адамгершілік және жоғары моральдық сезімдерін қалыптастыру» – делінсе, ал тәлім – тәрбие тұжырымдамасындағы: «Ұлттық тәрбиенің мақсаты өз елін, жерін, тарихын, Отанын сүйетін, өз халқының салт – дәстүрін білетін, ұлттық сана – сезімі оянған жастарды тәрбиелеу» [2] – деген жолдары және атамекенге сүйіспеншілікті қалыптастыру мәселесінің Қазақстан Республикасының басқа да құжаттарында көрініс табуы бұл тәрбиенің өзектілігін дәлелдейді.

Педагогикалық зерттеулерде оқушылардың атамекенге сүйіспеншілігін қалыптастыру мәселесі жеке дара қарастырылмағанымен, көптеген зерттеулерде оқушыларға адамгершілік (Р.Төлеубекова, Р.Елубаева, А.Қисымова, Ж.Сәдірмекова т.б. тәрбиелерін беруде үнемі бірге жүріп жатты. Біздің ойымызша, атамекенге сүйіспеншілікті қалыптастыру мен білім беру мәселесін арнайы зерттеулерде жеке бағыт ретінде бөліп қарастыруға болады, өйткені оның өзіндік мақсаты мен өзіне тән міндеттері бар.

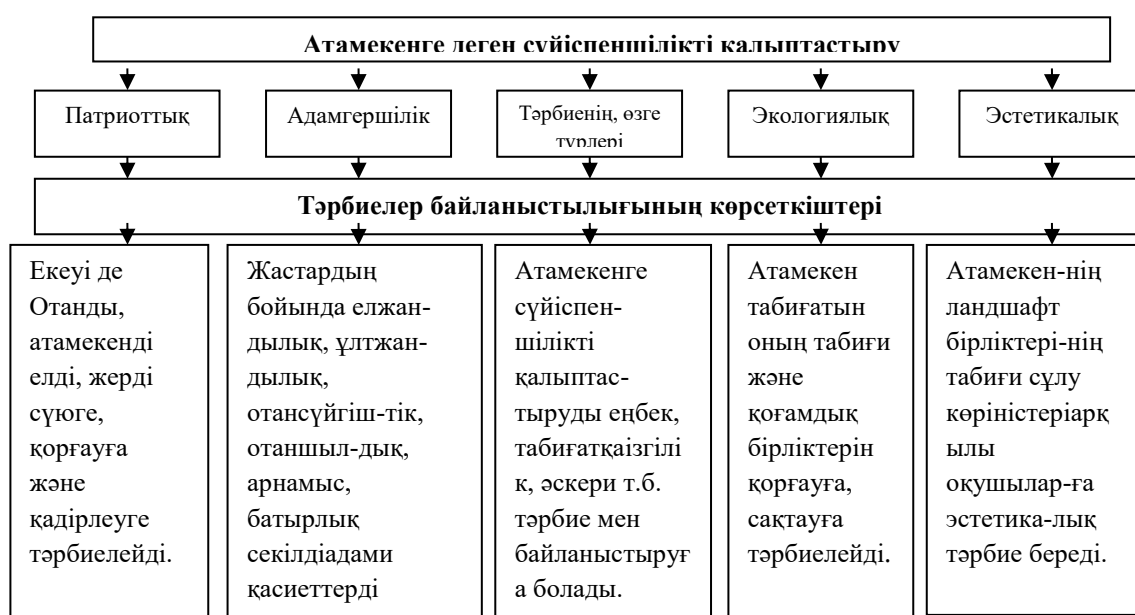
Бүгінгі таңда «Атамекен» ұғымына әр ғылым саласындағы ғалымдар әртүрлі анықтамалар беріп жүр. Қазақ Совет энциклопедиясында: «Атамекен» ұрпақтан – ұрпаққа қалып отырған, кір жуып, кіндік кескен аймақ, өңір өлке. Ертеде көшпелі қазақ ауылдары жердіру – ата болып пайдаланғандықтан олардың әрқайсысының жеке – жеке қоныстары: қыстауы, көктеуі, жайлауы, күздеуі болған. Осы жерлер әрелдің (рудың, атаның, ауылдың т.б.) Атамекені – деп атап көрсетілсе, қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде: «Атамекен» - ежелгі қоныс, байырғы тұрақ ұғымында берілген. Атамекен сөзі, ата – бабамыздан бізге асыл мұра болып қалған мекен, жер дегенге саяды [4,236]

Атамекен (араб – «мәкан» - орын, жай) ұрпақтан – ұрпаққа қалып отырған, «кір жуып, кіндік кескен» аймақ, өңір, өлке. Түркі қауымына ортақ «ата» сөзімен қосылып, әуелде «ата қоныс» ұғымында қолданған. Кейін келе мәні кеңейіп, «Ата бабалар ғұмыр кешкен, олардың өз ұрпақтарына мәңгілікке қалдырған иелігі, ең қымбат мұрасы» деген ұғымды білдіретін термин ретінде орныққан. «Ата» - көне түркі дәуірлерінде әрі қолбасы, әрі елбасы болған кісілер есіміне жанама қосылатын атау. «Ата» сөзі тіркескен қасиетті орындардың бәрі де

сондай адамдардың атымен байланысты болып келеді. «Атамекен» осындай жерді, мекенді киелі рухқа теңеуден шыққан. «Атамекен» көне замандарда ру, тайпа иелігіндегі белгілі бір аймақ, өңір болса, бертін келе туған жер, Отан ұғымдарының баламасына айналған.

«Атамекен», «Атақоныс» ұғымдары күллі түркі қауымына ортақ мұра Орхон жазбаларында көрініс тапқан. Атамекенді қорғау жолында Күлтегін, Тоныкөк, Білге қағандай жауынгерлер ерлік пен батырлықтың жарқын көрінісін көрсетті. Бұдан шығатын қорытынды: «Атамекен» ұғымы ерте кезден қалыптасты, соған сәйкес атамекенге сүйіспеншілікті қалыптастыру тәрбиесінің де өзегі осы кезеңдерден туындаған.

Ұлы Отан соғысында қазақ жауынгерлерінің Кеңестік Отанды қорғаудағы көзсіз ерліктері мен кешегі Желтоқсан оқиғасында және қаңтар қақтығысында өрімдей қыздар мен жігіттердің еліміздің бодандыққа ұшырамай, азаттық алу жолындағы күрестерінде көрініс тапты. Яғни, *біздің пайымдауымыз бойынша, атамекенге сүйіспеншілікті қалыптастыру мәселесі жеке дара қарастырылмағанмен, ол тәрбиенің басқа тармақтарымен бірге үнемі жүріп отырған* /кесте 1/.

Айырмашылығы, көбінесе Отан кең ұғым, яғни бүкіл қазақ жері, Қазақстан мемлекеті деп қарастырылса, Атамекен - әрадамның кіндік қаны тамған туған жері, ауылы деп ұғындырылады. Яғни, *атамекенге сүйіспеншілікті қалыптастыру – патриоттық тәрбиенің бір тармағы болып шығады.*

Атамекенді сүю және қорғау әрекеттеріне дайын болуға тәрбиелеу оқушының өзіндік білімін, білігін, дағдысын пайдаланып, композиторлар шығармаларын жинақтауына және оларды күнделікті музыка сабағында, практикалық сабақтарда тиімді қолдана білуіне жағдай туғызады.

Жеке тұлғаның атамекенге сүйіспеншілігі дегеніміз – *атамекенді қорғау, қадірлеу, сүю және атамекеннің көркейіп дамуы үшін аянбай еңбек етуде көрініс беретін адамгершілік қасиеттерін айтады.*

Атамекенге деген сүйіспеншілікті қалыптастыратын компоненттер

Отан деген ұлы ұғым біздің санамызға ата – бабаларымыздың ұлан - байтақ жерімізді сыртқы жаудан қорғап қалу жолындағы ерен ерліктері арқылы сіңді.

Оқушыларды музыкаарқылы атамекенге сүйіспеншіліктерін қалыптастыру мен тәрбиелеудің мынадай жолдарын ұсынуға болады:

- музыканы сұрыптап, талдап ашып көрсету;

- Отан, елге арналған әндерге назар аудару;

- атамекенге деген сүйіспеншілікті, оған себеп болған, әсереткен тарихи шыққан әндерді ашып көрсету;

- сазгерлердің шығармаларын тиімді пайдалану;

Келесі Жетісу композиторы Серікжамал Нүсіпқызы Әжібекова туралы сөз қозғасақ, жақсы адам жанымызда жүр-деп айтуымызға әбден болады.

Әжібекова Серікжамал Нүсіпқызы 10.10.1949 ж. Алматы облысы, Қаратал ауылында (қазіргі Текелі қаласы) туған. Ұстаз, әнші-сазгер.

1964-1968 жж. Ақтөбедегі республикалық мәдени-ағарту училищесін хор ұжымының жетекшісі мамандығы бойынша бітіріп, ол Талдықорған қаласындағы 1976-1980 жж. І.Жансүгіров атындағы Талдықорған педагогикалық институтын бітірген (музыка мамандығы бойынша).

Облыстық мәдениет және білім саласында – соның ішінде Ақсу аудандық мәдениет үйінде әдіскер, көркемдік жетекші, директор, аудандық мәдениет бөлімінің бастығы, аудандық «Солнышко» балабақшасының музыкалық жетекшісі болған.

Қызмет барысында 20 жылдай Ақсу жерінің өнер саласының барлық түрлеріне, яғни Ақсу халық театрына, аудан мектептері мен мекемелерінің көркемөнерпаздар ұжымдарына кәсіби түрде көмек көрсетіп, аудан көлемінде үлкенді-кішілі ән-хор ұжымдарын ұйымдастырып, концерттік, тақырыптық-тәрбиелік шаралардың сапалы өтілуіне өз үлесін қосқан.

І.Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университетінің музыка және педагогика факультетінде оқытушы қызметтерін атқарған.

Қазіргі кезде Талдықорған қалалық Өнер мектебінде дарынды балаларды оқу-тәрбиелеуімен қатар, Облыс көлеміндегі дарынды жастардың әртүрлі өнер байқауларына қатынасып, таланттарының шыңдалуын ұйымдастыруда. 200-ге жуық (патриоттық, лирикалық тақырыптар, жастар, жасөспірімдер, мектеп оқушылары, балабақшадағы бүлдіршіндерге арналған және а` капелла хор) ән-хор шығармаларының, 25 ағартушылық, музыкалық-танымдылық ғылыми мақалалардың авторы. 50-ге жуық қазақ және басқа ұлттардың халық және кәсіби композиторларының, кәсіби және халық арасынан шыққан сонымен қатар, жергілікті композиторлардың шығармаларын әртүрлі құрамдағы хорларға, әндік топтарға арнап, өңдеп, лайықтаған, олар республика көлеміндегі шығармашылық ұжымдардың репертуарына енді.

Әндері «Қарындасым - қарлығашым» (Ө.Спанов, Алматы «Әуен» 1996 ж.), «Қарындасым - қарлығашым» (Ө.Спанов, Алматы «Әуен» 2001ж, Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті сазгерлерінің музыкалық шығармалары» (А.Хисықұлы, К. Төлеутаев, Талдықорған, 2000 ж.), «Жетісудың жаңа әндері» (АОХШО, Талдықорған, 2004 ж.), «Шынайы шындық» (Ә. Ысқақбай, Алматы, 2009 ж.), «Музыка сабағында ән үйрету әдістемесі» (Ж.Таубалдиева, Б.Мустафин, З.Смакова, Талдықорған, 2009 ж.) атты еңбектерде жарық көрді. Бірнеше Гимндерінің авторы. Соның ішінде І.Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университетінің, Дәрігерлер Гимні, дәстүрлі Талдықорған қаласы әкімінің жұлдесіне өтілетін «Талдықорған шұғыласы» атты дарынды жастардың Гимндері бар, Спорт мектебінің Гимні, Талдықорған қаласындағы Бақтыбай Жолбарысұлы атындағы №18 мектеп-лицейінің Гимнінің авторы.

С.Н. Әжібекованың «Қазақтың жері киелі» деген әнінде тоқталайық. Сөзін жазған жергілікті ақын Ғ.Тұрсынбай. Ән екі бөлімнен тұрады (қайырмасы бар әндердікі бөлімді әндер дейді), 3 шумағы бар. Ән шаттана, әуезді орындалады.

Бұл ән елжандылыққа, туған жердің киелігін, салт – сананың қасиеттілігін паш етеді.

Қазақ жерінің тыныштықты сүйетінін, қандай нәубетті кешкен уақытта да ұлт-ұлысына қарамай пана болғандығын, бірлікті тірлікпен де жоғары қоятындығын өлеңнің әр шумағынан байқауға болады. Ән білімгерлердің атамекенге сүйіспеншілігін қалыптастыратының дәлел етеді.

Жетісу сазгері Әжібекова Серікжамал Нүсіпқызының атамекенге сүйіспеншілігін қалыптастыратын әндерінің тізімі.

1. Бақтыбай Жолбарысұлы атындағы №18 орта мектеп-лицейінің гимні - өлеңін жазғандар: Ә. Ысқақбай, Ғ.Қауысова.

2. Жетісу студент жастарының гимні-өлеңін жазғандар: Д.Аңсабаев, Н. Сарыбаева.

3. Қарлығаштай қанатымен су сепкен (дәрігерлер гимні) өлеңін жазған С.Көшенова.

4. Талдықорған шұғыласы. - өлеңін жазған Д.Аңсабаев.

5. Мәңгілік алау. - өлеңін жазған М.Ахметбеков.

6. Оқ тескен гармонь. - өлеңін жазған Б.Аманбаев.

7. Жетісуым. - өлеңін жазған Ж.Оспанбекова.

Келесі композитор Арапов Өмірсерік Бақытжанұлы 1957 жылы дүниеге келді. Туған жері: Алматы облысы, Алакөл ауданы, Қазақстан ауылы. 1964 жылы Қазақстан ауылындағы мектептің І-шісынып оқушысы атанды. 1967 жылы IV-сыныптан бастап аудан орталығы Ұшарал қаласындағы М.Төлебаев атындағы музыка мектебінің сырнай аспабы бойынша оқытушы Ермек Бұлдыбаевтың класынан дәріс алды.

1968 жылы Алматы қаласындағы А.Қ.Жұбанов атындағы Республикалық арнаулы музыкалық мектеп-интернатына оқуға түсіп, 1975 жылы бітірді. Ол мектепте сырнай (баян) аспабы бойынша Ф.В.Легкунецтің класынан дәріс алды. Қосымшааспап ретінде фортепиано үйренді. 1975 жылы Шымкент қаласындағы Аль-Фараби атындағы Шымкент педагогикалық мәдениет институтына оқуға түсіп, 1979 жылы бітірді. Ол институтта сырнай аспабы бойынша оқытушы Жасұлан Қойшыбаевтың класынан дәріс алды.

1995 жылы 20 қыркүйекте «Республикалық білім жүйесіндегі шығармашылық еңбегі және жеткіншек ұрпақты оқыту мен тәрбиелеудегі табыстары үшін» Қазақстан Республикасының Білім министрлігінің Құрмет Грамотасымен марапатталды.

Жалпы, өнер сахнасында сырнайшы – оркестрант, орыс, қазақ халық аспаптар оркестрлерінде сырнайшы және бишілер мен әншілерге сүйемелдеуші ретінде 1975 жылдан бастап ат салысып келеді.

1998 жылдың қыркүйек айынан бастап Талдықорған қаласындағы І.Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университетінің музыка факультетінде музыкалық аспаптар кафедрасының аға оқытушысы әрі жетекші сүйемелдеуші болып қызмет етеді.

1975 жылы Шымкент қаласында облыстық шығармашылық орталығының жанынан құрылған облыстық халықтық «Достық» ән-би ансамбліне сырнайшы – оркестрант және бишілер тобының сүйемелдеушісі ретінде шақырылып 1979 жылдың шілде айына дейін жұмыс атқарды және облыстық мәдениет басқармасының Грамотасымен «Достық» ән-би ансамбліне атқарған шығармашылық еңбегі үшін марапатталды.

1978 жылы қыркүйектің 12-17 жұлдызы аралығында Шымкент қаласының облыстық халықтық «Достық» ән-би ансамблінің сырнайшы – оркестрант ретінде бұрынғы Советтер Одағының атынан Поляк Халық Республикасының Зеленогура қаласында өткен VIII – Халықаралық ән-би ансамбльдерінің фестиваліне гастрольдық сапармен барып қайтты. Осы фестивальда ансамблі – Лауреат, оркестрі – дипломант атағына ие болды.

Одаққа, яғни, елгеоралған соң ансамбльдің жетістігіне байланысты Москва және Шымкент қалаларында үлкен концерт берді.

1998 жылдың қарашайынан бастап Алматы облыстық Сүйінбай атындағы филармонияның М.Төлебаев атындағы халық аспаптар оркестрінің аспапта ойнаушы әртісі ретінде қосымша жұмыс атқарады және облыстық «Ардагер әжелер» ансамблінің сырнайшы – сүйемелдеушісі болды.

1989 жылдан бастап өзі әндер шығара бастады. Қазіргі таңда 50- ден аса шығармалары бар.

Әндері Алматы облыстық филармониясының сахнасында және республикалық Қазақ теле-радиосында орындалып жүр.

2006 жылы Алматы облыстық М.Төлебаев атындағы композиторлар байқауында төрт номинация бойынша Гран-При - Бас жүлдені жеңіп алды.

Қорыта келгенде, С. Әжібекова мен Ө.Араповтың әндері мен күйінің барлығы дерлік тек Отанға, елге, атамекенге арналып жазды деуге болады. Біз, тек, өзіміздің яғни мектеп оқушыларының жас ерекшеліктеріне байланысты іздеу жұмысын терең зерттеген жоқпыз, әліде бұл тақырып көпшілікті мәселе және бұл сазгер туралы жұмыс өзінің жалғасын табады деп үміттенеміз.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Таубалдиева Ж.Ш. Музыкаға оқыту әдістемесінің музыкалық іс-әрекет түрлері».Оқу құралы Талдықорған.ЖМУ «Жетісу университеті» баспа бөлімі..2015.146 бет.
2. КожаметоваК. Мемлекеттік ұлттың тәрбие жүйесі: теория және практикаАлматы:РБК, 1997. -141б.;
3. «Музыка әлемінде»// Республикалық әдістемелік журнал. Алматы, 2017. №4 -116
4. «Музыка әлемінде» // Республикалық ғылыми әдістемелік журнал. Алматы 2017. №7- 10 -116.

УДК 811.161.1

ЯЗЫК И ИДИОСТИЛЬ А. ПЛАТОНОВА

Бекетаева Жанна Мухановна, студентка РЯЛД-231

Жетысуский университет им. И. Жансугурова

E-mail: beketaeva@mail.ru

В статье рассматривается язык и идиостиль русского писателя А.Платонова. Исследуются работы известных платоноведов. Выявляются особенности языка А.Платонова.

Ключевые слова: идиостиль, норма, окказионализмы, новообразования, профессионализмы, язык.

Мақалада орыс жазушысы А.Платоновтың тілі мен идиостилі қарастырылады. Белгілі платонтанушылардың жұмыстары зерттелуде. А. Платонов тілінің ерекшеліктері анықталды.

Тірек сөздер: идиостил, норма, окказионализм, неоплазмалар, кәсібилік, тіл.

The article examines the language and idiosyncrasy of the Russian writer A.Platonov. The works of well-known Platonologists are studied. The features of A.Platonov's language are revealed.

Key words: idiostyle, norm, occasionalisms, neoplasms, professionalisms, language.

За последнее десятилетие интерес литературоведов, лингвистов, философов к творчеству Андрея Платонова заметно возрос. Особое внимание уделялось изучению идейно-жанрового аспекта, философским проблемам художественного наследия писателя. Предпринимались попытки и комплексного изучения языка писателя, описания языковых приемов. Лингвисты особо отмечали своеобразие платоновского языка, его «аномальность», «косноязычие».

По известным причинам идеологического характера разноаспектное изучение творчества А. Платонова началось только в 90-е годы XX века, но и при жизни писателя критики уже обращали внимание на своеобразие его языка. Чаще всего в своих статьях, рецензиях, как правило, носивших весьма критический характер, они высказывали недовольство по поводу так называемого «нового языка» Платонова, обращали внимание на то, что построение фразы в произведениях «великого мастера необычных прозаических словосочетаний» не всегда укладывается в рамки литературного языка, слова используются в несвойственном им контексте. Ситуация существенно изменилась только спустя несколько лет, когда в «косноязычии» Платонова начали видеть не просто намеренное нарушение языковых общепринятых норм, а некий философский подтекст. Платоновские произведения, созданные, по словам И. Клеха, «так и не отвердевшим русским языком», позволяют как читателям, так и самому писателю «заглянуть в ту речевую магму, где рождаются и совокупаются слова».

Конечно, мы не можем говорить о том, что современные А. Платонову критики и другие литературные деятели не признавали автора «Котлована» талантливым писателем. Мнения по поводу творчества А. Платонова расходились, но не оставался без внимания тот факт, что язык писателя ярко своеобразен и поэтому в некоторых случаях даже непонятен. Например, М. Горький отмечал необычность языка А. Платонова в одном из писем к прозаику: «Человек Вы – талантливый, это бесспорно, бесспорно и то, что Вы обладаете очень своеобразным языком».

Вероятно, первой серьезной работой по языку А. Платонова была опубликованная в 1966 году монография Л. Борового «Язык писателя». В своей книге, посвященной А.Фадееву, Вс. Иванову, М. Пришвину, Андрею Платонову, Л. Боровой рассматривает используемые А. Платоновым языковые приемы. Так, говоря о языке Андрея Платонова,

Л.Боровой еще раз подчеркивает тот факт, что при жизни писателя критики неоднозначно, а чаще отрицательно, относились к его языку: «Но тогда на Платонова обрушивались многие критики – в той же «Красной нови» или в других журналах и газетах. Писали и говорили... о его чрезмерном внимании к «мусорным», «ненужным» вещам и мотивам и т. д. и не в последнюю очередь о его языке, в котором эти плохие настроения Платонова получили, мол, самое яркое отражение» [1]. Л. Боровой считает, что основная причина таких нападков на писателя была в том, что он мог «своими особыми путями» от обыденных вещей переходить к проблемам, волнующим всех, видел как трагическое, так и то, что уже не является трагическим – «в этом и был главный пафос Платонова и его языка». В главе, посвященной языку А. Платонова, автор эссе «Ради юности. Андрей Платонов» начинает с анализа лексики, используемой им в своих произведениях. В «своеобразном» и языке писателя почти не встречаются слова областные, жаргонные и окказиональные. А.Платонов не использует их так часто, как большинство его [1]. Все слова, используемые Платоновым, общеизвестны. А платоновское «косноязычие» возникает за счет того, что эти общеизвестные слова писатель помещает в особую конструкцию, которая воспринимается как намеренное нарушение нормы, или, по словам Л. Борового, «он умеет... разворошить эти уже спекшиеся слова, зачислить их в новый ряд, выгнуть и наклонить их так, чтобы возникла новая интонация и открылась их «высшая жизнь». Л. Боровой концентрирует внимание еще на одной особенности языка А. Платонова, которая также создает своеобразный стиль писателя, –использование лексики пассивного запаса, причем введение в текст архаизмов и историзмов не случайно: использование «слов из народа» как бы обращает нас к народу, а следовательно, и к обычному человеку, рабочему классу».

Особую роль играют и слова ограниченного словоупотребления – профессионализмы и термины. Их роль тоже немаловажна в создании своеобразного стиля писателя. Как известно, большинство терминов однозначны, так как по своей природе должны употребляться только в одном значении. Платонов же в своих произведениях порой нарушает это правило – и термин приобретает весьма неоднозначный характер, в результате «точные и одновременно многозначные слова специалистов не раз свободно и счастливо разворачивали у Платонова свои внутренние богатства.

Далее Л. Боровой переходит к описанию эволюции «прямления» и подчеркивает, что «у Андрея Платонова “прямение” совсем не такое, как у Фадеева, Вс. Иванова, М.Пришвина и других больших писателей нашей эпохи». Так, в начале творческого пути А. Платонова «эти очень крутые выходы к предметам... бывали довольно часто демонстративны, нарочиты, даже назойливы», а уже в военный период творчества платоновское “прямение” получает новый, огромный, иногда подлинно библейский смысл...» [1].

Многоаспектно изучать творчество Платонова начали, как уже говорилось, только в начале 90-х годов XX века. Тогда же регулярно стали проводиться конференции, вышел ряд монографий, публиковались статьи, посвященные творчеству писателя. Все эти исследования в большинстве своем ориентированы на идейно-жанровый аспект произведений А. Платонова, на философские проблемы. Не без внимания остаются язык и стиль писателя, используемые Платоновым изобразительно-выразительные средства. Также немалое внимание уделяется и изучению языка писателя, так как в большинстве случаев ключ к пониманию художественных особенностей произведений А. Платонова можно найти через анализ его языка [2]. Но почти в каждой работе, признавая талант А. Платонова как художника, исследователи так или иначе указывают на тот факт, что язык писателя своеобразный, трудный для понимания, «корявый (он ворочает словами, как камнями)». Его стиль, манеру письма нельзя сравнить ни с одним писателем. А. Платонов, как говорит А. Шиндель, «ни на кого не похож», поскольку «привычные графические очертания слов почему-то не наполняются столь же привычным смыслом» и читатель уже не может быстро читать его произведения, так как «останавливается, пораженный этой магией авторской речи» [2]. Но в то же время нельзя не восхищаться

талантом писателя, его словом, которое, как справедливо замечает известный платоновед М. А. Дмитриевская, «притягивает нас, мы погружаемся в его глубины, ища в нем разгадку бытия» [3]. А. Платонов, «виртуоз русского литературного языка», создал «свой язык», который, как считает С. И. Романовский, «обрел новые формы воздействия на читателя» [4]. М. Ю. Левин четко и логично дал определение платоновской поэтике, которая «построена на едином принципе-инварианте, реализующемся на всех уровнях»: «На чисто грамматическом уровне этот инвариант реализуется, в частности, путем расширения круга валентностей слова и аграмматического заполнения валентных связей, в специфическом сочетании конкретной и абстрактной лексики и т.д. [5]. На уровне повествования – в характерной “разъясняющей” повествовательной манере, часто игнорирующей некоторые основные коммуникативные постулаты и повествовательные нормы» [6].

В 1987 году появляется монография Л.А. Шубина, который уже не критикует язык А. Платонова, а наоборот, восхищается его «косноязычием», являющимся результатом только что родившейся мысли: «И “неправильная” гибкость языка А. Платонова, и его “прекрасное косноязычие”, и странная “шероховатость” его фраз, и его особые, очень близкие народному языку “спрямления” – все это есть своеобразное мышление вслух, когда мысль как бы только рождается, только возникает на наших глазах, только “примеривается” к действительности» [7].

Позже освещается и противоположная точка зрения на природу платоновского языка. Если Л.А. Шубин утверждает, что «прекрасное косноязычие», «шероховатость фраз» – преломление народного языка, то исследователи Н.Н. Король и М.А. Христенко считают, что «шершавость», «корявость», напротив, «ломают» живой язык народа.

И.П. Золотусский видит странность языка А. Платонова в том, что в нем происходит «кровосмешение языка жизни и языка смерти», потому что, исходя из концепции И.П. Золотусского, странность языка – это прежде всего «странность человека, который одновременно и смертен», а жизнь в языке А. Платонова «на протяжении одной фразы – способна преобразиться, изменить свое лицо, протянуться вширь и вдаль, захватить области, куда и не помышляет достичь смертное сознание» [8]. Именно поэтому, по мнению И.П. Золотусского, «стиль Платонова спорит со стилем “прозрачной книги” «так как своим особым языком он делает мир тайной, в отличие от других современных ему писателей, у которых «все на виду»».

Большой вклад в изучение связи платоновского языка и языка эпохи внесла З.С. Санджи-Гаряева. В своих работах, посвященных официальному языку эпохи 1920–30-х годов, исследователь последовательно проводит мысль о том, что Платонов «не отчуждается, не отстраняется от нового языка», а наоборот, изобретает этот новый язык, не отрицая и не разрушая старый. Но, несмотря на такой, как может показаться, спокойной взгляд на все новообразования языка эпохи, З.С. Санджи-Гаряева утверждает, что отношение к такому языку у А. Платонова было сложным. Основной особенностью платоновского языка, отмеченной и многими исследователями (например, М. Михеевым и др.), становится смешение новой политической фразеологии с языком народа. В результате этого появляются новые слова и выражения, синтезирующие в себе «официальный клишированный язык и речевую стихию неграмотных масс».

В.В. Буйлов объясняет, почему в языке А. Платонова «отвергается» литературный язык: являясь «языком буржуазии и интеллигенции», русский литературный язык становится «предметом насмешек и гонений», а новый язык, нашедший отражение в повести «Котлован», совмещая в себе язык лозунгов, деклараций, плакатов, формально отвечает духу времени.

Связь языка и общественно-политических реалий 1929–1930 годов отмечена увидевшим в «Котловане» пародию на язык и идеи статей Сталина М. Золотоносовым, который считает, что через «абсурдный» язык повести передается абсурд самой политической системы: «Абсурд языковых построений выражает абсурд сталинизма как государственной политики».

Отражение в языке А. Платонова «ирреального мира абсурда», порожденного «отчуждением естественного языка от его носителей», видит и Э. Маркштейн [9].

Гротескное начало в прозе А. Платонова, рожденное «секретным механизмом» языка, отмечено А.Б. Базилевским. Изменение сочетаемости слов и их семантики, разрушение привычной грамматики, смешение абстрактного и конкретного, отсутствие различия между живым и неживым демонстрируют, по мнению исследователя, «противоречивую реальность своей эпохи» [10].

А. Платонов неслучайно в своих произведениях, а особенно в повести «Котлован», использует «тайнопись»: по мнению В. В. Перхина, она позволяла писателю «доносить до читателя- друга свои тревожные мысли». В 1995 году, по мнению Д. В. Колесовой, существовало три точки зрения на язык А. Платонова. Исследователь изложила их в своем докладе «Роль А. Платонова в развитии русского литературного языка»:

1. Платоновский язык – это нарушение нормы;
2. Платоновский язык – возвращение к мифологическому сознанию;
3. Платоновский язык – развитие нормы русского литературного языка [11].

К. А. Баршт, один из исследователей, в чьих изысканиях мы находим подтверждение первой точки зрения, утверждает, что отклонение от нормы в языке А. Платонова возникает в результате функционирования особых «частей речи», создающих свою систему форм как «склонения», так и «спряжения», которые, в свою очередь, порождают индивидуально-авторскую парадигматику и синтагматику [12].

«Взрывают» норму, по мнению С.Г. Семеновой, и такие сочетания слов, лексические и синтаксические конструкции, которые позволяют по замыслу автора передать «многомерный взгляд, парадоксальную, антиномичную логику, сверхумное видение» [13]. Следовательно, говоря о нарушении нормы на любом языковом уровне (от словообразовательного до синтаксического), надо помнить, что всякое отклонение от нее – это идейнохудожественный замысел автора.

Подтверждение второй точки зрения Д.В. Колесовой, заключающей в себе мысль о том, что язык А. Платонова – это возвращение к мифологическому сознанию, отражено в работах М.А. Дмитриховской. Так, анализируя представления А. Платонова о дыхании, исследователь непосредственно связывает это явление с мифопоэтической традицией: у А. Платонова дышат и, следовательно, начинают восприниматься как живые земля, травы, растения. Таким образом, одушевляя неживое, А. Платонов отсылает нас к мифологическому восприятию мира.

Элементы мифологического языка находит в произведениях А. Платонова и Т.С. Садова, которая утверждает, что для фольклора и древнерусской литературы характерна символизация действительности, возникающая в результате активного употребления штампов, использования избыточного элемента, предпочтительное использование именных сочетаний вместо нормированных «глагол + имя» [14].

Если в 1980-е годы филологические работы были ориентированы на поэтику А. Платонова, проблематику его творчества, жанровые особенности, то 90-е годы XX века – важный период в изучении индивидуальных языковых особенностей писателя. В это время появляются работы, в которых проводится последовательный анализ используемых А. Платоновым лексем, структуры словосочетаний, предложений, а также делаются попытки объяснить, почему писатель отказывается писать «нормальным» языком и выбирает «неправильный».

ЛИТЕРАТУРА:

1. Боровой, Л. Я. Ради юности. Андрей Платонов / Л. Я. Боровой // Язык писателя: А. Фадеев, Вс. Иванов, М. Пришвин, Андрей Платонов / Л. Я. Боровой. – Москва : Советский писатель, 1966. – С. 178–218.
2. Шиндель, А. Свидетель : заметки об особенностях призыва Андрея Платонова / А. Шиндель // Знамя. – 1989. – № 9. – С. 207 – 217.

3. Дмитриевская, М. А. Понятие силы у А. Платонова / М. А. Дмитриевская // Логический анализ языка. Модели действия / Рос. АН, Ин-т языкознания ; отв. ред. Н. Д. Арутюнова, Н. К. Рябцева. – Москва : Наука, 1992. – С. 42–49
4. Романовский, С. И. От каждого – по таланту, каждому – по судьбе / С. И. Романовский. – Санкт-Петербург : Изд-во Санкт-Петербургского ун-та, 2003. – 388 с.
5. Левин, Ю. И. От синтаксиса к смыслу и дальше : о «Котловане» А. Платонова / Ю. И. Левин // Вопросы языкознания. – 1991. – № 1. – С. 170 – 173. 120.
6. Левин, Ю. И. От синтаксиса к смыслу и дальше : о «Котловане» А. Платонова / Ю. И. Левин // Ю. И. Левин. Поэтика. Семиотика : избранные труды. – Москва : Языки русской культуры, 1998. – С. 392– 419.
7. Шубин, Л.А. Поиски смысла отдельного и общего существования : об Андрее Платонове : работы разных лет / Л. А. Шубин. – Москва : Советский писатель, 1987. – 368 с.
8. Золотусский, И. П. Исповедь Зоила : статьи, исследования, памфлеты / И. П. Золотусский. – Москва : Сов. Россия, 1989. – 512 с
9. Маркштайн, Э. Советский язык и русские писатели / Э. Маркштайн // Вопросы литературы. – 1995. – Вып. 1. – С. 98–112.
10. Базилевский, А. Б. Гротеск в польской и русской литературе XX века : С. И. Виткевич и А. Платонов / А. Б. Базилевский // Славянские литературы. Культура и фольклор славянских народов : XII международный съезд славистов (Краков, 1998) : доклады российской делегации / Рос. акад. наук, Отд-ние лит. и яз., Нац. ком. славистов Рос. Федерации ; отв. ред. С. В. Никольский– Москва, 1998. – С. 221–228.
11. Перхин, В. В. Русская литературная критика 1930-х годов : Критика и общественное сознание эпохи / С.-Петербургский гос. унт. – Санкт-Петербург : Изд-во Санкт-Петербургского университета, 1997. – 306 с.
12. Баршт, К. Платонов в Англии / К. Баршт // Новое литературное обозрение. – 2003. – № 61. – С. 366–369
13. Семенова, С. Г. Метафизика русской литературы / С. Г. Семенова. – Москва : ПоРог, 2004. – Т. 2. – 511 с. – (Humanitas).
14. Садова, Т. С. Концептуальная текстовая модель и сочетания неологизмы в произведениях Платонова : «Город Градов», «Государственный житель», «Македонский офицер» / Т. С. Садова // Творчество Андрея Платонова : исследования и материалы / отв. ред. Е. И. Колесникова. – Кн. 3. – Санкт-Петербург : Наука, 2004. – С. 428– 436.

ӘОЖ 378.147

АҒЫЛШЫН ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ТІЛДЕРІНДЕГІ САЯСИ МЕТАФОРАНЫҢ АУДАРМА ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Божаноква А., студент

Ғылыми жетекші: п.ғ.к., қауымдастырылған профессор С.М. Машанова

І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ.

E-mail: b.aidana2000@mail.ru

Бұл мақалада қоғамдық-саяси мәтіндердің аударылу мәселесі қарастырылып, саяси метафораны зерттеу негізінде мәтінді аударудың лексика-грамматикалық ерекшеліктері зерттеліп, метафораны аударуда қолданатын әдіс-тәсілдер анықталды.

Тірек сөздер: саяси метафора, трансформация, аудару, лексика-грамматикалық ерекшелік, әдіс-тәсілдер, калька.

В данной статье рассматривается проблема перевода общественно-политических текстов, исследуются лексико-грамматические особенности перевода текста на основе изучения политических метафор, выявляются приемы, используемые при переводе метафор.

Ключевые слова: политическая метафора, трансформация, перевод, лексико-грамматические признаки, приемы, калька.

This article considers the problem of translation of socio-political texts, studies the lexical and grammatical features of the translation of the text on the basis of the study of political metaphors, and identifies the methods used in the translation of metaphors.

Key words: political metaphor, transformation, translation, lexical and grammatical features, methods, tracing paper.

Метафораның саяси қарым-қатынаста қолданылатын маңызды құрал екені және саяси қызмет тілінде қолданылатын стилистикалық құралдардың арасындағы ерекше түрі болып табылатыны бізге мәлім жағдай. Сонымен қатар, метафора тілдің ашық және мәнерлі құралы және тәжірибелі саясаткердің аудиторияға саяси әсер берудегі стилистикалық қаруы деуге де болады. Сондықтан қазіргі кезде метафоралық бірліктерді бір тілден екінші тілге берудің амал-тәсілдерін қарастыру ең өзекті мәселе болып тұр. Ал аудару мен тіл бір-бірінен ажырамас бөліктер. Себебі, аудармашы тілмен жұмыс істейді.

Аудармашылар метафораның мән-мағынасын басқа тілге аударудың қиыншылықтарын ертеден тілге тиек етіп келе жатыр. Ал саяси мәтінде аргументативті және интерактивті қызметті атқарушы, саяси қарым-қатынасты дамытушы метафораны қарастыру өте күрделі мәселе.

Осыған байланысты аударма саласындағы аудару тәсілдерін қарастырмай кету мүмкін емес. Аудармадағы ең негізгі тәсілдер мыналар: транскрипция (таңбалау), транслитерация, калька, генерализация (жалпылау), конкретизация (нақтылау), дифференциация, модуляция (мағынаны кеңейту), антонимдық аудару, түсіндірмелі аудару, компенсация (орнын толтыру), сөзбе-сөз аудару, сөйлемдерді бөлу, сөйлемдерді біріктіру, грамматикалық алмасу, контекстіліалмасу тәсілдері т.б. Ал метафораларды аударғанда образды (бейнені) алмастыру, қалыптасқан ұқсастықты сақтау, метафоралық негізді параллельді түрде атау қолданылады.

Аударма саласындағы стилистикалық құралдарды аудару мәселесі, атап өткеніміздей, әлі де өзекті. Себебі стилистикалық құралдар, оның ішінде метафоралар әрдайым қозғалыста болады. Яғни біреуі ескіріп, қолданыстан шықса, екіншісі жаңадан туып жатады, тағы біреулерінің мағынасы кеңейіп, басқа мағынаға ие болып жатады. Осы аталғандар аудармаға қиындығын тигізбей қоймайды десек болады.

Аудармадағы белгілі бір мәселені шешу үшін аударма трансформациялары жиі қолданылады. Сонымен аударма саласын суреттейтін материалдарын алған мәліметтер бойынша трансформациялардың анықтамасын қарастыруды жөн көрдік.

– *Лексика-семантикалық алмастыру деп* түпнұсқадағы лексикалық бірліктер аударылатын тілде оған сәйкес келмейтін лексикалық мағынамен логикалы түрде алмастырылуын айтамыз;

– *Контекстуалды алмастыру деп* тек белгілі бір контекстке ғана қолданылатын, түпнұсқаны аударуда жиі қолданылмайтын, ерекше аудару түрі;

Модуляция немесе мағынаны кеңейту деп түпнұсқада берілген сөздің немесе сөз тіркесінің мағынасын басқа тілдің мағынасымен логикалы түрде табу және екі тілдегі мағына бір-бірімен себеп-салдар қарым-қатынасымен байланыста болады;

– *Экспликация немесе түсіндірмелі аударма деп* аударманың лексикалық-грамматикалық трансформация түріне жататын, аударылатын тілде түпнұсқа тіліндегі сөздің мағынасын ашық және толық түсіндіру арқылы аудару. Экспликацияарқылы түпнұсқадағы кез-келген эквивалентсіз сөздің мағынасын ашуға болады;

—

– *Компенсация (орнын толтыру)* – түпнұсқа тілдің мағынасын аударып отырған тілде мағынаны басқа элементпен беру және оның сөйлем құрамында орналасуы да түпнұсқаға сәйкес болуы міндетті емес;

– *Эмфатизациялау немесе нейтрализациялау* – мынадай социолингвистикалық факторлардан туындайды: дәстүрлі эмоционалды – бағалауыштық мәліметтің сәйкес келмеуінен, аударылған тілдегі мәдениетке байланысты тіл бірлігін атап көрсету немесе оны қолданбау болып табылады;

– *Грамматикалық алмастыру* – егер түпнұсқадағы форма аударылған тілде болмаса немесе басқа функцияларды орындаған жағдайда грамматикалық форманы өзгерту;

– *Орын алмастыру (transposition)* – аудармадағы тілдік элементтердің сөйлемдегі орналасу қатары түпнұсқадағыға сәйкес келмеуі.

Осы аталған аударма тәсілдері біздің жұмысымызға өте маңызды, себебі біз метафоралардың аударылу ерекшеліктеріне анализ жасағанда трансформациялардың қолданылуын қарастырамыз.

Стилистикалық құралдардың аударылу ерекшеліктерін мынадай ғалымдар қарастырған: Т.А.Казакова, В.Н.Комиссаров, А.В.Федоров, Э.В.Губернаторова, т.б. Т.А.Казакованың «Практикум перевода» еңбегінің бір бөлімі метонимия, метафора, ирония сияқты стилистикалық құралдарын аударудың жолдарына арналған. Сол ғалымның еңбегіндегі метафораларды аудару жолын көрсетуі бойынша: толық аудару, қосу, алып тастау (қысқарту), образды алмастыру, құрылымдық өзгертулер, дәстүрлі ұқсастықтар қолданылатыны белгіленген.

1. Метафораны аудару кезінде толық аудару екі тілдегі байланыстар, дәстүрлі эмоционалды-бағалауыштық мәліметтер сәйкес келгенде қолданылады.

2. Образды алмастыру – егер түпнұсқадағы және аударылған тілдегі метафора элементтерінің лексикалық немесе ассоциативті сәйкестігі болмаған жағдайда. Мысалы, *шымырлаған аяз – blackfrost*.

3. Қосу/алып тастау (қысқарту) – имплицитті мағынаны ашу кезінде және керісінше түпнұсқада берілген сөзді импликациялау.

4. Құрылымдық өзгеріс – түпнұсқа және аударылған тілдегі грамматикалық дәстүр сай келмеген жағдайда қолданылады.

5. Дәстүрлі ұқсастықтар – метафораның фольклоры, библиялық, антикалық дәстүрге қатысы болып, аударылған тілге басқаша берілуі.

Жоғарыда атап өткен стилистикалық амалдармен кездескенде түпнұсқадағыны сақтап қалу немесе тілдік бірліктерді басқа тілдік бірліктермен алмастыру аудармашының қолында. В.Н.Комиссаров пен А.Л.Кораллова атап өткендей: «Көптеген метафоралар мен теңеулер тілдің конвенциональды фигурасына жатады, яғни тек бір тіл мүшелері ғана қолданады». Мұндай фигураларды идиомаға жатқызамыз және оларды аударудың жолдары төмендегідей:

– түпнұсқадағы эквиваленттегі образ аударылған тілдегімен сәйкес келуі; (*powder magazine-пороховой погреб, white as snow-белый как снег*);

– аударылғанда басқа образбен берілуі (*a ray of hope-проблеск надежды, thin as a rake-худой как щетка*);

– сөзбе-сөз аудару арқылы (*as busy as bee-трудолюбивый как пчела*);

– образды қолданбай түсіндіру арқылы (*as large as life-в натуральную величину*)[1;416].

– Метафораны аудару жөнінде А.В.Федоровтың ойы да В.Н. Комиссаровпен сәйкес келеді. «Тұрақты метафоралық тіркестер әртүрлі себеп-салдарды білдіреді, ішкі формасы ашық және ұлттық спецификасы болады, біріншіден аудармашыдан оның жарты бөлімін идиомаға сәйкес аудару талап етілсе, екіншіден тура мағынасынан ауытқыған аударма керек, ал соңғысы толығымен тура мағынасымен сәйкес келетін аударма жасалу керек»[2;127].

Метафорадағы лексиканың белгілі бір салаға негізделуіне байланысты, әртүрлі тарихи кезеңдерде метафоралық тіркестерде әртүрлі ғылыми терминдер қолданылған. Мысалы,

1) Милитарлық терминдер; атап өтсек, олар ағылшын және қазақ тілдерінде ұқсас болып келмейді; мысалы: бейбітшілік үшін күрес – work for peace. Сөзбе-сөз аударылатын метафоралар да кездеседі, мысалы: «Secret weapon of prime-minister (The Guardian 12.06.2001)– премьер министрдің құпия қаруы».

2) Спорт термині қолданылған метафоралар, мысалы: «жаппай қарулану-disarmament race». Two **aces** were headed for a Dec. 4 **runoff** in Louisiana... (NWT 22.10.2004) – 4 желтоқсанда қосымша ойын ретінде екі жарыс ұйымдастырылды. Белгіленген лексикалық бірліктер спорт саласына қатысты, түсініктемелері мынадай: race-жарыс (a competition in which each competitor tries to run, drive, etc. fastest and finish first [Longman], runoff (a second competition that is arranged to decide the winner when two competitors get an equal number of points the first time)[3;202].

3) Театр терминдері белгілі бір саяси жағдайды суреттеу үшін қолданылады. Мысалы: «Drama in Kosovo (Изв. 07.03.98) – Косовадағы драма».

4) Медицинаға қатысты терминдер. «Financial cancer» (The Daily Telegraph 24.04.03) - «қаржылық жара» - бірақ бізге “cancer” – жара деп аударылатыны белгілі.

5) Құрылыс саласын байланысты терминдер. Мысалы: «financial pyramid» - «қаржы пирамидасы».

Жоғарыдағы саяси метафоралар терминологияны деспециализациялау жолымен жасалған. Сонымен неологизм – клише болып табылатын gameplan басында спорт термині болып қолданылса, деспециализация ұшырап «стратегия, үкіметтің саяси курсы» деген мағынаға ие болды.

Берілген аудармадан деметафоризациялау (берілген метафораны басқа метафорамен алмастыру) болғанын байқаймыз, яғни метафораның мағынасын ашу немесе түсіндірмелі аударма қолданылды деуге болады. Мысалы: “John burst onto the political scene owing vast sums of money, clever exploitation of television, cadres of advance men, personality-projection techniques and the launching pad of Presidential primaries” – “Сайлау алдындағы саяхатқа мыңдаған ақша жұмсап, телевидение тартып, алдыңғы қатарлы топтармен кездесулерді ұйымдастырып, тартымды образ және сайлау кампаниясының трамплиндерін жасаудың тәсілдерін қолдана келе Джон үлкен саясаттың аренасына шықты.” Мұндағы launching pad- старт алаңы метафорасы спорт терминін білдіретін «трамплин» сөзімен алмастырылған.

Саяси метафораларды аудару барысында контекстуалды алмастыру да қолданылады. Сонымен қазақ тілді газет беттерінде «орта» сөзі тұрақты метафораларда жиі қолданылады: «реакциялық орта», «басқару ортасы», «ресми орта», «кәсіпкерлер ортасы», т.б. Осыған байланысты сөз тіркестері ағылшын тілінде «circles» болады. Бірақ ағылшын тілді газеттерде «circles» сөзі жиі қолданылмайды. Осы кезде (quarters, sections, community, forces, elite) контекстуалды эквиваленттері қолданылады.

Сонымен қатар, сөзбе-сөз және калька тәсілдерімен аударылатын саяси метафоралар да газет беттерінде кездеседі.

Мысалы, behind closed doors – жабық есік артында, brothers in arms – қарулас бауырлар, cold war – суық соғыс, corridors of power – билік коридоры, to block the agreement – келісімді иегеру, to freeze the budget – бюджетті қатыру, barometer of conflict – қақтығыс барометрі.

Біздің ойымызша саяси мәтіндердегі саяси метафораны қарастыру барысында екі тілдегі саяси метафораны жеке-жеке алып қарастырған жөн, себебі тіл стилистикасы оларды бір-біріне қарама қарсы қояды.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Федоров А.В., Основы общей теории перевода. М., 2002-416 с.
2. Сансызбаева С.К., Метафоры-фреквенталии в сфере «животное-человек» (на материале русского и казахского языков). Дис. на соиск. уч.ст. канд. филол. наук. (10.12.21 - сравнительно-историческое, типологическое и сопоставительное языкознание). – Алматы, 2013. – 127 с.
3. Исабеков С.Е. Принцип дополнительности в номинативной системе языка. – Алматы: Ғылым, 1992.-202 с.

ӘОЖ 372.851

БАСТАУЫШ МЕКТЕПТІҢ МАТЕМАТИКА КУРСЫН ОҚЫТУДАҒЫ ЖИЫНДАР ТЕОРИЯСЫНЫҢ РОЛІ МЕН МАҢЫЗЫ

Ганиева А.Г.

Ғылыми жетекші: Г.Н. Жолтаева

І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ.

E-mail: aiganym.ganieva@mail.ru, gnzh1661@mail.ru

Мақалада қазіргі кезде математиканың бастауыш курсы математикалық білім беруді одан әрі дамытудың негізгі шарттарының бірі болып табылатын жиындар теориясы негізінде құрылғандығын атап көрсетілген. Математика үшін жиындар ерекше маңызды роль атқарады. Жаңа технологиялардың қауырт дамуына, математика ғылымының қолданылу аясының кеңеюіне байланысты мектепте математикалық білім берудің мазмұнын қайта қаралып, бастауыш курсына «Жиындар. Логика элементтері» бөлімі енгізілді. Осыған байланысты, ұсынылып мақалада авторлар бастауыш мектеп математика курсын жиындар теориясына негіздеп оқытудың ролі мен маңызын қарастырған.

Тірек сөздер: математика, бастауыш мектеп, жиындар, жиындар теориясы.

В статье подчеркивается, что в настоящее время начальный курс математики построен на основе теории множеств, которая является одним из основных условий дальнейшего развития математического образования. Для математики множества имеют важное значение. В связи с бурным развитием новых технологий, расширением сферы применения математической науки в школе был проведен пересмотр содержания математического образования и в начальный курс математики включен раздел «Множества. Элементы логики». В связи с этим в предлагаемой статье авторы рассмотрели роль и значение теории множеств в изучении курса математики начальной школы.

Ключевые слова: математика, начальная школа, множества, теория множеств.

The article emphasizes that at present the initial course of mathematics is based on set theory, which is one of the main conditions for the further development of mathematical education. For mathematics, sets are important. Due to the rapid development of new technologies, the expansion of the scope of mathematical science in the school, the content of mathematical education was revised and the section "Sets" was included in the initial course of mathematics. Elements of logic". In this regard, in the proposed article, the authors examined the role and importance of set theory in the study of elementary school mathematics.

Key words: mathematics, elementary school, sets, set theory.

Республикада орта білім беру мазмұнын жаңарту мектептегі математиканы оқыту, білім беру аясында мұғалімдердің педагогикалық шеберлігін жетілдіру мақсатын көздейді. Қоғамның жемісті дамуы негізінен орта мектеп бітірушілерінің ғылым негіздері туралы біліммен қаншалықты қаруланғандығының деңгейіне байланысты. Мектепте математиканы оқыту адамның танымдық қабілеттерін, оның ішінде логикалық ойлауды, басқа пәндерді оқытуға әсер ететін білім беруде жүйелік рөл атқарады. Сондықтан мектепте математиканы оқыту мұғалімнен зерделенген жұмысты, оларды оқытудың теориялық негіздерін білуді және оларды тәжірибеде қолдана білуді талап етеді. Көрнекті математик А.Я. Хинчин кеңестік кезеңнің өзінде-ақ мектеп математикалық ұғымдары анықтамаларының әдістемелік мәселелерін теориялық тұрғыдан айқындау қажет екендігін көрсеткен [1].

Баланың мектептің орта және жоғары буынында оқуы мен дамуының білім беру іргетасы бастауыш мектепте қаланады. Математиканың өзіндік мазмұны оқушының жеке

тұлғасының интеллектуалды қалыптасуының толыққандығының қамтамасыз ететін ойлауды дамытудың маңызды құралы.

Бастауыш сыныптарда математиканы оқытудың негізгі мақсаты - оқушыларға математиканың танымдық негіздерін дамытуға бағытталған қоршаған ортадағы нысандардың кеңістіктік формалары мен сандық қатынастарының сипаттамасын қамтитын математикалық білім негіздері мен сәйкес дағдыларды беру, әлемді бейнелеу және түсіну. Математикалық білім берудің жалпы мақсаттарының ішіндегі логикалық: дедуктивті, оның ішінде аксиоматикалық, тиімді - эвристикалық және алгоритмдік ойлауды дамыту басты орын алады.

Бастауыш математика курсының мақсаттары мен міндеттері 5 мазмұндық желі бойынша жүзеге асырылады [2]:

- 1) Сандар мен шамалар;
- 2) Алгебра элементтері;
- 3) Геометрия элементтері;
- 4) Жиындар. Логика элементтері;
- 5) Математикалық модельдеу.

Математиканы оқытудың күтілетін нәтижелері құзыреттілікке негізделген әдісті ескере отырып, бастауыш білім берудің мемлекеттік жалпыға міндетті стандартында сипатталған [3].

Бастауыш сыныптарда басталған мектептегі математикалық білім беру міндеттерін жүзеге асыруды негізгі мектептің математика курсы жалғастырады. Яғни, математика негізгі орта білім берудің ажырамас құрамдас бөлігі болып табылады.

Орта мектепте математиканы оқыту принципі - білім деңгейін көтеру және заманауи математиканың идеялары мен әдістерін, нақтырақ айтқанда, теориялық-жиындық әдісті қолдану.

Математикалық ұғымдарды қалыптастыруда теориялық-жиындық ұғымдарды кеңінен қолданудың әдістемелік маңызы зор. Мектеп математикасы курсын жиындар теориясына негіздеп оқыту алгебра мен геометрия курстарын біріктіруге, математиканың біртұтас курсын құруға жағдай жасайды. Математиканың біртұтас курсы математиканың жалпы ғылым ретінде ерекшеліктерін, оның әдісін, тілін түсінуге жағдай жасайды және білімнің жүйелілігін қамтамасыз етеді. Сондай-ақ логикалық ұғымдарды қалыптастырудағы теориялық-жиындық тәсіл оқушылардың логикалық ойлауын дамытуға, нүктелік жиындарға амалдар қолдана білу мүмкіндігі логикалық амалдарды меңгеруге ықпал етеді.

Жиын теориясы идеялары ғылымда өте кең қолдануды қажет еткендіктен, олар мақсатты түрде зерттелуі керек. Бұл мектеп математика курсын теориялық-жиындық негізде оқытудың арнайы әдістемесін әзірлеуді қажет етеді.

«Сегізжылдық мектепте математиканы оқытудың кейбір мәселелері» еңбегінің авторлары Б. Баймуханов, С. Чакликова, Т. Оспанов, А. Нугусова [4]: Жиындар теориясының өрісі кең – ол математикада да, физикада да, биологияда да, лингвистикада да т.б. қолданылады. Математика үшін математикалық нысандардың – геометриялық фигуралардан, сандардан, алгебралық өрнектерден, функциялардан және т.б. құрылған жиындар ерекше маңызды роль атқарады. Осындай кейбір жиындар мектеп математикасында да кездесіп келді, бірақ осы уақытқа дейін жиын деген сөз ашық түрде қолданылған жоқ. Қазіргі кезеңде жаңа технологиялардың қауырт дамуы, соған байланысты математика ғылымының қолданылу аясының кеңеюі, сөзсіз, мектепте математикалық білім берудің мазмұнын қайта қарауды талап етті. Қазіргі кезде математиканың бастауыш курсы математикалық білім беруді одан әрі дамытудың негізгі шарттарының бірі болып табылатын жиындар теориясы негізінде құрылғандығын атап көрсетті.

Осыған байланысты, біз бастауыш мектептің математика курсын оқытудағы жиындар теориясының ролі мен маңызын қарастырайық.

Жиын ұғымы заманауи математиканың негізгі бастапқы ұғымдарының бірі болып табылады. Өмірде біз бұл ұғымды үнемі кездестіреміз. Ол нысандары материалдық әлемнің жекеленген емес, олардың жиынтығының құрамын жалпылау түрінде болатындығынан туындайды.

Математиктер теориялық-жиындық түсінікті (тәсілді) ашық емес түрде бұрыннан пайдаланып келген. Біздің дәуірімізге дейінгі 3 ғасырда Ежелгі Грецияның геометрлері «нүктелердің геометриялық орнын», яғни белгілі бір қасиетке ие нүктелер жиынтығын қарастырды. Алайда, шексіздік ұғымымен байланысты қиындықтар математиктер ұзақ уақыт бойы геометриялық фигураларды нүктелер жиыны ретінде қарастырудан аулақ болды. Шексіз жиындарды зерттеуді бастаған неміс математигі Георг Кантор (1845-1918). 1880 жылдардың ортасында Г. Кантор салыстырмалы түрде математикалық қатарлардың жинақталуы мен бөлінуі туралы мәселені нақтырақ шешу үшін осы теорияның проблемаларын ашты. Кантордың идеялары қарсылықтарға қарамастан, 1890 жылдардың басында көпшіліктің қолдауына ие болды және жиын теориясы математиканың маңызды бөлімдерінде кеңінен қолданыла бастады. Жиын теориясы XX ғасырда және қазіргі уақытта ғылымның одан әрі дамуына үлкен әсер етті. Теориялық-жиындық әдістер жаратылыстану ғылымдарының көптеген салаларына еніп кетті.

Академик А.Н. Колмогоров: «а) Жиындар теориясы барлық математиканың негізі болып табылады; ә) Математиканың арнайы бөлімдері белгілі бір арнайы құрылымдарға жататын құрылымдармен айналысады. Құрылымдардың әрбір түрі жиындар теориясының тілінде көрсетілген тиісті аксиомалар жүйесімен анықталады ... осы тұжырымдаманың заманауилығы салыстырмалы. Ол толығымен XIX және XX-ғғ. тоғысында қалыптасты», - деп көрсеткен [5].

Қазіргі уақытта математиканың алгебра, геометрия, функционалдық талдау, топология және т.с.с. бөлімдері теориялық-жиындық негізде құрылған. «Жиындар теориясы» зерттеулерінде Никола Бурбаки математиканың орталық ядросы жиындар теориясы болып табылатын жалғыз ғылым; математиканың әр түрлі бөлімдеріндегі көріністерінің түрлілігі, белгілі бір математикалық теорияның құндылығы берілген теорияда оқытылатын элементтер мен ішкі жиындардың арасындағы байланысқа тәуелді екенін көрсетті [6].

Математиканы жиындар теориясына негіздеп оқыту математиканың әртүрлі бөлімдерінде ғана емес, басқа ғылымдарда да қолданылатын әмбебап әдістерді жасады. Аамалдардың қасиеттерін зерттей отырып, қазіргі алгебра ұғымдарына келуге болады: топ, сақина, өріс. Сондықтан, жиындар теориясының тілі математиканың әртүрлі бөлімдерін байланыстырудың және олардың баяндалуын неғұрлым қарапайым етудің өте тиімді құралы болып табылады. А.Н. Колмогоров: «... біздің ғылым құрылымының тұтас және көрнекі сенімді бейнесін теориялық-жиындық тұжырымдаманы сипаттамай берілуі мүмкін емес», - деп жазды [5].

Мұндай тұжырымдама жалпы білім беретін мектепке арналған жаңа бағдарламаларда көрініс тапты. Сондықтан да математикалық білім беруді жаңғырту әлемнің барлық елдерін белгілі бір дәрежеде қамтыды.

Көптеген кеңестік математик ғалымдар мен әдіскерлер Б.В.Гнеденко, А. А. Столяр және басқалар оқушылардың логикалық ойлауының дамуына ықпал ететін негіз және тиімді құрал болып табылатын жиындар теориясының элементтерін зерттеу қажеттілігі туралы айтты [7].

Жалпы біріктіруші тұжырымдамаларды енгізудің тиімділігі туралы көрнекті американдық математиктер Д. Пойа, Р.Курант, А. Вейль және басқалар айтқан, олар көрнекті американдық математиктердің математикалық білім беруді реформалау туралы қол қойған меморандумында «.. абстрактілі алгебраның жиындары мен тілін ұтымды қолдану орта мектеп бағдарламаларында көбірек байланыс пен бірлік қамтамасыз етеді ...», – деген [8].

Қазіргі уақытта адам өмірінде оған белсенді араласу үшін белгілі бір математикалық дайындықты қажет етпейтін математиканың саласы жоқ. Теориялық-жиындық ұғымға негізделген математиканы оқыту адамның жалпы мәдениетінің негізін құруға қажетті қасиеттерді қалыптастыруға және дамытуға ықпал етеді. Бұл бастапқы теориялық-жиындық ұғымдарының өте кеңдігімен және олардың математика, механика, физикада және жалпы білімнің кез-келген саласында қолданылуымен түсіндіріледі.

Математика үшін математикалық нысандардан тұратын жиындар өте маңызды: геометриялық фигуралар, сандар, алгебралық өрнектер, функциялар және басқалар. Мұндай жиындардың кейбіреулері мектеп математика курсына орын алды, бірақ жиын ұғымының абстрактілігіне байланысты «жиын» термині ашық түрде қолданылмады.

Математика мен математикалық әдістерді қолдану аясының кеңеюі, сөзсіз мектептегі математикалық білімнің мазмұнын оны жаңарту, математика ғылымының қазіргі жағдайына жақындату мақсатында қайта қарауды талап етті.

Қазіргі математиканың мектеп курсына әсер етуінің айрықша белгісі - заманауи жалпы математикалық ұғымдарды енгізу, атап айтқанда жиындар теориясының элементтері мен қатынастарды енгізу және қолдану.

Мектеп математика курсын талдау барлық негізгі теориялық-жиындық ұғымдар (жиын элементі, элементтің жиынға тиістілігі және т.б.), жиындарға негізгі амалдар (бірігуі, қиылысуы және т. б.) мектеп математика курсына оқытылады деген қорытындыға келуге мүмкіндік береді.

Теориялық-жиындық ұғымдар бастауыш сыныптардан бастап оларды математика курсының әртүрлі ұғымдарын оқытуда кеңінен қолдануға мүмкіндік береді. Бұл жұмыс келесі бағыттарда жүргізілуі мүмкін:

1. Жиындар теориясына сүйеніп, мынадай негізгі ұғымдар енгізіледі: сан, өрнек, айнымалы, тепе-теңдік, теңдеу, теңсіздік, функция мен геометриялық фигура туралы ұғымдардың алғашқы түсініктерін қалыптастыру. Теориялық-жиындық ұғымдармен қамтылған бұл ұғымдардың ортақ белгісі сол, олар кез-келген табиғат элементтерінің жиынына қолданыла алады. Бұл ұғымдарды теориялық-жиындық негізде оқыту прогрессивті әдіс бола отырып, сырт қарағанда математикадан тыс көрінетін ұғымдардың ішкі байланысын ашуға ықпал етеді.

2. Негізгі математикалық ұғымдардың теориялық-жиындық мазмұнын ашу арқылы алгебра мен геометрия курстарының байланысын орнатуға және болашақта математика курсын оқытуды интеграциялау туралы мәселе қоюға болады. Геометриялық материал туралы айтқанда, «өзара тең фигуралар» ұғымын енгізуге байланысты сұрақтар циклін қалыптастыруға жиындар теориясының рөлін ерекше қарастырған жөн. Осыған байланысты геометриялық фигураны нүктелердің еркін жиыны екендігі туралы түсінікті қалыптастыру өте маңызды. Бұл, біріншіден, барлық геометриялық материалды теориялық-жиындық негізде баяндауға мүмкіндік береді, яғни оқушылардың геометриялық материалды сәтті меңгеруіне ықпал етеді, екіншіден, басқа математикалық ұғымдарды (натурал сан, сандарға, геометриялық кескіндерге амалдар қолдану (саны шекті нүктелерден тұратын геометриялық фигуралар) сияқты түрде енгізуге мүмкіндік береді. Алгебралық және геометриялық материалды оқып үйренудің бірлігіне теңдеулер мен теңсіздіктерді жиындар теориясына негіздеп оқыту кезінде қол жеткізуге болады. Мұнда есеп шығару барысын, шешімдер жиынын жиындар теориясы тілінде жазуға ғана емес, сонымен қатар теңдеулердің өздерін де, оларды шешуге байланысты мәселелерді де геометриялық иллюстрациялауға назар аударылады. Бұл теңсіздіктерге де қатысты.

3. Геометриялық материалды оқып үйрену барысында теориялық-жиындық тәсіл әртүрлі геометриялық фигураларды бір позициядан анықтауға мүмкіндік береді.

Бірігу мен қиылысу ұғымдарын пайдалану арқылы жартылай жазықтық ұғымын қолдана отырып, әртүрлі геометриялық фигураларды анықтауға болады: 180° – тан кіші бұрыш - екі жарты жазықтықтың қиылысуы, ал 180° - тан үлкен бұрыш - екі жарты жазықтықтың бірігуі.

Екі жарты жазықтықтың қиылысуы жолақ, түзу және бос жиын болуы мүмкін.

Параллелограммды екі параллель шекаралары бар екі жолақтың немесе төрт жарты жазықтықтың бос емес қиылысуы деп атауға болады.

Егер трапецияның жақтары жолақтың шекарасын кесіп өтсе, онда оны жолақ пен бұрыштың бос емес қиылысуы деп атауға болады.

Үшбұрышты үш жарты жазықтықтың бос емес қиылысуы деп атауға болады.

4. Мектептегі математика курсын оқытудағы теориялық-жиындық тәсіл мектепте математика тілін мақсатты түрде үйренуге қолайлы жағдай туғызады.

Теориялық-жиындық тәсіл - логикалық-математикалық тілді жетілдіру мен дамытудың, символиканы байытудың құралы. Теориялық-жиындық тұжырымдаманы математикалық ұғымдарды оқып-үйренуге қолдану логикалық-математикалық тілді жақсартады, символиканы байытады. Логикалық-математикалық символика, өз кезегінде, теоремалар мен математикалық анықтамалардың тұжырымдарын, теңдеулер мен теңсіздіктердің шешімдерін, теоремалар мен формулалардың тұжырымдарын жазу үшін өте пайдалы. Бұл ретте әртүрлі есептерді шешу нақты және айқын болады. Кеңейтілген тілді қолдану, оны меңгеру кейбір математикалық ұғымдарды нақтылайды, кеңейтеді және қорытындылайды, математикалық дамуға және сабақтың тиімді болуына ықпал етеді.

5. Теориялық-жиындық ұғымдар мектеп математика курсын оқытуда математикалық та, логикалық та ұғымдарды қалыптастыруда базистік рөл атқарады.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Хинчин А.Я. Основные понятия математики и математические определения в средней школе: школьные методические пособия. –СПб., Издательство: Ленанд, 2014. -56 с.

2. Бастауыш білім беру деңгейінің 1-4-сыныптарына арналған «Математика» пәнінен үлгілік оқу бағдарламасы (Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрінің 2018 жылғы «10» мамырдағы № 199 бұйрығына 6-қосымша). URL: <https://nao.kz/loader/fromorg/2/25?lang=kz>

3. Бастауыш білім берудің мемлекеттік жалпыға міндетті стандарты. Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрінің 2018 жылғы 31 қазандағы № 604 бұйрығына 2-қосымша. URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/V1800017669>

4. Баймуханов Б., Чакликова С., Оспанов Т., Нугусова А. Сегіз жылдық мектепте математиканы оқытудың кейбір мәселелері.. –Алматы: «Мектеп», 1975. – 120 б.

5. Колмогоров А.Н. О системе основных понятий и обозначений для школьного курса математики // Математика в школе. -1971. №23.

6. Бурбаки Н. Теория множеств. Перевод с французского, изд. 2. // Под ред. В.А. Успенского Издательство Либроком, 2010. – 456 б.

7 Столяр А.А. Педагогика математики. Учеб. пособие для студентов физико-математических факультетов педагогических вузов - Минск: «Вышэйшая школа», 1986.- 414 с. URL: <https://edu-lib.com/matematika-2/dlya-studentov/stolyar-a-a-pedagogika-matematiki>

8 Пойа Д. Математика и правдоподобные рассуждения. / Под ред. С.А.Яновской. Пер. с английского И.А.Вайнштейна. Издательство: Московский центр непрерывного математического образования, 2020. -464с.

УДК 821.161.1

СВОЕОБРАЗИЕ ЛИРИКИ Д.С. МЕРЕЖКОВСКОГО

Дарибаева А.А., студент гр.231д ОП 6В01703 – «Русский язык и литература»

Научный руководитель: кандидат филологических наук **Щербовских И.Г.**

Жетысуский университет имени Ильаса Жансугурова, г.Талдықорган

E-mail: aliya_daribayeva@mail.ru

Статья посвящена изучению своеобразия лирики русского поэта-символиста Д.С.Мережковского. Автор выделяет ключевые темы поэзии Д.С.Мережковского и анализирует художественные особенности его произведений. Особый акцент сделан на исследовании поэтики цвета в произведениях поэта.

Ключевые слова: лирика, лирическая тема, поэтика, жанр, поэтика цвета.

Мақала орыс символист ақыны Д.С.Мережковскийдің лирикасының өзіндік ерекшелігін зерттеуге арналған. Автор Д.С.Мережковский поэзиясының түйінді тақырыптарына тоқталып, шығармаларының көркемдік ерекшеліктерін талдайды. Ақын шығармаларындағы бояу поэтикасын зерттеуге ерекше мән берілген.

Тірек сөздер: лирика, лирикалық тақырып, поэтика, жанр, бояу поэтикасы.

The article is devoted to the study of the peculiarities of the lyrics of the Russian symbolist poet D.S.Merezhkovsky. The author examines the key themes of D.S.Merezhkovsky's poetry and analyzes the artistic features of his poems. Special emphasis is placed on the study of the poetics of color.

Keywords: lyrics, lyrical theme, poetics, genre, poetics of color.

Дмитрий Сергеевич Мережковский – один из ярких представителей русской литературы Серебряного века. Его творчество весьма многогранно: поэт, прозаик, философ, переводчик, литературный критик, один из «отцов» и теоретиков русского символизма. Произведения Д.С.Мережковского изучают представители самых разных научных дисциплин – стиховеды, лингвисты, философы. Но до недавнего времени основной акцент в изучении творческого наследия писателя делался исключительно на изучении его прозы.

Поэзия «отца русского символизма» долгое время традиционно оставалась за рамками научного рассмотрения, так как большинство исследователей единодушно говорили о второстепенности поэтического творчества Д.С.Мережковского по отношению к его прозе и его незначительности на фоне романного творчества поэта. Изучение лирики Д.С.Мережковского также осложнялось отсутствием полного собрания стихотворений поэта. Но после выхода в свет в 2000 году полного свода поэтических произведений Д.С.Мережковского, снабжённого пространными научными комментариями и развёрнутыми примечаниями, началась активная работа в данном направлении, а в последние годы исследовательский интерес к поэзии одного из ярких символистов старшего поколения ещё более усилился. Это и обуславливает актуальность и новизну предлагаемого исследования, посвящённого анализу поэтического творчества Д.С.Мережковского.

Имя поэта неразрывно связано с символизмом, философия и эстетика которого во многом обусловили своеобразие его произведений. Будучи одним из теоретиков старшего поколения символизма, Д.С.Мережковский утверждал, что символическая поэзия обладает особым духовным потенциалом и необыкновенной силой воздействия на аудиторию. В частности, в книге «О причинах упадка и о новых течениях современной русской литературы» поэт писал: «В поэзии то, что не сказано и мерцает сквозь красоту символа, действует сильнее на сердце, чем то, что выражено словами. Символизм делает самый стиль, самое художественное вещество поэзии одухотворённым, прозрачным, насквозь просвечивающим, как тонкие стенки алебастровой амфоры, в которой зажжено пламя» [1, с. 458]. В отличие от слов, которые, как полагал поэт, сдерживают и ограничивают мысль, символы обладают способностью открыто и естественно выражать всю бездонную глубину мысли: символы должны «естественно и невольно выливаться из глубины действительности. Если же автор искусственно их придумывает, чтобы выразить какую-нибудь идею, они превращаются в мёртвые аллегории [1, с. 458].

Анализируя основные положения книги «О причинах упадка и о новых течениях современной русской литературы», О.Ю.Астахов приходит к выводу, что символизм в осмыслении Д.С.Мережковского является «универсальной и всеобъемлющей категорией культуры», и его теоретические постулаты стали своеобразным «фундаментом» для дальнейших построений собственных теорий младшим поколением русского символизма [2, с. 244]. По словам А.А.Холикова, в сознании Д.С.Мережковского удивительно совмещены «установка на интуитивно-эмоциональное познание действительности, мечты о новом идеализме, а с другой – поиск божественного идеала» [3, с.75].

Д.С.Мережковский-поэт воспринял основные темы и мотивы поэзии старших символистов. Тематический диапазон его лирики достаточно широк. Особо нужно выделить следующие поэтические темы:

1) тема любви. Часто любовь в изображении поэта – это коварство и обман, что нашло отражение уже в заглавиях ряда поэтических произведений («Одиночество в любви», «Любовь-вражда», «Проклятие любви»);

2) тема одиночества:

Мы бесконечно одиноки,

Богов покинутых жрецы.

(«Morituri»)

3) тема бессилия и обречённости человека;

4) тема смерти, несущей избавление от уродства, скуки и нелепости жизни:

Так жизнь ничтожеством страшна,

И даже не борьбой, не мукой,

А только бесконечной скукой

И тихим ужасом полна...

5) человек и Бог;

6) тема природы;

7) тема поэзии и ряд других поэтических тем.

Как известно, большая часть поэтических произведений Д.С.Мережковского создавалась до 1917 года. Этот факт, помимо всего прочего, призван объяснить в целом традиционный характер его лирики (для сравнения отметим, что в тридцатые годы написано не более десяти стихотворений поэта).

Обращаясь к характеристике метрического репертуара лирики Д.С.Мережковского, следует отметить, что из силлабо-тонических размеров преобладает ямб, что выглядит достаточно традиционно. Наиболее распространённым является пятистопный ямб (Я5). Также имеет место стремление поэта разнообразить метрику и создать новые интересные строфические формы. В качестве примера можно привести стихотворение Д.С.Мережковского 1887 года, где Я6 соседствует с трёхстопником:

Пускай шумит ручей и блещет на просторе, —

Струи бессильные смирятся и впадут

Не в бесконечное, сверкающее море,

А в тихий, сонный пруд.

Среди поэтического наследия Д.С.Мережковского встречаются случаи, когда каждая следующая строка – короче предыдущей (стопность ямба уменьшается с шести до двух: Я6 → Я2):

Уснуть бы мне навек, в траве, как в колыбели,

Как я ребенком спал в те солнечные дни,

Когда в лучах полуденных звенели

Веселых жаворонков трели

И пели мне они:

«Усни, усни!»

Также встречаются случаи обращения поэта к вольному ямбу с колеблющейся стопностью. Так, в стихотворении «В борьбе на жизнь и смерть не сдамся я врагу!...», состоящем из 24-х строк, в каждом четвёртом стихе шестистопный ямб переходит в ямб четырёхстопный.

Нередко Д.С.Мережковский использовал классическую форму гекзаметра, но при этом несколько модернизировал классическую метрику, удваивая строку, написанную пентаметром (стихотворение «Эрот»).

Лишь однажды, уже на закате творчества Д.С.Мережковский обращается к свободному стиху (непривычную для себя форму стиха поэт использовал в переводе

египетского «Псалма царя Ахенатона», построенного на движении внутреннего ритма и не вовсе разделённого на стихотворные строки).

На уровне строфики поэт придерживается канонов 19 века – в основном это четверостишия, в которых преобладает перекрёстный способ рифмовки. Из твёрдых стихотворных форм Д.С.Мережковский отдавал предпочтение сонету. Также поэт трижды обращался к созданию терцины.

Одной из характерных пример поэтики Д.С.Мережковского является обилие повторов. Приведём несколько примеров:

Люблю я зло, люблю я грех,

Люблю я дерзость преступленья

(«De profundis»)

Ты – мир,

Ты – всё, Ты – небо и вода,

Ты – голос бури, Ты – эфир,

Ты – мысль поэта, Ты – звезда.

(Бог»)

Часто поэт, выделяя ключевое слово, повторяет его, будто бы для большей убедительности: «И лишь одним, одним упиться мигом...»; «Глядим, глядим всё в ту же сторону»; «Я жил один, один умру» и др.

К особенностям поэтики Д.С.Мережковского следует отнести и частое обращение к приёму контраста. Особенно часто поэт противопоставляет небо и землю:

Кроткий вечер тихо угасает

И пред смертью ласкою немой

На одно мгновенье примиряет

Небеса с измученной землей.

Весьма интересным для анализа является цветоупотребление Д.С.Мережковского. В палитре поэта чаще всего встречаются цвета синий и голубой: им принадлежит около половины всех колоративов. Важное место в поэтическом мире Д.С.Мережковского занимает эпитет «золотой». Интересно, что поэт крайне редко упоминает слово «жёлтый». Для обозначения данного цвета он почти всегда использует прилагательное «золотой». Как правило, данные обозначения цветов используются автором в целях предметной детализации. Например: «Как режет лебедь белой грудью...»; «По красной глине с тощим мохом // Бреду я скользкою тропой»; «Черные сосны на белый песок...»; «В красной юбке, в пятнах дёгтя...»; «С одуванчиков белых, играя...»; «Меж голубыми васильками...»; «И это море голубое // Меж белых, девственных колонн...» и т.д.

Голубой (синий) цвет в языке поэзии Мережковского, как правило, используется при изображении пространства. Этому цвету свойственная семантика дальности, бесконечности. Она опирается на традиционно-фольклорные эпитеты (словосочетания типа «синее море», «синее небо»): «И это море голубое...»; «А в голубых волнах белеют паруса...»; «Где голубым огнём горит // Волна...»; «Она звала меня с собой: // Под полог ночи голубой...»; «Меж голубыми небесами...» и т.д. Голубой цвет в лирике Д.Мережковского символизирует одухотворённость, возвышенность чувств, особое состояние души. Часто голубой цвет выражает оттенки чувств поэта, выполняет функцию высокой поэтизации, романтизации образа.

Е.П. Багирова и Э.О. Гаврикова, анализируя эпитет «золотой» в контексте русской символистской поэзии, особое внимание обращают на «случаи расширения семантики цветообозначения, его переносно-образное употребление, когда цветковое прилагательное становится многоплановым и многозначным» [4, с.55]. Авторы подчёркивают, что «в языке поэзии Дмитрия Мережковского слово «золотой» ассоциируется с застывшим солнечным светом, цветом осени, зрелых колосьев и плодов» [4, с.59]. Так, в стихотворениях Д.Мережковского читаем: «Мой золотой сентябрь, твой блеск и тишина...»; «О, дайте же,

дайте под желтым лучом // Сентября золотого...»; «В темнолистых, поникших ветвях золотые, // Разогретые солнцем плоды благовонные...» и др.

Эпитет «зелёный» автор традиционно использует в его прямом номинативном значении для цветового описания природного растительного мира: «На бледной зелени берёзы, // На тёмном бархате сосны...»; «Смотри, – меня зовёт огромный светлый мир: // К холму зелёному сходящая звезда...». Иногда зелёный цвет упомянут *при описании глаз лирического героя*. Например, в стихотворении «Осень» («Я люблю ваши нежно-зелёные глазки...».

В основном белый цвет в поэзии Мережковского имеет позитивное значение («светлый»). Но иногда он наполняется дополнительными смыслами и выступает как цвет смерти. В стихотворении 1906 года «Ослепительная снежность...» рядом поставлены белый цвет (белый снег) и умирание. Определение «чёрный» функционирует в лирике Д.Мережковского преимущественно в собственно цветовом значении: «Меж чёрных туч мелькнет перед грозю...»; «На чёрный мех пушистого ковра...»; «И покрытый черной тиной, // Как обломок корабля...»; «Чёрные сосны на белый песок...» и т.д.

Следует отметить, что в поэзии Д.Мережковского активно используются разные группы слов, имплицитно выражающие цветовое значение. Очень яркими имплицитными цветообозначениями являются слова *кровь* и *пламень*, которые рожают ассоциации с красным или багряным цветом.

Особенностью поэтики цвета Д.Мережковского является то, что качественное цветовое значение слова дополняется символическим значением. Иногда это символическое значение выходит на первый план, оттесняя прямое цветовое значение слова. Символическое значение создаётся в контексте стихотворения и всего творчества поэта. С помощью цветового окружения, имплицитных цветообозначений может передаваться как традиционно-символическое значение, так и значение индивидуально-авторское.

Завершая анализ особенностей лирики Д.С.Мережковского, подчеркнём, что изучение разных уровней поэтики позволяет более глубоко понять как поэтический замысел отдельного произведения, так и своеобразие художественного мира поэта в целом.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Мережковский Д.С. О причинах упадка и о новых течениях современной русской литературы. – В его кн: Вечные спутники. Портреты из всемирной литературы. – СПб.: Наука, 2007. – С. 428–502.
2. Астахов О.Ю. Определение русского символизма в контексте культурно-исторических обобщений Д.С.Мережковского // Омский научный вестник. – 2015. - №2 (136). – С.241-244. – <https://cyberleninka.ru/article/n/opredelenie-russkogo-simvolizma-v-kontekste-kulturno-istoricheskikh-obobscheniy-d-s-merezhkovskogo/viewer>
3. Холиков А.А. Д.С.Мережковский в истории русской литературы досоветского периода // Мир русского слова. – 2011. – №1. – С.73-77.
4. Багирова Е.П., Гаврикова Э.О. Колорема «золотой» в контексте русской символистской поэзии. – Вестник Тюменского государственного университета. Гуманитарные исследования. HUMANITATES. – 2016. – Том 2. – №4. – с.55-66. DOI: 10.21684/2411-197X-2016-2-4-55-66. – <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=27677127>

ӘОЖ 1.740

Ы. АЛТЫНСАРИН ӘҢГІМЕЛЕРІНДЕГІ ТОЛЕРАНТТЫ ТӘРБИЕ

Дармишева Н.Е., магистрант

Ғылыми жетекші: пс. ғ. д., қауымдастырылған профессор Наубаева Х.Т.

І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ.

E-mail: darmisheva@list.ru

Мақалада толеранттылықтың басқаны тануға негізделген белсенді өмірлік ұстаным екендігіне, қарым - қатынас мәдениеті мектептегі және жалпы қоғамдағы ең өзекті мәселелердің бірі деп қарастырылып, сипаттама беріледі. Толеранттылық мәселесі тәрбие мәселесінің құрамдас бөлігі ретінде қарастырылады және Ы.Алтынсарин әңгімелеріндегі тәрбиенің оқушы бойында толеранттылықты қалыптастырудағы орны көрсетіледі.

Тірек сөздер: толеранттылық, қарым - қатынас мәдениеті, өмірлік ұстаным.

В статье описывается тот факт, что толерантность является активным жизненным принципом, основанным на познании других, рассматривается и дается описание культуры общения как одной из самых актуальных проблем в школе и обществе в целом. Проблема толерантности рассматривается как составная часть проблемы воспитания и показана роль воспитания в рассказах Ы. Алтынсарина в формировании толерантности у школьника.

Ключевые слова: толерантность, культура общения, жизненные принцип

The article describes the fact that tolerance is an active life principle based on the knowledge of others, examines and describes the culture of communication as one of the most pressing problems in school and society as a whole. The problem of tolerance is considered as an integral part of the problem of education and the role of education in the stories of Y. Altynsarin in the formation of tolerance in schoolchildren is shown.

Key words: tolerance, communication culture, life principles.

Бүгінгі таңда жаңартылған білім беру бағдарламасының алға қойған қағидасының бірі-баланы мәжбүрлі емес, білім алуға қызығушылығын ояту арқылы білімге деген уәжін арттыру, білім - адамзат баласы үшін таусылмайтын байлық, адам игілігінің бірі әрі бірегейі екендігін саналы түрде ұғындыру; екіншіден, жүйелі, үздіксіз жүргізілген тәрбие жұмыстары арқылы оқушыны құзыретті тұлғаға айналдыру. Бұл ретте мұғалімнің ролі ерекше.

Мұғалім - тек білім беріп қана қоймай, балаға тәрбие дәнін сеуіп, жол сілтеуші, өмірлік азық беруші. Мұғалім - бұл адамтанушы, адамның күрделі және қызықты, шым – шытырағы мол рухани жан дүниесін түсінетін тәрбиеші, адам жанының инженері. «Тәрбиесіз берілген білім адамзаттың қас жауы» (әл-Фараби) екендігін білетін мұғалім бүгінгі мектеп оқушысы - ертеңгі ел болашағы, елдің, жердің, тіл мен ділдің иесі ретінде тәрбиелейді. Халқының әдет - ғұрып, салт - дәстүрін жалғастырушы, халық тарихын жасаушы деп түсінеді. Жас ұрпақ өмір жолында кездесетін қиындыққа төзімді, оны жеңе білетін болу керек. Олай болса, мектеп қабырғасындағы тәрбиелеу мен оқыту баланың ғана емес, еліміздің де жарқын болашағының кепілі болмақ. Сондықтан мектеп оқушыларын жан- жақты дамыту мәселесі ұлттық даму стратегиясымен тығыз байланысты мемлекеттік саясаттың ажырамас бөлігі болып табылады. Заман ағымына қарай адамдардың мінез - құлқы, бір - біріне деген қарым - қатынастары да өзгеріп отырады. Жас жеткіншектің психикасы, мінезі, тіпті жүріс - тұрысы да сыртқы ортаның ықпалынан өзгеріске түсуі мүмкін. Ашуланшақ, үлкен - кіші [демей ойларында не бар соны айта салу](#), балағаттау, дөрекі сөйлеу, зұлымдық жасау, т.б. жағымсыз, келеңсіз, мінез - құлықпен жиі ұшырасатын болдық. Төзім, сабыр, шыдамдылық, әр нәрсенің байыбына бару, түсіністікпен қарау сияқты ізгі қасиет, мінез - құлық, яғни толерантты мінез құлықты оқушы бойында қалыптастыруымыз керек.

1995 жылы ЮНЕСКО - ның бастамасымен Халықаралық толеранттылық жылы болып жарияланды. Сол кезден бастап «толеранттылық» термині біздің күнделікті өмірімізге мықтап енді. Толеранттық ([лат. tolerantia](#) - төзімділік, көнбістік) - басқа ойға, көзқарасқа, наным - сенімге, іс - әрекетке, әдет - ғұрыпқа, сезім - күйге, идеяларға төзімділік, жұмсақтық көрсете білу қасиеті. Толеранттылық - адам құқығы мен бостандығы, [плюрализммен](#) қатар негізі демократиялық принциптердің бірі болып есептеледі. Толеранттылық - қоғамның жалпы және саяси мәдениетінің деңгейінің көрсеткіші [1].

Қазіргі кезде толеранттық қарым - қатынас тәрбиесі өзекті мәселелердің бірі болып отыр. Толеранттылық - адамның ізгі қасиеті: әртүрлі адамдар мен идеялар әлемінде өмір сүру өнері, басқа адамдардың құқықтары мен бостандықтарын бұзбай, құқықтар мен бостандықтарға ие бола білу. Сонымен қатар, толеранттылық - бұл басқаны тануға негізделген белсенді өмірлік ұстаным. Толеранттылық мәселесін тәрбие мәселесіне жатқызуға болады.

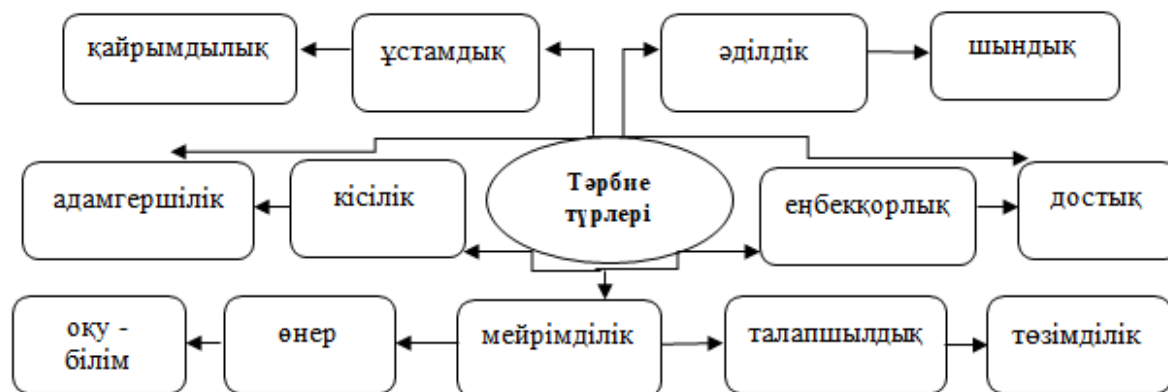
Қарым - қатынас мәдениеті мәселесі мектептегі және жалпы қоғамдағы ең өзекті мәселелердің бірі болып табылады. Мектепке дейінгі білім беру жүйесінен бастап жоғары оқу орнынан кейінгі білім беру жүйесіне дейін білімгерлердің барлық санаттары арасында толеранттылықты қалыптастырудағы ерекше рөл, әрине, мұғалімдерге тиесілі. Осыған орай, мұғалім пән сабақтарында, әсіресе сынып сағаттарында Отанға, туған жерге, тарихқа, мәдениетке, өз халқына және біздің республикамызда мекен ететін халыққа құрметпен қарауды қалыптастыруға бағытталған патриоттық тәрбиеге көңіл бөлуі керек. Қазіргі кезеңдегі тәрбиенің басты міндеттерінің бірі - Отанын сүйетін, мемлекет пен оның заңдарын құрметтейтін, елімізді мекендейтін халықтарға төзімді, оның игілігі үшін, оның гүлденуі үшін еңбек етуге ұмтылатын қоғам азаматын тәрбиелеу. Ал толеранттылыққа тәрбиелеу мақсаты - өсіп келе жатқан ұрпақты адамдармен, адамдардың түрлі топтарымен, олардың ұлтына, тіліне, діліне, діни наным - сеніміне, көзқарасына, дүниетанымына, шешім қабылдауына, мінез - құлқы мен ойлау стиліне, талаптары мен дайындығына, болашаққа деген сеніміне сыйластықпен қарайтын адам қалыптастыру. Осы мақсаттың толыққанды жүзеге асырылып, шешімін табуға балаларды әлемді сүйуге тәрбиелеу, басқа адамдардың көзқарасын сыйлау, олармен бірге белсенді әрекет ету біліктілігі мен қоғамда білім беру саласы мен толерантты ортаны қалыптастыру зор әсерін тигізеді.

Мектеп жасындағы жастарға толерантты мінез - құлық қалыптастыруда мектеп бағдарламасындағы шығармалардың орны ерекше. Балаларды тек жақсы жағына тәрбиелеудің ең басты құралы - көркем шығармалар. Оқушылар бойында толерантты мінез - құлықты қалыптастыру екі бағытта жүзеге асырылатыны белгілі: жеке тұлғаға бағытталған және қызметтік. Біз осы жеке тұлғаға бағытталған толерантты мінез - құлықты қалыптастыру мәселесіне тоқталмақпыз. Жеке тұлғаға бағытталған толерантты тәрбиеде әр адамның еркіндігіне, өзін - өзі анықтауы мен жеке даралығына; өзінің және өзгелердің алдындағы жеке міндеттерін мойындау және орындауына; өзара екіжақты қарым - қатынас барысында мотивацияға, рухани құндылықтарға, тәжірибеге, серіктестің «Мен тұжырымдамасына» сүйенуіне басты назар аударылады.

Мектеп оқушылары бойында толеранттылықты дарыту, толерантты тәрбие беру ісінде бастауыш сыныптарда және орта буын сыныптарында оқытылатын Ыбырай Алтынсарин әңгімелерінің мәні зор. Ыбырай Алтынсарин әңгімелері - тәрбиенің қайнар көзі. Өмірін бала оқыту, мектеп ашу ісіне арнаған ұлы ұстаз: «Бала тәрбиесі оның табиғи ортасы мен халқының сал - дәстүрі рухында тағылым болса, оның сана - сезімінің дамып, жетілуі де ұлты мен халқына қызмет ететін көкірегі ояу тұлға болып өседі» - дейді. Ыбырай Алтынсарин әңгімелері өз заманының, өзі өмір сүрген қоғамның келелі мәселелерін қамтыды. Сол мәселелер ішінде ерекше көңіл бөлінгені - бала, жастар тәрбиесі. «Мектеп - қазақтарға білім берудің басты құралы. Біздің барлық үмітіміз, қазақ халқының келешегі осында, тек осы мектептерде ғана» - деген қағиданы берік ұстанған Ыбырай Алтынсарин [2]. Шығармаларында жас өрендерді оқуға, өнер - білімге шақырып, еңбекті сүйу, білімдіден үйрену, үлкенді сыйлау, кішіге ізет көрсету, өмірде кездесетін бар

жағдаятқа дайын болу, сабыр мен төзімділікке өз өзін тәрбиелеу керектілігін үйретуде, «қазақ халқының ғасырлар бойы тәрбие саласында жиған бай тәжірибесін негізге алу қажет» - деген тұжырым жасап, баланы үлкен өмірде өз бетінше шешім қабылдауға, алған ілімін дұрыс қолдануға, елін, жерін сүйуге, елжандылыққа әңгімелері мен аударма шығармалары арқылы жетеледі.

Ыбырай Алтынсарин шығармаларынан жас ұрпақ бойында толерантты тәрбиенені қалыптастырудың үлгісін байқаймыз. Жалпы толеранттылық - қоғам мәдениетінің деңгейінің көрсеткіші болып табылады. Ал қоғам мәдениетінің деңгейін, нәтижесін көрсететін қоғам мүшесі. Ыбырай Алтынсарин әңгімелерінде қамтылатын тәрбие түрлерін былай кескіндеп көрсетуге болады.

Өз заманында өскелең ұрпақты оқуға шақырып қана қоймай, өмірге бейім, жан - жақты ұрпақ тәрбиелеуді мақсат еткен педагогтің асыл мұрасын бүгінгі таңда күнделікті сабақ барысында пайдалану мүмкіндігі бар. Ы.Алтынсарин әңгімелерінің көмегімен ынтымақтастыққа, бірлікке, достыққа баулу, оқыту барысында: тазалыққа, әдептілікке, үлкенді құрметтеп, көмектесуге тәрбиелеудің үлкен мәні жатыр. «Бай баласы мен жарлы баласы» әңгімесінде бай баласы Асан мен жарлы баласы Үсеннің басқа түскен қиын жағдайдағы іс - әрекеттері арқылы бала бойына қандай тәрбие сіңіру керектігін көрсетеді, атап айтқанда, алған тәрбие мен өмір тәжірибесін күнделікті тіршілікте қолдана білу, қандай келеңсіздік болсын қиындықтан шығудың жолын іздеу, ерке, өзі үшін басқа біреудің істегенін қалайтын, бос, өмірге бейімі жоқ, болбыр баланың қылықтарына төзіммен қарап, оны күзетуі, ұйықтамауы, ерсі мінез - құлықтарына сабырмен қарауы, шыдамдылық көрсетуі - толеранттылықтың белгісі.

Ы.Алтынсарин әдеби мұраларының негізгі идеяларының бірі - адамның өзара қарым- қатынасы екендігінің куәсі боламыз. Ыбырай әңгімелерінің басты ерекшелігі - жақсы мен жаманды салыстыра отырып әңгімелеу арқылы балалардың санасына ой салу, тәрбиелеу. Еңбекті сүйу және қадірлеу - Ыбырай әңгімелерінің негізгі тақырыбы. Оны жазушы шағын әңгімелерде үгіт, өсиет түрінде берсе, кей шығармаларында халықтың қоғамдық санасын тәрбиелейтін реалистік суреттер арқылы бейнелейді. "Өрмекші, құмырсқа, қарлығаш" әңгімесінде Ыбырай ең кішкентай жәндіктердің өзі де тіршілік үшін тыным таппай еңбек етіп жүргендігін көрсете келіп, оларды балаларға үлгі етеді. Табандылық пен төзімділікке тәрбиелейді. Ы.Алтынсариннің «Екі жолдас», «Бір уыс мақта», «Қисық ағаш», «Таза бұлақ», «Шеше мен бала», «Ақымақ дос», «Тазша бала», «Қыпшақ Сейтқұл», «Киіз үй мен ағаш үй», «Талаптың пайдасы», «Бақша ағаштары», «Асыл шөп», «Байұлы», «Мейірімді бала», «Дүние қалай етсең табылады», «Жиренше шешен», «Бай мен жарлы баласы», «Әке мен бала», «Мақта қыз бен мысық» және т.б. әңгімелерінің қай - қайсысын болса да тәрбиенің қайнар бұлағы іспеттес жұмысында пайдалануға болады [3]. Бұл кітаптағы шығармалардың адамгершілік, еңбексүйгіштік, әдептілік пен инабаттылық, зейінділік пен зеректік, ата - ана, ел мен жұртқа деген сүйіспеншілік, құрмет идеялары ескірмейтін асыл мұра. «Мейірімді бала» әңгімесінде

Сейіттің іс - әрекеті арқылы адами қарым қатынасты, төзім мен сабырдың пайдасын дәріптеледі. «Сейіт орам үстінде жүгіріп бара жатқанда, бір арбалы келіп, аңдаусыз соғып кетіп, аяғын сындырыпты. Ойбайлап жылап жатқан баланы көріп шошынғаннан шешесі есінен танып қалады. Мұны көрген соң, Сейіт жыламақ түгіл, сынған аяғын орнына салып танып жатқанда да дыбысын шығармай, қабағын да шытпай жатады. Сонда сынықшы кісі: - Аяғың ауырмай ма, қабағыңды да шытпайсың? -деп сұрайды. Сейіт, шешесі шығып кеткен соң, демін алып, сынықшыға сыбырлайды: - Ауырмақ түгіл жаным көзіме көрініп тұр, бірақ менің жанымның қиналғанын көрсе, әжем де қиналып, жүдемесін деп, шыдап жатырмын, - дейді». Әңгіме арқауы, біздіңше, адами қарым - қатынас, бала анасының халін ойлап, өз басына түскен ауыртпалыққа шыдап, төзімділік көрсетеді. Мектеп жасындағы балаларды Ыбырай әңгімелерін оқыта отырып толеранттық қасиеттерінің: еңбекке, адамгершілікке және шыдамдылыққа тәрбиелейміз. Мысалы: «Мақта қыз бен мысық» әңгімесін мәнерлеп оқу, мазмұмымен танысу, талдау арқылы қазақ халқының салт - дәстүрі мен әдет - ғұрыптың берілуімен өз тілі мен елін, жерін және үлкенді сыйлауға тәрбиелейміз.

Ы. Алтынсарин шығармалары халқымыздың салт - дәстүрі, әдет - ғұрыптарын сипаттайтын этнографиялық мәнде келеді. Ы.Алтынсарин әңгімелері арқылы жастарды табиғаттың әсемдігін, адам сезімін қабылдап, түсіне білуге тәрбиелейді, оның өлеңдері мен ғибрат әңгімелері жас ұрпақты тәрбиелеу мен оқытуда күні бүгінге дейін өз маңызын жойған жоқ.[4] Жас ұрпақты оқыту, білім беру мен тәрбиелеуде Ыбырайдың игілікті ісін ықыласпен қолдап, оны егемен елдің білім беру жүйесінде оқыту мен тәрбиенің озық нобайы ретінде жандандырып, инновациялық сипатта әр бере отырып, тиімді қолдану оқыту міндеттерінің талабы болған абзал. Жоғарыда көрсетілген Ы. Алтынсарин әңгімелерінің лексика - семантикалық топтарында аталған тәрбие түрлерін бойына сіңірген жас ұрпақ өзгеге, оның наным - сеніміне, көзқарасына, іс - әрекетіне, әдет - ғұрып, сезім - күйіне, идеяларына құрметпен қарайтыны сөзсіз. Мінез - құлықтарына сабырмен қарауы, шыдамдылық көрсетуі - толеранттылықтың белгісі болмақ. Өз жерін сүймейтін, жеріне бауыр басып қалмаған, халқының тарихын, мәдениетін білмеген адам нағыз азамат, патриот бола алмайды.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. <https://kk.wikipedia.org> > wiki.
2. «Қазақ тілі мен әдебиеті» журналы. Алматы, 2008 ж, № 4,5
3. Алтынсарин Ы. Қазақ хрестоматиясы. Алматы: Білім, 2007ж.
4. «Алтынсарин әңгімелері». Алматы, Мектеп 1980 ж.

ӨОЖ 378.24

ДИЗАРТРИЯСЫ БАР 5-6 ЖАСТАҒЫ БАЛАЛАРДЫҢ СӨЙЛЕУ ТІЛІН ЕМДІК САУЫҚТЫРУ ШАРАЛАРЫ АРҚЫЛЫ ТҮЗЕТУ МӘСЕЛЕСІ

Даулетканова М.Е.

Абай атындағы Қазақ Ұлттық Педагогикалық Университеті, Алматы қ.

E-mail: madina_dauletkanova@mail.ru

Мақалада дизартриясы бар 5-6 жастағы балалардың ауызша сөйлеу тілін түзету шаралары талданған. Дизартриясы бар балалардағы фонетикалық сөйлеу бұзылыстарын жеңу үшін түзету-логопедиялық жұмыстың негізінде теориялық ережелерді сақтап, әртүрлі зерттеу еңбектерін талдай отырып дыбысты айту бойынша түзету жұмыстарының кезеңдері қарастырылған.

Кілт сөздер: логопедиялық әсер ету, дизартрия, қалыпты даму, артикуляциялық аппарат, логопедиялық жұмыс.

В статье проанализированы мероприятия по коррекции устной речи детей 5-6 лет с дизартрией. Для преодоления фонетических речевых нарушений у детей с дизартрией на основе коррекционно-логопедической работы рассмотрены этапы коррекционной работы по звукопроизношению с соблюдением теоретических положений и анализом различных исследовательских работ.

Ключевые слова: логопедическое воздействие, дизартрия, нормальное развитие, артикуляционный аппарат, логопедическая работа.

Article analyzes measures to correct oral speech in children aged 5-6 years with dysarthria. To overcome phonetic speech disorders in children with dysarthria, the stages of correctional work on sound reproduction are considered, observing theoretical rules and analyzing various research works on the basis of correctional and speech therapy work.

Key words: speech therapy effect, dysarthria, normal development, articulation apparatus, speech therapy work.

Көптеген авторлар [1,2,3,4] дизартриясы бар балалардағы бұзылыстарды кешенді түзету мәселесімен айналысты.

Біз зерттеу жұмысымызда осы авторлардың әдістемелеріне сүйене отырып, сабақтар мен жаттығулар кешенін құруға тырыстық.

Дизартрияның пайда болу механизмдерін түсіну және балалардағы оның көріну ерекшеліктерін білу түзету шараларының кешенін қолдану қажеттілігін анықтайды. Дизартрияны түзетудің заманауи кешенді тәсілімен біз әртүрлі мамандардың баланың неврологиялық және психофизикалық жағдайына емдік-сауықтыру және педагогикалық әсерін түсінеміз.

Қазіргі уақытта бұл әдіс медициналық және педагогикалық шаралар кешені болып табылады, оны арнайы балабақша жағдайында мектеп жасына дейінгі балалардағы дизартрияны түзетуде жүзеге асырылған кезде нәтижелі болады.

Арнайы балабақша тобына кірмес бұрын, бала клиникалық және логопедиялық тексеруден өтеді, оның барысында оның соматикалық, неврологиялық және психикалық жағдайы анықталады. Логопед оның тілдік емес және тілдік функцияларын зерттейді, жеке және сипаттамалық ерекшеліктерін анықтайды. Ата-аналармен әңгіме барысында анамнестикалық ақпарат жиналады. Алынған зерттеу деректерін аудандық немесе қалалық медициналық-педагогикалық комиссияның мүшелері талқылайды, олар алғашқы диагноз қойып, баланы тиісті мекемеге жібереді. Қажет болған жағдайда пікірталасқа арнайы педагогы мен психолог қосылуы мүмкін.

Дизартриясы бар балаларды балабақшаның тиісті топтарына бағыттаудың негізгі диагностиканың симптоматикалық критерийі болып табылады. Сөйлеу бұзылыстарын талдаудың бұл деңгейі (психологиялық-педагогикалық жіктеу) балалардағы тілдің (сөйлеудің) дамымауының сыртқы белгілерін сипаттауға, сөйлеудің бұзылған компоненттерін анықтауға мүмкіндік береді (жалпы дамымау, фонетикалық-фонемалық дамымау және т.б.) және практикалық мәселелерді шешеді: топтарды жинақтау және сөйлеу патологиясының сипатын анықтау үшін алғышарттар жасау. Сөйлеу бұзылыстарының себептерін түсіндіруге бағытталған медициналық деректер, клиникалық сипаттамалар сөйлеу терапиясының диагнозын нақтылауға ықпал етеді (клиникалық және педагогикалық жіктеу).

Бүкіл медициналық-педагогикалық кешенді оның әсер ету сипатына қарай екі бөлікке бөлуге болады: емдік-сауықтыру және түзету-білім беру.

Негізінен дәрігерлер жүргізетін емдік-сауықтыру жұмыстарының негізгі міндеті — сөйлеу қабілеті бұзылған балалардың жүйке жүйесі мен физикалық денсаулығын нығайту және жақсарту, олардың психофизикалық жағдайындағы патологиялық көріністерді жою (неврологиялық микросимптоматиканың әлсіреуі, вегетативті жүйке жүйесінің бұзылуы, моториканың бұзылуы және т.б.).

Дизартриясы бар балаларды емдеу-сауықтыру жұмыстарына мыналар жатады:

- * жалпы гигиеналық іс-шаралар;
- * дәрі-дәрмекпен емдеу;
- * психотерапия;
- * физиотерапия;
- * емдік дене шынықтыру (ЕДШ) және (немесе) емдік ырғақ;
- * массаж;
- * шынықтыру процедуралары;
- * су процедуралары.

Жалпы гигиеналық іс-шаралар: оқу мен емдеу үшін қолайлы жағдай жасау, күннің дұрыс режимін ұйымдастыру, дұрыс тамақтану, ұйқыны қалыпқа келтіру; физикалық және еңбек тәрбиесі балаға жағымды әсер етеді, оның сөйлеуі мен психикасының жағдайын жақсартады.

Дәрі-дәрмекпен емдеу сараланған түрде жүзеге асырылады, оған жалпы күшейтетін және арнайы, қатаң жеке терапия кіреді. Қалпына келтіретін емдеу барлық дерлік балаларға тағайындалады: мультивитаминдер, кальций, фосфор, глюкоза, гематоген. Дәрі—дәрмекпен емдеу 1,5-2 ай курс бойынша жүргізіледі (мысалы, ми жасушаларында энергия алмасуын белсендіретін ноотропиктерді қолдану, осылайша олардың қызметін ынталандыру) [Мастюкова, 1997]. Оны физиотерапиялық емшаралармен, массажбен және ЕДШ-мен біріктіру пайдалы. Психотерапияны қолдану психологтың әр баланың психикалық жағдайының ерекшеліктерін зерттеуінен және онымен жұмыс істеудің оңтайлы құралдары мен әдістерін таңдауынан тұрады.

Жалпы гигиеналық іс-шаралар: оқу мен емдеу үшін қолайлы жағдай жасау, күннің дұрыс режимін ұйымдастыру, дұрыс тамақтану, ұйқыны қалыпқа келтіру; физикалық және еңбек тәрбиесі балаға жағымды әсер етеді, оның сөйлеуі мен психикасының жағдайын жақсартады.

Логопедиялық іс-шараларды емдік терапиямен біріктіру үлкен рөл атқарады.

Дизартриялық сөйлеу бұзылыстары бар балаларды емдеу моториканың табиғи онтогенезін ескере отырып жүргізіледі, ол 2 фазадан тұрады.

Бірінші кезең. Орталық жүйке элементтерінің морфологиялық жетілуі: өткізу жолдарының миелинациясы жүреді, ол негізінен екі-үш жасқа дейін аяқталады, ал церебральды сал ауруы бар балаларда ол бірнеше жылға кеш болады. Сондықтан невропатолог баланы емдеуді мүмкіндігінше ертерек бастайды. Бұл кезеңде балаға миелинацияға, метаболизмді жақсартуға ықпал ететін дәрі-дәрмектер беріледі. Жалпы күшейтетін, десенсибилизациялайтын, седативті, дегидратациялық емдеу, мұрын қуысын (носоглотка) қалпына келтіру және т.б. келесі логопедия үшін қажетті дайындық шаралары болып табылады.

Екінші кезең. Онтогенез - үйлестіру деңгейлерінің қызметін функционалды дамыту және реттеу. Бұл кезеңде сөйлеу моторикасының қалыптасуы әрдайым прогрессивті бола бермейді. Бұл кезеңде дәрілік және логопедиялық әсерді біріктіру әсіресе маңызды болып көрінеді. Өлі күнге дейін толық және барлық өлі жасушаны, оның аксонын қалпына келтіретін, жүйке-бұлшықет аппаратындағы тонус пен өткізгіштікті ұзақ уақыт қалыпқа келтіретін құралдар жоқ. Дегенмен, оның әр буынында ацетилхолин метаболизміне, орталық жүйке жүйесінің биохимиялық және физиологиялық процестеріне әсер ететін дәрі-дәрмектердің жоғары қоры бар. Мұның бәрі дизартриялық бұзылулардағы қалпына келтіру, компенсаторлық процесс үшін оң жағдайларды қалыптастырады.

Дизартриялық бұзылыстарды емдеуде физиотерапия маңызды рөл атқарады. Абсолютті ынталандыруларда жұмыс істей отырып, физикалық факторлар жүйке жүйесінің әртүрлі бөлімдерінің функционалдық жағдайының өзгеруін тудырады, бұзылған физиологиялық тепе-теңдікті қалпына келтіруге, қан айналымы жағдайларын, тін алмасу процестерін жақсартуға көмектеседі.

Тек кешенді медициналық-педагогикалық іс-шаралар дизартриясы бар балаларға ауызша қарым-қатынастың нақты ықтималдығына кепілдік бере алады.

Дизартриямен балалармен жұмыстың негізгі бағыттары:

1. Дыбысты дұрыс айтуға дайындық, яғни артикуляциялық моториканы, сөйлеу тынысын дамыту, сөйлеудегі дыбыстарды қою және бекіту.

2. Фонемалық қабылдауды дамыту, дыбыстық талдау дағдыларын қалыптастыру.

3. Сөйлеудің просодикалық жағын қалыпқа келтіру, яғни ырғақтың, әуеннің және сөйлеудің интонациялық жағының бұзылуын жеңу. Сөйлеудің жалпы дамымауының көріністерін түзету.

Дизартриямен ауыратын балалардың дыбыстық айтылуын жоюдың басты мақсаты - сараланған айтылымға қол жеткізу. Дыбысты айтудағы кемшіліктердің басты себебі сөйлеу аппараты мүшелерінің толық немесе ішінара статикалық орналасуы болғандықтан, логопедтің басты назары артикуляциялық аппарат мүшелерінің қозғалғыштығын дамытуға бағытталуы керек.

Бет бұлшықеттерінің иннервациясын жақсарту, беттің және артикуляциялық аппараттың тырысуын жеңу үшін бүкіл бет бұлшықеттеріне массаж жасалады. Сонымен қатар, бетті шапалақтау қолданылады. Сонымен қатар, ерінді үнемі уқалау, еріннің қозғалыстарын басу, жабық ерінді аздап қысу, ерінді көлденең және тік бағытта механикалық жақындату, ауыздың бұрыштарындағы дөңгелек соққылар қолданылады. Жұмсақ таңдай бас бармақтың немесе сұқ саусақтың ішкі жағымен алдыңғы жағынан артқа қарай уқаланады. Массаждың ұзақтығы - екі минуттан аспайды.

Дизартрияда негізгі бұзылыс сөйлеу аппаратының бұлшық еттерінің тырысуы мен парезіне байланысты сөйлеудің фонетикалық жағының бұзылуы болып табылады, сонымен қатар сөйлеудің фонетикалық жағын ғана емес, сөйлеудің лексикалық қорын және грамматикалық құрылымын сақтамау тән.

Сабақтардағы жүктеме, оның түрі мен ұзақтығы сөйлеу бұзылыстарының ауырлығымен ғана емес, сонымен қатар баланың психикалық және соматикалық жағдайының ерекшеліктерімен де байланысты.

Сөйлеу кемістігін бағалауға педагогикалық көзқарас логопедиялық түзету және білім беру процесінде жетекші бағыт ретінде анықтауға мүмкіндік береді.

Түзету және тәрбие жұмысының негізгі міндеттері: сөйлеу ақауларын, сондай-ақ жалпы сөйлеу бұзылуынан зардап шеккен балалардағы психологиялық өзгерістер мен ауытқуларды жою.

Педагогикалық құралдармен логопед бір жағынан баланы дұрыс сөйлеу дағдыларына, екінші жағынан үйлесімді дамыған, толыққанды тұлғаға тәрбиелейді.

Мектеп жасына дейінгі балалармен логопедиялық жұмыс түрлері:

– сөйлеу тілінде бұзылыстары бар (ЖТК, дизартрия, т.с.с.) балаларды психологиялық-педагогикалық зерттеу;

– логопедиялық жұмыста әртүрлі мамандардың (дәрігерлер, тәрбиешілер, музыкалық қызметкер, психолог, түзету педагогы, ЕДШ бойынша нұсқаушы, массажист) ынтымақтастық қызметін ұйымдастыру және пайдалану;

– дизартриясы бар баланың микроәлеуметтік ортасымен консультативті-әдістемелік жұмыс (ең алдымен, ата-аналармен жұмыс);

– логопедтік сабақтар жүйесі;

– логопедтік ырғақ бойынша сабақтар жүйесі.

Қазіргі уақытта логопедиялық әсер ету екі бағытта жүзеге асырылады: тікелей және жанама.

Тікелей логопедиялық әсер ету топтық және жеке сабақтар кезінде жүзеге асырылады, олар сенсорлық функцияларды, есту қабілетін, қол, саусақ, бет, артикуляциялық моториканы, фонемалық қабылдауды, дыбысты айтудың бұзылуын түзетуді, пассивті және белсенді сөздікті кеңейтуді, балалардың байланыстырып сөйлеуін қалыптастыруды, фразаның грамматикалық құрылымын жетілдіруді, тыныс алу мен сөйлеудің қарқыны мен ырғағын қалыпқа келтіруді қарастырады. Сонымен қатар, зияткерлік қабілеттер дамиды, жан-жақты үйлескен тұлға қалыптасады.

Жанама логопедиялық әсер ету - бұл бала мен оның жақын ортасы үшін барлық режимдік сәттердің логопедиялық жүйесі.

Түзету шараларының кешенінде мотор функцияларын дамытуға ерекше рөл беріледі, өйткені бірқатар авторлардың пікірінше [Жукова, Мастюкова, Филичева, 1990] мотордың дамуын ерте ынталандыру және қозғалыс бұзылыстарын түзету орталық жүйке жүйесінің ерте органикалық зақымдануы бар балаларда сөйлеудің жалпы дамымауының алдын алуға көмектеседі. Ән айту және музыкалық сүйемелдеумен ойындар үлкен маңызға ие. Сондықтан логопедиялық түзету мақсатында жүзеге асырылатын музыкалық-қозғалыс, сөйлеу-мотор, музыкалық-сөйлеу тапсырмалары мен жаттығулар жүйесі болып табылатын логопедияның маңызды бөлімі логопедиялық ырғақ болып табылады. Логопедиялық ырғақ сөйлеу қабілеті бұзылған баланың жеке басын қайта тәрбиелеуге, оның әлеуметтік бейімделуіне ықпал етеді [Волкова, 2003].

Логопедтің ата-аналармен және педагогтармен консультативтік-әдістемелік жұмысы балаға дұрыс көзқарас қалыптастыруға және логопедиялық жұмыстан тыс баланың өзіндік жұмысын ұйымдастыруға, сөйлеудің ауыр бұзылыстарының мәні мен себептері және оларды жою әдістері, сөйлеу сабақтарының бағыты, түзету және педагогикалық процесте ата-аналар мен мұғалімдердің рөлі туралы әңгімелер циклін өткізуге бағытталған.

Қызметтің жалпы теориясына сүйене отырып [Выготский, 2001; Леонтьев, 1972; Запорожец, 1967 және т.б.] және оның сыртқы процестер мен сыртқы әрекеттерден ішкі ақыл - ой әрекеттерінің пайда болуы туралы ережелері [Гальперин, 1985], барлық педагогтардың назарын логопед танымдық маңызы бар пәндік-практикалық және ойын іс-әрекетінің кең түзету мүмкіндіктеріне бағыттайды.

Түзету және педагогикалық жұмыс негізінен ұжымда жүзеге асырылады, бірақ жеке тәсіл мен дидактиканың басқа да негізгі принциптерін (жүйелілік пен дәйектілікті, саналы белсенділікті, көрнекілікті, беріктікті және т. б.) жүзеге асыру туралы ұмытпау керек.

Осылайша, ақау құрылымының көп деңгейлі болуы, тілдік және тілдік емес белгілерінің болуы сөйлеу қабілеті бұзылған балаларға арналған арнайы балабақшаларда емдік-сауықтыру және түзету (логопедиялық) жүйесінде жүзеге асырылатын баланың жеке басына көп бағытты әсер етеді.

Қазіргі заманғы емдік-сауықтыру кешенді әдістемені қолдану ерекшеліктері көбінесе баланың жасына және оның әлеуметтік бейімделу деңгейіне байланысты.

Мектеп жасына дейінгі балалармен педагогикалық және тәрбие жұмысына жаппай балабақшадағы балаларды оқыту мен тәрбиелеудің міндетті бағдарламасы кіреді.

Әлеуметтік орта дизартрияны түзету жеңу динамикасында маңызды рөл атқарады, сондықтан қоршаған ортаның теріс әсерінің зияндылығын түсіндіру және баламен қарым-қатынасын қалыпқа келтіру үшін логопед, тәрбиешілер, музыка жетекшісі, дәрігер тікелей қоршаған ортамен тығыз байланыс орнатуы керек. Баланың жасына және ол тәрбиеленетін мекемеге қарамастан, барлық логопедиялық және медициналық іс-шаралар бір-бірімен тығыз байланысты болуы керек.

Кешенді түзету әдісінің тән ерекшелігі - мектеп жасына дейінгі баланың физиологиялық дамуы мен жетекші қызметіне байланысты әртүрлі аспектілерде дизартрияны қарастыру тенденциясы. Логопедиялық жұмыстағы емдік-сауықтыру шаралары білім беру, оқыту және түзету мәселелерімен бірлікте қарастырылады.

Дизартрияны түзету шараларын қамтитын емдік-сауықтыру шараларының түпкі мақсаты – дизартриясы бар бар баланы толық әлеуметтік оңалту. Бұл тұжырымдаманың құрылымына жүйке жүйесі мен тұтастай алғанда денені сауықтыру және нығайту, жеке тұлғаны қайта тәрбиелеу, оқуға дайындық мақсатында сөйлеудің коммуникативті функциялары мен әлеуметтік қатынастарды дамыту, жалпы білім беретін мектеп жағдайында белсенді әлеуметтік қызмет кіреді.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Лопатина, Л. В. Преодоление речевых нарушений у дошкольников (коррекция стертой дизартрии). Л.В. Лопатина, Н.В. Серебрякова. – СПб. : Изд-во «СОЮЗ», 2000. – 192 с.
2. Серебрякова, Н. В. Преодоление речевых нарушений у дошкольников (коррекция стертой дизартрии). – СПб. : Союз, 2001. – 191 с.
3. Лалаева, Р. И. Логопедическая работа в коррекционных классах. – М. : Владос, 2013. – 224 с.
4. Карелина И.Б. Логопедическая работа с детьми с минимальными дизартрическими расстройствами <https://www.dissercat.com/content/logopedicheskaya-rabota-s-detmi-s-minimalnymi-dizartricheskimi-rasstroistvami>

ӘОЖ 573

ЖОҒАРЫ ОҚУ ОРЫНДАРЫНА АРНАЛҒАН «БИОЛОГИЯ ПӘНІН ОҚЫТУДА ЦИФРЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ҚОЛДАНУ» БОЙЫНША ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕ ЭЛЕКТРОНДЫҚ ОҚУЛЫҚ ДАЙЫНДАУ

Дауренбекова Ш. Ж., Махмут Ж.А.

І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қаласы

E-mail: shdaurenbekova@mail.ru

Қазіргі уақытта жоғары білім беру саласындағы электрондық оқулықтардың орны мен рөлі өсті. Бұған қашықтықтан оқыту нысанын енгізу, сондай-ақ пандемия кезінде күндізгі оқу нысанының білім алушылары үшін қолданылған онлайн формат ықпал етті.

Бұл зерттеу жұмысында биология мамандығының студенттеріне арналған электронды оқулықты қолдану ерекшелігі қарастырылған.

Зерттеу барысында "Өсімдіктер физиологиясы" электронды оқулығы әзірленді және оқу процесінде сыналды. Электрондық оқулық білім беру процесін цифрландыру пәндерінің бірі болып табылатыны және пән ерекшелігін ескере отырып, онлайн оқыту процесін ұйымдастырудың тиімділігін арттыруға ықпал ететіні анықталды.

Тірек сөздер: *Өсімдіктер физиологиясы, электрондық оқулық, қашықтықтан оқыту, цифрландыру, онлайн оқыту, модуль, виртуалды бейне, гиперсілтеме.*

В настоящее время место и роль электронных учебников в сфере высшего образования выросла. Этому способствовало как введение дистанционной формы обучения, так и онлайн формат, который был применен во время пандемии для обучающихся очной формы обучения.

В настоящей работе рассмотрена особенность применения электронного учебника для студентов специальности биология.

В ходе исследования разработан электронный учебник «Физиология растений» и апробирован в учебном процессе. Установлена, что электронный учебник является одним из предметов цифровизации образовательного процесса и способствует повышению эффективности организации процесса онлайн обучения с учетом предметной специфики.

Ключевые слова: *Физиология растений, электронный учебник, дистанционное обучение, цифровизация, онлайн обучение, модуль, виртуальное видео, гиперссылка.*

Currently, the place and role of electronic textbooks in higher education has grown. This was facilitated by both the introduction of distance learning and the online format that was used during the pandemic for full-time students.

In this paper, the peculiarity of the use of an electronic textbook for students of the specialty biology is considered.

In the course of the research, an electronic textbook "Plant Physiology" was developed and tested in the educational process. It is established that the electronic textbook is one of the subjects of digitalization of the educational process and contributes to improving the efficiency of the organization of the online learning process, taking into account the subject specifics.

Key word: Plant physiology, electronic textbook, distance learning, digitalization, online learning, module, virtual video, hyperlink.

Қазіргі уақытта жоғары білім беру саласындағы электрондық оқулықтардың орны мен рөлі өсті. Бұған қашықтықтан оқыту нысанын енгізу, сондай-ақ пандемия кезінде күндізгі оқу нысанының білім алушылары үшін қолданылған онлайн формат ықпал етті.

Алайда, электронды оқыту құралдарын, әсіресе интернет - технологиялар негізінде оқу курстарын құру және ұйымдастыру оңай емес, ол технологиялық және әдістемелік міндет болып табылады. Соған қарамастан, компьютерлік оқу-әдістемелік материалдар индустриясы олардың қажеттілігі мен әлеуметтік маңыздылығына байланысты кеңеюде. Мысалы, компьютерлік оқыту құралдары жеке тұлғаға бағытталған оқыту жүйесі үшін өте маңызды. «Өсімдіктер физиологиясы» пәні бойынша қазақ тіліндегі электронды оқулықтарды шығару өзекті болып табылады, себебі электронды оқулыққа деген қажеттілік бар екені сөзсіз және бұл пән бойынша электронды оқулықтардың мүлдем жоқтығы немесе олардың санының шектен тыс көп болуы жеткіліксіз.

Оқулық – оқытудың негізгі құралы, белгілі бір оқу пәнін оқытуға арналған, студенттер меңгеруі тиіс білімнің жүйелі түрде баяндалуын қамтиды. Электрондық оқулық негізінен оқу және таным құралы болып табылады, оның құрылымы мен мазмұны оны пайдалану мақсаттарына байланысты. Ол репетитор, тренажер және нұсқау құралы. Ол тәрбие саласында қолдануда және қашықтықтан оқыту жүйесінде қолданғанда ерекше маңызға ие болады.

Оқулықтың классикалық «қағаз» нұсқасынан айырмашылығы, электронды оқулық материалды тізбектей, сызықтық зерделеуге бағдарланбайтын оқыту стиліне арналған. Электрондық оқулықтың оқу-ақпараттық мәтіні мазмұны жағынан анық, иерархиялық құрылымда болуы керек.

Биология – мектептегі ең маңызды пәндердің бірі. Классикалық оқу құралын пайдалану барысында күрделі терминдерге, ғылыми теориялар анықтамасына визуалды бейнелеудің болмауына байланысты оны зерттеп, анықтау студенттерге қиын болуы мүмкін. Студенттер әрқашан оқытудың стандартты оқулықтарын қолдану барысында оны түсініп, есте сақтай алмайды. Мұның негізгі себептері:

- Қалыптаспаған абстрактілі ойлау;
- Көзге көрінбейтін элементтерді, байланыстарды және тәуелділіктерді қабылдай алмау;
- Есте сақтаудың, зейіннің жеткіліксіз дамуы;

Зерттеу жұмысының мақсаты – «Өсімдіктер физиологиясы» пәні бойынша қазақ тілінде жоғары білім беру жүйесінде пайдалану мақсатында қолжетімді электронды оқулық шығару. Осылайша, аталған оқу құралдарының негізінде студенттерге оқытылатын бағдарламалық материалдың мәнін түсінуге және есте сақтауға көмектесу. Осыған орай, студенттердің білім саласындағы ең көп қиындықтар туғызатын биология бөлімдерін анықтау қажет. Студенттерге жасыл өсімдіктің негізгі физиологиялық және биохимиялық процестерінің табиғаты, олардың өсімдік организмнің ұйымдасуының әртүрлі деңгейлеріндегі реттелу механизмдері және қоршаған ортамен қарым-қатынасының негізгі заңдылықтары туралы заманауи түсініктер беру арқылы зерттелген материалдың тиімділігіне талдау жасау [1].

Бұл мақсатқа жету үшін келесі міндеттерді шешу қажет:

- оқу процесінде электрондық оқулықты құрастырудың және оны пайдаланудың тиімділігін зерттеу;
- «Өсімдіктер физиологиясы» пәні бойынша қазақ тілінде электронды оқулық даярлау.

Зерттеу жұмысының ғылыми-практикалық құндылығы «Өсімдіктер физиологиясы» пәнінен қазақ тілінде электронды оқулықтар даярлау және даярланған электрондық оқу

құралын биология, экология, агрономия мамандығының студенттеріне, жас мамандар мен магистранттар қолдана алады.

Биология мамандықтары бойынша көптілді білім беруді қамтамасыз ету үшін жағдай жасау мақсатында «Биохимия» және «Молекулалық биология» пәндері бойынша ағылшын тілінде оқулықтар қолданысқа ие болып отыр. Осыған орай, биология, химия, экология және басқа да жаратылыстану саласында білім алатын студенттерге тиімділігі жоғары қазақ тілінде электрондық оқу құралын даярлау қажеттілігі басым болып отыр.

Оқу үрдісінде электронды басылымдардың алатын орны ерекше. Олар қазіргі уақытта білім беру саласы өнімдерінің ең жылдам дамып келе жатқан кластарының бірі болып табылады. Олардың саны тез өсуде, сапасы да үнемі жақсаруда. Электрондық оқулықтар немесе электрондық білім беру ресурстары – бұл студенттердің осы саладағы дағдыларын меңгеруін қамтамасыз етуге қабілетті, тиісті пән бойынша реттелген білім жиынтығын қамтитын электрондық басылымдар [2]. Айта кету керек, электрондық оқулық PDF немесе HTML форматындағы кітап емес, оның мүмкіндіктері мазмұн кестесінен қажетті тарауға сілтеме арқылы шарлау мүмкіндігімен шектеледі. Электрондық оқулықтың безендірілуі, ақпараттың толықтығы, әдістемелік құралдарының сапасы, техникалық көрсеткіштерінің сапасы, баяндалуының анықтығы, жүйелілігі жоғары деңгейде болады. Электрондық оқулық жай оқулық емес, пән мұғалімін алмастыра алатын өзіндік оқу құралы [3]. Ол тұрақты аудиториялық сабақтарға, яғни қашықтықтан білім алатын студенттерге де, кешкі бөлімде оқитын студенттерге де таптырмас көмекші құрал болып табылады.

Қағаз оқулықтың классикалық нұсқасынан айырмашылығы, электронды оқулықта материал сызықтық емес, иерархиялық құрылымды түрде беріледі. Жоғарғы деңгейде оқытылатын пәннің негізгі ұғымдарын білдіреді. Төменгі деңгейде негізгі анықтамалар егжей-тегжейлі нақтыланады. Көпдеңгейлік және модульдік студентке пәнді әр түрлі тереңдікте меңгеруге мүмкіндік береді.

Жоғары оқу орындарына арналған өсімдіктер физиологиясы пәніне арналған қазақ тілінде даярланатын электрондық оқулықтың артықшылықтары:

- Студенттің жеке қажеттіліктеріне бейімделу, яғни мәтіндік және гипермәтіндік құрылымдарды пайдалана білу. Сонымен қатар, қажет болған жағдайда, кадр құрылымын пайдалануға болады, бірнеше парақтан бір беттік біріктірілген ақпаратты көру үшін (мазмұн, анықтамалар мен сандар тізімі).

- Қосымша мүмкіндіктерді пайдалану. Әдетте электронды оқулықтар бірнеше бөліктерден тұрады: мәтіндік (аудио) бөлік, графикалық бөлік (фигуралар, диаграммалар, сызбалар, кестелер), анимация, бейне және аудио жазбалар және модульдік негізде құрастырылады. Компьютерлік анимацияны қолдану макро- және микроәлемнің күрделі графиктерін, схемаларын және құбылыстарын елестетуге мүмкіндік береді, бұл қарапайым оқулықтарды пайдалану кезінде мүмкін емес [4]. Осының арқасында оқу процесінде өткізілетін пән студенттер үшін ең қызықты және есте қалатын пәнге айналады, бұл студенттердің материалды толыққанды игеруіне тиімді.

- Электрондық оқулықтың өзінде де, одан тыс жерде де қарапайым және ыңғайлы іздеу жүйесі бар. Гиперсілтемелерді пайдалана отырып, оқулықтың мәтіні (суреттері мен сызбалары) арқылы көріп, қажетті ақпараты бар интернеттегі веб-сайтқа да өтуге болады. Сонымен қатар, желілер студентке жұмыс орнында болған кезде басқа студенттермен байланысу мүмкіндігін береді.

- Білімді бақылаудың қарапайымдылығы мен объективтілігі. Тест тапсырмалары студенттердің білімін тез және бейтарап бағалауға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, сұрақтардың кездейсоқ орналасуының арқасында тест нұсқалары жеке орналасады және қайталанбайды. Сондай-ақ студент өз біліміне назар аудара отырып, тесттердің қиындық деңгейін таңдай алады.

- Ақпаратты қабылдау кеңейеді. Көру мүшесі ақпаратты қабылдауда үлкен рөл атқаратынын бәрі біледі, ол біз қабылдайтын ақпараттың шамамен 90% құрайды.

Қабылдаудың дыбыстық жолы шамамен 9%, қалған сезім мүшелері тек 1% құрайды. Осыған сүйене отырып, электронды оқулық – білім алудың ең тиімді жолы деген қорытынды жасауға болады.

Осыған орай, жоғары оқу орындарына арналған өсімдіктер физиологиясы пәніне арналған қазақ тілінде даярланатын электрондық оқулықтың сараптамасы арқылы оның практикалық құндылығы жоғары деген қорытынды жасауға болады. Бұл аталған электронды оқу құралы әртүрлі тәсілдермен ақпарат беріп қана қоймай, сонымен қатар өз бетінше жұмыс істеуге көбірек мүмкіндік береді. Сондықтан сапалы құрастырылған электронды оқулық XXI ғасырда мамандардың бәсекеге қабілеттілігін арттыра отырып, ақпараттық оқыту технологияларының негізгі буынына айнала алады.

Электронды оқулық бір мезгілде зертханалық жұмыстарды және сынақтарды қамтуы мүмкін; сонымен бірге білім беру және оларды басқару үшін бағдарламалық қамтамасыз етеді. Электрондық оқулық – белгілі бір типтегі абзацтардың жинағы. Бұлар: анықтамалар, теоремалар, түсіндірулер, мысалдар, дәлелдер, алгоритмдер және т.б. Бұл ғылыми-зерттеу жұмысында әзірленген жүйе абзацтардың екі негізгі түрінен - анықтамалар және теоремаларды құрайды.

Электрондық оқулық классикалық оқулықпен салыстырғанда көбірек иллюстрацияларды, бейнефильмдердің фрагменттерін пайдалануға болады немесе виртуалды бейнелі панорамаларын пайдалануға болады, олардың көмегімен біз қоршаған ортаның толық кескін-келбетін, бейнесін көре аласыз. Компьютер экраны, соның ішінде дыбыс көздері, белгілі бір объектілерді егжей-тегжейлі қарастырады, тіпті олардың сипаттамасын оқиды немесе сол ақпаратты тыңдайды (оларды қарастыруды жалғастырады) [4].

Ақпаратты ұсынудың бұл әдісін сипаттаушы ақпараты бар оқу пәндерінде кеңінен қолдануға болады.

Студенттің өзін-өзі тәрбиелеуге арналған оқу материалдарын қамтитын электрондық оқулықтың өзі дербес тақырыптарға – модульдерге бөлінеді, олардың әрқайсысы белгілі бір тақырыптық саланың тұтас көрінісін береді, бұл оқу үдерісін дараландыруға ықпал етеді, яғни студент оқыту нұсқаларының ішінен таңдай алады: пән бойынша толық курсты оқу немесе тек белгілі бір тақырыптарды оқу. Бірінші нұсқаны таңдаған кезде студент материалды меңгерген сайын келесі модуль жіберіледі, осылайша курсты аяқтаған кезде студентте осы пән бойынша толық электронды оқулық болады.

Әрбір модуль мыналарды қамтиды: тақырыптың атауы; оқу сұрақтары және олардың нормативті сыйымдылығы; сабақтың мақсаты; модуль тақырыбын оқып-үйрену реті мен бірізділігі бойынша әдістемелік нұсқаулар; пайдаланылған оқу материалдары; өзін-өзі тексеру жаттығулары мен тестілері, сондай-ақ дұрыс жауаптарға сілтемелер, осылайша студенттер оқу материалын түсінгенін тексере алады және оқуды басқара алады; қорытынды бақылауға арналған жаттығулар мен тесттер [5].

Электрондық оқулықтың құрылымын қарастырайық. Бұл оқу құралы әрі қарай студенттерге негізгі біліммен, оның құндылығымен, ең алдымен, тақырыптық мазмұнымен қызмет етеді. Оқулық мыналардан тұрады: титулдық бет; мазмұны (мазмұны); оқу материалын толық көрсету; кері сынақ; глоссарий; пайдаланылған көздер тізімі. Оқу құралының барлық материалдары және оның бағдарламалық құралы бір лазерлік дискіде орналасқан.

Өсімдіктер физиологиясы курсы биологиялық пәндердің ішіндегі ең күрделі ғылым саласы болып саналады. Өсімдіктердің басқа организмдерден айырмашылығы, ол жарық энергиясын пайдалануға негізделген автотрофты қоректенуінде, жасушаларда негізінен целлюлозадан тұратын тығыз қабықшалардың болуымен ерекшеленеді. Өсімдіктер физиологиясы қарқынды дамып келе жатқан ғылым, оны көптеген ғылыми қоғамдар, басылымдар, симпозиумдар мен конференциялар дәлелдейді.

Пән бойынша негізгі оқу материалының модулі келесі тақырыптар бойынша жасалған:

Модуль 1. Өсімдіктер физиологиясына кіріспе. Өсімдіктер физиологиясының пәні, мақсаты және міндеттері. Өсімдік физиологиясының әдістері мен әдістемесі. Өсімдік

физиологиясының агрономиялық ғылымдармен және селекциямен, сонымен қатар қазіргі заманғы басқа да биологиялық пәндермен байланысы. Өсімдік реттелуі (клеткаішілік және организмдік); генетикалық, мембраналық, трофикалық, гормондық, электрофизиологиялық.

Модуль 2. Өсімдіктердің су режимі. Өсімдіктер тіршілігіндегі судың рөлі. Су потенциалын анықтау әдістері. Жасушалардың сумен қанығуына байланысты осмостық параметрлерінің өзгеруі. Жасушадағы судың формалары: бос және байланысқан сулар, олардың физиологиялық рөлі. Тамыр жүйесі суды сіңіретін орган ретінде. Суды қабылдау және тамырдағы қозғалысы: жолдары мен механизмдері. Транспирация, оның мағынасы; Жапырақ транспирация мүшесі ретінде. Өсімдік арқылы судың қозғалу жолдары мен механизмдері. Өртүрлі экологиялық топтағы өсімдіктердің су алмасу ерекшеліктері.

Модуль 3. Фотосинтез. Фотосинтездің жарық және қараңғы фазаларының болуының дәлелі. Фотосинтездеуші организмдердің пигменттік жүйелері. Екі пигменттік жүйе (PSI және PSII): құрамы, қызметі, локализациясы. Фотосинтетикалық бірлік. Реакция орталығы. Фотосинтездің ЭТК: электрондардың циклдік және циклдік емес тасымалдануы (фотосинтездің жеңіл кезеңі). Фотофосфорлану: циклдік және циклдік емес. Фотосинтездің қараңғы кезеңі: Кальвин-Бенсон циклінің реакцияларының химиясы. Фотосинтездегі тәуліктік және маусымдық өзгерістер. Фотосинтез, өсімдіктердің өсуі және өнімділігі.

Модуль 4. Тыныс алу және оның өсімдіктер тіршілігіндегі рөлі. Тыныс алудың негізгі кезеңдері және олардың жасуша асты локализациясы. Анаэробты тыныс алу фазасы (гликолиз): кезеңдері және энергияның шығуы. Аэробты тыныс алу кезеңі. Кребс циклі, энергияның шығуы. Өсімдіктердің тыныс алуының ЭТК, оның ерекшеліктері. Тотықтырғыш фосфорлану: механизмдері және энергия тиімділігі. Тыныс алудың пентозофосфатты жолы, оның маңызы.

Модуль 5. Минералды қоректену. Макроэлементтер – олардың физиологиялық рөлі. Жоғары сатылы өсімдіктердің азот алмасуы. Өсімдік тіршілігіндегі микроэлементтер. Иондардың жасушаға түсу механизмі. Мембрана арқылы ионның тасымалдануы: пассивті және белсенді. Тамыр минералды элементтерді сіңіру мүшесі ретінде. Минералды қоректену экологиясы.

Модуль 6. Өсімдіктердің өсуі мен дамуы. Жоғары сатыдағы өсімдіктердің онтогенезінің кезеңдері. Өсімдіктердің өсу типтері және негізгі вегетативтік мүшелердің морфогенезі. Өсу қозғалыстары. Гиббереллин фитогормондарының ашылуы және жалпы қасиеттері. Цитокининдер. Табиғи және синтетикалық фитогормондар. Өсімдіктердегі ашылуы, құрылымы, күтімі, синтездеу орындары, тасымалдануы және таралуы. Физиологиялық белсенділік және әсер ету механизмдері. Фитогормондар – өсу ингибиторлары: абсциз қышқылы және этилен [6].

Бұл оқулықтар теориялық материалдан, өзін-өзі бақылауға арналған тапсырмалардан, тест тапсырмаларынан, иллюстрациялардан, кестелерден және осы пән бойынша қазақ тілінде сөздік қорын бекітуге арналған тапсырмалардан тұратын электронды оқулықтар болып табылады.

Жоғары оқу орындарына арналған «Өсімдіктер физиологиясы» пәнінен қазақ тілінде даярланған электрондық оқулықты білім саласына қолданысқа ұсынуға болады. Даярланған «Өсімдіктер физиологиясы» электронды оқу құралын білім саласының барлық мамандары ғылыми-зерттеу жұмыстарына да, жоғары оқу, орта білім беру саласының мамандары да қолдана алады.

Қорытындылай келе, жоғары оқу орындарына арналған «Өсімдіктер физиологиясы» пәніне арналған қазақ тілінде даярланатын электрондық оқулықтың сараптамасы арқылы оның практикалық құндылығы жоғары деген қорытынды жасауға болады. Бұл аталған электронды оқу құралы өртүрлі тәсілдермен ақпарат беріп қана қоймай, сонымен қатар өз бетінше жұмыстар атқаруға көп мүмкіншілік береді. Электрондық оқулық арқылы классикалық оқулықпен салыстырғанда көбірек иллюстрацияларды, бейнефильмдердің фрагменттерін немесе виртуалды бейнелі панорамаларын пайдалануға болады және де

қоршаған ортаның толық кескін-келбетін, бейнесін көре аламыз. Даярланатын «Өсімдіктер физиологиясы» электронды оқу құралын білім саласының барлық мамандары ғылыми-зерттеу жұмыстарына да, жоғары оқу орындарының сабақтарына да қолдануға тиімді. Бұл бағдарламалық құралдың басты артықшылығы - ұсынылған материалдың кез-келген жағдайда қолжетімділігі. Осыған орай, сапалы құрастырылған электронды оқулық жаратылыстану мамандарының білім дәрежесінің бәсекеге қабілеттілігін арттыра отырып, ақпараттық оқыту технологияларының негізгі құралы ретінде қазіргі таңда үлкен қолданысқа ие бола алады.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Абдулина, Е.Л. Общесистемные требования к электронным учебным материалам: лекция // <http://www.cctpu.edu.ru/conf/sec7/tez02.htm>
2. Баранова, Ю.Ю. Методика использования электронных учебников в образовательном процессе / Ю.Ю. Баранова // Информатика и образование. - 2000. - № 8. - С. 43-47.
3. Голицына, И.Н. Эффективное управление учебной деятельностью с помощью компьютерных информационных технологий / И.Н. Голицына // Education Technology & Society. - 2003. - № 6. - С. 77-83.
4. Григорьев, С.Г. Иерархические структуры как основа создания электронных средств обучения / С.Г. Григорьев, В.В. Гриншкун // Информатика и образование. - 2004. - № 7. - С. 96-98.
5. Иванов, В.Л. Структура электронного учебника / В.А. Иванов // Информатика и образование. - 2001. - № 6. - С. 12-15.
6. Краснова, Г.А. Технологии создания электронных обучающих средств / Г.А. Краснова. - М. : МГИУ, 2003. - 223с.

ӘОЖ 336.13

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҚАРЖЫ ОРТАЛЫҚТАРЫНЫҢ ЖАҒАНДЫҚ ИНДЕКСІНДЕГІ ЖАҒДАЙЫН ТАЛДАУ

Демізақ Б.Б., магистрант

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті. Түркістан қ.

E-mail: balzhan.demizak@ayu.edu.kz

Бұл мақалада халықаралық қаржы орталықтарының жаһандық индекстерінің бірі GFCI, Z/Yen рейтингі қарастырылады. Зерттеудің қорытынды есептік бағалаулары Астана Халықаралық қаржы орталығын, әлемнің негізгі қаржы орталықтарының біріне айналдыру барысында жасалып жатқан жұмыстардың және мемлекеттік бағдарламаның нәтижелерінің көрсеткіштері айқындайды. Қазақстан астанасының 2020-2021 жылдардағы рейтингінің төмен болуының себептерін талдау осы мақаланың негізгі мақсаты болып табылады. Зерттеуде динамикалық және теориялық әдістер қолданылды. Нәтижесінде бұл сәтсіздіктің орын алуына себеп болуы мүмкін нұсқалар қарастырылып зерттелді.

Тірек сөздер: АХҚО, Астана Халықаралық қаржы орталығы, Қазақстан экономикасы, Z-Yen, The Global Financial Centres Index, Қазақстанның қаржы нарығы, GFCI рейтингі.

В данной статье рассматривается рейтинг GFCI, Z/Yen, один из глобальных индексов международных финансовых центров. Окончательные оценки исследования определяют результаты проводимой работы по преобразованию Международного финансового центра «Астана» в один из крупнейших мировых финансовых центров и результаты реализации государственной программы. Основной целью данной статьи является анализ причин низкого рейтинга столицы Казахстана в 2020-2021 годах. В

исследовании использовались динамические и теоретические методы. В результате были рассмотрены и исследованы варианты, которые могли привести к данному отказу.

Ключевые слова: МФЦА, Международный финансовый центр «Астана», экономика Казахстана, Z-Yen, The Global Financial Centers Index, финансовый рынок Казахстана, рейтинг GFCI.

This article discusses the GFCI rating, Z/Yen, one of the global indices of international financial centers. The final assessments of the study determine the results of the ongoing work to transform the Astana International Financial Center into one of the world's largest financial centers and the results of the implementation of the state program. The main purpose of this article is to analyze the reasons for the low rating of the capital of Kazakhstan in 2020-2021. The study used dynamic and theoretical methods. As a result, options that could lead to this failure were considered and investigated.

Keywords: AIFC, Astana International Financial Center, Kazakhstan economy, Z-Yen, The Global Financial Centers Index, Kazakhstan financial market, GFCI rating.

XXI ғасырда жаһандық елдердің немесе аймақтың экономикалық жүйесінің гүлденуі, дамыған қаржылық қызмет көрсету секторымен айқындалады. Бұған мемлекеттердің ЖІӨ-дегі қаржы секторы үлесінің ұлғаюы, қаржы активтері көлемінің артуы, қаржылық қызмет көрсету сегментіндегі жалақы мен жұмыспен қамту деңгейінің өсуінің тұрақты үрдісі дәлел.(1)

Осы мақсатта Қазақстанның тұңғыш президенті Н.Ә.Назарбаев Астана халықаралық қаржы орталығын (бұдан әрі – АХҚО) құру туралы идеяны алғаш рет 2015 жылы ұсынды. Бұл бастама әлемдік сын-тегеуріндерге қарсы тұрудың бірден-бір жолы ретінде, Қазақстанның жаһандық бәсекеде қабілеттілігін арттырып, әлемнің дамыған 30 елінің қатарына қосылуына бағытталған шешім болды. 2018 жылғы 5 шілдеде Қазақстанда АХҚО –ның ресми ашылуы өтті. Ел жоспарына сәйкес қаржы орталығы Еуразиялық экономикалық одақ, Қытай, Моңғолия, Еуропа елдері, Орталық Азия және Таяу Шығыс елдері, Кавказ республикалары үшін, қаржылық хабқа айналуы тиіс болды. 2019 жылы АХҚО ның басқарушысы Қайрат Немәтұлы Келімбетов, Жаһандық қаржы орталықтарының жаңартылған индексіне (The Global Financial Centres Index) Қазақстанның астанасы 102 орталықтың ішінен 51-ші орынды иеленіп, үлкен жетістікке жеткенін және алдағы уақытта бұл нәтижемен тоқтап қалмайтындарын жеткізді.(2)

Дегенмен, GFCI дің соңғы, 28-30 шы басылымдары бойынша, Нұрсұлтан 51 орыннан 2020 жылы 74, 2021 жылы 75-ші орынға дейін төмендеген. Біз бұл сәтсіздіктің себебін түсінгіміз келеді.

Z-Yen агенттігі 2007 жылдан бастап, жылына екі рет, қыркүйек және наурыз айларында GFCI рейтингісінің деректерін жариялайды. Рейтинг факторлық бағалау әдістеріне сәйкес жүзеге асырылады. Әдістің екі негізгі түрі бар:

1) аспаптық факторлық талдау; Мұнда әлемдік 100-ге жуық әртүрлі индекстер пайдаланылады, соның негізінде рейтинг қалыптасады. Мысалы Біріккен Ұлттар Ұйымының адам капиталының даму индексінен бастап, Economist журналының бөлшек сауда бағасының индексіне дейін қамтылады.

2) қаржы нарығына қатысушылардың онлайн сауалнамасы.

Зерттеуде авторлар Халықаралық қаржы орталықтарының дамуына әсер ететін негізгі факторларға сәйкес келетін индекстерді 5 негізгі топқа топтаған:

- адамдар,
- бизнес-орта,
- нарықтың қолжетімділігі,
- инфрақұрылым,
- қаржы секторының дамуы.(3)

Байқап отқанымыздай бұл зерттеуде тек қана қаржы орталығының жұмысын ғана емес мемлекеттің экономикалық және саяси жағдайында қамтиды. Астана тек 2018 жылдың наурыз айынан бастап бүкіл есептеу уақытында GFCI рейтингіндегі алғашқы 100 елдің қатарына енді. Ал бар болғаны бір жылдың ішінде АХҚО 2018 жылғы 88-орыннан 2019 жылғы наурызда 61-орынға, ал 2019 жылғы қыркүйекте тағы 10 позицияға 51-орынға серпіліс жасады. Алайда, қала атауының Нұр-Сұлтан деп өзгеруімен 2020 жылы 74-ші орынды иеленді.

1 кесте

**The Global Financial Centres Index 26,28,30 зерттеулерінің мәліметтері бойынша
автор тарапынан құрастырылды**

Жаһандық қаржы орталықтарының рейтингі	2019	2020	2021
Нұр-Сұлтан	51	74	75
Дубай	8	17	18
Стамбұл	53	64	61
Мәскеу	71	62	50
Алматы	98	99	83
Жалпы елдер саны	104	111	116

Астана халықаралық қаржы орталығының құрылғанына көп уақыт болмасада 2018-2020 жылдар аралығында, АХҚО алаңы арқылы тартылған инвестициялар көлемі 4,4 млрд АҚШ долларын құрады, қазіргі таңда құрамына 49 елден жалпы саны 658-ден астам компания тіркелген. АХҚО қатысушыларына 50 жылға дейін салықтан босату, операциялық қызмет үшін валюталық, визалық және еңбек режиміне жеңілдіктер жасалған. Жобаларды тиімді жүзеге асыру үшін әрбір ірі инвесторға жеке көзқарас, барлық деңгейдегі ашықтық пен айқындық қарастырылған. Жеке юрисдикция, ағылшын құқықтық базасы, кәсіби шетелдік сарапшылар мен арнайы тартылған жоғарғы сот инвесторлардың көптеп келуіне тың серпін болуда. Сауда-саттық, есеп айырысу және клирингтік операцияларды, деректерді беруді тіркеуді және АТ қызметтерін қамтамасыз ететін толық бизнес циклін қамтамасыз ететін АХҚО қор биржасы (AIX) жаһандық инвестициялық қоғамдастық пен континент елдері үшін еуразиялық нарыққа қолжетімділікті ашады. Әлемдік капитал нарықтары және жаңа инвестицияларды тарту мүмкіндігіне ие болады. АХҚО ның қор биржасы арқылы компаниялар акционерлік капитал түрінде 290 миллион доллар инвестиция тартты, оның Орталық депозитарийінде 63 мыңнан астам инвестор шоттары ашылды. Осының барлығы АХҚО-ны Еуразияның қаржылық хабы деп орынды атауға мүмкіндік береді.(4)

Дегенмен осыншама оң нәтижелерге қарамастан, АХҚО ның дамуын тежейтін кедергілердің барын байқаймыз. Олар 2019-2021 жылдар аралығында орын алған ішкі және сыртқы тежегіштер. Солардың бірі ретінде Қазақстандағы қаржы нарықтарының дамуының төмен деңгейін атап өтуге болады.

Кез келген елдің инвестициялық мүмкіндіктері бюджеттік, банктік жүйенің, қор нарығының және жалпы қаржы нарығының даму деңгейімен және макроэкономикалық ортаның жағдайымен анықталады. Әлемде қаржы нарығының екі негізгі моделі бар. Англосаксондық қаржы нарығы, мұнда банктік қызмет көрсететін мекемелер мен қор нарықтары 50-де 50-ге қатынасындағыдай теңгеріледі. Екіншісі банк мекемелері басым болатын, соның салдарынан қаржылық дағдарыстан шығуы қиынырақ еуропалық үлгідегі елдер. Қазақстанның қаржы нарығында екінші деңгейлі банктердің басым екені белгілі. Еліміздегі көрсеткіш бойынша, 95 пайызы банк жүйесі, 5 пайызы банктік емес сектор мен қор нарығы болып табылады.(5)

Соңғы бірнеше жылда Қазақстанның экономикалық өсімінің драйвері ретіндегі қаржы секторының рөлі тұрақты түрде кеми беруі маңызды мәселе болып табылады. Бұған пандемия да үлкен әсер етті. Мұны төмендегі кестедегі Қазақстандағы қаржы нарығының қатысушыларының 2019-2021 жыл аралығындағы өзгерістерінен көруге болады.

2 кесте

Қазақстан Республикасының Қаржы нарығын реттеу және дамыту агенттігінің қорытынды есептері негізінде автор тарапынан құрастырылды

Қаржы нарығы қатысушылары	2019	2020	2021
Екінші деңгейлі банктер	27	26	22
Сақтандыру нарығы	28	28	27
Бағалы қағаздар нарығы қатысушылары	73	70	71
Брокер-диллерлер	39	37	38
Микроқаржы ұйымдары	171	226	232
Банк конгломераттары	12	14	13
Ипотекалық ұйымдар	3	3	2
Инвестициялық портфельді басқарушылар	19	18	18

Сонымен қатар Қазақстан соңғы жылдары мұнай бағасының төмендігі мен мұнай кірісінің азаюына байланысты бұрын-соңды болмаған қиындықтарға тап болды. Жаңа шындық елдің ұзақ мерзімді өсу перспективаларына ауыр соққы берді. ЖІӨ өсімі күрт баяулады. Осы тұста қаржы нарығын дамыту үшін ұлттық экономиканың жалпы көлемінің маңыздылығы бар екенінде жөке шығара алмаймыз. Және бұл Қазақстанның GFCI рейтингіндегі біздің негізгі бәсекелестеріміз болатын қаржы орталықтары (Стамбул, Мәскеу, Мумбай) орналасқан Түркия, Ресей және Үндістан мемлекеттерімен салыстырғанда төмен деңгей.

3 кесте

Қазақстан Ұлттық Банкі деректері бойынша автор тарапынан құрастырылды

Көрсеткіштер	2019	2020	2021 (9ай)
ЖІӨ	69 532,6	70 649,0	53 029, 3
Тұтыну бағаларының индексі	100,7	108,2	100,5
Теңгенің долларға деген өзгерісі	381,25	421,44 т	432,25
Сыртқы қарыз	156,8 млрд долл.	163,4 млрд доллар	166,5 млрд доллар
Мұнай бағасы	64,0 доллар	42,3 доллар	67,4 доллар
Экспорт	57,7 млрд	46,7 млрд доллар	43,2 млрд доллар
Импорт	38,4 млрд	36,2 млрд доллар	28,3 млрд
Тікелей шетелдік инвестициялар	5,7 млрд долларды	5,9 млрд долларды	3,2 млрд доллар
Портфельдік инвестициялар	6,2 млрд АҚШ доллары	7,7 млрд долларға	7,0 млрд доллар

Халықаралық қаржы орталығы үшін экономикалық өсудің тұрақтылығы мен қаржылық жүйенің бірқалыптылығы маңызды. Дегенмен, 2015 жылғы дағдарыс Қазақстанды екі таңбалы инфляцияға (13,6%) алып келді, ал ЖІӨ-нің өсу қарқыны 2013 жылғы 6%-дан 2016 жылы 1,1%-ға дейін төмендегенін білеміз, және бұл тек мұнай бағасының төмендеуіне ғана қатысты емес. Салыстыру үшін әлемдік нарықтағы «мұнайлы» БАӘ-рін алсақ, онда ЖІӨ өсу қарқыны 2013 жылы 5,8%-дан 2016 жылы 3%-ға дейін ғана төмендеген, ал инфляция осы кезеңде 4,1%-дан аспаған. Яғни бұл дегеніміз біздің мемлекеттің экономикасы жаһандық күйзелістерден әлсіз қорғалғанын көрсетеді.(6)

Осы ретте 2019 жылы басталған Covid-19 пандемиясынан туындаған дағдарыстада көрініс тапты.

Қорытындылай келе халықаралық қаржы орталықтарының жаһандық индекстеріндегі (GFCI) орын алған сәтсіздікке келесі себептер әсер етуі мүмкін:

- Еліміздегі қаржы жүйесінің тәуелсіз дамымауы, әсіресе банк жүйесі мен құнды қағаздар нарығының әлсіз жұмыс жасауы.
- Қазақстандағы инновациялық факторлар мен бәсекеге қабілетті еңбек нарығының жеткіліксіздігі.
- Қаржы және тауар нарықтарындағы мәселелер, атап айтқанда: теңгенің айтарлықтай құнсыздануы, ұлттық несие нарығындағы пайыздық мөлшерлемелердің тұрақсыздығы, шикізат бағасының, оның ішінде мұнай бағасының күрт төмендеуі.
- Ел экономикасының тиімді жұмыс істеуіне кедергі болатын сыбайлас жемқорлық пен бюрократияның жоғарғы деңгейі.(7)
- Осының салдарынан COVID-19 пандемиясынан туындаған дағдарысқа, ел экономикасының төтеп бере алмауы.

2022 жылғы жағдайға қарап, Z/Yen зерттеуінің ағымдағы жылғы көрсеткіштерінде Астана Халықаралық қаржы орталықтарының рейтингі төмендеуі мүмкін екендігін байқауға болады. Оған қаңтарда болған ел ішіндегі саяси шиеленіс, көрші Ресей мемлекетіндегі қақтығыстар мен санкциялар еліміздің әлемдік аренадағы беделін біршама түсіреді.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Аникин Н. С. (2019). Анализ конкурентоспособности международного финансового центра в Москве. Colloquium-journal, (19 (43)), 123-126. doi: 10.24411/2520-6990-2019-10629
2. Астана халықаралық қаржы орталығының 2019 жылғы қызметі жөніндегі жылдық есебі
3. Власов, М. С. (2015). Анализ положения Москвы в международных рейтингах финансовых центрах. Известия юго-западного государственного университета. Серия: экономика. Социология. Менеджмент, (15), 205-210
4. Аубакирова Г.М., Мажитова С.К., Исатаева Ф.М., Томашинова А.Е. Совершенствование инвестиционной политики стран с транзитной экономикой: опыт Казахстана. Economics: the strategy and practice. 2021;16(4):46-61. <https://doi.org/10.51176/1997-9967-2021-4-46-61>
5. KUCHUKOVA, N., SHAYAKHMETOVA, K., & TIULIUNDIEVA, N. (2018). Инвестиционные возможности Казахстана. Reforma, 3(79), 16-31
6. Сембиева, Л. М., Жагыпарова, А. О., & Таханова, М. (2019). Экономические предпосылки создания международного финансового центра в казахстане. In Проблемы развития национальной экономики на современном этапе (pp. 235-253).
7. Орозакунова, М. К., & Шергазиев, С. Ш. (2020). Проблемы и перспективы создания мировых финансовых центров в странах еазс. Известия Исык-Кульского форума бухгалтеров и аудиторов стран Центральной Азии, (4), 74-78.

ӘОЖ 376.264

МЕКТЕП ЖАСЫНА ДЕЙІНГІ ПСИХИКАЛЫҚ ДАМУЫ ТЕЖЕЛГЕН БАЛАЛАРДА СӨЗДІК ШЫҒАРМАШЫЛЫҚТЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУ МӘСЕЛЕСІН ЗЕРТТЕУДІҢ ҒЫЛЫМИ НЕГІЗДЕРІ

Жақанова А.К., 7М01902 Логопедия бойынша мамандар даярлау 2 курс магистранты
Сатова А.К., психология ғылымдарының докторы, профессор
Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қаласы, Қазақстан

E-mail: ayaulym.zhakanova@mail.ru

Психикалық дамуы тежелген мектеп жасына дейінгі балалардың сөздік шығармашылығын қалыптастыру мектеп жасына дейінгі білім берудің басты міндеті. Сөздік шығармашылық балалардың ішкі әлемін ашуға көмектесіп, ертегі, тақпақ, жұмбақ

сияқты әр түрлі формада көрініс тауып, балалардың танымдық іс әрекетінің белсенділігін талап етеді (ойлау, қиял, сөйлеу тілі..). олар тек ертегілермен немесе әңгімелермен шектелмейді. Қысқа санамақтар, тақпақтар та сөздік шығармашылық болып, балалардың байланыстырып сөйлеу тілінің сапасын анықтайды. Мақалада мектеп жасына дейінгі психикалық дамуы тежелген балаларда сөздік шығармашылықты қалыптастыру мәселесін зерттеудің ғылыми негіздері қарастырылған.

Тірек сөздер: сөздік шығармашылық, психикалық дамуы тежелген балалар, шығармашылық, сөйлеу тілі.

Исследование процесса формирования словесного творчества у детей дошкольного возраста с задержкой психического развития является одним из важных задач дошкольного образования. Словесное творчество, выражающееся в различных формах сказок, стихов, рассказов, коротких считалок и загадок, помогает ребенку раскрыть его внутренний мир и проявляется в активной познавательной деятельности (мышления, воображения, речи). Данная статья посвящена раскрытию научных основ исследования проблемы формирования словесного творчества у детей с ЗПР дошкольного возраста.

Ключевые слова: словесное творчество, дети с задержкой психического развития, творчество, речь

The formation of verbal creativity in preschool children with mental retardation is one of the important tasks of preschool education. Verbal creativity helps children to reveal their inner world and is expressed in various forms of fairy tales, poems, riddles and requires children to actively work cognitive activity (thinking, imagination, speech ..). They are not limited to fairy tales or stories. Short readings, poems are also verbal creativity, which will determine the quality of coherent speech. The article deals with the scientific and theoretical foundations of the study of the formation of verbal creativity preschool children with mental retardation.

Keywords: verbal creativity, children with mental retardation, creativity, speech.

Мектеп жасына дейінгі кезең әр түрлі іс әрекетін меңгеру үшін сензитивті кезең болып саналады. Ол туралы шетелдік Л.А. Венгер, Н.А. Ветулина, А.В. запарожец, Д.Б. Эльконин т.с.с психологтар мен педагогтар да атап өткен [1.с.75]. Сөйлеу тілі баланың физикалық және психикалық үрдістерімен параллель қалыптасатын күрделі функция. Сол үшін сөйлеу тілінің қалыптасу заңдылықтарын білу оны қалыптастыру, дамыту, түзету жолында өте маңызды. Сөйлеу тілін дамыту балалардың танымдық үрдістерін дамытумен, соматикалық және психикалық денсаулық ерекшеліктерімен, есту, көру, қабілеті, сөйлеу тілі аппаратының жағдайы, қоршаған орта т.с.с. бірқатар ішкі және сыртқы факторларға тікелей тәуелді. Мектеп жасына дейінгі жаста балалар өздерінің ана тілінің нормалары мен ережелерін танып, қоршаған адамдармен қарым қатынасқа түсіп, өз ойын жеткізіп, аргументттеп, кейін оқу мен жазуды меңгеруге қажет қарапайым дағдыларды меңгере бастайды. Осы кезеңде сөйлеу тілінің барлық жақтары жетіле бастайды. Сөздік қоры сапасы жағынан өзгеріп, заттардың атын білдіретін, іс әрекет атауын білдіретін т.б сөздер мен күрделі сөздер, салыстырулар, эпитеттер пайда бола бастайды. Осы орайда балалардың сөйлеу тілін дамытуда мәнерлік құралдарды меңгеруге де үлкен назар аударылады. балалардың сөйлеу тілі мәнерлі, образды, эмоциональды, тірі болуы үшін сөздік шығармашылықтың, яғни көркем әдебиеттердің орны ерекше. С.Л.Рубинштейн, Н.В.Гавриш т.с.с ғалымдар сөздік шығармашылықтың балалардың сөйлеу тілін дамытуға ықпалы туралы ерекше атап өткен. Н.Н.В. Гавриш бойынша, балалар көркем әдебиет пен фольклорды қабылдай отырып, тілдің көркемдік образын саналы сезінеді [2.с.328].

Мектеп жасына дейінгі кезең балалар үшін сөйлеу тілінің нормасын ғана емес, сонымен қатар фонетикалық, лексикалық т.б жақтарын оңтайлы кезең болып келеді [3.с.144].

Жоғарыда атап өткеніміздей, балалар үшін шығармашылық оның барлық іс әрекетінде көрініс табады. Ал, соның ішінде сөздік шығармашылық баланың сөйлеу тілінің дамуының маңызды ерекшелігі саналады. Балалардың сөйлеу тілі мектеп жасына дейінгі кезеңде қызық әрі шығармашылық келеді. тіпті балалардан кейде қызықты сөздерді, фразаларды естіп, кейде тіпті мағынасын да түсінбей жатамыз. Бұндай құбылыс сөздік шығармашылық деп те аталады.

Балалардың мектеп жасына дейінгі кездегі сөздік шығармашылығын Е.А. Флерина, О.С.Ушакова т.с.с ғалымдар зерттеген. Ғалымдардың пайымдауынша, сөздік шығармашылық әңгіме айту, ертегі құрастыру, жаңа сөздерді туындату, жұмбақ айту т.б түрлі сипатта кездеседі екен.

Бірақ басым ғалымдар 5-6 жаста мектеп жасына дейінгі балаларда сөздік шығармашылықтары өше бастайды. Бұл тілге деген табиғи сезімталдықтың төмендеуімен, балалардың ересектердің сөйлеу тіліне еліктеуімен байланысты. Бастапқыда балалар сөздік шығармашылық механизмін ырықсыз, саналы емес түрде қолданса, кейін когнитивті тілдік тәжірибесінің кеңеюімен қатар қарым қатынастың түрлі жағдайларында сөздік шығармашылықты қолдана бастайды.

Мектеп жасына дейінгі кезең бала өзіне жаңа әлемді ашып, оның психикасы мен іс әрекетінде айтарлықтай өзгерістер болатын кезең (когнитивті, эмоциональды) саналады.

Мектеп жасына дейінгі балалардың сөзге деген сезімталдығын А.Н.Гвоздев, К.И.Чутковский, Т.Н. Ушакова, А.А. Леонтьев, С.Н. Цейтлин, Л.Е. Журова зерттесе, бұл зерттеулердің барысы мектеп жасына дейінгі кезеңде шығармашылық қабілеттер, үнемі тілдік дағдыларды жетілдіру баланы арық қарай оңтайлы дамытудың қажет компоненті санаған [4.с.76].

Зерттеушілердің басым бөлігі мектеп жасына дейінгі кезеңнің басты міндеті балаларды өзін өзі қызмет көрсетуге дайындау, әрі шығармашылық қалауын жетілдіру деп көрсетеді.

Шығармашылық қабілеттер балалардың тек сабақтарына ғана емес, сонымен қатар мектепке дайындығына ықпал етіп, жазу және оқу дағдыларының алғышарттары саналатындығын да бірқатар ғалымдар атап өткен.

Ғылымда Ф.И. Буслаева мен К.Д. Ушинский «сөз дарыны» анықтамасын бере отырып, психологтар бұл құбылысты «тілдік сезімталдық» немесе «тіл сезімі» деп атаған [5.с.270].

С.Ф. Жуйкова бойынша, сөздік шығармашылық «тілдік сезімталдық» тілдік заңдылыққа сәйкес тілдік элементті комбинациялуда жаңа материалға қатысты ерте кездескен тілдік формаларды қолдану.

Сөздік шығармашылық тілдік сезімталдықты дамытуды қамтуы қажет. Бұл шығармашылық комбинациялау саналады. Біріншіден, тілдік қарым қатынас жағдайы әрдайым өзгеріп отырады. Бұл баланы жаңа фразалар тудыруға итермелеп, оларды жаңа сөз тірестерінде комбинациялауға итермелейді. Екіншіден, жағдаяттардың өзгеруі мен жаңа комбинациялардың туындауы балада жаңа ойларды туындатып, жаңа ой туындап, оны білдіру тіл арқылы жүзеге асырылады. Бала жаңа сөйлеу тілдік шешімді қандай да бір жағдайда тапқан кезде сөз арқылы жасау қабілетінің дамуы пайда болады.

Н.А. Рыбников, А.Н.Гвоздев, Т.Н.Ушакова, Д.Б.Эльконин, Л.Е. Журова сияқты ғалымдар мектеп жасына дейінгі кезең балалардың шығармашылық қабілет кезеңі болып, тілдік дағдыларының үнемі жетілуі жүріп, бұл кезде әдеби тілді меңгеру басты компонент саналады деген [6.с.144].

Ересек мектеп жасына дейінгі кезеңде балалардың интеллектуальды, адамгершілік, ерік, эмоциональды сферасының қарқынды дамуы жүретіндіктен, тұлғаның дамуы мен іс әрекетінің дамуы жаңа қасиеттер мен қажеттіліктердің пайда болуымен, заттар мен құбылыстар туралы түсініктерінің кеңеюімен байланысты болып, балаларды заттар мен құбылыстар арасындағы байланыстар қызықтыра бастайды. Бұл байлаыстарға баланың енуі оның дамуын айқындайды. Балаларға белгілі міндеттерді ұсынып, оларды шешуге балаларға мүмкіндік беріп, шешу жолында бірқатар нұсқаларын ұсыну, баланың қалауы мен шығармашылығын қолдау, олардың көңіл күйінде бақын сезімін туындату, өз бетінше жұмыс

жасай алудан, командамен жұмыстан қуаныш ала білуге үйрету, алынған нәтижесін бағалауға үйрету балалардың шығармашылық қабілетін дамытуда өте маңызды.

Өз бетінше жұмыс жасай алудың ең жоғарғы формасы ол шығармашылық. Ойын, театр, көркем бейне, еңбек, сөздік шығармашылықта шығармашылық ситуациясын туындату өте маңызды. Бұл ересек мектеп жасына дейінгі балаларды балабақшада тәрбиелеу мен олардың өмір сүру образының бір элементі саналады.

Ғалымдардың пайымдауынша, 5-7 жас аралығы балалардың шығармашылық сөйлеу тілдік іс әрекетін дамыту үшін оңтайлы кезең болып, балаларда бұл кезде қоршаған орта туралы белгілі білім көлемі болып, осы кезеңде ойлауы бойынша әрекет ету басталады екен. Басым ғалымдар шығармашылық қиялды баланың өмірлік тәжірибесімен байланысты күрделі психикалық процесс деп есептейді. Мектеп жасына дейінгі кезеңде шығармашылық қиял икемділікке ие. Шығармашылық қиял ол сурет салу, сөздік шығармашылық болып, бала тұлғасын қамтитын қандай да бір іс әрекет түрінде болады.

Сөздік шығармашылық балаларда ертегі, әңгімелер, жұмбақ, тақпақ т.с.с түрлі формада көрініс тауып, қиял, ойлау, сөйлеу тілі, бақылаушылық, еріктің қатысуы, жағымды эмоциялардың белсенді жұмысын талап етеді.

Сөздік шығармашылық байланыстырылған сөйлеу тілінің маңызды сапасы. Сөздік шығармашылықтың дамуы көркем сөздің ықпалымен жалпы тұлғаның дамуына жағымды ықпал етіп, бала қоршаған ортаға мұқият үңіліп, заттар мен түсініктерді салысырып, жаңа сөз, кішкентай өлең, тақпақты туындатуға тырысады. Тұлғаның ішкі белсенділігі көтеріліп, баланың ойы дамып, ойлауы логикалық және образды болып, саларынан сөйлеу тілі өзгеріп, ол жанды және нақты бола түседі. Бала өзіндік сөздік шығармашылыққа қызыға отырып, одан ләззат алып, алға қойылған міндеттерді шешу үшін одан да көп күш жұмсап, нәтижесінде бұл күштер баланың қиялының дамуына, шығармашылық тұлғаның қалыптасуына әкеледі.

Сөздік шығармашылық бала тарапынан қоршаған әлемді меңгерудің әрекеттік эстетикалық құрал ғана емес, коррекциялық және дамытушылық мән зор жұмыс саналады. Сондықтан да аталмыш тақырып, яғни мектеп жасына дейінгі психикалық дамуы тежелген балаларда сөздік шығармашылықты қалыптастыру бүгінгі таңда өзекті болып келеді. психикалық дамуы тежелген балалардың танымдық үрдістерінің даму ерекшеліктеріне орай, сөйлеу тілінің дамуы да өзіндік сипатқа ие. Біз білетіндей, ойлау мен сөйлеу тілі, өзге танымдық үрдістер бір бірімен тығыз байланысты. Сондықтан, сөздік шығармашылықты дамытуда олардың кешенділігін пайдалану бала тұлғасын дамытуда одан әрі жетілдіре түспек.

Психикалық дамуы тежелген балалардың сөздік шығармашылығын қалыптастыру бойынша ақпараттар әлі де жеткіліксіз екендігін аңғардық. Бірақ, тіл байлығы мол қазақ халқының ауыз әдебиеті мұрасын аталмыш бағытта қолдану, оны арнайы педагогикамен тоғыстыру біздің басты міндетіміз.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Венгер Н.Ю. Путь к развитию творчества //Дошкольное воспитание. - 1982 №11– 75 с.
2. Рубинштейн С.А. Основы общей психологии: в 2-х т.-Т.2-М: Педагогика,1989 -328 с.
3. Развитие речи и творчества дошкольников: Игры, упражнения, конспекты занятий / Под ред. О.С. Ушаковой. – М.: ТЦ Сфера, 2005 –144с.
4. Сказка как источник творчества детей. / Науч. рук. Лебедев Ю.А. –Владос, 2001
5. Седых Н.А. Воспитание правильной речи у детей: Практическая логопедия. / Н.А. Седых. – М.: ООО «Издательство АСТ», 2004 – 279 с.
6. Аркин Е.А. Ребенок в дошкольные годы /под ред. А.В. Запорожца, В.В. Давыдова – М., 2009 – 144 с.

УДК 821.161.1

ФЕНОМЕНОЛОГИЯ ЮРОДСТВА И ШУТОВСТВА В ХУДОЖЕСТВЕННОМ МИРЕ Ф.М. ДОСТОЕВСКОГО

Жаксыбаев С. С.

Жетысуский университет им.И.Жансугурова, Талдыкорган, Казахстан

E-mail: saginish.s_89@mail.ru

В статье рассматриваются феномен юродства и шутовства в художественном мире Ф.М. Достоевского. Выявлены основные тенденции функционирования данного образа в работах Ф.М. Достоевского. В работе был проведен анализ терминов «юродства» и «шутовства» творчества М.Ф. Достоевского.

Ключевые слова: юродство, шутовство, образ, литература.

Мақалада Ф.М. Достоевскийдің көркемдік әлеміндегі диуаналық және сайқымазақтық феномені қарастырылды. Ф.М. Достоевский шығармаларындағы бұл образдың қызмет етуіндегі негізгі тенденциялар ашылды. Мақалада М.Ф. Достоевскийдің еңбегіндегі «диуаналық» және «сайқымазақтық» терминдері талданады.

Тірек сөздер: ақымақтық, ақымақтық, образ, әдебиет.

The article examines the phenomenon of foolishness and buffoonery in the artistic world of F.M. Dostoevsky. The main trends in the functioning of this image in the works of F.M.Dostoevsky are revealed. The paper analyzes the terms "foolishness" and "buffoonery" in the work of M.F. Dostoevsky.

Key words: foolishness, buffoonery, image, literature.

Термины «юродство» и «шутовство» близки, но ни в коем случае не совпадают девиантные культурные модели поведения. В силу своих отклонений их можно рассматривать как пародию на господствующие нормы той или иной культурной системы. В то же время юродство и шутовство не следует понимать, как системное явление. Наоборот, они являются необходимыми формами разных типов культур [1, с. 179].

Юродство есть особая степень светской святости, добровольный христианский подвиг так называемой сверхправовой категории, не предусмотренный церковным уставом.

Шутовство, как известно, не только неперемный атрибут, но и своеобразная квинтэссенция карнавала. Рассмотрим феноменология юродства и шутовства в художественном мире Ф.М. Достоевского.

Считается, что шутовство героев Достоевского относится к числу проблем, которые являются более или менее изученными, «благополучными». Между тем в монографической литературе к указанной проблеме обращаются, как правило, лишь попутно, ограничиваясь отдельными наблюдениями. Немногочисленные статейные публикации посвящены главным образом характеру «добровольного шута», который отнюдь не исчерпывает мотива в целом, а является лишь одной из многих его «составляющих» [3, с. 5].

Шуты и юродивые составляют окружение Настасьи Филипповны. Напомним, что, вопреки надеждам Тоцкого, на нее не произвели никакого впечатления «олицетворенные идеалы: князья, гусары, секретари посольств, поэты, романисты, социалисты». Вместо них она «все зналась с какими-то бедными и смешными чиновницами, знала двух каких-то актрис, каких-то старух». Отметим любопытную деталь: генерал Епанчин попал в кружок Настасьи Филипповны «не без труда», в то время как «сальный шут» Фердыщенко познакомился с ней «совершенно легко» [2, с. 39]. Знаменательно, что на именинах Настасьи Филипповны, где было «довольно малолюдно», среди узкого круга «всегдашних ее знакомых» [2, с. 116] присутствовали кроме шута Фердыщенко «бойкая дама лет сорока,

из актрис» и жалкий старичок, вызвавший смех общества, причем, замечает автор, «Настасья Филипповна, чрезвычайно любившая почему-то всех подобных оригиналов старичков, старушек и даже юродивых, принялась тотчас же ласкать его, расцеловала и велела подать ему чаю» [2, с. 119]. То, что Настасья Филипповна в решающий для нее вечер окружает себя гостями из разряда шутов, лицедеев и юродивых, весьма важно не только в смысле характеристики героини, но и в плане общности мотивов шутовства и юродства.

Неодолимая тяга к юродству ощутима во многих шутах Достоевского. В этом отношении показательно стремление героя приписать себе несуществующие физические уродства:

Любви пылающей граната
Лопнула в груди Игната
И вновь заплакал горькой мукой
По Севастополю безрукий.

Любопытен «авторский комментарий» Лебядкина: «Хоть в Севастополе не был и даже не безрукий, но каковы же рифмы» [3, с. 15]. Вероятность физического уродства в шутовской, «юродливой» его интерпретации Лебядкин последовательно распространяет затем и на предмет своей нежной страсти:

Краса красот сломала член
И интересней вдвое стала,
И вдвое сделался влюблен
Влюбленный уж немало» [3, с.13].

Примечательно, что и сама Лиза подхватывает ту же лебядкинскую идею хромоты («В случае, если б она сломала ногу»), распространяя ее дальше, на верного — Маврикия Николаевича, причем в истерическом, юродиво-шутовском варианте: «Маврикий Николаевич, будете меня водить хромую? — захохотала она опять... вы с утра до ночи будете меня тогда уверять, что я стала без ноги интереснее! Одно непоправимо — вы безмерно высоки ростом, а без ноги я стану премаленькая, как же вы меня поведете под руку, мы будем не пара!».

Две стороны одной медали — шутовство и юродство — объединены в плане поэтики общим мотивом ряженья и маски, заслуживающим особого рассмотрения.

Знаком ряженья, как клеймом, отмечен каждый причастный к категории юродивых и шутов герой. Типичный ряженный в маске — Коровкин «...с багровым, круглым лицом, с маленькими, налитыми кровью глазками, в высоком волосяном галстуке, застегнутом сзади пряжкой, во фраке необыкновенно истасканном, в пуху и в сене, и сильно лопнувшим под мышкой, в *pantalon impossible* и при фуражке, засаленной до невероятности...» [4, с. 156]. Откровенная маска — девица Перепелицына, «перезрелое и шипящее на весь свет создание, безбровая, в накладке, с маленькими плотоядными глазками, с тоненькими, как ниточка, губами» [2, с. 111]; юродивая Лизавета — «смуглая такая, словно солдат переряженный».

Катерина Ивановна в сцене сумасшествия не только пытается нарядиться сама, но и наряжает детей: «На мальчишке была надета из чего-то красного с белым чалма, чтобы он изображал турку. На Леню костюмов не достало; была только надета на голову красная, вязаная из гаруса шапочка (или, лучше сказать, колпак) покойного Семена Захарыча, а в шапку воткнул обломок белого страусового пера, принадлежащего еще бабушке Катерины Ивановны и сохранявшегося доселе в сундуке, в виде фамильной редкости» [4, с. 128-129].

В таком наряде и застают их смерть матери: «Оба еще были в костюмах: один в чалме, другая в ермолке с страусовым пером» [2, с. 34]. Кстати, и Соня впервые появляется в романе у постели умирающего отца, причем ряженная, в платье «с длиннейшим и смешным хвостом» и в шляпке «с яркого огненного цвета пером», из-под которой «выглядывало худое, бледное и испуганное личико с раскрытым ртом и с неподвижными от ужаса глазами». Аляповатый, подчеркнуто шутовской наряд не только выдает «профессиональную» принадлежность Сони, но и подчеркнуто контрастирует с детским выражением лица героини, с убогой обстановкой комнаты и смертью.

В отличие от Сони, ряженой поневоле, Лебедев в «Идиоте» испытывает шутовскую потребность рядиться. Поэтому, захваченный врасплох князем у себя дома «в жилете, по без верхнего платья, по-летнему», он мгновенно исчезает и тотчас же возвращается в каком-то немислимо рваном фраке, чем вызывает осуждающе удивлённую реплику дочери: «Да что вы все в дырках-то вышли?.. Ведь тут за дверью у вас лежит новешенький сюртук, не видели, что ли?» [4, с. 159-160]. Ту же потребность в ряженье испытывает юродивая Татьяна Ивановна в «Селе Степанчикове», постоянно меняющая туалеты, причем смерть застает ее ряженой: «Смерть бедной Татьяны Ивановны была скоропостижная... только что успела она нарядиться в свое бальное платье, а на голову надеть очаровательный венок из белых роз, как вдруг почувствовала дурноту, села в кресло и умерла. В этом венке ее и похоронили» [3, с. 16].

Сложные взаимоотношения лица и маски, личности и личины характеризуют героев Достоевского, у которых, по меткому выражению Н.М. Чиркова, маска «слишком плотно прирастает к их лицу, ее нельзя снять с лица, не оторвав кожи и мяса».

Именно ряженье и маска характеризуют взаимоотношения Ставрогина с Хромоножкой. Само лицо Марьи Тимофеевны — откровенно, по-балаганному размалеванная маска, что неоднократно отмечено автором: «Лебядкииа белится и румянится и губы чем-то мажет. Сурмит тоже брови, н без того длинные, тонкие и темные» [4, с. 114]; «Слезы тихо текли по ее набеленным щекам» [4, с. 118]; «крепко набелена и нарумянена» она и в соборе [4, с. 122], и во время последнего свидания со Ставрогиным: «По-прежнему была она грубо набелена и нарумянена» [4, с. 215].

Мотив шутовского ряженье чрезвычайно значителен в последнем романе Достоевского. Прежде всего это относится к Алеше, который в своей монашеской рясе воспринимается Лизой Хохлаковой именно ряженым: «Вы что на него эту долгополую-то ряску надели... Побежит, упадет... И она вдруг, не выдержав, закрыла лицо рукой и рассмеялась ужасно, неудержимо» [5, с. 55]; «И в этом платье! — вырвалось у нее между смехом» [5, с. 198]; «Послушайте, Алеша, во что вы оденетесь, как выйдете из монастыря, в какой костюм? Не смейтесь, не сердитесь, это очень, очень для меня важно» [4, с. 199].

Таким образом, картина резко меняется: то, что еще минуту назад было послушным механизмом, составленным «из каких-то кусочков» [2, с.73], становится живым, хотя и трогательно беспомощным существом, а все окружающие оказываются бездушными марионетками, участвующими в балаганном представлении. Роль марионеточного «чучела», «болвана» особо подчеркнута в инструкциях, полученных Афанасием Матвеевичем: «Ничего не говори, ни единого слова... только кланяйся, слышишь, только кланяйся, а шляпу в руках держи... только смотри не улыбайся» [2, с. 36]. В данном случае нам важно рассмотреть не столько мотив спектакля, о котором уже шла речь ранее, сколько игру значениями мертвого и живого, воплощенную в «Дядюшкином сне» и затем прошедшую через все творчество писателя.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Янчевская К.А. Функции письма в определении странного героя Достоевского // Текст: структура и функционирование: Сборник научных статей. Вып. 6. - Барнаул: Изд-во Алтайского университета, 2002. - С. 178-183.
2. Одионов В.Г. Типология образов в художественной системе Ф.М. Достоевского. Новосибирск. - 1981. - 155с.
3. Мотеюнайте И.В. Восприятие юродства русской литературой XIX – XX в.: автореф. дисс... докт. филол. наук: 10.01.01/ Илона Витаутасовна Мотеюнайте. – Великий Новгород, 2006. – 23 с.
4. Ермилова Г.Г., Роман Ф.М. Достоевского «Идиот»: Поэтика, контекст: дисс. ... докт. филол. наук 10.01.01/ Ермилова Галина Георгиевна. – Иваново, 2009. – 250 с.
5. Власкин А.П. Мужское и женское: перспективы непонимания в художественной среде Достоевского // Проблемы истории, филологии, культуры. - Вып. XIX. – Москва – Магнитогорск – Новосибирск, 2008. – С.450-458.

ӘОЖ 37.032

«ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ», «ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ҚАБІЛЕТ» ҰҒЫМДАРЫНЫҢ МӘН-МАҒЫНАСЫ

Жамболова Р.С.

І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ.,

E-mail: raushangul20001@mail.ru

Мақалада «шығармашылық», «шығармашылық қабілет» ұғымдарына педагогика және психология саласындағы ғалымдардың көзқарастары баяндалған.

Тірек сөздер: шығармашылық, шығармашылық қабілет.

В статье изложены взгляды ученых в области педагогики и психологии на понятия «творчество», «творческая способность».

Ключевые слова: творчество, творчество.

The article describes the views of scientists in the field of pedagogy and psychology on the concepts of "creativity", "creative ability".

Keywords: creativity, creativity.

Білім беруді дамытудың қазіргі кезеңі тұлғаның дамуы мен өзін-өзі дамытуына ықпал ететін тұлғаға бағытталған оқыту тұжырымдамасы негізінде білім беру үдерісін ұйымдастырудың тәсілдерін ұсынатын гуманистік парадигманың қалыптасуымен сипатталады. Бұл адам өмірінің барлық салаларына әсер ететін өзгерістерге байланысты. Қоғамдық және экономикалық өмірдегі өзгерістер білімді игеруге, жаңа жағдайларға тез бейімделуге ғана емес, сонымен бірге өмірлік маңызды әлеуметтік процестердің жүруіне әсер етуге, өз бетінше ойлауға, стандарттан тыс, шығармашылық тұрғыдан бар мәселелерді шешуге қабілетті жан-жақты дамыған тұлғаны тәрбиелеудің жаңа міндеттерін алға тартты.

Өмірде бірдей жағдайдағы адамдар әрқашан бірдей жетістікке жете бермейді. Бұл негізінен қабілет ұғымымен түсіндіріледі. Бұл ұғым білім алушылардың білімін, іскерлігін және дағдыларын қалыптастыру мәселелері қаралған кезде білім беру үдерісінде де қолданылады.

Қабілет ұғымын анықтауға, қабілеттерді дамыту проблемаларына әртүрлі көзқарастар бар. Көптеген педагогтар мен психологтардың еңбектерінде білім беру жүйесінде өскелең ұрпақтың қабілеттерін, оның ішінде шығармашылық қабілеттерін дамытуға үнемі назар аудару қажеттілігі туралы айтылады.

Жан-жақты дамыған тұлғаны тәрбиелеу, «адами капитал сапасын» жақсарту [1] Қазақстан Республикасының Білім беру саясатының басым бағыттарының бірі болып табылады. Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті Н. Назарбаев «Қазақстанның Үшінші жаңғыруы: жаһандық бәсекеге қабілеттілік» атты Жолдауында білім беру саясатының осы бағытын нақты белгілеп берді: «біздің міндетіміз – білім беруді экономикалық өсудің жаңа моделінің орталық буынына айналдыру. Оқу бағдарламаларын сыни ойлау қабілетін және ақпаратты өз бетінше іздеу дағдыларын дамытуға бағыттау қажет» [1].

Оқушылардың шығармашылық қабілеттерін қалыптастыру және дамыту мәселелеріне білім беру саласындағы нормативтік-құқықтық құжаттарға ерекше көңіл бөлінеді. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңында [2] жеке тұлғаның эстетикалық тәрбиенің шығармашылық қабілеттерін дамыту (1-бөлім, 2-бап) білім беру жүйесінің маңызды міндеттерінің бірі болып табылады, балалар мен жастардың мектептен тыс тәрбие мен оқытудағы жан-жақты мүдделері мен қабілеттерін дамыту туралы атап өтілді (2-бөлім, 14-бап), педагогтардың міндеттерінде «оқушылардың жеке және шығармашылық қабілеттерін көрсету және дамыту үшін жағдай жасау» (3-бөлім, 29-бап); Қазақстан Республикасында білім беруді және ғылымды дамытудың 2020-2025 жылдарға

арналған мемлекеттік бағдарламасында [3] «білім алушылардың зияткерлік, рухани-адамгершілік және дене бітімінің дамуын қамтамасыз ету» міндеті қойылған.

Қарастырылып отырған мәселе бойынша теориялық және ғылыми-практикалық материалдарды зерттеу адамзат дамуының барлық салаларын қамтыған философия жүйесін құрған ежелгі грек ойшылдарының бұл мәселемен айналысқанын көрсетті. Шығыс философтары адам табиғатының мәніне енуге тырысты. Таяу және Орта Шығыстың ағартушылары мен ойшылдары әлеуметтік болмысқа, үйлесімді даму проблемаларына, адамның жеке басын жетілдіруге ерекше мән берді.

Бүгінгі таңда адамның шығармашылық қабілеттерін дамыту педагогика мен психологияның маңызды теориялық және практикалық мәселесі болып табылады. XXI ғасырдағы шығармашылық және шығармашылық қабілеттер мәселесін зерттеу қоғамның жаңа өмірлік талаптарының ықпалында.

Ғылым тарихында шығармашылық теориясы мен шығармашылық қабілеттерін зерттеуде айтарлықтай тәжірибе жинақталған.

Шығармашылық - пайда болған міндеттерді әлдеқашан белгілі болған тәсілдермен шешу үшін талап етілетіндердің тысына шығатын жоғары формадағы ойлау. Ойлау процесінде үстемдік еткенде, шығармашылық елес ретінде көрінеді. Мақсат пен іс-әрекет тәсілінің компоненті бола тура, ол шеберлік пен инициативаның міндетті шарты ретінде шығармашылық іс-әрекеті деңгейіне дейін көтереді [4]

Шығармашылық - мәдени мәдени іс-әрекет процесі, нәтижесінде сапалы жаңа материалдық және рухани құндылықтар құрылады. Шығармашылық - бұл адамның өмірдің әр түрлі қажеттіліктерін қанағаттандыратын шындық жеткізетін материалдан жаңа шындық жасау қабілеті [5].

Менің ойымша «шығармашылық» - бұл әлемді қабылдаудың ассоциативті процесі. Яғни, қарапайым сөздермен – шығармашылықты, сіз айналаңызда не болып жатқанын қалай түсінетіндігіңізді көрсетесіз.

С.Л.Рубинштейн «шығармашылық» ұғымының жалпы теориясын зерттеген кезде «оқушы шығармашылығының ерекшелігі оның сапалы түрде мақсатты әрекет жасауымен анықталады», «шығармашылық, шешімінің нәтижесі баланың өзі үшін жаңалық болса жеткілікті» екендігін айтқан, яғни баланың шығармашылық өнімді еңбегі оның жеке тәжірибесімен салыстырылады.

Шығармашылық - зерттеу тәртібінің маңызды сипаттамасы - зерттеушілік ізденіс адам үшін екі түрлі көзқараспен маңызды: бір жағынан, жаңа өнімге қол жеткізуінде, екінші жағынан, ізденіс процесінің мәнділігінде. Адам шығармашылық нәтижесінде ғана қанағаттанып қоймай, шығармашылық пен зерттеу ізденушілігінің өзінен де ләззат алуға қабілетті. Елімізде шығармашылықтың дамуы туралы арнайы зерттеп жұмыстарын жазған психолог – ғалымдар Т.Тәжібаев, Ж.Аймауытов, Қ.Рахымбаева, С.Бердібаева, Б.Тұрғынбаева еңбектерін атап өтуге болады.

Л.Выготский «Шығармашылық деп жаңалық ойлап табатын іс- әрекетті атаған». Ал шығармашылық мәселесін терең зерттеген Я.Понамеров оны даму ұғымымен қатар қояды.

Шығармашылық сөзінің түп төркініне орыс ғалым М.Поташник былай анықтама береді:

- жаңа өнім жасау немесе бұрынғы өнімді жаңалап жетілдіру;
- іс-әрекеттегі қайталанбайтын, өзгеде жоқ, нәтижелі өнім.

Сонымен, Е.А. Глуховская шығармашылық потенциалды «шығармашылық өзін-өзі тану мен өзін-өзі дамытуға қажеттілікті, дайындық пен мүмкіндікті анықтайтын динамикалық интегративті жеке меншік (жеке қабілеттер, білім, дағдылар, сенімдер, көзқарастар, бағдар жиынтығында)» деп анықтайды [6].

Мысалы, В.Г. Рындак шығармашылықты «техникадағы оңтайлы өзгерістерге мүмкіндік беретін жеке қабілеттер жүйесі деп санайды және жаңа шарттарға сәйкес әрекеттер және адамның табиғи және әлеуметтік күштерінің ажырамас тұтастығы ретінде, оның шығармашылық өзін-өзі жүзеге асыру мен өзін-өзі дамытуға субъективті қажеттілігін қамтамасыз етеді» [7].

Шығармашылықтың ең толық анықтамасы берген Л.А. Даринский: «Шығармашылық - бұл күрделі интеграл табиғи-генетикалық, әлеуметтік-жеке тұлғаны қамтитын ұғым және білімді білдіретін логикалық компоненттер, жеке тұлғаның әр түрлі өзгерістерге дағдылары, қабілеттері мен ұмтылыстары мораль мен этиканың әмбебап нормалары шеңберіндегі қызмет салалары».

Қабілет - бұл қызметтің белгілі бір түрін сәтті жүзеге асырудың шарттары болып табылатын жеке қасиеттер. Қабілет іс-әрекет үрдісіндегі бейімділіктерден дамиды (атап айтқанда, білім беру кезінде) [8]. Қабілеттер жеке адамның білімімен, дағдысы мен қабілетімен шектелмейді. Олар кейбір әрекеттердің әдістері мен әдістерін меңгерудің жылдамдығында, тереңдігінде және күшінде кездеседі және оларды алу мүмкіндігін анықтайтын ішкі психикалық реттеушілер болып табылады.

В.Д.Шадриков ойынша қабілет - бұл жеке психикалық функцияларды жүзеге асыратын функционалды жүйелердің қасиеттері, олар жеке көрініс өлшеміне ие және іс - әрекеттің дамуы мен жүзеге асырылуының табыстығы мен сапалық өзіндік ерекшелігінде көрінеді деп атап айтқан [9].

Шығармашылық қабілеттердің ерекшеліктерін А. М. Матюшкин, В. А. Моляко, А.Н.Лук, С. Л. Рубинштейн, В. Д. Шадриков, Д.Б. Богоявленская және т. б. зерттеді.

Мысалы, Н.А.Рейнвальд шығармашылық қабілет іс жүзінде мінез-құлық ерекшеліктерінің дамуының жалғасы болып табылады және білімді, дағдылар мен дағдыларды қызметтің қызметіне қоя отырып, табысқа жетудің шарты болып табылатын тұлғаның жоғары деңгейіне жатады деп есептейді [10].

М.Теплов шығармашылық қабілетті қалыптастырудың кейбір шарттарын көрсетеді. Қабілеттер өздігінен туа алмайды. Тек бейімділік туа біте алады. Теплов бейімділікті кейбір анатомиялық және физиологиялық ерекшеліктер деп түсінді. Бейімділік қабілеттердің дамуының негізі, ал қабілеттер - дамудың нәтижесі. Егер қабілеттің өзі туа біткен болмаса, онда ол постнатальды онтогенезде қалыптасады (Тепловтың «туа біткен» және «тұқым қуалайтын» терминдерін бөлетініне назар аудару қажет; «туа біткен» - туылған сәттен бастап көрінеді тұқымқуалаушылық және қоршаған орта факторларының әсерінен қалыптасады, «тұқымқуалаушылық» - тұқым қуалаушылық факторларының әсерінен қалыптасады және туылғаннан кейін де, адам өмірінің кез келген уақытында да көрінеді) [11].

Шығармашылық қабілеттердің ерекшеліктерін зерттей отырып, Д.Б. Богоявленская [10] зияткерлік белсенділікті негізгі көрсеткіш ретінде атап көрсетеді және ондағы танымдық және мотивациялық компоненттерді анықтайды. Танымдық компонент деп жалпы ақыл-ой қабілеттерін түсінеді. Оның пікірінше, шығармашылықтың көрінісі критерийі - адамның өзіне ұсынылған ақыл-ой міндеттерін орындау сипаты.

Ғылыми әдебиеттерде шығармашылық қабілеттердің құрылымы туралы ортақ пікір анықталмаған. Алайда, мотивациялық, жеке және танымдық компоненттер осы мәселе бойынша көптеген еңбектерде көрініс тапты.

Біз бастауыш сынып оқушыларының шығармашылық қабілеттерінің құрылымын төмендегідей жалпыланған түрде анықтайтын ғалымдардың пікірлерін ұстанамыз:

1) когнитивті-эмоционалды компонент (дивергентті ойлау, темперамент ерекшеліктері, экспрессивтілік, эмоционалды сезімталдық);

2) тұлғалық-креативті компонент (шығармашылық әлеует, қиял, сыншылдық, тәуелсіздік, тәуекелге бейімділік, зияткерлік белсенділік);

3) мотивациялық-құндылық компоненті (шығармашылық қызметке қажеттілік, қызметтің қоғамдық маңызы бар мотивтері, шығармашылық құндылығын тану);

4) іс-әрекеттік-процессуалдық компонент (шығармашылық дербестік, өзінің мінез-құлқын оңтайландыру қабілеті);

5) рефлексивті компонент (шығармашылық іс-әрекеттің өзін-өзі бағалауы, тұлғаның өзін-өзі тәрбиелеуге, өзін-өзі дамытуға ұмтылысы).

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Третья модернизация Казахстана: глобальная конкурентоспособность. Послание Президента Республики Казахстан от 31 января 2017 года. [Электронный ресурс]: https://www.akorda.kz/ru/addresses/addresses_of_president/poslanie-prezidenta-respubliki-kazakhstan-nazarbaeva-narodu-kazahstana-31-yanvarya-2017-g
2. Закон Республики Казахстан «Об образовании» от 27 июля 2007 года № 319-III (с изменениями и дополнениями по состоянию на 02.01.2021 г.). [Электронный ресурс]: https://online.zakon.kz/document/?doc_id=30118747&mode=p.
3. Государственная программа развития образования и науки Республики Казахстан на 2020-2025 годы: [Утв. постановлением Правительства Республики Казахстан от 27 декабря 2019 года № 988] [Электронный ресурс]: <http://adilet.zan.kz/rus/docs/P1900000988>.
4. Орысша-қазақша түсіндірме сөздік: Педагогика / О 74 Жалпы редакциясын басқарған экономика ғылымдарының докторы, профессор Е. Арын - Павлодар: "ЭКО" ҒӨФ. 2006. - 482 б.
5. Бердяев Н.А. Смысл творчества. –М., 2018. -416 с.
6. Глуховская, Е. А. Развитие творческого потенциала старшего школьника в учебной деятельности : Дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 : Оренбург, 1997. -249 с.
7. Рындак, В.Г. Педагогика креативности / В.Г. Рындак – М.: Университетская книга, 2012. -215 с.
8. Платонов К.К. Проблемы способностей. – М.: Наука, 1972. – С. 312.
9. Шадриков В.Д. Ментальное развитие человека. – М.: Аспект Пресс, 2007. - 284 с.
10. Богоявленская, Д.Б. Психология творческих способностей. – М.: Академия, 2010. – 287 с.
11. Теплов Б. М. Способности и одарённость. // Психология индивидуальных различий. - М.: Издательство Московского университета, 1982.

ӘОЖ 541.124

ПАТРИОТТЫҚ ЖӘНЕ ӘСКЕРИ – ПАТРИОТТЫҚ ТӘРБИЕНІҢ МАҚСАТЫ МЕН МІНДЕТТЕРІ

Жаңабай А.А., 7М01101 «Педагогика және психология» мамандығының 2 курс магистрі
Ғылыми жетекші: Наубаева Х.Т., пс.ғ.д., профессор
І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қаласы

E-mail: Zhanabaevabylai@mail.ru

Әскери-патриоттық тәрбиенің мақсаты - жастарда азаматтықты, патриотизмді маңызды рухани-адамгершілік және әлеуметтік құндылықтар ретінде дамыту, оның бойында қоғам өмірінің әртүрлі салаларында, әсіресе әскери және оған байланысты басқа да іс-шаралар процесінде, мемлекеттік қызмет түрлерінде, бейбіт және соғыс уақытында конституциялық және әскери борышқа адалдықты, жоғары жауапкершілік пен тәртіптілікті белсенді түрде танытуға кәсіби маңызды қасиеттерді, іскерлікті және әзірлікті қалыптастыру.

Тірек сөздер: *әскери, патриоттық, патриотизм, отаншылдық, рухани – адамгершілік, Отан, әскери-патриоттық, тарихи-мәдени, құндылықтары.*

Цель военно-патриотического воспитания-развитие у молодежи гражданской ответственности, патриотизма как важных духовно-нравственных и социальных ценностей, способствующих активному проявлению приверженности конституционному и воинскому долгу, высокой ответственности и дисциплинированности в различных

сферах жизни общества, особенно в процессе военной и других связанных с ней мероприятий, видов государственной службы, в мирное и военное время формирование профессионально значимых качеств, умений и готовности.

Ключевые слова: военные, патриотические, патриотические, духовно – нравственные, патриотические, военно-патриотические, историко-культурные, ценности.

The purpose of military-patriotic education is the development of citizenship, patriotism as the most important spiritual, moral and social values among young people, the formation of professionally significant qualities, skills and readiness to actively demonstrate loyalty to constitutional and military duty, high responsibility and discipline in various spheres of society's life, especially in the process of military and other related activities, in public service, in peacetime and wartime.

Key words: "I don't know," he said, " but I'm sure you'll find it hard to believe."

Еліміздің егемендік алуымен байланысты «патриотизм», «ұлттық патриотизм», «қазақ патриотизмі» және «Қазақстандық патриотизм» ұғымдары жаңа санатқа ие болып, қайта қолданысқа енді.

Философ М. Изотов патриотизмді ұлттық, жалпыұлттық, жалпықазақстандық тұрғыда қарастырады. Қазіргі таңда ұлттық патриотизм ұғымына әртүрлі көзқарас бар. Ұлттық патриотизмді жекеленген, оқшауланған ұғым деп қабылдауға тырысады. Ұлт бар жерде, ұлттық патриотизм бар. Қазақ халқының жер бетінен жойылмай сақталуы да халықтың ұлттық рухының жоғары болуында, яғни бұл тарихи шындық екені ақиқат. Зерттеу барысында патриотизм ұғымына философия, педагогика, психология ғылымдары тұрғысында «жалпыадамзаттық патриотизм», «Қазақстандық патриотизм», «ұлттық патриотизм», «патриоттық тәрбие», «патриоттық құндылық», «ұлтжандылық» ұғымдарының мәні бүгінгі күн тұрғысынан талданды. Философ А. Айталы «...Ұлтжандылық халықтың рухани және материалдық игіліктерін көбейтуге арналған жігері, қайраты. Ұлтжанды деп еңбекқор, іскер, талапты, ойшыл, ізденгіш, ұлттық мұраттар жолындағы абзал істің иесін айтамыз. Ұлы ұлттар өздерінің осындай ұлтжандылығымен мықты», - деп атап көрсетеді.

Елбасы Нұрсұлтан Назарбаев: «Қазақстанның отаншылдық сезімін тәрбиелеу білім берудің мектепке дейінгі жүйесінен жоғарғы оқу орындарына дейінгі орталықтарда барлық ұйымдарда көкейкесті болып табылады. Балаларды Отанды, туған жерді, өзінің халқын сүйуге тәрбиелеу-мұғалімнің аса маңызды, аса жауапты да қадірменді парызы» - деген еді. Әр дәуірдің тарихи кезеңдерінде Отансүйгіштікке тәрбиелеудің өзіндік мүдделері болады. Ол ең алдымен, «ұлтжандылық», «отансүйгіштік», «патриотизм», ұғымдары сол заманның ақиқаты - наным-сенімінен туындайды. Еліміз егемендік алғаннан бері жас ұрпақ тәрбиесінің темірқазығы-қазақстандық патриотизм болды.

«Қазақстандық патриотизм» ұғымы біздің тәуелсіздігімізбен қоса туған жаңа сөз болып, еліміздегі саяси-әлеуметтік ахуалдың ерекшелігін көрсетеді. Елімізде жүзден аса ұлттар мен ұлыстардың өкілі өмір сүруде. Қазақстан олардың көпшілігінің туған отаны және бұдан былай да мәңгі тұрақтап қалар мекені болмақ. Сондықтан олардың әрқайсысы Қазақстанды ата-жұртым деп танып, оның тәуелсіздігін қорғауға және материалдық байлығын арттыруға еңбек етуі тиіс. Сол себепті қазақстандық патриотизм ұғымы күнделікті өмірде жиі қолданылып, кеңінен қалыптасып келеді.

Бұл ұғымның педагогикалық жүгіне келер болсақ, ол болашақ Қазақстан азаматтарын тәрбиелеумен тығыз байланысты. Қазақстандық патриотизм - Отан-анаға деген сүйіспеншілік пен азаматтық ерлік, өнеге көрсетушілік, бойдағы білім пен білікті, ақыл-парастатты ел игілігіне жұмсау, ата-мекен мүддесіне арнау болмақ. Өз елінің өткенін, тілін, әдет-ғұрпын, салт-дәстүрін құрметтей білу де осы қазақстандық патриотизм құрамына кірсе керек.

Бауыржан Момышұлы өз шығармаларында патриотизмге анықтама берген. Енді сол анықтамаға тоқтасақ:

Патриотизм дегеніміз – Отанға деген сүйіспеншілік, жеке адамның аман– саулығының қоғамдық – мемлекеттік қауіпсіздікке тікелей байланыстығын сезіну, ал мемлекетті нығайту дегеніміз – жеке адамды күшейту екенін мойындау, қысқасын айтқанда, патриотизм мемлекет деген ұғымды жеке адаммен, яғни оның өткенімен, бүгінгі күнімен және болашағымен қарым-қатынасты білдіреді. Қазақстанның тәуелсіздік алып, егеменді ел ретінде жаңа даму жолына түсуі қоғамның жалпы адамзаттық құндылыққа бағдарланған жаңа идеологиясын қалыптастыруды қажет етеді. Бұған патриотизмді де жатқызуға болады.

Патриотизм – жаңа түсінік емес, ол – қоғамдық сана нысандарының бірі, бұл тарихи және таптық санат қоғам дамуымен бірге дамып, жаңа мазмұнмен толығып отырады.

Ғылыми әдебиеттерге жасаған талдау «патриотизм» ұғымына көптеген анықтамалар берілгендігін айғақтайды. Келтірілген анықтамалар адамгершілік қасиет ретінде патриотизмнің мәні неғұрлым дәл ой елегінен өткізуге мүмкіндік береді. Мәселен, философиялық түсіндірмеде: «патриотизм (грекше *patris* – Отан) мазмұны - Отанға сүйіспеншілік, оған шынайы берілгендік, оның өткені мен бүгінгісі үшін мақтаныш, Отан мүдделерін қорғауға ұмтылу болып табылатын адамгершілік және саяси принцип, әлеуметтік сезім» делінсе, лексикалық мағынада - патриотизм «Отанға сүйіспеншілікті, өз Отанына, өз халқына берілгендікті» білдіреді. Ұлттық энциклопедиялық сөздікте патриотизм (грекше *patris* – Отан) – адамның Отанына, туған еліне, оның тіліне, салт-дәстүрі мен мәдениетіне деген сүйіспеншілік сезімі деп қарастырылады.

«Патриотизм» ұғымы азаматтардың қоғамдық өмірдің саяси құрлымына және басқа да компоненттеріне деген идеологиялық қарым-қатынасын білдіреді. Әрбір адам осы бір жоғары да ізгілікті сезімді әр түрлі түсінетіні белгілі: бірі бұл ұғымды өз отбасы, істеп жүрген жұмысы, туып-өскен және мекен ететін жерімен астаырса, ал екіншісі үшін бұл мемлекет, ел, қоғам, қоршаған ортаны тұтасымен қамтитын аса кең мағыналы ұғым.

Патриотизм, жалпы алғанда, ұлттық мәдениеттің, ал, жекелей алып қарағанда, саяси мәдениеттің элементі болып табылады. Патриотизмнің мазмұнына мыналарды жатқызған жөн: адамның өзі туып өскен жеріне сүйіспеншілік сезімі; ана тіліне құрметпен қарау; Отан мүдделеріне қамқорлық жасау; азаматтық сезімдердің көрініс беруі және Отанға адалдықты сақтау, оның бостандығы мен тәуелсіздігін қорғау; әлеуметтік және мәдени жетістіктерге деген мақтаныш; Отанның тарихи өткеніне және одан қалған мұраларға, дәстүрлерге құрметпен қарау; өз еңбегін, күш-жігері мен қабілеттерін Отанның гүлденуіне арнауға ұмтылу.

Еліміз егемендік алғаннан кейін кеңес үкіметі тұсында ұлттарға байланысты жіберілген саяси кемшіліктердің орны тола бастады. Іргелі ғылыми-зерттеулер жүргізілді. Қазақстан Республикасының мемлекеттік идеологиясының негізгі ұстанымы - Қазақстандық патриотизмді қалыптастыру. Ұлттық идея мен мемлекеттік идеология тұрғысынан Қазақстандық патриотизмді қалыптастырудың негізгі өзегі ұлттық патриотизм болып табылады. Зерттеу барысында патриоттық тәрбиенің теориялық-тұжырымдамалық негіздері айқындалды.

Патриоттық тәрбие беру мәселесін зерделегенде алыс және жақын шетелдердегі жүргізіліп жатқан жүйелі жұмыстар зерттеуіміздің теориялық және практикалық негізін ашуға үлкен септігін тигізді. Патриоттық құндылықтарды қалыптастыруға байланысты зерттеулер АҚШ, Ресей Федерациясы, Өзбекстан, т.б. мемлекеттердегі ғалымдардың еңбектерінде ерекше орын алады. Кестеде педагогика және психология ғылымдары бойынша патриоттық тәрбиенің зерттелу бағыттары айқындалды.

Өскелең ұрпақты биік мақсаттарға жетелеу үшін патриоттық тәрбиемен қатар әскери-патриоттық тәрбие де берілуі қажет. Әскери-патриоттық тәрбие - жастардың бойында жоғары патриоттық сананы, өз Отанына деген жоғары адалдық сезімін, азаматтық борышын, Отан мүдделерін қорғау жөніндегі аса маңызды конституциялық міндеттерді орындауға дайындығын қалыптастыру жөніндегі мемлекеттік органдардың, қоғамдық бірлестіктер мен ұйымдардың көп жоспарлы, жүйелі, мақсатты және үйлестірілген қызметі.

Әскери-патриоттық тәрбиенің мақсаты - жастарда азаматтықты, патриотизмді маңызды рухани-адамгершілік және әлеуметтік құндылықтар ретінде дамыту, оның бойында қоғам өмірінің әртүрлі салаларында, әсіресе әскери және оған байланысты басқа да іс-шаралар процесінде, мемлекеттік қызмет түрлерінде, бейбіт және соғыс уақытында конституциялық және әскери борышқа адалдықты, жоғары жауапкершілік пен тәртіптілікті белсенді түрде танытуға кәсіби маңызды қасиеттерді, іскерлікті және әзірлікті қалыптастыру.

Осы мақсатқа жету үшін келесі негізгі міндеттер қажет:

- жастарға тиімді әскери-патриоттық тәрбие беру үшін жағдай жасау бойынша ғылыми негізделген басқарушылық және ұйымдастырушылық қызметті жүзеге асыру;
- жастардың санасы мен сезімдерінде патриоттық құндылықтарды, көзқарастар мен нанымдарды бекіту, Қазақстанның мәдени-тарихи өткеніне, салт-дәстүрлеріне құрметпен қарау, әскери қызметтің беделін арттыру, Қарулы Күштерге құрметпен қарауды тәрбиелеу;
- жастардың Отанға деген адалдығын, қоғамға және мемлекетке лайықты қызмет етуге, борышы мен қызметтік міндеттерін адал орындауға дайындығының оңтайлы жағдайларын қамтамасыз ететін әскери патриоттық тәрбиенің жаңа тиімді жүйесін құру;
- жастарға әскери-патриоттық тәрбие берудің біртұтас жүйесінің тиімді жұмыс істеуін қамтамасыз ететін тетік құру.

Жастарды әскери-патриоттық тәрбиелеудің негізгі бағыттары:

- тарихи – мемлекеттің қалыптасу тарихын білу;
- рухани-адамгершілік – жоғары мәдениет пен білімді дамыту, ұлттық идеяны ұғындыру, сол арқылы Отанға лайықты қызмет етуге дайын болу, мінез-құлықтың жоғары адамгершілік нормаларын қалыптастыру;
- патриоттық – өз Отанына деген сүйіспеншілік пен адалдыққа, ұлы халыққа, оның жетістіктеріне, сынақтары мен мәселелеріне мақтаныш сезімін ояту, қоғам мен мемлекетке лайықты және жанқиярлық қызметке дайын болуға мақтаныш сезімін тәрбиелеу;
- моральдық-еріктік - Отанға қызмет етуге байланысты еңбекке адал және жауапты көзқарасты, кез келген жағдайда күрделі және жауапты міндеттерді орындауға дайын болуды, қиыншылықтарды жеңуге және болашақ әскери немесе басқа да мемлекеттік қызмет түрлерінен босап қалған жағдайда жеңу қабілетін қалыптастыру.

Жастардың әскери-патриоттық бағытының мақсаттары мен міндеттерін жүзеге асырудың маңызды шарты болып табылатын айқындаушы қағидаттардың қатарында азаматтықтың, патриотизмнің жоғары әлеуметтік маңыздылығын және Отанға лайықты қызмет етуге дайындығын, оларды дамыту үшін мақсатты күш-жігерді жүзеге асырудың нақты мүмкіндіктерін жасау қажеттілігін тану жатады.

Әскери-патриоттық бағыт Қазақстан Республикасындағы көп қырлы, ауқымды және жүргізіліп жатқан іс-шаралардың бір түрі ретінде күрделіліктің жоғары деңгейіне ие, яғни ол өзінің ықпалымен балалар мен жастардың барлық санаттарын дерлік қамтиды, қоғам өмірінің, әсіресе Қазақстан Республикасының Қарулы Күштерінің, басқа да әскерлері мен әскери құралымдарының көптеген жақтарын қамтиды.

Оның үстіне, тұрақты дамып келе жатқан мемлекетте әскери-патриоттық тәрбиені тек шығармашылық үдеріс ретінде бағалауға болмайды. Бұл сондай-ақ жастар үшін, ел болашағы үшін күрес, мәжбүрлі көші-қон, қылмыстың өршуі, нашақорлық, маскүнемдік, экстремистік сезімдер сияқты жағымсыз құбылыстарға қарсы күрес.

Әскери-патриоттық бағыттың іргелі принциптері мыналар болып табылады: ғылымилық; гуманизм; демократизм; Қазақстанның тарихи-мәдени мұрасының, оның рухани құндылықтары мен дәстүрлерінің басымдылығы; оның әртүрлі категорияларының ерекшеліктерін ескере отырып, жастарды дамытудағы жүйелілік, сабақтастық және үздіксіздік; білім берудің тиімділігін қамтамасыз ету үшін қолданылатын нысандардың, әдістердің және құралдардың әртүрлілігі; жеке көзқарас негізінде әрбір жеке тұлғаның мүмкіндіктерін, қабілеттері мен қасиеттерін дамытуға бағыттау; тәрбиенің басқа түрлерімен тығыз және ажырамас байланыс.

Бұл қағидаларды іске асыру жастардың әскери және мемлекеттік қызметке деген жаңа, шынайы мүдделі көзқарасын, Отанды қорғау және тұрақты дамыту әрекетіндегі қызметін лайықты орындауға дайындығын дамытуды қамтамасыз етуге бағытталған.

Оның мақсаты мен міндеттерімен анықталған әскери-патриоттық тәрбиенің мазмұны біздің қоғамымыздың ерекшеліктерімен, динамикасы мен даму деңгейімен, оның экономикалық, рухани, әлеуметтік-саяси және өмірінің басқа да салаларының жағдайына, жас ұрпақты қалыптастыру проблемаларына, осы процесті дамытудың негізгі тенденцияларына байланысты.

Әскери-патриоттық тәрбие мазмұнындағы осы факторларды ескере отырып, бір-бірімен тығыз байланысты екі негізгі компонентті ажыратуға болады. Олардың біріншісі кең әлеуметтік-педагогикалық бағдармен сипатталады. Ол мынадай элементтерге негізделеді: негізгі әлеуметтік, тарихи, адамгершілік, саяси, әскери және басқа да проблемалар бойынша позитивті дүниетанымдық көзқарастар мен ұстанымдар, ең маңыздысы рухани-адамгершілік, қызмет сапалары, Отанға деген сүйіспеншілік, заңдылықты құрметтеу, Отанды қорғау және оның азаматтарының қауіпсіздігін қамтамасыз ету жөніндегі конституциялық міндеттерді орындау үшін жауапкершілік және т.б.

Мазмұнның әлеуметтік-педагогикалық құрамдас бөлігі басым және оның өзегін құрайды. Өзіне тән құндылықтары, көзқарастары, бағыт-бағдары, мүдделері, көзқарастары, белсенділік, іс-әрекет және мінез-құлық мотивтері бар Қазақстан азаматы және патриоты тұлғасын қалыптастыру арқылы ғана Отан қорғау функцияны жүзеге асыруға, әскери қызметке дайындық бойынша неғұрлым нақты міндеттерді табысты шешуге сенім артуға болады.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Методические рекомендации по организации военно-патриотической работы в Республике Казахстан (в помощь руководителям, заместителям директора по воспитательной работе, организаторам военно-патриотической работы общеобразовательных учреждениях, преподавателям-организаторам по начальной военной подготовки). – Астана.–2018. – С. 6-12
2. Ломовцев А.Ю., Глухих С.И. Военно-патриотическое воспитание в общеобразовательной организации // Выпускная квалификационная работа. – Екатеринбург. – 2017. – С. 3
3. Бекмағамбетов А.Ж. Мектеп оқушыларына патриоттық және интернационалдық тәрбие берудің бірлігі // Болашақ-жастар. - 2002. - №1. – 12-15 б.
4. Бекмағамбетов А.Ж. Патриоттық тәрбие және Б. Момышұлы // Қазақстан мектебі. - 2005. - №8. - 72-73 б.
5. Традиционное мировоззрение тюрков Южной Сибири. Пространство и время. Вещный мир. / Львова Э.Л., Октябрская И.В., Усманова М.С. – Новосибирск: Наука, 1988. – С. 100
6. Ахметов Ә.К. Түркі тілдеріндегі табу мен эвфемизмдер (салыстырмалы лингвистік зерттеу). Филология ғылымдарының докторы дәрежесін алу үшін дайындалған диссертацияның авторефераты. – Алматы, 1995. – Б. 19., Б. 24., Б. 40
7. Традиционное мировоззрение тюрков Южной Сибири. Знак и ритуал. / Львова Э.Л., Октябрская И.В., Усманова М.С. – Новосибирск: Наука, 1990. – С. 156., С. 151-156

ӘОЖ 541.124

ЖАСТАРҒА ПАТРИОТТЫҚ ТӘРБИЕ БЕРУДЕГІ «АЛҒАШҚЫ ӘСКЕРИ ДАЙЫНДЫҚ» ПӘНІНІҢ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ

Жаңабай А.А., 7M01101 «Педагогика және психология» мамандығының 2 курс магистрі

Ғылыми жетекші: Наубаева Х.Т., пс.ғ.д., профессор

І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қаласы

E-mail: Zhanabaevabylai@mail.ru

Мақалада әскери патриоттық тәрбие - жас өренді Отанды қорғауға ұдайы әзір болуға моральдық және дене бітімі жағынан даярлау болып табылады. Әрбір жасөспірім жасынан «Қазақстан - менің Отаным», «Ол мен үшін жауапты болғаны сияқты, мен де ол үшін жауаптымын», - деген қарапайым ойды меңгеруі керек.

Тірек сөздер: әскери, Қазақстан - менің Отаным, патриоттық, патриотизм, отанышылдық, рухани-адамгершілік, Отан, әскери-патриоттық, тарихи-мәдени, құндылықтары.

В статье военно-патриотическое воспитание представляет собой моральную и физическую подготовку юноши к постоянной готовности к защите Родины. С раннего возраста каждому подростку следует усвоить простую мысль: «Казakhstan — моя родина», «Он в ответе за меня, а я за него».

Ключевые слова: военные, Казахстан моя родина, патриотические, патриотические, духовно — нравственные, патриотические, военно-патриотические, историко-культурные, ценности.

In the article, military-patriotic education represents the moral and increased security of the young man to preserve the security of the Motherland. From an early age, a teenager should learn a simple thought: "Kazakhstan is my homeland", "He is responsible for me, and I am for him."

Key words: military, Kazakhstan is my homeland, patriotic, patriotic, spiritual and moral, patriotic, military-patriotic, historical and cultural values.

Бүгінгі таңда қоғам мен мемлекеттің білім беру жүйесінің алдына қойып отырған міндеттерінің бірі - жеткіншектерді Қазақстандық елжандылық пен Қазақстанда тұратын халықтардың ұлтаралық ынтымақтастығы рухында тәрбиелеу болып табылады. Бұл мәселенің көкейкестілігі қазіргі әлемді жаһандандыру жағдайында бұрынғысынанда артып отыр. Ұлттық бірегейлікті сақтаудың басты жолдарының бірі болып жастарға патриоттық тәрбие беруде халықтың мәдени мұрасын пайдалану болып табылады.

Жастардың адамзаттық, патриоттық қасиеттерін қалыптастыру проблемасына Қазақстан Үкіметі құжаттарында және Елбасы Жолдауларында үлкен мән берілген. Елбасы өзінің жолдауларының бірінде «Өз тарихымызбен ерекше жағдайларымыз негізінде дұрыс жолды тандап алу мүмкіндігіміз де бар» десе екіншісінде «біз бірлесе отырып, ерікті ұлт жасақтау жолында, алға жылжуымызға «қажетті берік негіз қаладық» - деп өзіміздің тарихымызды, дінімізді, ұлттық қасиеттерімізді алдыңғы қатарға қойылған.

Президенттің патриоттық сезімге толы осы ой-пікірі Қазақстан Республикасының «Білім туралы заңында» ең маңызды міндеттер ретінде өз Отаны Қазақстанды сүйе, азаматтық пен патриотизмге тәрбиелеу, мемлекет рәміздері мен халықтарының салт-дәстүрлерін құрметтеу» ата заң мен қоғамға қайшы келетін көріністерге төзбеу, әлемдік және Отандық жетістіктерін игеру, Қазақстанда тұратын басқа да халықтардың әдет-ғұрып, салт-дәстүрлерін, тарихын жете білу деп көрсеткен.

Демек, салт-дәстүрлердің, соның ішінде халық педагогикасында көрініс алған патриоттық сана-сезімнің қалыптасуына тікелей ықпал ететін озық дәстүрлердің

тағылымдық мүмкіндіктерін пайдалану қажеттілігіне аса мән береді. Ұлттық дәстүрлерге, ұлттық идеяға назар аудару және білім мен тәрбиені соған бағдарлау - көптеген мемлекеттер мен халықтардың нақты бір тарихи кезеңдерінде жиі кездесетін мәселе.

Қазақстан Республикасы Үкіметі жасөспірімдердің отансүйгіштік, елінің патриоты мен азаматы болып қалыптасуына көңіл бөліп отыр. Патриоттық тәрбие беру – оқушының саналы көзқарасын қалыптастыру. Алғашқы әскери дайындық енгізілуі, оған байланысты әскери патриоттық тәрбиенің тереңдеуі, Отанымыздың саналы және белсенді күрескерлерін тәрбиелеуге, оларды еліміздің игілігіне жанқиярлықпен еңбек етуге, республикамыздың мүддесін қорғауға жаңа мүмкіндіктер туғызады. Жастарды Отанды қорғауға, талантты әскери кадрлар даярлау, жас азаматтардың патриоттық тәрбиесіне танымдарымен мінездерін қалыптастыру ауыр және сан қырлы процесс. «Отанды сүю отбасынан басталады», отансүйгіштік қасиетті қалыптастыруда отбасы тәрбиесінің маңызы зор. Патриот, ержүрек адамды, табанды күрескерлерді тәрбиелеудің негізі мектепте қаланды.

Патриотизм дегеніміз - Отанға деген сүйіспеншілік, әрбір азаматтың мемлекет алдындағы борышын жанқиярлықпен орындау. Пәннің міндеті келешекте Отанын, жерін, елін қорғай алатын, ұлттық намыс мол, жігерлі ұл-қыз тәрбиелеу, әскер қатарына сауатты, моральдық жағынан дайын азамат даярлау. Сабақ барысында ұжымдық қорғаныс жұмыстарына, сабақтан тыс уақытта жаттығу жұмыстарын өткізуге аса көңіл бөлінеді. Ұжымдық қорғаныс жұмыстары АӘД-ты оқытудың негізгі бір бөлімі. Оқушылар теориялық сабақта алған білімдерін ұжымдық қорғаныс жұмыстары кезінде іске асырып, өздерінің білімдерін, біліктілік дағдыларын жетілдіреді.

Патриоттық даярлаудағы жауапкершілікті неғұрлым терең сезініп, бар мүмкіндікті пайдаланып, шыныққан да, шымыр отансүйгіш азаматтар даярлау ісінде АӘД пән мұғалімдеріне үлкен талап қойылады, сондықтан оларға өз ісінің жетік маманы болу жеткіліксіз, сонымен қатар білімді, тың ақпараттардан хабары мол болуы шарт.

Қазақ халқының тәрбие жүйесінде жас ұрпақты, қоғам мүшелерін Отанға, халқына, елге, жерге деген сүйіспеншілікке тәрбиелеп, мұны олардың бойына сіңіріп қалыптастыру жетекші орын алады. Өйткені, Отан, халық, ел, жер деген ұғым өте ауқымды.

Алғашқы әскери дайындық жастарды патриотизм мен интернационализм, демократиялық қоғам және оған шексіз берілгендік, Отанға және Қарулы Күштерге деген сүйіспеншілік, әскери борышты мүлтіксіз орындауға әзірлік рухында тәрбиелеуге бағытталған.

Отанды қорғау әрбір азаматтың парызы. Елімізде Отанның қорғаушысы болуды армандайтын ұлдар мен қыздар білім алуда екендігін айта кету керек. Олар Қазақстан тарихын тереңдетіп оқиды, алғашқы әскери дайындық сабағына аса бір ынтамен қатысып, болашақта тәуелсіз еліміздің мақтан тұтар аяулы ұлдары - Бауыржан Момышұлы, Талғат Бигелдинов, Тоқтар Әубәкіров сынды халқының құрметті азаматы болуды армандайды.

Өз Отанын сүйетін ұрпақ тәрбиелеу мектептегі әскери-патриоттық жұмыстың басты өзегі болуы керек. Өйткені кез келген егеменді мемлекет сияқты Қазақстан өзінің қорғаныс қабілетін сақтауды маңызды мемлекеттік міндеттердің және бүкіл халықтың ісі деп санайды.

«Біздің басты мақсатымыз – Қазақстанның егемендігі мен территориялық тұтастығын сақтау» деген Президент өз жолдауында.

Қарулы Күшіміздің алдыңғы сапында қазақ жастарының тұруы, олардың бір кісідей ынтымақпен топтасуы, Ата заңымызда көрсетілген қасиетті борышын, перзенттік парызын орындауы - Отанға, Атамекенге деген сүйіспеншіліктің, негізгі мазмұны, имандылық пен адамгершіліктің негізгі белгісі мен басты өлшемі.

Алғашқы әскери дайындық пәні - Қазақстан Республикасының азаматтарын Қарулы Күштерде, басқа да әскер және әскери құрамаларда қызмет етуге дайындайтын мемлекеттік жүйенің негізгі құрамы болып табылады. Алғашқы әскери дайындық пәнімен әскери-патриоттық тәрбие тығыз ұштастырыла отырып, жастардың әскери істі жақсы меңгеруіне, төтенше жағдайларда қорғанудың тәсілдері мен құралдарын дұрыс пайдалана білуіне ықпал етеді.

Әскери қызметшілердің жалпы міндеттерін оқыту арқылы жастарға Қазақстан Республикасының Конституциясын, заңдарын қатаң сақтауға және әскери жарғылардың талаптарын орындау, әскери антқа адал болу, өз халқына жанқиярлықпен қызмет ету, өз елін қасық қаны қалғанша қорғау, өз Отанының патриоты болу, адал, тәртіпті болу, кәсіп білікті ұдайы меңгеру, өз жолдасын бағалау, киімді ұқыпты кию деген секілді көптеген жақсы қасиеттер түсіндіріліп, оларды бойларында қалыптастырады.

Әскери қызметтің қиындықтарын табанды өткеруге алғашқы әскери дайындық сабақтарының тақырыптарынан басқа әскери патриоттық тәрбиенің алар орны ерекше деген болсақ қателеспеген болар едім. Әскери істі жіті меңгеруге дайын болу үшін сабақтан тыс Ұлы Отан және Ауған соғысы ардагерлерімен кездесулер, әскери-спорттық ойындар мен эстафеталық жарыстар, әскер тақырыбындағы ерлік сабақтар, қалалық, облыстық слеттерге қатысу, мұражайларға, ескерткіштерге, мәңгілік алау аллеясына бару, әскери әндер сайыстарын өткізу секілді іс-шаралар өте маңызды рөл атқарады.

Патриоттық сезімді жастарға мәнді және мағыналы сусындату үшін алғашқы әскери дайындық пәні жетекшісінің білім, тәжірибесі мол және жоғары болуы тиіс. Ізденіс үстіндегі әскери жетекші қай кезде де болсын жастарға үйретуден жалықпайды. Жеткіншек Отан алдындағы борышын өтеуге барғанда осы мектеп қабырғасында, дәлірек айтсақ алғашқы әскери дайындық сабағында алған теория және практикасы толық және мәнді болса әскери істің қиындығына төзуге, тез үйреніп кетуге көп көмегін тигізеді.

Жастарды әскери патриоттыққа тәрбиелеу – орта білім беру оқу орындарынан, яғни мектептерден басталады. Мектеп – мұғалімнің басшылығымен жас ұрпаққа білім беру, тәжірибе мәселелері жүзеге асырылатын оқу-тәрбие мекемесі, халық ағарту жүйесінің негізгі буыны. Мектептерде жастарды жасына және сыныбына сәйкес үшке бөледі: бастауыш сынып оқушылары, орта сынып оқушылары және жоғарғы сынып оқушылары.

Армия жасөспірімдердің азаматтық қалыптасуын аяқтайды десе де болады, жас, әрі орнықтаған мінезін шыңдайды, ұйымшылдыққа, тәртіпке үйретеді. Әскери патриоттық тәрбие - жас өренді Отанды қорғауға ұдайы әзір болуға моральдық және дене бітімі жағынан даярлау болып табылады.

Жастардың әскери-патриоттық тәрбие теориясын және практикасын меңгерулері, Отанды қорғау және Республика Қарулы күштерінде адал борыштарын өтеу, оның халқы алдындағы азаматтық жауапкершілігін кәміл ұғынулары - оқу орындарының педагогикалық ұжымының аса маңызды бір міндеті болып табылады.

Кеңестер Одағы тараған соң, орта оқу орындарынан алғашқы әскери дайындық пәнін алып тастау - жастарға әскери патриоттық тәрбие беру, оларды армия қатарында қызмет етуге дайындау ісіне едәуір зиянын тигізді, оның әсері жалпы білім беру деңгейінде де, Қарулы күштерінің жеке құрамының моральдық адамгершілік сипатында да көрініс тапты.

Қазақстан Республикасы Үкіметі жасөспірімдердің отансүйгіштік, елінің патриоты мен азаматы болып қалыптасуына көңіл бөліп отыр. Патриоттық тәрбие беру - оқушының саналы көзқарасын қалыптастыру. Алғашқы әскери дайындық енгізілуі, оған байланысты әскери патриоттық тәрбиенің тереңдеуі, Отанымыздың саналы және белсенді күрескерлерін тәрбиелеуге, оларды еліміздің игілігіне жанқиярлықпен еңбек етуге, республикамыздың мүддесін қорғауға, талантты әскери кадрлар даярлауға жаңа мүмкіндіктер туғызады. Жастарды Отанды қорғауға даярлау, жас азаматтардың патриоттық тәрбиесіне танымдарымен мінездерін қалыптастыру ауыр және сан қырлы үрдіс. «Отанды сүю отбасынан басталады», отансүйгіштік қасиетті қалыптастыруда отбасы тәрбиесінің маңызы зор. Патриот, ержүрек адамды, табанды күрескерлерді тәрбиелеудің негізі оқу орындарында қаланады.

Әскери-патриоттық тәрбие жасөспірімдерді еліне деген сүйіспеншілікке, ұлттық армия сапында адал қызмет атқаруға, азаматтық, адамгершілік қасиеттерді бойына сіңіруге баулиды. Бала әрдайым өмірге қызыға қарайды, бәрін үйренгісі келеді, еліне керекті азамат болып өскісі келеді.

Пәннің міндеті келешекте Отанын, жерін, елін қорғай алатын, ұлттық намысы мол, жігерлі ұл-қыз тәрбиелеу, әскер қатарына сауатты, моральдық жағынан дайын азамат даярлау. Сабақ барысында ұжымдық қорғаныс жұмыстарына, сабақтан тыс уақытта жаттығу жұмыстарын өткізуге аса көңіл бөлінеді. Ұжымдық қорғаныс жұмыстары алғашқы әскери дайындықты оқытудың негізгі бір бөлімі. Оқушылар теориялық сабақта алған білімдерін ұжымдық қорғаныс жұмыстары кезінде іске асырып, өздерінің білімдерін, біліктілік дағдыларын арттырады.

Патриоттар даярлаудағы жауапкершілікті неғұрлым терең сезініп, бар мүмкіндікті пайдаланып, шыныққан да, шымыр отансүйгіш азаматтар даярлау ісінде алғашқы әскери дайындық пәні мұғалімдеріне үлкен талап қойылады, сондықтан оларға өз ісінің жетік маманы болу жеткілісіз, сонымен қатар білімді, тың ақпараттардан хабары мол болуы шарт.

Қазақ халқының тәрбие жүйесінде жас ұрпақты, қоғам мүшелерінің Отанға, халқына, елге, жерге деген сүйіспеншілікке тәрбиелеп, мұны олардың бойына сіңіріп қалыптастыру жетекші орын алады. Өйткені Отан, халық, ел, жер деген ұғым өте ауқымды. Оқу орындарында Әскери патриоттық тәрбие жүргізудің көптеген түрлері қолданылады. Соның бір маңыздысы, тарихи тұрғыда қалыптасқан және ұрпақтан-ұрпаққа беріліп отыратын белгілі бір қоғамдық, құрылыстан туындаған «Жауынгерлік дәстүрлер» болып табылады.

Әсіресе, бұл дәстүрлер жастарды патриоттық рухта тәрбиелеуге бағытталған XV ғасырдың ортасынан бастап қазақтың ұлттық мемлекетін құру кезеңі, онда қазақ мемлекетінің тәуелсіздігін қорғауда есімі аса құрметпен айтылатын: Қасым хан, Хақназар хан, Тәуке хан, Әбілқайыр хан, Тәуекел хан, Есім хан, Абылай хандар ерліктері болса, Отан қорғауда өздерінің қабілеттілігімен, жеке басының ерлігімен халық жадында ұмытылмас тұлға болып қалған: Қабанбай, Қарасай, Бөгенбай, Жәнібек, Наурызбай, т.б. батырлар баға жетпес әскери дара басшылық тәжірибесін және қазақ әскери өнерінің дамуына аса зор үлес қосқандығы.

Сонымен қатар, қазақтардың азамат соғысына және Ұлы Отан соғысына қатысуы туралы айтатын болсақ, мұнда біздің жерлестеріміз өлшеусіз үлес қосты. Ұлы Отан соғысы жылдары Қазақстан даласынан 1 млн. 200 мыңға жуық ұлдары мен қыздары майданға аттанып, 600 мыңнан астам адам қайта оралмады. Олар ең аяулысы - өмірін біздің болашағымыз үшін, Отан үшін құрбан етті. Олардың мәңгі жасайтын ерліктері әскери борышқа адалдықтың, өжеттік пен жаппай қаһармандықтың, патриоттық сезімнің нағыз үлгісі болып табылды.

Жастарға патриоттық тәрбие берудің манызды бөлігі Отанды қорғаудағы даярлық болып табылады. Жас ұрпақтың әскери-патриоттық тәрбиесіне де Қазақстанның Қарулы Күштері аса назар аударады. Олар білім мекемелерімен бірлесе отырып, Отанды қорғаушы жас жеткіншектердің әскери тәрбиесінің бағдарламасы мен тұжырымдамалары жасайды. Өйткенмен, соңғы уақытта жергілікті халықтың Қарулы Күштерге деген көз қарастары жағымды деп айта алмаймыз. Егер бұрын, 70-80 жылдарда әскери қызметті өтеу бозбалалар өмірінің қажетті кезеңінің бірі болып табылса, ал қазір әскерге шақырылушылар әскери қызметті өтеуден бас тартады, ата-аналары оларды жібермеуге тырысады. Мұның себептерін ішкі саясаттың тұрақсыздығынан, жауынгерлер арасында үлкендердің кішілерге күш көрсету фактілерінің орын алуынан іздеген жөн. Осындай күрделі жағдайларда оқу орындары тәрбие үрдістерін қамтамасыздандыратын бірден-бір әлеуметтік мекеме болып табылады.

Б. Момышұлы: «Патриотизм - Отанға деген сүйіспеншілік, жеке адамның аман-саулығы, қоғамдық, мемлекеттік қауіпсіздікке тікелей байланыстылығын сезіну, өзінің тәуелді екенінді, мемлекетті нығайту дегеніміз - жеке адамды күшейту екенін мойындау, қысқасын айтқанда, патриотизм дегеніміз мемлекет деген ұғымды, жеке адамның өткенімен, бүгінгі күнімен және болашағымен қарым-қатынасын барлық жағынан біріктіреді» - деп «ұлттық патриотизм», «қазақстандық патриотизм» ұғымдарына анықтама берген.

Қоғамымызды түбегейлі қайта құру, елде әлеуметтік – экономикалық тоқыраудан шығарудың ірі ауқымды, күрделі міндеттерін шеше отырып, Қазақстан Республикасының басшылығы жаңа уақыт адамын, оның идеялық-адамгершілік келбетін қалыптастыруға ерекше мән береді. Осы тұрғыдан Қазақстан мемлекетінің идеологиясы мен жаңа саясат

парадигмасы мектептер мен жоғары оқу орындарында білім беру үрдістерін қайта қарауда инновациялық жолды іздестірудегі туындайтын қайшылықтарды жеңу жолдарын табуды, білім мазмұнын құруға концептуальды тұрғыдан қарау жеткіншек ұрпақты тәрбиелеудегі тәрбиенің рөлін көтеруді талап ететіні күмәнсіз.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Сейдахметова Л. Патриоттық тәрбиенің жүйелік сипаты // Абай атындағы ҚазҰПУ-дың Хабаршысы, Педагогика ғылымдары сериясы. - 2006. - №1 (11). – Б. 101-102.
2. Капталова Г. Патриоттық тәрбиені қалыптастыруға арналған әдістемелік принциптер // Абай ат. ҚазҰПУ-дың Хабаршысы, Педагогика ғылымдары сериясы. - 2006. - №2 (12). - 68-70 б.
3. Стабаев Е.Т., Исин Е.Ж., Укметов О.Б., Сарманов Қ.Т. Еліміздің жастарына патриоттық тәрбие беру және «Алғашқы әскери дайындық» пәнінің маңыздылығын дамыту /https://docviewer.yandex.kz/view/0/?*=63B3VjU0bsqwS3VunFf5s2G41R57InVyBCI6Imh0dHA6Ly9yZXBvc/-11-18 б.
- 4.https://tanim.ucoz.com/load/bilim_zh_ne_ylym/psikhologija_pedagogika/aza_ehtnopedagogikasy_negizinde_studentterge_patriotty_t_rbie_beru/8-1-0-332
5. Сочин С.А. Формирование готовности будущих учителей начальной военной подготовки к военно-патриотическому воспитанию старшеклассников. Дис. на соиск. уч. степ. кандидата педагогических наук, Шымкент, 2010. – С. 20-21
- 6.https://kopilkaurokov.ru/obschestvoznanie/planirovanie/skieri_onier_mien_salt_d_sturk_azak_miemiiekietighinin_m_dieni_mu_rasy
7. <https://baribar.kz/38073/dasturli-qazaq-askerindegi-urys-taktikalary-turaly-ne-bilemiz/>

УДК 541

О ВОСПИТАНИИ УЧАЩИХСЯ В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ РУССКОМУ ЯЗЫКУ И ЛИТЕРАТУРЕ

Желдикова Ш.А., студентка ОП «Русский язык и литература» Института непрерывного образования

Научный руководитель: Сералиева Н.Ж., к.п.н., ассоциированный профессор (доцент)
ОП по подготовке филологов Высшей школы гуманитарных наук
Жетысуского университета им. Ильаса Жансугурова

E-mail: Zheldikova@mail.ru

В статье рассматриваются методы реализации воспитывающего потенциала русского языка и литературы.

Ключевые слова: нравственное воспитание, гуманизм, средства художественной выразительности, метафора, олицетворение, гипербола.

Мақалада орыс тілі мен әдебиетінің тәрбиелік әлеуетін жүзеге асыру әдістері талқыланады.

Тірек сөздер: адамгершілік тәрбиесі, гуманизм, көркем бейнелеу құралдары, метафора, тұлғалау, гипербола.

The article discusses methods for implementing the educational potential of the Russian language and literature.

Key words: moral education, humanism, means of artistic expression, metaphor, personification, hyperbole.

Воспитывающая роль процесса обучения признана еще с древности. В философско-педагогических трудах античных мыслителей (Сократа, Платона) есть утверждение о том, что знание истинных в том числе общественных ценностей наряду со знанием космических или физических теорий составляет краеугольный камень всякого воспитания. В XIX веке в педагогической науке утвердилась теория воспитывающего обучения. И в современных педагогических исследованиях представлен идеальный образ урока, важнейшим элементом которого является воспитание.

Однако аналитики обращают внимание на то, что педагогическая практика недооценивает значимость единства процессов воспитания и обучения. По оценке ученых, «процессы обучения и воспитания «разошлись» настолько, что иногда имеют разнонаправленный характер» [1,39]. В истории отечественной педагогики вопрос о воспитательном потенциале «хорошего» урока ставился неоднократно. К. Д Ушинский, например, отмечал: «учитель на уроке должен пользоваться всяким случаем, чтобы посредством обучения закинуть в душу дитяти какое-нибудь доброе семя» [2,24].

Воспитательное воздействие на ученика оказывается наиболее эффективным в том случае, если оно неразрывно связано с обучением, осуществляется в ходе учебной работы. Отступление от данного положения, разделение учебных и воспитательных задач при решении даже частных вопросов преподавания неизбежно наносит ущерб как обучению, так и воспитанию.

Исключительно большое значение для воспитания учащихся, пробуждения у них интереса к предмету, выработки честности, настойчивости, трудолюбия, последовательности в работе имеет практическая направленность в преподавании русского языка, постоянное применение знаний, усваиваемых на уроке.

Особую важность в ходе учебного процесса приобретают коллективные беседы и устные высказывания учащихся на темы, имеющие воспитательное значение. Поводом для них могут послужить картина, событие сегодняшнего дня, статья в газете, непроизвольное высказывание учащегося, случай в классе. Интересно и с большой пользой для формирования взглядов учащихся протекают на моих уроках беседы о событиях, происходящих у нас в стране и за рубежом. Важно, чтобы через обычный урок проходила многогранная жизнь современного мира с ее героикой и трудностями, чтобы на уроке звучало осуждение теневых сторон действительности и возвеличение прекрасного, истинно человеческого в ней. Но одних бесед мало. Надо, чтобы учащиеся выразили свои мысли об острейших событиях, происходящих в мире, свое отношение к совершаемым людьми подвигам. Это помогает формированию взглядов, убеждений.

Личные качества человека по-настоящему формируются в процессе деятельности или ее проектирования. Поводом для серьезных раздумий о своем месте в жизни, об отношении к окружающим, к своему будущему, к различным профессиям послужит работа над сочинениями на темы: «Как я представляю себе свое будущее», «Куда бы я поехал и зачем, если бы был взрослым», «Кем я хочу стать и почему», «Кого бы я взял с собой на трудное дело и почему» и др.

Воспитательная ценность уроков русского языка значительно повышается, если учитель систематически использует краеведческий материал. Памятники или памятные места области (города, района), ее передовые люди, юные герои родного края, земляки-композиторы, улицы нашего города, наш театр, центральная площадь города – подобные темы не только побуждают учащихся к высказываниям, не только дают великолепный материал для сопоставления, или анализа, или просто записи различного рода текстов, но и (что не менее важно) заставляют учащихся задуматься над многими вопросами жизни, помогают им почувствовать величие человеческого подвига, осознать свой долг перед Родиной, полюбить свой край. Использование местного материала не должно сводиться к перечислению факторов. Задача учителя – на базе знакомых детям событий, явлений, картин развивать у них способность видеть и понимать прекрасное в жизни, в человеке, в природе. С этой целью я провожу с учащимися сочинение на такие темы: «Утро в нашем ауле», «Наш парк ранней

весной», «Наурыз». Надо помочь учащимся увидеть красоту окружающего мира и найти выразительные языковые средства для передачи своих впечатлений. Хорошо организованные наблюдения, знание и понимание окружающей действительности вызывают у ученика потребность высказаться. Воспитание и обучение в данном случае взаимодействуют.

Воспитательную ценность урока русского языка повышает целесообразное использование репродукций картин. Для того чтобы картина (и сама и ход работы над нею) действительно оказывала воспитательное воздействие, надо хорошо знать богатства русской и зарубежной живописи учитывать, насколько готов данный класс к восприятию того или иного произведения. Подбор картин для работы на уроке, характер их анализа, выводы и рассуждения, вытекающие из содержания картины, должны быть сориентированы на воспитание в детях определённых качеств, на преодоление совершенно конкретных и действительно имеющихся у них недостатков.

На наш взгляд, ученика надо научить чувствовать прекрасное, сознательно оценивать и осмысливать его, пробудить потребность самому создавать прекрасное.

Благотворно влияет на воспитание эстетических вкусов правильно поставленная работа со стихотворениями на уроках русского языка, наблюдения над звучанием слова в художественном произведении. Хорошим средством эстетического воспитания является обращение к материалам из истории искусств, использование классической музыки на уроке. Чтобы дети ясно представляли себе то, о чём им говорят и о чём им придётся рассказать или написать, хорошо использовать кинофильмы.

Эстетическое воспитание учащихся должно быть связано с развитием у них собственных вкусов, собственных суждений о прекрасном в искусстве и действительности, с пробуждением потребности самому создать прекрасное.

Нравственный мир ребенка сложен, изменчив, находится в развитии. Наша задача как учителя русского языка и литературы состоит в том, чтобы постоянно следить за нравственным ростом ребенка, найти такие пути и средства, которые помогут решить конкретные вопросы духовно-нравственного воспитания личности школьника, улавливать возможные отклонения от нормального нравственного развития.

Воздействие на человека, с целью формирования у него духовно-нравственных качеств - тема, которую изучают ученые уже несколько тысяч лет. Психологи установили, что именно начальная школа и младший возраст средней школы характеризуются повышенной восприимчивостью к усвоению нравственных понятий. Это позволяет своевременно заложить нравственный фундамент развития личности. И стержнем воспитания, определяющим нравственное развитие личности данной возрастной группы школьников, является формирование гуманистического отношения и взаимоотношений детей, опора на чувства, эмоциональную отзывчивость.

В современной практике обучения проблема воспитания нравственных качеств не теряет своей значимости и актуальности, а ее решение представляет большую ценность. Поэтому воспитание нравственных качеств на уроках русского языка путем использования художественного текста - не дань моде, а жизненная необходимость. Ведь общество нуждается в людях воспитанных, думающих, со всемерно развитым мышлением, творцах, новаторах.

Обладая огромной силой воздействия, художественный текст способствует формированию духовного сознания, представления о добре и зле, о месте и назначении человека в окружающем мире, развивает высокие чувства. Именно это заставляет находить для каждого урока тот текстовый материал, содержание которого поможет нам в формировании гражданственности, личных качеств школьника. Дидактический материал должен обращать внимание учащихся на факты жизни выдающихся людей, на процессы воспитания воли, трудолюбия, на высокие нравственные качества.

Подводя итог, хочется отметить, что школа должна дать не только полноценное образование, соответствующее современному уровню жизни, но и сформировать у учащихся нравственность, гражданственность, трудолюбие, ответственность и целеустремленность.

Школьный урок является ключевым элементом воспитания, играя огромную роль в становлении и развитии личности школьника. К сожалению, в наше время среди родителей бытует мнение о том, что главное на уроке – дать знания. Но знания можно приобрести при желании самостоятельно, а вот освоить социально полезный опыт общения, взаимодействия с людьми, сверстниками, старшими и младшими, научиться решать сложные жизненные проблемы можно только при специальном организованном учебно-воспитательном процессе. Кроме того, всем известно, что сами по себе знания мало что могут значить для человека, если он не умеет ими распорядиться. Еще страшнее, если свой интеллект он изощренно использует в своих корыстных целях, ущемляя интересы других людей. Подобная ситуация возникает при низком уровне нравственности человека. Таким образом, от решения воспитательных задач зависит то, как, какими способами ученики реализуют свой образовательный и интеллектуальный потенциал, на что будут направлены их усилия: на созидание или разрушение. Поэтому, готовясь к учебному занятию, учитель наряду с образовательными задачами определяет комплекс воспитательных задач, которые связаны с формированием у учащихся социально и личностно значимых качеств и свойств, нравственно - ценностного отношения к окружающему миру, людям, деятельности, самому себе, развитием взаимодействия со сверстниками. И закончить свою работу мне хотелось бы словами: «Знания без воспитания – меч в руках сумасшедшего».

ЛИТЕРАТУРА:

1. О нравственности и нравственном воспитании / // Педагогика - 2005 - №2 О нравственном развитии и воспитании детей/// Вопросы психологии. - М.:Просвещение, 1975.
2. Ушинский К.Д. Педагогические сочинения в 6 томах. Сост. С.Ф. Егоров. - М.: Педагогика 1988-1990г.-Т 2.

УДК 378.24

ЛОГОПЕДИЧЕСКАЯ РАБОТА В ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ ШКОЛЕ С ДЕТЬМИ СО СПЕЦИФИЧЕСКИМИ РАССТРОЙСТВАМИ УЧЕБНЫХ НАВЫКОВ

Жунусова Г.

Жетысуский университет имени И. Жансугурова, г. Талдыкорган

E-mail: nurai_gali@mail.ru

В статье рассматривается логопедическая работа с детьми с особыми нарушениями учебных навыков в общеобразовательной школе. Автор анализирует виды нарушений, встречающихся у учащихся общеобразовательных школ, такие как "дислексия", "дисграфия", "дискалькулия", и указывает на пути их устранения.

Ключевые слова: логопедическая работа, профессиональная деятельность, ребенок с особыми образовательными потребностями, дислексия, дисграфия, дискалькулия.

Мақалада жалпы білім беретін мектепте оқу дағдыларының ерекше бұзылулары бар балалармен логопедиялық жұмыс қарастырылған. Автор "дислексия", "дисграфия", "дискалькулия" сияқты жалпы білім беретін мектеп оқушыларында кездесетін бұзылыс түрлерін талдап, оның жоюжолдарына көрсетеді.

Тірек сөздер: логопедиялық жұмыс, кәсіби қызмет, ерекше білім беру қажеттілігі бар бала, дислексия, дисграфия, дискалькулия.

The article considers speech therapy work with children with special learning disorders in a general education school. The author analyzes the types of disorders that occur in students of general education schools, such as "dyslexia", "dysgraph", "dyscalculia", and points to its elimination.

Key words: logopedialyk zhumys, kasibi kyzmet, erekshe bilim беру kazhettligi bar bala, dyslexia, dysgraph, dyscalculia.

Как известно, обучение и воспитание, приобретение академических знаний и навыков предполагает наличие у ребенка психологических качеств, позволяющих приобрести эти знания и навыки, сформировать важные для успешной жизни в обществе компетенции. У большинства детей к 6-7 годам психическое развитие достигает того уровня зрелости, который позволяет освоить обширный комплекс научных знаний, новых абстрактных понятий, социально значимых компетенций.

В научных исследованиях, в психологических методических разработках и в медицинской практике понятийный аппарат строится при учете предложений Всемирной организации здравоохранения (ВОЗ), зафиксированных Международной Классификацией болезней 10 пересмотра (МКБ-10), которая в 1994 году была внедрена в практику здравоохранения на всей территории РФ. В ней используются термины: «расстройства развития речи» и «расстройства развития школьных навыков» (или трудности обучения).

К расстройствам школьных навыков относятся [МКБ]:

Специфическое расстройство чтения, «дислексия».

Специфическое расстройство письма, «дисграфия»

Специфическое расстройство счета, «дискалькулия».

Таким образом, дислексия и дисграфия рассматриваются как вариант трудностей в обучении. Причем в мировой педагогической и научной практике термин дислексия используется как основной, его часто применяют для обозначения трудностей формирования и чтения, и письма.

Согласно МКБ-10, расстройства развития школьных навыков, или трудности обучения, возникают из-за нарушения в обработке когнитивной информации, что во многом происходит в результате биологической дисфункции. Они должны быть:

- ранними, а не приобретенными,
- специфическими (первичными), а не вызванными особенностями обучения, отсутствием благоприятной возможности для обучения, умственной отсталостью или болезнью, и т.п.

В настоящее время под нарушениями письма в странах постсоветского пространства понимают дисграфию и дизорфографию, которые часто сочетаются. Последний термин активно используется с начала 2000-х (Корнев, 1997; Прищепова, 2006).

В отечественных научно-методических исследованиях есть варианты трактовки термина «дисграфия». При определении дисграфии обычно указывают на диагностические критерии «вхождения» и исключения. Основным критерием является наличие ошибок, связанных с несоблюдением правил графики, и их частотность. Такие ошибки называют специфическими, подчеркивая их особый характер, отличный от несоблюдения орфографических правил.

Наиболее известным является определение дисграфии Р.И. Лалаевой:

«Дисграфия – это частичное нарушение процесса письма, проявляющееся в стойких, повторяющихся ошибках, обусловленных несформированностью высших психических функций участвующих в процессе письма» [1].

В определении А.Н.Корнева (1997) подчеркивается тип ошибок письма, который является основным диагностическим критерием, и критерии «исключения»: «Дисграфией стоит называть стойкую неспособность овладеть навыками письма по правилам графики..., несмотря на достаточный уровень интеллектуального и речевого развития и отсутствие грубых нарушений зрения или слуха» [2]

Приведем также определение О.А.Величенковой и М.Н.Русецкой (2015): «стойкое нарушение письма, связанное с недостаточной сформированностью тех или иных компонентов функциональной системы письма и проявляющееся в большом количестве специфических ошибок» [3].

Дизорфография связана с нарушением реализации принципов правописания и проявляется в многочисленных орфографических ошибках.

Согласно А.Н.Корневу (1995), дизорфография - это особая категория нарушений письма, проявляющаяся в неспособности освоить орфографические навыки, несмотря на знание соответствующих правил (и регулярное школьное обучение).

Однако и само заучивание правил, и умение отдифференцировать их друг от друга, и умение опознать ошибкоопасное место (слабую позицию звука) может представлять для ребенка проблему, в основе которой могут лежать такие же психологические механизмы, которые затрудняют применение правила. В связи с этим приведем следующий вариант определения: «дизорфография - стойкое нарушение письма, связанное с недостаточной сформированностью тех или иных компонентов функциональной системы письма и проявляющееся в большом количестве орфографических ошибок» (Величенкова, Русецкая, 2015).

В настоящее время дизорфография остается наименее изученной разновидностью нарушений письма, хотя активный поиск в этом направлении ведется (Корнев, 2006; Прищепова, 2006; Величенкова, Русецкая, 2015).

Итак, представим основные диагностические критерии нарушений письма, выделяемые большинством специалистов.

Диагностические критерии дисграфии и дизорфографии

	Дисграфия	Дизорфография
Критерии вхождения	наличие специфических ошибок (связанных с несоблюдением графики)	наличие орфографических ошибок
	частотность ошибок	
	стойкость ошибок	
Критерии исключения	интеллектуальная недостаточность	
	дошкольный возраст	
	нарушения слуха и зрения	

Как видим, единственным диагностическим различием между этими нарушениями является тип характерных ошибок. Остается прокомментировать частотность и стойкость ошибок. Что касается стойкости, то таким образом подчеркивается достаточно постоянный, не зависящий от временных факторов характер нарушения. Ошибки должны обнаруживаться практически во всех письменных работах в течение длительного времени при условии регулярного школьного обучения. Поэтому логопеду очень важно проанализировать не менее 5-6 письменных работ ребенка.

Частотность ошибок, к сожалению, остается недостаточно четко описанным показателем. Дело в том, что практически все младшие школьники допускают несоблюдение правил и графики, и орфографии. Однако обычно ошибок немного. В мировой практике принят статистический подход к выделению нарушения: согласно МКБ-10, должна обнаруживаться «клинически значимая степень нарушения школьного навыка» и уточняется, что это «степень нарушения, которая может встречаться менее чем у 3% популяции детей». Данный подход является основополагающим для клинических и психологических измерений и диагностики. В российской дефектологии психометрический подход, к сожалению, пока не распространен. Несмотря на наличие некоторого количества данных о частоте встречаемости специфических ошибок при безвыборочном анализе письма младших школьников (Величенкова, Русецкая 2015; Иншакова, 2013), их недостаточно для определения коридора функциональной нормы, т.е. пороговых для дисграфии и дизорфографии значений, порученных эмпирически. Пока, по нашему мнению, о нарушениях письма следует говорить, ориентируясь на школьный норматив: неудовлетворительная оценка ставится за 5 и более ошибок в одной работе. Именно при такой частотности ошибок ребенок считается неуспевающим и нуждается в психолого-педагогической помощи.

Как уже отмечалось, дисграфия и дизорфография имеют общие механизмы и возникают в связи со слабостью как речевых, так и неречевых функций (зрительно-пространственных, программирования и контроля движений и действий). В связи с этим очевидна необходимость логопедической и нейропсихологической компетенции специалистов, занимающихся коррекцией трудностей письма. Психолог и логопед, работающие с такими детьми, должны повышать квалификацию в смежных областях.

Дислексия, как специфическое нарушение овладения чтением, в советской и российской научной литературе представлено двумя направлениями: педагогическим (Лалаева, 1989; Русецкая, 2009) и клинико- психологическим (Мнухин, 1934; Корнев, 1995, 2003, 2007). В работах педагогического направления не проводится принципиального разграничения специфических и неспецифических форм нарушений чтения. Большинство из них опирались на теоретические позиции, заложенные Р.Е.Левиной (2005), согласно которым нарушения чтения и письма имеют общие механизмы и являются прямым следствием недоразвития устной речи. В соответствии с нашими экспериментальными данными, причинная связь недостатков устной речи и нарушений чтения прослеживается лишь при дисфонологической форме дислексии (см. терминологию в части 3), которая составляет около половины случаев дислексии (Корнев, 1995, 2003, 2007). И даже в таких случаях нарушения фонематических функций представляют лишь один из нескольких механизмов, сочетание которых порождает дислексию. Подробнее вопросы диагностических критериев дислексии обсуждаются в разделе 3 настоящего пособия.

Нарушения письма и чтения специально терминологически не выделяются, что связано с тем, что основой организации логопедической помощи в стране на протяжении полувека являлась педагогическая классификация нарушений речи Р.Е.Левиной (2005). В ней нарушения письма и чтения рассматриваются только как следствие либо дефицита фонологических процессов (ФФН), либо общего недоразвития речи (ОНР), т.е. дефицита всех языковых средств: фонетико-фонематических и лексико-грамматических. Нарушения чтения и письма рассматриваются только как следствие речевого недоразвития, и программа адаптируется под нужды ребенка с речевым дефицитом (специальная общеобразовательная коррекционная программа для детей с тяжелыми нарушениями речи). Получается, что помощь детям с дислексией и дисграфией и детям с ЗПР в нашей стране - профессионально разные задачи.

Однако, многолетние исследования не позволяют игнорировать возможные неречевые механизмы нарушения формирования навыка письма. Поэтому во всех случаях, когда специалисты сопровождения обнаруживают недостаточность невербальных когнитивных функций у ребенка с дисграфией / дизорфографией, они должны включать в программу работы соответствующие мишени коррекции.

Основным критерием разграничения дисграфических и орфографических ошибок является нарушенный принцип письма. Дисграфические ошибки искажают звуковой состав слова, это нарушение фонетического принципа письма (или правил графики). Они наблюдаются в сильных фонетических позициях, т.е. там, где выбор буквы очевиден: например, в ударной позиции для гласных, перед гласной для согласных.

В зависимости от характера и тяжести имеющихся нарушений письма и чтения логопедические занятия могут быть организованы по-разному. С учащимися, испытывающими временные трудности в освоении образовательных программ, и с учащимися, которым рекомендовано обучение по специальной или индивидуальной программе логопедические занятия обычно проводятся во внеурочное время. Занятия могут быть групповыми (6- 8 детей), подгрупповыми (2-4 ученика) и индивидуальными.

На групповых занятиях осуществляется профилактика (1 класс) и коррекция (2-4 класс) нарушений письма и чтения. Индивидуальные и подгрупповые занятия на усмотрение логопеда могут быть использованы для коррекции звукопроизношения, а также для преодоления таких речевых проблем, которые наблюдаются только у части учащихся.

Групповые логопедические занятия обычно проводятся 3 раза в неделю. Групповая форма занятий даёт возможность оказывать помощь детям с нарушениями письма и чтения и предрасположенностью к ним в нужном объеме. Распределение рабочего времени логопеда только на индивидуальные занятия не может гарантировать необходимый охват школьников логопедической помощью. Общий объем психолого- педагогической помощи детям, обучающимся по специальной образовательной программе – не менее 2-3 часов в неделю, детям с нарушениями письма и чтения, испытывающим временные трудности в освоении образовательной программы, – не менее 2 часов в неделю.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Лалаева, Р.И. Методика психолингвистического исследования нарушений речи: учебно-методическое пособие / Р. И. Лалаева. – СПб.: 2006. – 72 с.
2. Корнев А.Н. Нарушения чтения и письма у детей: Учебно-методическое пособие. . -- СПб.: МиМ, 1997.
3. Шаховская С.Н., Черкасова Е.Л. Логопедия. теория и практика (2-е издание, исправленное и дополненное). Москва, 2018. - 680с.

ӘОЖ 378.14

ҚАШЫҚТЫҚТАН ОҚЫТУ ЖАҒДАЙЫНДА БІЛІМ АЛУШЫЛАРДЫҢ ФУНКЦИОНАЛДЫҚ САУАТТЫЛЫҒЫН ДАМУ

Имашева А.

Ғылыми жетекшісі: Оксикбаев Б.К., б.ғ.к.

І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қаласы

E-mail: jiaida@mail.ru

Қашықтықтан оқыту-мұғалім мен білім алушылардың оқу процесіне тән барлық компоненттерді (мақсаттары, мазмұны, әдістері, ұйымдастырушылық нысандары, оқыту құралдары) көрсететін және интернет-технологиялардың ерекше құралдарымен немесе интерактивтілікті көздейтін басқа да құралдармен іске асырылатын арақашықтықтағы өзара іс-қимылы. Қашықтықтан оқыту процесінде кері байланыс арқылы білім алушылардың сабаққа дайындығын, зейінділігін, қойылған міндеттерге көңіл бөлуін, сұрақтарға жауап беру және практикалық сабақ бағдарламасының дербес бөлігін сапалы орындау қабілетін бағалау түсіндірілді. Кері байланыстың эмоционалды және мазмұнды жақтарының арақатынасы оқытушыға өткізілген сабақтың танымдық құндылығы мен қабылданған материалдың деңгейі туралы түсінік береді.

Тірек сөздер: қашықтықтан оқыту, функционалдық сауаттылық, құзыреттілік, пандемия, гистологиялық препарат.

Дистанционное обучение-дистанционное взаимодействие учителя и обучающихся, отражающее все компоненты, присущие учебному процессу (цели, содержание, методы, организационные формы, средства обучения) и реализуемое специфическими средствами интернет-технологий или другими средствами, предусматривающими интерактивность. В процессе дистанционного обучения посредством обратной связи была разъяснена оценка обучающимися готовности к уроку, внимательности, внимания к поставленным задачам, способности отвечать на вопросы и качественно выполнять самостоятельную часть программы практического занятия. Соотношение эмоциональных и содержательных сторон обратной связи дает преподавателю представление о познавательной ценности проведенного урока и уровне принятого материала.

Ключевые слова: дистанционное обучение, функциональная грамотность, компетентность, пандемия, гистологический препарат.

Distance learning is a remote interaction between a teacher and students, reflecting all the components inherent in the educational process (goals, content, methods, organizational forms, learning tools) and implemented by specific means of Internet technologies or other means providing interactivity. In the process of distance learning, through feedback, the assessment of students' readiness for the lesson, attentiveness, attention to tasks, ability to answer questions and qualitatively perform an independent part of the practical training program was explained. The

ratio of emotional and substantive aspects of feedback gives the teacher an idea of the cognitive value of the lesson and the level of the accepted material.

Keywords: *distance learning, functional literacy, competence, pandemic, histological preparation.*

Қазақстанның әлемдік білім кеңістігіне енуі «өмір бойы білім алу» тұжырымын жүзеге асыратын жас ұрпақтың құзіреттілігін дамытуға бағытталған мемлекет пен қоғамның талаптарына сәйкес болуын қажет етеді. Құзіреттілікті дамыту негізгі функционалдық сауаттылықтың белгілі бір деңгейінің болуымен сипатталады. Функционалдық сауаттылық әлеуметтік – экономикалық құбылыс болып табылады. Оқушылардың функционалдық сауаттылығын қалыптастыру болашақ мамандардың құзіреттілігін дамытудың негізі. Функционалдық сауатсыздықты жою немесе оның алдын алу мәселелері әрбір жеке тұлғаның қоршаған ортада болып жатқан өзгерістерді дұрыс қабылдай алу қабілетіне байланысты болады. Ақпараттық қоғамға өту жағдайында әлеуметтік субъектінің ісәрекетіндегі нәтижелілік оның ақпаратты өздігінен іздей алуы және онымен жұмыс жасай алу іскерлігі мен білімінің қалыптасуымен анықталады. Қашықтықтан оқытуға (ҚО) көшу кезінде студенттердің алған білімдерін есепке алу және бағалау жүйесі қайта қарауды қажет етеді, себебі үй жағдайында тапсырмаларды орындайтын студентке барлық электрондық ресурстар қолжетімді, курстастарымен тапсырманы ұжымдық шешу, жоғары курс студенттерінің тәжірибесін пайдалану және т. б. мүмкін. Сондықтан, студенттердің тапсырмаларды орындауын тікелей бақылау болмаған жағдайда, оқытушы-студенттің кері байланыс формаларын қолдану өте маңызды. 2020 жылы covid-19 пандемиясы жағдайында қашықтықтан оқыту форматына көшіру практикалық сабақтар форматын айтарлықтай қайта құру қажет болды [1].

Қашықтықтан оқыту-мұғалім мен білім алушылардың оқу процесіне тән барлық компоненттерді (мақсаттары, мазмұны, әдістері, ұйымдастырушылық нысандары, оқыту құралдары) көрсететін және интернет-технологиялардың ерекше құралдарымен немесе интерактивтілікті көздейтін басқа да құралдармен іске асырылатын арақашықтықтағы өзара іс-қимылы.

Қашықтықтан оқыту форматы бойынша сауалнама нәтижелерінде студенттердің барлығы бірдей қашықтықтан оқи алмайтындығын көрсетті, өйткені оқытудың бұл түрі өзін-өзі жоғары дәрежеде ұйымдастыруды қажет етеді. Жеке бөлме, компьютер, тұрақты және жылдам интернет сияқты үйде қолайлы жағдайлар қажет, білім алушының әдеттегі күн тәртібі бұзылады. Өз бетінше оқу студенттерден жоғары табандылық пен жауапкершілікті, оларда жоқ жоғары оқу мотивациясын талап етеді [2].

Қашықтықтан оқыту форматы барысында үй тапсырмаларын дер кезінде орындау жүргізілмейді немесе мүлдем орындамайды. Белгілі бір пән аймағына бағытталған білімдердің оқу базасы білімгердің өзіне тиімді оқу режимін таңдап алуы негізінде өз бетімен білім алуын жүзеге асыра білуін мақсат етеді. Білімдердің оқу базасы: белгілі бір пәннің басты ұғымдарының сипаттамасы мен анықтамаларын қамтитын сол пән мәліметтерінің оқу базасының болуын; тапсырмаларды орындаудың стратегиясы мен тактикасын; сол пәнге байланысты берілетін жаттығулардың, мысалдар мен тапсырмалардың кешенін жасауды; білімгердің білім деңгейі жайында (бастауыш, аралықпен қатар тікелей оқу үрдісі барысындағы) ақпараттарды қамтитын оқу әдістемесін жасауды; білімгердің жіберген қателері жайындағы мәліметтер базасымен қатар жіберілуі мүмкін деп аналанып қателіктердің тізімі мен оларды түзету жайындағы ақпараттарды қамтуды; оқудың әдістемелік тәсілдері мен ұйымдық формаларының тізімін қамтитын мәліметтер базасын және т.б. жасауды көздейді. Білімдердің оқу базасы сұхбатты өз деңгейінде ұйымдастыруға қолайлы жағдайлар туғызып отырады [3].

Материалдар мен әдістер: Білім алушылардың цитология, гистология және эмбриология сабағындағы практикалық дағдыларын ағымдағы бақылаудың қолданылатын түрлеріне бағалау жүргізілді. Бақылау іс-шараларының формаларын бағалау үшін логикалық, аналитикалық әдістер және педагогикалық эксперимент әдісі қолданылды.

Нәтижелер мен талқылау: ҚО процесінде кері байланыс арқылы білім алушылардың сабаққа дайындығын, зейінділігін, қойылған міндеттерге көңіл бөлуін, сұрақтарға жауап беру және практикалық сабақ бағдарламасының дербес бөлігін сапалы орындау қабілетін бағалау түсіндірілді. Кері байланыстың эмоционалды және мазмұнды жақтарының арақатынасы оқытушыға өткізілген сабақтың танымдық құндылығы мен қабылданған материалдың деңгейі туралы түсінік береді. Кері байланыс аясында білім алушылардан келетін ақпарат мұғалімге практикалық сабақты тез арада түзетуге және олардың дайындық деңгейін, психоэмоционалды жағдайын ескере отырып бақылауға мүмкіндік береді.

Қашықтықтан білім беру нысанындағы практикалық сабақтарды өткізу кезінде студенттердің бастапқы білім деңгейін бақылау үшін тест тапсырмалары пайдаланылды [5, 6]. Әр сабақтың басында студенттер on-line режимінде тестілеуден өтті.

Тақырыптық сабақтар бағдарламасы бойынша микроскопия техникасын қолдана отырып, гистологиялық препараттармен өзіндік практикалық жұмыстарын тапсырды. Яғни, гистологиялық препараттарды талдау сабақ кезінде экранда көрсетілген гистологиялық препараттардың атласын қолдана отырып, бейнеконференцбайланыс форматында жүргізілді, содан кейін студенттер оқытушыдан препараттармен өз бетінше жұмыс істеу үшін тапсырма алды және жұмысты орындауға кірісті. Орындалған тапсырмаларды білім алушылар сабақ аяқталғаннан кейін жеке журналдарына тіркейді, ал оқытушы кері байланыс аясында білім алушыларға жұмыстарына түсініктемелер жіберіп, ағымдағы үлгерім журналына баға берді.

Зерттелетін құрылымдардың микроскопиялық, ультрамикроскопиялық құрылымы мен гистохимиялық сипаттамасының негізгі мәселелерін игеру үшін бағдарлама мен оқу жоспарына сәйкес бақылау карталары қолданылды, олардың әрқайсысында практикалық сабақтың тақырыбы бойынша бірқатар сұрақтар, кестелер немесе схемалар және теориялық курстың маңызды мәселелері енгізілген. Гистологияны оқу кезінде студенттер микроскопиялық құрылымдарды зерттеу дағдыларын дамыту үшін шаблон бойынша жеке эскиздер жасайды, ал кестелер мен схемаларды толтыру негізгі материалды қысқаша түрде жинауға және құрылымдауға мүмкіндік береді.

Бақылау нысандарының бірі зерттелетін органдардың микроскопиялық құрылымы бойынша бейнематериалдарды көргеннен кейін, гистологиялық препараттардың атласында ұсынылған микрофотосуреттер бойынша студенттер түсірген гистологиялық препараттарды тексеру болды. Жұмыстарды бағалау кезінде келесі көрсеткіштер ескерілді: суреттің гистологиялық объектінің бастапқы микрофотосуретіне және оны бояу әдісіне сәйкестігі, органды құрайтын тіндік элементтер бейнесінің сәйкестігі, кескіннің дұрыстығы және органның морфофункционалды сипаттамасын анықтайтын негізгі гистологиялық құрылымдардың нұсқауы. Өзіндік жұмыстың бұл түрінде студенттерге аралық және қорытынды бақылауға дайындалуға көмектесетін визуалды (микроскоппен жұмыс кезінде де) және мотор жадын қосу процесі қарастырылды. Ағымдағы бақылаудың осы түрінің тәжірибесі студенттердің препараттармен жұмыс істеу туралы хабардар болуы, олардың жұмысының сапасы, семестрдің соңында гистологиялық құрылымдарды морфофункционалды ұйымдастыру принциптерін түсіну айтарлықтай өскенін көрсетті. Ағымдағы бақылаудың тағы бір түрі жеке тапсырмаларды орындау болды.

Бұл тапсырмаларды үй жағдайында орындайтын студентке барлық электронды ресурстар, оқулықтар, әдістемелік құралдар қолжетімді. Студенттердің білімін сапалы бағалау үшін тест тапсырмалары тапсырманы шешу логикасын егжей-тегжейлі тексеруді қамтамасыз ететін ойлау форматына қайта өзгертілді [4]. Оқу тапсырмасының бұл түрі зерттелетін органдардың микроскопиялық құрылымының ерекшеліктері туралы бейнефильмдерді көргеннен кейін микропрепараттармен виртуалды жұмыстың жалғасы болды. Жеке тапсырма микрофотография арқылы органның немесе оның бір бөлігінің гистологиялық құрылымын талдаудан тұрды. Өздік жұмыстың бұл формасы бес сұрақтан тұрды, олар көрсетілген құрылымдарды дұрыс атауды ғана емес, сонымен бірге жасалған

тұжырымдарды негіздеуді, суретте көрінетін орган мен оның тіндерінің негізгі морфологиялық белгілерін анықтап, сипаттауды талап етті.

Сұрақтарға жауап бере отырып, студенттер бар фактілерді теориялық және практикалық біліммен салыстыруға, оларды талдауға, дұрыс шешімді таңдауға тырысады. Микропрепараттарды, тіпті виртуалды препараттарды дәлелді морфологиялық талдау әр түрлі жасушалық, тіндік және орган құрылымдарының жағдайын гистофизиологиялық бағалауға үйретеді [5], бұл сайып келгенде кәсіби құзыреттілікті қалыптастыру үшін негіз болады. Салыстырмалы түрде көп нұсқалар және жұмысты орындауға бөлінген шектеулі уақыт алдау ықтималдығын азайтады және орындау тәуелсіздігін бағалауға мүмкіндік береді.

Кері байланыстың осындай нысандарын іске асыру және қашықтықтан оқыту шеңберіндегі ағымдағы үлгерімді бақылаудың әртүрлі нұсқаларын пайдалану тәжірибесі ақпаратты ұсыну, материалды жаңғырту деңгейлері, сабақ барысында алынған дағдылар деңгейі студенттердің практикалық сабақтың материалын меңгеру сапасын сипаттайтынын көрсетті. Бірақ сонымен бірге бақылаудың осы түрлерін жүзеге асыру процесінің тиімділігі, пәннің білім беру бағдарламасы шеңберіндегі бүкіл оқу процесі сияқты, алынған бақылау нәтижелерінің сенімділік деңгейіне байланысты.

Осыған орай, қашықтықтан оқыту бағдарламаларын қалыптастырудағы маңызды сәт-бұл әр білім алушының пәннің білім беру бағдарламасының мақсатына жетуінің дәлелі ретінде тексеру үшін ұсынылған материалдар мен тапсырмалардың бұрмалануын болдырмайтын бақылау тапсырмаларының нысандарын таңдау. Қашықтықтан оқыту барысында білім алушыларда функционалдық сауаттылығын дамыту мақсатында қолданылатын гистологиялық көрнекіліктер (гистологиялық микропрепараттар) түрлі-түсті, цифрлы суреттер қолданып, практикалық құзыреттілігін көтеруге болады. Кафедра базасында «Виртуалды гистологиялық препараттар» бағдарламасын құруды ұсынуға болады. Ондай виртуалды гистологиялық препараттар білім алушыларға қолданып, көретін микропрепаратты ұлғайтып, өзіне қажетті көлемде қолдануына мүмкіншілік береді.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Крупник, С.А. Функциональная грамотность / С.А. Крупник, В.В. Мацкевич. – М.: Педагогика, 2010.
2. Вострокнутов И.Е. Теория и технология оценки качества программных средств образовательного назначения. Монография. — М., -Госкоорцентр.-2001.–С.300.
3. Гальперин П.Я. Управление процессом учения //Новые исследования в педагогических наука. – М., -1965. – вып. IV. –С.15 – 20.
4. Онушкин В.Г., Очарев Е.И. Проблема грамотности в контексте социальных перемен //Человек и образование, №1 (22), 2010 – с.7-12.
5. Мұхамбетжанов К.К., Генетика. Алматы, 1994.- 296б.

ӨОЖ 376.33

СӨЙЛЕУ ТІЛІНДЕ КҮРДЕЛІ БҰЗЫЛЫСТАРЫ БАР МЕКТЕП ЖАСЫНА ДЕЙІНГІ БАЛАЛАРДЫҢ ДАМУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІН АТА-АНАЛАРЫМЕН ЛОГОПЕДИЯЛЫҚ ЖҰМЫС БАРЫСЫНДА ЕСЕПКЕ АЛУ

Қалдарова Б.Н., 7М01902 Логопедия бойынша мамандар даярлау 2 курс магистранты
Ғылыми жетекші: Жакипбекова С.С., Философия докторы (PhD), «Арнайы педагогика»
бойынша кәсіби даярлау бөлімінің аға оқытушысы
Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті, Қазақстан, Алматы қаласы

E-mail: kaldarova.bayan@bk.ru

Бүгінгі таңда ерекше білім беру қажеттілігі бар мектеп жасына дейінгі балалардың басым бөлігін сөйлеу тілі зақымдалған балалар құрап отыр. Ауырлығы бойынша, яғни жалпы немесе арнайы мектепте (балабақшада) оқуға кедергі келтіретін ауырлығына орай сөйлеу тілі бұзылыстарын ауыр және жеңіл түрі ретінде ажыратамыз. Күрделі сөйлеу тілі бұзылыстары сөйлеу тілдік іс әрекеттің барлық компоненттерінің дамымауымен сипатталады. Күрделі сөйлеу тілі бұзылыстары бар балаларды тәрбиелеудегі ролі басым авторлар таарапынан қарастырылған. Көптеген авторлар педагогтар сияқты, ата-аналар да жұмыстың маңыздылығын түсіне білген жөн деп есептейді. Осы орайда балалардың ерекшеліктерін есепке алу күрделі сөйлеу тілі зақымдалған балалармен нәтижелі жұмыстың негізі саналады. Мақалада ата-аналармен жұмыс барысында күрделі сөйлеу тілі бұзылысы бар балалардың даму ерекшеліктерін есепке алудың маңызыдылығы қарастырылған.

Тірек сөздер: сөйлеу тілі, күрделі сөйлеу тілі бұзылысы, логопедтер, ата-аналар

На сегодняшний день самую большую группу с ООП среди детей дошкольного возраста составляют дети с нарушениями речи. По степени тяжести, которые являются препятствием к обучению в дошкольном учреждении (в массовой школе) или в специальном их можно разделить легкие и тяжелые нарушения речи. ТНР характеризуется недоразвитием всех компонентов речевой деятельности. Значение родителей в воспитании детей с ТНР описаны многими ведущими учеными. Многие авторы считают, что как педагоги, так и родители должны осознавать серьезность работы. Учет особенностей ребенка является основой эффективной работы с детьми с ТНР. В статье рассматриваются важность учета особенностей развития детей с ТНР дошкольного возраста при логопедической работе с родителями.

Ключевые слова: речь, тяжелые нарушения речи, логопеды, родители

To date, the largest group with SEN among preschool children consists of children with speech disorders. According to the degree of severity, which are an obstacle to learning in a general kindergarten (or in a general school) or a special one, they can be divided into mild and severe speech disorders. Severe speech disorders is characterized by the underdevelopment of all components of speech activity. The importance of parents in the upbringing of children with severe speech disorders has been described by many leading scientists. Many authors believe that both teachers and swarmer should be aware of the seriousness of the work. Taking into account the characteristics of the child is the basis for effective work with children with severe speech disorders. The article discusses the importance of taking into account the development of children with severe speech disorders of preschool age in speech therapy work with parents

Keywords: speech, severe speech disorders, speech therapists, parents.

Бүгінгі таңда мектеп жасына дейінгі балалар арасында сөйлеу тілінің бұзылыстары мәселесі өз өзектілігін жоймай отыр. Сөйлеу тілі бұзылыстарының ішінде кезеңі бойынша басым бөлігі мектеп жасына дейінгі кезеңке сәйкес келеді. Себебі, бұл кезең сензитивті кезең саналады. Бұл кезеңде сөйлеу тілі бұзылыстарын анықтау, алдын алу немесе жою сөйлеу тілі бұзылыстарының баланың психикалық дамуының кері ықпалының алдын алуға мүмкіндік береді. Сондықтан, ерте басталған мақсатқа бағытталған түзету дамытушылық жұмысы белгілі бір орынбасушылыққа әкеліп, ары қарай баланың болашақта мектепте оқуындағы қиындықтардың, дезадаптацияны болдырмауға мүмкіндік береді.

Сөйлеу тілі зақымдалған балалар арасында терең сөйлеу тілі зақымдалған мектеп жасына дейінгі балалармен жұмыс барысында ата аналармен бірігіп жұмыс жасаудың орын ерекше.

Сөйлеу тілінде күрделі бұзылстары бар балалар қалыпты және сақтаулы есту жағдайында сөйлеу тілі жүйесінің барлық компоненттерінің (лексикалық, грамматикалық, фонематикалық, дыбыс айту, просодикалық т.б) қалыптасуындағы спецификалық тұрақты бұзылыстармен үйлеседі.

Күрделі сөйлеу тілі бұзылысы балалардың тағы бір ерекшелігі арнайы логопедиялық көмек көрсетілмесе, жалпы (мектепке дейінгі, мектеп) білім бер мекемесіндегі бағдарламаны өз бетінше меңгере алмауында болып келеді. Р.Е. Левина мен Т.Б. Филичева күрделі сөйлеу тілі бұзылыстарына жалпы сөйлеу тілі дамымауының бірінші және екінші деңгейлерін де кіргізген [1, с.134].

Жалпы сөйлеу тілі дамымауының бірінші деңгейі қарым қатынастың сөздік құралдарының болмауымен, қалыпты балаларда ол қалыптасқан кезде, аталмыш балаларда белгілі деңгейде шектеулі дамуымен сипатталады. Бірінші деңгейдегі балалардың белсенді сөздік қоры аз көлемдегі, нақты емес тұрмыстық сөздерден, дыбыстық еліктеулер мен дыбыстық кешендерден тұрады. Сөздер мен олардың алмастырушылары нақты заттар мен әрекеттерді белгілеу үшін қолданылып, олар тіпті түрлі мағыналарда да қолданылады. Балалар қарым қатынастың паралингвистикалық құралдарын кеңінен қолданып (ым ишара, мимика), ал олардың сөйлеу тілдерінде грамматикалық қатынастарды жеткізетін морфологиялық элементтер болмайды. Жалпы сөйлеу тілінің дамымауының бірінші сөйлеу тіліндегі сөйлеу тілі аз деңгейде ғана түсінікті келеді.

Жалпы сөйлеу тілінің дамымауының екінші деңгейінде балалардың сөйлеу тілінің белсенділігі біраз өсе түреді. Фразалық сөйлеу тілі пайда болып, дегенімен, ол фонетикалық және грамматикалық тұрғыда бұрмаланған келіп, ал сөздік қоры түрліше келеді. Балалар сурет бойынша отбасына, дене мүшесі, жануарлар, киімдер т.б қатысты кей сұрақтарға жауап кере алады, бірақ көптеген сөздерді білмейді. Екінші деңгейдегі сөйлеу тілі сөздің буындық құрылымы мен дыбыстық бұзылысы салдарнан аз түсінікті келеді.

Сөйлеу тілдік паталогияның ауырлығы жоғарғы психикалық функцияның дамуына да кері ықпалын тигізеді (ойлау, қабылдау, жады т.б). Интеллектуальды жетіспеушілік дефект құрылымындағы екіншілік кемстік саналады, себебі, сөйлеу тілі компоненттерінің дамымауы салдарынан туындаған болып келеді. сөйлеу тілі зақымдалған балалардың зейіні әдетте тұрақсыз, қиын қосылатн, концентрациясы аз, зейіннің қосылуы мен бөлінуіндегі белгілі қиындықтрымен сипатталады. Күрделі сөйлеу тілі бұзылыстары бар балалардың зейін көлемі тар, материалды тез ұмытқыш (әсіресе вербальды), жады мен зейіннің белсенді бағыттылығының төмендеуімен сипатталады. Мнемикалық үрдістердің ырықтылығы мен зейінді ұстап тұра алуы кеш қалыптасуы да мүмкін. Күрделі сөйлеу тілі бұзылыстары бар балаларда топтастыру, абстракциялау, жалпылау сияқты ойлау операцияларының да жетіспеушіліктері жиі байқалады. сондқтан балаларға сөздік емес, көрнекілік нұсқаулықтағы тапсырмаларды орындау жеңілірек келеді.

Күрделі сөйлеу тілі бұзылыстары бар балалардың тағы бір айқын ерекшеліктері қозғалыс бұзылыстары. Моторлық сферасы дамуындағы артта қалушылықпен сипатталады. Балалар икемсіз болып, қимыл қозғалыстары хаотикалық сипатта, кей жағдада синкинезия да кездеседі. Саусақ координациясының жетіспеушілігі мен ұсақ моторикасының жетіспеушілігі де бақалады.

Күрделі сөйлеу тілі бұзылыстары бар балалардың жұмысқа қабілеті қалыпты балалармен салыстырғанда төмен, тез шаршағыш келіп, салдарынан балал тапсырмалары орындауынан да бас тарту мүмкін. Тіпті бастапқыда балаларда тапсырманы орындауға айқын қызығушылықтар болса да кейін тез өшіп, ал мақсатқа қоол жеткізу мотивациясы қалыптаспаған болып келіп, сондықтан балалар тапсырманы орындамай жатып, тастап кетеді.

Күрделі сөйлеу тілі бұзылыстары бар балаларда эмоционалды ерік жігер сферадағы ауытқушылықтар да байқалуы мүмкін. Балаларда қызығушылықтардың тұрақсыздығы, бақлауының төмендігі, төмен мотивация, негативизм, өзіне деген сенімсіздік, жоғары қозғыштық, ренжігіштік, қоршаған адамдармен қатым қатынас жасаудағы қиындықтар кездесуі мүмкін.

Күрделі сөйлеу тілі бұзылыстары арасында жиі кездесетіндері ол афазия, ринолалия, дизартрия, алалия т.б болып келеді. Егер, бала сол сөйлеу тілі зақымдалуы салдарынан жалпы мектепте білім ала аламас, тұтығудың кей формаларын да жатқызуға болады. Әдетте, ЖСТД мен үйлеске тұтығуды жатқызады.

Алалия бас ми сыңарларының сөйлеу тілідік зоналарының органикалық зақымдалуына негізделген сөйлеу тілдік функцияның қлыптаспауы. Алалия кезінде сөйлеу тілінің дамымаушылығы жүйелілік сипатқа ие болып, яғни оның компоненттерінің барлығының бұзылыстары байқалады: фонетикалық фонематикалық, лексикалық грамматикалық. Афазияға қарағанда экспрессивті немесе импрессивті сөйлеу тілінің бірден шектелуімен немесе болмауымен сипатталады. Осылайша, алалия туралы, егер ол жатыр ішінде, интрантальды немесе ерте (үш жасқа дейін) даму кезеңінде пайда болғанда айтады. Әдебиеттерде (В.А. Ковшикова бойынша) алалияның экспрессивті, импрессивті, аралас немес мотосенсорлы түрлері ажыратылады. Бұл кезде моторлы алалия формасының туындауы ерте кездегі сөйлеу тілдік анализатор бөлімі сыңарының органикалық зақымдалуы болып келеді. сенторлы алалия сөйлеу тілдік есту анализаторы бөлімінің сыңары зақымдалған жағдайда болады. оны Вернике орлаығы деп атаймыз. Бұнда сақтаулық физикалық естуге қарасатан, дыбыстарды талдауы мен жинақтауы бұзылып, бала қоршаған адамдар тарапынан өзіне бағытталған сөйлеу тілін түсінбейді.

Жалпы, күрделі сөйлеу тілі бұзылыстарының бала тұлғасының дамуына ықпал зор. Сондықтан, ол ерте түзете дамытуылық жұмысты талап етіп, кешенді қолдауға мұқтаж.

Баланың дамуы барысында отбасының ролі ерекше. Отбасы мәселесін зерттеумен С.Д. Забрамная, И.В. Ткаченко, Г.А. Османова, М.Е.Хватцев т.с.с психолог, өзге де ғалымдар айналысқан. Басым авторлар мектеп жасына дейінгі балалардың сөйлеу тілін дамыту мәселесін өзекті екендігін түсініп, оған педагогтармен қатар ата аналардың да жұмылдыру қажеттігін атап өтеді. [2, с.270].

Отбасы белгілі мағыналық жүктемеге ие, ең алдымен бала қауіпсіздігі, қолдауы, қабылдануы, мойындалуы, баланың тұлғалық, өмірлік басым бағыттарының қалыптасу ортасы да отбасы.

В.В. Ткачев отбасын микро орта деп, онда адамгершілік қасиеттер, адамдарға деген қарым қтынас пен тұлға аралық қатынастар қалыптасатындығын атап өткен.

Н.В. Рыжова бойынша, отбасы сөйлеу тілі зақымдалған бала тұлғасының қалыптасуына ықпал етіп, ал ат аналардың өзге амамандармен бірлесіп жұмыс жасауы қарым қатынас мәселелерін оңтайлы шеіп, баланың психофизиологиялық және танымдық дамуындағы қиындықтардың алдын алуға мүмкіндік береді [3].

Ата-аналар балаға ең жақын жанашыр тұлға ретінде қолдаумен қатар, мамандармен бірлесіп жұмыс жасау барысында белсенділік танытуы қажет. Жиі жағдад ата аналар балалардың сөйлеу тілінің даму барысын есепке алмай, қиын өлеңдер мен тақпақтарды беріп, нәтижесінде сөйлеу тілінің физиологиялық механизмінің шамадан тыс жүктемесі салдарынан дыбыстап айтудағы бұзылыстар көбейіп, тіпті бекітіліп қалуы да мүмкін. Сондықтан, сөйлеу тілінде бұзылыстары бар балалардың ата -аналарымен баланы дамыту мәселесі төңірегінде педагог ата аналардың күзіреттіліктерін қалыптасытру бойынша міндеттерді шеше алуы қажет.

Отбасында баланың сөйлеу тіліне қойылатын талаптарды сақтап, олардың төмендетпей, көтермей, ал сөйлеу тілдік қабілеттерді жастық нормаға сәйкес қалыптастыру қажет. Ата - аналардың күзiреттіліктерні қалыптастыру балаға психологиялық педагогикалық көмек көрету барысында шешілуі қажет. Диагностикалау барысында мамандар ата аналарды аталмыш жастағы балалардың дамуының жалпы заңдылықтары туралы кеңес беріп, балаға ары қарай жеке түзетушілік дамытушылық көмек көрсетуді жүзеге асру барысында қажет болатын баланы бақылау әдістемелерімен таныстырады. Кейін ата аналарға қолжетімді формада баланың дамуының болжамы негізелініп жасалады. Ата- аналар міндеттерді талдауға қатысып, мамандардан балаға қажет үйде дамытушылық ортаны туындату бойынша ұсыныстарды алады.

О.В. Бачина мен Л.Н. Смородова өздерінің еңбектерінде мамандар мен отбасы арасындағы жүйелі байланыстың болмауы педагогтарды балалардың күнделікті өмірлік жағдайлардағы сөйлеу тілдік іс әрекетінің сипаты жайлы ақпараттануының жеткіліксіздігіне әкеледі. Сондықтан, ата- аналарды мұғалім логопедтің түзетушілік үрдісіне саналы қосу жұмыстың тиімділігін көтеруге мүмкіндік береді [4, с 35].

Басым авторлардың ойынша, отбасымен жұмыс балаларды медициналық әлеуметтік , психологиялық және педагогикалық қолдау жүйесіндегі маңызды бағыттардың бірі. Себебі, дамудағы дефект (зақымдалу) оның ата - аналарының психоэмоциональды травматизациясының доминантты себебі. Алаңдаушылықтардың ата - аналар бойында дифференциациялануы нақты диагностикалық интрузментарий болмағандықтан күшейе түспек. Сондықтан, мамандар мен ата -аналардың бірлесіп жұмыс жасауының маңыздылығы арта түседі. Көріп отырғанымыздай, мамандардың (логопед.) ата -аналармен бірігіп жұмыс жасау жолында балалардың даму ерекшеліктерін есепке алу түзету-дамытушылық жұмыстың тиімділігін арттырып, Л.С.Выгодский айтқандай, екіншілік, үшіншілік кемістіктің алдын алуға мүмкіндік береді. [5, с 24].

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Филичева Т. Б. Основы дошкольной логопедии [Текст] / Т. Б. Филичева, О. С. Орлова, Т. В. Туманова. – М. : Эксмо, 2015 – 320 с.
2. Ткаченко, И. В. Личностно развивающий ресурс семьи [Текст] / И. В. Ткаченко. – М. : КРЕДО, 2008 – 278 с.
3. Рыжова Н.В. Семейное воспитание детей с речевыми нарушениями [Электронный ресурс] // Ярославский гос. пед. ун-т имени К.Д. Ушинского. 2010 URL: <http://cito-web.yspu.org/link1/metod/met86/met86.pdf> (дата обращения: 22.01.2017).
4. Бачина, О. В. Взаимодействие логопеда и семьи ребенка с недостатками речи [Текст] / О. В. Бачина, Л. Н. Самородова. – М. : ТЦ Сфера, 2009 – 64 с.
5. Выготский Л.С. Основы дефектологии [Текст] / Л.С. Выгодский. – Спб.: Лань, 2003. - 656 с.

УДК 811.161.1

СОЧЕТАЕМОСТЬ ГЛАГОЛЬНЫХ ПОЛИСЕМАНТОВ В РУССКОМ ЯЗЫКЕ

Калиакбар А., магистрант РЯЛм -111, **Таменова Ш. Т.,** студентка РЯЛд-232

Жетысуский университет им. И. Жансугурова

E-mail: kaliakbar.ayazhan@gmail.com

Мақалада орыс етістігінің үйлесімділігінің теориялық негіздері қарастырылады. Етістік полисемантының синтагматикасын сипаттаудағы бастапқы нүкте-мағыналардың абсолютті және салыстырмалы болып бөлінуі.

Тірек сөздер: полисемия, көп мағыналы сөздің құрылымы, үйлесімділік, валенттілік, синтагматика, автосемантизм, синсемантизм.

В статье рассматриваются теоретические основы сочетаемости русского глагола. Исходной точкой в описании синтагматики глагольного полисеманта является деление значений на абсолютивные и относительные.

Ключевые слова: полисемия, структура многозначного слова, сочетаемость, валентность, синтагматика, автосемантичность, синсемантичность

The article discusses the theoretical foundations of the compatibility of the Russian verb. The starting point in the description of the syntagmatics of the verbal polysemant is the division of meanings into absolute and relative.

Key words: polysemy, structure of a polysemous word, compatibility, valence, syntagmatics, autosemanticism, synsemanticism.

В лингвистической литературе существует достаточно широкий круг работ, связанный с проблемами синтагматики. Их анализ свидетельствует о наличии различных подходов к решению отдельных вопросов, касающихся сочетаемостных свойств слов. Textoобразующие потенции, присущие глаголу, объясняют усилившийся интерес исследователей к выявлению функциональных свойств глагола. Определение синтагматических характеристик относительных значений глагольных полисемантов требует уточнения ряда положений.

Исходной точкой в исследовании синтагматических отношений глагольных полисемантов средней частотности является мысль о делении слов на относительные и абсолютивные, т.к. их синтагматические свойства существенно отличаются.

Идея о разделении слов на абсолютивные и относительные первоначально нашла отражение в работах немецких грамматистов Пауля, Бехагеля, а затем в трудах чешских и отечественных лингвистов – В.Шмилауера, Л.В. Щербы, В.В. Виноградова и др. Ср.: “Значение многих слов указывает на отношение к другим, что, как правило, требует языкового выражения. Так, такие слова требуют дополнения со стороны другого, которое рассматривается как зависимое от него” (Бехагель).

Замечание В.В. Виноградова о том, что вернее было бы говорить об абсолютивных и относительных значениях слов, вносит существенные коррективы в понимание категории абсолютивности/относительности и выводит проблему сочетаемости в плоскость лексико-синтаксической координации.

Поскольку семантическая типология лексических значений и предлагаемая функционально-семантическая типология, в основе которой лежит выделение абсолютивных и относительных значений глагольных полисемантов, строятся на разных основаниях, следует определить признаки, характерные для той или другой классификации значений, степень их соотносённости, критерии, позволяющие дифференцировать значения в пределах этих семантических типологий.

Коммуникативные свойства абсолютивных и относительных значений находят своё выражение на уровне коммуникативных единиц, в которых реализуется связь, предопределённая самим словом как единицей, обладающей комплексом лексико-грамматических свойств, которая не зависит от выполняемой им синтаксической функции в предложении. Это делает необходимым исследование присловных подчинительных связей относительных значений глагольных полисемантов, в которых проявляются лексико-синтаксические свойства соединяемых слов. Поэтому исходным звеном в исследовании синтагматики относительных значений глагольных полисемантов являются словосочетания, т.к. синтагматические лексические связи реализуются в минимальном сочетании двух слов – “слово-слово”, в связи с чем “при анализе лексических связей слов предметом изучения являются ... минимальные сочетания полноточных слов, в которых реализуются системные возможности лексем” [1, с.200-202].

Противопоставление абсолютных слов и слов относительных в отечественной и зарубежной лингвистике осуществляется в различных терминах: абсолютные и релятивные слова (В. Шмилауэр, Р.М. Гайсина), абсолютные и относительные значения (В.В. Виноградов), слова закрытой и открытой семантики (Г.А. Золотова), информативно достаточные и информативно недостаточные слова (“Русская грамматика”) и др.

В ряде работ выделение вышеуказанных типов осуществляется с учётом степени семантической наполненности значения [2, с.16]. “Некоторые слова для полноты смысла обязательно требуют распространения (...), другие и без такого распространения образуют целостное обозначение действия ...”, - указывает В.В. Виноградов [3, с.9]. Степень семантической наполненности слова определяет и степень необходимости наполнения смысла данного слова другими словами. Общий принцип выделения слов абсолютных и слов относительных, провозглашённый в названных работах, не свидетельствует, однако, о единых результатах анализа конкретного материала. Так, например, глагол *купить* у В.В. Виноградова отнесён к относительным словам, в то время как подобные глаголы в “Русской грамматике” квалифицируются как информативно достаточные, то есть абсолютные, хотя и характеризуются высокой степенью регулярности или предсказуемости тех или иных связей. Подобные расхождения наблюдаются в силу того, что значения обладают различной степенью абсолютности/относительности. Вопрос же о степени заданности восполнения слова с относительным значением изучен недостаточно. Сравните замечание Р.М. Гайсиной о том, что между абсолютными и относительными словами “располагаются слова, в значениях которых релятивные семы сочетаются с нерелятивными” [4, с.13]. Существование переходной зоны от полюса абсолютности к полюсу относительности делают границы между этими полюсами размытыми. Тем более, что эти границы могут пролегать не только между группами слов и отдельными словами, но и между разными значениями одного слова.

В качестве критерия отнесения слова к относительным или абсолютным принимается не только степень семантической наполненности/ ненаполненности, но и способность слова к семантическому и синтаксическому распространению, а также наличие/отсутствие в его значениях релятивных сем. “Абсолютными следует считать слова, не имеющие в своих значениях лексических релятивных сем (...). К релятивным же относятся слова, в значениях которых включается хотя бы одна из разновидностей релятивных (относительных) сем” [5, с.27-28].

В связи с тем, что описание синтагматики глагольных полисемантов осуществляется по одному из значений многозначного слова, вопрос о выделении абсолютных и относительных значений оказывается тесно связанным с проблематикой семантической типологии лексики. Мысль о необходимости последовательной характеристики относительных значений глагольных полисемантов высказывалась В.В. Степановой: “Сложность и разветвлённость связей, которые присущи многозначным словам, требуют своего осмысления и обобщения с учётом семантических качеств полисемантических слов” [6, с.4]

Несмотря на то, что семантическая типология лексических значений и функционально-семантическая типология, которая базируется на делении значений на абсолютные и относительные, имеют разные критерии в своём выделении, в одном случае – качества слова как единицы лексической системы, в другом – качества слова как коммуникативной единицы, возникает необходимость их соотнесения как типологий, имеющих общую семантическую основу.

Дифференциальными показателями качественных различий в семантической структуре слова являются их предметно-понятийные, парадигматические и синтагматические связи. На основании этих показателей определяется противопоставление свободных и связанных значений. Свободные номинативные значения характеризуются непосредственностью понятийных связей. Синтагматическая характеристика, как правило, отражает безусловность проявления этого значения лексическими, синтаксическими и

парадигматическими связями. Буквальное понимание этой свободы недопустимо, т.к. как свободные, так и несвободные лексические связи слов не возникают каждый раз заново, они лишь воспроизводятся, ибо в каждый исторический период эти связи предопределены в системе языка: 1) наличием слов, обозначающих в силу конкретного лексического значения именно эти понятия, а не другие; 2) моделями лексической сочетаемости (...); 3) исторически сложившимся набором связей для данного периода слов, так называемым системным семантическим контекстом.

По парадигматическому параметру свободно-номинативное значение характеризуется широтой связей.

Выдвинутая В.В. Виноградовым типология лексических значений ориентирована на многозначные слова, в семантической структуре которых выделяются основные значения, “как бы непосредственно направленные на “предметы”, явления, действия, качества действительности и отражающие их общественное понимание” [7, с.172], а также производные номинативные и переносные значения.

Объединяя производно-номинативное значение с основным (как прямые) и разъединяя их (в плане развития их значения), необходимо учитывать ещё одно вычленение в сфере свободных номинативных значений - переносное значение, которое должно быть выделено в типе свободно-номинативных по признаку участия в номинации и на основании соответствия названным выше параметрам, но его следует отличать от номинативно-производного, так как производность и перенос как семантические процессы имеют разную понятийную и логическую основу.

Номинативная производность опирается на явления субординации понятий, перенос же значения содержит частичное совпадение признаков разных понятий, то есть координацию, что является основой переноса как семантического процесса.

Ср.: *Весить* “1. Иметь какой-л. вес. 2. перен. Иметь вес, значение”; *Вертеть* “1. перех. Приводить в круговое движение; вращать. // перех. или чем. разг. Держа в руках, руками поворачивать в разные стороны.// чем. Быстро поворачивать из стороны в сторону (голову, шею и т.п.). 2.перен.; кем. Разг. Распоряжаться по своему усмотрению, заставлять действовать по своей воле, приказу”. Например: “Ваши слова ничего *не весят*. Вы не имеете представления об общем плане войны, не знаете ни её ресурсов, ни сроков” (Ажаев, Далеко от Москвы); “Своим дряхлым патроном он (помощник врача) вертел, как хотел” (Вересаев, На японской войне).

Утрата абсолютного значения отмечается как регулярное явление в развитии полисемии при образовании переносных значений прежде всего.

Особенности глагольного лексического значения: большая связь с контекстом и гибкость семантической структуры - ставят в исследовании задачу последовательного разграничения свободного и связанных типов лексического значения.

В типе свободно-номинативного значения представлены как основное, исходное, значение, так и номинативно-производное значения, “которые “бывают уже, теснее, специализированнее, чем основное номинативное значение слова” [7, 172], но сохраняют основные характеристики свободного номинативного значения.

Существующие синтагматические ограничения вызваны спецификой лексического значения глагольного слова и складываются на иной основе, чем у глаголов с фразеологически связанным значением. Для последних синтагматические отношения ограничиваются пословным перечислением сочетающихся лексических единиц. Синтагматические рамки глаголов в свободно-номинативных значениях могут лишь “регламентировать” лексическую сочетаемость глагола, обусловленную предметно-логическими связями.

Важность синтагматической характеристики для реализации значения (абсолютного или относительного) глагольного слова обусловлена тем, что “в глагольных лексемах, выражающих по самому своему существу понятие отношения, соотношение понятийной и предметной отнесённости не укладывается только в рамки

глагольной лексемы. Понятие отношения конкретизируется через отношения глагольного действия к субъекту и объекту” [8, с.17-18].

Синтагматические факторы реализации основных (как правило, абсолютных) и неосновных (как правило, относительных) значений слов описываются Э.В.Кузнецовой [9]. Отмечается, что “основные значения слов как бы “задают” возможный контекст, но даже если этот контекст не будет реализован в полном объёме, основное значение будет выражено, если этому не противоречит наличие в контексте каких-либо элементов, несовместимых с основным значением (...) В неосновных значениях соотношение слова и контекста иное: контекст обуславливает значение, поэтому является необходимым как часть формы выражения синсемантического значения” [9, с.108].

Синтагматическая незакреплённость является ведущим критерием лишь для определения основного (абсолютного) свободно-номинативного значения, производным же и переносным (относительным) значениям, как правило свойственна синтагматическая закреплённость, играющая важную роль в реализации семантики глагольного слова [10].

Ср.: *жить* “1. Существовать, быть живым” и “4. Пребывать, проживать где-л.”

Значение “4. Пребывать, проживать где-л.” так же, как и абсолютное значение, обладает непосредственной понятийной связью, хотя и является более узким, по сравнению с основным, так как имеет указание на ограничения в синтагматике – обязательно требует локатив, что в толковании выражается дейктическим компонентом “где-л.”. Т.е. для реализации относительного значения “4. Пребывать, проживать где-л.” необходима коммуникативная среда

“Жила она с волчатами в неглубокой яме; года три назад во время сильной бури вывернуло с корнем высокую старую сосну, от чего и образовалась эта яма” (И. Бунин. Волчица).

Таким образом, определение синтагматических факторов реализации абсолютного/относительного значения тесно связано с задачами внутрисловного разграничения лексических единиц. Относительные значения глагольных полисемантов, отличающиеся от абсолютных большей зависимостью от условий реализации, составляют переходную зону от неполной свободы к неполной связанности.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Уфимцева А.А. Слово в лексико-семантической системе языка. - М.: Наука, 1968. - с.272.
2. Русская грамматика. - М.: Наука, 1980. - Т.2. - с.711.
3. Виноградов В.В. Вопросы изучения словосочетаний. // Вопросы языкознания. - 1954. - №3. - с.3-24.
4. Гайсина Р.М. Значение и синтагматика глаголов (на материале глаголов отношения). - Уфа, Изд-во Саратов. ун-та, 1981. - с.80.
5. Гайсина Р.М. Лексико-семантическое поле глаголов отношения в современном русском языке. - Саратов. Изд-во Саратовск.ун-та, 1981. - с.195.
6. Степанова В.В. Синонимические связи слов в аспекте типологии лексических значений. // Лексико-семантические связи слов в русском языке: Межвуз.сб-к науч.тр. - Л.: ЛГПИ им.А.И.Герцена, 1983. - с.3-12.
7. Виноградов В.В. Основные типы лексических значений слова. // Виноградов В.В. Избр.тр. Лексикология и лексикография. - М.: Наука, 1977. - с.162-189.
8. Будагов Р.А. В защиту слова //Вопросы языкознания. – 1983.- №1.
9. Кузнецова Э.В. Лексикология русского языка: Уч. пособие для фил.фак.ун-тов. - М.: Высш.шк., 1982. - с.152.
10. Есимкулов Б.Н. Синтагматика относительных значений глагольных полисемантов и их текстовая репрезентация // Наука и жизнь Казахстана.- 2019.-№12/2.- с. 257-263.

ӘОЖ 338.4

**ӨНІМНІҢ БӘСЕКЕГЕ ҚАБІЛЕТТІЛІГІ ТУРАЛЫ ТҮСІНІК ЖӘНЕ ОНЫҢ
НЕГІЗГІ КӨРСЕТКІШТЕРІ**

Калияс Д., экономика БББ 4 курс білімгері
Ғылыми жетекші: Тулешова Г.Б.

Зерттеу объектісі кәсіпорын өнімі және оның бәсекеге қабілеттілік көрсеткіштері болып табылады. Жұмыс барысында келесі мәселелер зерттелді: бәсекелестік және бәсекеге қабілеттілік ұғымы және оның қазіргі жағдайдағы рөлі, өнім сапасын басқару және сапа саласындағы кәсіпорын саясаты.

Тірек сөздер: *Өнімнің бәсекеге қабілеттілігі, Өнімнің бәсекеге қабілеттілігінің көрсеткіштері, өнімнің бәсекеге қабілеттілігін, өнім сапасын бағалау.*

Объектом исследования является продукция предприятия и показатели ее конкурентоспособности. В процессе работы были изучены следующие вопросы: понятие конкуренции и конкурентоспособности и её роль в современных условиях, управление качеством продукции и политика предприятия в области качества.

Ключевые слова. *Конкурентоспособность продукции, Показатели конкурентоспособности продукции, оценка конкурентоспособности продукции, качество продукции.*

The object of the study is the company's products and indicators of its competitiveness. In the course of the work, the following issues were studied: the concept of competition and competitiveness and its role in modern conditions, product quality management and the company's quality policy.

Keywords. *Product competitiveness, Product competitiveness indicators, product competitiveness assessment, product quality.*

Өнімнің бәсекеге қабілеттілігі - бұл оның салыстырмалы сипаттамасы, ол бәсекелес өнімінен айырмашылықты көрсетеді, біріншіден, сол әлеуметтік қажеттіліктің сәйкестік дәрежесі, екіншіден, осы қажеттілікті қанағаттандыру шығындары. Ал, шығындар деп - сатып алушының тауарды сатып алуға байланысты шығындарын және оны тұтыну немесе пайдалану кезінде туындайтын барлық шығындарды қамтитын тұтыну бағасы түсініледі.

Өнімнің бәсекеге қабілеттілігі көрсеткіштердің үш тобымен сипатталады:

- пайдалылығы (сапасы, пайдалану әсері және т. б.);
- тұтынушының қажеттіліктерін осы бұйым арқылы қанағаттандыру кезінде анықтайтын шығындар (сатып алуға, пайдалануға, техникалық қызмет көрсетуге, жөндеуге, кәдеге жаратуға және т. б. шығындар);
- ұсыныстың бәсекеге қабілеттілігі (өнімді нарыққа жылжыту тәсілі, жеткізу және төлем шарттары, өткізу арналары, сервистік қызмет көрсету және т.б.) [1].
- Өнімнің бәсекеге қабілеттілігін бағалау сатып алушының қажеттіліктері мен нарық талаптарын орындауға негізделген. өнім сатып алушының қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін ол белгілі бір параметрлерге сәйкес келуі керек:
- нормативтік (халықаралық талаптар, мемлекеттік талаптар, өңірлік талаптар және тұтынушылардың талаптары);
- техникалық (тағайындау параметрлері, эргономикалық параметрлер, эстетикалық параметрлер);
- экономикалық (тауарға баға деңгейі, оған сервистік қызмет көрсету, тұтынушының осы қажеттілікті қанағаттандыру үшін қолда бар қаражат мөлшері);
- ұйымдастырушылық (жеңілдіктер жүйесі, төлемдер мен жеткізілім шарттары, жеткізілім жиынтығы, кепілдік мерзімі мен шарттары) [2].

Тауарлардың бәсекеге қабілеттілігін зерттеу өндіруші кәсіпорындар үшін өте маңызды, өйткені нарықтық қатынастар олардың өндірістік және маркетингтік стратегиясында тек тауарлардың бәсекеге қабілеттілік көрсеткіштеріне сүйене отырып, ұзақ уақыт бойы нарықта тұрақты орын алуға мүмкіндік бермейді, яғни оны өндіруге және сатуға кеткен шығындарды толық ескерместен.

Өнеркәсіп кәсіпорындары қызметінің маңызды көрсеткіші өнім сапасы болып табылады. Өнімнің сапасы - өнімнің мақсатына сәйкес белгілі бір қажеттіліктерді қанағаттандыру қасиеттерінің жиынтығы. Оның өсуі бәсекелестік, жаулап алу және нарықтағы позициялардың бір түрі болып табылады. Өнім сапасының жоғары деңгейі өнімге сұраныстың артуына және сату көлемінің ғана емес, сонымен қатар жоғары бағалардың арқасында пайда көлемінің артуына ықпал етеді. Өнім сапасының бірыңғай көрсеткіштері бар, жалпылама және жанама. Өнім сапасының жеке (дара) көрсеткіштері оның қасиеттерінің бірін сипаттайды:

а) пайдалылығы (сүттің майлылығы, көмірдің күлі, кендегі темір мөлшері, тамақ өнімдеріндегі ақуыз мөлшері және т. б.)

б) сенімділік (ұзақ мерзімділік, жұмыста тоқтаусыз болу);

в) технологиялылығы, яғни конструкторлық және технологиялық шешімдердің тиімділігі (еңбек сыйымдылығы, энергия сыйымдылығы);

г) бұйымдардың эстетикасы.

Жалпылама көрсеткіштер оның түріне және мақсатына қарамастан барлық өндірілген өнімнің сапасын сипаттайды:

- жаңа өнімнің жалпы шығарылымындағы үлес салмағы;
- жоғары сапалы санаттағы өнімнің үлес салмағы;
- өнімнің орташа өлшенген балы;
- сорттылықтың орташа коэффициенті (өндірілген өнім құнының бірінші сорт бағасы бойынша оның құнына қатынасы);
- аттестатталған және аттестатталмаған өнімнің үлес салмағы;
- сертификатталған өнімнің үлес салмағы;
- әлемдік стандарттарға сәйкес келетін өнімнің үлес салмағы;
- экспортталатын өнімнің үлес салмағы, оның ішінде жоғары дамыған өнеркәсіптік елдер [3].

Жанама көрсеткіштер - сапасыз өнім үшін айыппұлдар, қабылданбаған өнімнің көлемі мен үлес салмағы, өндірістен шағымдар (шағымдар) түскен өнімнің үлес салмағы, ақаулардан болған шығындар және т. б.

Өнімнің сапасын талдау процесінде келесі міндеттер шешіледі:

- өнімнің техникалық деңгейі бағаланады;
- базалық деңгеймен салыстырғанда және теориялық мүмкін болатын жекелеген бұйымдар бөлінісінде осы деңгейдің ауытқулары анықталады;

- өнімді шығару құрылымы оны дайындау және жеткізу сапасын сипаттайтын параметрлер бойынша талданады;

- өнімнің техникалық деңгейінің өсуін тежейтін факторлар анықталды;

- өнімнің сапасын жақсарту, ақаулар мен шығындарды азайту мүмкіндігі негізделген [4].

Өнімнің сапасын талдау үшін пайдаланылатын ақпарат талданатын объектінің барлық дерлік аспектілерін қамтиды (дизайн, өндірістің технологиялық процестері, қолданылатын құралдар мен еңбек объектілері, өндіріс және сату нәтижелері, жарнама және т.б.). ақпарат көздері патенттер, нормативтік-техникалық құжаттама, сынақ актілері, физикалық-химиялық көрсеткіштерді зертханалық бақылау деректері, техникалық бақылау бөлімдерінің (тбб) мәліметтері, өнімді ақаусыз тапсыру журналдары мен кестелері және т. б. болуы мүмкін өнімнің техникалық деңгейін бағалау процесі өнімнің қасиеттерін сипаттайтын көрсеткіштерді және олардың сандық көрсеткіштерін есептеу әдістерін таңдауды қамтиды.

Сапаның экономикалық көрсеткіштеріне мыналар жатады: сапаның тиісті деңгейлеріне жатқызылған өнімнің үлес салмағы (әлеуетті, жол берілетін); экспортталатын өнімнің, оның ішінде жоғары дамыған өнеркәсіптік параметрлерге; жарамсыз өнім көлемі; рекламациялар саны және жарнамаланған өнімнің құны; ақаулы өнімді тапсыру және т. б. соңғы үш көрсеткіш сапаның тиісті деңгейлеріне жатқызылған өнімнен ауытқуды сипаттайды. өнімді дайындау сапасы бойынша нормалар.

Бәсекеге қабілеттілікті бағалау нарықтық экономика жағдайында кәсіпорындардың өндірістік-шаруашылық қызметі үшін бастапқы элемент болып табылады. Бәсекеге қабілеттілікті зерттеу өнімнің өмірлік циклінің барлық кезеңдерінде үздіксіз және жүйелі түрде жүргізілуі керек. мұндай тәсіл тауар ассортиментін оңтайлы өлшеу, өндірістік және жаңғыртылған бұйымдар үшін жаңа нарықтарды іздеу қажеттілігі, өндірістік қуаттарды кеңейту және құру және т. б. туралы уақтылы шешім қабылдауға мүмкіндік береді.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Габилова М. Ш. Пути повышения конкурентоспособности предприятия // Актуальные вопросы экономики и управления: материалы III Междунар. науч. конф. (г. Москва, июнь 2015 г.). — М.: Буки-Веди, 2015. — С. 85-87.
2. Воронов Д.С. Конкурентоспособность предприятия: постановка проблемы // Новые тенденции в экономике и управлении организацией: Сборник научных статей. В 3 т. Екатеринбург: Изд-во УГТУ УПИ, 2012. Т.1, С. 99-102
3. Криворотов В.В. Конкурентоспособность предприятий и производственных систем: Учебное пособие для студентов вузов, обучающихся по направлениям подготовки «Экономика»/ Криворотов В.В., Калина А.В., Ерыпалов С.Е.- М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2015.- 351 с.
4. Сапаны басқару: Оқулық / Т. М. Мендебаев, А. З. Габдуллина, А. Т. Альпеисов. — Алматы: ЖШС РПБК «Дәуір», 2013. – 248 б.

ӘОЖ 541.124

МЕКТЕПТЕ БИОЛОГИЯНЫ ОҚЫТУДА БЕЛСЕНДІ ӘДІСТЕРДІ ҚОЛДАНУДЫҢ ТИІМДІЛІГІН ПАЙДАЛАНУ

Қараталова З.С., БҚ 411 топ білімгері

І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ.

E-mail: zarina_karatalova_serikovna01@mail.ru

Мақалада мектепте биологияны оқытуда белсенді әдістерді қолданудың тиімділігін пайдалану көрсетілген. Оқушылардың сабаққа деген қызығушылығын, ынтасын арттыру үшін алдымен сабақтарда оқытудың белсенді әдістерін қолдана отырып, оқу тиімділігінің нәтижелерін талдап, соған қарай мектептерде оқыту әдістеріне қолдану жұмыстарын жүргізу қарастырылған.

Тірек сөздер: оқытудың белсенді әдісі, модель құрастыру, биологиялық театр, кластерлер.

В статье показано использование эффективности использования активных методов при обучении биологии в школе. Для повышения заинтересованности, мотивации учащихся к занятиям предусмотрено проведение работы по анализу результатов эффективности обучения с использованием активных методов обучения на уроках и, соответственно, применению методов обучения в школах.

Ключевые слова: активный метод обучения, построение модели, биологический театр, кластеры.

The article shows the use of the effectiveness of the use of active methods in teaching biology at school. To increase the interest and motivation of students for classes, it is planned to analyze the results of the effectiveness of teaching using active teaching methods in the classroom and, accordingly, the use of teaching methods in schools

Key words: active learning method, model building, biological theater, clusters.

Заманауи қоғам, жастардан күннен-күнге дамып отырған білімді терең игеру белсенділігін, оны шығармашылықпен қолдана білуін, ой-өрісінің икемділігін, сол сияқты мектепте және жоғары оқу орнында оқытуға қажетті ғылыми-информацияларды сапалы беретіндей, үздіксіз оқу процесіндегі кәсіби іс-әрекетіне керек тиімді тәсілдерді игеруді талап етеді.

Мемлекетіміздің білім беру үрдісіне енген жаңартылған білім беру бағдарламасы – заман талабына сай, келешек ұрпақтың сұранысын қанағаттандыратын тың бағдарлама. Осыған байланысты ұстаздар алдында оқытудың әдіс-тәсілдерін үнемі жаңартып отыру және оны тиімді қолдана білу міндеті тұр. Қай елдің болмасын өсіп-өркендеуі ғаламдық дүниеде өзіндік орын алуы, оның ұлттық білім жүйесінің деңгейіне, даму бағытынаа байланысты. «Ұрпағы білімді халықтың болшағы бұлынғыр болмайды» демекші, жас ұрпаққа сапалы, мән-мағыналы, өнегелі тәрбие мен білім беру – бүгінгі күннің басты талабы[1].

Белсенді оқыту әдістерінің ерекшеліктері: ойлауды мәжбүрлі түрде белсендіру, шешімді өз бетінше қабылдау, шығармашылық жұмыстарды әзірлеу қажеттілігі, мұғалім мен оқушылардың тұрақты өзара іс-қимылы.

Оқытудың белсенді әдістері дегеніміз – оқу материалын игеру үдерісінде оқушыларды белсенді ойлау және практикалық әрекетке итермелейтін әдістер. Белсенді оқыту мұғалімнің дайын білімдерді баяндауына, оларды оларды есте сақтауы мен қайта жаңғыртуына емес, оқушылардың белсенді ойлау және практикалық әрекет үдерісінде өз бетінше білімдер мен біліктерді меңгеруіне бағытталған әдістер жүйесін пайдалануды білдіреді. Оқытудың белсенді әдістерінің пайда болуы және дамуы оқытудың алдына оқушыларға білім ғана беріп қоймай, танымдық қызығушылықтар мен қабілеттердің, шығармашылық ойлаудың, өз бетінше ақыл-ой еңбегінің қалыптасуы мен дамуын қамтамасыз ету т.б. жаңа міндеттер қойылуымен байланысты.

Оқытудың белсенді әдістері — оқу материалын игеру үдерісінде оқушыларды белсенді ойлау және практикалық әрекетке итермелейтін әдістер. Белсенді оқыту мұғалімнің дайын білімдерді баяндауына, оларды есте сақтауы мен қайта жаңғыртуына емес, оқушылардың белсенді ойлау және практикалық әрекет үдерісінде өз бетінше білімдер мен біліктерді меңгеруіне бағытталған әдістер жүйесін пайдалануды білдіреді (1 сурет).

1 сурет. Оқытудың белсенді әдісі

Белсенді әдістердің пайда болуы және дамуы **оқытудың алдында жаңа міндеттер тұруымен байланысты**: оқушыларға білім беру ғана емес, сонымен қатар *оқу іс-әрекетінің қалыптасуын және танымдық қызығушылықтары мен қабілеттерін, шығармашылық ойлауын, іскерліктері мен дағдыларын дамытуды қамтамасыз ету. өз бетінше ой еңбегі*.

Белсенді әдіс-тәсілдерді педагогикалық қуатты құралдармен ықпалдастыра отырып пайдалану оқушы ойын толық жеткізе білуге, сауатты жазуға дағдыланып, дүниетанымын, ой-өрісін кеңейтіп, өмірге деген көзқарасын жан-жақты дамытып, шығармашылық қабілетіне жол ашады. Оқушылардың танымдық қабілеттерін арттырып, жаңа ақпаратпен жұмыс жасау дағдыларын қалыптастырады. Оқушылар өздерінің теориялық білімі мен практикалық білімдерін ұштастырып, өмірде қолдана алуларына дағдыланады.

Сабақта белсенді оқу әдіс-тәсілдерін тиімді қолдана білу әрбір мұғалімнің шеберлігіне байланысты. Ол үшін оқушының белсенділігін арттыратын және әрі қарай ізденуіне байланысты арналған тапсырмаларды орындату арқылы жүзеге асырып отыруға болады. Белсенді оқу әдістері арқылы оқушылардың қарым-қатынас дағдыларын жақсарту үшін сабақтарды қызықты, әрі тартымды етіп құру. Әртүрлі белсенді оқу әдістерін қолдана отырып, сабақтың мазмұнын түрлендіре білу. Оқушыларды жаңа оқу мен оқыту әдістерімен эксперимент жасауға тарту. Бұл мұғалім мен оқушы арасындағы өзара байланысты неғұрлым жақсартады. Нәтижелі кері байланыс орнатып, жағымды оқу ортасын құруға мүмкіншілік береді (1-кесте).

1 кесте

Белсенді оқу әдістерінің жіктелуі

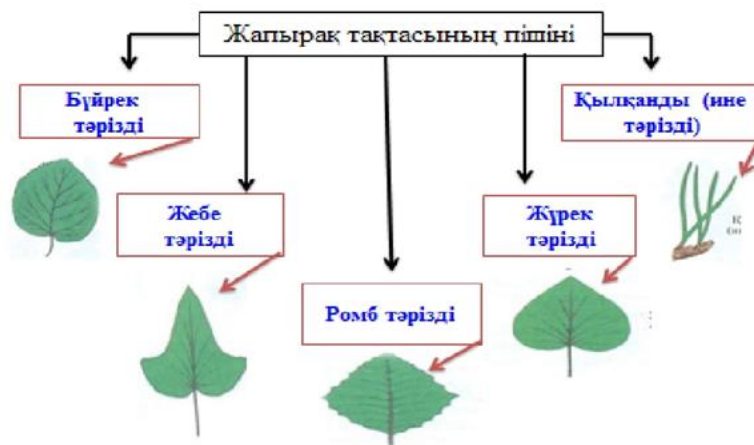
Сабақтың дидактикалық мақсаттары	Белсенді оқыту әдісі
Өткен материалды жалпылау	Топтық талқылау, ой қозғау
Үлкен көлемді теориялық материалды тиімді баяндау	«Миға шабуыл» іскерлік ойыны
Өздігінен білім алу қабілетін дамыту	Іскерлік ойын, рөлдік ойын, практикалық жағдаяттарды талдау
Оқу мотивациясының артуы	Іскерлік ойын, рөлдік ойын
Оқыған материалды пысықтау	Тренингтер
Білім, білік, дағдыны қолдану	Себет әдісі
Жаңа материалды баяндау кезінде оқушылардың тәжірибесін пайдалану	Топтық талқылау
Оқушылардың оқу немесе кәсіптік әрекеттерін имитациялау	Іскерлік ойын, рөлдік ойын, практикалық жағдаяттарды талдау
Тұлғааралық дағдыларды үйрету	Рөлді ойын
Нақты объектіні, шығармашылық өнімді тиімді жасау	Жоба әдісі
Топтық жұмыс дағдыларын дамыту	Жоба әдісі
Стресстік жағдайда әрекет ету қабілетін дамыту, өзін-өзі реттеу дағдыларын дамыту	Себет әдісі
Шешім қабылдау дағдыларын дамыту	Практикалық жағдаяттарды талдау, баскетбол әдісі
Белсенді тыңдау дағдыларын дамыту	Топтық талқылау

Оқытудың белсенді әдістері – оқу материалын меңгеру процесінде оқушылардың ақыл-ой және практикалық іс-әрекеттерінің белсенділігі мен алуан түрлілігін қамтамасыз ететін әдістер жүйесі[2].

Әдістемелердің оқу әрекеті практикалық бағыттылыққа, ойын әрекетіне және оқудың шығармашылық сипатына, интерактивтілікке, әртүрлі коммуникацияларға, диалог пен полилогқа, оқушылардың білімі мен тәжірибесін пайдалануға, олардың жұмысын ұйымдастырудың топтық формасына, процеске барлық сезім мүшелерінің қатысуы, оқуға, қозғалысқа және рефлексияға әрекетке негізделген көзқарас.

Кластерлер.

Материалды меңгеруге ақпаратты диаграмма түрінде беру немесе ондағы негізгі және қосалқы болып табылатын иерархиялық қатынастарды бөлу де ықпал етеді. Мұндай схемаларды құрастыру принципі келесідей: бүтін құрылымы мен мағынасы әртүрлі бөліктерге шартты түрде бөлінеді (2 сурет).

Әдістемелік қабылдау «Сіз сенесіз бе...»

Сондай-ақ шақыру кезеңінде «Шын және жалған мәлімдемелер» болжау әдісі қолданылады. Мұғалім әлі зерттелмеген тақырып бойынша бірнеше мәлімдемелер ұсынады. Балалар жеке, жұппен, топпен жұмыс жасай отырып, өз тәжірибесіне сүйене отырып немесе жай болжау арқылы «дұрыс» тұжырымдарды таңдайды. Қалай болғанда да, олар тақырыпты зерделеуге бейімделеді, негізгі сәттерді атап өтеді, ал жарыс элементі олардың назарын сабақтың соңына дейін сақтауға мүмкіндік береді. Рефлексия кезеңінде тұжырымдардың қайсысы дұрыс екенін білу үшін осы әдістемеге қайта ораламыз (2-кесте).

2 кесте

Шын және жалған мәлімдеме

Мәлімдеме	Өткен тақырып	Жаңа тақырып
1. Саңырауқұлақтар барлық жерде. 2. Аңдарды аулау. 3. Мицелия 100 жылдан астам өмір сүре алады. 4. Улы саңырауқұлақтар құрт болуы мүмкін. 5. Саңырауқұлақтарды үйде өсіруге болады. 6. Саңырауқұлақтар адамды шашсыз қалдыруы мүмкін. 7. Саңырауқұлақтар адамды өлтіруі мүмкін, бірақ олар емдей алады. 8. Саңырауқұлақтарды жинамас бұрын дайындықтан өту керек.	(+ немесе -)	(+ немесе -)

Алматы облысы, Қаратал ауданы, Қарақұм ауылы «Алғазы орта мектебі» мемлекеттік мекемесінде білім беру процесінің білім беру процесінің тиімділігін арттыру мақсатында оқытудың интерактивті бағарламалары, мультимедиялық құралдар, электрондық кітаптар, тренажорлар, оқушылардың құралдар, электрондық кітаптар, тренажорлар, оқушылардың білімін автоматты бағдарламалары білімін автоматты түрде бақылау жүйелері қолданылады. Сонымен бірге мұғалімдердің өз пәндері бойынша құрастырылған MS Power Point форматындағы презентациялар, бейне жазбалар және т.б. Сабақта интерактивті тақта белсенді түрде жиі қолданылады. Интерактивті тақтаны қолданудың тиімділігі қазіргі таңда дәлелденіп отыр, ол арқылы қабылданған ақпарат бұрынғы дәстүрлі құралдармен (5,1%) игерілген білімге қарағанда (94,9%) жақсы сақталады.

Зерттеу жұмысымыздың мақсаты биология сабағында белсенді оқыту әдістерін енгізу және сабақ барысында оқушылардың жұмысқа қатысу дәрежесін талдау болды.

Біз оқушыларға бақылау әдісін қолдандық, оның негізінде сабаққа бөлінген уақыт бойынша оқушылардың жұмыс процесіндегі белсенділігінің ауытқуы анықталды.

Осы деректерді талдау келесі пайыздарды көрсетті (2 кесте):

Уақыт кезеңіне байланысты оқушылардың белсенділігінің пайызы

Сабақтың уақыты	Жұмыстағы белсенділік
Сабақтың басталуы	44%
Сабақтың ортасы	71%
Сабақтың аяқталуы	15%

Бұл талдау сабақтың ортасы ең нәтижелі болатыны анықталды, өйткені жұмысқа деген қызығушылықтың арқасында оқушының белсенділік дәрежесі жоғары деңгейде, алаңдататын нәрселер аз, сөйлеу логикалық, қиындықсыз және жалпы фон. сабақ бойы белсенділік айтарлықтай деңгейде сақталады.

Осындай белсенді әдістерді қолданудың тиімділігі мақсатында өткізілген 3 сабаққа жасалған нәжелер:

№1 сабақ бойынша төмендегідей нәтижелер алынды

Сыныптар	«5»	«4»	«3»	«2»	Орташа балл
7 сынып	16	7	5	0	4,5

№2 сабақ бойынша төмендегідей нәтижелер алынды

Сыныптар	«5»	«4»	«3»	«2»	Орташа балл
7 сынып	17	7	4	0	4,6

№3 сабақ бойынша төмендегідей нәтижелер алынды

Сыныптар	«5»	«4»	«3»	«2»	Орташа балл
7 сынып	20	5	3	0	4,8

Биологияны оқытуда белсенді әдістерді қолданудың тиімділігі жоғарыда көрсетілгендей нәтижелерді көрсетті. 3 сабақ өткізу кезіндегі нәтижені 1 сабақ кезіндегі нәтижемен салыстырғанда, анағұрлым өскендігі байқалды.

Мектепте биологияны оқытуда белсенді әдістерді қолдану тиімділігін пайдалану қаншалықты қажет екеніне байланысты екі рет сауалнама жүргізілді: зерттеу басталғанға дейін және оны аяқтағаннан кейін.

Өткізу уақыты	1 деңгей	2 деңгей	3 деңгей	4 деңгей	5 деңгей
Зерттеу басталғанға дейін	14%	14%	28%	30%	14%
Зерттеу басталғаннан кейін	7%	7%	30%	35%	21%

Биология сабақтарында оқытудың белсенді әдістерін қолдану мәселесі бүгінгі күні өзекті болып қала береді. Оқудағы белсенділік қағидатын іске асырудың маңызы зор, өйткені оқыту нәтижесі, оқушылардың дамуы мен тәрбиесі оқу сапасына байланысты. Рефлексивті-трансформациялық әрекет бола отырып, оқыту тек оқу материалын қабылдауға ғана емес, сонымен бірге оқушының танымдық іс-әрекетке қатынасын қалыптастыруға бағытталған. Қызметтің трансформациялық сипаты әрқашан субъектінің белсенділігімен байланысты. Дайын түрде алынған білім, әдетте, оқушыларға оларды бақыланатын құбылыстарды

түсіндіруге және нақты мәселелерді шешуге қолдануда қиындықтар туғызады. Оқытудың белсенді әдістерінің мәні оқушылардың өз бетінше дағдылары мен дағдыларын игеретін міндеттерді шешу процесінде орындауын қамтамасыз ету болып табылады.

Белсенді әдістердің негізінде мұғалім мен оқушылар арасындағы, сондай-ақ оқушылардың өздері арасындағы диалогтық қарым-қатынас жатыр. Диалог барысында қарым-қатынас қабілеттері, проблемаларды ұжымдық түрде шешу қабілеті дамиды, ең бастысы оқушылардың сөйлеуі дамиды. Оқытудың белсенді әдістері оқушыларды тәуелсіз танымдық іс-әрекетке тартуға, кез-келген танымдық мәселелерді шешуге жеке қызығушылықты оятуға, оқушылардың алған білімдерін қолдану мүмкіндігіне бағытталған. Зерттеу барысында белсенді оқытудың әртүрлі әдістері қолданылды.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Бондарук М.М. 5-11 сыныптардағы сұрақ-жауаптардағы жалпы биологиядан қызықты материалдар мен фактілер – Ред. Мұғалім: Волгоград, 2007 ж.
2. Высоцкая М.В. 5-11 сыныптардағы биологиядан дәстүрлі емес сабақтар – Ред. Мұғалім: Волгоград, 2004 ж.
3. Иванов Д.А. Оқу үрдісінің сапасын басқару.- №6, 2007 ж.
4. Лернер И.Я. Оқыту әдістерінің дидактикалық негіздері, М., 2004.

УДК 81.276.1

ТЕКСТООБРАЗУЮЩАЯ ФУНКЦИЯ СМЫСЛОВЫХ ПАРАДИГМ В ХУДОЖЕСТВЕННОМ ТЕКСТЕ

Каримжанова А. А., студентка РЯЛд-232,
Есимкулова А. Б., учитель СШ.№28 г.Талдыкорган
Жетысуский университет им. И. Жансугурова

E-mail: alina_askarkyzy@mail.ru, asemesimkulova@mail.ru

В статье рассматривается понятие смысловой парадигмы. Проводится анализ смысловых парадигм. Устанавливается их функция в художественном тексте. Выделяются виды смысловых парадигм, механизм их образования.

Ключевые слова: значение, смысл, лексико-семантическая парадигма, смысловая парадигма, функция.

Мақалада семантикалық парадигма ұғымы қарастырылады. Семантикалық парадигмаларға талдау жасалды. Олардың қызметі көркем мәтінде орнатылған. Семантикалық парадигмалардың түрлері және олардың қалыптасу механизмі анықталды.

Тірек сөздер: мағынасы, маңызы, лексикалық-семантикалық парадигма, семантикалық парадигма, функция.

The article discusses the concept of a semantic paradigm. The analysis of semantic paradigms is carried out. Their function in the literary text is established. The types of semantic paradigms and the mechanism of their formation are distinguished.

Key words: meaning, significance, lexico-semantic paradigm, semantic paradigm, function.

Слово в тексте выступает в тех связях и соотношениях с другими словами, которые могут не включаться в общее правило слова, представляемое словарем в виде значения. Реализация системных связей глаголов движения, представляющих бытийную ситуацию, в условиях текста оказывается различной. Это находит свое выражение прежде всего в функциональном сближении

глаголов с относительным значением, при котором важными являются семантические различия, по которым они противопоставляются в самой лексико-семантической парадигме.

Ср.: «Над шоссе с визгом проносились самолеты. Теперь они так не *летают*. Но тогда были дни, когда они *летели* низко, как будто хотели раздавить тебя колесами. Они бомбили и обстреливали дорогу. Не выдержав, беженцы уходили с кровавого асфальта в глубь леса и *шли вдоль дороги, по обеим сторонам, в ста шагах от нее*. Н второй же день немцы поняли это. Теперь их самолеты *шли не прямо над головой*, они *шли немножко в стороне, по сторонам от дороги, в ста шагах от нее*, и ровной полосой клали бомбы там, где, по их расчетам *двигались* люди, ушедшие с дорог» (К.Симонов. Июнь-декабрь).

«Мирон бросил кепку на газон, подтянулся и поправил гимнастику.

- Ну? Начинай!..

И ринулся вперед. Мимо него бурей пролетели кусты акаций, копны яблонь и груш. Рядом с ним, не отставая, *легко и упруго бежал* Вахир. Почти *невесомо и беззвучно летел* он по дорожке, как по воздуху» (Ф. Гладков. Энергия).

Различие между приведенными глаголами значениями минимально и заключается только в степени интенсивности движения.

Ср.: *бежать* 1. Усиленно, скорым движением, быстро перебирая ногами перемещаться в каком-л. направлении; *лететь* 2. Передвигаться, перемещаться по воздуху с помощью крыльев, 3. Мчаться (по земной или водной поверхности).

Ср.еще: «Дементьев шагнул за дверь. Юрий видел в окно, как он, крепкий и коренастый, *бежал* через двор к расположению роты, *бежал легко и красиво*. Голубев, глядя на него, подумал: «Кряжистый, как лесоруб, а *летит, как танцор*» (В. Карпов. Не мечем единым).

В этом случае внимание концентрируется на характеристике процесса движения, коммуникативно значимыми становятся качественно-оценочные актуализаторы *невесомо, беззвучно, легко, красиво, как танцор*.

В лингвистической литературе не раз отмечалось, что границы смысловых отношений в тексте расширяются по сравнению с общеязыковой семантикой, поскольку «в условиях текста оказывается очевидной основа функционального сближения слов, далеко разделенных в общей лексической системе» [1, с.17].

Ср., например: «Кто-то из ребят, играющих в выбитного, заголосил петухом.

- Ребята, Кукурай *плывет*!

Через площадь к трактиру *шел* церковный звонарь Андрей Кукурай, *шел*, как всегда *неуклюже, кидая с носка на пятку негнущиеся ноги*, точно пихтелями в ступе толчок» (Б. Можаяев. Мужики и бабы).

Семантический признак «легкость, плавность движения», доминирующий в семантической структуре лексического значения глагола *плыть*, в текстовом фрагменте остается неактуализированным. Его нейтрализации способствует дальнейшее развертывание текста – «шел, как всегда, неуклюже, кидая с носка на пятку негнущиеся ноги».

Ср.: «Самолеты прошли мимо, Федор встал (...) Бросился в одну сторону, в другую – всюду похожие друг на друга, почерневшие от солнца, от пыли, от пота, от усталости люди. *Тащатся* в одиночку, темными кучками, растянувшись цепочками, в голове которых идут то лейтенант (...), то какой-нибудь грузный старшина-сверхсрочник, армейский волк ..., *ковыляют* раненые (...). Степь населена, по степи великое переселение – все живое и полуживое *тянется* в одну сторону, *к Дону, к переправе*» (Тендряков. Свидание с Нефертити).

Общая сема «медленно, с трудом», доминирующая в структуре относительных значений объединяет глаголы в одну группу, составляющую смысловую парадигму текстового фрагмента, в основе которой лежат синонимические отношения.

«Молодой человек во фраке и плаще робким и *трепетным шагом* пошел в ту сторону, где развевался вдали пестрый плащ (...). Сердце его билось, и он *невольно ускорял шаг свой* (...) Он *летел* так скоро, что сталкивал беспрестанно с тротуара солидных господ с седыми бакенбардами» (Н.Гоголь. Невский проспект).

Предложно-падежные формы со значением положения и направления в пространстве могут находиться в препозиции, постпозиции, к глаголу с относительным значением, имеющим в своей структуре компонент «положение в пространстве», «изменение положения в пространстве», «перемещение в пространстве». Это дает возможность выделить в целях анализа относительных значений многозначных глаголов, текстовые фрагменты с пре- и пост - позицией пространственного распространителя.

Пространственный распространитель может определяться после того, как назван сам факт движения (включая и различные характеристики самого движения). Если в одних случаях важно определить направление движения, потом дать его качественную характеристику, указать место или путь перемещения и т.п., то в других смысловой акцент меняется, значимым вначале оказывается протекание самого процесса перемещения. Однако это различие не противоречит самому главному, тому, что их объединяет – и в тех и в других случаях направление движения всегда указывается.

Ср.: «*Шли* мы опять Средиземным морем и через Суэцкий канал в *Индийский океан*. Груз у нас был железный: земледельческие машины, веялки, жатвенницы, паровые плуги и так далее. Весь этот груз мы должны были доставить в Австралию, в Мельбурн» (А.Куприн. Капитан).

«И в первое же воскресенье горы награбленного имущества запрудили огромную площадь, и *хлынула* Москва на *невиданный рынок*. Это было торжественное открытие Сухаревки» (В. Гиляровский. Москва и москвичи).

«С одной из групп, насчет которых предупреждал свою контрразведку командиров дивизий генерал Сизокрылов, брел Конрад Винкель. Тут *шли* немецкие семьи. *Шли* жители Померании, которые снялись с места еще по приказу гитлеровских властей. Они *двигались*, как листья, гонимые ветром. Некоторые *тащились на запад* потому, что где – то там жили родственники и знакомые. Другие уходили от мести поляков, возвращавшихся на свои исконные земли» (Э. Казакевич. Весна на Одере).

Примеры смысловых парадигм, приведенные в текстовых фрагментах, подтверждают мысль, что «смысловые парадигмы относительных значений глагольных полисемантов, передающих процесс движения, тем шире, чем больше текстовых фрагментах представлено субъектов движения» [1,с.50].

Ср.: «По Невскому *шел* маленький, сморщенный старичок с орденом на шее. *За ним* вприпрыжку *следовал* маленький молодой человек с кокардой и лиловым носиком. Старичок был нахмурен и сосредоточен, молодой человек озабоченно мигал глазками и, казалось, собирался плакать. Оба *шли к Евлампию Степановичу*». (А. Чехов. Протекция).

Таким образом, именные формы со значением направления, представленные в конечном высказывании исследуемых текстовых фрагментов, не только «обслуживают» тот глагол, с которым они сочетаются, но и обнаруживают семантическую связь с другими глаголами движения. Специфика семантики относительных значений глагольных полисемантов, передающих процесс движения, точно и лаконично характеризовать направленное перемещение, обуславливает их употребление в текстовых фрагментах. Относительные значения глаголов перемещения можно рассматривать в составе семантически сближенных рядов – текстовых парадигм. Понятие текстовой парадигмы впервые введено Смулаковской Р.Л. [2]

Ср.: «Какими – то подземными тропами уже распространилась весть о Сотьстрое; строители собирались во множестве, и Увадьев выезжал изредка им навстречу, за тридцать верст, на разъезд...

В сосредоточенном молчанье они *отправлялись на Макариху*, изредка останавливались обчистить налипшую на ноги грязь. ...»

Во всех приведенных фрагментах текста «семантический радиус действия» [2] предложно-падежных форм со значением направления (на рынок; на запад; на Макариху), сочетающихся с глаголами движения, которые находятся в конечных высказываниях, распространяется и на предыдущие глаголы текстового фрагмента. В этом проявляется их семантическая общность.

Ср.: «По краю дороги бежали куда-то назад облака пыли и их тени» (А. Чехов. Степь).

Таким образом, относительные значения глаголов движения /перемещения в пространстве реализуются в текстовых фрагментах, в которых пространственный ориентир задан либо в начальных, либо в конечных высказываниях текстовых фрагментов. При этом они находятся в семантических отношениях с другими значениями глаголов движения, образуя с ними семантическую парадигму.

Текстовые фрагменты с направленными глаголами движения, как правило, меньше по объему, чем фрагменты с направленными глаголами движения. Одна из причин подобного явления кроется в меньшей протяженности смысловых парадигм с рассматриваемыми глаголами, в своеобразной замкнутости их семантики. Пространственные распространители при этом являются специфическими для глаголов этой семантики и являются их постоянными сопроводителями.

В лексико-семантической парадигме глаголов ненаправленного движения в большей степени представлены слова, имеющие в своей семантической структуре экспрессивный компонент.

При функционировании слова в составе текстовых парадигм ведущую роль, как правило, играет экспрессивный компонент, который исключает взаимозаменяемость спорного опорного нейтрального слова и членов текстовой парадигмы. Опорное слово в таких случаях не может выполнить коммуникативно важную функцию экспрессивной оценки.

Экспрессивные качества глаголов, определяющие специфику связей внутри текста, послужили предметом исследований И.Г.Проскуряковой, В.Д.Черняк, в которых отмечается, что синонимы, возникающие в речи, создаются лишь в синтагматической цепи, в условиях совместной встречаемости соотнесенных по семантике лексем.

«Весь следующий день я *шатался* по Москве. Просто так. *Шел* по улицам, где мы ходили прежде с Наташей, читал плакаты и объявления на заборах и у ворот каких-то заводиков и мастерских» (С. Баруздин. Трудное лето).

«Он *шел* и внюхивался, всматривался, озирался, иногда принимаясь скрадывать неизвестно кого, придумывал из какой-то даже и не ребячьей, а просто бессмысленной блаженной забавы, будто идет за кем-то по пятам, или наоборот, уходит от преследования, *сторожил свой шаг*, огибал открытые места, прятался в ельниках, а потом, наигравшись, сам же над собой и смеялся, и смеялся громко, зло, с придуривающей откровенностью. В такие минуты ему словно бы застилало память, он отказывался верить, что был на войне и жил среди людей, а казалось, что всегда так вот один и *шатался*, не имея ни дела, ни долга, что с самого начала именно такая участь ему и была уготована» (В. Распутин. Живи и помни).

«А. Будыкин не пропал. По крайней мере, он был жив. Но устал люто. Он *шел* всю ночь, и ему думалось: правильно идет, к партийной базе.

С кочки на кочку, проваливаясь по колено, выдираясь из вонючей жижи, он *шел и шел. Вправо, влево, вперед, назад*, понимая: *петляет* по болоту как заяц. А бой вроде бы свертывается, стрельба глохнет». (О. Смирнов. Прощание).

В последнем из приведенных фрагментов текста содержатся определенные маркеры, указывающие на дифференциальный семантический признак, который определяет рисунок пути.

«Петров никогда не носил с собой оружия и сейчас думал об этом, пытаясь хоть как-то сориентироваться и понять, каким путем они идут. Он хорошо знал Холмск, по всей вероятности, пустынный *кружил* где-то в черте старого центра, и, однако, когда начался подъем, Петров понял, что из центра они давно вышли и теперь поднимаются к Крепостному холму, к городищу, как называли его старые жители» (П. Проскурин. Имя твое).

Относительные значения глаголов, детализирующие значение нейтральных опорных слов, обладают меньшей степенью обобщенности действия, а потому и более конкретной семантикой.

При отсутствии экспрессивных различий между членами текстовой парадигмы и опорным нейтральным словом их взаимозаменяемость возможна только в случае абсолютной синонимии. Ср.: *вертеться* – постоянно находиться где-л., около кого-, чего-л.; *крутиться* – постоянно находится где-л., подле кого-, чего-л.

«Старик не мог оставаться дома и *крутился* среди рыбаков, помогая перевозить выловленную рыбу на правый берег» (Закруткин. Плавающая станица).

«Я весь день *вертелся* около нее (бабушки) в саду, на дворе, ходил к соседкам, где она часами пила чай» (М. Горький. Детство).

Таким образом, относительные значения глагольных полисемантов ненаправленного движения актуализируются в сочетании со словами пространственной локализации, семантика которых позволяет выявить семантическую общность анализируемых текстовых фрагментов.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Есимкулов Б.Н. Словосочетание в аспекте лексико-синтаксической координации: учебное пособие./Б.Н.Есимкулов - Талдыкорган: ЖГУ им. И. Жансугурова, 2018. – 96 с.
2. Смулаковская Р.Л. Семантические сближения слов в тексте. - В кн.: Лингвистические основы аспекта школьной программы «Развитие речи». – Л., 1979.

ӘОЖ 14.37

БАСТАУЫШ БІЛІМ БЕРУДЕ АРАЛАС ОҚУДЫ ҰЙЫМДАСТЫРУ ЖОЛДАРЫ

Кенебаева А.Ж., «Бастауыш оқыту педагогикасы мен әдістемесі» мамандығының студенті
Ғылыми жетекші: Таурбекова А. С.

І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті

E-mail: kenebaeva.asiya@mail.ru. taurbekova71@mail.ru

Мақалада бастауыш сынып білім беруде аралас оқуды ұйымдастыру жолдары қарастырылған. Аралас оқыту анықтамалары талданып, оқыту формасының ең тиімді әдістерін және онлайн режимінде оқытуды қамтамасыз ету мәселесін айтылған. Аралас оқыту проблемалары, білім берудің цифрлық трансформациясы жағдайында білім беру мәселесі бойынша қиындықтар мен оқыту үрдісінде жүргізу тиімділігі қарастырылған.

Тірек сөздер: *бастауыш сынып оқушылары, аралас оқу, қашықтықтан оқыту, электронды оқыту технологиялары, онлайн-оқу.*

В статье рассматриваются способы организации смешанного обучения в начальных классах. Анализируются определения комбинированного обучения, обсуждаются наиболее эффективные методы обучения и вопрос обеспечения онлайн-обучения. Рассмотрены проблемы смешанного обучения, трудности образования в условиях цифровой трансформации образования и эффективности учебного процесса.

Ключевые слова: *младшие школьники, смешанное чтение, дистанционное обучение, электронные образовательные технологии, онлайн-обучение.*

The article discusses ways to organize blended learning in primary school. The definitions of blended learning are analyzed, the most effective teaching methods and the issue of providing online learning are discussed. The problems of blended learning, the difficulties of education in the context of the digital transformation of education and the effectiveness of the educational process are considered.

Key words: *junior schoolchildren, mixed reading, distance learning, electronic educational technologies, online learning.*

Соңғы уақытта әлемде ғылыми және білім беру ұйымдарында білім берудің қолданыстағы үлгілерін заманауи цифрлық технологияларды қолдануға негізделген жаңа қашықтықтан оқыту мүмкіндігі мәселесі белсенді түрде талқыланып келді.

2020-2021 жылдары еліміздегі болған пандемия салдарына білім беру үрдісі «Мәжбүрлеп қашықтықтан оқыту» кезеңінде жүзеге асырылды. Ол кезде қашықтықтан оқыту аясында шектеулі сапа деңгейін қамтамасыз ететін білім беру міндеттерінің санын ғана шешуге болатыны белгілі болды. Бұдан былай білім берудің барлық деңгейлерін дамытудың жалпы желісі дәстүрлі және қашықтықтан оқытудың артықшылықтарын біріктіретін аралас оқыту ретінде көбірек қарастырылуда. Соңғы кездері әлемдік сала жетекшілерінің, сондай-ақ көптеген ғалымдар мен практиктердің алдында осындай ойлар үнемі айтылуда.

Аралас оқытуға арналған жұмыстар жаңа ғасырдың басынан бастап шетелдік басылымдарда белсенді түрде жариялана бастады. Аралас оқытуды рефлексиялық түсінудің одан арғы білім беру барысына әсер еткен ең маңызды жарияланымдар ретінде американдық зерттеушілер Дж.Руни, Ч.Бонк пен К.Грэм, Х.Стейкер және М. Хорн, Дж.Бергман және А.Самз, Дж.Бэйли және т.б [1]. Бірқатар басқа жарияланымдар шетелде білім берудің әртүрлі деңгейлерінде бар аралас оқытудың әдістемелік тәсілдері мен тиімді тәжірибелерін суреттейді.

Ю.И. Капустин докторлық диссертациясының тақырыбы ретінде аралас оқыту мәселесін таңдаған алғашқы орыс ғалымы болды. 2018 жылы Н.В. Ломоносова аралас оқыту жағдайында электрондық білім беру ресурстарын пайдаланудағы білім беру үдерісіне қатысушылардың қажеттілігі мен қызығушылығын эмпирикалық түрде растаған.

Аралас оқыту проблемалары, білім берудің цифрлық трансформациясы жағдайында оның баламаларының жоқтығы мәселесі біршама уақыт бұрын да қаратырыла бастаған болатын. «Қазақстандық білім беруді жаңғыртудың басым бағыттары ретінде қарастырылғандықтан, оларды тек классикалық күндізгі оқыту шеңберінде де, қашықтықтан білім беру шеңберінде де толық жүзеге асыру мүмкін емес» деп атап өтілді.

Аралас оқыту – мұғалімнің қатысуымен (бетпе-бет) оқытуды біріктіретін білім беру тәсілі; оқушының оқу жолын, уақытын, орнын және қарқынын өзін-өзі бақылау элементтерін қамтитын онлайн оқыту; оқыту тәжірибесін мұғаліммен және онлайнмен біріктіру. Осылайша, аралас оқыту технологиясы мектептегі бетпе-бет және қашықтықтан оқытудың артықшылықтарын біріктіріп, олардың кемшіліктерінің орнын толтырады. Аралас оқытудың өзектілігі объективті себептерге байланысты.

Аралас оқытудың әрбір үлгісінде компьютерде өзіндік жұмыс бар. Студенттер ақпарат іздеуге, өз бетімен оқуға уақытты жоспарлауға және өз жұмысының нәтижесіне жауапкершілікпен қарауға үйренеді. Мектепте аралас оқытуда балалардың тақырыпты меңгеру ықтималдығы жоғары – мұғаліммен сөйлесуге, бейне сабақты көруге, онлайн платформада тест шешуге болады. Бұл жұмыс түрлерінің барлығы аралас оқытудың әрбір үлгісінде бар. Сонымен қатар, ақпаратты ассимиляциялау жылдамдығы әркім үшін әртүрлі болады. Оқушыларға материалды өз бетінше оқу ыңғайлы болуы, ол мұғалімнің уақытын үнемдейді. Біріншіден, аралас оқытудың әрбір моделі желіде өзіндік жұмысты қамтиды және балаларға ақпаратты қалай табуға және оны өңдеуге үйренуге мүмкіндік беріледі. Оқушылар өздері шешуге тырыспаған сұрақтарды азырақ қояды. Екіншіден, балалар білім беру платформаларында көптеген сынақтарды орындайды, ал мұғалім нәтижелер туралы деректерді дәптерді тексермей алады [2].

Заманауи білім беру процесінде аралас оқыту:

- мұғалімнің үнемі белсенді болуы;
 - дидактикалық тәсілдердің әртүрлілігі;
 - білім сапасын арттыру (оның ішінде көбірек пайдалану арқылы).
- тиімді оқыту құралдары);
- топтық оқу әрекетін ұйымдастыруды пайдалану;
 - білім беру траекториясының икемділігі;
 - қайта пайдалануға болатын онлайн және офлайн оқу-әдістемелік мазмұнды біріктіру.

Көріп отырғанымыздай, аралас оқытуды енгізу білім беру стандартының талаптарына толығымен сәйкес келеді, яғни оны қолдану мүмкін және қажет.

Аралас оқытудың негізгі анықтамалары:

1. Аралас оқыту ресми оқу жоспары, шеңберінде онда студенттер жартылай болса да электронды, онлайн форматта оқытылады және сонымен бірге оқу мерзімін, барысын және карқынын бақылаудың кейбір элементтері бар; ішінара оқыту студенттердің үйінен тыс жерде, жеке түрде өтеді. Бұл тренинг әртүрлі пайдаланады интеграцияланған оқыту тәжірибесін қамтамасыз ету әдістері (Staker/Horn, 2012).

2. Аралас оқыту – бұл жоспарлауға және педагогикалық құндылыққа тән (Слоан Консорциумы) электрондық оқыту мен дәстүрлі оқытуды біріктіру.

3. Аралас оқыту – бұл әртүрлі ресурстарды, атап айтқанда, бетпе-бет оқыту сабақтарының элементтерінің бірі болып келеді. [3].

Қазіргі білім беру үдерісіндегі аралас оқыту. Іске асыру мәселелерінің аясында аралас оқыту моделі өте тиімді болып көрінеді – технологияларды біріктіруге болады. Мұғалімдер мен студенттердің жаңа білім алуға көбірек уақыты мен мүмкіндіктері бар технологиялар, өйткені онлайн сабақтардың саны біртіндеп артып келеді. Форум, чат, тестілеу жүйесі және файлды ортақ пайдалану жүйесі аралас оқытудың білім беру процесіне кіріспе мүмкіндік береді. Аралас оқытуды ұйымдастыру мысалдары электронды курстар, практикалық оқыту, нақты жоба жұмысы, жұмыс орнын ауыстыру, электронды кітаптар, мобильді оқыту, коучинг, подкасттар, бетпе-бет курстар, сайтта оқыту, оқу ойындары мен симуляциялар, сертификаттары бар ресми оқыту және т.б. болуы мүмкін типтік аралас оқыту үлгілері бар негіз ретінде жүзеге асады. Компьютерлендірілген оқыту шет тілдерін оқытуда өте танымал болып келеді. Қазіргі студенттер көбінесе онлайн-компоненттің немесе онлайн-қолдаудың курстың ажырамас бөлігі ретінде күтеді. Сондықтан көптеген білім орындары дәстүрлі оқыту стиліне қосымша ретінде онлайн режимінде оқыту нұсқасын ұсынады. [3].

Қашықтықтан және электронды оқыту технологияларын тиімсіз пайдаланудың бірқатар себептері бар:

- білім беруді басқарудың тиімді құралдарының болмауы;
- білім беру мазмұнын дамытуға қаражаттың жетіспеушілігі;
- қашықтықтан оқыту технологиялары саласында педагогикалық кадрлардың жетіспеушілігі;
- оқытудың ерекшеліктері;
- заманауи оқу құралдарының жетіспеушілігі;
- тыңдаушылар үшін нашар аппараттық және бағдарламалық қамтамасыз ету;
- нақты өмірден оқу бағдарламаларының артта қалуы және т.б.

Интернет-технологиялар арқылы білім беру жаңа құбылыс екенін есте ұстаған жөн. Интернет арқылы қарым-қатынас жасау, жұмыс істеу мәдениеті әліде болса толық қалыптаса қойған жоқ. Бүгінгі таңда білім беруде жаңа технологияларды қолданудың кейбір кемшіліктері қазірдің өзінде байқалады:

- Дәстүрлі оқыту үшін жасалған оқу материалдарының көпшілігі онлайн немесе аралас оқытуда пайдалануға жарамсыз;
- Ақпараттық технологиялардың көмегімен ғана оқитын қашықтықтан оқитын білімалушылар оқу үрдісінде дамыта алатын қажетті дағдыларды қалыптастыруға мүмкіндік алмайды;
- онлайн-оқу материалдарын әзірлеуде кәсіпқойлықтың жоқтығы және мұғалімдерді жаңа технологиялармен жұмыс істеуге арнайы оқыту қажеттілігі;
- оқу орнын үнемі жаңартуды қажет ететін компьютерлік техникамен және бағдарламалық қамтамасыз етумен жабдықтау қажеттілігі;
- әзірленген курстар интерфейстің, графиканың және т.б. әртүрлі стандарттарға сәйкес келмейді, тек бір оқу орны немесе бір ғана мұғалім сабақ бере алады;
- оқу үдерісінің сапасын арттыруға, қашықтықтан оқыту технологияларын пайдалана отырып оқытудың жаңа принциптерін меңгеруге қатысқаны үшін марапаттау жүйесінің болмауы;

• білім беру процесінің барлық қатысушыларының 60% ақпараттық жүйелермен жұмыс істеу дағдыларын дамыту мәселелері.

Іске асыру мәселелерінің фонында аралас оқыту моделі өте тиімді болып көрінеді – технологияларды біріктіруге болады. Мұғалімдер мен студенттердің жаңа білім алуға көбірек уақыты мен мүмкіндіктері бар технологиялар, өйткені онлайн сабақтардың саны біртіндеп артады.

Қортындылай келе, аралас оқыту қазіргі заман талабына сәйкес үш тілді менгеріп қана қоймай түрлі әдіс тәсілдерді, жаңа бағыттағы програмалар дебестелінген технологияларға мүмкіндік ашады. Сонымен қатар аралас оқытудың тиімді жағымен қоса, бастауыш сыныпқа арналған оңай әрі жеңіл оқыту, ойындар курстар баларды ынталандыруға арналған үш тілді электронды кітаптарды қолдана алуға мүмкіндіктер болады. Аралас оқыту бүгінгі таңда алға қойылған жаңа міндеттерді шешуге мүмкіндік береді білім беру саласындағы мұғалімнің стилін өзгерту:

• білім алушылардың білім беру мүмкіндіктерін кеңейту білім берудің қолжетімділігі мен икемділігін, олардың жеке білім беру қажеттіліктері, сондай-ақ оқу материалын игеру қарқыны мен ырғағын арттыру;

• білім алушының субъектілік ұстанымын қалыптастыруды ынталандыру оның уәдемесін, дербестігін, әлеуметтік белсенділігін арттыру, оның ішінде оқу материалын, рефлексия мен интроспекцияны игеру және соның салдарынан жалпы білім беру процесінің тиімділігі.

Бұл мәселені шешудің бір жолы-жүйені ұйымдастыру мақсаттар мен міндеттерді шешуге бағытталған мектептің әдістемелік жұмысы, ұжым алдында тұрған басты міндеттердің бірі болып табылады. Бағдарламалық, жүйелік тәсіл қол жеткізуге мүмкіндік береді қойылған мақсаттарды айқындап, әдістемелік жұмыс біртұтас кешенге айналдыру арқылы аралас оқытуды әзірлеуді қамтитын іс-шаралар жеке әдістемелік тәсілдерді енгізу және жинақталған тәжірибені педагогикалық қоғамға ұсынудың жолдарын қарастыруды талап етеді.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Десятова Л.В. Использование модели смешанного обучения (blended learning) для создания и апробирования курса ИКТ для поддержки обучения по базовой программе. М.: Издательский дом "Первое сентября"// Английский язык. 2010. № 13. С. 7.

2. Larry Bielawski David Metcalf Blended eLearning: Integrating Knowledge, Performance, Support, and Online Learning, 2003 by HRD Press, Inc.

3. Mijares Illiana. Blended learning: Are we getting the best from both worlds? Literature Review for EDST 561 [Электронный ресурс]. URL: <http://elk.library.ubc.ca/bitstream/handle/2429/44087/EDST561-LRfinal-1.doc.docx?sequence=1> (дата обращения: 03.08.2014)

ӘОЖ 373-545

7-СЫНЫП ХИМИЯ ПӘНІНЕН ЗЕРТХАНАЛЫҚ САБАҚТАРҒА ЭЛЕКТРОНДЫҚ РЕСУРСТАР ӘЗІРЛЕУ

Керимкулова А. Химия мамандығы 4 курс білімгері
Ғылыми жетекшісі: Сыдыкбаева С.А., х.ғ.к.оқытушы-дәріскер
І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ.

E-mail: kkerimkulovaa.01@mail.ru

Бұл мақала XXI ғасыр талабына сай ақпараттық коммуникациялық технологияларды білім беруде қолдануды қарастарыды. Оқушылардың химия пәнінде зертханалық жұмыстарды ұялы телефон арқылы да жасау мүмкіндіктерін қамтамасыз етеді.

Тірек сөздер: білім, ақпараттық коммуникациялық технология, виртуалды лаборатория, химия.

Данная статья предусматривает применение информационно-коммуникационных технологий в образовании в соответствии с требованиями XXI века. Обеспечивает возможность выполнения учащимися лабораторных работ по химии.

Ключевые слова: образование, информационно-коммуникационные технологии, виртуальная лаборатория, химия.

This article discusses the use of information and communication technologies in education in accordance with the requirements of the XXI century. It provides students with the opportunity to perform laboratory work in chemistry, as well as using a mobile phone.

Keywords: education, information and communication technologies, virtual laboratory, chemistry.

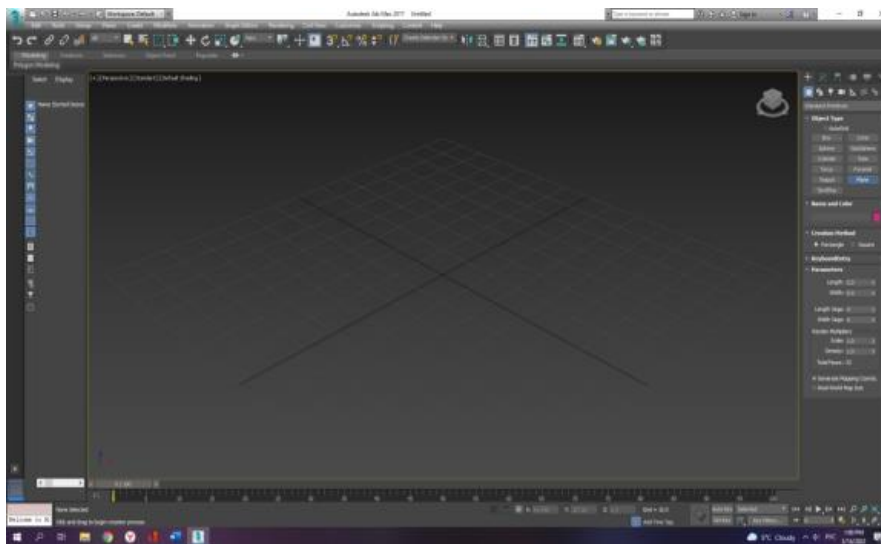
Қазіргі заманда ақпараттық коммуникациялық технологияларды адам баласы кеңінен қолданады. ХХІ ғасырда әрбір адам ақпараттық коммуникациялық технологияларды қолдана білуі қажет. Елбасы Н.А. Назарбаев айтып өткендей «Қазіргі заманда жастарға ақпараттық технологиямен байланысты әлемдік стандартқа сай мүдделі жаңа білім беру өте қажет». Ол үшін қазіргі жастарды мектеп жасынан АКТ-ның пайдасын, оны қолдану тиімділігін ерекше атап өткен жөн.

Химия пәнін оқытуда АКТ-ны қолдану өте тиімді. Осы арқылы тақырыпты қызықты, әрі түсінікті өтуге болады. Мысалы, көзге көрінбейтін атом, молекулаларды видеороликтер арқылы анықтап көрсету мүмкіндігі бар.

Химияны оқыту экспериментке негізделуі тиіс. Химиялық эксперимент білімінің негізгі көзі ретінде оқушылардың таным әрекетін жандандырып, аса қажетті арнайы біліктермен дағдыларды орнықтырады, теориялық білімді нақтылайды.

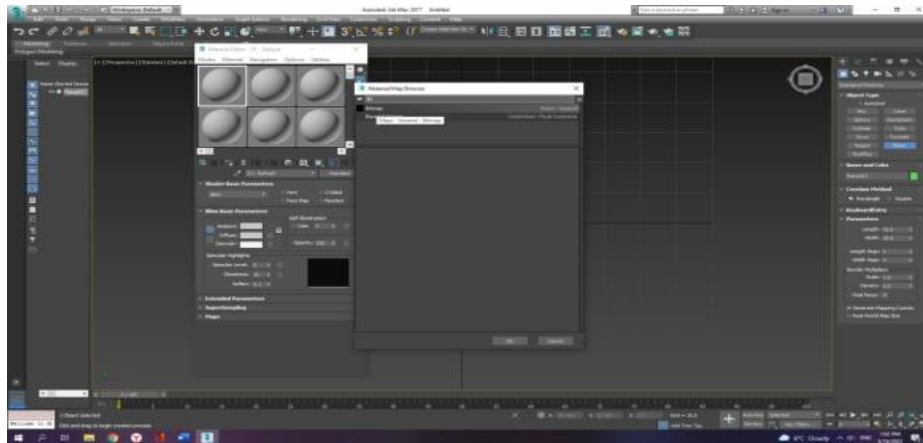
Химия пәнінде зертханалық жұмыстардың 100% меңгерілуі үшін арнайы виртуалды зертханалық жұмысқа арналған программа құрастыруға болады. Ол үшін «Photoshop», «3ds max», «Vuforia» сайтын, «Unity» программаларын қолданамыз.

Алдымен, «3ds max» программасымен жұмысты бастап, қажетті пробиркаларды дайындап аламыз.

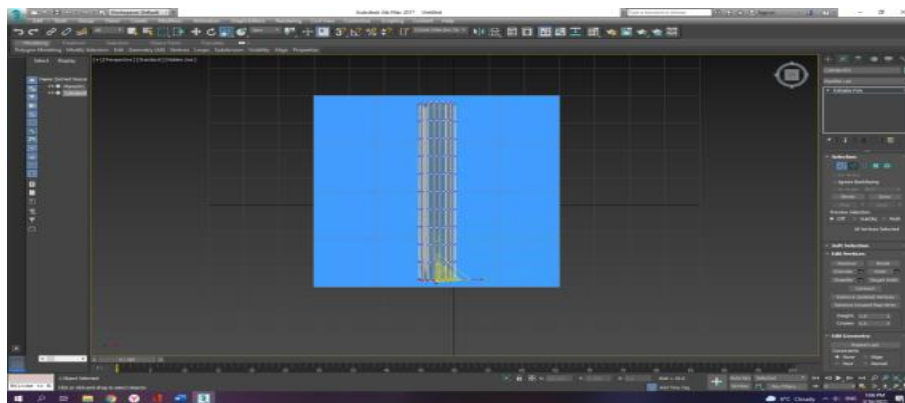
Сурет 1. 3ds max программасының бастапқы мәзірі

“Plane” батырмасын басып экранға қоямыз (Сурет 1). “Material editor”> “Diffuse”> “Bitmap” батырмасын басамыз.

Сурет 2. Қажетті форманы таңдап алу мысалы

Өзімізге қажетті формадағы суретті таңдаймыз. Суретті таңдап “Show shaded Material in Viewport” батырмасын басамыз(Сурет 2). Оң жақ менюға кіріп “Cylinder” батырмасын басып, цилиндрді панельге қойып, “Select and Rotate” батырмасын басамыз. 90 X координатасына өзгертеміз. Цилиндрді бұрғаннан кейін, цилиндрге оң жақ тышқанды басып “Convert to”>“Convert to Editable Poly” батырмасын басамыз. Оң жақ меню да нүктемен өзгертуді таңдаймыз.

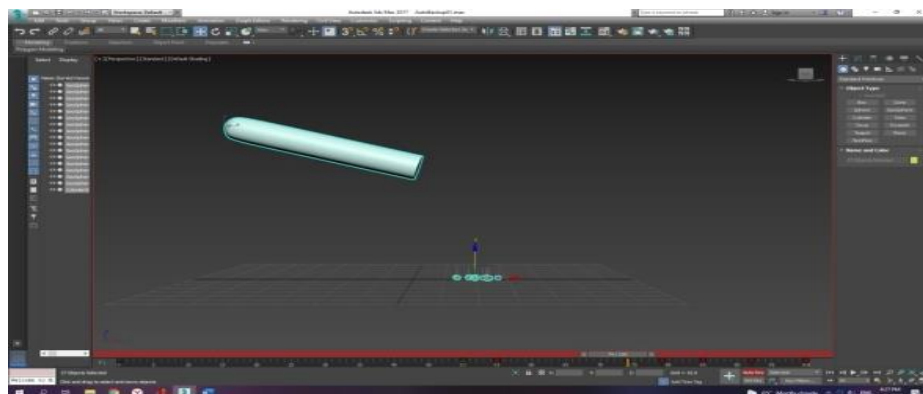

Сурет 3. Шеткі мәзірмен жұмыс жасау үлгісі

Керек нүктелерді таңдап, “Select and Uniform Scale” батырмасын басып, қажетті нүктелерді өзгертеміз(3 сурет). Осылайша, әрбір құрал-жабдықты жеке дайындап аламыз.

- 3ds max программасында анимация жасау.

Нысанды таңдап, “Set keys” батырмасын басып, кейін “Auto key” батырмасын басып, 50-ге апарыңыз. “Select and more” және “Rotate” батырмасын басып объектілерді қозғалтамыз.

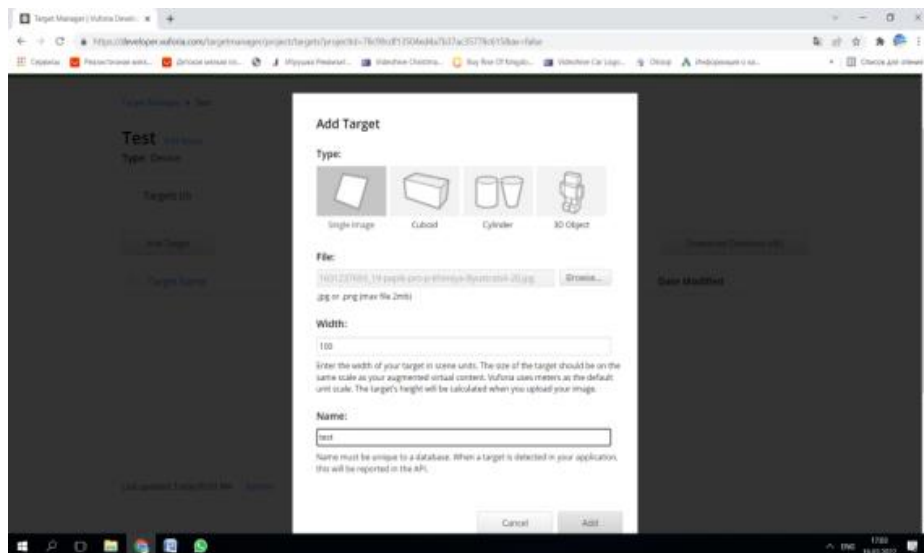

Сурет 4. Анимацияның жүргізілу барысы

Анимацияны болған соң “Autokey” батырмасын басып, файл экспорт .fbx форматында сақтаңыз(4 сурет).

- *Vuforia сайтында жұмыс*

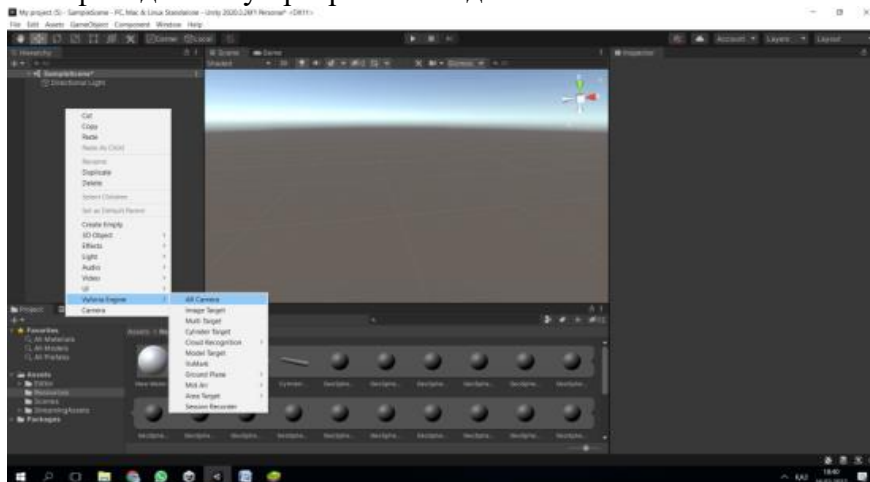
<https://developer.vuforia.com/vui/develop/databases> ссылкасына кіріп, “Add Database” батырмасын басамыз. “Add Target” батырмасын басып, суретті таңдап, “Add” батырмасын басамыз (5 сурет).

Сурет 5. Қажетті сурет түрлері

“Download Database” батырмасын басып “Unity Editor” таңдаңыз

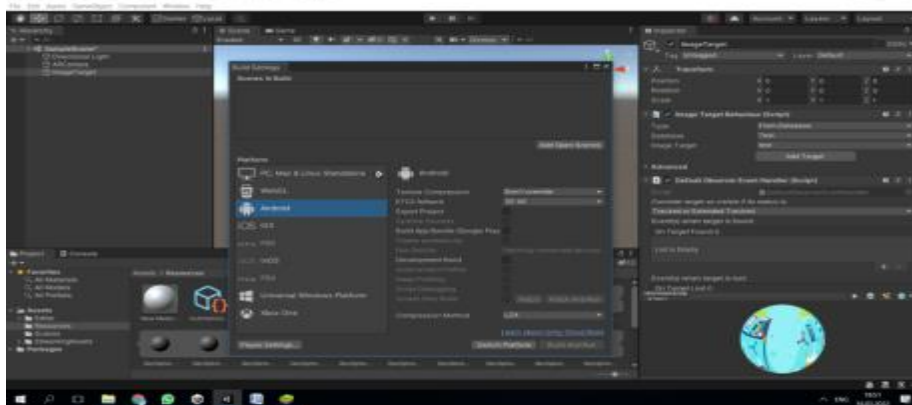
- <https://developer.vuforia.com/downloads/sdk?d=windows-4893060-16-11790&retU> сайты ашып Unity программасына плагин жүктейміз
- Жүктелген файлды Unity программасында ашамыз.

Сурет 6. Суретті жүктеу әдістемесі

Unity программасында камера жасаймыз(Vuforia Engine>AR Camera)(Сурет 6). Сайтқа кіріп лицензиясын көшіреміз. Лицензияны көшіргеннен кейін камераның қасиеттерін ашып оған көшірілген лицензияны қоямыз. Vuforia Engine>Image Target батырмасын басып, суретті жүктейміз. Суретті жүктеу үшін Image Target қасиеттеріне кіріп From Database таңдаймыз. Database батырмасын басып қажетті суретті таңдаймыз.

3d файлды көшіру үшін оны сол жак менюға тышқанды басып тұрып Image Target менюына кіргіземіз.

Сурет 7. Android форматын таңдау үлгісі

Файлді телефонға жүктеу үшін компьютерге .apk форматында шығарамыз(Build Settings) (Сурет 7). Android таңдап, switch Platform батырмасын басамыз. Осылайша ұялы телефонға 3D форматтағы зертханалық жұмысты жасауға арналған программаны орнатамыз.

2020 жылы болған шектеулер іс-тәжірибе жұмыстарын жүргізуді қиындата түсті. Алайда, XXI ғасырда технологияның дамуының арқасында виртуалды лаборатория деген ұғым пайда болып, химия пәнінің дамуына үлкен үлес қосты. ChemLab виртуалды лабораториялық жұмыс жасауға арналған арнайы программа. Осы программа арқылы 7-сынып оқушылары өз зертханаларының жүру барысымен толықтай танысып, оны 3D форматта өткізілу барысын көре алады. ChemLab программасы арқылы зертхана жұмысын жасау үшін бізге арнайы жұмыс орыны немесе құрал-жабдықтар мен реактивтер қажет емес. Осылайша, оқушылардың іс-тәжірибені көру барысын кейінге қалдырмай өткізе аламыз.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. О.Өнербаева «Мектеп химидан эксперимент жүргізудің әдістемесі».– Алматы. 2019 ж.
2. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңы.
3. Қазақстан Республикасы білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы.
4. Мұхамбетжанова С.Т., Мелдебекова М.Т. Педагогтардың ақпараттық – коммуникациялық технологияларды қолдану бойынша құзырлылықтарын қалыптастыру әдістемесі. Алматы: ЖШС «Дайыр Баспа», 2010 ж.

ӘОЖ 378.24

ДЕНСАУЛЫҚ МҮМКІНДІГІ ШЕКТЕУЛІ БАЛАЛАРДЫҢ ТАНЫМДЫҚ ҚЫЗМЕТІНДЕ КОМПЬЮТЕРЛІК ОЙЫНДАРДЫҢ ТҮЗЕТУШІЛІК ДАМУЫШЫЛЫҚ ӘЛЕУЕТІ

Кәрім Жеңіс

І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ.

E-mail: nurai_gali@mail.ru

Мақалада арнайы білім беруде компьютер мен ақпараттық технологияларды қолданудың негізгі бағыттары, денсаулық мүмкіндігі шектеулі балалардың танымдық қызметінде компьютерлік ойындардың түзетушілік дамытушылық әлеуеті талданған. Автор мектеп жасына дейінгі ДМШ балаларды оқытудағы педагогикалық және компьютерлік технологиялардың интеграциясы баланың көкжиегін кеңейтуге мүмкіндік береді деп қорытынды жасайды.

Тірек сөздер: компьютерлік технологиялар, компьютерлік ойындар, кәсіби қызмет, ерекше білім беру қажеттілігі бар бала, кәсіби ұстаным, арнайы білім беру.

В статье проанализированы основные направления использования компьютера и информационных технологий в специальном образовании, коррекционно-развивающий потенциал компьютерных игр в познавательной деятельности детей с ограниченными возможностями здоровья. Автор делает вывод, что интеграция педагогических и компьютерных технологий в обучении детей с ОВЗ дошкольного возраста позволяет расширить кругозор ребенка.

Ключевые слова: компьютерные технологии, компьютерные игры, профессиональная деятельность, ребенок с особыми образовательными потребностями, профессиональная позиция, специальное образование.

The article analyzes the main directions of the use of computers and information technologies in special education, the correctional developmental potential of computer games in the cognitive activities of children with disabilities. The author concludes that the integration of pedagogical and computer technologies in teaching children with preschool developmental disabilities allows us to expand the child's horizons.

Key words: computer technologies, computer games, professional activities, a child with special educational needs, a professional position, special education.

Компьютерді қолдану тақырыбы өте маңызды және оқу процесі мен балалардың өмірінің көптеген аспектілеріне әсер етеді.

Бүгінгі таңда ақпараттық технологиялар ата-аналардың, мұғалімдердің және ерте білім беру саласындағы мамандардың мүмкіндіктерін едәуір кеңейтеді. Компьютер ақпаратты өңдеудің ең заманауи құралы бола отырып, оқытудың қуатты техникалық құралы бола алады және мектеп жасына дейінгі балалардың тәрбиесі мен жалпы психикалық дамуында таптырмас көмекші рөлін атқара алады. Іс жүзінде барлық ата-аналар, баланы дамыту және оқытуда компьютерлік бағдарламалар сатып алады және әртүрлі сандық білім беру ресурстарын пайдаланады.

Жалпы білім беру ұйымдарында компьютерді пайдалану туралы отандық және шетелдік зерттеулер мұның мүмкіндігі мен орындылығын ғана емес, сонымен бірге баланың ақыл-ойы мен жеке басын дамытудағы компьютердің ерекше рөлін (С.Новоселова, И.Пашелите, С.Пейперт, Г.Петку, Б.Хантер және т.б.) сенімді түрде дәлелдейді. Алайда, ғалымдар мен зерттеушілер мектеп жасына дейінгі балалардың компьютерлік технологияларды қолданудың орындылығын негіздей отырып, компьютер мониториянда өткізетін уақыттан бастап балаға максималды пайда алу үшін маңызды және бастапқы міндет қояды [1,2].

Білім беруде ақпараттық технологияларды қолдану пайдасына ең жақсы дәлел компьютердің оқытуды жекелендіруге, оның барлық компоненттерін қосуға мүмкіндік беретіндігі болуы мүмкін. Бүгінгі таңда компьютерді мектепке дейінгі білім беру мекемесінің дидактикалық құралдар жүйесіне енгізу баланың зияткерлік, адамгершілік, эстетикалық дамуын байытудың, яғни оны ақпараттық мәдениет әлемімен таныстырудың қуатты факторы деп айтуға болады.

Біздің ойымызша, арнайы білім беруде компьютер мен ақпараттық технологияларды қолданудың келесі негізгі бағыттарын бөліп көрсетуге болады:

1. АТ баланы дамыту және тәрбиелеу құралы ретінде. Психологиялық-педагогикалық міндеттерге сәйкес әзірленген және ДМШ балалардың психикалық және психофизиологиялық дамуының даму заңдарына негізделген жеке тұлғаның белгілі бір қасиеттерін дамытуға тікелей бағытталған бағдарламалық жасақтаманы пайдалану.

2. АТ бала ағзасының әртүрлі функционалды жүйелерін диагностикалау құралы ретінде.

АТ — балалардың жалпы ақыл-ой қабілеттерінің деңгейін анықтау; балабақшаға, мектепке түсуге дайындық деңгейін анықтау; балалардың қалыпты дамудан ауытқуын ерте диагностикалау; кеңістіктік қабілеттерді диагностикалау; жазбаша сөйлеу дағдылары бұзылған балаларға, есептеуді үйренудегі қиындықтарға байланысты көмек көрсету, т.б. үшін пайдаланылуы мүмкін.

Арнайы білім беру деңгейіне арналған "жаңа ақпараттық технологиялар" деп балаларды бейімделген мектеп "информатика және есептеу негіздері", балалар алгоритмдері" емес, балалардың "өмір сүру ортасын" жан-жақты қайта құру, баланың дамуы үшін жаңа ғылыми негізделген құралдарды құру, оның белсенді шығармашылық қызметі, оның ішінде арнайы компьютерлік бағдарламалар және оларды қолданудың заманауи педагогикалық әдістері деп түсіну керек.

Біздің ойымызша, арнайы білім беру мекемелерінде ақпараттық технологияларды қолдану келесі іс-шараларды қамтиды:

- Білім беруді ақпараттандыру жағдайында балаларды тәрбиелеу мен дамытудың бағдарламалық-әдістемелік құралдарын құрудың тұжырымдамалық негіздерін әзірлеу.

- Балалардың жалпы ақыл-ой қабілеттерін қалыптастыруға, жеке психикалық қасиеттерін дамытуға, білім беру мекемелерінде мектеп жасына дейінгі балаларды тәрбиелеу және дамыту бағдарламасының бөлімдерін компьютерлік қолдауға арналған цифрлық білім беру ресурстарын құру.

- Балалардың психофизиологиялық дамуын, олардың жалпы және арнайы қабілеттерін диагностикалаудың компьютерлендірілген әдістерін зерттеу және дамыту.

- Логопедтің жұмысына арналған жеке компьютерлік әдістерді зерттеу және дамыту.

Компьютердің өзі оны арнайы білім беруде қолданудың жалпы тұжырымдамасынсыз, баланы дамыту, тәрбиелеу және оқыту міндеттеріне, сондай-ақ оның психофизиологиялық мүмкіндіктеріне сәйкес келетін бағдарламалық және әдістемелік қамтамасыз етуді ешқандай рөл атқармайтынын түсіну керек.

Мектеп жасына дейінгі ДМШ балаларды оқытудағы педагогикалық және компьютерлік технологиялардың интеграциясы баланың көкжиегін кеңейтуге мүмкіндік береді, оның қиялын дамытуға ықпал етеді, баланың танымдық процестерінің дамуын байытады және педагогикалық процесті әртүрлі етеді. Компьютер экранында ақпаратты ойын түрінде ұсыну балаларға үлкен қызығушылық тудырады. Баланың дұрыс шешімін компьютерлік ойында ынталандыру - бұл балалардың танымдық белсенділігін дамытады.

Түзету мақсатында мүмкіндігі шектеулі балаларға білім беру үшін АТ және компьютерлік техникалық құралдар құрылды. Мұндай компьютерлік ойындар компьютермен байланысты әртүрлі электронды және электромеханикалық ойыншықтармен бірге балалардың саусақ бұлшықеттерін, дененің әртүрлі бұлшықет топтарын, қолдар мен аяқтарды, окуломоторлы үйлестіруді, вестибулярлық аппаратты және т. б. дамытуға ықпал етеді.

Бүгінгі таңда компьютерлік бағдарламалар нарығында үш жастан бастап мектеп жасына дейінгі балалар үшін білім беру және цифрлық білім беру ресурстарының үлкен таңдауы бар [3].

Сандық ресурстардың көпшілігі белгілі ойын-сауық сипатына ие. Мұндай бағдарламаларды әзірлеудің басты себебі - балалардың назарын коммерциялық пайда алу үшін тарту және оларды оқыту мен дамыту емес. Мектеп жасына дейінгі балаларды жан-жақты оқытуға және дамытуға бағытталған компьютерлік ойындар, әсіресе "Компьютер және балалық шақ" қауымдастығы бұрын шығарған сияқты оқу орны жағдайында өте аз.

Ойын бағдарламаларын екі негізгі түрге бөлуге болады.

Біріншісі - *жабық типтегі* ойындар, онда балаларға ойын түрінде бір немесе бірнеше нақты дидактикалық тапсырмаларды шешуге шақырылады.

Балалардағы жалпы ақыл — ой қабілеттерін қалыптастыруға және дамытуға, мақсат қоюға, құрылған суреттермен ойынды басқара білуге, қиялды дамытуға, эмоционалды және адамгершілік тәрбиеге арналған ашық типтегі ойынының тағы бір үлкен класы. Бұл

ойындарда нақты мақсат жоқ; олар баланың шығармашылығына, қиялына, өзін-өзі көрсетуіне арналған құрал.

Мектеп жасына дейінгі балаларға арналған сандық білім беру ресурстарын келесідей жіктеуге болады:

1. *Жас бойынша жіктеу:*

- 3-4 жастағы балаларға арналған СББР (кіші топ);
- 4-5 жастағы балаларға арналған СББР (орта топ);
- 5-6 жастағы балаларға арналған СББР (үлкен топ);
- 6-7 жастағы балаларға арналған СББР (дайындық тобы);
- 2-7 жастағы балаларға арналған СББР.

2. *Мақсаты бойынша жіктеу (заттық бағыты):*

- Есте сақтау, зейін, қиял, ойлау және т. б. дамытуға бағытталған ойындар.
- АРТ-студиялар, сурет кітапханалары бар қарапайым графикалық редакторлар.
- Қарапайым бағдарлама бойынша оқыту әліппесі, оқу, математика және т.б.
- Жақсы анимациясы бар шет тілдерінің "сөйлейтін" сөздіктері.
- Музыкалық қабілеттерді дамытуға бағытталған ойындар.
- Шығармашылық қабілеттерін дамытуға бағытталған ойындар.
- Компьютерді және информатика негіздерін зерттеуге бағытталған ойындар.
- Жол ережелерін зерттеуге бағытталған ойындар .
- Ойын-саяхат ("бродилки").

3. *Құру ортасы бойынша жіктеу:*

- Мультимедиялық презентациялар.
- Жеке ойындар немесе виртуалды мектептер түрінде интернетте пайдалануға арналған Flash технологиялары.

– Әртүрлі қоршаған ортаны қоса алғанда, компьютерлік бағдарламаларды дамыту.

"Компьютер және балалық шақ" қауымдастығының ойындарын барлығы біледі. Мектепке дейінгі білім беруде ең танымал және сәтті қолданылатын ІТ ойын түрлерін KUDITS компаниясы жасаған: күн сайын мереке, МӨРТ (мәтінді өңдеу, редактор, тренажерлер), ертегілер дизайнері, елге саяхат.

Ойын орталығының тағы СББР бір перспективалы әзірлеушісі - "Никита" компаниясы: бала, кроссвордтар, біз сағатты зерттейміз, музыкалық қобдиша.

Мектепке дейінгі білім беру практикасындағы жаңа қадам сандық білім беру ресурстары негізіндегі мультимедианы атауға болады. Мысалы, "Жаңа Диск", "Акелла", "Кирилл және Мефодий", "Бука", "Компюлин", "1С: білім беру коллекциясы", IDEX Creativeteam, "Жаңа Медиа Генерейшн" ЖШҚ, "МедиаХауз", CompediaLtd ойындарын атап өтуге болады.

Мультимедияға негізделген керемет білім беру және танымдық мүмкіндіктерге квест деп аталатын ойындар ие. Мұндай ойындарға, мысалы, Путт-Путт машинасы мен күлкілі майлы Тедди аюы, Фредди балығы және қызғылт Пантера және т. б. туралы бірқатар ойындар кіреді.

"Информатика әлемі" сериясындағы ойындар ең жас мектеп оқушыларының дербес компьютеріндегі жұмыс негіздерімен таныстырады (мысалы, "Нью Медиа Джене - рейшн" ЖШС жасаған).

"Қызықты математика" сериясының ойындары бастапқы математикалық түсініктерді қалыптастыруға көмектеседі: тікелей және кері, сандық және реттік санау; берілген қадаммен санау; санның құрамы; геометриялық фигуралар; қарапайым арифметикалық амалдар ("Арифметика аралы", "Математика. Қу тапсырмалар", "Тышқан Миа көмекке асығады).

"Табиғат әлемі" сериясының ойындары балалардың қоршаған әлем туралы білімдерін байытады, әртүрлі табиғи құбылыстармен, олардың өзара байланысымен, өсімдіктер мен жануарлар әлемімен таныстырады, картамен жұмыс істеуге үйретеді ("Ең ақылды. Жануарлар туралы сұрақтар", "Ең ақылды. География сұрақтары " IDEX Creativeteam фирмасы).

"Кеңістіктегі бағдар" сериясындағы ойындар икемді және қозғалмалы кеңістіктік көріністерді қалыптастырады, ойлауды, есте сақтауды, зейінді, эксперимент жасай білуді дамытады.

"Комбинаторика" сериясындағы ойындар балалардың логикалық ойлауын, құбылыстар мен оқиғалар арасындағы себеп-салдарлық байланыстарды түсінуін дамытуға көмектеседі. Олар шығармашылық эксперимент режимінде ойын мәселелерін өз бетінше шешуге мүмкіндік береді.

"Қозғалыс заңдылықтары" сериясының бағдарламалары балалардың айналасындағы динамикалық әлемде жаңа байланыстар мен тәуелділіктерді бөліп көрсетуге іргелі қабілеттерін дамытады; жылдамдық, уақыт, салмақ ұғымдарымен таныстырады; объектілердің осы қасиеттерімен жұмыс істеу қабілетін қалыптастырады.

АРТ-студиялар, сурет кітапханалары бар қарапайым графикалық редакторлар балалардың көркемдік қабілеттерін дамытуға мүмкіндік береді ("жаңа Медиа Джене-рейшн" ЖШС Арт - студиясы).

Мектеп жасына дейінгі балаларды дамыту үшін бірқатар бағдарламаларды (Есте сақтау мен зейін. Реакция жылдамдығы. Шығармашылық ойлау (5-11 жас); есте сақтау және тапқырлық. Тапқырлық. Математикалық дағдылар (3-8 жас); Оқу және санау дағдылары. Есте сақтау жаттығулары. Логикалық ойлау (4-9 жас) және басқалар) қолдануға болады.

Психологтардың пікірінше, рөлдік ойын баланың психикалық дамуының негізгі қозғаушы күшіне айналып, мектепке дейінгі жастағы баланың жетекші іс-әрекетіне айналады. Болашақта ойын психиканың дамуында басқа қызмет түрлерінен жетекші рөл атқарады, бірақ ол баланың когнитивті (танымдық) және жеке саласының дамуын ынталандыруды жалғастырады.

Балаларға арналған компьютерлік ойындарды таңдағанда, ең алдымен, ойын жанрына назар аудару керек, өйткені бұл баланың психикасына ықтимал әсерін бағалауға көмектеседі.

Ойынның психиканың қандай саласын, танымдық әлде жеке тұлғаны дамытатынын анықтау маңызды. Содан кейін ойынның баланың жасына және жынысына қаншалықты сәйкес келетінін анықтаған жөн. Ойын баланың жас ерекшеліктеріне сай болған жағдайда ғана оның психикалық дамуын ынталандырады. Компьютерлік ойындар өздеріне тиесілі жанрға байланысты жіктеледі. Сондай-ақ, пайдаланушылар саны, ойын үшін қолданылатын құрылғылар және басқа да белгілер бойынша бөлу қолданылады. Компьютерлік ойындардың келесі негізгі жанрлары ерекшеленеді: жұмбақтар, стратегиялар, шытырман оқиғалы, оқыту, үстел және рөлдік ойындар, экшн ойындары, тренажерлер мен көңілді ойындар компьютерлік ойындардың негізгі жанрларына жатады [4].

Пазл ойыны ойыншының логикалық мәселелерді шешуін қамтиды. Пазлдар әдетте тыныш динамикамен сипатталады.

"Тетрис" - ең танымал компьютерлік жұмбақтардың бірі. Балаңыздың ойын жиынтығына бірнеше пазл ойындарын қосуды ұмытпаңыз, өйткені олар логикалық ойлауды қалыптастыруға ықпал етеді.

Стратегиялар жасөспірімдер мен жас балаларды қызықтыратын ең күрделі компьютерлік ойындарға жатады. Белгілі стратегиялық ойындар - "Монополия", "Ақша ағымы", "Өркениет". Сондай-ақ, стратегияларға шахмат, дойбы немесе нарды сияқты үстел ойындарының компьютерлік нұсқалары кіреді. Стратегиясын дамытады, жоспарлай білу қызметі мен алға қойылған тапсырмаларды жүзеге асыруға. Экономикалық тренажерлерге назар аударыңыз, олардың кейбіреулері балаларда күнделікті өмірде пайдалы дағдыларды қалыптастырады (мысалы, отбасылық бюджетті жоспарлау, ақшаны үнемдеу және қаржылық мақсаттарға жету).

Педагогикалық бағыттағы болашақ педагог — студенттерді оқыту мен тәрбиелеуде ақпараттық технологияларды қолдануға дайындау педагогикалық білім берудің өзекті міндеті болып табылады. Білім беру стандартына сәйкес үшінші буын МЖМБС оқу жоспарларында "Педагогикалық білім беру мамандықтары бойынша" Ақпараттық коммуникативті технологиялар" пәнін оқыту қарастырылған. Оны зерттеудің мақсаты

педагогикалық мәселелерді шешудегі мүмкіндіктерін игеру және оларды қолданумен байланысты қауіптерді түсіну негізінде қазіргі білім беру ортасында және педагогикалық іс-әрекеттегі ақпараттық технологиялардың рөлі туралы тұтас көзқарасты қалыптастыру арқылы мұғалімнің кәсіби құзыреттілігін қалыптастыруға ықпал ету болып табылады.

ДМШ балаларға арналған цифрлық білім беру ресурстарын әзірлеу кезінде, оларды пайдалану кезінде балаға міндетті түрде ересек адамның мектепке дейінгі мекемеде де, үйде де көмегі қажет, мысалы, осы жастағы балалардың жас ерекшеліктеріне байланысты, мысалы, ерікті саланың әлі де әлсіз дамуы, ерікті зейіннің тұрақсыздығы, шаршаудың жоғарылауы, тәуелсіздіктің төмен деңгейі, объективті өзін - өзі бақылаудың болмауы.

Егер мамандар ДМШ балалардың психофизиологиялық даму заңдылықтарын, эстетика, эргономика заңдылықтарын ескере отырып, арнайы ойын түрін жан-жақты дамытса және балалардың күрделі компьютерлік құралдарды пайдалану мүмкіндіктеріне назар аудара отырып, санитарлық-гигиеналық талаптарды орындаса, дамудың үлкен әсеріне қол жеткізуге болады.

Осылайша, ойын консольдерінің түзету және дамыту әлеуеті есту, көру, тірек-қимыл аппаратында бұзылыстары бар және психикалық дамудың тежелуі бар баланың табиғи қажеттілігін сақтай отырып, танымдық және мотор салаларын түзету және дамыту мәселелерін шешу мүмкіндігінде жатыр.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Коджаспирова Г.М. Технические средства обучения и методика их использования: Учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений / Г.М.Коджаспирова, К.В.Петров. 2-е изд., перераб. и доп. М., 2005

2. Красильникова В.А. Становление и развитие компьютерных технологий обучения: монография. М., 2002.

3. Пащенко О.И. Цифровой образовательный ресурс для детей дошкольного возраста как инструмент воспитания и общего психического развития // Инновации в современном мире: Материалы международной заочной науч.-практич. конф. (г.Новосибирск, 31 октября 2011 г.). Новосибирск, 2011. С. 103—107.

3. Кремер О.Б. Оригинальные компьютерные игры как средство педагогической коммуникации для реализации индивидуализированного обучения в коррекционной школе 8-го вида [Электронный ресурс].- http://vio.uchim.info/Vio_20/cd_site/articles/art_1_12.htm.

УДК 378.147

НЕКОТОРЫЕ СРЕДСТВА ВЫРАЖЕНИЯ ЭКСПРЕССИИ ПРИ ПЕРЕВОДЕ

Ким В.

Научный руководитель: Машанова С.М.,

Жетысуский университет им. И.Жансугурова, г.Талдыкорган

E-mail: saniya.mashanova@mail.ru, manuchershvec@gmail.com

Данной статья посвящена употреблению некоторых стилистических приемов в английском языке, описанию средств выражений экспрессии при переводе.

Ключевые слова: устный и письменный перевод, стилистика, английский язык, метафора, экспрессия, пословицы и поговорки.

Бұл мақала ағылшын тіліндегі кейбір стилистикалық әдістерді қолдануға, аудармада экспрессияны білдіру құралдарын сипаттауға арналған.

Тірек сөздер: ауызша және жазбаша аударма, стилистика, ағылшын тілі, метафора, өрнек, мақал-мәтелдер.

This article is devoted to the use of some stylistic devices in English, the description of the means of expression in translation.

Key words: oral and written translation, stylistics, English language, metaphor, expression, proverbs and sayings.

Перевод, как устный, так и письменный – процесс довольно сложный и многогранный. Перевод – это не просто замена одного языка другим. В переводе сталкиваются различные культуры, личности, уровни развития, традиции и установки. Основной задачей переводчика всегда было и остаётся – помнить про все сложности перевода и постараться как можно точнее выразить мысль автора, при этом, не забывая передавать различные авторские художественные приёмы. Осознание этих трудностей – шаг к успеху профессиональной деятельности переводчика. Уверенность переводчика в своих силах не должна превращаться в самоуверенность, а имеющиеся знания – в застывшую догму, не подлежащую проверке или совершенствованию. Важно помнить: перевод – это, прежде всего, трудная, кропотливая, ответственная работа, требующая не только разносторонних знаний и творческого отношения, но и огромного желания как можно отчётливее передать задумку автора. Отметим, что в полной мере такая передача фактически неосуществима, и художественный перевод будет лишь попыткой воспроизвести средствами другого языка всю совокупность приёмов оригинала, своего рода вариацией на тему оригинал.

Современная переводческая деятельность связана с разными по стилю текстами-оригиналами. Передать чувства, состояние, переживания автора при переводе вовсе нелегко. Для этого недостаточно обладать большим словарным запасом, хотя и это играет немаловажную роль. Важно уметь распознать экспрессию в переводимом в тексте. Переводчик иногда намеренно прибегает к использованию стилистических приемов для придания большей выразительности, чувственности создаваемому тексту.

Перевод метафор, метонимий, сравнений, аллюзий заставляет отнестись к работе очень вдумчиво не одного переводчика. Отметим, что проблема перевода экспрессии ставит в тупик не только начинающих, но и профессиональных переводчиков.

При передаче стилистических фигур речи – сравнений, эпитетов, метафор, пословиц и т.п. – переводчику каждый раз нужно решить: целесообразно сохранить лежащий в их основе образ или в переводе его следует заменить другим. Причиной замены могут быть особенности русского словоупотребления, сочетаемость слов и т.п.

Далее рассмотрим некоторые средства выражения экспрессии при переводе.

Нейтрализация. Учитывая более строгий и сдержанный характер стиля русской газеты, при переводе неизбежно приходится прибегать к известной стилистической нейтрализации, заменяя слишком разговорные или экспрессивные элементы выражениями более характерными для книжно-письменной речи, или прибегая даже к некоторым опущениям. Для иллюстрации этих положений приведем несколько примеров.

<i>The bank extended 25-year, \$350 million loan to them, at the comfortable interest rate of 11/2 percent. («Newsweek»)</i>	<i>Банк предоставил им заём в сумме 350 млн долларов, сроком на 25 лет, на исключительно льготных условиях-всего – 11/2 %!</i>

Слово *comfortable* несомненно является в данном тексте оценочным эпитетом. В переводе этот оценочный момент несколько сглажен, но компенсируется усилительными словами «всего» и «исключительно» и восклицательным знаком.

Аллитерации. Эвфоническая функция аллитерации совпадает в обоих языках – в этой функции аллитерация является одним из основных приёмов поэтической речи. Однако использование аллитерации для благозвучия в прозе более характерно для английского

языка, чем для русского. Вторая функция аллитерации – логическая. Аллитерация как бы подчеркивает тесную связь между компонентами высказывания [5,67]. Особенно ярко аллитерация показывает спаянность эпитета с определяемым словом. Это наблюдается в равно й степени и в английской и в русской поэзии. Например, «silent sea» (Кольридж) «edusty death» (Шекспир); «Цель жизни нашей для него была заманчивой загадкой» (Пушкин); «Ночное небо над Невой» (Пушкин).

Метафора является одним из важнейших средств выражения экспрессии при переводе.

«Метафора – грёза, сон языка («dreamwork of language»). Толкование снов нуждается в сотрудничестве сновидца и истолкователя, даже если они сошлись в одном лице. Точно так же «истолкование метафор несёт на себе отпечаток и творца, и интерпретатора»-так обозначила определение метафоры Д.Дэвидсон. С.И. Ожегов в толковом словаре называют метафорой:

1) вид, тропу;

2) скрытое образное уподобление [1, 478].

Метафора употребляется во всех эмоционально-окрашенных стилях речи. Однако в стиле художественной литературы метафора всегда носит оригинальный характер, тогда как в газетно-публицистическом стиле оригинальная метафора употребляется сравнительно редко и в основном – это трафаретные метафоры. Тем не менее, в передовых статьях английских газет, функцией которых является убеждение, а также воздействие на читателя, то есть стремление заставить его согласиться с позицией газеты в оценке событий, нередко встречаются сравнительно яркие и развернутые метафоры. Сохранение оригинальный метафоры в переводах художественной литературы обязательно. Если это невозможно по каким-либо языковым причинам (разные сочетаемость, разная семантическая структура и т.п.), переводчику следует прибегнуть к компенсации или замене.

Сравнение. Когда два языка существуют независимо у индивида, он имеет возможность, говоря на одном, черпать из словаря другого языка слова, которые кажутся ему нужными; но из всего предшествующего следует, что тогда он заимствует из другого языка, прежде чем слова, те понятия или их оттенки, ту их окраску, наконец, которые кажутся ему необходимыми по какой-либо причине. Это очень частый случай заимствования. Оно необходимо, когда речь идет о совершенно новом понятии - какой-нибудь предмет, изобретение, мысль и т. д. , - и оно может иметь место даже там, где знание языка, из которого заимствуют, минимально. Или переводчик имеет возможность использовать такой художественный прием, как сравнение [2,134].

Метонимия (греч metonymia - переименование) - троп или механизм речи, состоящий в регулярном или окказиональном переносе имени с одного класса объектов или единичного объекта на другой класс или отдельный предмет, ассоциируемый с данным по вовлеченности в одну ситуацию.

Основой метонимии могут являться пространственные, событийные, понятийные и логические отношения между различными категориями, принадлежащими действительности и ее отражению в человеческом сознании, закрепленному в значениями слов, - между предметами, лицами, действиями, процессами, явлениями, социальными институтами и событиями, местом, временем и т.п.

Повтор, как известно, является более распространенным стилистическим приемом в английском языке, чем в русском. Даже в художественной прозе в прямой речи персонажей повтор приходится часто компенсировать. Например, в рассказе Томаса Гарди "Рассеянные музыканты", встречается пятикратный повтор слова stop: "Stop! Stop! Stop! Stop! Stop!" В русском языке едва ли возможно его сохранение, гораздо естественнее передать заложенную в таком повторе эмфазу какими-то лексическими усилителями:

«Перестаньте, сию минуту перестаньте! Да перестаньте же!»[3,123]

Актуализация. Большую трудность для перевода представляет собой актуализация языковых средств, то есть их употребление в стилистических целях. В таких случаях

грамматическая форма или структура приобретает особую яркость и выразительность и может рассматриваться как стилистический прием, передающий художественное намерение автора. Именно об этом пишет Р. Якобсон: "...the poetic resources concealed in the morphological and syntactic structure of language, briefly the poetry of grammar and its literary product, the grammar of poetry, have been seldom known to critics and mostly disregarded by linguists but skillfully mastered-by creative writers" [4,122]. Такое использование носит индивидуальный характер и обычно является очень неожиданным, а в неожиданности и заключается сила эффекта, сила воздействия на читателя.

Пословицы и поговорки. Пословицы и поговорки относятся к устному народному творчеству. С древних времен в них люди формировали свое отношение к окружающему их миру. Для перевода пословиц и поговорок переводчику необходим хотя бы минимальные знания и эрудиция [5,11].

<i>It's a small world</i>	<i>Мир тесен</i>
<i>The early bird catches the worm</i>	<i>Тот кто рано встаёт, тому бог даёт</i>
<i>Another man's mind is a closed book</i>	<i>Чужая душа – потёмки</i>
<i>Affection blinds reason</i>	<i>Любовь зла - полюбишь и козла</i>
<i>A grey beard, but a lusty heart</i>	<i>Седина в бороду, а бес в ребро</i>
<i>A good marksman may miss</i>	<i>И на старуху бывает проруха</i>
<i>A cracked bell can never sound well</i>	<i>Старость не радость</i>
<i>No two times are ever the same</i>	<i>Раз на раз не приходится</i>
<i>Curiosity killed a cat</i>	<i>Любопытство сгубило кошку</i>
<i>A bargain is a bargain</i>	<i>Уговор дороже денег</i>

Из всего сказанного видно, что употребление некоторых стилистических приемов в английском языке весьма своеобразно, носит специфически национальный характер и поэтому всякий их механический перенос из одного языка в другой недопустим. Кроме того, эффект, производимый тем или иным стилистическим приемом, бывает различен в английском и русском языках (ср.: soft rapisi тихая паника). Это объясняется не только национальным своеобразием стилистических средств и приемов, но и их многофункциональностью, которая тоже не всегда совпадает, как видно на примере аллитерации. Это и вызывает необходимость в стилистических трансформациях: заменах и компенсации. Поэтому не столь важно классифицировать средство, как осознать производимый им эффект, то есть установить, с какой целью оно используется автором.

Изучение средств выражений экспрессии при переводе богатых разного рода пословицами и поговорками, метафорами, аллитерацией, крылатых слов и выражений входит в задачи переводчика и является актуальным в процессе обучения основам практического перевода в сфере межкультурной и профессиональной коммуникации.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Дановский Н.Ф. Вводное слово в искусство перевода – М.Просвещение, 2007. – 189 с.
2. Шкваловский В. Основы теории и практики перевода с английского языка на русский, - М.:Международные отношения, 1998. – 234 с.
3. Кузнец М.Д., Скребнев Ю.М. Стилистика английского языка. М.: Международные отношения, 2013. – 302 с.
4. Английская классическая литература. М.: Художественная литература, 2018. – 679 с.
5. Арнольд И.В. Стилистика современного английского языка. М.: Международные отношения, 2010. – 257 с.

УДК 81'271.1

СОВРЕМЕННЫЙ РУССКИЙ ЯЗЫК В ИНТЕРНЕТ-ПРОСТРАНСТВЕ (НА ПРИМЕРЕ СОЦИАЛЬНОЙ СЕТИ ТИКТОК)

Клинчук А. К., студентка

Научный руководитель: магистр, преподаватель-лектор Абайдельданова М.К.

Жетысуский университет им. И.Жансугурова, г. Талдыкорган

E-mail: alena200797@mail.ru

Статья посвящена анализу функционирования современного русского языка в Интернет-пространстве на примере социальной сети TikTok. Особое внимание уделяется нарушению грамматических норм русского языка и использованию сленга в речи молодежи. Цель данной статьи - выявление тех сленговых единиц, которые наиболее часто используются пользователями социальной сети TikTok. Объективность представленного материала подчеркивается тем, что одной из причин активности сленга выделяется низкий уровень речевой культуры молодого поколения.

Ключевые слова: социальные сети, виртуальный язык общения, культура речи, языковые нормы, эмоциональность, сленг.

Мақала TikTok әлеуметтік желісі мысалында қазіргі орыс тілінің интернет кеңістігіндегі қызметін талдауға арналған. Орыс тілінің грамматикалық нормаларының бұзылуына және жастардың сөйлеуінде жаргондардың қолданылуына ерекше назар аударылады. Бұл мақаланың мақсаты - Тикток желісіндегі жиі қолданылатын жаргондарды анықтау. Ұсынылған материалдың объективтілігі жаргондардың белсенділік танытуының бір себебі, өскелең ұрпақтың сөйлеу мәдениетінің төмендігімен ерекшеленеді.

Тірек сөздер: әлеуметтік желілер, виртуалды қарым-қатынас тілі, сөйлеу мәдениеті, тілдік нормалар, эмоционалдылық, сленг.

The article is devoted to the analysis of the functioning of the modern Russian language in the Internet space on the example of the social network TikTok. Particular attention is paid to the violation of the grammatical norms of the Russian language and the use of slang in the speech of young people. The purpose of this article is to identify those slang units, which are most often used by users of the social network TikTok. The objectivity of the presented material is emphasized by the fact that one of the reasons for the activity of slang is the low level of speech culture of the younger generation.

Keywords: social networks, virtual language of communication, culture of speech, language norms, emotionality, slang.

На современном этапе развития, очень сложно представить нашу жизнь без интернета и коммуникации в социальных сетях. Сейчас социальные сети для нас – это общение, отдых, релаксация. Все мы, каждый день видим и используем некий виртуальный язык общения и можно сделать вывод, что русский язык уже вовсе не такой, что был раньше. Как никогда актуальны слова А.С. Пушкина о том, что «...прекрасный наш язык под пером писателей и неученых, и неискующих, быстро клонится к падению. Слова искажаются. Грамматика колеблется. Орфография, сия геральдика языка, изменяется по произволу всех и каждого» [1].

Максимально изменённый, новый язык, это естественно, это неизбежно, так как мир не стоит на месте. Все больше сближаются язык и речь в Интернете и в повседневном общении, это естественная и неминуемая тенденция функционирования языка в эпоху развития всемирной Сети. Социальные сети – возможность открыто, без стеснений выражать свои мысли. Но, вы задумывались, как сильно искажается и портится русский язык? А еще хуже то, что мы

привыкаем использовать неправильную речь с ошибками и сокращениями. В общении главное, чтоб было понятно, ведь так? Но как же это чревато массовой безграмотностью! Этот вопрос беспокоит многих: лингвистов, психологов, логопедов и, просто равнодушных людей, которые выступают за сохранение чистоты русского языка.

Вопрос о загрязнении русского языка максимально актуален в наши дни. Особые формы общения в социальных сетях в современное время негативно влияют на речь людей, на умственные способности и психологическое состояние личностей в целом [7]. Сложно ответить, почему так происходит? Но можно выдвинуть следующую гипотезу: «Что самое дорогое, что есть у человека? Конечно, – время!» Общаясь в социальных сетях, можно заметить, что в виртуальном пространстве слова русского языка часто употребляют не по правилам. Тексты пишутся сокращенно, «на бегу» и выглядят совершенно неразборчиво: без знаков препинания, часто без прописных букв, с многочисленными опечатками. Скорость письма превышает всего, складывается ощущение, что уже никто не замечает всех этих "опечаток" – подумаешь, пропустил несколько букв в слове. Все – поймут и простят.

Рассмотрим состояние современного русского языка на примере социальной сети «TikTok». «TikTok» – это сервис по просмотру и созданию коротких видео, выполняющий функцию социальной сети [2]. Почему она стала настолько популярна за такой короткий период? Всё просто. Разнообразный контент. Короткие видео по 15 секунд, 1-3 минуты. В настоящее время люди не хотят и не могут тратить время на длинные видео, фильмы, сериалы с большой нагрузкой, проще посмотреть пару видео по 15 секунд. Приложение запустило многочисленные вирусные тенденции и принесло популярность многим песням и исполнителям по всему миру. Вирусные тенденции так же распространились и на русский язык. Сленг, жаргонные и гибридные выражения, варваризмы, кальки – всё это из виртуального мира переносится в нашу жизнь. Модные тенденции сейчас меняются быстрее, чем, когда бы то ни было, в том числе и мода на слова. Кроме того, «TikTok» – возможность стать популярным, быть увиденным и услышанным. Да, сейчас очень креативная молодёжь, впрочем, как и всегда. Коверканье слов, окказионализмы и новые слова, оценил бы даже Маяковский и Хлебников.

Этой социальной сети удалось добиться беспрецедентного объединения молодежи. Принцип организации «TikTok» активно использовать стремление подростков к самовыражению, поскольку нейросеть, являющаяся регулятором платформы, способствует крайне быстрому продвижению пользователей. В отличие от других социальных сетей, где популярность контента пользователя напрямую зависит от количества подписчиков, в TikTok стать популярным блогером может каждый. Для этого достаточно регулярно попадать в «реки» – ленту рекомендаций [6]. С другой стороны, чтобы попасть в рекомендации, необходимо соответствовать трендам, популярным в сети в данный момент, участвовать во флеш-мобах, челленджах, снимать видео на определенные темы, при этом используя особенный сленг, хэштеги и др. Социальная сеть «TikTok» – яркий пример того, как меняется русский язык, и именно на ее просторах можно наблюдать тот самый виртуальный язык общения.

Язык виртуального общения – особый язык, некий промежуточный тип коммуникации, который в каком-то смысле является письменным, а в каком-то устным. Нечто среднее между устной и письменной речью [8]. Это «нечто» стало постепенно перебираться в нашу повседневную жизнь. Сегодня проблема чистоты современного русского языка актуальна, именно речевая свобода способствует его развитию. Различные изменения вовлекаются в активную сферу пользования: разговорная речь, иноязычная лексика, просторечие и современный сленг. Дозировка «искажения» речи зависит от внутренней культуры человека, от диалектов, от семантического расширения слов. Социальные сети используют все и каждый выражает мысли по-своему. Языковая распушенность является большой потерей для общества. Под влиянием «TikTok» люди, вольно или невольно, слепо или сопротивляясь, ориентируются на этот язык как на образец

для подражания. И, пожалуй, сегодня уже ни у кого нет сомнения в том, что именно такая ориентация играет особую роль в формировании речевой культуры общества. Языковая распушенность, тиражирование языковых ошибок, не встречающих должного отпора, речевая неряшливость, приверженность штампам, сленгу, стремление прикрыть банальность мысли «модными» словами – всё это встречается практически в каждом видео «TikTok». Чрезмерное употребление варваризмов, сленга превращает речь в словесный мусор, решительно отесняя нормы современного русского литературного языка.

Языковой нормой всегда была норма литературная, но в наше время литература не задаёт её больше. По мнению Г.Хазагерова, «...реальность такова, что общество не очень-то доверяет языковому чутью современных писателей. У нас нет языковой элиты –людей, языковому поведению которых хотелось бы подражать» [4]. В «TikTok» же, люди, чувствуя полную свободу, сами решают, как писать, с кого брать или не брать пример, тем самым допуская грубые ошибки, которые становятся предметом острых дискуссий писателей, педагогов, рядовых носителей русского языка. Ошибки в «TikTok» можно классифицировать по двум группам:

1. **Неграмотность обыкновенная.** Некоторые люди не выучили в школе правила орфографии и попросту не знают, как пишется то или иное слово. Они употребляют трудные для них слова так, как считают нужным, но зачастую их мнение о правильном написании не совпадает с истиной. И теперь эти люди допускают те же самые ошибки не только в школьных тетрадях, но и в своём «контенте» [8].

2. **Неграмотность намеренная.** Неграмотность в этом случае возведена в ранг достоинства. Слова печатаются так, как они слышатся и произносятся («дефачка»), звонкие согласные меняются на глухие, А на О, и наоборот, (например, «кросафчег», «с празднегом», «превед»). Либо же это просто каверканье слов с выделением ошибок : («скокА»), («многА»), («смаРи»), («спасибА») [см. там же].

Ранее мы отметили, что одной из причин искажения норм современного русского языка является нехватка времени. Сокращение слов – очень удобно для коротких видео в «TikTok». Из-за постоянно убыстряющегося темпа общения в Интернете, экономии собственного времени, появляется необходимость передать максимальное количество информации в единицу времени, реализующуюся посредством принципа экономии языковых усилий, что более явно выражается в использовании большого количества аббревиатур, сокращений и звукоподражательных слов: «**норм**» – **нормально**, «**оч**» – **очень**, «**инфа**» – **информация**, «**бро**» – **брат**, «**кэп**» – **капитан**, «**рил**» – **реально**, «**ахахах**» – **очень смешно** и др.

Кроме того, особенность социальной сети «TikTok» в том, что –это открытое информационное пространство и включение иноязычной лексики в русскую закономерно и естественно. Но этот процесс, как справедливо отмечает М.В.Плотникова, должен обогащать наш язык, а не насильственно и беспощадно вытеснять его англо-американским [7]. Так, сленговые слова в «TikTok» – это придуманные подростками слова, которые они используют для разговоров мире, где доминирует культура мемов, постоянно меняющиеся платформы социальных сетей и способность втиснуть свои мысли максимально коротко и ясно [3]. Основной проблемой распространения сленга является искажение слов, неизбежно снижающая грамотность: невозможно постоянно выражать свои мысли и эмоции в любых его проявлениях. Станет ужасно неловко и стыдно, когда будет необходимо заговорить красиво и грамотно, а кроме молодежного сленга, используемого по привычному, в голове ничего нет. Причины появления и распространения сетевого языка (сленга): бедность словарного запаса пользователей, одновременно желание быть оригинальным и новизна. Однако анализируя функционирование русского языка на просторах Интернета, мы пришли к выводу, что есть слова, которые портят язык и речь, но есть и те, которые показывают жизнестойкость и особенности нашего времени. К. Киселева, ассистент кафедры русского языка УрФУ, считает, что «...сленговые слова не закреплёны в литературном русском языке. Они живут обычно недолго. Такие слова не портят русский язык, а показывают, что он живой, восприимчивый и

способен впитывать слова. Система русского языка сама отбирает то, что ей нужно. Нужные слова переходят в литературный язык, например, фейк и пранк» [5]. В таблице 1. мы выделили самые яркие и устоявшиеся сленговые слова, пришедшие к нам с «TikTok-а».

Таблица 1

**Особенности сленга современной молодежи на примере материалов социальной сети
«TikTok»**

Сленг	Обозначение	Пример
Краш	Недостижимый объект влюблённости — как правило, популярная личность или вымышленный персонаж. Женская форма — «крашиха».	«Я крашилась в Диму Масленикова» .
Кринж	Всё, что вызывает чувство брезгливости. Раньше о таком говорили «отстой».	«Девочки, сегодня такой кринж был».
Муд / Mood	Настроение, душевное состояние.	«Эта музыка — мой mood на сегодня».
ПОВ / POV / ПЛОВ	Аббревиатура от английского <i>pointofview</i> («точка зрения»). Видео, снятое с одного ракурса (чаще всего от первого лица) и/или без фильтров. Другое значение — эквивалент «представь себе».	«ПОВ: я забыла про др подруги:». (смешная картинка)*
Рофл	Аббревиатура от английского <i>rollingonthe floorlaughing</i> («катание по полу от смеха»). Означает что угодно смешное. В виде глагола употребляется в значении «шутить, смеяться, подшучивать».	«Братик, над тобой рофлят, успокойся» .
Социалка	Видео с социальным подтекстом, раскрывающее аспекты человеческих отношений.	#социалка «социалка про отношения».
Токсик	Вредный, «токсичный» человек.	«Твоя сестра такая токсичная сегодня».
Тренд	Всё, что модно в данный момент: танец, песня, стиль одежды, сюжет видео. Жизненный цикл тренда — от нескольких дней до нескольких месяцев.	#тренды2022 «трендовый танец из тт».
Тutorial / туторил	Видео, обучающее чему-либо: движениям танца, приготовлению блюда, завязыванию шнурков.	#tutorial «как красиво украсить комнату».
Факап	Провал. Также употребляется в форме глагола.	«Он факапнул наши отношения».
Флекс	Изначально «флексить» означало «танцевать». Теперь значение шире: «выпендриваться», «понтиться». Это выражение в ТикТоке употребляется без негативной окраски. Низкий флекс — это кринжовый внешний вид. Кстати, так же называется фигура в рэперском танце.	«Тutorial: как флексить на пианино за 2 минуты».
Чил	Беззаботное времяпровождение, отдых. Чилить — бездельничать, расслабляться.	«Все в школе, а я на больничном чилю».
Шипперить	Фантазировать на тему романтических отношений между двумя объектами (пол, возраст и одушевлённость не имеют значения), создавать контент на эту тему. Шиппер — тот, кто этим занимается.	«Новый шип» , «шипперим физрука с биологической».
Байтить	копировать, красть чужие идеи.	«Ивангай байтит темы видео у Влада А4».
Вайб	Атмосфера, настроение.	«Это мой вайб на сегодня" "дождь-вайб по жизни».
Войсить	записывать голосовые сообщения.	«Сегодня мама весь вечер мне войсила в телеге».

Из таблицы видно, что язык подвижен, он постоянно развивается и обновляется – это важно помнить. На смену одним популярным сленговым словам придут другие. И так было, есть и будет дальше. А некоторые слова настолько быстро встраиваются в систему русского языка, что уже через десятилетия никто и не вспомнит, что когда-то они были молодёжным сленгом. Молодежный сленг обогащает и оживляет русский язык. А неправильное употребление слов, цензура и непонятные сокращения сильно пачкают русский язык. Ошибочно мнение, что только подростки используют сленг, нецензурную лексику, коверкают слова. Так, например, в «TikTok» не зависимо от возраста, все используют трендовые «модные» слова, чтобы попасть в рекомендации. В наши дни, социальные сети – это творческая площадка для людей, это своеобразный стиль искусства, где, каждый вправе показать свои таланты, блеснуть умом и грамотностью. Нужно развивать эту тему и искоренить загрязнение языка. Пользователи социальных сетей должны уметь анализировать и видеть положительные и отрицательные стороны изменения языка, когда человек говорит и пишет правильно, это характеризует его как умного, развитого, интеллигентного, современного человека. Кроме того, речь людей влияет на формирование сознания, чувств, вкусов, мнений людей. Именно поэтому не следует забывать о языковой ответственности: ведь именно с помощью языка передаются культурные и интеллектуальные богатства из поколения в поколение, а качество языковой среды свидетельствует о духовном здоровье общества. Используя «TikTok», мы должны всегда помнить об этих важных вещах. Листая ленту «TikTok», в каждом третьем видео можно увидеть ошибки в употреблении русской речи, досадно, что еще такие видео набирают огромное количество просмотров и лайков, ведь это все больше продвигает видео в массы.

Исследуя платформу «TikTok», можно отметить как бедность словарного запаса пользователей, так и искажение русских слов. Желание быть оригинальным и неповторимым приводит к издевательствам над исконно русскими словами, попытки применить новшества в общении с друзьями – к искажению смысла и буквенного состава определенных слов. Данная новизна переходит в общеупотребительную речь.

Из выше сказанного следует, что язык виртуальной коммуникации нуждается в упорядочении и контроле со стороны самого сообщества пользователей. Однако даже на такой развлекательной площадке, как «TikTok» можно проследить контроль этой ситуации. Здесь есть место блогам про великий русский язык, про правописание, орфографические ошибки, правильное употребление слов, ударений, частей речи и др. (рис. 1.).

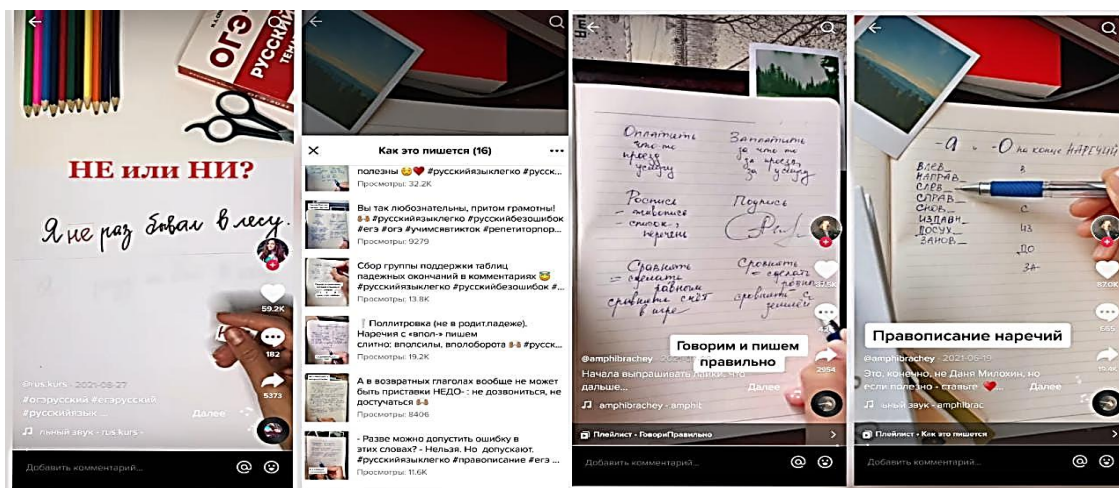

Рис1. Образовательные блоги в социальной сети «TikTok»

Таким образом, можно сделать вывод, что влияние социальной сети «TikTok» на статус русского языка и на коммуникацию людей в целом приводит к деградации общества, делая участников виртуального общения практически безграмотными. К сожалению, многие люди не осознают, что чистота родного языка – это показатель культуры и морального состояния всего

народа. Каждый современный человек обязан знать элементарные правила языка, на котором говорит. Экономия времени приводит к неизбежной безграмотности общества. Свое время очень важно ценить и использовать правильно, но выражая своё мнение в общедоступных социальных сетях, нужно уделять особое внимание правильному построению мысли, корректному оформлению, без грамматических, синтаксических ошибок, опечаток и без «модных» слов. Если социальные сети стали образом нашей жизни, то нужно и здесь наводить порядки. В «TikTok» есть тенденции к образовательному контенту, но его очень мало, и он теряется на фоне другого. Мы считаем, что безграмотность в современном информационном обществе все же должна признаваться пороком, а писать и говорить правильно, должно считаться престижным, как было раньше. Единственное, что может искоренить массовую безграмотность – это повышение культуры речи и овладение нормами языка. Если мы уже не можем обойтись без сленга, то нужно уметь правильно его использовать. Важно также помнить, что границы между виртуальным и реальным пространством существенны. Может в средних и высших учебных заведениях пора вводить дисциплины и курсы: «Как правильно составлять сообщение?», «Как правильно и красиво выразить свою мысль в «контенте?!»

ЛИТЕРАТУРА:

1. А.И. Гессен «Набережная Мойки, 12», 1969 г.
2. Электронный ресурс: <https://ru.m.wikipedia.org/wiki/TikTok>
3. Электронный ресурс: Молодёжный сленг ТикТока <https://externat.foxford.ru/polezn-znat/sleng-tik-toka>
4. Хазагеров Г.Г. Система убеждающей речи как гомеостаз: ораторика, гомилетика, дидактика, символика // Социологический журнал. 2001. № 3. С. С. 5-28.
5. Электронный ресурс: Online47 <https://online47.ru/2021/09/30/yazykovye-trendy-tiktok-stoit-li-udivlyatsya-molodezhnomu-slengu-esli-oldy-tozhe-koe-cto-pomnyat-138195>
6. Плотникова М.В. Воздействующий потенциал дискурса «новых медиа» в молодежной среде (на примере социальной сети tiktok). Электронный ресурс: <https://cyberleninka.ru/article/n/vozddeystvuyushiy-potentsial-diskursa-novyh-media-v-molodezhnoy-srede-na-primere-sotsialnoy-seti-tiktok>
7. Гингель Е.А. Русский язык и общество в новом веке, роль СМИ в засорении русского языка. Электронный ресурс: <https://cyberleninka.ru/article/n/russkiy-yazyk-i-obschestvo-v-novom-veke-rol-smi-v-zasoreni-russkogo-yazyka>
8. Лапшина М.С. Как живет русский язык в социальных сетях? Электронный ресурс: <https://nsportal.ru/shkola/russkiy-yazyk/library/2019/12/04/kak-zhivet-russkiy-yazyk-v-sotsialnyh-setyah>

УДК 811.161.1

РЕГУЛЯРНАЯ ПОЛИСЕМИЯ В РУССКОМ ЯЗЫКЕ

Коскенова А., магистрант РЯЛм -111

Бекишева М. Ж., студентка РЯЛд-231

Жетысуский университет им. И. Жансугурова

E-mail: bekischeva@mail.ru, koskenova@inbox.ru

В статье рассматривается идея регулярной полисемии в русском языке. Анализируется семантическая структура глагольного слова. Проводится компонентный анализ семантической структуры слова.

Ключевые слова: полисемия, структура многозначного слова, семантический компонент, сема, деривационная связь, интегральный семантический признак

Мақалада орыс тіліндегі тұрақты полисемия идеясы қарастырылады. Етістік сөздің семантикалық құрылымы талданады. Сөздің семантикалық құрылымына компоненттік талдау жасалады.

Тірек сөздер: полисемия, көп мағыналы сөздің құрылымы, семантикалық компонент, сема, туынды байланыс, интегралды семантикалық белгі

The article discusses the idea of regular polysemy in the Russian language. The semantic structure of the verb word is analyzed. A component analysis of the semantic structure of the word is carried out.

Key words: polysemy, structure of a polysemous word, semantic component, sema, derivational connection, integral semantic feature

Целостность структуры полисемантического слова подтверждается не только наличием деривационных связей между отдельными значениями, но и их регулярностью.

Идея регулярности, идущая от М.М. Покровского («слова, сходные или прямо противоположные по значению друг с другом, ассоциируются и проходят сходную или параллельную историю») [1, с. 36], в разное время высказывалась многими лингвистами. Явления регулярных семантических изменений в немецком языке рассматривались в работах Г. Пауля и В. Вундта, на материале французского языка к этим явлениям обращались М. Бреаль и Ш. Балли. С. Ульманн изучал вопросы регулярности семантических сдвигов в английском языке. Существование целого ряда работ, выполненных в последние десятилетия на материале английского, немецкого, шведского, литовского языков, свидетельствует об актуальности проблем, связанных с изучением регулярности.

Применительно к семантической структуре многозначного слова в русском языке идея регулярности, в общем виде высказанная Д.Н. Шмелевым [2], получила развитие в целом ряде работ [3 и др.].

Д.Н.Шмелев определяет регулярную полисемию как «последовательный охват определенной группы общей формулой переноса» [4, с.64], ограничивая тем самым распространение регулярных внутрисловных связей рамками узких парадигматических объединений.

Ю.Д. Апресян дает более широкое определение регулярности, позволяющее описывать это явление в границах слов различных частей речи: «Полисемия слова А со значениями a_i и a_j называется регулярной, если в данном языке существует по крайней мере еще одно слово со значением b_i и b_j , семантически отличающимися друг от друга точно так же, как a_i и a_j , если $a_i - b_i, a_j - b_j$ попарно несинонимичны» [5, с. 516].

Первоначально следуя за Д.Н. Шмелевым в понимании регулярной полисемии, а затем принимая точку зрения Ю.Д. Апресяна, А.П. Чудинов на материале глагольной лексики выделяет модели регулярной многозначности: общие, частные и специальные [3, с. 25], понимая под моделью схему образования производных значений, абстагированную от конкретных лексических единиц. При этом подчеркивается, что модель является единицей описания однотипных производных значений и что для нее характерна «с одной стороны, семантическая близость объединяемых ею слов в основных значениях, а с другой – семантическая близость этих слов во вторичных значениях» [3, с. 21].

В отличие от рассмотренных точек зрения, в настоящей работе в понятие регулярности применительно к семантической структуре многозначного глагольного слова вкладывается несколько иное содержание. В аспекте регулярности рассматриваются, во-первых, интегральные семантические признаки, структурирующие внутрисловный семантический комплекс многозначного глагола; во-вторых, синтагматические особенности глагольных значений и, в-третьих, направления ассоциирования, формирующие ассоциативную структуру глагольного слова-стимула, и отдельные ассоциаты в рамках этих направлений (о направлениях ассоциирования и ассоциативной структуре слова см. ниже).

Явления регулярности рассматриваются в настоящем исследовании на базе тех глагольных полисемантов, семантическая структура которых содержит «прямую» деривационную линию (то есть, не имеет переносных значений). При отборе таких полисемантических глагольных слов возникают некоторые трудности из-за нечеткости объективных признаков выделения переносного значения. Иногда для значений, обладающих признаками переносных, это качество не отмечено в словарях. Ср., например, словарные толкования глагола *зевать*, помещенные в «Словаре современного русского литературного языка» АН СССР в 17 томах (в дальнейшем - БАС) и в МАС.

БАС: «Зевать. 1. Непроизвольно делать глубокий вдох широко открытым ртом, сразу же выдыхая воздух. 2. перен. Разг. Смотреть на кого-, что-л. с пустым любопытством, глазеть. 3. перен. Разг. Быть невнимательным, ненаблюдательным, рассеянным. 4. Простореч. Громко кричать, орать».

МАС: «Зевать. 1. Непроизвольно глубоко вдыхать воздух широко раскрытым ртом, сразу же затем его выдыхая (при желании спать, при усталости и т.п.). 2. Разг. Смотреть на что-л. с праздным любопытством; глазеть. 3. Разг. Быть невнимательным, нерасторопным; упускать благоприятный случай. 4. Обл. Громко кричать, орать».

Целостность семантической структуры обеспечивается деривационными связями, существующими между отдельными значениями многозначного слова, которые имеют общий семантический компонент, или интегральный семантический признак (он, однако, не может быть квалифицирован как «общее» значение). Организующим семантическую структуру центром является исходное значение полисеманта. Все производные значения характеризуются деривационной связанностью, мотивированностью исходным значением.

Анализ семантической структуры глагола *встретить* позволит конкретизировать общую схему компонентно-аналитической процедуры.

По данным толковых словарей, семантическая структура названного глагола включает три значения: «1. Увидеть идущего на встречу, сойтись с ним. 2. Выйдя навстречу прибывающему (прибывающим), принять, приветствовать их. 3. Ответить чем-л. на появление кого-чего-л. на какие-л. действия и т.п.»

Использование интроспективно-логических приемов с опорой на словарные толкования, а также применение метода оппозиций, метода словарных дефиниций и метода словообразовательного потенциала при выявлении и уточнении компонентного состава отдельных значений полисеманта позволяет представить состав исходного значения глагола *встретить* следующим образом:

act ₁	act ₂	loc	квалитатив
увидеть	сойтись	навстречу	(неожиданно)
(идти + столкнуться)			

(В целях создания большей наглядности графического изображения семантической структуры многозначного слова субъектный и объектный компоненты значения из схемы исключены).

Исходное значение, являясь расчлененным, включает два компонента, обозначающих действия: «увидеть» и «сойтись», второе из которых предполагает наличие двух фаз: «идти» и «столкнуться». Ср.: «Сойтись. 1. Идя с разных сторон, встретиться, столкнуться на пути». Помимо компонентов, называющих действия, исходное значение полисеманта *встретить* содержит компонент, указывающий на направление движения: «навстречу». Отнесем этот компонент к разряду локативных. А также субъектный и объектный компоненты, обозначающие участников ситуации. При пошаговом семантическом анализе становится очевидным и компонент, указывающий на характер действия, это компонент «неожиданно». Ср.: «Столкнуться. 2. Неожиданно встретиться, сойтись на пути».

Производное значение глагола *встретить* «Выйдя на встречу прибывающему...» - имеет следующий состав:

act ₁	act ₂	mod	loc	mod/квалитатив
Принять	приветствовать	выйдя	навстречу	(каким-л. образом)

Являясь расчлененным, это значение содержит два компонента, обозначающих действия: «принять», «приветствовать»; компонент, указывающий способ, а точнее – прием осуществления действия: «выйдя», и компонент, называющий направление движения: «навстречу». Содержат это значение и компоненты, обозначающие участников ситуации. Пошаговый семантический анализ позволяет обнаружить семантический признак «каким-либо образом». Ср.: «Принять. 5. Обойтись с кем-либо или отнестись к кому-либо каким-либо образом при встрече, знакомстве, оказать какую-либо встречу кому-, чему-либо».

Компонентный состав производного значения 3 – «ответить чем-л. ...» - может быть представлен в следующем виде:

аст	Mod/квалитатив	
ответить	чем-либо	(«навстречу»)
(=поступить в ответ)		

Семантический признак «ответить», называющий действие, компонент «чем-л.», указывающий либо на способ осуществления действия, либо на его квалитативную характеристику, а также субъектный и объектный компоненты входят в состав производного значения «ответить чем-л. ...». Не эксплицирован в словарном толковании этого значения семантический признак «навстречу». Но его наличие подтверждается косвенным образом семантическим компонентом «в ответ». Ср.: «Ответить. 3// Поступить каким-л. образом в ответ на что-л., совершить что-л. в связи с чем-л., проявляя свое отношение к чему-л.». Поступить каким-либо образом в ответ на что-либо значит как бы совершить действие в противоположном направлении. Ср.: «Навстречу. В направлении, противоположном кому-, чему-л. движущемуся (при сближении)». И хотя компонент «навстречу» в производном значении «ответить чем-л. ...» не имеет, строго говоря, локативной характеристики, указание на направление осуществления действия все же сохраняется.

Если использование интроспективно-логических приемов и применение метода оппозиций, метода словарных дефиниций, метода словообразовательного потенциала для выявления и уточнения компонентного состава отдельных значений полисеманта не требует особого комментария в силу достаточной разработанности названных методов и приемов, то проверка, подтверждение и уточнение состава компонентов значения по данным САН нуждается в более подробном описании.

При обращении к материалам указанного словаря обнаруживается определенная соотнесенность семантической структуры глагола *встретить* и отдельных значений этой структуры с направлениями ассоциирования глагольного слова-стимула *встретить* и отдельными ассоциатами в рамках этих направлений.

Среди ассоциативных реакций на слово-стимул *встретить* имеются такие, как «увидеть» (5), «пройти» (2), «разойтись» (2), «подойти» (2), подтверждающие правомерность выделения в структуре исходного значения компонентов «увидеть» и «столкнуться». Заметим, что некоторые из этих парадигматических ассоциаций могут соотноситься и с компонентами производного значения «выйдя навстречу прибывающему ...». Частотные реакции «неожиданно» (10), «случайно» (9), «невзначай» (3) дают основание говорить о правомерности выделения в структуре исходного значения семантического признака «неожиданно» (1), «нечаянно» (1).

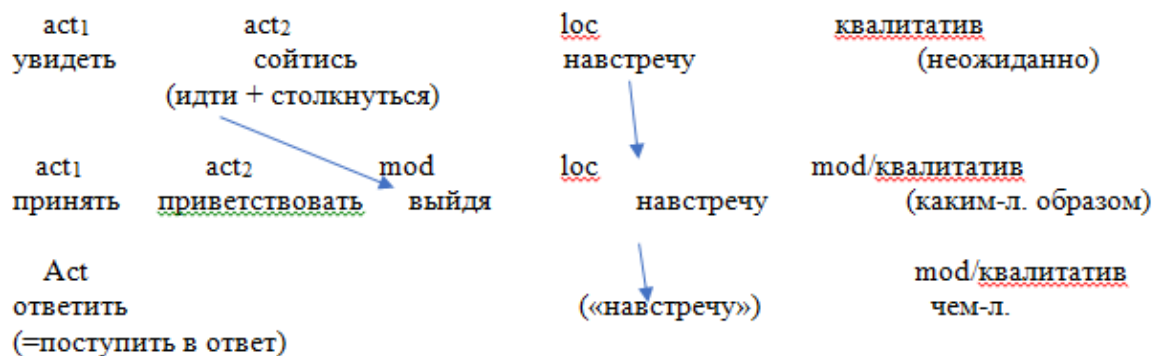
В определенном соответствии находятся ассоциативные реакции «проводить» (17), «отправить» (2), «проводить» (6) и компоненты производного значения глагола *встретить* «выйдя навстречу прибывающему ...», обозначающие действия. Ср. также сверхсловные реакции «выйти из дома» (3), «выйти на встречу» соотносится не только с компонентом «выйдя», называющим способ осуществления действия, но и с компонентом «навстречу», указывающим на направление движения. Разнообразны ассоциации, коррелирующие с семантическим признаком указанного производного значения «каким-либо образом». Это ассоциативные реакции «радостно» (6), «печально» (3), «приветливо» (3), «тепло» (2), «гостеприимно» (1), «ласково» (1), «неласково» (1), «неприветливо» (1), «радушно» (1). Ср.

также сверхсловные реакции «огнем и мечем» (1), «от души» (1), «с улыбкой» (1). Эти же ассоциаты соотносятся и с аналогичным компонентом значения «ответить чем-л. ...». Необходимо отметить, что в данном случае САН фиксирует такие признаки значения, которые не могут быть раскрыты при использовании упомянутых выше методов компонентного анализа.

Среди слов-реакций на глагольное слово-стимул *встретить* самыми массовыми являются синтагматические реакции типа «друга» (140), «подругу» (26), «человека» (21), «маму» (19), «товарища» (18), «знакомо» (16), «друзей» (11), «девушку» (8) и др.. частотны и синтагматические ассоциаты, «его» (25), «тебя» (9), «вас» (3), характеризующиеся максимально высоким уровнем обобщения. Эти синтагматические реакции соотносятся не только с синтагматическими компонентами исходного назначения, но и с семантическими признаками производного значения «выйдя на встречу прибывающему ...». А в ряде случаев с компонентами всех трех значений полисеманта *встретить* одновременно.

Субъектные компоненты всех трех значений указанного глагола коррелируют с такими ассоциациями слово-стимула *встретить*, как «друг» (22), «девушка» (4), «знакомый» (4), «человек» (4), «мама» (4), «друзья» (2) и др. . Однако интерпретировать эти реакции однозначно как субъектные нельзя. Они могут быть отнесены и объектным ассоциатам. В этом случае можно говорить о соотнесенности указанных ассоциативных реакций с объектными компонентами значений.

Следующим этапом анализа семантической структуры многозначного слова является сопоставление компонентного состава отдельных значений полисеманта для определения организации внутрисловного семантического содержания глагольного слова. Так как цельность и единство семантической структуры обеспечивается наличием общего компонента всех значений полисеманта, необходимо определить семантический стержень глагола *встретить*. Его семантическая структура включает три значения, компонентный состав которых, соотнесенный с ассоциативным полем глагола-стимула *встретить*, может быть представлен следующим образом;

Целостность семантической структуры глагольного полисеманта *встретить* обеспечивается наличием в составе отдельных его значений компонента «навстречу». Именно этот интегральный семантический признак образует семантический стержень слова, создает основную, проходящую через всю структуру линию связи. Однако во внутрисловном семантическом комплексе глагола *встретить* существуют и дополнительные линии связи, линии, не проходящие через все значения полисеманта. Это линии: «идти-выйдя» и «каким-л. образом - чем-л.».

Так как компонентом, организующим семантическую структуру глагола *встретить*, является локативный компонент «навстречу», компонент, находящийся в центральной, ядерной зоне исходного значения, внутрисловный семантический комплекс этого глагола может быть отнесен к ядерно-организованным семантическим структурам локативной разновидности.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Покровский М.М. Избранные работы по языкознанию. – М.: Изд-во АН СССР, 1959.- 382с.
2. Шмелёв Д.Н. Проблемы семантического анализа лексики. - М.: Наука, 1973. - с.280.
3. Чудинов А.П. Регулярная многозначность в глагольной лексике. – Свердловск: СГПИ, 1984. – 79с.
4. Шмелев Д.Н. О смысловой структуре слова // Русский язык в национальной школе.-1964.- №1.- с.3-11.
5. Апресян Ю.Д. О регулярной многозначности //Изв. АН СССР. Сер. Лит. и яз. – 1971.- Т.30.- Вып.6.- с.509-524

ӘОЖ 159.9

ОҚУШЫЛАРДЫҢ ИНТЕЛЛЕКТУАЛДЫҚ ДАМУЫНЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ЗЕРТТЕЛУІ

Кулатаева А.

Ғылыми жетекші: Наубаева Х.Т.

І. Жансүгіров атындағы Жетісу университетінің 4-курс студенті, Талдықорған қ.

E-mail: Arailym.kulataeva@mail.ru

Бұл мақалада оқушылардың интеллектуалдық дамуының психологиялық зерттелуінің мәселелері қарастырылады.

Тірек сөздер: *интеллект, ойлау, оқушылар.*

В данной статье рассматриваются вопросы психологического исследования интеллектуального развития учащихся.

Ключевые слова: *интеллект, мышление, учащиеся.*

This article discusses the issues of psychological research of intellectual development of students.

Key words: *intelligence, thinking, students.*

Қазіргі мектеп жағдайында оқушылардың интеллектуалды даму мәселесі басымдыққа ие болады. Бұл мәселеге назар аудару қазіргі өмір жағдайларына байланысты. Интеллектуалды даму кез-келген адам қызметінің маңызды құрамдас бөлігі болып келеді. Қарым-қатынас, оқыту, адамның қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін қызметтің әртүрлі компоненттері, не істеу керек екеніне назар аудару, есте сақтау, ойлау қажет. Сондықтан адамның интеллектуалды қабілеттері іс-әрекетте дамиды және белгілі бір іс-әрекеттерді білдіреді. Ақыл-ойдың әртүрлі қасиеттерін қалыптастырудың жоғары деңгейі бар адамға бағдарлану мұғалімдерді білім беру үрдісін жаңарту жолдарын үнемі іздеуге, сонымен қатар оқушылардың интеллектуалды әлеуетін толық ашуға және дамытуға қажетті психологиялық-педагогикалық және ұйымдастырушылық-педагогикалық жағдайларды анықтауға және жасауға ұмтылдырады.

«Интеллект» ұғымына — жиналған білім, іскерлік, дағдыны тәжірибеде қолдана білу қабілеттілігі жатады. Интеллект барлық психикалық үрдістерді, яғни ойлау, зейін, жады т.б. тұтастырып қарастырады. Интеллект туралы айту үшін алдымен қабілеттілікті білу қажет.

Психикалық қызметтің бірлігін айта отырып, қазіргі психология психиканы «психикалық үрдістердің» жәй қосындысы деп қарамай, оларды жағдайға байланысты жіктейді. Бұл жағдайдың көбінесе интеллектке қатынасы бар. Интеллект жеке психикалық үрдіс емес. Интеллект туралы айта отырып, психикалық үрдістердің бірлігіне ерекше көңіл аудару керек. Интеллекттің алдыңғы себептері ретінде ес пен зейінді айтуға болады.

Сондықтан, ес интеллекттің ең басты емес, бірақ маңызды шарты. Осы жағдайды сөйлеген кезде «менің есте сақтауым нашар» - деп айтылуы мүмкін. Ешкім де «менің ақылым нашар» - деп айтпайды. Бала кездегі зейіннің сапасы, тұрақтылығы, шоғырлану қабілетілігі интеллект дамуына көмектеседі. Білім көлемі интеллекттің ең маңызды құраушысы болып табылады. Білім неғұрлым жоғары болса, интеллект деңгейі соғұрлым жоғары болады. Бар білімді жағдайға қарай қисынды түрде пайдаланудың маңызы зор. Бірақ, адамның байымдау мен қорытынды шығару қабілеті ойлау - деп аталады. Сондықтан, интеллекттің алдыңғы себептері ес пен зейін болса, ал оның ойлаумен тікелей байланысы бар. Белгілі бір жағдайға байланысты білімді пайдалану арқылы өткір анализ және синтез арқылы пайымдау мен қорытынды шығару жоғарғы түрдегі интеллекттің қасиеті деп санауға болады.

Танымның субъектісі мен объектісінің арасын байланыстырып тұрған қоғамдық тәжірибенің негізінде, қоғамдық-тарихи үрдісте қалыптасып дамиды және заттар мен нәрселердің сезімдік таным формаларында (түйсік, қабылдау, елес) берілмейтін мәнді байланыстары мен қатынастарын өрнектейді. Осының арқасында адам дүниенің заңдары мен заңдылықтарын танып білуге мүмкіндік алады, алды – артын болжап, болашағын айқындап, алдына саналы мақсаттар қойып, соларға жету жолдарын саралайды, табиғатты өзгертеді және өзі де өзгеруге талпынады. Адам өмірінде, тәжірибелік және танымдық қызметінде шешуді қажет ететін мәселелер туындап, соларды қою және шешу барысында ойлау қабілеті де түрленіп, шығармашылықпен даму үстінде болады.

Ойлау тарихы адамның пайда болып, дамуының тарихымен байланысты. Ойлау – қоғамдық - тарихи қалыптасқан адам миы қызметінің жемісі. Интеллектуалды ойлаудың физиологиялық негізі И.П. Павловтың [1] жоғары жүйке жүйесі іліміне байланысты түсіндіріледі. Ойлау – ми қабығының күрделі формадағы анализдік – синтездік қызметінің нәтижесі, мұнда екінші сигнал (сөйлеу) жүйесінің уақытша нерв байланыстары жетекші рөл атқарады. Ойлауды зерттеуде өзінің заңдарын түсінуге талпынғанда ғана ой ішкі және сонымен қатар сыртқы әлемді зерттеуге бағдарланады. Сыртқы әлемді зерттеу үрдісінде ол туралы әр түрлі ғылымдар пайда болады. Сондықтан ойлау туралы ғылым ғылыми танымның сәйкес ережелерін жалпылау мен бөлшектеу, ойдың әдіс-тәсілдерінің нәтижесінде пайда болған. Мұнда кез келген ой үдерістерін бөлінген формада сипаттауға мүмкіндік беретін формалды логиканың негізгі түсініктері туралы айтылады.

Интеллектуалды дамуды зерттеудегі келесі бағыт шынайы өмірдің фактілері мен құбылыстарын қарастыратын зерттеулер болған. Ғасырлар тоғысында психологиялық әдебиеттерде әр түрлі практикалық іс-әрекеттер барысындағы ой актілерінің жүруі туралы мәліметтер көптеп шыққан. Интеллектуалды ойлауды зерттеудегі фактілер, атап айтқанда, интеллектуалды ойлаудың мотивациялық саламен байланысы психологиялық талдаудың пәні болды. Маңызды қосымша материалдар клиникалық бақылаулардың негізінде қаралған. Интеллектуалды ойлаудың келесі – фило және онтогенетикалық зерттеулері психикалық дамудың кез келген сатысындағы өзгермейтін және әмбебап ойлау заңдары туралы түсініктердің қайта қаралуымен байланысты.

Психология ғылымы өзінің тарихи дамуы барысында философиядан бірте –бірте алшақтай түсті, сондықтан психологтардың назарына, ең алдымен, алғашында философтардың назарында болған интеллектуалды ойлаудың түрлері түсті. Бұл теориялық, пайымдап ойлау болған. Ірі философтардың бірі Р. Декарт[2] «Мен ойланамын, яғни мен тіршілік етемін», - деген формуланы ұсынған. Егер формуланың философиялық мағынасын бір жақта қалдырсақ және оны тек нақтылы–психологиялық тұрғыдан ғана қарастыратын болсақ, онда бұл формула, интеллектуалды ойлауды адамның тіршілік етуінің белгісі деп есептей отырып, интеллектуалды ойлауды адамның психикалық өміріндегі бірінші орынға шығарады: автордың пікірі бойынша, ойлаудан басқа ештеме де адамның тіршілігін сенімді дәлелдей алмайды. Сонымен, пайымдап ойлау, сөздік–логикалық ойлау бөлініп алынды. Бұл ойлау бүгінгі таңда да тіл, тілдік құралдар базасында болатын, қызмет ететін түсініктерді, логикалық конструкцияларды пайдалануымен сипатталатын интеллектуалды ойлаудың

негізгі түрлерінің бірі ретінде бөлінеді. Бірақ қазіргі кездегі психология интеллектуалды ойлаудың бұл түрін жалғыз түр ретінде қарастырған жоқ. Адамның ойлауы өзіне әр түрлі сападағы және деңгейдегі ойлау операцияларын қосты. Адамның ойлауы әр түрлі деңгейдегі ойлау операцияларынан тұрады. Ең алдымен олардың танымдық мәндері әр түрлі болып келеді. Танымдық қатынаста баланың алдында тұрған қиындықты шешетін қарапайым ойлау актісі және қандай да бір күрделі үрдістердің өту заңдылықтары жайлы ғылыми мәселені шешкенде ғалым адам қолданатын ойлау операцияларының жүйелері тең болып келмейді. Сөйтіп, оның жалпылау деңгейі қаншалықты биік, бір маңызды мәнді құбылыстан басқа оны анықтауға баратын жағдайлар қаншалықты терең болғанына байланысты интеллектуалды ойлаудың әр түрлі деңгейлерін ажыратуға болады. Интеллектуалды дамудың осындай әр түрлі деңгейлеріне қарапайым формадағы көрнекі ойлау және дерексізденген, теориялық ойлау жатады. Осындай әр түрлі деңгейдегі интеллектуалды дамудың түрлері ретінде қарапайым көріністегі көрнекі, ойлау мен берілген көрініс шегінен шығатын теориялық интеллектуалды ойлауды бөліп көрсетуге болады.

С.Л. Рубинштейн [3] философия, психология, педагогикадағы іс-әрекеттік тәсіл тұжырымдамасын ұсынған. Оның ұйғаруы бойынша: «Адам және оның психологиясы» практикалық іс-әрекетінің көрінісін ала отырып, қалыптасады және сондықтан да олардың көрініс табуы арқылы іс-әрекеттің негізгі түрлерінде, яғни еңбекте, танымда, оқуда, ойында зерттелуі қажет. Тұлғаға психологиялық сипаттама бере отырып, автор кез-келген психологиялық құбылысты түсіндіруде барлық сыртқы әсердің өзгеруі арқылы тұлғаның ішкі жағдайының тұтас жүйесі ретінде көрінетіндігін айтады.

К. Дункер [4] шығармашылық интеллектуалды дамуды эксперименталды зерттеуде оның жалпы кезеңдерін бөліп шығару мен «іштен сөйлеу» әдісін енгізуді дамытуды, проблемалы жағдайларды эксперименттік өңдеуді өз еңбегінде көрсетеді.

О. Кюльпе[5] – ойлау психологиясының Вюрцберг мектебінің негізін салушы. Ол Вундтың идеяларын шығармашылықпен дамыта отырып, жоғары психикалық функцияларды – ойлау және ерік - күшін зерттеу үшін интроспекция әдісін пайдалана бастады. Оның зерттеулерінің пәні «эмпириялық ойлау» аталған және таза интеллектуалды дамуды, нақты интеллектуалды ойлауды өзіндік жүзеге асыратын психологиялық акті мен жай-күйлер болды. Кюльпеннің атауы бойынша, психикалық актіні бақылау «жүйелік интроспекцияның» көмегімен орындалады.

О.Зельцтің [6] ғылыми жұмысының басы Вюрцберг мектебі шегінде интеллектуалды дамудың эксперименталды зерттеулерімен, оның әдістері мен көріністерін дамытуымен байланысты. Ол ассоциативтік тұжырымдамалардың сынаушы талдауы негізінде «арнайы реакциялар» мен «комплекс теориясында» сипатталған және кең атақ аталған репродуктивті міндеттердің шешу процесінің жалпы принциптерін ұсынды. Зельц міндеттерді шешу әдісі сияқты, ойлау операцияларын анық жіктеді. Содан соң ол ойлау іс-әрекетінің жалпы заңдылықтарын ерекшелік отырып, өз теориясын өнімді ойлауға таратты.

Когнитивтік психологияның көрнекті өкілі, әлемге белгілі ғалым, Америка Құрама Штаттарындағы Невада – Рено университетінің профессоры, осы саладағы танымал ғалымдардың бірі Р. Солсо [7] өзінің атақты «Когнитивтік психология» атты еңбегінде қабылдау, ес, ойлау, қиял, жасанды интеллект жайлы ғылыми теориялық талдауларын бере отырып, олардың қолданбалы аспектісін де қарастырады. Адамның ойлау мен интеллектісін когнитивтік психология аясында зерттей отырып, ойлау мен интеллектіні табиғи және жасанды салаларға бөліп, теориялық тұрғыдан талдайды. ойлау мен интеллектінің ара қатынасын зерттейді. Біріншіден, ұғымдарды қалыптастыру, логика және шешім қабылдау мәселесіне қатысты ойлаудың ғылыми негізі талданады. Сонымен қатар, интеллектуалды ойлаудың этностық аспектілері зерттеледі.

Интеллектуалды қабілеттің жемісі А.Н. Леонтьев [8] атаған «Әлем бейнесінің» интегралды құрылуына енеді және сонымен қатар оның құрылымдарының өзіндік сапалы бейнесін құрайды.

Ойлау мен тіл өзара терең байланыста, тіл – адам ойлауының құралы. Адам ойы сөз арқылы өрнектеледі, сөздің ар жағында ой жатады. Сөз бен ойды теңестіруге болмайды, алайда сөзсіз ойлау іске аспайды, ой айтылмай, үнсіз тұншығады. Ойды үнсіз іштегі сөз деп, тілді дыбысталған ой деуге болады. Ойлау тек табиғи тіл арқылы ғана емес, жасанды тілдер (мысалы, абстрактылы математика тілі немесе нақтылы – бейнелі «өнер тілі») арқылы да іске асады. ойлау күрделі тарихи – әлеуметтік құбылыс болғандықтан, оны зерттеумен көптеген ғылымдар – психология, логика, таным теориясы, лингвистика, кибернетика, физиология т.б. шұғылданады. Философияда ойлау белсенділігі, логикасы туралы мәселелер қарастырылып, оның ақиқаттылығының өлшемі зерттеледі. Бұл мәселелер философия тарихында әр түрлі тұрғыда (материалистік және идеалистік, рационалистік және эмпирикалық, диалекттік және метафизикалық т.б.) зерделеніп, ойлау жөнінде әр түрлі ілімдер орын алған. Ойлау тек адамға ғана тән қабілет ретінде оның шынайы адами болмысының қайнар көзі әрі басты құралының бірі, адам еркіндігінің мүмкіндігі мен шындығының кепілі болып табылады.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. И.П. Павлов. Мозг и психика. М., 2009.- 56 с.
2. Р. Декарт. Размышления о первой философии. М., 2013-78 с.
3. С.Л. Рубинштейн. Основы общей психологии. М., 2019-123с.
4. К. Дункер. Психология мышления. М., 2000- 86 с.
5. О. Кюльпе. Введение в философию. М., 2000- 51 с.
6. О.Зельц. Законы продуктивной и репродуктивной духовной деятельности. М., 2000-85 с.
7. Р. Солсо. Когнитивная психология. — 6-е изд. — СПб.: Питер, 2006. — 40 с.
8. А.Н. Леонтьев. Деятельность. Сознание. Личность. Смысл, Академия. 2004- 16 с.

УДК 373.016:811.161.1

РАБОТА НАД ТЕКСТОМ НА УРОКАХ РУССКОГО ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ

Кунчибаева Г.Ж., студентка ОП «Русский язык и литература» Института непрерывного образования

Научный руководитель: Сералиева Н.Ж., к.п.н., ассоциированный профессор (доцент)
ОП по подготовке филологов Высшей школы гуманитарных наук
Жетысуский университет им. Ильяса Жансугурова

E-mail: kunchibaeva@mail.ru

В статье описываются основные методы и приемы работы над текстом на уроках русского языка и литературы.

Ключевые слова: *развитие речи, связная речь, синтаксис текста, связный текст, стили речи.*

Мақалада орыс тілі сабақтарында мәтінмен жұмыс істеудің негізгі әдістері мен тәсілдері сипатталған.

Тірек сөздер: *тіл дамыту, үйлесімді сөйлеу, мәтін синтаксисі, үйлесімді мәтін, сөйлеу стильдері.*

The article describes the main methods and techniques of working on the text in the Russian language lessons.

Key words: *speech development, connected speech, text syntax, connected text, speech styles.*

Общеизвестно, какое значение имеет связная речь вообще и связная письменная речь в частности. Поэтому не случайно в учебниках русского языка введены такие понятия, как текст, способы и средства связи его законченных предложений и др. Внимание к разработке лингвистических основ связной письменной речи учащихся продиктовано необходимостью приблизить к жизни преподавание русского языка в школе. Ведь конечная цель обучения русскому языку – это практическая грамотность и языковая компетентность. Основу содержания литературы как учебного предмета составляет чтение и текстуальное изучение художественных произведений. Соединить деятельность школьников по выработке практических навыков грамотного письма и речевого развития позволяет работа с текстом, как основной дидактической единицей.

Школа должна выпускать грамотных людей, свободно владеющих навыками письменной речи. В то же время, письменная речь выпускников средней школы не вполне соответствует этому требованию. Как в начальном, так и в среднем звене школы детей учат строить предложения, но не показывают, как их следует соединять друг с другом. Чтобы действительно помочь школьникам, необходимо обратиться к синтаксису текста, зная заранее, что именно и на каком этапе следует изучать в школе, какие методы и приемы использовать. Большое значение должно придаваться изучению синтаксиса текста как самостоятельного раздела [1]. Необходимо обратить также внимание на практическое знакомство учеников с элементами синтаксиса текста при изучении определенных грамматических категорий. Изучение этих категорий на базе синтаксиса текста способствует совершенствованию связной письменной речи учащихся.

Задача нашей работы состоит в том, чтобы определить, как выработать у учащихся более целенаправленные умения и навыки составления связных текстов. Знакомить школьников с основными смысловыми и грамматическими закономерностями связной монологической речи, обучая практически пользоваться ими.

Работа над текстом «позволяет познакомить учащихся с построением сочинения-рассуждения и сочинения-описания, с особенностями художественного, делового и публицистического стилей речи, позволяет научить школьников использовать данную грамматическую категорию в качестве средства связи не только законченных предложений, но и сложных синтаксических целых» [2, 72].

Работа над текстом осуществляется также при изучении глаголов, местоимений, при знакомстве учащихся с элементами синтаксиса текста, при изучении существительного, при изучении предложений с однородными членами и т. д.

ВЕЛИКОЛЕПНАЯ НАУКА

I. Предтекстовые задания

1. Ознакомьтесь с комментарием к словам и словосочетаниям.

Пытливый — выражающий любознательность, старающийся все узнать; *витязь на распутье* — человек, выбирающий дорогу, обдумывающий, что делать дальше; *неведомые земли* — неизвестные земли; *пленительный* — покоряющий своей прелестью, притягивающий своей красотой (*прелесть* — приятное, пленяющее явление, впечатление); *акрополь* — в древнегреческих городах центральная укрепленная часть, обычно на холме; *клокотать* — шумно бурлить (о воде, звуках): в нем клокочет гнев; *копаться в пыльных хартиях* (*хартия* — старинная рукопись) — доискиваться, разузнавать, выяснять в старинных рукописях; *врубаться в вечную мерзлоту* — проникать в вечную мерзлоту, рубя, пробивая.

2. Проверьте, знаете ли вы значение следующих ключевых словосочетаний из текста. При необходимости обращайтесь к словарям. Запомните сочетаемость слов.

Что может быть пленительней, страна географов, стать физиком, дорога археологов, стать языковедом, языкознание, волнующее занятие, овладевать письменностью, неоценимая помощь историкам, преподавание языка в школах, великолепная наука.

3. Прочитайте предложения, дополнив их недостающими словами. Постройте аналогичные предложения, вместо выделенного слова употребляя слова *география, физика, геология, ботаника, зоология* в соответствующей форме.

1. Если ты увлекаешься языкознанием, станешь... 2. Человек, который увлекается..., становится...

II. Текст

Прочитайте текст. Скажите, какую науку автор называет великолепной. Как вы думаете, почему?

ВЕЛИКОЛЕПНАЯ НАУКА

Я не знаю, в чьи руки попадет эта книга, чьи пытливые глаза побегут по ее строкам. Но кто бы ни был ты, мой читатель, я хочу, чтобы ты полюбил великолепную науку — языкознание.

Когда юноши и девушки нашей страны кончают среднюю школу, они обыкновенно попадают в положение таких «витязей на распутье».

Стоит камень, а на камне надпись: «Кто пойдет налево, попадет в страну географов. Всю жизнь будет он прокладывать пути по неведомым землям. Будет изучать далекие народы. Будет испытывать дивные приключения. Будет с великим трудом пробиваться в места, куда еще не ступала нога человеческая...»

Дрожь охватывает, до чего прекрасно! Не пойти ли налево? Но другая надпись сулит: «Пойдешь направо — станешь физиком. Ты проникнешь в тайны атомного ядра и недра гигантских звезд. Ты будешь решать величайшие загадки Вселенной, помогать и астрономам, и геофизикам, и строителям кораблей, и летчикам. Что может быть пленительнее такой жизни? Иди направо, юный друг!»

А рядом еще приманки. Вот крутая тропа геологии, с ее хребтами и скалами, ущельями и безднами. Вот таинственная дорога археологов, извивающаяся в древнем тумане, среди руин и пещер, от стоянок каменного века до развалин южных акрополей. А там, дальше, сады и леса ботаников, заповедники зоологов, тихие лаборатории и грохочущие цехи, колхозные поля. Все это живет, клоочет, кипит, движется. Все привлекает молодые сердца.

И вдруг еще одна незаметная надпись: «По этому пути пойдешь, станешь языковедом...»

Языковедом? А что он делает? Запереться на всю жизнь в четырех стенах мрачного кабинета, обречь себя на копанье в пыльных хартиях, годами доискиваться, следует ли писать мягкий знак на конце слова «меч»? Кому это нужно? Нет уж, знаете, спасибо!

Так думают многие. Думают потому, что не представляют себе, какова работа языковеда, чем, как и для чего занят он... Разве не волнующее занятие — подобно нашим ученым, миллиметр за миллиметром размачивать и разлеплять склеенные веками свитки, написанные на тохарском языке? Путешествовать сквозь тигриные джунгли, чтобы найти там письма неведомо когда погибших городов Индии; врубаться с археологами в вечную мерзлоту Алтая, разыскивая древности Скифии?

Вот оно, дело языковеда, дело лингвиста! Но ведь оно не только в работе над оживлением прошлого. Дело языковеда — не только расшифровывать забытые письма, но и помочь составлению новых совершенных алфавитов...

А неоценимая помощь историкам, которую оказывает языковед? А решение многочисленных, и притом самых важных, сложных, вопросов науки о литературе? А изучение устного художественного творчества любого народа земли? А преподавание его в школах миллионам русских и нерусских по национальности людей?

Нет, поистине языкознание — великолепная наука (По Л. Успенскому).

III. Послетекстовые задания

1. Разбейте текст на смысловые части и озаглавьте их.
2. Опираясь на текст, обоснуйте тезис «Нет, поистине языкознание - великолепная наука».
3. Кратко передайте содержание текста. Предварительно составьте план в форме назывных предложений.
4. Выскажите свое отношение к языкознанию. Обоснуйте свое мнение.
5. Составьте аннотацию к книге Л. В. Успенского «Слово о словах». Какой рассказ вам особенно понравился? Почему?

Работа над текстом свидетельствует о значительном продвижении учащихся в овладении элементами синтаксиса текста. Они научатся писать сочинения, которые будут отличаться логической четкостью, последовательностью, расчлененностью на сложные синтаксические целые, выделенные в абзацы. Свои мысли будут излагать ясно, четко, осознанно использовать в речи синонимы, видовременные формы глагола.

Школьники научатся анализировать, изменять, совершенствовать текст, видеть и понимать его смысловые и грамматические связи, определять функционирование грамматических категорий.

Мы должны научить и сделать все, чтобы выпускать учеников из стен школы с грамотной, красивой, логической письменной и устной речью.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Купалова А.Ю. Текст в занятиях родным языком. Сборник задач и упражнений. М., Издательство “Флинта”, Наука. 2006 г.
2. Лосева Л.М. Как строится текст. - М., 2002.

УДК 34.01

ДЕФОРМАЦИЯ ПРАВОВОГО СОЗНАНИЯ КАК ОСНОВА ПРАВОВОГО НИГИЛИЗМА

Кусаинова Л., студент 3 курса, образовательная программа «Юриспруденция»,

Научный руководитель: к.ю.н., Дархамбаева А.Д.

Евразийская юридическая Академия им. Д.А Кунаева, г.Алматы

E-mail: nuri_7878@mail.ru

Бұл мақалада өз кезегінде қоғамдағы нигилизмнің дамуының алғышарты болып табылатын құқықтық сананың деформациясы мәселелері қарастырылады. Заңды елемей, мемлекет белгілеген құқықтық нормаларды тікелей бұзу, құқық бұзушылықтар, оның ішінде сыбайлас жемқорлық құқықты мемлекеттің қалыптасуына қолайсыз жағдайлар туғызады.

Тірек сөздер: құқықтық сана, құқықтық нигилизм, құқықтық сананың деформациясы.

В данной статье рассматриваются проблемы деформации правового сознания, которые в свою очередь являются предпосылкой развития нигилизма в обществе. Неуважение права, прямое нарушение установленных государством правовых норм, совершение правонарушений, в том числе и коррупционных создают неблагоприятные условия для становления правового государства.

Ключевые слова: правовое сознание, правовой нигилизм, деформация правосознания.

This article discusses the problems of deformation of legal consciousness, which in turn are a prerequisite for the development of nihilism in society. Disregard for the law, direct violation of the legal norms established by the state, the commission of offenses, including corruption, create unfavorable conditions for the formation of a rule of law state.

Key words: legal consciousness, legal nihilism, deformation of legal consciousness.

Жизнь людей-многовековая школа познания и преобразования общественного и индивидуального сознания. Перед человечеством нового тысячелетия стоит задача пересмотра, переосмысления, соединения политико-правовых и духовных идей во имя установления в обществе идеи господства права, где в основе лежат права и свободы человека и гражданина как высшая ценность для государства. В современном мире в процессе динамичных политических и экономических преобразований, существует

опасность массовых психологических кризисов и неустойчивости группового и индивидуального правосознания в понимании и поддержании основ жизнедеятельности, правопорядка и социально-нравственного гуманизма.

В связи с этим в сложных социально-экономических и политико-правовых условиях становления новой государственности существенно возрастают требования, предъявляемые к уровню правосознания всех членов общества и особенно профессионального правосознания юристов, так как от них во многом зависит состояние законности и правопорядка, и, в конечном счете, становление демократического, правового и социального государства. Но которое, и это, к сожалению, сегодня необходимо признать, в значительной степени деформировано.

Деформация правового сознания это искажение понимания права, его установок, взглядов, знаний. Данному явлению могут быть подвержены любые сферы правосознания. Деформация правовых знаний влечет за собой разрушение установок, чувств и убеждений в правовом мировоззрении, и проявляется она в формах таких как инфантилизм, нигилизм, фетишизм и т.д.

Каким образом осуществляется процесс реализации права зависит от уровня развития правового сознания участников правоотношений и правоспособных лиц в обществе, а также от уровня правовой культуры в нем, в том числе от должного понимания ценности права.

К сожалению, казахстанская правовая действительность такова, где для нашей страны характерно развитие двух абсолютно разнонаправленных, но в тоже время очень схожих по истокам своего образования тенденций: переплетение, с одной стороны, абсолютного правового нигилизма во всех его проявлениях, когда законы не ценят и не уважают, они откровенно игнорируются, нарушаются, не исполняются, когда порой сам закон является по своей сути **неправовым**, когда девиантное поведение становится нормой, а не исключением; с другой стороны, для общества ее индивидов характерен и наивный правовой идеализм, граничащий с инфантилизмом, когда право, напротив, представляется определенным средством, способным одним махом разрешить все назревшие в стране проблемы. Таким образом, право видится в обществе как своего рода идеал способный разрешить любую проблему в обществе, решить практическую любую житейскую ситуацию и задачу, что также является своеобразным отрицанием, иным пониманием его функционального назначения. Именно поэтому представляется очень важным исследовать предпосылки возникновения правового нигилизма, а также его природу как одной из форм мироощущения значительной части нашего общества, очень распространенного социального поведения.

Правовой нигилизм как отрицание ценности права представляет собой негативное социальное явление и является достаточно распространенным явлением. Он проникает и в систему государственных органов как исполнительную власть, судебную так и законодательную, что является свидетельствованием того что это негативный фактор представляет собой угрозу государству его безопасности, это является основанием того, что борьба с ним стоит не только перед обычными людьми в низовых структурных элементах, но и на высоком уровне.

Термин «нигилизм» произошел от латинского слова «nihil», которое означает «ничто», «ничего». Нигилизм в широком смысле это отрицание общепринятых ценностей и норм, укоренившихся форм общественной жизни. [1]. Понятие «нигилизм» используется во многих сферах деятельности людей. Познавательный нигилизм (агностицизм) отрицает объективную истину, политический (анархизм) - целесообразность государственной власти и политических организаций, правовой - необходимость законности и правопорядка, религиозный (атеизм) - религию, нравственный (иммориализм) - общезначимое содержание морали, и т.д. Нигилистические настроения усиливаются в кризисные фазы общественного и индивидуального развития [2].

Среди нигилизма в теории выделяют такое понимание как социальный нигилизм. Примером его проявления является период советского союза, где его возникновения основывалось на сложившемся в тот период времени обстоятельствах где все осуждалось, отвергалось, переосмысливалось и меняло свои оценки. В современный период социальный нигилизм можно увидеть в таких деяниях людей в обществе как недовольство проводящими реформами, недовольство новыми условиями жизни, несогласие людей с реформами с политическими решениями проводимыми и принимаемыми государством в лице его представителей.

Впервые нигилистические идеи в отношении права выдвинули конфуцианцы в Китае, которые, в отличие от античной социально-политической мысли, подчёркивавшей важную роль права и законов (Аристотель, Платон и др.), утверждали, что обществом следует управлять не с помощью законов, а на основе системы традиционных нравственных установлений. В новое время юридико-нигилистическими тенденциями отмечены некоторые теории, обосновывавшие монархо-абсолютистские формы правления, в противовес которым революционное буржуазное просветительство XVIII века выдвинуло требование «заменить правление людей правлением закона» [3, 39].

Правовой нигилизм - продукт социальных отношений, он обусловлен множеством причин и следствий. Одними из причин возникновения правового нигилизма являются выпячивание лидеров, амбиции людей, тщеславие самолюбие индивидов в обществе, групп лиц, которые своими деяниями способствуют порождению такому явлению как неуважение, пренебрежение, некомпетентность а также безграмотность бестолковость и т.д.

Если взять более узкий подход к правовому нигилизму то его можно рассмотреть с таких подходов как состояние чувств, образа деяний, поведений субъектов, то его можно поделить: активное и пассивное, постоянное и меняющееся ситуативное.

Так в общем если рассмотреть, нигилизм то он проявляется в теоретической и практической формах.

Правовой нигилизм отличается в обществе между слоями, между группами людей. Делением его становится такие признаки как возраст, пол, социальное положение, национальное и религиозное происхождение вероисповедание, уровень образованности и т.д.

Основным источником искажения правового сознания можно считать государство. Причина кроется в том, что если в государстве слабо развита система защиты прав и свобод человека и гражданина, люди перестают верить в такое государство, перестают верить в его законы, отсюда и вытекает такое отношение со стороны общества к государству и его законам и к праву в данном государстве в целом. Так, по мнению Н.И. Матузова главным источником правового нигилизма является «кризисное состояние общества. Социальная напряженность, экономические неурядицы, распад некогда единого жизненного пространства, региональный сепаратизм, дезинтеграция, морально-психологическая неустойчивость общества и многое другое не только не способствуют преодолению правового нигилизма, но постоянно воспроизводят и приумножают его» [4].

К формам проявления правового нигилизма относятся такие как:

- нарушение установленных государством правил поведения умышленные, намеренные. Скорее всего это совершение противоправных деяний, содержащихся в уголовно-правовых, административно-правовых и иных источниках.

Криминальный мир, который является очень угрожающим и небезопасным, меркантильным представляет собой соответственно опасный вид нигилизма, который может нанести последствия в виде вреда как физически так и в духовно-моральном виде.

Беззаконность, криминальность это мощный проводник нигилизма, сфера которой постоянно увеличивается, расширяя свои просторы во все стороны. Правонарушители, уголовники не ценят законы, правила государства, обходя и ловко используя пробелы в праве.

Государство утопает все больше в коррупции, которая в свою очередь все реформы проводимые государством сводит на нет, все устоявшиеся в обществе правила моральные,

нравственные сводит также на нет, таким образом, государство свой авторитет теряет перед обществом, а также за пределами государства.

Когда обычные люди в обществе, которые не занимают ни каких должностей, начинают нарушать закон это уже есть проявление правового нигилизма, в то же время если это совершают представители власти, представители законодательной, судебной и исполнительной власти, это является причина порождения нигилизма среди массы людей в самом обществе.

Основанием порождения нигилизма является изъяны как самого в общем механизма государства, так и структурных подразделений механизма государства. Когда в стране главенствует коррупция это приводит к криминализации общества, что дает толчок к тому, чтобы общество принимало попытки защитить права, свободы человека и гражданина на своей территории.

Одним из самых опасных проявлений криминализации общества теоретики как правило называют коррупцию.

В силу того что коррумпированные представители управленческой элиты оказывают непосредственное воздействие на управление государством и экономические процессы, результатом коррупции в высших эшелонах власти становится их перерождение. Наряду с развитием криминализации, коррупция приобретает опасный для всего общества характер. Формирование и становление коррупции среди чиновников и верхушки власти в свою очередь показывает каков уровень правового нигилизма и показывает что криминализация достигает практически всей иерархии власти в государстве. Наиболее опасным становится скрещивание представителей власти, чиновничьих представителей трех ветвей власти и представителей криминального мира. У криминального мира своего рода появляются корни в государственных органах что наиболее опасно в совершенном обществе.

Ш.Л. Монтескье указывал, что самая жестокая тирания - та, которая выступает под сенью законности и справедливости. Р. Иеринг продолжает эту мысль: «Ужасное беззаконие может вершиться под видом права над самим правом» [5]. Немаловажным источником и формой выражения политико-юридического нигилизма являются несоблюдение прав человека, в частности право на жизнь, здоровье, честь, нравственность, жилище, имущество, безопасность. Низкая правовая защищенность личности возбуждает недоверие в право, неверие в то, что государство может установить порядок данной стране между людьми, и обеспечить безопасность и искоренить преступность.

Индивид уже не ценит правила поведения установленные государством, право, так как ему некому доверять и не у кого просить помощи и защиты. В такой ситуации правомерные индивиды общества также будут вынуждены нарушать совершая нигилистические деяния, хотя и таких как неверие и неуважение к праву. Правовой нигилизм, таким образом, это явление не имеющее границ и бороться с данным явлением очень сложно.

Еще одной формой деформации правового сознания является Правовой инфантилизм, который характеризуется тем, что знания, познания, взгляды и установки не в должной мере развиты. Так проведя анализ можно сказать что данный вид деформации правового сознания наиболее присущ обществу в современный период. Поскольку безграмотность населения наблюдается практически везде. Так в теории выделяют два вида пробела: «первичный пробел» когда у субъекта полностью нет понимания что есть право, и он не обладает даже схожей с правовой информацией, исключается полностью такой момент. В данном случае человек даже не обладает возможностью и попытками приобрести данный уровень знаний. И второй «вторичный пробел», для данного вида характерны забывания и воспроизведения в памяти информации. Данный пробел характеризуется забыванием индивидом ранее полученной правовой информации, в то же время присущи такие условия, где личность не получает возможности в припоминании данной информации. Это свидетельствует о том, что не знание закона его забывчивость могут привести к тому что данные предписания будут не исполнены либо исполнены неправильно.

Таким образом можно отметить, что на развитие уровня правового сознания оказывают влияние практически все сферы общественной жизни, в том числе уровень развития экономики, политики с его чиновниками и представителями государства, осуществляющими государственное управление, уровень и достояние наследия как культурного так и иного. Одним из основных элементов правового сознания является именно знание, которое проявляется в двух формах, как знание которое есть на данный момент, субъект его активно использует, оно имеется в правовом сознании и знание пассивное, забытое, но потенциально может быть используемое. Повышение уровня правового сознания является одной из основных условий борьбы с формами проявления нигилизма в обществе.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Блауберг И.В. Краткий словарь по философии. Нигилизм. [Информационный ресурс] // <http://www.razym.ru/kratkiy-slovar-po-filosofii.html>
2. Национальная энциклопедическая служба. Национальная педагогическая энциклопедия. Нигилизм [Информационный ресурс] // <http://didacts.ru/termin/nigilizm.html>
3. Чучелина Н.Н. Правовая культура в сфере избирательного права и избирательного процесса. – М., 2014. – 214 с.
4. Матузов Н.И. Правовой нигилизм и правовой идеализм как две стороны одной медали. Правоведение / <https://mybiblioteka.su/t>
5. Хэлпикс. Понятие, структура и виды правосознания. Монтескье Ш..Л. Иеринг Р. [Информационный ресурс] // <http://helpiks.org/>

ӘОЖ 539.42:620

САЛУ ЕСЕБІНІҢ ШЕШІМІН ТАБУ МӘСЕЛЕСІ ТУРАЛЫ

Қазтай М., студент

Ғылыми жетекші: Кожашева Г.О., п.ғ.к., доцент

І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ.

E-mail: kozhasheva_gulnar@mail.ru

Мақалада салу есебінің шешімін табу мәселесі қарастырылады. Жазықтықтағы геометриялық салу есебін шешу әдістемесі айқындалады және оны шешу әдістері көрсетіледі.

Тірек сөздер: салу есебі, постулаттар, негізгі салулар, шешу әдістері.

В статье рассматривается проблема нахождения решения задачи на построение. Приводится методика решения геометрической задачи на построение и методы их решения.

Ключевые слова: задача на построение, постулаты, основные построения, методы решения.

The article deals with the problem of finding a solution to the construction problem. The method of solving the geometric problem of construction and methods of their solution are given.

Keywords: the task of construction, postulates, basic constructions, methods of solution.

Алғашқы салу есептері көне заманда және адамның күнделікті өміріндегі қажеттіктен пайда болды. Көне заманның архитекторлары мен жер өлшеушілеріне мамандығымен байланысты қарапайым салу есептерін шешу қажеттігі туды. Ең алғашқы салу есептері әрине жер бетінде шешілді және олардың мазмұнын түзу сызықтарды жүргізу және қабырғалары 3,4,5 тең «египет үшбұрышын» пайдалану арқылы тік бұрышты салу

сияқты тапсырмалар құрады. Салу есептеріне көне заманның инженерлері құрылыстардың жұмыс жоспарын жасау және құрылыстың әдемі геометриялық қалпы мен сиымдылығын таңдау кезінде жүгінді.

Конструктивтік геометрияның негізгі ұғымы ретінде «геометриялық фигураны салу» деген ұғым алынады. Бұл ұғымды анықтамасыз қабылдайды. Оның нақты мағынасын практикадан түсінуге болады, себебі ол түзуді «жүргізу», «сызу», нүктені «белгілеу» дегенмен бірдей. Конструктивтік геометрияның постулаттары мектеп геометрия курсына тұжырымдалмайды, бірақ олар кез келген геометриялық есепті шешу үрдісінде қолданылады.

Кез келген салу есебінде берілген мәліметтер бойынша, шарттарды қанағаттандыратын фигураны салу керек. Бұл жерде салуды орындау үшін қандай сызу инструментін пайдалану керек екені көрсетіледі. Бұл жерде келесі сызу инструменттерінің комбинациясын пайдалануға болады: сызғыш, бұрыш, транспортир, циркуль. Мектеп геометрия курсына тек сызғыш пен циркуль көмегімен шешілетін салу есептері қарастырылғандақтан, келешекте арнайы ескертілмесе, барлық салулар осы инструменттермен орындалады деп ұйғарамыз. Сызғышқа геометриялық салулар инструменті ретінде келесі шарт қойылады: оның масштабтық бөліктері жоқ және оның көмегімен берілген немесе салынған екі нүкте арқылы түзу жүргізуге болады. Басқа ешқандай операция жасалынбайды. Ал циркульдың көмегімен центрі берілген немесе салынған нүктедегі және радиусы берілген немесе салынған кесіндіге тең болатын шеңбер салуға болады. Конструктивтік геометрия үшін құралдардың нақты және математикалық мақсаттарға сәйкес толық сипаттамасы қажет. Мұндай сипатама аксиомалар (сызғыш аксиомасы, циркуль аксиомасы) түрінде беріледі [1, 157].

Кеңістікте әйтеуір бір жазықтық таңдап алып, оны негізгі жазықтық деп атаймыз да, барлық қарастыратын фигуралар осы жазықтықта орналасқан деп ұйғарамыз. Осы жазықтықта **қарапайым салулар (III)** деп аталатын операциялар орындалады.

III 1: Егер A және B нүктелері берілген немесе салынған болса, $[AB)$, $[AB]$, (AB) салу керек.

III 2: Шеңбер салу керек, егер оның центрі және радиусына тең кесінді берілген немесе салынған болса, яғни 0 және $[AB] = r$.

III 3: Салынған екі параллель емес түзулердің қиылысу нүктесін салу керек.

III 4: Салынған екі шеңбердің қиылысу нүктелерін салу керек, егер ондай нүктелер бар болса.

III 5: Салынған түзу мен шеңбердің қиылысу нүктелерін салу керек, егер ондай нүктелер бар болса.

III 6: Берілген немесе салынған фигураға тиісті немесе тиісті емес нүктені салу керек $M \in F$, $N \notin F$.

Енді циркуль мен сызғыштың көмегімен орындалатын салу есебін жалпы түрде тұжырымдауға болады: $F_1, F_2, \dots, F_k$ салынған фигуралардың шектелген жиыны және ізделінді Φ фигураны сипаттайтын қасиет белгілі. 1-6 қарапайым салуларды пайдаланып, ізделінді Φ фигураны қамтитын салынған фигуралар жиынын табу керек.

Бірақ салуға арналған есептердің көпшілігін шешкенде әрбір есепті осындай жәй салуларға бөлу өте жалықтырады және қызықсыз. Сондықтан да ізделінді фигураны салуды қарапайым салулардың өздеріне емес, олардың жиі кездесетін комбинациясына, яғни қандайда бір таныс есептерге келтіреді. Бұл есептерді **негізгі салулар (OP)** деп атайды және мектеп геометрия курсына қарастырылады.

OP 1: Берілген түзуде берілген кесіндіге тең кесіндіні салу.

OP 2: Берілген бұрышқа тең бұрышты салу.

OP 3: Берілген үш қабырғасы бойынша үшбұрышты салу.

OP 4: Берілген екі қабырғасы және арасындағы бұрыш бойынша үшбұрышты салу.

ОП 5: Берілген қабырғасы және іргелес екі бұрышы бойынша үшбұрышты салу.

ОП 6: Берілген жазық емес бұрыштың биссектрисасын салу, немесе берілген бұрышты қақ бөлу.

ОП 7: Берілген кесіндіні қақ бөлу.

ОП 8: Берілген кесіндінің орталық перпендикулярын салу.

ОП 9: Берілген нүкте арқылы өтетін және берілген түзуге перпендикуляр түзуді салу.

ОП 10: Берілген нүкте арқылы өтетін және берілген түзуге параллель түзуді салу.

ОП 11: Берілген гипотенузасы және сүйір бұрышы бойынша тікбұрышты үшбұрышты салу.

ОП 12: Берілген гипотенузасы және катеті бойынша тікбұрышты үшбұрышты салу.

ОП 13: Берілген шеңберге берілген нүкте арқылы өтетін жанаманы салу.

Негізгі салуларды орындау үшін теоремаларға не олардың салдарына сүйенудің қажеті жоқ. Негізгі салулар аксиомалар, постулаттар мен анықтамаларды қолдану арқылы орындалады. Сонымен салу есебін шешімін табу дегеніміз- оны негізгі салулардың шектелген санына келтіру, яғни конструктивті геометрияның аксиомаларына сәйкес ізделінді фигура салынды деп есептеуге болатындай негізгі салулардың тізбегін көрсету қажет. Бұдан былай, егер берілген есеп талданып, көпсетілген қарапайым және негізгі есептерге келтірілген болса, біз есепті шықты деп ұйғарамыз.

Конструктивтік есепті шешу схемасын таңдау таза әдістемелік сұрақ. Салу есебінің шешімі толық деп есептелінеді, егер ол келесі схема бойынша орындалса:

1. Есептің берулердің барлық мүмкіндіктерін ескеретін жағдайлардың шектелген саны анықталса.

2. Әр жағдай үшін есептің шешімі бар ма және нешеу деген сұраққа жауап берілсе.

3. Әр жағдай үшін есептің шешімі бар болса, шешу әдісі көрсетілсе (берілген геометриялық құралдардың көмегімен) немесе шешімі бұл құралдармен табылмайтындығы анықталса.

Бұл схеманы ғылыми мақалаларда және монографияларда қолданады, ал оқу үрдісінде, әсіресе мектепте ол қолайсыз. Сондықтан салу есебін шешу үрдісі көбінесе белгілі схемамен орындалады. Бұл үрдіс төрт сатыдан тұрады:

1. *талдау*; 2. *Салу*; 3. *Дәлелдеу*; 4. *Зерттеу*.

Әр кезеңге жеке тоқталып кетелік.

1. *Талдау*. Бұл салу есебін шешудің даярлық және ең негізгі кезеңі, себебі ол есепті шешімінің кілтін тауып береді. **Талдаудың мақсаты** ізделінді фигураны салуға мүмкіншілік беретін берілген фигуралар мен ізделінді фигураның элементтері арасындағы заңдылықтарды тағайындау. Ол үшін есептің шартына негізделіп «қолдан» берілген және ізделінді фигураларды бейнелейтін сызба салу қажет. Кейде көмекші сызбаны салуды «есепті шығарылған деп ұйғарайық» деген сөздермен үйлестіруге болады. Көмекші сызбада берілген және маңызды ізделінді элементтерді айқындау қажет. Іс жүзінде көмекші сызбаны орындағанда, берілген фигурадан емес, ізделінді фигураның жуықтаған бейнесінен бастап, оған есептің шартындағы тәуелділіктерді біртіндеп тағайындаған ыңғайлы.

2. *Салу*. Бұл жерде ізделінді фигура салыну үшін жеткілікті болатын негізгі салулардың (немесе бұрын шығарылған есептердің) тізбегі тағайындалады.

3. *Дәлелдеу*. Бұл жерде салынған фигураның шынында да есепте қойылған барлық шарттарды қанағаттандыратынын дәлелдейміз.

4. *Зерттеу*. Салу кезінде әйтеуір бір шешімді табумен шектеледі және де барлық салулар орындалады деп ұйғарылады. Ал есептің толық шешімін табу үшін келесі сұрақтарға жауап беру қажет: 1) таңдалған тәсілмен салуды әрқашан орындауға бола ма (яғни берілгендерді әр қалай таңдай бергенде); 2) егер таңдалған тәсілді қолдануға мүмкін болмаса, ізделінді фигура қалай салуға болады; 3) берілгендерді таңдап алуғағы әрбір мүмкін болатын жағдайында есептің қанша әртүрлі шешімі болады? Осы сұрақтарды қарастырудан зерттеудің мазмұны құралады. Бұл сұрақтарға жауап алу үшін зерттеуді салу жолымен жүргізіп, 2 кезеңдегі салуларды тағы бір қарап шығып, оның әрқайсысы үшін осы салу әрқашан орындала ма, жоқ па, одан шығатын нәтиже қандай деген сұрақтарға жауап іздеу керек[1, 157].

Геометриялық салу есептерін шешуде келесі әдістер қолданылады: *нүктелердің геометриялық орны әдісі, түрлендірулер әдісі және алгебралық талдау әдісі*. Нүктелердің геометриялық орны әдісінің мағынасы: салу есебін екі тәуелсіз шарттарды α және β , қанағаттандыратын X нүктені табуға келтіреді. α шартын қанағаттандыратын нүктелер жиыны (НГО) F_1 , ал F_2 - β шартын қанағаттандыратын нүктелер жиыны болсын. Олай болса, ізделінді X нүктесі ретінде $F_1 \cap F_2$ жиынының кез келген нүктесі болады. $F_1 \cap F_2$ фигурасының әр нүктесі есептің шешімін табуға мүмкіндік береді. X нүктесі салынуы үшін F_1 және F_2 фигураларын циркуль және сызғыш көмегімен салуға мүмкін болу керек. Қиылысулар әдісі көбінесе үшбұрыштарды салу үшін қолданылады.

Салу есебін шешуде кейде жазықтықты түрлендірулерің кейбір түрлері қолданылады: параллель көшіру, ұқсастық, симметрия және т.с.с.. Есепті шешуде қолданған түрлендіруге байланысты әртүрлі тәсілдер туралы айтамыз, мысалы, ұқсастық тәсілі, симметрия тәсілі, иверсия тәсілі және т.с.с. Бұл жерде, берілген және ізделінді фигуралармен қатар, сәйкес түрлендіруді қолданған шыққан фигура қарастырылады.

Мысалы, *параллель көшіру* тәсілінің мағынасы мынада: берілген және ізделінді фигуралармен қатар, оларды не олардың бөліктерін белгілі векторға параллель көшіру арқылы алынған көмекші фигуралар қарастырылады. Осының арқасында есептің талдауы жеңілденеді, тіпті кейде есептің шешімі бірден табылады. Параллель көшіру тәсілі көбінесе көпбұрыштарды салуда қолданылады. *Ұқсастық (гомотетия)* тәсілінің идеясы мынада: алдымен есептегі талаптардың біреуінен басқасын қанағаттандыратын және ізделінді фигураға ұқсас фигура салады. Содан кейін ізделінді фигураны, осы салынған фигураға ұқсас және қалдырған талапты қанағаттандыратындай салады. Ұқсастық тәсілін берілген фигуралардың ішінде тек біреуі кесінді, ал қалғаны бұрыштар немесе кесінділердің қатынасы болған жағдайда қолдану ыңғайлы. Көмекші фигураны ізделінді фигураға тек ғана ұқсас емес, онымен ұқсас орласатындай етіп салған қолайлы, сонымен қатар ұқсастық центрін дұрыс таңдау да есептің шешімін табуға оң әсері бар. Салу есебін ұқсастық тәсілмен шешкенде келесі ескертуді пайдаланған жөн: егер екі фигура ұқсас болса, онда ұқсастық коэффициент екі сәйкес кесіндінің қатынасына тең болады [2, 255].

Салу есебін *алгебралық талдау* әдісімен шешудің мағынасы мынау: Есептің берілуіндегі берілген және ізделінді фигуралар кесінді болатындай тұжырымдау керек. Сәйкес теоремаларды пайдаланып, ізделінді кесіндінің ұзындығын берілген кесінделер арқылы өрнектеп, табылған формула бойынша ізделінді кесіндіні саламыз. Бұл айтқанды мысал арқылы түсіндірейік.

Мысал. Ауданы берілген екі тік төртбұрыштың аудандарының қосындысына тең болатын квадрат салу керек.

Талдау. Берілген екі тік төртбұрыштың қабырғалары ретінде ұзындықтары a, b, c, d болатын кесінділер болсын, олай болса олардың аудандары $S_1 = ab$, $S_2 = cd$ болады. Есептің шарты бойынша ізделінді квадраттың ауданы $S = x^2 = ab + cd$ формуласы бойынша табылады. Сонда

$$x = \sqrt{ab + cd} = \sqrt{a \cdot \left(b + \frac{cd}{a}\right)} = \left| y = \frac{cd}{a} \right| = \sqrt{a(b + y)} = |b + y = z| = \sqrt{az}$$

Формуладан ізделінді кесіндіні салу белгілі 3), 1) және 5) салуларына келтірілгені көрініп тұр[3, 55].

Геометриялық салу есептерін шешу әдістерін зерттеу барысында оқушылардың шығармашылық қабілеттерін дамыту, геометрияға қызығушылығын артыру мақсатымен «Жазықтықтағы салу есептерін шешу» атты элективті курс дайындалды. Қабылдау деңгейі жоғары оқушыларға мектеп бағдарламасында кездеспейтін конструктивтік геометрияның есептерін шешу әдістерін меңгертсек, онда білімдерін кеңейту, тереңдету бағытында дұрыс нәтижеге қол жеткізеріміз анық.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Прасолов В.В. Задачи по планиметрии М.: МЦНМО: ОАО Московский учебник, 2006.
2. Дорофеев С.Н. Геометрические преобразования в примерах и задачах М.: Просвещение, 2009.
3. Кожашева Г.О. Конструктивтік геометрия негіздері. Талдықорған, «Жетісу Университеті», 2013.

ӘОЖ 373.545

ХИМИЯ САБАҒЫНДА PISA ТАПСЫРМАЛАРЫ АРҚЫЛЫ ОҚУШЫЛАРДЫҢ ФУНКЦИОНАЛДЫҚ САУАТТЫЛЫҒЫН АРТТЫРУ

Қали Д.Х., химия мамандығының 231ХҚқ топ білімгері
Ғылыми жетекшісі: Сыдыкбаева С.А., х.ғ.к., оқытушы-дәріскер
І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ.

E-mail: Diko_03.93@mail.ru

Білім алушылардың білім сапасын арттырудағы химия пәні бойынша функционалды сауаттылықты арттыру маңыздылығы заман талабы болып есептеледі. Сол себепті, химия пәні бойынша PISA тапсырмаларын тиімді құрастыру, оқушылардың пәнге деген қызығушылығын арттырады және білім сапасын көтеруге бірден бір ықпал етеді. Кез келген Қазақстан республикасының мектебі PISA халықаралық зерттеулеріне түскен кезде алдын ала тапсырмаларды орындап күнделікті практикада қолданып жүрген мектеп оқушылары, тапсырмаларды тез және сапалы орындайтын болады.

Тірек сөздер: PISA халықаралық зерттеу, оқу сауаттылығы, математикалық сауаттылық, контекст, тапсырмалардың бағалау деңгейлері.

Важность повышения функциональной грамотности учащихся в области химии является современным требованием. Поэтому эффективное оформление заданий PISA по химии повышает интерес учащихся к предмету и оказывает непосредственное влияние на повышение качества образования. Когда школы Республики Казахстан войдут в международный исследование по PISA, школьники, выполнившие предварительные задания и использующие их в повседневной практике, смогут выполнять задания быстро и качественно.

Ключевые слова: Международные исследования PISA, научная грамотность, математическая грамотность, ОЭСР, контекст, уровни оценки.

The importance of increasing the functional literacy of students in the field of chemistry is a modern requirement. Therefore, the effective design of PISA tasks in chemistry increases the interest of students in the subject and has a direct impact on improving the quality of education. When any school in the Republic of Kazakhstan enters the international PISA study, students who have completed the preliminary tasks and use them in their daily practice will be able to complete the tasks quickly and efficiently.

Keywords: International PISA studies, scientific literacy, math literacy, areas of innovation, OECD, context, assessment levels.

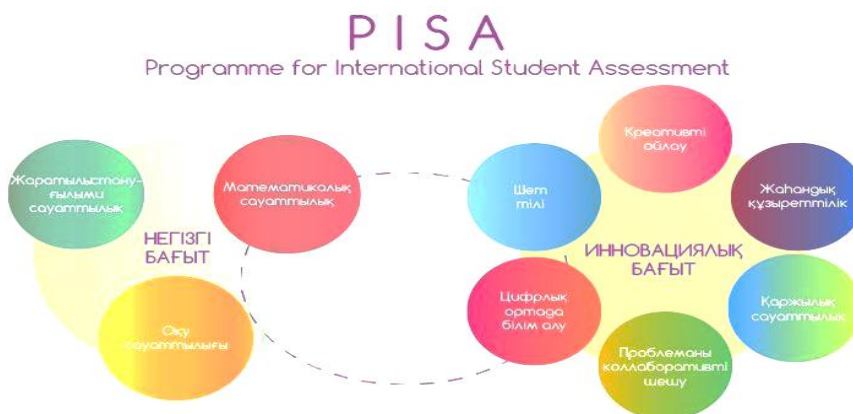
Функционалды сауаттылық тұжырымдамасы туралы не білеміз? Функционалдық сауаттылық - «қолданбалы білім негізінде адамның өмірінің әр түрлі салаларында және өмірде стандартты міндеттерді шешуге қабілеттілігі» екендігін біз жақсы білеміз. Функционалды сауатты адам - бұл әлемге бағдарланған және әлеуметтік құндылықтарға, үміттер мен мүдделерге сәйкес әрекет ететін адам.

Негізгі функционалды сауаттылық түрлеріне тоқталсақ:

- 1) Оқу және жазу сауаттылығы;
- 2) Математикалық сауаттылық;
- 3) Жаратылыстану - ғылыми сауаттылық;
- 4) Компьютерлік сауаттылық;

5) Заң және құқық мәселесіндегі сауаттылық және т.б. Оқушылардың оқу жетістіктерін бағалаудың халықаралық PISA бағдарламалары шеңберіндегі тестілеу барысында функционалды сауаттылық жоғарыда көрсетілген салалар – оқудағы және жазудағы сауаттылық, математикалық сауаттылық, жаратылыстану-ғылыми сауаттылық бойынша бағаланады. Функционалды сауаттылықтың әрбір түріне байланысты белгілі бір өлшемдердің көмегімен мектеп түлегінің өмірге дайындығын, әлеуметтік ортаға бейімделу деңгейін бағалауға болады. Бұл жерде өлшем ретінде құзыреттіліктер алынып отыр.

PISA (*Programme for International Student Assessment*) – оқушылардың білімі мен біліктілігін бағалаудың халықаралық бағдарламасы. Ең алғаш 1997 жылы осы зерттеу бағдарламасы дайындалды. 2000 жылы алғаш рет өткізілді. (1-сурет.)

1 сурет. PISA –нің негізгі және инновациялық бағыттары

Бұл PISA зерттеуі неліктен соншалықты маңызды? Білім беру жүйесінде білімнен құзыреттілікке бет бұрыс жасау қажеттігі туындады. ЭЫДҰ құзыреттілікті өлшеудің құралы ретінде PISA-ны ұсынды. Ал, құзыреттіліктің білімнен ерекшелігі неде? Білім-бұл тек білу және түсіну ғана, ал құзыреттілік дегеніміз- бұл білу, түсіну, қолдану, талдау, жинақтау және бағалау. PISA-да орташа көрсеткішті 5 ұпайға көтере алған елде еңбек өнімділігі 2,5%-ға, жанбасылық ішкі жалпы өнім 1,5%-ға өсетіні дәлелденген. Осыған байланысты функционалды сауаттылықты арттыру мақсатында PISA халықаралық зерттеуін білім саласына кеңінен енгізу басталды.

PISA халықаралық зерттеуінің негізгі мақсаты-мектептің білім беру тиімділігін 15 жастағы оқушылардың математикалық сауаттылығы, оқу сауаттылығы және жаратылыстану-ғылыми сауаттылығы бойынша оқу жетістіктерін бағалау арқылы анықтау, яғни бұл бағдарлама оқушылардың оқу барысында алған білімдері мен дағдыларын өмірлік жағдайларда қолдана білу машықтарын, нақты бір оқу пәндерімен тікелей байланысты емес мәселелерді шеше білу құзыреттіліктерін бағалауға бағытталған. Зерттеу әр бір үш жылда математикалық сауаттылық, жаратылыстану сауаттылығы және оқу сауаттылығы болып шахматты форматта қайталанбай келеді.

Математикалық сауаттылық - бұл адамның математикалық ойлау, математиканы тұжырымдау, қолдану және әртүрлі практикалық жағдайда есептер шығару үшін түсіндіру қабілеті. Математикалық сауаттылықтың негізін қалайтын дағдыларды біртіндеп дамыту үшін төменде берілген кестеге сәйкес оқу процесін ұйымдастыруға болады:

МЕТА - пән	Математикалық сауаттылық
5 сынып • Білу және түсіну деңгейі	Өртүрлі мәнмәтінде математикалық ақпаратты анықтап, шығарады.
6 сынып • Түсіну және қолдану деңгейі	Өртүрлі мәселерді шешу барысында математикалық білімді қолдану
7 сынып • Талдау және жинақтау деңгейі	Жағдаяттарды талдау негізінде математикалық есеп құрастырады
8 сынып Пән мазмұны аясында бағалау деңгейі	Математикалық деректерді жеке мағыналы іс-әрекет аясында түсіндіреді және бағалайды
• 9 сынып Метапән мазмұны бойынша бағалау деңгейі	Мәнмәтіндегі математикалық нәтижелерді, ұлттық немесе жаһандық жағдайларды бағалау және түсіндіру

Жаратылыстану ғылымдары және технологиялар қоғамның зияткерлік және материалдық сферасына ықпал етеді. PISA тесттерінің **«Жаратылыстану сауаттылығы»** бағыты төрт компонентті біріктірді.

Бірінші блок. «Контекст» шынайы өмірлік жағдаяттарда берілетін үш тапсырмалар тобын қарастырады. Бұл «Жеке», «Әлеуметтік» және «Жаһандық» (Денсаулық, Табиғи ресурстар, Қоршаған орта, Қауіп көздері мен тәуекелдік, жаратылыстану және Технология).

Екінші блок. «Құзыреттер» үш дағды тобын бағалайды, «Білу және ғылыми сұрақтар қою» (мәселелерді анықтау, басты сөздерді айқындау және негізгі ерекшеліктерін табу), «Құбылыстарды ғылыми түсіндіру» (білімін қолдану, құбылыстарды негіздеу немесе интерпретациялау, білу) және «Ғылыми дәлелдерді қолдану» (қорытындылау мен салдарына баға бере алу).

Үшінші компонент. «Білім» «Физикалық жүйе» (заттың құрылысы, заттың химиялық өзгеруі, қозғалыс, күш және энергия), «Тірі организмдер жүйесі» (клетка, адам, популяция, экожүйе және биосфера), «Жер және космос» (Жер тарихы, қабықтар) және «Технология» (ғылым мен технологияның байланысы, өнертабыстары).

Төртінші блок. «Қатынастар» білім алушылардың ғылымға және зерттеу мәселелеріне қызығушылық таныту дағдыларының қалыптасу деңгейін анықтайды.

Сонымен, 15 жастағы жасөспірімдердің танымдық дағдыларын, жаратылыстану құбылыстарын түсіну, дәлелдеу және ғылымға негізделген қорытындылар ұсына білу қабілеттерін мазмұндық блоктар мен жаратылыстану бағытындағы құралдар арқылы анықтауға мүмкіндік береді.

Тапсырмалардың танымдық деңгейлері

- «Ең жоғарғы» (5 және 6 деңгей) бағасын ақпаратты сыни тұрғыдан бағалай білуі, мәтінді ұғыну мен интерпретациялау, қорытындыны дәлелдеп,өзінің болжамдарын ұсына алатын,дағдыларын көрсете білетін оқушылар иелене алады.

- 3-4 деңгейге жаңа ақпаратты табу үшін білімі мен шеберліктерін қолдана алатын қабілеттері сәйкес келеді.

- 2 деңгейде қарапайым күнделікті өмірде өз білімі мен дағдысын қолдана білу ептілігі бағаланады. Оқушылардың қарапайым базалық білімін көрсете білуі.

- «Ең төменгі» 1-ші және 1-ден төмен деңгейге сәйкес. Тек қана 1 және 1-ден төмен деңгейдің тапсырмаларын орындай алатын білімалушылар «функционалды сауатсыз» деп есептеледі.

Оқу сауаттылығы – адамның ақпараттың мазмұнын бағалау, түсіну және интерпретациялау қабілеті болып табылады. Оқушының бұл басты төрт оқырмандық құзыреттілігі оның коммуникативтік дағдыларын анықтайды. PISA тесттері оқу сауаттылығын бағалаудың екі негізгі параметрін қарастырады.

Бірінші. Мәтін (көркем әдебиет, ғылыми мәтіндер, кестелер, графиктер, диаграммалар мен ақпараттық материалдар). Олар форматтары бойынша ерекшеленді, мысалы, тұтас, дискретті, аралас және құрама мәтіндер болып бөлінеді. Тұтас мәтінде ақпаратты табу әрекеттері қаріп түрі мен өлшемдері тәрізді ерекшеліктермен оңайлатылған. Дискретті мәтіндер оқу дағдыларының кейбір әрекеттерін талап етеді. Олардың мазмұнында диаграмма, кесте, график және хабарландыру түріндегі материалдарды қамтиды. Аралас – тұтас және дискретті мәтіндердің түрлерін біріктіреді. Журналдар мен веб-беттердегі материалдардың көпшілігі аралас мәтін түрлеріне жатады. Құрама мәтін - әрқайсысы бір-біріне тәуелсіз және бірнеше мәтіннен құрастырылған, негізгі ойы аяқталған мазмұндағы форматта беріледі.

Екінші. Ахуалдар (жеке, қоғамдық, оқу мақсаты және іскерлік). Жеке өмірлік ахуалдарға берілген мәтіндер мазмұны хат, беллетристика, өмірбаян және ақпараттық хаттар түрін құрайды. Электрондық форматтағы мәтіндер хабарлама, күнделікті жаңалық блоктарын қамтиды. Қоғамдық мақсаттар үшін оқу - ресми құжаттар, газет жаңалықтары, Интернеттегі форумдар жатады. Оқу ахуалы мәтіндеріне классикалық мысал ретінде оқулықтар және электронды интерактивтік оқу бағдарламалары кіреді. Іскерлік ахуалдар мәтіні – газеттің немесе Интернеттің сәйкес беттерінен қажетті ақпаратты іздеуі, хабарландыруды, нұсқаулықтарды және т.б. қарауы болып табылады.

Тестілеуге қатысушылар тапсырмаларды орындау барысында мәтіннің негізгі ойын анықтап, оны жалпы мәтін контекстінен бөліп алып, өз көзқарасын дәлелдермен негіздеу қабілеттерін көрсете білуі қажет.

PISA тапсырмаларының ерекшелігі - ол шындыққа жақындатылып құрастырылуы болып табылады. Әрбір жағдаят

- өмірден алынған мысал. Тест тапсырмаларының құрылымы оқушылардың оқу ептіліктері мен оларға сәйкес әрекеттерін анықтауға негізделген.

Химия пәні бойынша құрастырылған тапсырмалар өте тиімді әрі оқу процесінде кеңінен қолданылады.

1-мысал. Кез келген тірі ағза – энергияның бір түрінен энергияның келесі түріне айналатын күрделі жүйе. Ағза энергияны тағамнан алады, оны жасушалар түзу, қозғалу және басқа да әрекеттер жасау үшін жұмсайды.

Тапсырма. 1-кестеде энергия айналымының түрлерінің және олардың оқшаулану орындарының дұрыс сәйкестігін табыңыздар.

Кесте 1

Энергия айналымының түрлері және олардың болу орындары

Өзгеру	Қайда болады
A. Химиялық энергия электрлікке	1. Көздің қарашығына
B. Дыбыс энергиясы электрлікке	2. Бұлшық ет жасушаларына
C. Жарық энергиясы химиялыққа	3. Жарық тарату мүшелеріне (жарық қоңыздар және т.б.)
D. Жарық энергиясы электрлікке	4. Дәм және иіс сезу мүшелеріне
E. Химиялық энергия Механикалыққа	5. Жүйке мүшелері, бас миына
F. Химиялық энергия жарық Энергиясына	6. Хлоропластарына
mmG. Химиялық энергия электрлікке	7. Ішкі құлаққа

2-мысал. Ауаның жоғары температурасының әсеріне байланысты туындайтын аурудың бірі – жылу соққысы. Кей кезде жылу соққысы ойда- жоқта туындағанда, естен айрылуға мәжбүр етеді. Оның белгілері: бас ауруы, ұйқышылдық, бас айналу, естің тұмандануы, құсу.

1- сұрақ. Жылу соққысын болдырмау үшін қандай шараларды қабылдау қажет?

A. Судың қажетінше мөлшерін ішу қажет. Иә/Жоқ.

B. Судың қажетінше мөлшерін ішуді доғару қажет. Иә/Жоқ. C. Күн ашық күндері жабын астында болу қажет. Иә/Жоқ.

D. Киімді өзінен тастамау қажет. Иә/Жоқ.

2- сұрақ. Егер топта кімде-кім жылу соққысына ұшыраса, қандай көмек көрсету қажет?

A. Адамды дереу арада көлеңкеге шығару қажет. Иә/Жоқ.

B. Адамды дереу арада көрпеге орау қажет. Иә/Жоқ. C. Адамға дереу арада су себу қажет. Иә/Жоқ.

D. Салқын жел жасау үшін желпу қажет. Иә/Жоқ.

E. Адамның денесі мен аяқ-қолдарын ысқылау қажет. Иә/Жоқ.

F. Көп су ішкізу керек. Иә/Жоқ.

Осындай мысалдағы тапсырмаларды кеңінен күнделікті оқу процесінде пайдалану оқушылардың қызығушылығын арттырады. Қосымша оқушылар осы тапсырмаларды орындай отырып, функционалды сауаттылық деңгейін көтереді және кез келген зерттеу тапсырмаларына дайын болады. Әрине практика жүзінде оқушыларға тапсырмаларды сабақта оқу мақсатына сәйкес және жас ерекшелігіне сәйкес педагог әзірлеуі керек. Сонда ғана жақсы нәтиже күтуге мүмкіндік туындайды.

Тестілеуге қатысушы өзінің әртүрлі форматта берілген мәтіндермен жұмыс істей алу ептілігін, ақпаратты біріктіру мен ұғына білу дағдысын және сыни ойлау құзыреттерін көрсете білуі қажет. Химия пәні жаратылыстану пәндерінің бағытында негізгі пән қатарына еніп отыр сол себепті құбылыстарға байланысты әр түрлі форматтағы тапсырмалар PISA халықаралық зерттеу сұрақтарының қатарына кіріп отыр. Осыған орай күнделікті сабақта тапсырмаларды деңгейлерге сәйкес қолдану білім сапасын арттыруға және болашақ мамандарды жоғары деңгейде дайындауға мүмкіндік береді.

Келешек ұрпақты заман талабына сәйкес өсіру және білім мен тәрбиенің рөлі өте зор. Функционалды сауатты оқушыны жан жақты, білімді және бәсекеге қабілетті етіп тәрбиелеу мектеп педагогтарының ең маңызды функционалы.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. PISA, TIMSS зерттеулерінің тапсырмалары негізінде оқушылардың ғылыми жаратылыстану сауаттылығын дамыту. Оқу-әдістемелік құрал. – Астана: БІ. Алтынсарин атындағы ҰБА, 2014. – 40 б.

2. Ковалева Г.С., Красновский Э.А., Краснокутская Л.П., Краснянская К.А. Оценка знаний и умений. Международная программа PISA. Педагогическая диагностика. -М.: ЦОКО ИОСО РАО, 2002.

3. PISA зерттеулерінің әдісімен тест тапсырмаларын құрастырудағы ерекшеліктер. [Электрондық ресурс]: http://u-s.kz/blog/pisa_zertteulerini_disimen_test_tapsyrmalaryn_rastyroda_y_erekshelikter/2014-10-30-21

ӘОЖ 54 (075.8)

ОҚЫТУДЫҢ БЕЛСЕНДІ ӘДІСТЕРІН ХИМИЯ САБАҚТАРЫНДА ПАЙДАЛАНУ – ОЛ ОҚУ ҮРДІСІНІҢ ТИІМДІЛІГІН АРТТЫРУДЫҢ БІР ЖОЛЫ

Қуаныш А.Ж. - химия-биология мамандығының білімгері

Ғылыми жетекші: Канаева З.Қ., х.ғ.к., доцент

І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ.

E-mail: i-aiaylym@mail.ru

Білікті мамандар даярлау үшін мектеп табалдырығынан бастап, білімді, белсенді оқушыларды тәрбиелеу қажет. Ол үшін педагог өзінің педагогикалық қызметінде әрбір балаға табысқа жету жағдайын жасап, оның жан-жақты ашылуына көмектесу, ойлауға үйрету және практикалық іс-әрекетке дағдыландыру қажет.

Тірек сөздер: оқыту әдістері, пассивті, интерактивті әдіс, белсенді әдіс.

Для подготовки квалифицированных специалистов необходимо с самого начала обучения в школе воспитывать образованных и активных учащихся. Для этого педагог должен создать условия для успеха каждого ребенка в его педагогической деятельности, помочь ему открыть, научить мыслить и отрабатывать навыки.

Ключевые слова: методы обучения, пассивный, интерактивный метод, активный метод.

To train qualified specialists, it is necessary to educate educated and active students from the very beginning of schooling. To do this, the teacher must create conditions for the success of each child in his pedagogical activity, help him discover, teach him to think and develop skills.

Key words: teaching methods, passive, interactive method, active method.

Президент жолдауында: «Біздің болашаққа барар жолымыз қазақстандықтардың әлеуетін ашатын жаңа мүмкіндіктер жасауға байланысты. XXI ғасырдағы дамыған ел дегеніміз – белсенді, білімді және денсаулығы мықты азаматтар. Барлық дамыған елдердің сапалы бірегей білім беру жүйесі бар. Ұлттық білім берудің барлық буынының сапасын жақсартуда бізді ауқымды жұмыс күтіп тұр. Сондықтан оларға заманауи бағдарламалар мен оқыту әдістемелерін, білікті мамандар ұсыну маңызды. Оларды оқыту нәтижесі оқушылардың сындарлы ойлау, өзіндік ізденіс пен ақпаратты терең талдау машығын игеру болуға тиіс» деп көрсетілген.

Көптеген адамдар «әдістер» және «техника» терминдерін шатастырады, оларды синоним ретінде пайдаланады. Сонымен бірге әдіс мұғалім мен оқушының бірлескен іс-әрекетінің тәсілі болып табылады. Қабылдау – әдістің құрамдас бөлігі ғана, бір реттік әрекет, әдісті жүзеге асырудағы қадам. Педагог өзінің педагогикалық қызметінде әрбір балаға табысқа жету жағдайын жасап, оның жан-жақты ашылуына көмектесуі, ойлауға үйрету, денсаулықты сақтау мәселелерін ұмытпай, практикалық іс-әрекетке дағдыландыру қажет.

Мұның барлығына оқытудың белсенді формалары мен әдістері ықпал ете алады. В.И. Загвязинский әдістерді белсенді деп квалификациялау толығымен заңды емес деп санайды, өйткені әрбір оқыту әдісі білімгерлердің белсенділігін туғызуға шақырылады.

Химия сабақтарында оқытудың белсенді әдістерін қолдану химияны оқыту кезінде туындайтын мәселелерге байланысты өзекті болып отыр:

- химия пәнін оқуға бөлінген уақытты қысқарту;
- Негізгі емес сабақтарда химияны оқуға деген ынтасының төмендеуі.

Оқытудың белсенді әдістері – оқушының іс-әрекеті өнімді, шығармашылық болып табылатын әдістер.

Белсенді оқыту әдістері келесі мақсаттарда қолданылуы керек:

- оқытуда жүйелік-белсенділік тәсілді енгізу,
- оқушылардың танымдық әрекетін белсендіру,
- өз бетінше білім алу қабілетін дамыту,
- топта жұмыс істеу дағдыларын дамыту,
- оқушылардың өзін-өзі бағалауын реттеу,
- коммуникативті дағдыларды қалыптастыру және дамыту.

Бұл жұмыстың мақсаты – нәтижеге бағытталған білім берудің жаңа моделіне көшу кезеңінде мектепте білім беру мазмұны мен оқу-тәрбие процесін ұйымдастырудың ерекшеліктерін талдау.

Мұғалімнің негізгі іс-әрекеті оқушыларды дамыту, тәрбиелеу және тәрбиелеу болып табылады және оқыту әдістері мен тәсілдерінің көмегімен жүзеге асырылады. Әдіс ұғымы гректің *metodos* – зерттеу тәсілі деген сөзінен шыққан.

Оқыту әдісі – сабақтың ең маңызды құрамдас бөлігі, «сабақтың үштік мақсатына жетудің кілті, ...оқу-тәрбие процесінің ең ұтқыр және серпінді құрамдас бөлігі, оның барлық жақтарымен тығыз байланысты» (Ю. А. Конаржевский).

Оқыту әдістері – мұғалімнің жұмысының әдістері, оның көмегімен балалардың білім, білік, дағдыны меңгеруіне, сонымен қатар олардың танымдық қабілеттерін дамытуға қол жеткізіледі.

Әдістер жүйесі – қарапайым жиынтық емес, нақты әдістердің тиімділігіне байланысты құрамдас бөліктер арасында ішкі байланыстар болатын осындай жиынтық. Олар бірігіп дайын білімді меңгеруден бастап, танымдық міндеттерді өз бетінше шешуге дейінгі оқу материалын оқушылардың әртүрлі таным әдістерін басқару жүйесін білдіреді.

Әдістің мәні оқушының танымдық іс-әрекетінің ұйымдасқан тәсілінде, оның әрекетінде, танымдық күштері мен қабілеттерін дамытуда жатыр.

Қазіргі заманғы оқыту әдістері келесі ерекшеліктермен сипатталады (Левина М.М. бойынша):

- әдіс әрекеттің өзі емес, оны жүзеге асыру тәсілі, ол мұғалімнің схемаланған және жобалаған әрекет тәсілі, сондықтан ол міндетті түрде жүзеге асырылады;

- әдіс міндетті түрде сабақтың (сыныптың) мақсатына сәйкес болуы керек. Егер бұл сәйкестік болмаса, онда бұл әдісті қолдану арқылы күтілетін нәтижелерге қол жеткізу мүмкін емес;

- әдіс қате болуы мүмкін емес, тек оның қолданылуы қате болуы мүмкін.

Егер әдіс өзіне жүктелген міндеттерге сәйкес келмесе, ол мақсатқа жету әдісі болып табылмайды;

- әрбір әдістің өзіндік пәндік мазмұны болады. Әдіске енгізілген білім оның тиімділік аймағын құрайды;

- әдіс әрқашан әрекет ететін адамға тиесілі. Объектісіз әрекет те, әрекетсіз әдіс те болмайды.

Әдіс мұғалімге оқу мәселесін шешуге арналған құралдардың барлық жиынтығының қозғалысын анықтайды.

Оқыту әдістерін үш жалпы топқа бөлуге болады:

1. Пассивті әдістер.

2. Интерактивті әдістер.

3. Белсенді әдістер.

1. Пассивті әдіс – бұл оқушылар мен мұғалімнің өзара әрекеттесу формасы, мұнда мұғалім сабақтың басты кейіпкері және басқарушысы болып табылады, ал оқушылар мұғалімнің нұсқауына бағынатын пассивті тыңдаушы ретінде әрекет етеді.

Пассивті сабақта мұғалім мен оқушылар арасындағы қарым-қатынас сауалнамалар, өз бетінше, бақылау жұмыстары, тест тапсырмалары және т.б. арқылы жүзеге асады. Қазіргі педагогикалық технологиялар тұрғысынан және оқушылардың оқу материалын меңгеру тиімділігі тұрғысынан пассивті әдіс болып саналады. ең тиімсіз, бірақ соған қарамастан оның кейбір артықшылықтары бар. Бұл мұғалімнің сабаққа салыстырмалы түрде оңай дайындалуы және сабақтың шектеулі уақытында оқу материалының салыстырмалы түрде үлкен көлемін ұсыну мүмкіндігі. Дәріс – пассивті оқыту әдісінің ең кең тараған түрі. Сабақтың бұл түрі үлкендер оқитын, пәнді тереңдетіп оқу мақсаты айқын, толық қалыптасқан адамдар оқитын ЖОО университеттерде кеңінен таралған.

2. Интерактивті әдіс. Интерактивті («Inter» — өзара, «act» — әрекет ету) — өзара әрекеттесу, сөйлесу режимінде болу, біреумен диалог жасау. Басқаша айтқанда, белсенді әдістерден айырмашылығы, интерактивті әдістер студенттердің тек мұғаліммен ғана емес, сонымен қатар бір-бірімен кеңірек әрекеттесуіне және оқу процесінде оқушы белсенділігінің басым болуына бағытталған.

3. Белсенді әдіс – бұл сабақ барысында мұғалім мен студенттер бір-бірімен әрекеттесетін және мұндағы оқушылар енжар тыңдаушылар емес, сабақтың белсенді

қатысушылары болып табылатын оқушылар мен мұғалімнің өзара әрекеттестігінің түрі. Пассивті сабақта мұғалім сабақтың негізгі кейіпкері және басқарушысы болса, мұнда мұғалім мен оқушылар тең дәрежеде болады. Егер пассивті әдіс өзара әрекеттесудің авторитарлық стилін болжаса, белсенді оқыту әдістері демократиялық стильді ұсынады. Белсенді және интерактивті әдістердің көпшілігі теңдік белгісін қояды, дегенмен, жалпылыққа қарамастан, олардың айырмашылықтары бар. Интерактивті әдістерді белсенді әдістердің ең заманауи түрі ретінде қарастыруға болады.

Оқытудың белсенді әдістері – бұл оқытылатын оқушының әрекеті өнімді, шығармашылық, ізденімпаздық сипатта болатын оқыту әдістері. Белсенді оқыту әдістеріне дидактикалық ойындар, жағдайды талдау, есептерді шешу, алгоритм бойынша оқыту, миға шабуыл, ұғымдармен контекстен тыс операциялар және т.б. жатады.

«Белсенді оқыту әдістері» немесе «оқытудың белсенді әдістері» (БОӘ немесе ОБӘ) термині әдебиетте XX ғасырдың 60-жылдарының басында пайда болды. Ю.Н. Емельянов оны әлеуметтік-психологиялық білім беру жүйесінде қолданылатын және бірқатар әлеуметтік-психологиялық әсерлер мен құбылыстарды (топтық әсер, қатысу әсері және басқа да бірқатар) қолдануға негізделген әдістердің ерекше тобын сипаттау үшін пайдаланады.

Сонымен бірге белсенді әдіс-тәсілдер емес, жаттығулар белсенді болады. Ол репродуктивті сипатқа ие болуды тоқтатады және студенттердің өз тәжірибесі мен құзыреттілігін дамыту және түрлендіру бойынша ерікті, іштей анықталған әрекетке айналады.

Оқытудың белсенді әдістерін қолданғанда оқушының рөлі өзгереді – тіл алғыш «есте сақтау құрылғысынан» ол оқу процесінің белсенді қатысушысына айналады. Бұл жаңа рөл және оның өзіне тән сипаттамалары іс жүзінде заманауи табысты тұлғаның барлық қажетті дағдылары мен қасиеттері бар белсенді тұлғаны қалыптастыруға мүмкіндік береді.

Белсенді оқыту – бұл педагогикалық (дидактикалық) сияқты, ұйымдастырушылық - басқарушылық құралдарды кең, жақсырақ кешенді пайдалану арқылы оқушылардың оқу-танымдық іс-әрекетін толық белсендіруге бағытталған білім беру мен тәрбиелеу процесін ұйымдастыру және жүргізу. Оқытуды белсендіру оқытудың формалары мен әдістерін жетілдіру арқылы да, жалпы оқу процесін ұйымдастыру мен басқаруды жетілдіру арқылы да жүруі мүмкін.

Оқытудың белсенді әдістерінің классификациясы.

Белсенді оқыту әдістері екі үлкен топқа бөлінеді: **топтық және жеке.**

Белсенді топтық әдістерді шартты түрде үш негізгі блокқа біріктіруге болады (Ю.Н. Емельянов):

- *пікірталас әдістері* (топтық талқылау, тәжірибедегі оқиғаларды талдау, моральдық таңдау жағдайларын талдау және т.б.);
- *ойын әдістері: дидактикалық және шығармашылық ойындар*, оның ішінде іскерлік (басқару) ойындар, рөлдік ойындар (мінез-құлықты оқыту, ойын психотерапиясы, психодрамалық түзету); қарсы әрекет (коммуникативтік мінез-құлықты түсінудің транзакциялық әдісі);
- *сенситивті тренинг* (тұлға аралық сезімталдық пен өзін психофизикалық бірлік ретінде қабылдауды үйрету).

Әрбір оқыту әдісінде әдісті тәжірибеде барынша тиімді жүзеге асыруға көмектесетін өзіндік әдістемелер жиынтығы бар.

Қорытынды

ОАӘ-нің аталған түрлерінің әрқайсысы белгілі бір ерекшеліктерімен ерекшеленеді, өзінің мақсаты мен ұтымды көлеміне ие.

Қазіргі жағдайда ОАӘ көптеген түрлері ақпараттық-коммуникациялық технологиялар негізінде сәтті қолданылуда. Ең үлкен нәтиже мұғалімнің алдына қойған міндеттеріне сәйкес оқытудың әртүрлі әдістерін таңдауға жүйелі көзқараспен қол жеткізіледі. Оқыту сабағының тиімділігі көбінесе оқыту әдістері мен құралдарының қойылған мақсаттар мен міндеттерге сәйкестік деңгейімен анықталады.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Педагогическое творчество в школе./под ред. В.Ф. Кривошеева. — М. 2012
2. Гин А. Приемы педагогической техники. — «Вита-Пресс». М. — 2011
3. Мұғалімге арналған нұсқаулық. «Тиімді оқыту мен оқу» Қазақстан Республикасы педагог қызметкерлерінің біліктілігін арттыру бағдарламасы - Педагогикалық шеберлік орталығы, 2016
4. <https://infourok.ru/>

ӘОЖ 378.147

ҒЫЛЫМИ-ТЕХНИКАЛЫҚ ТЕРМИН АУДАРМАСЫНЫҢ НЕГІЗГІ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Құттықбай С., студент

Ғылыми жетекші: п.ғ.к., қауымдастырылған профессор С.М. Машанова
I. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ.

E-mail: k_saken_m@mail.ru

Бұл мақалада ғылыми-техникалық саладағы мәтіндерді аудару барысында түрлі трансформацияларды қолдана отырып мысалдарға талдау жасалды. Техникалық мәтіндердегі терминдердің ағылшын тілінен қазақ тіліне аудару кезінде кездесетін мазмұндық құрылымдардың ерекшеліктерін айқынданды.

Тірек сөздер: ғылыми-техникалық термин, аударма, трансформация, транслитерация, модуляция, лингвистика.

В данной статье анализируются примеры использования различных трансформаций при переводе текстов в области науки и техники. Выявлены особенности структур содержания, возникающие при переводе терминов технических текстов с английского языка на казахский язык.

Ключевые слова: научно-технический термин, перевод, трансформация, транслитерация, модуляция, языкознание.

This article analyzes the examples using various transformations in the translation of texts in the field of science and technology. The peculiarities of the content structures encountered in the translation of terms from technical texts from English to Kazakh were identified.

Key words: scientific and technical term, translation, transformation, transliteration, modulation, linguistics.

Әлем экономикасы үнемі даму үстінде, сол себепті, елімізде сан түрлі кәсіпорындар ашылып жатыр. Ғылымға күнделікті жаңалықтар енгізілуде, отандастарымыз да сыртқы экономиканы дамытуға үлкен үлес қосып жатыр. Ал сыртқы экономика алға басуы үшін, ғалымдармен бірге аудармашылардың да еңбегі қажет. Ғылыми-техникалық бағыттың даму қарқыны жылдам болғандықтан, бүгінгі таңда аударма саласында ғылыми-техникалық мәтіндерді аудару маңызды рөл атқарады. Бірақ екіншіше орай, ғылыми-техникалық бағыттағы мәтіндерді аудару тәсілдері толығымен зерттелмеген.

Қазіргі таңда, технологияның дамыған шағында, тәуелсіз мемлекетіміздің экономикасының дамуына көп үлес қосып отырған ғылыми-техника саласы. Осы саланың тілдік ерекшеліктерін терең де жан-жақты зерттеу, сонымен қатар, осы салаға қатысты арнайы ақпараттарды түсіну, ғылыми-техника саласының дамып жетілуіне тікелей әсер етеді. Болашақта елімізде техникалық саланың тек теориялық білімі бар ғана емес, осы

салада тәжірибесі мол маман иелері қажет. Сондықтанда, еліміздің мемлекеттік тілі ретінде қазақ тілін зерттеу, және аудару барысында аудармалық шеберлікке, білімге ие болу және оқып-үйренгенді өмірде қолдана білу өте маңызды.

Ғылыми мәтіннің қатал қолдау заңдылығы бар. Мұнда белгілі бір синтаксистік, морфологиялық құрылымдар, бірыңғай орамдағы сөздер, бірыңғай стиль қалыптасқан. Артық сөз болмайды. Әр сөз ғылыми-техникалық шығарманы сипаттауға, талдауға, түсіндіруге бағытталады. Ғылыми мәтін танымдық ақпаратты жеткізуге арналған. Мұндағы сөйлемдер құрылымы күрделі және олар сөзжасам үлгісіне құрылады. Әр сөздің деректі ақпараттық мағынасы бар [1,320].

Ғылыми-техникалық ақпарат үш ағымға бөлінеді:

1) Патенттік әдебиет – ақпарат алмасудың негізгі түрі, қалай болғанда да ол ғылым мен техника саласындағы жаңа дүниенің бәрі патент сипатында және оның туындылық түрінде ресми құжатталынып тіркелінеді.

2) Ғылыми-техникалық ақпарат алмасу үшін арнайы тағайындалған мерзімдік кезең, мәселен, салалық бюллетендер, мазмұнды рефераттар, түйіндеме және атауы, салалық ғылыми-техникалық журналдар, арнайы сипаттағы пікірталастық өзекті мәселе көтерген және есептік мақалалар, тақырып атаулары тізімделген библиографиялық көрсеткіштер, өнертапқыштық және өндіріс өнімдерінің заттары, сондай-ақ аталған сала бойынша мазмұндағы түйіндеме мен тақырыптық шолу.

3) Әртүрлі мерзімдік және мерзімдік емес басылымдар және басқа да ғылыми-техникалық алмасу үшін арнайы бекітілмеген, алайда осы мақсатта пайдалана беруге болатын ақпарат көздері: мысалы арнайы кітаптар мен журналдар, жарнамалық материалдар, нұсқаулар және сол тектес арнайы ақпараттық көздер [2].

Техникалық аударма сапалы болуы үшін біріншіден, екі тілді еркін меңгерген, іс-қағаздарын екі тілде де сауатты жазатын, техникалық білімі бар аудармашылар керек. Өйткені, екі тілдің қыр-сырын мүлтіксіз меңгермеген, техникалық білімі жоқ адам көпке түсінікті аударма жасай алмайды. Қазіргі аудармашылар, негізінен, журналистер, тарихшылар, орта мектептерде қазақ тілі мен әдебиетінен сабақ беретін мұғалімдер аудармамен көп айналысады. Алайда олардың техникалық мәтіндерді аударуға қалам тартуы қиын. Өйткені олардың техникалық білімі жоқ болғандықтан кейбір терминдерді сөзбе-сөз аударып сөйлемнің мағынасын бұзып жатады. Мұндайда бізге терминологиялық сөздіктер көмекке келеді.

Ғылыми-техникалық мәтіндерді аударуда мына критерийлер бірдей негізге алынуы тиіс.

1. Лингвистикалық (балама аударма тіл заңдылықтарына сай болады);
2. Қолданбалы-практикалық (түсініктілік, уәжділік, айырымдық мәнінің жеткіліктігі, ықшамдық-икемділігі ескеріледі).

Аударма барысында аудармалық трансформация түпнұсқа мәтін бірліктері мен сөздік сәйкестілік арасындағы талдау жасау құралы ретіндегі статикалық жоспарда емес, аударма тәсілі ретіндегі динамикалық жоспарда, аудармашы аудару барысында әр түрлі түпнұсқаларды сөздік сәйкестілік жоқ болғанда немесе контекст шарттары бойынша тура келмегенде қолданады.

Комиссаров В.Н. бойынша жалпы трансформациялар 3 топқа бөлінеді [3,77]:

- 1) лексикалық (lexical);
- 2) грамматикалық (grammatical);
- 3) лексико-грамматикалық (lexica-grammatical).

Аударма барысында әр түрлі түпнұсқа мәтін және аударылған мәтін көмегімен қолданылатын басты лексикалық трансформацияларға мынадай аудармалық тәсілдер жатады:

- 1) Транскриптеу (translation transcription);
- 2) Транслитерациялау (transliteration);
- 3) Нақтылау (specification);
- 4) Жалпылау (generalization);

5) Модуляция (modulation).

Кең таралған грамматикалық трансформацияларға мына тәсілдер жатады:

- 1) сөзбе-сөз аудару (word-for-word translation);
- 2) сөйлемдерді бөлу (portioning of sentences);
- 3) сөйлемдерді біріктіру (integration of sentences);
- 4) грамматикалық ауыстыру (grammatical substitution), (сөз құрылымы, сөз таптары,

сөйлем мүшесі).

Лексико-грамматикалық трансформацияларға мынадай тәсілдер жатады:

- 1) антонимдік аударма (antonymous translation);
- 2) экспликация (суреттік аударма);
- 3) компенсация (compensation).

Бұған қоса аударманың басты принциптерінің стратегиясын толықтыратын түпнұсқа аударманың формальды ұқсастықтарын бұзатын, бірақ баламаны ең жоғарғы деңгейіне жетуді қамтамасыз ететін техникалық тәсілдер бар. Жалпы және кең таралған мұндай тәсілдер қатарына мыналар жатады:

- 1) Лексикалық бірліктердің орнын ауыстыру (Transposition);
- 2) Қосу (Addition);
- 3) Алып тастау (Omission).

Аудармашы ағылшынша мәтіннің адекватты аудармасын алу үшін ағылшынша сөйлем құрылымының грамматикалық мағынасын есепке алуы тиіс. Ағылшын тілі грамматикасының формасы мәтіннің мағынасының бұрмалануына әкеліп соғады. Аударма тәжірибесінде бір уақытта грамматика ерекшеліктері мен лексика мағыналарын есепке алып отыру керек.

Барлық уақытта ағылшын тіліндегі сөйлемдер аударманың сөзбе-сөз тәсілімен берілмейді. Мәтінді ағылшын тілінен аудару барысында көбінесе сөйлем құрылымын өзгертуге (сөз тәртібін, екі жай сөйлемді біріктіру немесе күрделі сөйлемнен жай сөйлем жасау) тура келеді. Мұндай өзгертулердің себебі қазақ тіліндегі ұқсас грамматикалық құрылымның жоқтығы, сонымен қатар қазақ және ағылшын тілдеріндегі сөз тіркестердің грамматикалық және мағыналық құрылымдарының стилистикалық ерекшеліктерінің ұқсас болмауы. Мұндай жағдайда, аударма барысында мынадай грамматикалық трансформацияларды қолданамыз.

Сөзбе-сөз аударма (нөлдік трансформация) word-for-word transformation – түпнұсқа мәтін синтаксистік құрылымның аударма трансформациясы аударма мәтіні ұқсас синтаксистік құрылымына аудару тәсілі [3,248].

Жалпы техникалық мәтіндерді зерттей келе, сөйлемді ағылшын тілінен қазақ тіліне сөзбе-сөз аудару тәсілі аз қолданылатынына көз жеткіздік. Өйткені екі тілдің стилистикалық құрылымы екі түрлі, қазақ тіліне аударғанда, сөйлем әрқашан соңынан басына аударылады немесе сөйлемдегі сөз реті өзгеріп отырады.

Мысал 1:

Burning or combustion is a process of uniting a fuel or combustible with the oxygen in the air.

Жағу немесе жандыру дегеніміз жанармай не жанатын заттың, ауаның құрамындағы оттегімен біріктіру процессі.

Сөйлемдердің бөлінуі (reshuffle of sentence) – ішкі және сыртқы бөліну деп екіге бөлінеді. Ішкі бөліну – ағылшын тіліндегі жай сөйлемнің қазақ тіліне аудару барысында сабақтас құрмалас сөйлемге айналуы. Сыртқы бөліну – бір сөйлемнің аудармада екі сөйлемге айналуы болып табылады.

Мысал 2:

In addition considerable amounts of secondary zinc are recycled directly into products such as zinc dust and zinc oxide and accordingly do not pass through the refined stage.

Аудармашы ағылшынша мәтіннің адекватты аудармасын алу үшін ағылшынша сөйлем құрылымының грамматикалық мағынасын есепке алуы тиіс. Ағылшын тілі грамматикасының формасы мен құрылымының мағынасы дұрыс аударылмаса, түпнұсқа

мәтіннің мағынасының бұрмалануына әкеліп соғады. Аударма тәжірибесінде бір уақытта грамматика ерекшеліктері мен лексика мағыналарын есепке алып отыру керек [4,124].

Барлық уақытта ағылшын тіліндегі сөйлемдер аударманың сөзбе-сөз тәсілімен берілмейді. Мәтінді ағылшын тілінен аудару барысында көбінесе сөйлем құрылымын өзгертуге (сөз тәртібін, екі жай сөйлемді біріктіру немесе күрделі сөйлемнен жай сөйлем жасау) тура келді.

Сонымен қатар техникалық мәтіндерді ағылшын тілінен қазақ тіліне аудару барысында лексикалық және грамматикалық трансформациялардың жиі қолданылатынына көз жеткіздік. Соның ішінде транскриптеу, транслитерациялау, нақтылау, жалпылау, модуляция, сөзбе-сөз аудару, сөйлемдерді бөлу, сөйлемдерді біріктіру, грамматикалық ауыстыру (сөз құрылымы, сөз таптары, сөйлем мүшесі).

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Ә.С.Тарақов «Аударма әлемі», Алматы, «Қазақ университеті», 2011
2. Ш.Құрманбайұлы «Терминтану», Алматы, 2008
3. Комиссаров В.Н. «Теория перевода», Москва, 1999
4. Ә.С.Тарақов, «Ғылыми-көпшілік және ғылыми техникалық аударма», Алматы: «Тіл» оқу-әдістемелік орталығы, 2008

УДК 81'271.1

ПОНЯТИЕ ИНТЕРФЕРЕНЦИИ И ПРИЧИНЫ ЕЕ ВОЗНИКНОВЕНИЯ

Малдыбаева Б. Ж., студентка РЯЛд-231
Жетысуский университет им. И. Жансугурова

E-mail: b.maldybaeva77@mail.ru

Мақалада тілаларлық интерференцияның пайда болу мәселелері қарастырылады. Зерттеу пәні орыс тілін оқыту процесінде туындайтын тілаларлық интерференция болып табылады. Грамматикалық кедергі ерекше қызығушылық тудырады.

Тірек сөздер: қостілділік, тілаларлық интерференция, аударма, тілдік байланыстар, тілдік интерференцияның алғышарттары, интерференцияның психологиялық алғышарттары.

В статье рассматриваются проблемы возникновения межъязыковой интерференции. Предметом исследования является межъязыковая интерференция, возникающая в процессе обучения русскому языку. Особый интерес вызывает грамматическая интерференция.

Ключевые слова: билингвизм, межъязыковая интерференция, трансференция, языковые контакты, лингвистические предпосылки интерференции, психологические предпосылки интерференции.

The article deals with the problems of the emergence of interlanguage interference. The subject of the study is the interlanguage interference that occurs in the process of teaching the Russian language. Grammatical interference is of particular interest.

Key words: bilingualism, interlanguage interference, transference, language contacts, linguistic prerequisites of interference, psychological prerequisites of interference.

Негативные последствия межъязыковой интерференции становятся предметом исследования лингвистов уже не одно десятилетие. Разрабатываются различные методики и упражнения, призванные помочь преодолеть отрицательное воздействие родной языковой системы. Данное явление влияет на успех в изучении иностранного языка, овладение его фонетикой, лексикой, грамматикой, а также на использование в коммуникативных целях. Однако данный процесс не имеет ограничений во времени.

Объект исследования составляет процесс обучения русскому языку.

Предметом исследования является межъязыковая интерференция, возникающая в ходе обучения русскому языку в средней общеобразовательной школе.

Любой язык представляет собой особое средство формирования мысли и транслирования ее другим людям. Для выражения мысли каждый язык использует набор звуков, которые произносит говорящий. В случае использования человеком в своей речи двух языков и более, невозможно избежать их взаимовлияния друг на друга. Лица, которые прибегают к использованию в своей речевой деятельности двух языков, рассматриваются в качестве двуязычных индивидов или билингвов.

Некоторые случаи билингвизма характеризуются недостаточно высоким уровнем владения одним из языков, и, как следствие, ориентацией на родной язык в процессе общения. Данное явление провоцирует нарушения системы и норм другого языка, что приводит к появлению так называемой межъязыковой интерференции (лат. *inter* – «между» и *ferens* (*ferentis*) – «несущий») [1, с. 131].

В лингвистике отсутствует единое мнение о сущности явления интерференции. Непосредственно сам термин «интерференция» был заимствован из других научных областей, таких как психология, биология и физика. В качестве термина в языкознании интерференция была впервые упомянута членами Пражского лингвистического кружка. Мысль о взаимовлиянии языков друг на друга впервые была сформирована русско-польским языковедом И.А. Бодуэном де Куртене. По мнению ученого, интерференция представляет собой «конвергентную перестройку языков в ходе контактов». Кроме того, И.А. Бодуэн де Куртене предположил, что в процессе влияния языков друг на друга наблюдается «не только заимствование отдельных языковых единиц, но также и сближение языков в целом» [2, с. 104].

Идея об отрицательном воздействии одного языка на другой при билингвизме также была высказана Л.В. Щербой. Лингвист не прибегал к использованию термина «интерференция» в своей работе «О понятии смешения языков». Однако Л.В. Щерба предложил заменить термин «смешение языков» термином «взаимное влияние языков». По мнению лингвиста, «смешение» предполагает «участие в образовании нового языка», а термин «взаимное влияние языков» лишен подобной трактовки [3, с. 254].

В 1953 году американский языковед У. Вайнрайх употребил в своей работе «Языковые контакты» понятие «лингвистическая интерференция», которое впоследствии стало широко использоваться в языкознании. Отправной точкой механизма возникновения интерференции, согласно У. Вайнрайху, является языковой контакт, означающий «речевое общение между двумя языковыми коллективами». Контакт языков имеет место в случае попеременного использования одним индивидом двух или нескольких языков. Часто следствием такого контакта и выступает интерференция, обозначающая «случаи отклонения от норм каждого языка, происходящие в речи билингвов в результате их знакомства с более чем одним языком» [4, с. 31].

Стоит отметить, что представители Пражского лингвистического кружка и У. Вайнрайх акцентировали внимание на отрицательном результате языкового взаимодействия, то есть на отклонениях в системе и норме контактирующих языков [4, с. 33]. Данный взгляд на понятие интерференции получил широкое распространение в научной среде.

При взаимодействии двух языковых систем одна выступает в качестве первичной по отношению к другой, которой индивид овладел в меньшей степени. Первичная система является источником интерференции, а вторичная рассматривается как объект интерференции. Первичная языковая система может быть представлена как родным языком говорящего, так и ранее изученным неродным языком.

Российский лингвист В.Ю. Розенцвейг трактовал понятие интерференции как «нарушение билингвом правил соотнесения контактирующих языков, которое проявляется в его речи в отклонении от нормы» [5, с. 24].

Отечественный лингвист В.А. Виноградов определил интерференцию как «взаимодействие языковых систем в условиях двуязычия, складывающегося либо при языковом контакте, либо при индивидуальном усвоении неродного языка». Процесс интерференции, по мнению ученого, выражается в отклонении от нормы второго языка при влиянии родного [6, с. 267]. Данное определение содержится в «Лингвистическом энциклопедическом словаре».

Как отмечалось ранее, в лингвистике понятие «интерференция» (или «отрицательный перенос») рассматривается как негативное явление, последствием которого являются ошибки во вторичной языковой системе. Некоторые исследователи противопоставляют понятию интерференции транспозицию (положительный перенос). Данное явление представляет собой процесс переноса ранее усвоенных языковых норм и явлений в иноязычную речь, за которым не следует появление искажений. Транспозиция, напротив, способствует более легкому усвоению норм второго языка. Такое влияние первого языка на второй пока не рассматривалось языковедами как объект экспериментального исследования. Сравнение интерференции и транспозиции выглядит несколько необоснованным, так как данные явления представляют собой разные проявления механизма взаимодействия нескольких языков.

Однако трактовка интерференции в исключительно положительном или негативном ключе не носит исчерпывающий характер. В работах некоторых исследователей прослеживается нейтральный подход к сущности интерференции. Это явление рассматривается как «двусторонний процесс» [7, с. 19] и «отмечается сам факт проникновения одного языка в другой» [8, с. 37].

Отечественный лингвист В.А. Виноградов придерживается точки зрения, согласно которой разделение интерференции на положительную и отрицательную не выглядит обоснованным. Во-первых, положительный перенос обычно остается незамеченным, поскольку не приводит к возникновению искажений и ошибок. Во-вторых, отсутствует практическая значимость транспозиции. Таким образом, «преподавателя волнует и для преподавателя существует лишь негативная интерференция, а это означает, что для него всякая интерференция негативна... В случае отсутствия конфликта с изучаемым языком произношение студента должно признаваться свободным от интерференции» [9, с. 44].

Исследуя сущность понятия межъязыковой интерференции, стоит отметить следующее. Явление интерференции представляет собой многоаспектную проблему, которую необходимо рассматривать комплексно. В лингвистике объектом исследования становятся нарушения и искажения в речи билингов, а также установление факторов, приведших к ошибкам в их речи на втором языке. Однако для полноценного изучения явления межъязыковой интерференции необходимо применение данных смежных наук и методик, таких как: психология, психолингвистика, физиология, акустика речи.

В зарубежной лингвистике понятию «интерференция» соответствует термин «(language) transfer». Редко можно встретить и другие эквиваленты: «linguistic interference», «interference», «transference» [10, с. 57].

Явление интерференции представляет особый интерес для зарубежных лингвистов, изучающих вопросы усвоения иностранного языка. Данная область исследования является самостоятельной дисциплиной в рамках прикладной лингвистики. Согласно интерпретации Р. Эллиса, интерференция подразумевает «включение особенностей родного языка в систему знаний иностранного языка, которую обучающийся пытается сформировать» [11, с. 22].

На протяжении второй половины XX века зарубежные лингвисты рассматривали понятие интерференции с разных сторон. В 50-60-х гг. явление «language transfer» воспринималось в качестве негативного понятия, провоцирующего возникновение трудностей при усвоении иностранного языка. Однако позднее позиция языковедов трансформировалась вследствие признания учеными интерференции в качестве одного из факторов, «определяющих межъязыковую компетенцию и эффективность обучающегося» [12, с. 21].

Позднее интерпретация понятия «интерференция» претерпела еще большие изменения. Раньше вопрос о ее сущности рассматривался в рамках двух языков, один из которых выступал в качестве родного и доминантного. Спустя время было выдвинуто предположение о существовании интерференции в рамках взаимодействия большего количества языков [13, с. 113].

В настоящее время позиции зарубежных и отечественных лингвистов во многом схожи между собой, что дает возможность рассматривать интерференцию как явление обоюдного взаимодействия, сочетающего в себе как отрицательное, так и положительное воздействие в обстоятельствах искусственного билингвизма.

Однако в лингвистике единое мнение относительно толкования понятия «интерференция» до настоящего момента так и не сформировалось. Это связано с многообразием проявления ситуаций языковых контактов, а также с проблемами выявления психологического и лингвистического аспектов в речевой деятельности. Комплексный характер проблемы интерференции и недостаточная степень ее исследования не способствуют формированию общепринятого подхода к трактовке понятия «интерференция».

Большинство лингвистов последнего десятилетия в своих исследованиях берут за основу определение У. Вайнрайха, согласно которому интерференция представляет собой «отклонения от языковых 12 норм, которые возникают в речи билингва в результате того, что они владеют иностранными языками» [4, с. 45].

Таким образом, на основе проведенного анализа существующих в лингвистике дефиниций интерференции данное понятие можно охарактеризовать следующим образом. На лексическом и грамматическом уровнях интерференция сначала проявляется в отклонениях от нормы в речи говорящего на двух языках. Такое отклонение может получить дальнейшее развитие и остаться в литературном языке. В этом случае интерференция проникнет в структуру языка в качестве новых грамматических и лексических элементов. Интерференция является многокомплексной проблемой и требует изучения и рассмотрения с разных сторон.

Явление межъязыковой интерференции как одно из основных причин отклонений в речи билингвов возникает из-за наложения иностранного языка на родной язык говорящего при языковом взаимодействии.

К категории лингвистических причин, вызывающих появление интерференции, можно отнести отличительные и схожие черты контактирующих языков. Как отмечал У. Вайнрайх, «интерференция всегда связана с языковой структурой, она представляет собой как бы своеобразный отклик языковой структуры на проникший в нее чужеродный элемент» [4, с. 70]. Однако стоит отметить, что не нужно детерминировать интерференцию только лишь различием или сходством в структурах контактирующих языков. По мнению лингвиста Л.И. Баранниковой, сходство языковых структур не является основной предпосылкой возникновения интерференции, поскольку «с одной стороны, языковая близость облегчает переход с одного языка на другой, развитие двуязычия и, следовательно, появление интерференции... но ее развитие ограничено самой близостью языков. Наличие большого количества сходных звеньев в системах родственных языков ставит определенные границы интерференции, т. к. последняя возникает именно на основе несходства, различия» [14, с. 10]. Следовательно, как схожие черты, так и отличительные элементы контактирующих языковых систем, выступают в качестве лингвистических причин возникновения интерференции.

Уровень владения изучаемым языком также напрямую влияет на возможность возникновения интерференции. Недостаточное знание грамматики или лексики иностранного языка, а также неумение применить уже усвоенные навыки с большей долей вероятности приведут к отрицательному переносу и, наоборот, высокая степень владения языком способствует снижению интерференции.

В общеобразовательных школах ученики при изучении русского языка редко достигают продуктивного двуязычия или билингвизма. Вследствие этого «учащиеся остаются нечувствительными к формам изучаемого языка, к его семантике и не избегают ошибок» [15, с. 148]. Как результат, у учеников пропадает интерес к изучаемому языку и даже при осознании ошибок они не знают, как выразить свою мысль правильно.

В сознании каждого человека формируется определенная система пользования родным языком. Соответственно, к процессу изучения другого языка учащиеся подходят с собственным лингвистическим опытом, который может влиять на обучение иностранному языку как с позитивной, так и с негативной стороны.

Взаимодействие звуковых систем в процессе обучения иностранному языку также имеет свои характерные черты. Обучение казахоговорящих школьников русскому языку часто влечет за собой появление звуковой интерференции, что рассматривается как «плохое» произношение на иностранном языке. Но в данной ситуации отсутствует само взаимодействие языковых систем, поскольку речь обучаемых школьников звучит на территории нашего государства, и вследствие этого исключается сама возможность воздействия такой «учебной речи» на родной язык носителей. Подобная ситуация может возникнуть и в процессе обучения иностранцев русскому языку. Однако проживание в стране изучаемого языка потребует преодоления звуковых и слуховых особенностей, характерных для родного языка, в целях реализации задач коммуникационных задач.

В числе лингвистических предпосылок интерференции присутствует такой многоаспектный критерий, как особенности сферы общения и ее участников. Речевое общение в повседневных бытовых ситуациях не требует от его участников точного произношения и соблюдения грамматических норм. Официальные мероприятия предполагают ясность содержания высказывания и, соответственно, контроль над возможной интерференцией. Важно обращать внимание на факт владения собеседником, к которому обращена речь, иностранным языком. Если адресат речи является билингом, то говорящий будет уверен, что его поймут даже при смешении языковых форм, что повлечет за собой появление интерференции в его речи. В то время как владение собеседником лишь одним языком будет способствовать усиленному контролю над корректным произношением со стороны говорящего, что уменьшит вероятность проявления интерференционных нарушений.

Еще одной причиной интерференции может быть разность в понимании процессов действительности в разных языках. Такую особенность описал Ж. Багана, назвав данную теорию явлением языковой относительности. «Хотя в основе мышления лежат логические и психологические законы, одинаковые у всех людей, каждому языку соответствует своя особая организация опыта. Адекватно и полно отражая одну и ту же объективную действительность, языки весьма различно членят ее, накладывают на общечеловеческие процессы мышления и особенно вербального оформления мыслей свой специфический отпечаток, пользуются не только различными языковыми средствами, но и разными внутренними формами» [16, с. 35].

В вышеописанном явлении фигурирует психологический аспект возникновения интерференции. В процессе изучения иностранного языка происходит неосознанное наложение программы речевого поведения, усвоенного обучающимся на родном языке.

Среди психологических факторов, влияющих на возникновение межъязыковой интерференции, А.А. Леонтьев предлагает выделить языковые способности. Лингвист определил данную категорию как «совокупность психологических и физиологических условий, обеспечивающих усвоение, производство, воспроизводство и адекватное восприятие языковых знаков членами языкового коллектива» [17, с. 118].

Таким образом, низкий уровень развития языковых способностей может повлечь за собой интерференционные ошибки в речи вследствие недостаточно адекватного восприятия и усвоения языковых норм одного языка для их воспроизведения в другом иностранном языке.

Повлиять на развитие интерференции может и эмоциональное состояние говорящего, степень его усталости. Для постоянного контроля со стороны говорящего над правильностью своей речи и корректным произношением без смещения родного и изучаемого языка требуется приложение усилий и высокая степень сконцентрированности.

У лиц, недостаточно знающих конкретный иностранный язык, наблюдается некий психологический барьер при попытке начать общение на изучаемом языке. Вследствие растерянности, неуверенности и торопливости нередко случаи возникновения интерференции. Вступая в процесс коммуникации, говорящий, обладающий недостаточным уровнем знания языка, испытывает сомнения в правильности и точности своей речи и боится совершить ошибки. Такое эмоциональное состояние провоцирует интерференционные нарушения на всех уровнях языка.

Группа социолингвистических предпосылок интерференции включает в себя такой фактор, как социально-исторические условия, при которых происходит контакт языковых систем. Л.И. Баранникова пишет, что «большое значение имеет размер контактирующих групп, уровень развития их языков (наличие старой письменной традиции и т. п.)» [14, с. 12].

К этой же группе причин можно также отнести социальный статус изучаемого языка. Например, изменение статуса языка в обществе напрямую влияет на его «престиж», что впоследствии может привести как к пренебрежению нормами языка, так и к их точному соблюдению. Здесь становится важным такой фактор как общественное отношение. У. Вайнрайх высказал мысль о том, что «интерференция может разрешаться в одном языке и презиаться в другом». Языковед в качестве иллюстрации подобного явления рассматривает положение английского и французского языков в Канаде: «...различия в языковых установках и в степени терпимости к интерференции могут носить характер как личных особенностей, так и социальных явлений, обусловленных тем коллективом, в рамках которого происходит контакт двух языков. В Канаде местный французский акцент в английском языке в социальном отношении менее выгоден для говорящего, нежели в США, где, скажем, гувернантке-француженке может быть даже экономически выгодно культивировать французский акцент как символ своего вполне «авторитетного» происхождения» [18, с. 76].

К методическим предпосылкам интерференции относятся подход и определяемый им метод обучения. Сознательный подход предполагает использование в процессе обучения сознательно-практического и сопоставительного методов [18, с. 108]. Они акцентируют внимание на особенностях родного языка, что позволяет избежать отрицательного переноса при изучении иностранного языка, а также способствует положительному переносу из родного языка. Средства обучения также определяются выбранным методом. Например, учебник, в котором уделено должное внимание родному языку и сопоставляются нормы родного и изучаемого языков, позволит избежать появления интерференционных ошибок.

Важно упомянуть факт влияния этапов изучения иностранного языка на степень интерференции. На начальной стадии обучения вероятность возникновения искажений в речи крайне высока, поскольку в полной мере не усвоены нормы иностранного языка. Напротив, когда говорящий достаточное время практикует язык и изучил грамматические и лексические нормы, то влияние интерференции существенно снижается. Следовательно, степень интерференционного влияния обратно пропорциональна этапу обучения иностранному языку.

Таким образом, существуют несколько групп факторов, провоцирующих явление интерференции. В основе лингвистических причин лежат такие факторы, как различия и сходства между языковыми системами, недостаточно развитые речевые навыки на изучаемом языке, а также условия коммуникативного акта. С точки зрения психологии явление интерференции может быть спровоцировано эмоциональным состоянием обучаемого, определенными языковыми способностями человека, типом двуязычия. Явление интерференции с позиции социально-исторических условий может быть вызвано определенным социальным статусом иностранного языка и общественным отношением к нему.

Проведя анализ общепризнанных причин интерференции, можно сделать вывод о том, что первопричиной проявления такого феномена служат билингвизм и языковой контакт. В качестве места проявления интерференции выступает сам человек, который коммуницирует посредством иностранного языка либо осуществляет перевод с одного языка на другой. При выполнении этих действий происходит замена незнакомых индивиду элементов одной системы на привычные ему элементы. Результатом такой замены становится искажение смысла и акцент.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Леонтьев А. А. Язык, речь, речевая деятельность. М. : Ленанд, 2014.- 211 с.
2. Бодуэн де Куртенэ И. А. Фонология. Избранные труды по общему языкознанию. М. : Изд-во АН СССР, 1963.- 361 с.
3. Щерба Л. В. Языковая система и речевая деятельность. М. : Наука, 1974. - 424 с.
4. Вайнрайх У. Языковые контакты. М. : Изд-во «Вища школа», 1979. - 263 с.
5. Розенцвейг В. Ю. Языковые контакты. М. : Наука, 1972. - 78 с.
6. Виноградов В. А. Лингвистический энциклопедический словарь. М. : Сов. энц., 1990. - 688 с.
7. Кузнецова И. Н. Теория лексической интерференции на материале французского языка): автореф. дисс. ... д-ра филол. наук : 10.02.19. – Москва, 1998. – 129 с.
8. Вишневская Г. М. Интерференция и акцент (на материале интонационных ошибок при изучении неродного языка): автореф. дис. ... д-ра филол. наук : 10.02.19. – Санкт-Петербург, 1993. – 105 с.
9. Виноградов В. А. Лингвистические аспекты обучения языку. М. : МГУ, 1972.- 58 с.
10. Попова М. В. Подходы к интерпретации понятия «интерференция» в отечественной и зарубежной науке // Вестник МГЛУ. Гуманитарные науки. 2018. -№6. - С. 53-64.
11. Ellis R. The Study of Second Language Acquisition. – Oxford : Oxford University Press, 1994. – 231 p.
12. Kohn K. The analysis of transfer. Crosslinguistic Influence in Second Language Acquisition // Pergamon Press. – New-York, 1986. P. 21–34. Диссертации и авторефераты.
13. Odlin T. Language Transfer: Cross-linguistic Influence in Language Learning. – Cambridge : Cambridge University Press, 1989. – 258 p. Научная и учебная литература
14. Баранникова Л. И. Вопросы методики преподавания иностранных языков в связи с проблемой языковой интерференции // Вопросы методики преподавания иностранных языков в связи с проблемой языковой интерференции: сб. статей. 1966.- №10.- С. 4-23.
15. Исмагилова Н. В. Причины появления интерференции // Теория и практика языковой коммуникации. Материалы VIII международной научно-методической конференции. 2016.- №11. -с. 147-152.
16. Багана Ж., Хапилина Е. В. Контактная лингвистика. М. : Изд-во БелГУ, 2007. -138 с.
17. Леонтьев А. А. Язык, речь, речевая деятельность. М. : Просвещение, 1969.- 214 с.
18. Барахта А. В. Причины возникновения и развития межъязыковой интерференции при изучении иностранных языков и русского языка как иностранного // Вестник Череповецкого государственного университета. – 2015.- №8.- с. 108-110.

АЛТАЙ-ТАРБАГАТАЙ ӨңІРІ ҚАЗАҚТАРЫНЫҢ ӨЛІК ЖӨНЕЛТУ ҒҰРЫПТАРЫ

Мухаметова Р.Ғ., 2 курс магистранты
Ғылыми жетекші: Төлеубаев Ә.Т. т.ғ.д., профессор
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Алматы қ.

E-mail: ruzana2509@mail.ru

Бұл мақала Алтай-Тарбағатай өңірі қазақтарының өлік жөнелту ғұрыптарына арналады. Қазақ халқында өлікті жөнелту ғұрыптары ерте заманнан келе жатыр. Өлген адамды жерлеу әдет-ғұрыпы жергілікті ерекшеліктер сай мәйітті жерлеу, аза тұту және еске алу дәстүрлерінде көрініс табады. Өңір қазақтарының жерлеу дәстүрінде, ислам діні қағидаттарынан бөлек исламға дейінгі қалдықтары сақталған. Мәйіттің денесін әртүрлі табыт түрлеріне жерлеген. Табыттардың бір-бірінен айырмашылығы олардың табиғи-географиялық жағдайға байланысты. Сонымен қатар мақалада өлік жөнелту ғұрыптарынан бөлек, еске алу, яғни үші, жетісі, жиырмасы, қырқы, жүзі, ас беру рәсімдері қарастырылған.

Тірек сөздер: әдет-ғұрып, мәйіт, табыт, зуза, зембіл, бесік, қабір, құлыптас, ақым, құдық, зират.

Данная статья посвящена обычаям казахов Алтае-Тарбагатайского региона. С давних времен у казахского народа есть обычай захоронение умерших. Обычай погребения умершего находит отражение в местных традициях погребения, траура и поминовения. В традиции погребения казахов региона, помимо принципов ислама, сохранились доисламские останки. Тело покойного хоронили в разных типах гробов. Отличие гробов друг от друга обусловлено их природно-географическим положением. В дополнение к обрядам погребения, в статье рассматриваются обряды поминовения, то есть три, двадцать, сорок, сто и год умершего.

Ключевые слова: обычай, труп, гроб, зуза, носилки, колыбель, могила, замок, акым, колодец, кладбище.

This article is devoted to the customs of the Kazakhs of the Altai-Tarbagatai region. Kazakhs have a long tradition of sending the dead away. The custom of burying the dead is reflected in the traditions of burial, mourning and commemoration in accordance with local specifics. In the funerary tradition of the Kazakhs of this region, in addition to the principles of Islam, pre-Islamic remains are preserved. The body was buried in coffins of various types. Coffins differ from each other by their natural and geographical location. In addition to the rites of burial, the article deals with the rites of commemoration that is, three, twenty, forty, one hundred and feeding the deceased.

Key words: custom, corpse, coffin, zuz, stretcher, cradle, grave, castle, akym, well, cemetery.

Жерлеу және еске алу ғұрыптарын зерттеу этнография ғылымы үшін әрқашан қызықты. Жерлеу және еске алу ғұрыптар циклінде халық мәдениетінің тұрақты, консервативті элементтері едәуір сақталған. Сондықтан, Қазақстанның қай өңірін алмасақта, жерлеу және еске алу ғұрыптары заман ағымына қарай, түрлі әлеуметтік-экономикалық өзгерістерге қарамай көп өзгеріске ұшырай қоймаған.

Қазақ дәстүріндегі аза тұту, мәйітті жерлеу, қара жамылу секілді әдет-ғұрыптар ислам діні және оған дейінгі қағидалармен ұштасып, әлемнің өзге халықтарымен ұқсас келеді. Жалпы, мәйітті жерлеу, аза тұту және кейінгі еске түсіру дәстүрлері – бүкіл дүние жүзі халықтарына тән құбылыс. Бұл туралы белгілі зерттеуші Л.Я. Штернберг өз еңбегінде: «Нәсілі, географиялық орналасуы және мәдени дәрежесі бір-бірінен алшақ жатқан, этникалық жағынан әртүрлі халықтардағы қаралы күндерге байланысты өткізілетін ғұрыптардың түгелге жуық ұқсас болып келетіндігі таң қалдырады», - деп жазады [1, 260].

Мәйітті шығару. Қабірге жеткізу. Жерлеуге дейінгі ғұрыптар орындалып болған соң, марқұмның денесі мазарға жеткізіледі. Мәйітті үйден аяқ жағымен шығарады. Соған байланысты, үйден төрт қадам аттағанда табытты бұрып, өлікті басымен апарған.

Өлікті зиратқа апару үшін ағаш табытты пайдаланған. Табытты арнайы жасамаған, оны ауыл молдасынан алған. А. Диваевтың айтуынша, мұсылмандар табытқа салып жерлемеген, оларда қоғамдық табыт болған, қажет болған жағдайда оны барлығы пайдаланған. Өлген адамды кебінмен қойған. Табыттың қақпағы болмайды [2, 182]. Табыт мәселесіне нақты тоқталып кетейік. Себебі, қайтыс болған адамның денесін әртүрлі табыт түрлеріне салған. Солардың бірі зуза болған.

Зуза – көшпелі өмір талаптарына сай үйлескен тасымал құралының атауы, зембілдің айрықша түрі. Бұл табыт түрі өте ерте заманда қолданыста болған. Зуза өзінің құрылысы жағынан қарапайым және тасымалдауға ыңғайлы болып табылады. Оны жасау үшін, берік ағаш түрлерінен ұзын екі құлаштай тұзу сом сырық таңдалып алынады. Екі сырықтың арасын көн терімен немесе қайыспен байланыстырады. Тері, қайыс таспалардың ұзындығы бір кездей болады (саны алты-жеті), ені бір қарыстан кем емес екі ұшы сырықтың, әдейілеп жасалған қобыларына (ол көлденең таспалардың сырғып кетпеуін қамтамасыз етеді) қолқа тәрізді тұйықтап, бекітеді де, қабаттап тігеді.

Айта кететін мәселе, барлық табыт түрлерінде төрт адам ыңғайлы көтеретіндей ағаш саптары болады. Марқұмның денесін мынадай табыт түрлеріне салған:

- 1) табыт – төрт аяғы бар, ұзын тақтай;
- 2) зембіл (саты) – аяғы жоқ, саты секілді жасалған, ұзын тақтай;
- 3) бесік – шалқаймалы доға тәріздес жабыны бар, бесікке ұқсас табыт;

Бұлардан басқа христиан дініне ұқсас қақпағы жоқ қорапша табыт та пайдаланылады.

Табыттарды Қазақстанның оңтүстік және батыс аймақтарында кеңінен пайдаланған. Ал, Қазақстанның шығысында және Алтай қазақтарында табыт болмаған, мәйітті киізге ораған. Шығыс қазақтары оны «ақ киіз», «иман киіз», «табыт киіз» деп атайды [3, 99]. Орынбор қазақтары табытты «бесік» деп атайды. Біздің пайымдауымызша, табыт болмаған жағдайда қазақтар киіз үйдің бөліктерін пайдаланған. Яғни, шаңырақ пен керегені. Қайтыс болған сәбилерді шаңыраққа салып бейітке апарған. Балаубаева-Голяховскаяның материалында, Шу өңірі қазақтары табыт деп – қазан қойылатын екі тағанға қазақ киіз үйінің негізін құрайтын керегені салады, кереге үстіне бір қабат сабан немесе шөп салынады [4, 23-24].

Табытта жатқан марқұмды ауладан шығарған кезде оған тиындар шашатын болған. Тиындармен қатар шашудың құрамына бауырсақтар, кәмпиттер, сирек те болса жиналған қауымға мата кесінділерін шашатын болған. Жиналғандар, ол адамның шарапаты тиеді деген наныммен, «шашуды» тезірек жинап алуға тырысады. Жерлеуден тиген маталар (жыртыс) немесе ақшалар қазақтарда тәбәрік деп аталады. Әрине жыртыс беру марқұмның жасын, байлығын берсін деген ұғымнан туындаған. Осындай ырым жайлы Н.Әлімбай былай деп жазады: «Алтай-Тарбағатай өңірінде көп жасаған адамның мәйітіне ауылдан шығарарда шашу шашатын рәсім сақталған. Әдетте, шашу деп тиын, тәтті нәрсе, кейде шүберек қиындыларын атайды. Шашуды тергенде жасын берсін деп ырымдайды». Жиналған мәліметтер бойынша, тиын (ақша) шашу мен жыртыс жырту көптеген жерде кездессе, ал тәтті нәрсе жайлы ел аузында ондай әңгіме жоқ. Жыртыс жырту – Еңбекшіқазақ, Кеген аудандарында әлі де қалмай келе жатқан жоралғылар. Алтай-Тарбағатай өңірінде ата-анаға арнап шапан беру әлі де ұшырасады.

Ауыр көріністі созбау үшін табытқа (зембіл) салынған денені ауылдан тезірек алып шығуға тырысады. Зембілді жас жігіттер мен ересек адамдар бір-бірін алмастыра отырып ауылдың шетіне дейін (немесе жолға дейін) апарып, ол жерден түйенің үстіне орналастырады. Г. Гинстің айтуынша, зиратқа барушы адамдардың барлығы аттарына отырып барған және мәйітті аттың үстіне салған.

XIX ғасырда Алтай-Тарбағатай қазақтары қайтыс болған адамды рулық зираттарда жерлеген. Мұндай әдет Орта Азияның көптеген халықтарында кездеседі. Егер, зират алыс болса, өлікті түйенің үстіне қойған. Ер адамды атан түйеге, әйел адамды інгенге салған. Егер, өлген адам мен түйенің жынысы сай келмесе, түйенің құлағын бітеп, аяғына ақтық байлаған. Әйтпесе түйе ауырып өлуі мүмкін. Өлген адамды алып келген түйені, зираттың жанында сойып, сол өлген адамның мазарында жерлеген. Бұлай жасаудың себебі, түйе – төрт түлік ішіндегі тез еститін жануар. Қазақ ұғымында, мәйітті жерлеп болған соң, қабіршілер зираттан қырық қадам ұзасымен, Әзірейіл келіп, марқұмнан жауап алады, қиналған өліктің жан дауысы шығып бақырады. Осы дауысты, құлағы ашық болса, түйе естиді екен. Соған байланысты түйе ауырып өледі екен. Кей кездері өліктің сүйегін артуға ауыл адамдары қарсылық білдіріп, түйелерін бермеген. Жалпы жерлеу салтына қатысты қазақтар ақ түйені қасиетті санап, оны бақыт алып келеді деп санаған.

Жерлеу. Мәйітті жерлеу барысында дәстүрлі ғұрыптар тұтастай дерлік сақталады. Сүйекті бейітке әкелісімен оны бірден дұға оқымастан моланың ішіне түсіреді.

Қазақтар мәйітті ең алдымен қабірге аяғын қаратып кіргізеді. Егер марқұмды қарапайым зембілде (саты) жатса, онда оны ақырындап қуысқа қарай еңкейтіп, біртіндеп денені түсіреді. Егер табытта болса, қолмен түсіріледі. Түсіру ыңғайлы болу үшін киіз бен ақыреттің жіптері пайдаланылады. Мәйітті сыртқы киізден (ақ киіз) босатып, киізді алып кетеді. Бұл сәттерде көбіне архаикалық ритуалдардың сақталуымен ерекшеленеді. Яғни кілеммен жабылып, табытпен әкелінген денені түсіргенде күннің сәулесі түспес үшін үнемі кілеммен көлегейлеп тұрады. Сірә, бұл өліктің сакральді таза еместігі туралы көне нанымның сарқыншақтары болса керек [5, 193].

Алтай-Тарбағатай өңірінің қазақтары марқұмдарды жүзін құбылаға бұрып, басын солтүстікке қаратып қояды. Ақымға түсірілген мәйіттің беті ашылып, ақыреттік жіптері шешіледі. Н. Изразцовтың айтуынша, өлікті мазардың ішіне түсірген соң, бір адам оның бетін ашады, кейін оның екі көзіне дұға жазылған қағазды қояды. Бұдан басқа, егер, адам тірі кезінде дұға жазылған бойтұмар ұстаған болса, онда жерлеу кезінде о дүниеде жеңілдік әкеледі деген мақсатпен бойтұмарындағы қағазын кеудесіне қойып жерлеген. Марқұмды солтүстікке қаратып қою Қазақстанның барлық аудандарында кездеспейді. Мысалға, Батыс Қазақстанда, сондай-ақ Таулы Алтайдың қазақтары марқұмның басын батысқа қаратып қояды. Онымен бірге мәйіттің жүзін барынша Меккеге қаратып қояды.

Жерлеудің дәстүрлі ғұрыптары барысында мәйіттің басына және оның маңайына алғашқы екі күрек топырақты (бұйырған топырағы) салуды қатаң сақтайды. Қатысушылардың барлығы күрекке бір уыстан топырақ салуға тырысып және оның барысында: «Иманды бол, бәлекет-сәлекеттен сақ бол, топырағың торқа болсын!» - деп тілектерін білдіреді. Одан кейін қуыстың аузын қалай бастайды. Құдықты топырақпен толтырмас бұрын жерлеушілер бір шымшым топырақты «бісміллә» деп тастайды [5, 193]. Ә.Т. Төлеубаевтың айтуынша, марқұм қабірде жердің ауырлығын сезеді, сондықтан, әрбір адам бір уыс топырақ лақтыру барысында «топырағың жеңіл болсын», «топырағың торқа болсын» деген сөздер айтқан [4, 100]. Топырақты лақтыру барысында күректі ұзақ ұстамауға және қолдан қолға бермеуге тырысып, оны жерге тастай салады. Жерлеу марқұмның туыстары мен жақындарының жылауымен басталады (қазіргі уақытта, бірақ, шарият бойынша жыламай ұстамдылық көрсетуге тырысады). Мүрдені қырланған пирамида тәріздес қылып, күрекпен тегістейді [5, 193]. А.Н. Красновтың айтуынша, мәйіт жатқан қуыс шырша ағаштарымен жабылады, оның үстіне пирамида тәріздес қылып тастар жабылады. Жыртқыш қасқырлар моланы қазбас үшін төртбұрышты, адамның бойынан асатын, саз балшықтан қоршау салынады. Негізіне бейітке төртбұрыш етіп уақытша қоршау мен ағаштан құлпытас орнатады. Себебі, қоршау мен құлпытас орнату әркімнің жағдайына байланысты мәселе. Қоршау мен құлпытас өлген адамның жылына дейін қойылатын болған.

Бұл сәтте бүкіл қатысушыларға жыртқыс (бет орамал, мата) таратылады. Кей жағдайларда зират басында қабір қазушы адамдарға жұмысы үшін жейде немесе ақшалай (марқұмның отбасының жағдайына қарай) беріледі.

Жерлеу кезінде ер адамдардың көпшілігі қабірдің батыс жағынан жартылай дөңгелек түрінде жайғасады. Молда, Құран оқи білетін адамдар кезекпен Құран бағыштап, қайтыс болған адамға игі-тілек тілейді. Жоқ дегенде мұны екі-үш адам атқарады. Әрқайсысының алдына садақа ретінде марқұмның туысқандары ақша тастайды.

Жерлеп болғаннан кейін талқы (көр Құран) рәсімі өтеді. Яғни, жерлеуге қатысқан адамдар кеткеннен кейін молда марқұмның жақын туыстарымен жекелей Құран оқиды. Н. Сорокиннің айтуынша, киіз үйде марқұмға арнап «Ясин», ал бейіт басында «Мульк» сүрелері оқылады. Бұл ғұрып міндетті тәртіпте орындалады.

Балаубаева-Голяховскаяның айтуынша, адамдардың барлығы моладан 40 қадам ұзаған соң, өлген адамның жаны қайта оралып, қайта тіріледі деген сенім бар. Сол кезде қабірге екі періште Мүңкір мен Нәңкір кіріп жауап ала бастайды. Егер, өлген адамның жауаптары дұрыс болса, періштелер оны тыныш қалдырады. Ал, марқұм тірі кезінде күнәһар болса, онда періштелер күрзі деп аталатын жуан таяқпен ұрып, жер оны басып жаншиды. Соған байланысты, осы уақытты 40 қадам ұзағаннан кейін молда молаға қайтып келіп, қиналған жанның сұрақ-жауаптарына көмек беру үшін «талхун» деп аталатын дұғаны қатты дауыстап оқиды. Марқұмның туыстары мұндай қызмет үшін имамға риза болып, зор сый-сияпат көрсетеді [1, 29].

Мәйітті жерлеп болған соң, адамдар ауылға жақындағанда аттың басын жіберген. Адамдар атты қатты шаптырып жібергені соншалық, олардың кейбірі аттарынан құлап бастарын жарған [6, 310]. Егер үй иесі кешіңкіреп қалса, оны үйіне таяп қалғанда тосып алып алға жібереді. Өйткені үйде қалған әйелдер бұл сәтте жылап-сықтай бастайды. Қайтадан жақын туысқандарымен көрісу ғұрпы өтеді. Этнограф Х. Арғынбаевтың Алтай-Тарбағатайда бұрынғы кезде зират басынан қайтқанда, иесіз – еркексіз қалған киіз үйді ұратын салттың болғандығын жазады [6, 111]. Бірақ бұл дәстүр қазіргі кезде сақталмаған.

Сонымен, түйемен қабірге жеткізілген марқұмның денесін жер қойнауына тапсырады. Мәйітті жерлеуге дейін әрине қабір қазылады. Алтай-Тарбағатай өңірінің жер бедеріне қатысты қабір әртүрлі қазылады. Сондықтан, қабір мәселесін толықтай баян етейік.

Қабір. Өлікке жасалатын сауаптың бірі – қабір қазу. Сондықтан қабір қазулардың еңбегі зор деп бағаланып, көр ақысы беріледі. Көр ақысына көйлек, орамал, ақша жұмсалады. Қабір Алтай-Тарбағатай қазақтарында мүрде, қабір, көр деп аталады. Алтай-Тарбағатай жерінде қабір қазудың екі түрі кездеседі. Біріншісі, ақымдап қазу, С.Әжіғалидің еңбегінде ол катакомба деп аталады. Екіншісі, лақат көр, С.Әжіғалидің еңбегінде бүйірдегі қуыс деп аталады [7, 77]. Осы қабір қазудың екі түріне нақтылай тоқталып кетейік (1 сурет).

Ақым («катакомба») – Алтай-Тарбағатай жерінде кең тараған. Ол үш элементтен тұрады: 1) құдық; 2) өтпелі қуыс; 3) жерлеу камерасы – ақым;

Ақым қазу үшін ең алдымен құдық қазылады. Құдық төрт бұрышты түрде (1,50×2,30 м), ұзындығы жағынан солтүстіктен оңтүстік(С-О) бойынша бағытталған тереңдігі 1,5 м болып келеді. Әйел қабірінің тереңірек келетін дәстүрі белгілі бір деңгейде, әлі күнге күшін сақтауда. Яғни «кеудеден қазылады», ал ер адамдардікі – «белге шейін». Құдықтың батыс жағында (солтүстік бұрышына жақын) қимасы жарты шеңбер тәрізді, сатысы бар немесе еңістеу өтпелі қуыс жасалады, ол белдеуіне параллель орнатылған күмбез секілді ақымға ұштасады. Кейбір кездерде ыңғайлы болу үшін құдықтың бүкіл батыс қабырғасы бойымен терең емес шұңқыр қазады (бұл жерде саты жасамайды). Ақым отырған адамның басы төбеге тимейтіндей етіп жасалады. Мұндай конструкцияға ыңғайлы болып қатты топырақты жерлер саналады [5, 192].

Лақат көр (ләһәт көр, бүйірдегі қуыс) – егер, топырақ бос болған жағдайда қабірдің бүйірінен қуысы бар түрі қазылады. Бұл әрине, қазақ жеріне ислам дінінің енумен байланысты осындай қабір түрлері қолданылған. Оның негізгі ерекшелігі лақат қуысының кең және биік болуы. Бүйіріндегі қуыстың ашық жағын кірпішпен, кейде тақтаймен, таспен, шимен қаланады. Алтай-Тарбағатай ақпарат берушілердің айтуынша, қабірдің бұл түрін «жарма» деп атайды. Батыс Қазақстанда мұны «жандатпа», «жандама» деп атайды.

Қарақалпақтар мен қырғыздарда «жерлеу саңылауы» деп түсінеді. Қазақстанның оңтүстік өңірлерінде лақат көр мен жарманы өз алдына бөлек қабір түрлері деп көрсетіледі. Қабірдің бүйірін қуыстап, яғни ақым жасап жерлеу көне шығыстағы ежелгі әдет болса, лақаттап жерлеу ислам дінінің ережелеріне байланысты келген. Лақат қуысының кең және биік болу себебін профессор А.П. Ковалевский ислам догмаларына байланысты жерлеушілер қабірден 40 қадам ұзасымен мәйітті тергеуге алатын екі періште Мүңкір мен Нәнкүр келгенде марқұмның отырып жауап беруіне мүмкіндік жасау қамына сай қалыптасқан әдет екенін ескертеді. Тағыда бір аңыз бойынша, Мұхаммед (с.ғ.с.) пайғамбарымыз қайтыс болғанда, оның жерлеуіне «лақат көр» қазушы бірінші болып келгеннен кейін осындай қабір түрлерін қазу кең тарап кеткен дейді.

Еске алу ғұрыптары. Мәйітті жерлеп болған соң, қол шаю рәсімінен кейін ас беріледі. Осы кезден бастап Алтай-Тарбағатай қазақтарында еске түсіру ғұрыптары басталады. Орта Азия халықтарының тарихын зерттеген танымал тарихшы С.П. Толстовтың айтуынша, еске алу ғұрыптарының шығу тегі жөнінде мұсылмандық емес деп айтқан. Қазақ халқында еске алу шараларының дәстүрлі жүйелері әлі күнге дейін сақталуда. Яғни, еске түсіру ғұрыптары: шығару садақасы (жерлеген күні), үші (3-ші күн), жетісі (7-ші күн), қырқы (40-шы күн), жүзі (100-ші күн), жылы (ас) аталып өтіледі. Г. Гинстің деректерінде Алтай-Тарбағатай қазақтары еске алу рәсімдері ауқатты адамдар жасап, олардың жетінші, жиырмасыншы, қырқыншы күндері өткізілгендігі жөнінде айтылады.

Ендігі кезекте еске түсіру күндерінің өткізілуінің мән, мағынасын, еске түсіру ғұрыптарының шынымен де марқұмды еске алу үшін жасалғандығын анықтауымыз қажет. Саян-Алтай халықтарының еске түсіру ғұрыптарын зерттеген В.П. Дьяконова марқұмға арналған 7-ші және 49-шы күні берілген тағамдар өлікті еске алу мақсатымен емес, қайта оны өлілер әлеміне шығарып салу мақсатымен жасалғандығын дәлелдейді. Сол секілді қазақтың үші, жетісі, қырқы, жүзі, жылы (ас) еске түсіру күндері болып табылмайды. Оның негізгі мағынасы – өлгеннің жанын тамақтандыру, оны о дүниеде қажетті заттармен қамтамасыз ету және өзге әлемге шығарып салу. Сондықтан жыл бойына өткізілетін мұндай еске алу ғұрыптарын қоштасу немесе қоштасу-еске алу ғұрыптары деп атаған дұрысырақ болар.

Х. Есбергенов еске түсіру күндерінің арғы тамырын анықтау барысында, мынадай тұжырым жасайды: адамдардың түсінігінше, жан денені тастап шыққанда ол «қайта туылады». Жан денеден бөлек шыққанда жаңадан туылып, ендігі кезекте адам жарық дүниеге келіп өсуіне байланысты ол да өсудің барлық кезеңдерін өтуге тиіс. Сондықтан, Х. Есбергенов еске алу ғұрпын баланың өсуіне байланысты атқарылатын мерекелік күндермен байланыстырады.

Үші. Көп жағдайда жерлеу күні мен үшін беру күні сәйкес келе береді. Себебі, марқұмды екі, үш күн өткен соң ғана жерлейді. Бұл бір жағынан отбасының экономикалық әл-ауқатымен тікелей байланысты. Зират басынан оралған адамдардың саны көп болғандықтан, дастарқанға оларды кезекпен шақырады (үлкендер, одан кейін кішілер, әйелдер бөлек отырады). Бірінші бауырсақ, шелпек, тәттілер қойылған шай беріледі. Одан кейін бетіне кесекпен туралған еті бар палау секілді дайындалған күріш қосылған тағамы беріледі. Бұл жерде күріш қазақтың дәстүрлі «бесбармағының» қамырының орнын алмастырған. Адам аз болған жағдайда көбіне дәстүрлі ет тағамы (қамырымен) беріледі. Еске алу тағамы бата оқылып, тілек тілеумен аяқталған соң, жиналған қауым туысқандарына ниеттерін білдіре отырып тарқасады. Тараған сыбаға (бала-шағаның сыбағасы): ет, бауырсақтар, тәттілер ұстатып жіберген [3, 194-195].

Жетісі. Жетісін беру шамасы, «жеті» магиялық мәнге ие болуына байланысты болса керек. Бұл сан қазақ халқында киелі саналады. Одан басқа жетісін беру себептерінің бірі, суға кетіп шейіт болған кісінің денесі жеті күн өткенде өті жарылып, су бетіне шығады. Жетісі дәл жеті күннен кейін беріледі деп айту қиын, көп жағдайда бір-екі күн ерте беріледі. Кейде жетісі қайтқан күні немесе өлген күні деп аталатын күннен дәл жеті күн өткенде береді. Басқа да еске алу күндеріне қарағанда бұл күні халық аз болып, негізінен

туысқандары қатысады. Жалпы, Алтай-Тарбағатай қазақтарында жетісіне көп адам келе бермейді. Оған тек жақын туыстар мен көрші-қолаң, ауылдастар жиналады. Оның себебі, аз уақыттың ішінде барлығын дайындап үлгермеуіне және отбасының экономикалық жағдайына тікелей байланысты. Жетісіне арнап бір қой сойып, бұрынғы тағамдар жасалады (күріштің орнына қамыр салынады). Міндетті түрде ғұрыптық жеті шелпек пісіріледі. Бұл ғұрып аяқталған соң туғандары қайтқан адамның басына (зиратқа) барып қайтады.

Жиырмасы. Г. Гинстің Алтай-Тарбағатай қазақтарында еске алу ғұрыптарында жиырмасы өткізілгендігін байқаймыз. Алайда, жиырмасы жайлы, оның өткізілу жөнінде нақты бір шешім қабылдау қиын. Себебі, біріншіден, ақпарат жоқтығына, екіншіден, бүгінгі күнге дейін жетпегендігімен байланысты. Ә.Т. Төлеубаевтың еңбегінде Кеңес Одағында өмір сүретін халықтардың еске алу күндерінің кестесі келтірілген. Бұл кестеде, жиырмасын сиректе болса түркмен, марий, мордва және удмурт халықтары өткізген [4, 120]. Біздің пайымдауымызша жиырмасы шамасы 21 санынан туындау мүмкін. Яғни, қазақтың киелі сандары 3 және 7 санынан туындаған. Өз кезегінде $3 \times 7 = 21$. Қалай дегенмен бұл мәселе әлі де болса толық зерттеуді қажет етеді.

Қырқы. Қырқы әдетте тура 40 күн өткен соң емес, 3-5 күн ерте өткізіледі. Бұған жетісіне қарағанда көп мән беріледі. Қырқынан кейін ескерткіш тасын немесе қоршау орнатады. Әрине, ескерткіш орнату, қоршау жасау қайтадан материалдық мүмкіншілікке байланысты жасалынады. Сенім бойынша, өлген адамның жаны қырық күнге дейін өз үйіне «келіп» жүреді. Тек қырық күн өткен соң ғана түпкілікті тастап шығады деген көне нанымға байланысты болса керек. Осыған байланысты көрсетілген уақытқа дейін зиратта «баспана» тұрғызылады. Одан басқа, 40 күнде адамның ет пен сүйегі ажырайды деген түсінік туған. Марқұмның жанұясы 40 күнге дейін үйінде болуға тиіс.

Жүзі. Өлген адамның жаны 99 күн өткен соң өз отауының шаңырағына құс болып келеді деген нанымға орай жүзі аталып өтеді [8, 221]. Х.Арғынбаевтың айтуынша, қайтыс болған адамға берілетін жүзі тек Кіші жүз қазақтарына тән құбылыс деп айтады. Бұл пікірді басқа зерттеушілер қолдайды. Қалай дегенмен, еске алу ғұрыптарындағы жүзі тек Кіші жүз қазақтарына тиісті деп қарастыруға болмайды. Н. Изразцовтың деректерінде Алтай-Тарбағатай қазақтарында жүзін бергендігі жайлы ақпарат бар. Н.Әлімбаевтың мәліметінде, Алтай-Тарбағатай аймағында 1960-шы жылдарға дейін жүзі немесе «өткеру» деген атпен белгілі еске алу ғұрпы болғандығын айтады [9, 43-44].

Сонымен, Алтай-Тарбағатай қазақтарының жерлеу-еске алу ғұрыптары өзіндік ерекшеліктерге ие. Бұл ғұрыптар исламға дейінгі және исламдық наным-сенімдерден тұрады. Адамды ауладан шығарарда тиын, бауырсақ және т.б. шашу, марқұмды жерлеп болған соң аттың басын жіберіп үйге қарай шабу секілді ғұрыптар Алтай-Тарбағатай қазақтарында көп уақытқа дейін тұрақты сақталғандығын көрсетеді. Қайтыс болған адамды рулық зираттарда жерлеу, оның құрметіне арнап еске түсіру күндері мен жылдық асын ұйымдастыруда ағайын туыс, тіпті рудың көмегі байқалады. Алтай-Тарбағатай аймағында ас беру дәстүріндегі «түйе шешу» рәсімі қызықты тақырыптардың бірі және толық зерттеуді қажет етеді. Сондықтан, аталған мәселені барынша ашуға тырысамыз.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Штернберг Л.Я. Первобытная религия в свете этнографии. – Л.: Изд-во Института народов Севера, 1936. – 573 с.
2. Кебін // Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Энциклопедия. – Алматы: РПҚ «СЛОН». – 2012. – III том: К-Қ. – 32-34 бб.
3. Төлеубаев А.Т. Реликты доисламских верований в семейной обрядности казахов (XIX – начало XX в.). – Алма-Ата: Ғылым. – 1991. – 214 с.
4. Балаубаева-Голяховская А.М. Погребальные обряды у казаков Акмолинской губернии // Сб. науч. при восточном факультете САГУ. Ташкент. – 1928. – Вып. 1. – С. 17-30.

5. Әжіғали С., Байғабатова Н. Жетісу қазақтарының салт-дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары // Қазақ халқының салт-дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары. 1-том. – Алматы: Арыс, 2005. – 175-199 бб.

6. Арғынбаев Х. Қазақ халқындағы семья мен неке. – Алматы; Ғылым, 1973. – 328 б.

7. Әлімбаев Н. Қазақтың өлікті жөнелтуге байланысты жосын-жоралғыларының этномәдени проекциясы // ҚР ҰҒА Хабарлары. Қоғамдық ғылымдар сериясы. – Алматы, 1994. – №4. – 36-48 бб.

8. Тоқтабаев А.У., Сейітқұлова Ж.М. Қазақтың төрт түлік төресі – түйеге байланысты жора-жосындары // Қазақтың әдет - ғұрыптары мен салт- дәстүрлері: өткендегісі және бүгіні. – Алматы: Ғылым, 2001. – 222-230 бб.

9. Әлімбаев Н. Қазақтың өлікті жөнелтуге байланысты жосын-жоралғыларының этномәдени проекциясы // ҚР ҰҒА Хабарлары. Қоғамдық ғылымдар сериясы. – Алматы, 1994. – №4. – 36-48 бб.

ӘОЖ 378.24

ПЕДАГОГТЫҢ КӘСІБИ ҚЫЗМЕТІНДЕГІ ЭТИКА ҰСТАНЫМДАРЫ

Мырзай Меруерт

І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ.

E-mail: nurai_gali@mail.ru

Мақалада педагогтың кәсіби қызметіндегі этика ұстанымдары мәселесі талданған. Автор педагогикалық деонтология қағидаларының мазмұны мен қолдану әдістемесінде ерекшеліктерді білім беру саласының әртүрлі объектілерінде ескеру қажеттілігіне назар аударады.

Тірек сөздер: кәсіби қызмет, ерекше білім беру қажеттілігі бар бала, кәсіби ұстаным, этика, деонтология.

В статье проанализирована проблема принципов этики в профессиональной деятельности педагога. Автор обращает внимание на необходимость учета особенностей содержания и методики применения принципов педагогической деонтологии в различных предметах образовательной области.

Ключевые слова: профессиональная деятельность, дети с особыми образовательными потребностями, профессиональная позиция, этика, деонтология.

The article analyzes the problem of ethical principles in the professional activity of a teacher. The author draws attention to the need to take into account the specifics of the content and methodology of applying the principles of pedagogical deontology in various objects of the field of Education.

Key words: professional activity, child with special educational needs, professional position, ethics, deontology.

Педагогиканың көптен бері айтылып келе жатқан этикалық мәселелері бүгінгі күнгі замана талаптарына сай педагогикалық этика деп қайта жаңғырып жаңа мазмұндалуына себепкер жағдайларды атап айтсақ, *біріншіден*, баланың жан дүниесіне зиян келтірмей әсер ету тақырыбына арналған көптеген ғылыми, ғылыми-публицистикалық еңбектер (В.А.Сухомлинский, Ю.П.Азаров, А.А. Дубровский, В.С. Ротенберг, С.М.Бондаренко, В.И.Слуцкий, В.Ф.Шаталов, Ш.А.Амонашвили т.б) педагогикалық деонтологияның «Зиян келтірме!» ұстанымының көкейтестілігі күннен күнге асуда екенін дәлелдейді; *екіншіден*, педагогикалық деонтологияға қазіргі кезде асыра көңіл бөлінуіне себепкер болған, актуалдығын түсіндіретін төмендегідей әлеуметтік жағдайлар:

1) заманымыздағы болып жатқан көп өзгерістердің ішінде адамның денсаулығына деген назардың өсуі. Әсіресе, баланың жан саулығына, тән саулығына деген көзге түсер қоғамдағы бетбұрыс. Денсаулықтың арқауы салауатты өмір салты дер болсақ, ол өзі - адам бойындағы күнделікті тыныс тіршілігінен байқалатын ақыл-ой парасаты, сезім, қимыл-қозғалысы, жүріс-тұрысы, мінез-құлқы сияқты тағы басқа жоғары бейнесі. Олай болса, мұғалімнің кәсіби сауаттылығына, жалпы сауаттылығына, оның қарым-қатынас құру мәнеріне өзінің және оқушының денсаулығы тәуелді екендігі күмән туырмайды;

2) өмір шарттарының өзгеруіне, құндылықтардың ауысуына байланысты мемлекеттің, әлеуметтің, ата-ананың мектепке, мұғалімге қоятын талабының жоғарлауы;

3) халықтың ақпараттану мүмкіншілігінің өсуіне. Заман талабы бойынша жарық көріп жатқан ғылыми еңбектер, ашылып, ізгілікті жұмыс істеп жатқан әр түрлі оқу орындары, ондағы ұстаздардың мамандықты парыздарын өнегелі еңбек ету арқылы өтеуінің үлгілері туралы радиохабарлар, телекөріністер, газет, журнал бетіндегі мақалалар білім беру сапасына деген белгілі бір жоғары эталонды сұраныс қалыптасуына жетелейді. Мұғалімдердің іс-әрекетіндегі деонтологиялық факторлардың рөлін «кері» ақпараттың әсері де айқын көрсетеді. Мысалы, жалпы білім беру саласындағы, соның ішіндегі жеке мектептер тұрмыс-тіршілігіндегі жіберілген түрлі олқылықтарға байланысты шағым хаттар, сыни мақалалар, радио-теле-хабарлар өз әсерін қалтырмай қоймайды. Педагогикалық ұжымдағы мұғалімдердің балаға деген сезімталдығы, ақ ниеті, кішіпейілдігі - олардың деонтологиялық мүмкіндіктерінің ең маңызды белгісі. Мұның барын, жоғын халық пікірінен білуге болады. Халық пікірі қай кезде болсын мекеменің, ұжымның жұмысының нақтылы көрсеткіші;

Үшіншіден, педагогикалық деонтология қағидаларының мазмұны мен қолдану әдістемесінде ерекшеліктерді білім беру саласының әртүрлі объектілерінде ескеру қажеттілігі туындайды. Мысалы, балабақшада, бастауыш мектепте, орта мектепте, жоғары оқу орындарында заман өзгерістеріне сай жаңа талаптарды ескеру мүмкінділігі әр түрлі. Сондықтан педагогикалық деонтологияның қолдану объектісіне байланысты ерекшеліктері ескерілген ғылыми ізденістердің қажеттігі туындайды.

Сонымен, соңғы кездегі айқын көрініс тауып жүрген білім жүйесіндегі құндылықтардың өзгеруі, педагогикалық саласындағы кейбір ғылымдарды педагогикалық этика және педагогикалық деонтология мәселелері [1] жөнінде тереңінен ойлауға итермеледі. Бірақ, педагогикалық этика саласында зерттеулер болғанымен (В.И.Писаренко, И.Я.Писаренко, А.Иванова, Э.Г.Костяшкин, Ю.П.Азаров, Г.И.Белякова, В.А.Сухомлинский, Ш.А.Амонашвили, Э.И.Шыныбекова, И.Е.Синица, т.б) педагогикалық деонтология туралы түбегейлі ғылыми еңбектер жоққа жуық (К.М.Левитан). Дегенмен де, педагогикалық этика пен педагогикалық деонтология жөніндегі кейбір жұмыстарды талдау барысында төмендегідей көзқарас қалыптасты.

Мысалы, К.М.Левитанның «Основы педагогической деонтологии» деген оқулығына көңіл бөлейік. Егер білім берудің негізгі мақсаты жеке тұлғаны қалыптастыруда емес, оның деонтологиялық талап бойынша педагог оның құқықтарын өзінің кәсіптік қызметінде есепке алуы керек. Қарастырып отырған жұмыста педагогикалық деонтологияның өзектілігі баланың құқықтары мен қажеттіліктері және тарихи сұраныстар, әлеуметтік тапсырыстар, сондай-ақ, білім саласында болып жатқан күрделі жағдайлар арқылы негізделеді [2]. Мысалы онда былай деп келтіріледі: Қазіргі заманғы әлеуметтік жағдай мұғалім алдында оқудың төмен меселдігі және оқушылардың білім сапасының төмендігі, білім мен тәрбие арасындағы алшақтық, рухани мүдделердің жұтандығы секілді жаңа, күрделі проблемалардың қояды. Бұл жағдай мектеп мұғалімінің жан-жақты жетілген тұлғасын талап етеді, өйткені үнемі өзгермелі кәсіптік жағдайларда мұғалімнің негізгі «қаруы - оңтайлы педагогикалық шешімдерді табуға септігін тигізетін тұлғалық қасиеттері, оның жалпы кәсіби кемелденуі болып ұстанымдағы субъектілер арасында пайда болатын бағдарлы-мақсаттық және стильдік сипаттамалармен анықталады. Мұнда бір тұлғаны екінші бір тұлғаның әрекет жасауы арқылы дамыту жүйесі қалыптасқан. Осыған орай бұл еңбекте педагогтың кәсіби маңызды қасиеттері мен тиімді педагогикалық

стильдердің әр түрлі жіктемелері келтірілген. Сол мақсатпен К.М. Левитан педагог тұлғасының білім, қабілеттер, мінез, бағдарлығы мен түрлі икемділіктері (гностикалық, жобалық, ұйымдастырушылық және т.б.) бойынша ғылымилық моделін құрастырып, ұсынған. Мұнда педагогикалық деонтология педагогтың кәсіптік іс-әрекетін деонтологиялық ұғымдар жүйесі кеңінен қарастырылмаған, болашақ педагогтардың бойында кәсіби этика нышандарды қалыптастыру тетігіне айтарлықтай көңіл бөлінбеген.

Н.В. Жутикова «Учителю о практике психологической помощи» [3] еңбегінде педагогикалық деонтология ұғымына қарым-қатынас психогигиенасы тұрғысынан түсінік қалыптастырған. Бұл еңбектегі ұғымдар тізбегі төмендегідей: гигиена – психогигиена – қарым-қатынас психогигиенасы – деонтология – педагогикалық деонтология.

Қарым-қатынас психогигиенасының қолдану саласына сай әр түрлі ерекшеліктері мен түрлері болады. Мысалы, қарым-қатынас психогигиенасын медициналық мекемелерде қолдану ғылымы-дәрігерлік деонтология деп аталады. Дәрігерлік деонтология – дәрігерлердің мамандық этикасы туралы ғылым. Ал, педагогикалық деонтология – қарым-қатынас психогигиенасын білім, тәлім-тәрбие беру мекемелерінде қолдану ғылымы. Бұл педагог мамандардың этикасы, әдебі туралы ғылым. Деонтологияның дербес қағидалары, нормативтері, ережелері әрбір мекеменің, мамандықтың ерекшелігімен анықталады. Бірақ бәрінде «Зиян келтірме» ұстанымы сақталады» -деп тұжырымдалады аталмыш еңбекте.

Бұл, әрине даусыз пікір болмағымен кейбір сыңаржақтылық та байқалады:

Біріншіден, педагогикалық деонтологияны тек қарым-қатынастағы этика ережелері тұрғыдан қарастыру оның толық мәнін ашықпайды; екіншіден, этика мен деонтология ұғымдары теңестіріліп, жалпылық пен жекелік түсінігіндегі айырмашылықтары ескерілмеген.

Онда қарым-қатынас психогигиенасы деген терминге төмендегідей түсіндірме-талдау жасалады. «Гигиена» деген сөз бірден өзіне сәйкес қалыптасып қалған сабын, су таза киім, т.с.с тазалыққа байланысты бейнелерді көз алдына келтіреді. Бірақ, гигиена тазалық, не соған байланысты денсаулық сақтау тәжірибесі ғана емес, бұл іргелі медициналық ғылым. Оның бірталай ғылыми-зерттеу институттары бар. Ол институттарда қоршаған ортаның адамға әсері, түрлі ауруларды, эпидемияларды болдырмаудың мәселелері зерттеледі. Еңбек қорғау, қауыпсіздік техника қызметтері, профилакторийлар, денсаулық бөлмелері, психологиялық сергіту бөлмелері, т.б осыған сәйкес түсініктер арқылы гигиена адам өмірінде өзіндік орынға ие болды. Жалпы гигиенаның бір саласы психогигиена. Психогигиенаның басты міндеті – адамның жүйке-жүйесінің, жанының саулығын қалыптастырып, сақтау. Ол психопрофилактикамен (жанға төнген дәрмексіз шипалы әсер ету) тығыз байланыста. Психогигиенаның бір саласы қарым-қатынас психогигиенасы. Бұл психологиямен тығыз жанасқан медициналық ғылым қарым-қатынас заңдылықтары және оларды саналы басқару әдістері психология ғылымының аясындағы түсініктер болғанымен басшылыққа медицина ғылымының «Зиян келтірме!» ұстанымы алынады. Яғни, қарым-қатынас психогигиенасы қоғамның, топтың жеке адамның жүйке жүйесінің, жан дүниесінің саулығына зиян келтірмейтін қарым-қатынасты насихаттап, сол саладағы әлеуметтік бақылаудың бір амалы болады.

Мысалы, дәрігерлік этикада (этикада) медициналық араласуға науқастың ресми (құжатты) келісімін алу нормалары бар. Егер науқастың ойлау қабілеті шектеулі болса, мұндай келісімді туысқандары немесе басқа жақын адамдары береді. Ал мектептегі, әсіресе мектепке дейінгі жастағы баланы жауапты шешім қабылдау тұрғысынан түсіну қабілеті үнемі шектеулі. Дегенмен де осы жерде педагогикалық ықпал мен медициналық әсердің ұқсастығы шектеледі, өйткені педагогикалық ықпал бір жолғы сипатта болмайды, әрдайым, үнемі, баланың мектептегі өмірінің барлық жақтарына араласуымен теңеседі. Мұғалім әрбір дауыс көтеруге, тыйым салуға немесе мақтауға, басқа да ұсақ әрекеттеріне ата-аналардың келісімін сұрауы мүмкін емес. Бірақ мұндай әсер етулердің нәтижесі ескерілмейтіндей шамалы ғана болмайды. Міне осыдан педагогикалық деонтологияның **негізгі қағидасы шығады:** егер мұғалімнің шешім қабылдауда бостандығы шексіз болса, онда оның қабылдаған шешімдеріне жауапкершілік мөлшері одан әрмен жоғары болу керек.

Мұғалім еңбегінің өзіндік ерекшелігі – оның нәтижелері кейінгі уақытқа ысырылып тасталғандай бірден көріне қоймайды. В.А.Сухомлинский «Жер жыртушы, тұқым себуші, астық басушы егіс даласында өсірілген бидай масағын және бір уыс дәнге бірнеше айдын кейін қуанып мәз болады,...-мұғалім өз жасампаздығының жемісін көру жылдар бойы еңбек ету керек болады» [4] деген. Педагогикалық қателердің, біліксіз педагогикалық ықпалдардың жазасын баланың өзі (кейде бірнеше жылдан кейін, ересек болған кезінде) және оның жақындары көріп жатады. Мұғалім оқушы тұлғасын қалыптастырушы делінеді. Бұл үрдістің күрделілігі тәрбиеленушінің үнемі өзгеріп тұратындығына байланысты. Бір өзенді екі рет кешіп өтуге болмайтыны сияқты, оқушыға әр уақытта бір өлшеммен тоянуға болмайды.

Ұстаз - болашақ ел иелерін тәрбиелеу ісіндегі қоғамның жұрт сенген өкілі. Көптеген азаматтық қасиеттердің адам бойына ұялауы мектеп ұстаздарының жұмысымен ажырамас байланыста. Әр баланың жүрегіне жол тауып, біреуін жылы сөзімен баура, екіншісіне сәл-пәл қатаңдау бол, үшіншісіне әлденені өзің жасап көрсет... әр балаға нақтылықпен қара,- деп халық педагогикасы да мұғалімді міндеттейді.

Қоғам өз үмітін, өз болашағын тапсырған адамда қандай қабілеттер болуы тиіс? Педагогикалық қызметтің табысы өтуін қамтамасыз ететін мұғалімнің мінезінде қандай қасиеттер, тұлғасында қандай қабілеттері мен моральдік көрсеткіштері болуы керек? Ел арманын жүзеге асыруды қамтамасыз ету үшін, мектеп реформалары мұраттарын іске асыратын мұғалім нені білу керек? Неге парыздану керек?

Адамзат ұстазға арналған өте көп педагогикалық «кеңестерді», «рецепттерді» сақтаған. Соның ішінде, ең маңызды кеңес - мұғалімінің қоғамдағы өз орнын анықтай білу қажеттілігі.

Қорыта келгенде, оқытушы өзінің сыртқы бейнесі арқылы да, өзінің ұстаздық ісі, адамгершілігі арқылы да, балалармен достық қарым-қатынас орнатуы арқылы да, өз оқушыларына ақылшы, тәрбиеші болу арқылы да үлгі болу керек. Сонда ғана ол оқушыларының алдында беделді болады. Мұғалім бойында мұның бәрін болдыруға жетелейтін құдіретті күш — парыздылық сана-сезімі, кәсіби әдеби деп тұжырымдадық.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Кертаева Г.М. О психологическом комфорте на уроке. Алматы: Эверо, 1998. - 100с.
2. Левитан, К.М. Основы педагогической деонтологии / К. М. Левитан. – М. : Междунар. гуманит. фонд «Знание», 1994. – 313 с.
3. Жутикова Н.В. Учителю о практике психологической помощи. Кн. для учителя, М., 1988, С.74.
4. Сухомлинский В.А. Балаға жүрек жылуы, Алматы, Мектеп, 1976, 16б.

ӘОЖ 582.6.9

ӨСІМДІК ӘДЕМІНДЕГІ *OSIMUM BASILICUM* L. ГҮЛІНІҢ ЖЕРГІЛІКТІ ХАЛЫҚ МЕДИЦИНАСЫНДАҒЫ МАҢЫЗЫ

Нарбота Ұ.У., 6В01509-Биология мамандығының 3 курс студенті

Ғылыми жетекші: Аширова Ж.Б.

Қазақ Ұлттық қыздар педагогикалық университеті

E-mail: ulsapar2001@gmail.com

Дәрілік өсімдіктер бүкіл әлемде дәстүрлі медицинада және этномедицинада қолданылады. Дәрілік өсімдіктер маңызды жаһандық ресурс. Дамыған елдердің денсаулық сақтау жүйелері алғашқы медициналық - санитарлық көмек көрсету үшін халықтық медицинаны қолданады. Дәрілік өсімдіктер мен олардың компоненттері бірқатар пайдалы профилактикалық қасиеттерге ие.

Ocimum basilicum L. өсімдігінің дәрілік қасиеттерін зерттеу өте маңызды. Зерттеу барысында морфологиялық және анатомиялық қасиеттерін анықталды. Морфологиялық және анатомиялық зерттеу өсімдіктің дәрілік қасиеті үшін өте маңызды, себебі өсімдік құрамындағы химиялық элементтер, майлар, ақуыз, көмірсудың маңыздылығын зор.

Тірек сөздер: *Ocimum basilicum* L. райхан гүл, тұнба, эфир майы, бактерия, антидене, аскарбин қышқылы, дәрумен, дәмдеуіш, ақуыз, көмірсу.

Лекарственные растения используются во всем мире в народной медицине и этномедицине. Лекарственные растения-важный глобальный ресурс. Системы здравоохранения развитых стран используют народную медицину для оказания первичной медико-санитарной помощи. Лекарственные растения и их компоненты обладают рядом полезных профилактических свойств.

Ocimum basilicum L. растение широко используется в медицинских целях во всем мире. *Ocimum basilicum* L. очень важно изучить лечебные свойства растения. В ходе исследования были выявлены морфологические и анатомические свойства. Морфологическое и анатомическое исследование очень важно для лекарственных свойств растения, поскольку оно описывает важность химических веществ и эфирных масел, содержащихся в растении.

Ключевые слова: *Ocimum basilicum* L. цветок базилика, настойка, эфирное масло, бактерия, антитело, аскарбиновая кислота, витамин, пряность, белок, углеводы.

Medicinal plants are used all over the world in folk medicine and ethnomedicine. Medicinal plants are an important global resource. The health systems of developed countries use traditional medicine to provide primary health care. Medicinal plants and their components have a number of useful preventive properties.

Ocimum basilicum L. the plant is widely used for medical purposes all over the world. *Ocimum basilicum* L. it is very important to study the medicinal properties of the plant. During the study, morphological and anatomical properties were revealed. Morphological and anatomical examination is very important for the medicinal properties of the plant, as it describes the importance of the chemicals and essential oils contained in the plant.

Key words: *Ocimum basilicum* L. basil flower, tincture, essential oil, bacteria, antibody, ascorbic acid, vitamin, spice, protein, carbohydrates.

Қазіргі таңда танымал дәрілік өсімдіктің бірі - ерінгүлділер (Lamiaceae) тұқымдасына жататын **Райхан гүл (*Ocimum basilicum* L.- Базилик)** дәрілік өсімдігінің адам ағзасына тигізетін пайдасы алуан түрлі. Ол бақшаларда, құмыраларда, сәндік, тағамдық өсімдік ретінде өсіріледі. Шай жапырақтарының орнына *Ocimum basilicum* L. қолданылады. Өсімдік емдік мақсатта ежелден бері де, қазіргі халықтық және ғылыми медицинада қолданылып келеді.

Зерттеудің мақсаты:

1. *Ocimum basilicum* L. өсімдігінің медицинада саласында маңызын талдау, жүрек ауруларының емдік жолын саралау.

2. *Ocimum basilicum* L. өсімдігін үй жағдайын өсіріп морфологиялық ерекшеліктеріне талдау жасау.

***Ocimum basilicum* L.** өсімдігі бір жылдық және көпжылдық хош иісті шөптекті өсімдік (1-сурет А, Ә). Өсімдіктің сабағы мен жапырақтары ашық жасыл, гүлдері күлгін және ақшыл күміс түсті болады. *Ocimum basilicum* L. ертеректен бері тағамда дәмдеуіш өсімдік ретінде тамақта қолданылып келеді, әсіресе Грузин, Италия, Жерорта теңізінде кеңінен қолданылатын танымал өсімдік. *Ocimum basilicum* L. ежелгі заманнан бері көптеген аурулармен күресуге көмектесетін тиімді дәрі ретінде белгілі өсімдік

А

Ә

1 сурет. Райхан гүл (*Ocimum basilicum* L.- Базилик)[1, 2].

Ocimum basilicum L. әлем бойынша барлық жерде өсіріледі. Өсімдіктің Отаны – Үндістан, Иран, Батыс Қытай. Қазақстанда Көкшетауда, Оңтүстік және Орталық облысында Қырғыз Алатауында, көбінесе тау беткейлерінде өседі (3-сурет). Дәмдеуіш ретінде Әзірбайжан, Армения, Грузия және Өзбекстанда көбірек сұранысқа ие [3].

3 сурет. Географиялық өсу аймағы

Ботаникалық сипаттамасы. *Ocimum basilicum* L. өсімдігінің тамыры тармақталған. Сабағы тік, биіктігі 50-70 см, жапырақты. Сабағы, жапырақтары мен тамыры түктермен жабылған. Жапырағы бүтін жиекті, қарама-қарсы орналасқан. Жапырақтары қысқа жапырақты, ұзын жапырақты, және сирек жапырықты. Жапырағының ұзындығы 6-2,5 см, ені 3-1,2 см. Тұқымдары қыркүйек айларын піседі. Тұқымдары төрт-бес жыл бойына өнгіштігін сақтайды, тұқымын жылыжайда немесе терезе гүлі ретінде және селбесіп өсуге бейімделген, ал жазда өсімдік далалы жерде гүлдену үшін көп жылуды қажет етпейді. Гүлдер екі жақты, ақ, бозғылт қызғылт, сирек және күлгін түсті. Гүлі ұсақ, гүлдері сабағының жоғары басына шоғырлана орналасқан қос ерінді, себет гүлді, аталығы 2, шілде – тамызда гүлдейді [4].

Ocimum basilicum L. өсімдігінің медицинадағы маңызы зор. *Ocimum basilicum* L. тұнбасы жоғары температураны төмендетіп, жөтел кезінде және суық тиіп ауырғанда алғашқы көмек көрсетуде пайдаланады. Бұл дәрілік өсімдік бас ауруын емдеуге көмектеседі. Ішек құртын жоятын дәрі дәрмектің орнын алмастырады. *Ocimum basilicum* L. – бүйрек ауруы және бүйректегі тасты түсіруге көмектеседі. *Ocimum basilicum* L. адам ағзасын түрлі аурулардан, әсіресе, таз ауруынан, зиянды бактериялардан сақтайды [5].

4-сурет *Ocimum basilicum* L. эфир майы [6].

Ocimum basilicum L. эфир майы жылдық өсімдіктердің жапырақтары мен гүлдерінен алынады (4-сурет). *Ocimum basilicum* L. эфир майы - бұл ең алдымен артрит, ревматикалық ауырсыну, бұлшықет ауырсынуын басады. Эфир майы ас қорытуды жақсы реттейді. Сондықтан ас қорыту, жүрек айнуын емдеу үшін қолданылады. Эфир майы терінің әртүрлі ауруларына қышу, бөрту, тері ашып дуылдайтын болса таптырмас ем. Физикалық және ақыл-ой шаршағанда көмектеседі және ойдың анықтығына ықпал етеді. Қорқыныш пен депрессияны, сондай-ақ ұйқысыздықты тыныштандырады [6].

Ocimum basilicum L. өсімдігінің жүрек ауруының барлық түріне *Ocimum basilicum* L. тұқымының кептіріп, ұнтақтап екі ас қасығын 1 килограмм балға араластырып күніне ас алдынан 1 сағат бұрын қабылдайды. Сонымен қатар *Ocimum basilicum* L. өсімдігінің сабағын, жапырағын гүлімен қоса кептіріп ұнтақтап бір қасығын жарты литр суға 30 минут салып қайнатып үнемі ішіп жүрсе жүрек ауруларына жақсы ем [7].

Ocimum basilicum L. өсімдігін қолдану жүйке жасушаларын нығайту үшін ерлерде *Ocimum basilicum* L. жыныстық құштарлықты жақсарту мақсатында, әйелдерге қолдану салмақ жоғалтуға көмектеседі. Етеккір циклі кезінде, босану кезінде қатты ауырсынуды жеңілдетеді. Шашты және тырнақ пластинасын нығайтады. Құрамында *Ocimum basilicum* L. өсімдігі бар косметикалық кремдер әжімдермен тиімді күреседі, сонымен қатар бет терісінің түсін қалпына келтіреді. *Ocimum basilicum* L. өсімдігінен жасалған сусындар катерлі ісіктің қаупін азайтуға көмектеседі [8].

***Ocimum basilicum* L. өсімдігінің химиялық құрамы.** *Ocimum basilicum* L. өсімдігінің құрамында құнды химиялық қосылыстар мен элементтерге бай. Жапырақтары мен сабақтарында эфир майы кем дегенде 1,5% құрайды. *Ocimum basilicum* L. дәрумендерге бай. Гүлдің құрамында B₁, B₂, PP, C дәрумендері және аскорбин қышқылы бар. Минералды заттарға: Ca, Cu, Mg, Ar, Mn жатады. Сонымен қатар өсімдікті диеталық өнім деп атауға болады, өйткені оның құрамында 1% май, 3% ақуыз және 5% көмірсу бар. *Ocimum basilicum* L. жапырағы мен гүлінде хош иісті эфир майы болғандықтан парфюмерияда қолданылады [9].

Қорытындылай келе *Ocimum basilicum* L. өсімдігінің өсіру барысында аса күтімді қажет етпейді, үй жағдайында бөлме температурасына өсіруге болады. Өсімдікті өсіру барысында жарық сәулелену пайдалана отырып *Ocimum basilicum* L. өсімдігінің фотосинтетикалық өсу процестерін мен белсенділігін салыстырмалы түрде бақылау жүргіздік. Қолдану барысында медицинада, тағамдық жағынан (энергетикалық сусындарда, дәмдеуіш ретінде) косметикада өндірісінде кеңінен қолданысқа ие.

Жоғарыда аталғандай жапырақтары да үлкен фармацевтикалық артықшылықтарға ие, вирустық, саңырауқұлақ, бактериялық, кейбір инфекциялардың түрлеріне оң әсері көрсетеді. Сонымен қатар *Ocimum basilicum* L. өсімдігін қабылдау қан құрамындағы Т-лимфоциттердің санын 28%-ке арттырады, ұзақ пайдалану эритроциттер мен тромбоциттер санын төмендетеді, қанның ұюын жоғарлатады.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. https://keyserver.lucidcentral.org/weeds/data/media/Html/ocimum_basilicum.htm
2. <https://www.plantarium.ru/page/view/item/25223.html>
3. Дудченко Л. Г., Козьяков А. С., Кривенко В. В. Пряно-ароматические и пряно-вкусовые растения: Справочник / Отв. ред. К. М. Сытник. — К.: Наукова думка, 1989. — 304 с. — 100 000 экз. — ISBN 5-12-000483-0.
4. Лавренов В. К., Лавренова Г. В. Современная энциклопедия лекарственных растений. - М.: ЗАО «ОЛМА Медиа Групп», 2009. - С. 37-38.- 272 с. - ISBN 978-5-373-02547-8.
5. С.А. Арыстанғалиев, Е.Р. Рамазанов «Қазақстан өсімдіктері» Алматы 1977.- 213б.
<https://cyberleninka.ru/article/n/lechebnye-svoystva-bazilika/viewer>
6. <http://www.rosecosmetics-bg.com/ru/essential-oils-and-natural-waters-RUS/efirnije-masla/efirnoje-maslo-bazilika-ocimum-basilicum-l-10-ml>
7. Әметов Ә.Ә Ботаника – Алматы; Дәуір, 2017- 512 бет
8. Н.М. Мухитдинов, А.Т. Мамурова Дәрілік өсімдіктер.-Алматы, 2013
9. <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0308814607012666>

УДК 821.161.1

ОБРАЗ ГОРОДА В РОМАНЕ АНДРЕЯ БЕЛОГО «ПЕТЕРБУРГ»

Наурызбекова Ш.Н., студентка гр.232д ОП 6В01704 – «Русский язык и литература
в школах с нерусским языком обучения»

Научный руководитель: кандидат филологических наук **Щербовских И.Г.**
Жетысуский университет имени Ильаса Жансугурова, г.Талдыкорган

E-mail: nsholpan3010@mail.ru

Статья посвящена изучению образа Петербурга в романе выдающегося русского писателя начала 20 века Андрея Белого. Анализируя роман «Петербург», автор делает акцент на традициях Ф.М.Достоевского в изображении города на Неве в романе поэта-символиста.

Ключевые слова: роман, Серебряный век, образ города, Петербург.

Мақала 20 ғасырдың басындағы орыс жазушысы Андрей Белойдың романындағы Санкт-Петербургтің бейнесін зерттеуге арналған. "Петербург" романын талдай отырып, автор ф.м. Достоевскийдің символист ақынның романындағы қала бейнесіндегі дәстүрлеріне баса назар аударады.

Тірек сөздер: роман, Күміс ғасыр, қала бейнесі, Петербург.

The article is devoted to the study of the image of St. Petersburg in the novel by the Russian writer of the early 20th century Andrei Belyi. Analyzing the novel "Petersburg", the author focuses on the traditions of F.M.Dostoevsky in the image of the city on the Neva in the novel of the symbolist poet.

Keywords: roman, the Silver Age, the image of the city, St. Petersburg.

В русской истории и русской культуре Петербургу принадлежит особая роль. Этот необычный город всегда привлекал к себе внимание, прежде всего, своей необычной историей. Поэты, писатели, драматурги разных эпох всегда весьма тонко ощущали необычность Петербурга, его особую «выделенность», «отмеченность». С первых дней своего существования Петербург воспринимался и продолжает восприниматься не только как реальный конкретный город, обозначенный на карте России, но и как символ будущего новой державы.

Говоря о распространённости образа города на Неве в русской литературе, Ю.М.Лотман справедливо подчёркивает, что «по количеству текстов, кодов, связей, ассоциаций, по объёму культурной памяти, накопленной за исторически ничтожный срок

своего существования, Петербург по праву может считаться уникальным явлением в мировой цивилизации» [1, с.21].

Традиции изображения Петербурга были заложены ещё русской литературой 18 века делавшей акцент на необычности нового российского города и чудесном характере его возникновения. Эти традиции были подхвачены и развиты поэтами и писателями 19 столетия: они открыли новые грани бытия города, сосредоточив внимание на изображении конфликта маленького человека с казённым бездушным Петербургом.

Петербург в литературе первой половины 19 века – это город А.С.Пушкина, город светлых ожиданий и возвышенных стремлений, город будущих декабристов. С одной стороны с пушкинских страниц встаёт парадная пышная столица. С другой стороны – драма и гибель героя поэмы «Медный всадник». С.И.Видюченко подчёркивает, что пушкинский Петербург сотворён не для человека; прежде всего – это символ самодержавной власти [2, с.15].

Мы видим, что Петербург в изображении А.С.Пушкина характеризуется противоречивостью и двойственностью чувств, переживаемых поэтом и вызываемых у читателя: поэт изображает «город пышный, город бедный». Пушкинская поэма многое предопределила в дальнейшей истории русской литературы.

Конфликт рядового «маленького человека» и равнодушного к его страданиям бюрократического Петербурга получил своё развитие в произведениях Н.В.Гоголя, который рисует облик иного Петербурга – это город чиновников и бюрократов, несчастных и униженных Башмачкиных и Копейкиных. Здесь мы уже на найдём блестящего изображения шикарной архитектуры. Город Н.В.Гоголя – это город бюрократического произвола («Повесть о капитане Копейкине» в «Мёртвых душах»), превращающий честных людей в преступников и разбойников.

Петербург Н.В.Гоголя – одновременно и реальный город, и мистический. В призрачном Петербурге возможны какие угодно метаморфозы («Нос», «Шинель»). Ерохина А.А. и Ерохина Ю.В. подчёркивают, что «нос является частью бюрократической жизни Петербурга и ведёт себя, как и подобает «знаменитому лицу», имеющему чин статского советника: молится в Казанском соборе, прогуливается по Невскому проспекту, делает визиты, заезжает в департамент и даже собирается уехать в Ригу по чужому паспорту. Образ носа – художественное обобщение феномена социальной жизни Петербурга: его подмена окружающим совсем незаметна, ведь нос стал чиновником пятого класса, а, по Гоголю, в этом городе видят чин, но не человеческую сущность» [3, с.248].

Тема «маленького человека», начатая А.С.Пушкиным, продолжена и развита далее Н.В.Гоголем в повести «Шинель». Как и у Пушкина, у Гоголя важную роль в произведении играет стихия. «Гибель Башмачкина среди мрака и холода непрекращающейся зимы соотносится с холодом бездушия, окружавшим его жизнь. Именно всеобщее равнодушие, власть денег и чинов, царящая в северной столице, превращают людей в «маленьких», обрекая на бесцветную жизнь и гибель [3, с.249].

Особый вклад в развитие темы Петербурга на страницах русской литературы внесли художники начала 20 века, увидевшие город во власти двух сил и изобразившие контрастное соединение начала созидającego и разрушительного.

Петербург занимает важное место в художественном мире Андрея Белого, А.А.Ахматовой, О.Э.Мандельштама и других поэтов Серебряного века. В рамках данной статьи мы обратимся к анализу образа города в одноимённом романе А.Белого «Петербург».

Андрей Белый (псевдоним Б.Бугаева) обращается к теме и образу Петербурга в целом ряде своих произведений, но наиболее полное воплощение образ города нашёл в самом значительном произведении писателя – в романе «Петербург». Писатель начал работать над романом ещё в 1912 году и к 1913 он был уже завершён. Следует подчеркнуть, что А.Белый тщательно изучил всё русскую литературу 19 века, особенно произведения А.С.Пушкина, Ф.М.Достоевского, Л.Н.Толстого, И.С.Тургенева и других авторов. Можно сказать, что роман поэта-символиста словно впитал двухсотлетнюю мифологию столицы

Российской империи. Но, главная легенда и литературное произведение, на которое опирался автор, был «Медный всадник» Александра Пушкина.

Л.Долгополов обращает внимание на то, что «Петербург предстаёт в романе и в виде реального города, столицы Российской империи, и в виде условной точки, в которой крепче и более неразрешимо, нежели в иных аналогичных точках, завязался узел человеческой судьбы – судьбы человечества» [4, с.214-215].

Основное содержание «Петербурга», по словам самого А.Белого, это эпоха революции 1905 года. Петербург октября 1905 года – это символ рубежа огромной эпохи, за которой неясно видится начало нового неведомого этапа истории страны. Андрей Белый называет свой роман именем города. Город Петра Первого изображается в произведении как сущий морок, какое-то страшное наваждение: «ядовитое место», «желтовато-кровавая муть, смешанная из крови и грязи».

Исследователи русской литературы серебряного века единодушно подчёркивают, что Петербург Андрея Белого вырос из Петербурга Ф.М.Достоевского. По крайней мере, город Достоевского сильно на него повлиял. Если А.С.Пушкин изображал парадную жизнь северной столицы, то Ф.М.Достоевский рисует весьма неблагоприятную жизнь – это грязные вонючие узкие переулки и тесные квартирки Сенной площади, это трактиры и распивочные. Здесь в узеньких каморках ютятся люди, раздавленные бедностью, живущие в отчаянии и безысходности.

Петербург Достоевского – это город униженных и оскорблённых. Он изображён в жёлтых красках – таким его сделало болезненное восприятие главного героя. Как известно, Петербург у Достоевского прямо враждебен человеку. Это особенно заметно в романе «Преступление и наказание», где Петербург – наваждение и кошмар, которые прямо подталкивают Раскольникова к убийству. Здесь мы встречаемся не с парадной стороной этого прекрасного города, как у Пушкина в поэме «Медный всадник», где поэт восхищается величием творения Петра Первого, а с чёрными лестницами, облитыми помоями, дворами-колодцами, напоминающими душегубку.

Петербург Ф.М.Достоевского – это город облупленных стен, духоты и зловония. Он душит и давит. Он – соучастник преступлений, питательная среда бредовых идей и теорий. Он – свидетель человеческих трагедий. Причина этого, как полагает А.Белый, заключена в оторванности города от почвы, в его выдуманности и «сочинённости».

Мифология Петербурга, созданная Достоевским под влиянием Пушкина и Гоголя, в свою очередь, глубоко повлияла на творчество последующих писателей, обращавшихся к образу города, и особенно – на творчество Андрея Белого.

Следует обратить особое внимание на такие переклички Ф.М.Достоевского и А.Белого, как повторение слова «вдруг». Это слово очень часто повторяется у обоих авторов, потому что в малый промежуток времени они вмещают большое число событий и происшествий. Именно поэтому так часто мы слышим слово «вдруг» на страницах романов обоих писателей. Также заметим, что для разговоров героев и у Ф.М.Достоевского, и у А.Белого весьма характерны всяческие намёки, загадки, тайны и недомолвки.

Традиции Ф.М.Достоевского проявились и в цветовой палитре «Петербурга» А.Белого. Прежде всего, обратим внимание на жёлтый цвет, который вытеснил все остальные цвета и которым буквально пропитан весь город. Жёлтый цвет – это цвет болезненности, цвет безумия, цвет хаоса, цвет провокации. Кроме жёлтого цвета в тексте романа встречаются зелёный цвет, серый и красный цвета. Зелёный цвет является близким к оттенкам жёлтого, но это ещё также и цвет рек и других водоёмов, которые так часто упоминаются и описываются в тексте романа. Появление красного цвета в романе А.Белого было связано с эпохой революции и стало своеобразным веянием тревожного времени.

В то же время, нужно подчеркнуть и имеющие место различия в изображении города в 19 и начале 20 века. В частности, у Ф.М.Достоевского северная столица – это просто тёмное и грязное место, которое грозит героям нравственной и физической гибелью. А в

романе поэта-символиста А.Белого Петербург гораздо более загадочен и таинственен: он имеет несколько какой-то мистический облик, в котором есть нечто потустороннее, дьявольское, inferнальное. В Петербурге Андрея Белого постоянно грязноватый туман, делающий не совсем чёткими очертания людей и предметов. На окнах постоянная копоть. По городу ходят люди-тени, люди-силуэты. Город почти нереален. Трудно понять, на какой улице проживает террорист Дудкин. Автор намеренно путает читателя, указывая в качестве места его обитания то 17-ю, то – 18-ю линию Васильевского острова. И этот факт вновь и вновь усиливает впечатление о зыбкости и нереальности города на болоте.

Интересно, что в романе А.Белого почти нет солнца. А ведь образ солнца играл важную роль в ранних поэтических произведениях писателя (например, в сборнике «Золото в лазури»). Теперь же на смену солнцу пришла луна. И здесь опять господствует жёлтый цвет. Но это – не яркие золотые ослепительные лучи солнца, а фосфорический желтовато-зеленоватый отсвет луны.

Город населяют пустые и бездушные люди, не осознающие своей никчёмности. Прежде всего, это чиновники, стоящие на верху социально-иерархической лестницы и получающие от жизни всё (например, сенатор Аполлон Аполлонович Аблеухов)

Петербург способен превращать прохожих в тени. Здесь люди не знают ничего друг о друге, даже если они достаточно часто общаются. Все они на одно лицо, ничем не отличаются от окружающих. В качестве примера можно привести описание мужа Софьи Лихутиной: «Был он высокого роста, носил белокурую бороду, обладал носом, ртом, волосами, ушами и глазами; он был, к сожалению, в темно-синих очках, и никто не знал ни цвета глаз, ни их выражения».

Таким образом, восприятие Петербурга Ф.М.Достоевским и А.Белым во многом созвучно (произведения были созданы с не таким уж и большим временным промежутком, не превышающим полвека, и А.Белый сильно интересовался творчеством автора «Преступления и наказания»).

Таким образом, мы видим, что Петербург А.Белого наполнен элементами Петербурга Ф.М.Достоевского: это и фантастичность облика города, возникшего «вдруг» на болоте, и его способность толкать человека на преступления, и мрачность улиц и кварталов, создающих гнетущее тягостное впечатление. Особую роль в произведениях двух писателей играет поэтика цвета. Палитру двух городов (Ф.М.Достоевского и А.Белого) сближает обращение авторов к жёлтому цвету как цвету безумия, болезненности и провокации.

Анализ традиций русской классической литературы в произведении поэта-символиста позволяет более глубоко понять своеобразие авторского видения образа города на Неве в романе А.Белого «Петербург».

ЛИТЕРАТУРА:

1. Лотман Ю.М. Символика Петербурга и проблемы семиотики города // Лотман Ю.М. Избранные статьи: В 3-х т.т. – Т.2. – Таллинн, 1992. – С. 9-21.
2. Видюченко С.И. Семантика образа города в произведениях русской литературы // Казанская наука. – 2019. – №2. – С.15-17. – <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=37187554>
3. Ерохина А.А., Ерохина Ю.В. Образ Петербурга в русской литературе 19 века. – Образ Родины: содержание, формирование, актуализация. – М., 2019. – С.246-251. – <https://elibrary.ru/item.asp?id=38540061>
4. Долгополов Л. На рубеже веков. – Л., 1985.

УДК 331

НАУЧНО-МЕТОДИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ МЕНЕДЖМЕНТА ЧЕЛОВЕЧЕСКИХ ОТНОШЕНИЙ КАК ИНДИКАТОРА ИМИДЖА ОРГАНИЗАЦИИ

Нугманов Тимур, студент 4 курса, специальность «Финансы»
Научный руководитель: м.э.н., ст.преп. Абдыкаримова М.М.
Евразийская юридическая Академия им. Д.А Кунаева, г.Алматы

E-mail: mira_razh@mail.ru

Бұл мақалада менеджердің рөлі, ұйымды басқару жүйесінің тұжырымдамасы және ұйымның имиджі құрылымының компоненттері қарастырылған.

Тірек сөздер: ұйым, менеджер, ұйымның имиджі, қызметкерлердің имиджі.

This article discusses the role of the manager, the concepts of the organization's management system and the components of the organization's image structure.

Keywords: organization, manager, organization image, staff image.

В данной статье рассматривается роль менеджера, концепции системы управления организацией и компоненты структуры имиджа организации.

Ключевые слова: организация, менеджер, имидж организации, имидж персонала.

Если называть менеджера индикатором, то чтобы быть лакмусовой бумагой для имиджа организации, мы должны рассмотреть и плюсы, и минусы деятельности менеджеров. Для того, чтобы преуспевать в гостиничном бизнесе, успешно конкурировать с производителями гостиничных услуг, соответствовать ожиданиям потребителей этих услуг гостиничному предприятию необходимо следовать мировым стандартам обслуживания.

Актуальность данного вопроса состоит в том, что активное и рациональное применение в своей деятельности международных стандартов обслуживания экономически весьма целесообразно для предприятий сферы гостиничной индустрии. Это позволяет обеспечить требуемое качество услуг, организовывать отлаженный и непрерывный технологический процесс и, в конечном счете, приводит к международному уровню обслуживания в гостиничных комплексах, расширению сотрудничества с зарубежными партнерами, установление более высокого уровня цен на гостиничные услуги и в целом повышению уровня конкурентоспособности казахстанских предприятий на мировом рынке гостиничных услуг.

В условиях современных требований, с открытием гостиниц для бизнеса происходит проникновение иностранной культуры на национальное пространство РК. В связи с этим прежняя система культуры обслуживания не может опираться на старые нормы. Требуется правильное реагирование на происходящие изменения в обществе и на проявление новых потребностей, к которым она должна адаптироваться, чтобы соответствовать международным стандартам обслуживания.

Суть высокого уровня культуры обслуживания состоит в том, что это должно быть обслуживание с «первого предъявления», установление тесных связей с клиентурой, где просьба и умение предупредить желание клиента становятся высшим приоритетом в работе. Обслуживание, соответствующее международным стандартам, предполагает также владение сотрудниками навыками поведения в обществе, общения, культуры речи, знание тонкостей профессионального этикета, умение вести телефонные разговоры.

Насколько умело и профессионально сотрудники этим владеют, настолько и зависит их успех в деле в соответствии с международными требованиями.

Для достижения высоких имиджевых требований, диктуемых мировыми стандартами оказания гостиничных услуг, немаловажную роль играет трудовая мотивация персонала, которая в любом обществе и экономической системе носит сущностный характер и в значительной

степени предопределяет экономику в обществе и уровень его благосостояния. Вместе с тем, в РК, наблюдалась тенденция снижения интереса и внимания к проблемам труда, анализу состояния и перспектив развития управления трудовой мотивации.

Основной персонал компании был и остается главным доходобеспечивающим звеном, находящемся на переднем крае бизнес - процесса. При этом практика последних лет ясно показала бесперспективность попыток экономии на основном персонале. Низкий уровень базовой заработной платы (ниже рыночного), неразвитость социального пакета, примитивная система премирования (процент от выручки), отсутствие инвестиций на обучение и развитие, создают предпосылки неконкурентного компенсационного пакета. Такой компенсационный пакет не удержит успешных менеджеров, и тем более не позволит привлечь с рынка энергичных и активных людей, обладающих природными качествами необходимыми отельеру. Вместе с тем была и остается необходимость поиска наиболее эффективной структуры инвестиций в персонал.

Прежде всего, менеджеры должны обновлять внутреннюю информацию о компании: касательно работы с персоналом, некоторые финансовые показатели, стратегию развития, инновационный аспект в работе, подход к решению социально значимых вопросов бизнеса и общую философию компании.

Все работодатели рано или поздно неизбежно сталкиваются с вопросом – как привлечь и удержать в компании ценных сотрудников? Несмотря на переизбыток предложений на рынке труда, действительно классных специалистов в любой из отраслей можно пересчитать по пальцам. И заполучив таковых, а тем более, вырастив и вложив деньги в их обучение, и собственникам, и топ-менеджменту компаний приходится прилагать немало усилий, чтобы сохранить и удержать профессиональную команду, от которой во многом зависит процветание любого предприятия. Причем все больше работодателей понимает, что данную задачу едва ли можно решить простым повышением зарплаты – нуждающиеся в кадрах конкуренты всегда смогут предложить специалисту более высокий оклад. Кроме того, такая мера требует от предприятия довольно значительных сиюминутных затрат, а потому является экономически нецелесообразной. Она не только повышает прямые расходы предприятия на оплату труда, но и параллельно влечет за собой массу других затрат, таких как увеличение налога на прибыль, социальных отчислений и т.д. Поэтому все более актуальным становится построение эффективной системы управления персоналом.

Теоретическую основу исследования составили классические и современные труды отечественных и зарубежных ученых, создавших основу концепции управления персоналом. Большой вклад в разработку проблем развития кадрового потенциала внесли многие видные ученые Е.Г. Антосенков, Н.И. Архипова, Б.М. Генкин, А.Я. Кибанов, Р.П. Колосова, Н.В. Кочкина, В.В. Куликов, Н.И. Лапин, С.Д. Львов, В.Г. Макушин, А.А. Никифорова, Г.Э. Слезингер, С.Г. Струмилин, Ю.В. Яременко и др. Их работы позволили по-новому взглянуть на проблемы эффективного использования кадрового ресурса в современных условиях.

Наиболее известны следующие концепции системы управления организацией. Современная организация — это социальное образование, обеспечивающее удовлетворение и формирование индивидуальных потребностей человека.

Система организации - это совокупность взаимосвязанных управляемой (объекта управления) и управляющей (субъекта управления) подсистем, взаимодействующих между собой и внешней средой с помощью материально-технических и информационных средств и участвующих в процессе функционирования по обеспечению предназначения организации и достижению установленных целей.

В современной практике бизнеса известны этапы эволюции методов организации, ориентированных на рынок: 1 этап - ориентация на производство; 2 этап - ориентация на продажи; 3 этап - ориентация на маркетинг.

Взятие на вооружение во многих компаниях маркетинговой концепции сопровождалось изменениями организационной структуры, а также изменениями взглядов на сущность продаж.

Единство людей и условий их деятельности, находящихся в определенных соотношениях и взаимосвязях, образует организационную структуру. Действия, направленные на создание такой структуры, необходимых предпосылок её функционирования и обновления, получили название организационного процесса.

Один из четырех признаков организации - это организационная культура, представляющая собой совокупность установившихся традиций, символов, ценностей, верований, которые во многом определяют характер взаимоотношений и направленность поведения людей и человеческих отношений. Организационная культура включает как субъективные, так и объективные элементы. К первым относятся, например, различного рода ритуалы, мифы, связанные с историей организации и жизнью её замечательных членов, принятые нормы общения. Вторые в основном характеризуют материальную сторону жизни и деятельности организации. Это её символика, цвета, удобство и оформление интерьеров, внешний вид зданий и т.п.

Сплав субъективных и объективных элементов формирует основу культуры управления, в которую можно включить стиль руководства, способы решения проблем, характер поведения менеджеров.

Организационная культура является одним из важнейших элементов, создающих внутреннюю среду организации совокупность форм и процессов, придающих последнее конкретное, присущее только ей лица к другим её элементам можно отнести разделение труда, используемые технологии, организационную структуру, систему коммуникаций и обмена информацией, поведение сотрудников и пр.

Структура имиджа организации включает 8 компонентов (или составляющих): имидж товара, имидж потребителей, внутренний имидж организации, культура организации, имидж руководителей, имидж персонала, визуальный имидж организации, фирменный стиль организации.

Имидж товара (услуги) – представления людей относительно уникальных характеристик, которыми, по их мнению, обладает товар:

- функциональная ценность товара – это основная выгода или услуга, которую обеспечивает товар;

- дополнительные услуги (атрибуты) – это то, что обеспечивает товару отличительные свойства (название, дизайн, упаковка, качество и т. д.).

Имидж потребителей товара включает представления о стиле жизни, общественном статусе и некоторых личностных (психологических) характеристиках потребителей.

Стиль жизни представляет собой одну из характеристик образа жизни – индивидуальные социально-психологические особенности поведения и общения людей. Специалисты по социальной психологии выделяют три основных детерминанты стиля жизни: индивидуальные (личностные ценности, или ценностные ориентации; интересы и мнения личности, демонстрирующие ее систему ценностей; активность личности).

Ценностные ориентации – твердые и стойкие убеждения в том, что определенная жизненная цель и определенные способы ее достижения являются наилучшими. Интересы личности – актуальные потребности личности, то, что она считает для себя важным в окружающей среде. Мнения касаются идей личности, того, что она думает о себе, об окружающей среде, политике, промышленности, экологии и т. д. Активность личности – ее характерное поведение и манера проводить время.

Общественный статус потребителя – показатель положения потребителей товара в обществе, который основан на существовании таких социальных позиций, как пол, возраст, образование, профессия, жизненный цикл семьи и т. д., а также оценке значимости указанных позиций, выражаемых в понятиях «престиж», «авторитет» и др. Характер

потребителей представляет собой совокупность устойчивых психологических черт личности, оказывающих влияние на ее поведение. Так, характер человека можно описать при помощи таких присущих ему черт, как жизнерадостность, коммуникабельность, уверенность в себе, консерватизм и т. д.

Внутренний имидж организации – это представления сотрудников о своей организации. Основными детерминантами внутреннего имиджа являются культура организации и социально-психологический климат.

Имидж руководителя или основных руководителей организации включает представления о способностях, установках, ценностных ориентациях, психологических характеристиках и внешности руководителя.

Имидж персонала – это собирательный, обобщенный образ персонала, раскрывающий наиболее характерные для него черты.

1) Профессиональная компетентность:

- мобильность (быстрота и качество обслуживания);
- аккуратность в выполнении должностных обязанностей;
- точность выполнения работы;
- информированность (готовность представить справку по интересующему клиента вопросу);

- высококвалифицированная профессиональная подготовка.

2) Культура:

- коммуникабельность (приветливость в общении, улыбчивость);
- правильность речи;
- социально-психологические характеристики сотрудников.

3) Социально-демографические и физические данные:

- возраст;
- пол;
- уровень образования;
- наличие/отсутствие физических дефектов.

4) Визуальный имидж:

- деловой стиль в одежде;
- аккуратная прическа;
- ограничения в использовании украшений и косметики (для женщин).

Имидж персонала формируется на основе прямого контакта с сотрудниками организации. При этом каждый сотрудник рассматривается как «лицо» организации, по которому судят о персонале в целом. Таким образом, трудно переоценить роль сотрудников работающих непосредственно с клиентами, в процессе создания целостного позитивного имиджа организации.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Базарова С.К. Маркетинг услуг. Учебное пособие. – Астана, «Парасат элемі», 2005.- 248 с.
2. Джи Б. Имидж фирмы. СПб.: Питер, 2010.
3. Бери Л. Повышая качество обслуживания в Америке: уроки усвоены. // Управление качеством. – 2019. – №9. – С.9-13.
4. Талонов А.В. Управление инфраструктурой организации (facilitymanagement) [Электронный ресурс] / А.В. Таланов – Режим доступа: http://upravdom.nm.ru/facility_man.htm.

ӘОЖ 94 (574)

МҰХАММЕД ШАЙБАНИ ХАННЫҢ ҚАЗАҚЫЛЫҚ ӨМІРІ МЕН МАУЕРЕННАХРДА ШАЙБАНИЛЕР МЕМЛЕКЕТІНІҢ ҚҰРЫЛУЫ

Нуртазин М. Ш., 7М01601-Тарих мамандығының 2-курс магистранты
І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ.

E-mail: manarbek.nurtazin.84@mail.ru

Мақалада ХҮ ғ. соңғы ширегінде Шығыс Дешті Қыпшақта биліктен айырылып, елден қуылған Әбілхайыр ханның немересі Мұхаммед Шайбанидың қазақылық өмірі мен Мауереннахрда өз иелігін құрып, шайбанилер мемлекетін құруы қарастырылады. Аталған кезеңде М. Шайбани хан өмірін ат үстінде өткізіп, солтүстігінде қазақ хандарына, шығысында Моғолстан билеушілеріне, ал оңтүстігінде Темір ұрпақтарына қарсы үздіксіз соғыстар жүргізді. Нәтижесінде 1501 жылы Мауереннахрдағы Темір ұрпағы Бабырдан билікті толығымен тартып алып, Шайбанилер мемлекетін құруға қол жеткізді.

Тірек сөздер: Ақ Орда, Шығыс Дешті Қыпшақ, Шайбани, Түркістан уәлаяты, бахадүр, қазақ, өзбек, ноғай.

В статье рассматривается период жизни казакования внука хана Абулхаира Мухамеда Шайбани в последней четверти XV века в результате потери им власти и изгнания из Восточного Дешт-и-Кипчака, а также укрепление его позиций в Мавереннахре и становление государства Шайбанидов. В указанные годы М. Шайбани провел жизнь на коне, ведя непрерывные войны на севере с казахскими ханами, на востоке с правителями Моғолистана, а на юге воюя с потомками Тимура. В результате в 1501 году полностью разбив Бабура, потомка эмира Тимура, захватил власть в Мавереннахре и положил начало создания государства Шайбанидов.

Ключевые слова: Белая Орда, Восточный Дешт-и-Кипчак, Шайбани, вилайат Туркестан, бахадүр, казах, узбек, ноғай.

In the article the last quarter of the XVth century, considered that Muhammad Shaibani, the grandson of Abulkhair Khan, who lost power in Eastern Deshti Kipchak and was expelled from the country, created his own possessions in the Kazakh life and in Mauerennakhr then created the state of Shaibani. During this period, M. Shaibani Khan spent his life on horseback, waging continuous wars against the Kazakh Khans in the north, the rulers of Moghulistan in the East, and the descendants of Temur in the South. As a result, in 1501, the descendants of Temur in Mauerennahr completely withdrew power from Babir and managed to establish the state of Shaibani.

Key words: White Horde, Eastern Dashty Kipchak, Shaybani, Turkestan vilayat, bahadur, kazakh, uzbek, nogai.

XV ғасырдың 20-жылдарының аяғында Ақ Орданың далалық аумағының үлкен бөлігінде билеуші әулет алмасады. Шыңғыс ұрпақтары мен көшпелі шонжарлардың қиян – кескі күресінің нәтижесінде билік Орда Ежен (Жошының үлкен ұлы) ұрпақтарынан Шайбан (Жошының бесінші ұлы) ұрпақтарының қолына өтті. Сөйтіп, 1428 жылы Шығыс Дешті Қыпшақта Шайбани ұрпағы 17 жасар Әбілхайыр – хан тағына отырып, Ақ Орда мемлекетінің орнына жаңа бір мемлекет – Әбілхайыр хандығы немесе жазба деректерде екінші бір атаумен аталған «Көшпелі өзбектер» мемлекеті тарих сахнасына шықты.

Ақ Орда хандарынан айырмашылығы Шайбани ұрпақтары Алтын Орда тағы үшін жан аямай, өздерінің материалдық және адам ресурстарын ысырап еткен жоқ. Олардың Өмір Темір мен оның мұрагерлерінің басқыншылық дәмелеріне тойтарыс берулеріне де тура келмеді. Өйткені, Темір ұрпақтарын бұл ауданда көшіп жүретін даладан гөрі бірінші

кезекте Сырдария аңғарындағы бекініс – қалалар (Сығанақ, Аркүк, Яссы, Отырар, Сауран, Сайрам және т.б.) қызықтырған еді. Осының бәрі Шайбани ұрпақтарына Орда Ежен әулетінен өрбіген хандарға қарама-қарсы Ақ Орда аумағында билік ету құқығын білдіру және Шығыс Дешті Қыпшақ пен кейініректе Түркістанның саяси картасын өзгерту мүмкіндігін қамтамасыз етті. Ақ Орда аумағының далалық бөлігінде бастапқыда екі саяси бірлестік нығаяды. Олардың біріншісі – ертеректе Жайықта және оның батысына қарай Еділге дейін дерлік, ал солтүстік-шығыс жағында Тюмень бағытында оқшауланып шыққан Ноғай (Маңғыт) Ордасы. Ал Жайықтың шығыс жағында, Ырғыз, Елек, Торғай, Сарысу өзендері бойында, Тобыл мен Есілдің жоғарғы ағыстарында көптеген Шайбани ұрпақтарының иелігі қалыптасты. Мәселен, Сарысу, Жем аралығында, солтүстік Арал өңірі далаларында – Жұмадық хан; Тобыл мен Есілдің оң жақ саласы мен Атбасар аралығында – Махмұд-Қожа хан; Атбасардың сол жақ жағасы мен Есілге – Мұстафа хан; Тура қаласы (Қазіргі Тюмень қаласының маңы) ауданында Әбілхайыр хан күш алды [1, 52 б.]. XV ғасырдың бірінші ширегінде Ақ Орданы бүліктер мен талас-тартыстар қамтыған кезде, жоғарыда есімдері аталған Шайбани ұрпақтары Ақ Орданың билігінен шығып, тәуелсіз билік ете бастады. Дәулет-Шайх (Әбілхайыр ханның әкесі) өлгеннен кейін билікті Суфи хан, содан соң оның ұлы Жұмадық хан (1425-1428 жж.) қолына алды. Ақ Орда ханы Барақ нақ сол кезде Сырдарияда мұраға қалған иеліктерін қайтарып алуға әрекет жасап жатқан еді. Сондықтан Қазақстанның далалық аймақтарында Шайбани ұрпақтарына қарсы қимыл жасауға Барақ ханның мүмкіндігі болмады.

Шайбани ұрпағы Жұмадық хан 1428 жылы маңғыт әмірлерімен Жайтар-Жалқын сайында болған шайқаста қаза тапқаннан кейін, Әбілхайыр хижра бойынша 833 жылы (1428-29 жж.) Тура өңірінде (Батыс Сібір) хан деп жарияланды [1, 46 б.]. Ортағасырлық тарихшы Махмұд ибн Уәлидің мәліметі бойынша, 17 жасар Әбілхайырды Шығыс Дешті Қыпшақтың 200-ге жуық рулар мен тайпаларының ірі өкілдері қолдаған. Оны қыпшақ, найман, маңғыт, қарлұқ, қоңырат, қаңлы, күрлеуіт, кенегес және басқа да тайпалардың көсемдері қолдаса да, ол билеп-төстеген бүкіл қырық жыл ішінде (1428-1468 жж.) оның мемлекетінде талас-тартыс толастаған жоқ. Шығыс Дешті Қыпшақтың аумағы саяси бір үміткер Махмұд-Қожа ханды (1430 жылғы Тобылдағы шайқаста), содан соң әмір Едігенің немересі, маңғыт әмірі Уақас биді және басқа да қарсыластарын талқандағанымен, Әбілхайыр хан Орда Еженнің Ертіс пен Солтүстік-Батыс Балхаш өңіріне дейінгі бұрынғы ұлысының далалық аумақтарын өз иеліктеріне XV ғасырдың 40-жылдарының ортасына қарай ғана қосып ала алды. Ал Ақ Орда жерінің оңтүстік аудандарын – Сыр өңірін, Қаратау аудандарын бағындыру Әбілхайырдан мейлінше көп күш – жігер мен уақытты талап етті. Кейінгі жиырма жыл ішінде Әбілхайыр хан ілгерілеп бара алмаған нақ осы аталған оңтүстік аймақта, Орыс хан мен Барақ ханның ұрпақтары, Қазақ хандығының негізін қалаған Керей мен Жәнібек сұлтандар билік етті.

Сырдария бойындағы бай қалалар бұрынғы мемлекеттік бірлестіктердің – Ақ Орданың, Әбілхайыр хандығының саяси-әкімшілік және сауда-экономикалық орталықтары еді. Бұдан бұрынғы тарихта осы Сырдария бойындағы қалаларды өзінің экономикалық және әскери тірегіне айналдыру Дешті-Қыпшақ даласын билеудің басты шарты болып келген. Сондықтан бұл қалалардың саяси-экономикалық және соғыс стратегиялық маңызы зор еді. Сырдария бойындағы егіншілігі мен қолөнері өркендеген қалалық аудандар мен сауда-саттық жасауға тек даланың әкімдері ғана емес, Дешті-Қыпшақтың шаруалары да ділгір болып отырды.

Сырдария бойындағы қалалар мен Дешті-Қыпшақ даласы үшін күресте қазақ хандығының басты бәсекелесі және ата жауы Әбілхайыр хан еді. Қазақ хандығы Әбілхайырға қарсы күресу үшін ең алдымен Моғолстан мемлекетімен тату көршілік, одақтық байланыс орнатты. Бұл одақ ойрат жоңғарларының тайшасы Амасанжының Моғолстанға шабуыл жасауынан және Әбілхайыр ханның Жетісудағы қазақ хандығына шабуыл жасауынан тізе қоса отырып қорғануды мақсат етті. 1468-жылы қыста Әбілхайыр хан қазақ хандығын қиратпақ болып, Жетісуға жорыққа аттанды, бірақ сапары сәтсіз болып, жорық жолында қаза тапты [2].

Әбілхайыр ханның өлімінен кейін хан тағына Шайх-Хайдар отырғызылды. Алайда мемлекетті басқарудағы бұрынғы әдет-ғұрып пен сұлтандық жарғысы, адамдардың еркіне құрмет бұрынғыдай болмады, осы себепті аз уақыттың ішінде жамағатта қобалжу пайда болып, халықтың бір ауызды іс-әрекетінде келіспеушілік көрініс алды. Сол надан адамдардың тобы Шыңғыс хан әулетінің қадір-қасиетімен ұлы ұрпақтарын бағаламады, ал мемлекетті басқару ісінде күннен-күнге бірінен-бірі өткен кемшіліктер байқалды.

Мәселенің түсінікті болуы үшін Мұхаммед Шайбани туралы біраз деректерді келтіріп өтсек. Мұхаммед Шайбани 1453-жылы Герат қаласында дүниеге келген. Анасының есімі – Ақ-Қозы Бегім. Ол Алтан хан руынан. Оның (Шах-Будағ сұлтаннан) екі ұлы болған, оның бірін Хазірет Хан-и Бузург Сұлтан Мұхаммед Шайбани деп, ал лақап атын – «Шахбахт» деп атаған. Хижа жыл санауы бойынша 858-жылы екінші ұлы туған; Хан-и Бузург оның есімін Махмұт Сұлтан деп атап, «Бахадүр» деген лақап ат қойды [3]. Шах-Будағ Сұлтанның өлімінен кейін бұл екіханзада жас өспірім шақтарын Бай-Шайх атекенің үйінде болды, өйткені бұл Бай-Шайх олардың әкесінің атекесі болатын. Ақырында ұлы хандардан қалған, халық арасында жүрген қарт сыншылармен қарт бектер бұл екі ханзаданың жақсы адамдар болатынын айтып, олардың бұл пікірі халық арасында тарады. Шындығында бұл пікірлердің дұрыстығын кейіннен уақыттың өзі көрсетіп берді.

Әбілхайыр ханға көп қызмет етіп, түрлі ауыртпалықты иығымен көтерген және оның көп істерінде даңқын арттырған, Әбілхайыр ханның көкілташы құсшы омақтан Дәулет Қожа бектің ұлы, лақап аты Қарашын Дәруіш Хұсайн Мұхаммед Шайбани ханға көкілташ болған.

Қарашы-бектер бірге кеңесіп, ханның осы үлкен немересі жақсы адам болады деп ұйғарып, «оны қорғап жүр» деп Қарашын баһадүрге тапсырды.

Шайх-Хайдар ханға деген адамдардың сенімі әлсірегенін Дешті Қыпшақ елдері білгеннен кейін, маңайдағы елдердің сұлтандары ыңғайлы сәтті пайдаланып Шайх-Хайдар ханға қарсы соғысуға аттанды. Шайх-Хайдар ханның уәлаятын басып аламыз деген ниетпен белін бекем буып келген сұлтандар қатарында Қажы-Мұхаммед ханның ұлы Сайдақ-Ибақ хан, Барақ ханның ұлы Жәнібек хан, Керей-Арабтың ұлы Береке сұлтан және маңғыт әмірлерінен – Аббас бек, Мұса бек пен Жаңбыршы бек болды. Осы адамдар бірнеше мәрте қаруларын сайлап көп әскермен Шайх-Хайдар ханға қарсы келді, әрбір кескілескен шайқас барысында екі жақтан көп адамдар қаза тапты. Бірақ олар бір рет те жеңе алмады, әр жолы күйрей жеңіліп кері қайтты [3, 24-40 бб.].

Дегенмен сол кезде Шайх-Хайдар ханның мемлекет тіректерінің арасында қалжырағандық байқалғанымен, бірақ Алланың халифасы Хазірет пен Махмұд әл-авақибты қорғау тапсырылған арыстандай айбатты Қарашын бек жау әскерінің әрбір шабуылына қарсы шығып, асқан ерлікпен шайқасты.

Ақырында, Шайх-Хайдар хан бейқам жатқан кезде Ахмед ханның әскерін өзімен алып келген Айбақ хан Шайх-Хайдар ханға күтпеген жерден бас салды. Ол шайқаса отырып, көмекке жан-жағына және әмірлері мен баһадүрлеріне көп адам жібергенімен одан ештеңе шықпады: адамдар мен әскер жиналмады.

Осыдан кейін ол аздаған адамдарымен қырғын соғыс салды. Ақыр аяғында жау әскері қылыштарымен, оқтарымен ханның баталы тәнін көп жерден жаралап өлімге душар етті. Осы оқиғаны көргеннен кейін әмірлер мен мемлекет тіректері бір-бірлеп жан-жаққа тарады. Қарашын бек Алланың халифасы мен Махмұд сұлтанды төнген қауіптен, соғыс майданынан алып шығып, Темір-Құтлық ханның ұлы Қасым хан уәлаятына алып келіп, шахзадаларды қорғауды Қасым хан әмірлерінің әмірі Темір-бекке тапсырды. Бұл қызметке жан-тәнімен келіскен Темір-бек үміті ақталып, шахзадаларға қызмет етуге кірісті.

Осы уақытта көп әскер жинаған Айбақ хан, Ахмед хан мен Аббас бек Қасым ханға қарай аттанды деген хабар жетті. Сол кезде Қасым ханның әскері шамалы еді және оның олармен шайқасуға күші жетпеді, сондықтан Қажы-Тархан қорғанына келіп, бекінді. Жау әскері қорғанды қоршап алып, күн сайын қақтығыстар мен шайқас болып тұрды.

Шахзадаларды қорғауға жауапты Темір бек олар бір жағдайға ұшырап қалмасын деп қамын ойлап, Қасым ханмен ақылдасып, қандай күн тумасын бір амалын тауып шахзадалар қорғаннан шығып, басқа жерге кетуі керек деп ұйғарды. Мұны Қарашын бекке айтты. Шахзадалар да келісті. Қасым хан сол сағатта сенімді мулазимдеріне ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып атеке мен көкілташ болып келген байырғы қызметшілерден 40 адам іріктеуді бұйырды. Ақырында, олармен бірге шахзадалар қорғаннан шығып, жау әскерін түнде шабуылдап, қай жерден шыға алса сол жерден аттануға ұйғарылды. Алланың қорғауымен олар қорғаннан шығып, жаудың сасқалақтай шайқасқан қосына шабуыл жасады.

Сол түнде шахзадалар Рүстем толқығандай, ал Нариманның ұлы Сам құрметпен алақанын жерге тигізгендей болып шайқасты. Қысқаша айтқанда, сол түнде қырғын шайқас болып, көптеген жау қаза тапты, солардың ішінде Айбақ ханның інісі мен бір ұлы өлтірілді, бұл екеуі – інісі мен ұлы – Шайх-Хайдар ханға жасалған әділетсіздіктің есесін қайтарғандай болды [3, 76-77 бб.].

Алланың қорғауымен шахзадалар мен баһадүрлер аман-есен қостан шығып, аттанды. Бұл – Шайх-Хайдар хан өлімінен кейін сексенінші күні болған оқиға.

Әбілхайыр ханның мұрагерлерімен күресте толық жеңіске жеткен Қазақ хандығы Әбілхайыр хан 40 жыл билеген шығыс Дешті Қыпшақ даласын және ондағы көшпелі тайпаларды бірте-бірте өзіне қосып алды. «XV ғасырдың 70-жылдарында қазақтар Сырдария бойымен оған жалғас Қаратау өңірінің бірсыпыра территориясын басып алды» [2, 236 б.]. Сөйтіп қазақ хандығының территориясы әлдеқайда кеңейді, оған тұс-тұсынан қазақ тайпалары келіп қосылып жатты.

Алайда Сырдария жағасындағы қалалар үшін Әбілхайырдың немересі Мұхаммед Шайбани ханмен күрес отыз жылдан астам уақытқа созылды. Бұл күрес Керей ханның баласы Бұрындық ханның (1480-1511 жж.) тұсында да толастаған жоқ. Сырдария бойындағы қалаларды алу үшін қазақ хандығымен таласқан белді бәсекелес Мұхаммед Шайбани еді. Міне, осы кезден бастап Мұхаммед Шайбани ханның қазақылық өмірі басталып, ол жиырма бес жылдан астам уақытқа созылды. «Қазақылық» термині XIV-XV ғғ. Орталық Азияда билікке үміткер әмірлердің бүлік шығарып, өз билеушісінен бөлініп, өзіне бағынышты адамдар тобымен ешкімге бағынбай еркін, кезбелік өмір сүруін айтамыз. Яғни, «қазақ», «қазақылық» атауы бастапқы кезде әлеуметтік мәнде қолданылып «өз мемлекетінен, тайпасы мен руынан оқшауланып шығып, шытырман оқиғалар іздеуге мәжбүр болған адам», [4] – деген ұғымды білдірген.

Сонымен қатар Түркістан аймағын билеген Әмір Темір әулетінен шыққан Әмір Мұхаммед Мәзит Тархан мен Моғолстан ханы Жүніс хан да бұл қалаларды қолдарына түсіруге сұқтанды. Бұлардың бәрінің назары – Сырдария жағасындағы стратегиялық маңызы зор шұрайлы қалалы аудандарға арқа сүйей отырып, қазақ даласын басып алу және ондағы халыққа өктемдік жүргізу еді. Бұл қалалар үшін қазақ хандары да қажырлы қайрат жұмсады. Бұл күрестің мән-жайы мынадай болды: Әбілхайыр ханның мұрагері Шайх-Хайдар өлтірілген соң Астраханға барып паналаған Әбілхайырдың немересі Мұхаммед Шайбани Астрахан қоршауынан қашып шығып, Түркістан аймағына келіп, Әмір Темір тұқымынан шыққан Мұхаммед Мәзит Тарханға паналады. Ол Мұхаммед Шайбаниды қолдап, қазақ хандығына қарсы аттандырмақ болды. Бірақ Мұхаммед Шайбани оның бұл үмітін ақтамады, керісінше оның қолынан Түркістан аймағын тартып алды. 1470-жылы қыста қазақ ханы Керей қол бастап Түркістанға шабуыл жасады [1, 236 б.]. Қазақ ханы Әз Жәнібектің үлкен баласы Махмұд сұлтан Созақ қаласын бағындырды, екінші баласы Еренжі (Иренжі) Сауранды иемденді. Сауран түбінде қазақтардан соққы жеген Мұхаммед Шайбани Бұқараға қашты [1, 237 б.]. Сөйтіп, Сырдария жағасындағы екі қала – Созақ қаласы мен Сауран қаласы Қазақ хандығының құрамына кірді.

Екі жылдан соң Мұхаммед Шайбани Түркістанға қайта оралып, Ноғай ордасының әмірі Мұса мырзаның көмегіне сүйене отырып, Аркөк бекінісі мен Сығанақ қаласын басып алды. Бұл уақытша жеңіс еді, Бұрындық сұлтан бастаған қазақтың біріккен әскерлері Қаратаудағы Соғынылық түбінде Мұхаммед Шайбанидың әскерлерін талқандады.

Бұрындық сұлтан Сығанақ қаласын қайтарып алды, бұл шайқаста күйрей жеңілген Мұхаммед Шайбани Маңғыстауға қашты. Сырария жағасындағы қалалар қайтадан қазақ хандығына өтті, бірақ аумалы- төкпелі жағдай үздіксіз өмір сүріп отырды.

XV ғасырдың сексенінші жылдарында Әмір Темір әулетінің өкілі Сұлтан Ахмет мырза мен Моғолстан ханы Сұлтан Махмұд арасындағы соғыста Мұхаммед Шайбани Моғолстан хандарына болысып, олардың қолдауымен тағы да Аркөк, Сығанақ қалаларын басып алды [1, 237 б.]. Қазақ ханы Бұрындық хан қырдан келіп Сығанақ қаласын қоршады. Бұл кезде Мұхаммед Шайбани әскерлерінің бір бөлігі қала бекінісін қорғауға кеткен-ді. Қаланың тұрғындары қазақ әскерлеріне қала бекінісінің қақпасын ашып берді. Сонымен бұл аймақ Бұрындықтың қолына өтті [1, 238 б.]. Бұдан соң қазақтар Мұхаммед Шайбанидың туысы Мұхаммед Сұлтан билеген Яса (Түркістан) қаласын қоршауға алды. Қазақтардың біріккен әскери күшінен қорғанған Шайбани әскерлері Аркөк қаласына қырық күн бекінді. Үш жыл бойы қазақтармен соғысқан Мұхаммед Шайбани жеңіліске ұшырады, Бұрындық хан мен Қасым сұлтан бастаған қазақтардың қысымына төтеп бере алмай, 1466-жылы Түркістанды тастап, Хорезмге кетуге мәжбүр болды [5].

Қазақ хандығы, Шайбани әулеті, Әмір Темір әулеті және Моғолстан билеушілері арасындағы тайталаста қазақ хандығы мен Мұхаммед Шайбани арасындағы жауласумен қатар, Әмір Темір әулеті мен Моғолстан билеушілері арасында да арпалыстар асқына түсті. Осындай арпалыстар барысында Моғолстан ханы Жүніс 1482-1485-жылдары Ташкент пен Сайрам қалаларын басып алды [1, 146 б.]. Моғолстан билеушілері Әмір Темір әулетіне қарсы жұмсау үшін Мұхаммед Шайбаниды қолдады, ал Әмір Темір әулетінен шыққан Әмір Мұхаммед Мәзит Тархан оларға қарсы қазақ хандығымен одақтасты. Сонымен бұлар екі шекке айырылды. XV ғасырдың басында Моғолстан билеушісі Жүністің баласы Сұлтан Махмұд хан Отырар қаласын басып алды да, оны Мұхаммед Шайбаниға берді. Мұндағы мақсаты – Мұхаммед Шайбаниді Әмір Темір әулетінен шыққан Ахмет мырзаға қарсы аттандыру еді. Моғолстан ханының қолдауына және Отырар сынды маңызды стратегиялық орынға ие болған Мұхаммед Шайбани тағы да Сауран мен Яса қаласын басып алды.

Қазақ ханы Бұрындық пен Қасым және Жәдік сұлтандар Мұхаммед Мәзит Тарханмен күш біріктіріп, Мұхаммед Шайбаниға қарсы аттанып, Созақ қаласына шеру тартты. Созақтың атақты адамдарының бәрі Бұрындық ханға тілектес және онымен байланысты еді. Сауран қаласының халқы қазақтың біріккен қалың қолын көрісімен-ақ Мұхаммед Сауранды билеуге қалдырған туыстарын қамап ұстап алды [2, 238 б.]. Бұрындық хан Сауранды қайтарып алған соң Мұхаммед Шайбанидың тиянағы Отырар қаласының қамалын қоршады. Моғолстан ханы Сұлтан Махмұд Ташкенттен Мұхаммед Шайбаниді құтқаруға көмек жібергендіктен, қазақтар Отырар қамалын қоршауды тоқтатты. Мұхаммед Шайбани хан қазақтармен бітім жасады.

Мұхаммед Шайбани Сырдария бойындағы қалаларды алуға және атасы Әбілхайырдың Дешті Қыпшақта құлаған үстемдігін қайта орнатуға ұмтылып, қазақтармен 30 жыл соғысты. Ол осы соғыстарда бірде Әмір Темір әулетіне, бірде ноғай мырзаларына, ақырында Моғолстан хандарына сүйенді.

Бұл соғыстар Сырдария жағасындағы отырықшы-егінші аудандар мен қалаларды қатты күйзеліске ұшыратты. XV ғасырдың ақырында Отырар, Яса (Түркістан), Аркөк, Бозкент қалалары мен Түркістан аймағының бір бөлігі Мұхаммед Шайбаниға қарады да, Сығанақ, Сауран, Созақ қалалары мен Түркістан аймағының солтүстік бөлігі Қазақ хандығының иелігінде қалды. Ташкент пен Сайрам қалаларын Моғолстан ханы Сұлтан Махмұд биледі.

Қазақ хандығы шаңырағы көтерілген батыс Жетісудағы иеліктерін және Сырдария бойындағы отырықшы-егіншілік аудандары мен сауда, қолөнер және мәдениет орталығы болған Сығанақ, Созақ, Сауран қалаларын саяси, шаруашылық және әскери тірек еткен қазақ хандары Дешті Қыпшақты басып алуға ұмтылғандардың бірінен соң бірін жеңіп, өз иеліктерін едәуір ұлғайтты. Қазақ хандарының билігінің нығаюы Шайбани ханды Дешті Қыпшақ тайпаларының біраз бөлігімен Мауереннахрға ығысуға мәжбүр етті [6, 269 б.]. Ол

1500 жылы ондағы Әмір Темір әулетін талқандап, Мауереннахрды жаулап алды да, Шайбани әулетінің негізін қалады. Бұл дәуірде, феодалдық қайшылықтардың шиеленісуі, түрлі феодал-шонжарлар арасында үкімет билігіне таласқан ішкі қырқыстардың күшеюі, толассыз соғыстардың халық шаруашылығына тигізген зардабы салдарынан туылған халық бұқарасының наразылығы нәтижесінде ауыр дағдарысқа тап болып отырған Мауереннахр билеушілері (Әмір Темір әулеті) пәлендей қырпулы қарсылық көрсете алмай, топырақтай тозып кетті. Мұхаммед Шайбани ханға ілесіп Мауереннахрға енген көшпелі тайпалар да бірте – бірте жергілікті отырықшы халыққа сіңіп, олардың тілі мен мәдениетін қабылдап, өздерінің бұрынғы (Дешті Қыпшақтағы) өзгешеліктерінен бірте-бірте айырылды. Бұл көшпелі тайпалар Дешті Қыпшақтан ала келген «өзбек» деген атау бірте-бірте Мауереннахрдың байырғы тұрғындарына араласты. Бірақ олар «өзбек» деген аты болмаса, жергілікті халықтың тұрмыс-тіршілігіне ықпал жасай алмаған [1, 240 б.].

XV ғасыр мен XVI ғасырдың өліарасында (1500 жылы) Мұхаммед Шайбани (Шайбах) ханның Дешті Қыпшақтан ығысып барып, қос өзен аралығын (Мауереннахрды) жаулап алуы Орта Азия тарихындағы елеулі оқиға болды. Бұл ең алдымен қазақ хандығының жерін кеңітіп, беделін арттырып, ерікті елдігін нығайтты. Бұрынғы дәуірлерде бытыраңқы болып келген қазақ тайпаларының басын бір жерге қосуға, қазақтың этникалық территориясын біріктіруге, сонау VI-VII ғасырдан басталған қазақтардың халық болып қалыптасу барысын біржолата аяқтатуға мүмкіндік берді. Бұрын Ақ Орда мен Әбілхайыр хандығында қолданылған «өзбек- қазақ» деген жалпы атау бір-бірінен ажырады. «Қазақ» термині бірте-бірте Дешті Қыпшақ пен Жетісуда қалыптасқан халықтың тұрақты атына айналды. «Өзбек» термині Мұхаммед Шайбаниға еріп кеткен тайпалардың этникалық атауы ретінде Орта Азияда ғана қолданылатын болды.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Ахмедов Б.А. Государство кочевых узбеков. – М.: Наука, 1965. – 195 б.
2. Нығмет Мыңжан. Қазақтың қысқаша тарихы. – Алматы: Жалын, 1994. – 235 б.
3. Камал ад-Дин Али Бинаи. Шайбани-наме // Материалы по истории казахского ханства XV-XVIII вв. (Извлечение из персидских и тюркских сочинений). Составители: С.К.Ибрагимов, Н.Н.Мингулов, К.А.Пищулина, В.П.Юдин. – Алма-Ата: Наука, 1969. –100-115 бб.
4. Бартольд В.В. История турецко-монгольских народов / Конспект лекций, читанных студентам Казахского высшего педаг. инст. в 1926-1927 учеб. году. – Ташкент, 1928. – С. 18.
5. Әбусейітова М.Қ. XVI-XVII ғасырдағы қарым-қатынастар және Тәуекел ханның тұсындағы кезеңдер // Егеменді Қазақстан. – 1998. – 25 қараша.
6. Пищулина К.А. Юго-Восточный Казахстан в XIV - начале XVI вв. – Алма-Ата: Наука, 1977. – 288 б.

ӘОЖ 371.321

ҚАЗІРГІ ЗАМАНҒЫ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫҢ БІЛІМ БЕРУ ПРОЦЕСІНЕ ӘСЕРІ

Омарова Ж. М., 7M01503- Информатика БББ магистранты

Ғылыми жетекші: Алдабергенова А. О., Педагогика ғылымдарының кандидаты,
педагогикалық информатика БББ-ның оқытушы-дәріскері
І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті

E-mail: zhanka8686@mail.ru

Мақалада қазіргі заманғы инновациялық технологияларды білім беруде қолдану мүмкіндіктері қарастырылған. Сонымен қатар олардың артықшылықтары мен кемшіліктері ұсынылған. Технологиялардың тиімділігі, айырмашылықтары талданып, білім беру саласындағы міндеттері көрсетілген.

Тірек сөздер: білім беру технологиялары, ресурстар, инновациялық білім, интерактивті, оқу процесі, ақпараттандыру.

В статье рассмотрены возможности применения современных инновационных технологий в образовании. Также представлены их преимущества и недостатки. Проанализированы эффективность, различия технологий и обозначены их задачи в сфере образования.

Ключевые слова: образовательные технологии, ресурсы, инновационное образование, интерактивность, учебный процесс, информатизация.

The article discusses the possibilities of using modern innovative technologies in education. At the same time, their advantages and disadvantages are presented. The effectiveness of technologies, differences are analyzed, and tasks in the field of education are outlined.

Key words: educational technologies, resources, innovative knowledge, interactive, educational process, informatization.

Білім беру процесінің тиімділін арттыруда білім беру технологиялары маңызды роль атқарады. Қазіргі білім берудің басты ерекшелігі-инновациялық әдістерді енгізудің жоғары қарқыны. Осыған байланысты білім беру жүйесінің өзекті міндеті оқыту процесіне жаңа білім беру технологияларын енгізу қарқынын арттыру болып табылады. Білім беру технологиялары жайлы айтпас бұрын технология білімге қалай әсер ететіндігіне тоқталып өтейік.

Технологияға дейінгі дәуірде мұғалімдердің оқу процесін жақсартуға арналған көптеген құралдары болған жоқ. Олар оқу процесін оқушыларға оңай әрі жағымды ету үшін негізінен тақтай мен борға тәуелді болды. Негізгі ақпарат көзі ретінде оқытушылар бөлменің ортасында дәріс оқыды, ал оқушылар оны пассивті қабылдады. Алайда, технологиялық дәуірде сыныптар мұғалімге бағытталған сыныптардан оқушыға бағытталған сыныптарға айналды.[1]

Бұл оқушыларға көбірек көңіл бөлгісі келгендіктен болды. Оқушыларға бағытталған сынып оқу үшін жауапкершілік оқушыға оны қабығынан шығарып, тәуелсіз болуға үйрету ниетімен жүктелетінін білдіреді. Мұғалімдердің қолындағы көптеген технологиялық құралдардың көмегімен олар оқу процесін оқушыларға қызықты, интерактивті және ақпараттандыратын етіп, оларды тартуға және тәуелсіздік сезімін беруге тырысады.

Технология мұғалімдердің сабақтарын қалай өткізетінін және оқушылардың қалай оқитынын өзгертіп қана қоймай, олар сонымен қатар онлайн-сыныптар мен интернет-ресурстар арқылы миллиондаған оқушыларға білім беруді қол жетімді етті.[2]

Білім берудегі технологияның көптеген *артықшылықтары* бар. Олардың кейбіреулеріне тоқталайық:

• **Оқу үшін тартымды орта жасайды.**

Технология оқушыларды сабаққа белсенді қатысуға ынталандыруы мүмкін. Кейбір оқушылар сыныптастарының алдындағы әңгімені қорқынышты деп санаса да, онлайн сабақтар оларға кері әсер етуі мүмкін. Олар өз ойларын жазбаша түрде білдіріп, онлайн курстарды ұсынатын форумдардағы пікірталастарға қосыла отырып, өздерін жайлы сезінуі мүмкін. Оқушылар үшін интерактивті және қызықты болатын сабақтарды айтпағанда. Бұл оқушылар арасындағы қарым-қатынасқа да көмектеседі. Кейбіреулер әріптестерінен белгілі бір тақырыптар бойынша көмек сұрауды ыңғайсыз деп санаса да, онлайн режимінде сөйлесу олар үшін оңай болуы мүмкін.

• **Ынтымақтастықты жақсартады.**

Көптеген жылдар бойы профессорлар сыныпта технологияны қолданған кезде оқушылар арасындағы ынтымақтастықтың өсуін байқады. Оқушылар пассивті болып қалатын және мұғалімнің олар үшін ақпарат таратуын және оның көп бөлігі сақталмауын күтетін дәрістерден айырмашылығы, технологиялар қолданылатын сыныптарда оқушылар көбінесе бірлесіп жұмыс істейді және сақталған ақпараттың пайызы да артады.

- **Оқытудың әртүрлі стильдері бар.**

Сіз екі бірдей оқушыны таба алмайсыз. Олардың барлығында әртүрлі оқу стильдері бар. Сондықтан, мұғалімдерге оқытудың барлық түрлі стильдерін қамтитын сабақ жоспарын құру қиынға соғады. Технологияның көмегімен бұл мүмкін болды. Кейбір оқушылар есту арқылы жақсы оқиды, сондықтан сіз сыныпта бейнелер немесе подкасттарды қолданасыз; кейбір оқушылар суреттерді білгендерін визуализациялау үшін қолданғанды жөн көреді, ал кейбіреулері өздері жақсы оқи алады, сондықтан олар онлайн режимінде оқуды қолданады. Технология мұғалімдерге сабақ беруде шығармашылық көзқарас танытуға көмектеседі.

- **Оқушылардың оқуға деген ынтасын арттырады.**

Өзімізге ұнайтын нәрсені жасағанда, біз оны көбірек жасағымыз келеді. Технология оқушылардың оқуға деген ынтасын қалай арттыра алады. Оқушылардың көпшілігі технология бойынша тәрбиеленген және оларға үйреніп қалған. Сондықтан оларда бұл проблема жоқ, керісінше, оларды қолданғанды ұнатады. Технологияның арқасында белсенді оқушылар сабаққа қатысуды жалғастыруда және бұл соншалықты белсенді емес оқушыларды оқу процесін жеңілдететін және қызықты ететін нәрсе табуға итермелейді.

- **Өз бетінше оқу мүмкіндігі**

Мектептерде оқушылар ұстануы керек қатаң кестелер әлі де бар. Алайда, технология бұл қаттылықты төмендетеді. Технология оқушыларды ыңғайлы қарқынмен оқуға мүмкіндік береді. Өзін-өзі оқыту бүкіл әлемдегі көптеген адамдарға білім алуға есік ашты. Бұл өзін-өзі онлайн оқыту арқылы университетке түсуге уақыты мен ресурстары жоқ көптеген адамдар онлайн-магистр дәрежесі сияқты онлайн дәрежелерін алады.

Технология сонымен қатар мұғалімдерге жеке оқушылардың қажеттіліктеріне сәйкес келетін және оқу процесін жақсартуға көмектесетін бағдарламалар құруға және оқу жоспарларын құруға көмектеседі. [3]

Білім берудегі технологияның кемшіліктері. Технологияны қолданудың артықшылықтарымен қатар кемшіліктері де кездеседі. Олардың кейбіреулеріне тоқталып өтейік:

- **Оқуға деген қызығушылық жоғалуы мүмкін**

Оқу ресурстарының көп бөлігі Интернетте немесе компьютерлерде сақталатындығын ескере отырып, оқушылар нашар оқу дағдыларын дамытып, оқуға деген жалқау көзқарасты қалыптастыруы мүмкін. Кейбіреулер тіпті мектепке барудың қажеті жоқ деп ойлауы мүмкін, өйткені олар интернеттен білуі керек нәрсенің бәрін таба алады.

- **Интернеттегі білімнің құнын төмендетуі мүмкін**

Жеке қарым-қатынас оқушылардың үлгеріміне қалай әсер ететінін көрсететін зерттеулер болмаса да, онлайн сабақтарда оқитын оқушылардың олардан пайда көретіннен гөрі төмен балл алуы немесе сәтсіздікке ұшырауы мүмкін екендігі туралы мәліметтер бар. Бұл онлайн-сыныпта оқытушылар мен студенттер арасындағы жеке қарым-қатынастың болмауының нәтижесі болуы мүмкін. Тағы бір себебі, оларды қадағалайтын мұғалім болмаса, студенттер интернетті үйренудің орнына технологияны басқа мақсаттарда қолдануға азғырылуы мүмкін.

Білім берудегі технологиялар туралы айтқанда, біз оқу процесін жақсарту үшін қолданылатын технологиялардың барлық түрлерін айтамыз. Мұнда білім беруде жиі қолданылатын технологиялық құралдар бар.

- Интерактивті тақталар
- Инвертелген оқыту
- Жұмыс үстелдері мен ноутбуктер
- Проекторлар
- Қашықтықтан оқыту
- Виртуалды экскурсиялар т.б.

Барлық жағдайларды ескере отырып, технология технологияға айтарлықтай әсер етіп жатқандығын атап өту керек. [4]

Инновациялық білім беру технологияларының мысалдарын қарастырайық:

1. Цифрлық оқырмандар мен планшеттер

Мектептер үлкен көлемді баспа оқулықтарын планшет арқылы қол жетімді сандық оқулықтармен алмастыруға тырысуда.

Артықшылықтары:

- Олар оқушыларды кітаптармен толтырылған ауыр рюкзактармен алып жүруден құтқарады.
- Олар барлық оқу материалдары үшін орталықтандырылған, қол жетімді орын ұсынады.
- Цифрлық мазмұнды үнемі жаңартып отыру бірнеше жыл сайын жаңа оқулықтар сатып алу шығындарын болдырмайды.
- Планшеттерге қосылған қосымшалар оқушылардың білім алу қажеттіліктерін қанағаттандыра алады және жеке оқу мүмкіндіктерін ұсынады.

Кемшілігі: толық енгізу үшін мектептер әр оқушыға планшет беріп, жоғалған, бүлінген немесе ұрланған активтермен жұмыс жасау үшін жүйе құруы керек.

2. 3D басып шығару

3D басып шығару бүкіл әлемде әсерлі қолдануды тапты. Forbes мәліметтері бойынша, 3D принтерлер автомобиль бөліктерінен бастап әртүрлі саладағы кез келген нәрсені жасай алады. Сыныпта 3D басып шығару оқушыларға зерттеуге және олармен өзара әрекеттесуге мүмкіндік беретін практикалық модельдер жасауға мүмкіндік береді. Мысалы, оқушылар аймақтың географиясы туралы оның 3D картасын жасап, оны қарау арқылы біле алады.

Артықшылықтары:

- оқушыларды қызықтырады және олардың қызығушылығын тудырады.
- мұғалімдерге өз модельдерін құруға кететін уақытты қысқартады (мысалы, жаратылыстану сабағында).

3. Виртуалды шындық

Виртуалды шындық, кеңейтілген шындық және аралас шындық технологиялары тез дамып келеді. Сыныптағы осы технологияның негізгі қосымшаларының бірі-оқушылардың қол жетімді емес жерлерге виртуалды келуі. Мысалы, оқушы Ежелгі Египетке немесе мұхит түбіне виртуалды экскурсия жасай алады. Бұл технологияны жеткізушілердің бірі-Nearpod VR.

Артықшылықтары:

- бұл зиянды немесе қол жетімсіз болатын қызықты, нақты өмірлік тәжірибені ұсынады;
- тек олар туралы оқып қана қоймай, заттарды көруді және сезінуді ұйымдастырады.

Кемшіліктері:

- Виртуалды шындықты қолданатын оқушы виртуалды әлемге еніп, нақты әлемде бір нәрсені ұрып-соғуы немесе соқтығысуы мүмкін.
- Дене қозғалысының болмауынан (көбіне көз ғана қозғалыста болады) кейбір оқушыларда буын, омыртқа аурулары пайда болуы мүмкін.

4. Гамификация

Оқушылар көңілді болған кезде жақсы оқиды. Сыныптағы ойындарды пайдалану осы тұжырымдаманы қолданады,

Артықшылықтары:

- оқушылардың белсенділігін арттырады;
- сабаққа деген ынтаны тудырады;
- дереу кері байланысты қамтамасыз етеді.

Кемшіліктері:

- Әрбір көңілді ойын осы тұжырымдаманы үйретуде тиімді бола бермейді. Тұжырымдаманы үйретуде тиімді болатын кез келген ойын да қызықты бола бермейді.
- Оқу үшін ойындарды тиімді пайдалануды үйрену үшін уақыт пен жаттығу қажет.

5. Жасанды интеллект

Жасанды интеллект бағалау мен кері байланысты автоматтандыру, сонымен қатар жеке оқу мүмкіндіктерін ұсыну арқылы білім беру саласына енеді.

Артықшылықтары:

• мұғалімнің уақытын үнемдейді, бағалауды жүргізеді және олардың атынан кері байланыс береді;

• оқушының оқу модельдері туралы тереңірек түсінік береді.

Кемшіліктері:

• мұғалімдер оқушылардың оқу модельдері туралы көп нәрсені өз бетінше бағалау арқылы біле алады;

• мұғалім жеке кері байланыс берген кезде қамқорлықтың жеке элементі бар.

6. Мобильді технологиялар

Сабақ барысында ұялы телефондарды және басқа мобильді құрылғыларды пайдалануға тыйым салудың орнына, кейбір мектептер бұл технологияны оқу процесіне білім беру қосымшалары арқылы енгізеді.

Артықшылықтары:

• қол жетімді қосымшалардың кең таңдауы оқушыларға өздерінің оқу процесіне қатысуға мүмкіндік береді;

• білім беру бағдарламалары әр оқушы үшін оқуды жекелендіруге мүмкіндік береді.

Кемшіліктері:

• әр оқушының мобильді құрылғысы бола бермейді және баланың мұндай құрылғысы болған кезде әр ата-ана өзін жайлы сезінбейді.

• бұл технологияны шынымен пайдалану үшін мектептер әр оқушының кез-келген мобильді құрылғыға қол жетімді екендігіне көз жеткізуі керек.[4]

Технологиялық жетістіктер шынымен де әсерлі. Алайда, әрбір жаңа технология мұқият бағалануы керек және дәстүрлі оқыту әдістерін толығымен алмастырудың орнына, оқу процесінде жеке элементті күшейту құралы ретінде қолданылуы керек.[5]

Сонымен, технология біздің өміріміздің барлық салаларына, соның ішінде білім беру процесіне де өз әсерін тигізіп отыр. Технологиялық дәуірде сыныптар мұғалімдерге бағытталған сыныптардан оқушыларға бағытталған сыныптарға айналды. Мұғалімдердің қолындағы көптеген технологиялық құралдардың көмегімен олар оқу процесін оқушыларға қызықты, интерактивті және ақпараттандыратын етіп, оларды тартуға және еркіндік сезімін беруге тырысады. Технология мұғалімдердің сабақтарын қалай өткізетінін және оқушылардың қалай оқитынын өзгертіп қана қоймай, олар сонымен қатар онлайн-сыныптар мен интернет-ресурстар арқылы мындаған оқушыларға білім беруді қол жетімді етті. Технология оқытудың тартымды ортасын жасайды, ынтымақтастықты жақсартады және оқытудың әртүрлі стильдерін қамтиды.

Инновациялық технологиялар-бұл ғылыми ізденістердің нәтижесі. Экономикалық және педагогикалық инновациялардың өлшемдерін салыстырған кезде, бірінші жағдайда бұл пайда, ал екінші жағдайда - "өмір сапасын жақсарту" болып келеді.

Инновация қолданыстағы дәстүрлі жүйені толықтырады, өйткені білім беру іс жүзінде ашық жүйе болып табылады.[6]

Қорытындылай келе, бүгінгі білім берудегі кез-келген жаңашылдық, кез-келген ең жаңа білім беру стратегиясы "эволюцияның" кейбір кезеңдерін: енгізу, талдау, дамыту, сондай-ақ жобалау мен сараптамалық бағалауды дәйекті түрде еңсеруге тиіс. Білім беруді жаңғыртуға деген осындай көзқарас қана шын мәнінде сапалы оқыту деңгейіне қол жеткізуге мүмкіндік береді.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. «Қазақстан-2050» стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Елбасының Қазақстан халқына жолдауы. 14.12.2012 ж. // Егемен Қазақстан газеті. 23 ноябрь 2013 жыл.

2. Қазақстан Республикасы білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы. - Астана, 2010.

3. В.В. Беспалов «Ақпараттық технологиялар» //Томск политехникалық университеті баспасы, 2012ж.

4. И.Н. Бабич «Ақпарат ғасырындағы жаңа білім беру технологиялары, білім беруде жаңа технологияларды қолдану», 2014ж.

5. А.О. Алдабергенова, А.Д.Бегалы, Заманауи IT мектептер қазіргі заманғы білім берудің жаңашылдығы ретінде VI Международная научно-практическая конференция «Интеграция научного сообщества перед глобальными проблемами современности», г. Иокогама (Япония), 10-12 февраля 2021 г., 345-349 стр

6. А.В. Дворецкая «Компьютерлік оқыту құралдарының негізгі түрлері» //Мектептегі технология, 2004ж.

ӘОЖ 82-1/29

ЕСІМ ТӨРЕ КЕСЕНЕСІНІҢ САЛЫНУ ТАРИХЫ

Онумбаева А О, «Тарих» білім беру бағдарламасының 2 курс магистранты
Ғылыми жетекшісі: Байгабатова Н К,

I. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті әлеуметтік-гуманитарлық бағыт бойынша
білім беру бағдарламаларының оқытушы-дәріскері, т.ғ.к.

I.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Қазақстан, Талдықорған қ.

E-mail: bnk1606@mail.ru

Мақалада Алакөл ауданының киелі жерлерінің бірі – Есім төре кесенесінің салыну тарихы баяндалған. Есім төренің қазақ тарихындағы алатын орны, аталмыш кесенесі салу және қайта келтіруіне байланысты ақпараттар қатары жинастырылып, ғылыми айналымға енгізілді. Аталған мақалада «Қазақстанның киелі жерлері», «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламаларының аясында жүргізілген іс-шаралар мен мемлекеттік қорғауға алынған объектілердің мәні мен мазмұны анықталды.

Тірек сөздер: кесене, киелі жерлер, тарихи-мәдени ескерткіштер, мәдени мұра.

В статье рассматривается история строительства мавзолея Есим торе, являющегося одним из сакральных мест Алакольского района. Собраны и введены в научный оборот ряд сведений связанных со строительством и реконструкцией мавзолея Есима торе. В данной статье определены сущность и содержание мероприятий, проводимых в рамках государственных программ «Сакральные места Казахстана», «Мәдени мұра» и объектов, находящихся под государственной охраной.

Ключевые слова: мавзолей, святыни, историко-культурные памятники, культурное наследие.

The article discusses the history of the construction of the mausoleum of Yessim Tore, which is one of the sacred places of the Alakol district. A number of information related to the construction and reconstruction of the mausoleum of Yessim Tore has been collected and put into scientific circulation. This article defines the essence and content of events held within the framework of the state programs «Sacred places of Kazakhstan», «Madeni mura» and objects under state protection.

Key words: mausoleum, shrines, historical and cultural monuments, cultural heritage.

Еліміздегі тарихи-мәдени ескерткіштерді, киелі жерлерді анықтау, оларды сақтау, құрметтеу қазақ жерінің ұлан-ғайыр ғана емес, тарихи-рухани мол мұраға ие екенімізді таныту үшін де қажет. Барлық елдерде мұндай қасиетті, киелі жерлер бар. Ол жерлерді мемлекет тарапынан қорғап, даңқын асырып дәріптеліп отыр, өз елдері түгілі әлем елдеріне де танымал тарихи-мәдени ескерткіштер жетерлік. Сондықтан да, «Қазақстанның киелі жерлері» жобасы мемлекет тарапынан үлкен сұранысты қажет етеді. Себебі, еліміздегі киелі жерлер көп

болғанымен, оның не үшін қасиетті маңызы бар екенін туристер түгілі, жергілікті халық түсіне бермейді [3]. Сондықтан да, киелі жерлерді жүйелеп, зерттеп, жаңғыртып, халық назарына ұсынудың маңызы зор. Солардың бірі, біз зерттеп отырған Есім төре кесенесі.

Қазақ жерінде киелі жерлерге бай. Ол жерлерді қадірлеп-қастерлеу ғасырлар бойы ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып келе жатқан дәстүріміз.

Маңызы жоғары, халық тарапынан ерекше құрметке ие табиғи немесе мәдени мұра және сәулеті айрықша мәнге ие ескерткіштер мен кесенелер, сонымен қатар, Қазақстан халқының жадында өшпес із қалдырған тарихи және саяси оқиғалармен тікелей байланысты орындардың барлығы елімізде осы киелі орындар санатына жатады.

Тәуелсіздіктің алғашқы жылдарында «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы аясында тарихи-мәдени ескерткіштеріміз біршама жаңғыртылып, қорғалғаны мәлім. Алайда, бағдарлама барлық тарихи-мәдени ескерткіштерімізді, киелі мекедерімізді қамти алмады. Осы орайда «Қазақстанның киелі жерлерінің географиясы» жобасы еліміздегі барша географтардың, тарихшылар мен ғалымдардың, өлкетанушылардың басын қосып, нәтижесінде барлық қасиетті жерлеріміз бен тарихи мекендерімізді елге танытады, қажетті деңгейде дәріптелуіне себеп болады деген үмітпен жобаланған болатын [4].

2017 жылдың 12 сәуірінде Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті Н.Ә. Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыр» мақаласы аясында еліміздің тарихын, әліпбиін қалпына келтіру мақсатында, киелі орындарына мән беру, экологияны жақсарту, олардың картасын жасауды көздеген бағдарламалық мақаласы халыққа жолданған болатын [5]. Тарих пен мәдениетке және адамның рухани дамуына, оның туған жеріне деген байланысына негізделі отырып, адам мен оның өміріне бағытталған. Кейбір тұлғаларды еске сақтап, ұлттық мәдениетімізді байыту мен оларды кие тұту мақсатында ата-баба ерліктерін қайта жаңғырту болып табылды.

Тарихи-мәдени мұраны ауқымды түрде жүйелеудің нәтижесінде жалпыхалықтық маңызы бар 185 нысаннан тұратын 10 кешеннің дәне өңірлік маңызы бар 456 нысанның тізімдері осы жылы нақтыланған болатын және әрі қарай да жалғастыру көзделген болатын [5]. Оның ішінде бүгінгі күні белгілі тұлғаларға арналған, жергілікті халық білетін есімдермен байланысты болды.

Ұлы даланың ұландары ықылым заманнан ержүрек, қайсар мінезді, шешен болатын. Бі ауыз сөзбен кесімді сөз айтып, даулы талқының нүктесін қоя білген. Бір ауыз сөзбен анталасқан жаудың бетін қайтарып, қан төгуге құмар қалың қолын тоқтатқан [2, 7 б.]. Осындай ата-бабаларымыздың бірі Есім төре болды. өзінің қайырымдылық іс-әрекеттерімен ел есінде қалған Есім төреге бүгінгі күні жергілікті халық естен шығармай, кесене орнатты.

Есім төре XIX ғасырдың аяғы - XX ғасырдың басында өмір сүрген (1852-1916), Алакөл ауданы, Жыланды ауылында Есім төреге арналған кесене салынған.

Есім төре Лепсі өңірінде дәулетті болыс, қайырымды, жомарт азамат ретінде ел есінде қалған. «Алаш орда» қозғалысын қаржылай қолдап, қиын-қыстау заманда мұқтаж жандарға малын таратып, халықтың босып кетпеуіне үлес қосқан. Есім төре 1852 жылы қазіргі дүниеге келген. Есім төренің қиын заманда қазаққа істегені көп. Ашаршылық кездерде Жезқазғаннан келіп, қойма ашқан, малын берген. 2-3 әйелі болған деседі, соның бірінің үйі 12*12, ағашпен салынған үйі сақталған, сол үйін әкеліп осы ауылда жасалды. Есім Төренің жылқысы көп болғандығы сонша, келіп Шынжылы өзенінен су ішкенде өзен тоқтап қалатын болған деген әңгімелер ел арасында сақталған [1].

«Есім төре алыстан келген мұқтаж жандардың өздеріне бір күннің ішінде 700 жылқыдай таратып берген. Қанша қиын заман болса да осы жерде қалып, өз халқына болысып, өмірі де осы жерде өткен. Осы жерде қайтыс болды», - деген ақпарат берген Есім төренің ұрпағы Темірбек Ахметов [7].

Мұхамеджан Тынышбаев осы өңірдегі қазақтардың ашаршылық пен қуғын-сүргінге қалай ұшырғанын көп жазған. Сол замандарда Есім төре осы елді аман сақтап қалған деседі. Есім төре революцияның алдында қайтыс болған.

Есім төре Әлихан Бөкейханның Қазан қаласында баспадан «Қызыл қайнар Тектұрмас» деген кітабының шығуына 1914 жылы атсалысқан. Сондай-ақ, патша өкіметі Алаш азаматтарын түрмеге қамаған кезде, оларды шығарып алу үшін ірі көлемде кепіл ақша төлеп отырған [10]. Артынан ұрпақтары қалмаған, тек інісінің ұрпақтары бар. Інісі Есейдің баласы Беламор каналының бас инженері болған. Кейінгі немерелері оны Санкт-Петербургте оқып жүргенде атылған дейді. Ұрпақтары көзі ашық, оқыған, ел басқарған. Бірақ коммунистердің кезіндегі қиыншылықта бұлар репрессияға түсіп, басқа фамилияға ауысып кеткен. Бірақ 50-60 жылдары қайта келіп жатыр, әйтпесе Ресей жақтарда өскен.

2017 жылы Есім төренің кесенесін жергілікті меценат Бауыржан Оспанов деген кісінің қолдауымен қайта бой көтереді.

«Бала күнімізден Есім төренің атына қанығып өстік. Ойын баласы кезімізде болыс жатқан маңдағы бұлақтан су алып, ауыл үлкендерінен Есім төре туралы аңыздарды көп естігенбіз. Есім төре осы маңның болысы атанып, өз дәуіріндегі беделді тұлғалардың бірі болған. Оны Романовтар әулетінің 250 жылдына орай Петерборға шақырған екен. Осыдан-ақ, оның ел арасында мәртебесі жоғары адам болғанын аңғару қиын емес», - деп атап көрсетеді Бауыржан Оспанов [8].

1 сурет. Есім төре кесенесінің сыртқы бейнесі

2 сурет. Кесенедегі Есім төренің ғибадатханасы [9]

Зираттың жанында Есім төренің тұмасы бар. Жұрт «Төре тұма» атап кеткен. Бұл жерге бұған дейін де келушілер аз болмапты. Ақ байлап, тәуіп етіп, суын ішіп ғибадат еткен [11].

Жалпы көпшілік үшін: Кесене дегеніміз не? Кімдер үшін салынған?, - деген сұрақтарға да жауапты осында қарастырамыз. Жалпы, кесене, біріншіден, қабір, бейіт, зират, мола басына салынған күмбезді мәдени-тарихи ескерткіш; екіншіден, түркі

халықтары үйді, қоныс-тұрақтарды, төбесі жабылған құрылыстарды да кесене деп атаған. Кесене сөзінің этимологиясына сүйенер болсақ, ортағасырлық қыпшақтар – кесне, малқар мен қарашайлар – кешене, қырғыздар – касана, қабардалықтар – чамана деп, ингуштер мен шешендер – каша деп атаған [6]. Кесенелер – тарихи-мәдени ескерткіштер түріне жатады.

Еліміздегі киелі жерлерді құрметтейік, сақтап, бүгінгі және келешек ұрпақтың көруіне, біліп жүруіне үлесімізді қосайық.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Алакөл аудандық мәдениет және тілдерді дамыту бөлімі, «Қазақстанның киелі жерлерінің географиясы» бойынша 18 киелі жерлердің аңыз әңгімелері мен ақпараты. Есім төре кесенесі.
2. Тоқтарбай Е., Толымбекұлы Е. Жетісу өңірінің аңыз-әңгімелері. Тарихи-танымдық толғаныстар. – Алматы: «Баянжүрек», 2020 жыл. – 186 б.
3. Қазақстанның киелі жерлерін түгелдеу – туризмді дамытады// <https://assembly.kz/analitika/aza-stanny-kieli-zherlerin-t-geldeu-turizmdi-damytady/> - 17.08.2018 ж.
4. Мемлекет басшысының «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру атты мақаласы// https://www.akorda.kz/kz/events/akorda_news/press_conferences/memleket-basshysynyn-bolashakka-bagdar-ruhani-zhangyru-atty-makalasy - 12.04.2017 ж.
5. Еліміздегі киелі жерлердің тізімі мәдени, тарихи мұраларымызды байыта түсетін жаңа нысандармен толықуда – ҚР МСМ// <https://primeminister.kz/kz/news/16684-arc>
6. Кесене// <https://kk.wikipedia.org/wiki/Кесене>
7. Есім төренің кесенесі жаңғыртылды// https://www.inform.kz/kz/esim-torenin-kesenesi-zhangyrtilydy_a3041227 - 30.06.2017 ж.
8. Алматы облысында жомарттылығымен танылған Есім төренің кесенесі ашылды// <https://kaz.nur.kz/society/1542466-almaty-oblysynda-zhomarttyghymen-tany/> - 01.07.2017 ж.
9. Н.Нұртай. Алашорданы қаржыландырған Есім төреге меценат Оспанов кесене тұрғызды// <https://qamshy.kz/article/25782-alashordany-qarzhylandyrghan-esim-torege-metsenat-ospa-nov-kesene-turghyzdy> - 01.06.2017 ж.
10. Г.Тұрсын. Қайта жаңғырған тарих//<https://7-su.kz/news/cat-4/1096/> - 04.07.2017 ж.
11. А.Нүсіп. Тарихи ескерткіш қайта жаңғыртылды// <https://egemen.kz/article/161694-tarikhi-eskertkish-qayta-dganhghyrdy>.

УДК 582.734.3

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ АНАТОМИЧЕСКОГО СТРОЕНИЯ СТЕБЛЯ ГОДИЧНОГО ПОБЕГА ВИДОВ ЯБЛОНИ (MALUS SP.)

Оразгалиева А., магистрант

Научный руководитель - Бахтаулова А.С.

Жетысуский университет им. И.Жансугурова, г.Талдыкорган

E-mail: bahtaulova@mail.ru

В данной статье приведены результаты сравнения анатомического строения годовичных побегов *Malus sieversii* (Ledeb.) M.Roem. и *Malus niedzwetzkyana* Dieck ex Koehne, произрастающих в условиях высокогорья Джунгарского Алатау. При проведении сравнительного анализа в анатомическом строении стебля *M. sieversii* и *M. niedzwetzkyana* установлено, что исследуемые растения различаются интенсивностью формирования вторичных тканей камбием; у *M. sieversii* проводящие комплексы (флоэма и ксилема) развиваются равномерно; у *M. niedzwetzkyana* преобладает развитие ксилемы. В лучевой паренхиме обоих видов преобладают одноклеточные лучи. Данное исследование служит теоретическим основанием для вегетативного размножения видов яблони.

Ключевые слова: эндемик, яблоня Сиверса, яблоня Недзвецкого, годичный побег, ксилема, флоэма, сердцевинные лучи.

Бұл мақалада Жоңғар Алатауының биік тауларында өсетін *Malus sieversii* (Ledeb.) және *Malus niedzwetzkyana* (Dieck ex Koehne) жылдық өркеннің анатомиялық құрылымын салыстыру нәтижелері келтірілген. Салыстырмалы талдау жүргізген кезде сабақтың анатомиялық құрылымында *M. sieversii* және *M. niedzwetzkyana* зерттелетін өсімдіктер соңғы ұлпалардың камбиймен қалыптасу қарқындылығымен ерекшеленетіні анықталды; *M. sieversii*-де өткізгіш шоқтар (флоэма және ксилема) біркелкі дамиды; *M. niedzwetzkyana*-да ксилеманың дамуы басым болады. Екі түрдің сәулелік паренхимасында бір қатарлы сәулелер басым болады. Бұл зерттеу алма түрлерінің вегетативті көбеюіне теориялық негіз болады.

Тірек сөздер: эндемик, Сиверс алма ағашы, Недзвецкий алма ағашы, жылдық өркен, ксилема, флоэма, өзек сәулелері.

This article presents the results of comparing the anatomical structure of annual shoots of *Malus sieversii* (Ledeb.) M.Roem. and *Malus niedzwetzkyana* Dieck ex Koehne, growing in the highlands of the Dzungar Alatau. In a comparative analysis in the anatomical structure of the stem of *Malus sieversii* and *M. niedzwetzkyana*, determined that the investigated found that the studied plants differ in the intensity of the formation of secondary tissues of vascular cambium; in *M. sieversii* conducting complexes (phloem and xylem) develop evenly; in *M. niedzwetzkyana* dominated by the development of xylem. The radial parenchyma of both types is represented mainly by single-row rays, distichous rays are few and their number differs slightly. This research provides as a theoretical basis for vegetative reproduction of *Malus* species.

Key words: endemic, *Malus sieversii*, *Malus niedzwetzkyana*, annual shoot, xylem, phloem, medullary ray.

Большинство ученых основным географическим центром происхождения культурной яблони считают обширные территории крупнейших горных систем Азии — Копетдаг, Алайский хребет, Заилийский, Джунгарский Алатау, Ферганский и Зеравшанский хребты, Таласский Алатау, Тянь-Шань. Именно в этой географической области сосредоточено основное видовое разнообразие дикорастущих яблонь, имеющих более древнее происхождение, чем остальные известные науке виды яблонь (род *Malus*) [1-4].

Яблоня Сиверса (*Malus sieversii* (Ledeb.) M.Roem.) распространена в предгорных зонах [Средней Азии](#) и [Казахстана](#) (Заилийский и Джунгарский Алатау), [формируя горные плодовые леса](#) [5]. Насадения находятся на абсолютной высоте 900-1800 м и представлены отдельными массивами, часто оторванными друг от друга. Также на территории Джунгарского Алатау произрастает небольшими группами, преимущественно вдоль рек, дикий вид яблоня Недзвецкого (*Malus niedzwetzkyana* Dieck ex Koehne). Оба вида занесены в Красную книгу Казахстана и защищаются Международным союзом охраны природы [6].

Согласно ДНК-исследованиям, *M. sieversii* (Ledeb.) M.Roem. является родоначальницей многих современных сортов культурных яблонь [1]. По результатам исследований ученых выделено 16 видов диких яблонь, растущих в Центральной Азии. По их мнению, все растения с крупными и средними плодами - это модификации яблони *M. sieversii* (Ledeb.) M.Roem., но под другими названиями, в том числе и *M. niedzwetzkyana* Dieck ex Koehne.

Отсутствие генетических исследований о сходстве и различиях и знание филогенетических закономерностей наследования особенностей лучевой паренхимы определили изучение анатомического строения сердцевинных лучей годичного побега этих видов [7]. Учитывая то, что дикие виды яблонь возможно имеют общее происхождение, то анатомические признаки строения годичных побегов этих растений также будут иметь сходные особенности анатомического строения и близкие диагностические признаки лучевой паренхимы.

Изучение особенностей анатомического строения годичных побегов *M. sieversii* (Ledeb.) M.Roem и *M. niedzwetzkyana* Dieck ex Koehne позволят установить идентичность или различия в анатомии стебля, а знания по строению лучевой паренхимы имеют практическое применение при вегетативном размножении этих видов путем зеленого черенкования [8-9].

Объектом исследования служили годичные побеги видов яблони Сиверса и Недзвецкого, собранные на территории Жонгар-Алатауского государственного природного парка.

Типичное анатомическое строение годичных побегов формируется к концу вегетации и не претерпевает существенных изменений до весны. Для работы заготавливали годичные побеги с диких растений в осенне-зимний период после листопада, фиксируя нижнюю, среднюю и верхнюю части стебля. На нижней трети стебля выполняли не менее 20 анатомических срезов. Для хранения их заключали в 70% спирт с добавлением глицерина 1:4 по объему.

В данном исследовании было использовано более 100 анатомических срезов годичных побегов исследуемых видов. Изучение анатомии годичного побега проводили на поперечных и продольных срезах междоузлий стебля. Подсчет, промеры выполняли по методике А.А. Яценко-Хмелевского и описание по Braun H. J., Wolkinger F. [7,10].

На поперечных срезах определяли ширину нарастания растительных тканей и диаметр сердцевины, длину и рядность сердцевинных лучей.

На продольных срезах стебля проводили измерения комплексов растительных тканей, высоту и рядность сердцевинных лучей, изучали характер их распределения по мере нарастания годичной древесины.

Подсчеты и промеры тканей на анатомических срезах междоузлий побега, а также промеры морфологически разных типов клеток сделаны в 3-5-кратной повторности с измерением одного параметра не менее 5-20 раз в каждой повторности. Статистическую обработку полученных данных проводили общепринятыми в биометрии методами [11].

При изучении стебля *M. niedzwetzkyana* Dieck ex Koehne на поперечном срезе различаются ядро и заболонь. В области ядра находится ксилема, состоящая из сосудов разных размеров, при этом расположение сосудов в ксилеме носит бессистемный характер. Переход от ранней древесины годичного слоя к поздней происходит постепенно. Годичный слой яблони – слегка извилистый и неодинаковый по ширине, он то сужается, то расширяется, образуя кольцо неправильной формы (рис. 1).

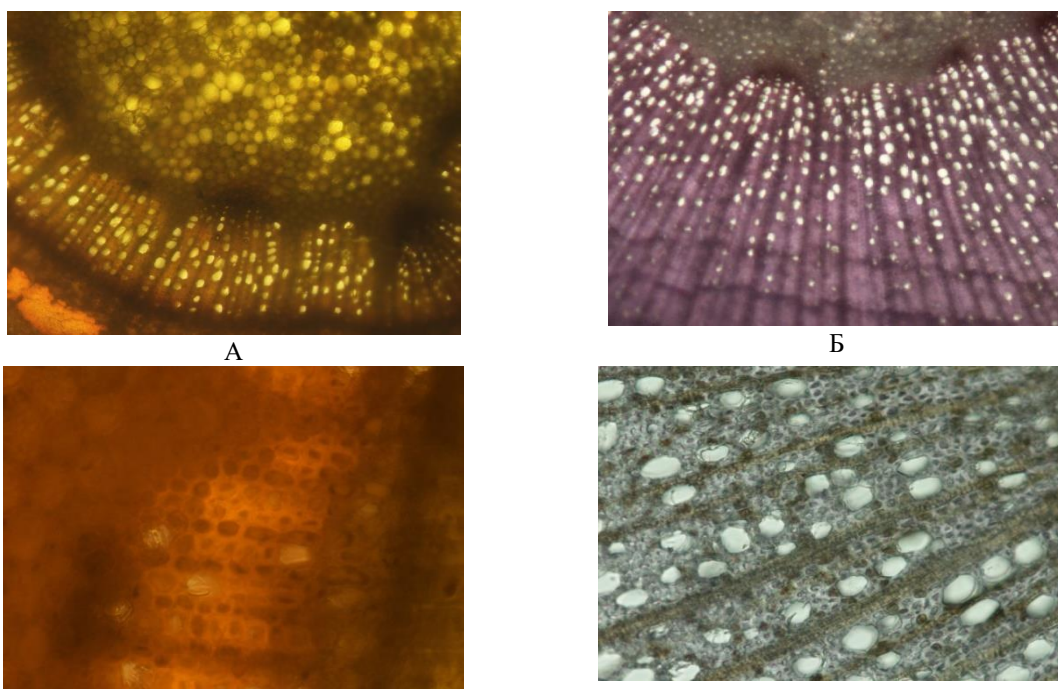

Рис. 1. Строение сердцевинных лучей *M. sieversii* (Ledeb.) M.Roem. (А) и *M. niedzwetzkyana* Dieck ex Koehne (Б) на поперечных срезах (верхний ряд – при увеличении x40, нижний ряд – при увеличении x200)

Сердцевина полностью сформирована, при дальнейшем развитии стебля годичного побега она сохраняет свои размеры и занимает в радиальном направлении от центра к периферии 39,7%. Однако с нарастанием проводящих комплексов относительная доля сердцевины уменьшается (табл. 1).

Таблица 1

Размеры растительных тканей и комплексов на поперечном срезе стебля годичных побегов изучаемых видов яблони, в мкм (x400)

Вид	Сердцевина	Ксилема	Камбий	Первичная кора	Пробка	Общая длина
<i>M. sieversii</i> (Ledeb.) M.Roem.	217±2,1	141,5±1,3	83±1,1	144,5±2,3	43,5±0,7	629,5±3,3
	34,5%	22,5%	13,0%	23,0%	7,0%	100,0%
<i>M. niedzwetzkyana</i> Dieck ex Koehne	334±2,6	258±1,8	39±1,3	168±2,5	42±0,8	841±3,9
	39,7%	30,6%	4,6%	19,9%	4,9%	100,0%

На момент отбора образцов радиус ксилемы составил 30,6%, флоэмы – 19,9%. Проводящие комплексы находятся на стадии интенсивного развития и, в дальнейшем, их доля на поперечном срезе будет значительно увеличиваться. Наблюдается заложение и формирование вторичной покровной ткани пробки.

Для *M. niedzwetzkyana* Dieck ex Koehne характерны анатомические неровности перимедуллярной зоны, связанные с особенностями заложения и формирования годичного кольца камбия. Эти неровности варьируют в пределах 20-30 мкм. Ксилема представлена сосудами разных диаметров, поэтому яблоня относится к породе, имеющей рассеянно-сосудистую ядровую древесину.

Лучевая паренхима *M. niedzwetzkyana* Dieck ex Koehne на поперечном анатомическом срезе состоит из первичных и вторичных сердцевинных лучей. Первичные лучи по рядности представлены одно- и двухрядными, при этом однорядные составляют 51,1%, двухрядные – 33,7%. В начальный период развития годичного побега все лучи сформированы однорядными, в дальнейшем 33,7% лучей становятся двухрядными. Вторичные лучи возникли в летне-осенний период вегетации, поэтому они по строению только однорядные и короткие (табл. 2).

Таблица 2

Количество сердцевинных лучей в древесине на поперечном срезе стебля годичных побегов изучаемых видов яблони (x400)

Показатели лучевой паренхимы	<i>M. niedzwetzkyana</i> Dieck ex Koehne		<i>M. sieversii</i> (Ledeb.) M.Roem.	
	Количество	%	Количество	%
Общее количество лучей на срезе	184±2,3	100,0	116,6±3,5	100,0
Первичные лучи	156±2,3	84,8	116,6±3,5	100,0
Среди них однорядные	94 ±3,4	51,1	101,2±2,1	87,1
Двурядные	62 ±3,4	33,7	13,6±1,4	12,9
Вторичные однорядные лучи	28 ±2,3	15,2	-	-

На тангентальном срезе стебля годичного побега *M. niedzwetzkyana* Dieck ex Koehne лучевая паренхима представлена одно- и двухрядными лучами. Однорядные лучи составляют 66,9%, двухрядные – 33,1% (табл. 3). На продольных срезах двухрядные лучи сложены радиально вытянутыми (лежащими) клетками, у которых длина превышает ширину в 2,0-2,5 раза. Квадратные клетки в строении этих лучей находятся рядом с сердцевиной в перимедуллярной зоне. Однорядные лучи делятся на гомоцеллюлярные,

сложенные только изодиаметрическими (квадратными) клетками и гетероцеллюлярные, сложенные разными типами лучевых клеток.

Таблица 3

Количество сердцевинных лучей в древесине на тангентальном срезе стебля годовичных побегов изучаемых видов яблони (в поле зрения микроскопа)

Показатели лучевой паренхимы	<i>M. niedzwetzkyana</i> Dieck ex Koehne (при увеличении x400)		<i>M. sieversii</i> (Ledeb.) M.Roem. (при увеличении x200)	
	Количество	%	Количество	%
Общее количество лучей на срезе	13,0±1,0	100,0	27,6±2,05	100,0
однорядные	8,7±0,6	66,9	22,3±1,2	80,8
Двурядные	4,3±0,3	33,07	5,3±0,8	19,2

В анатомическом строении стебля годовичного побега *M. sieversii* (Ledeb.) M.Roem. преобладает сердцевина (34,5%), а ксилема и флоэма имеют равные доли (22,5% и 23,0% соответственно) (табл. 1). Сердцевинные лучи очень узкие и делятся на одно- и двухрядные первичные лучи. На поперечном анатомическом срезе в лучевой паренхиме древесины данного вида преобладают однорядные лучи (87,1%), двурядные составляют лишь 12,9% (табл. 2).

На тангентальном срезе стебля годовичного побега лучевая паренхима представлена одно- и двурядными лучами. Однорядные лучи составляют 80,8%, двурядные – 19,2% (табл. 3). На продольных тангентальных срезах древесины стебля лучевая паренхима также представлена одно-, двухрядными лучами, среди которых однорядные лучи составляют 78,9%, а двурядные лучи – 21,1%.

На поперечном срезе стебля годовичных побегов изучаемых видов яблони установлено, что исследуемые растения различаются интенсивностью формирования вторичных тканей камбием. У *M. sieversii* (Ledeb.) M.Roem. проводящие комплексы (флоэма и ксилема) развиваются равномерно, у *M. niedzwetzkyana* Dieck ex Koehne хорошо развиты сердцевина и ксилема. Однако эти показатели определяются условиями питания и факторами окружающей среды (почвенные, климатические).

Учитывая, что строение лучей является диагностическим признаком при определении древесины растений и их сходства, установлено, что лучевая паренхима *M. niedzwetzkyana* Dieck ex Koehne отличается очень тонкими сердцевинными лучами и наличием небольшого количества вторичных сердцевинных лучей. Среди сердцевинных лучей преобладают однорядные, но доля двурядных составляет 39,7%. У *M. sieversii* (Ledeb.) M.Roem. сердцевинные лучи более широкие и доля двурядных лучей значительно меньше (12,9%).

ЛИТЕРАТУРА

1. [Harris S.A., Robinson J.P., Juniper B.E.](#) Genetic clues to the origin of the apple. - [Trends in Genetics](#), 2002, Vol. 18, No. 8, P. 426-430. DOI:[10.1016/S0168-9525\(02\)02689-6](#)
2. Volk, Gayle M.; Henk, Adam D.; Richards, Christopher M. et al. *Malus sieversii*: A Diverse Central Asian Apple Species in the USDA-ARS National Plant Germplasm System By. – HORTSCIENCE, 2013, Vol. 48, No. 12, P. 1440-1444.
3. Cornille A., Antolín F., Garcia E., Vernesi C., Fietta A., Brinkkemper O., Kirleis W., Schlumbaum A. and Roldán-Ruiz I. A Multifaceted Overview of Apple Tree Domestication. - Trends in Plant Science, 2019, Vol. 24, No. 8, P. 770-782.
4. Saua S., Ucclesia M., D'hallewinc G., Bacchetta G. Potential use of seed morpho-colourimetric analysis for Sardinian apple cultivar characterization. - [Computers and Electronics in Agriculture](#), 2019, Vol. 162, P. 373-379.
5. Джангалиев А.Д. Дикая яблоня Казахстана. - Алма-Ата, 1977, 283 с.
6. Красная книга Казахстана. Т.2. Растения. – 2-е изд. перераб. и доп. – Астана: ТОО АртPrintXXI, 2014, 452 с.

7. Яценко-Хмелевский А. А. Основы и методы анатомического исследования древесины. -М. -Л.: Изд-во АН СССР, 1954, 338 с.
8. Бахтаулова А.С., Орлов П.Н. Цитоморфология сердцевинных лучей разноукореняющихся плодовых растений. - Журнал Известия ТСХА, - Москва: Изд-во ТСХА, В.2, 1995, с.118-136.
9. Bakhtaulova A.S. Technology of malus sieversii softwood cutting AGRITECH-II – 2019. - IOP Conf. Series: Earth and Environmental Science, 2020, Vol.421(1), P. 082023(1-6). DOI:10.1088/1755-1315/421/8/0820232019
10. Braun H. J., Wolkinger F. Zur Funktionelle Anatomie des axialen Holzparenchyms und Vorschläge zur Reform seiner Terminologie. – Holzforschung, 1970, В.24, Р.19-26.
11. Зайцев Г.Н. Математическая статистика в экспериментальной ботанике/ Отв. ред. В.Н. Былов; АН СССР. Глав. Бот.сад. - М.: Наука, 1990, 275 с.

УДК 331

РОЛЬ ФУНКЦИЙ МЕНЕДЖЕРОВ В ФОРМИРОВАНИИ ИМИДЖЕВЫХ ОТНОШЕНИЙ ТУРИСТСКОЙ ОРГАНИЗАЦИИ

Оробцова В., студент 4 курса, специальность «Финансы»,
Научный руководитель: к.э.н., доцент **Баймырзаева М.К.**
Евразийская юридическая Академия им. Д.А.Кунаева, г.Алматы

E-mail: mira_razh@mail.ru

В данной статье рассматривается формирование имиджа туристического коллектива и функциональная роль менеджеров.

Ключевые слова: гостиничная деятельность, менеджер, кадровая политика, оценка имиджа, имидж организации.

Бұл мақалада туристік ұжымының имиджінің қарым-қатынастарының қалыптасуы мен менеджерлерінің функциялық ролі қарастырылған.

Тірек сөздер: қонақүй қызметі, менеджер, кадр саясаты, имиджді бағалау, ұйым имиджі.

This article discusses the formation of the image of the tourist team and the functional role of managers.

Keywords: hotel activity, manager, personnel policy, image evaluation, organization image.

В данной статье рассмотрена деятельность менеджеров гостиничного бизнеса. Для укрепления позиций гостиницы на рынке гостиничных продуктов и услуг в регионе необходимо сохранить имеющуюся клиентскую базу и дополнительно привлечь на обслуживание новых высокорентабельных, платежеспособных клиентов и туристов.

Анализируя тенденции работы с персоналом в ближайшем будущем, можно увидеть, что в выполнении функций руководства кадрами все большее значение приобретают стратегические аспекты, однако сохраняются и классические традиционные инструменты работы с кадрами, такие, как планирование в области кадров, привлечение новых работников, повышение квалификации кадров, администрирование кадров.

Система управления играет важную роль в согласовании интересов наемных работников и работодателей, от эффективности её построения зависят результаты работы предприятия, а, следовательно, и размеры общего дохода - источника повышения и заработной платы, и прибыли. Объективная необходимость построения эффективной системы управления персоналом на предприятиях определяет актуальность и цель - совершенствование системы управления персоналом путем имиджевых решений (на примере гостиницы «Медеу»).

Для достижения поставленной цели необходимо решить следующие задачи:

- проанализировать место и роль менеджера в системе управления персоналом в общем процессе управления компанией;
- охарактеризовать особенности исследования качества и этики для оценки системы управления персоналом в крупных организациях;
- проанализировать систему управления гостиницы «Медеу» с позиции имиджевых требований;
- выявить основные проблемы в системе управления персоналом;
- разработать направления совершенствования эффективности системы управления персоналом.

Предмет исследования – менеджмент человеческих отношений современного предприятия. Объект исследования – система управления гостиницы «Медеу».

Статья строилась на методологии управленческих исследований, которые служат основанием рассмотрения проблем менеджмента и управления предприятий. При исследовании применялись общие методы научного исследования: группировка, классификация, обобщение и т.д., статистические методы анализа динамики и структуры изучаемого объекта, методы экономического анализа эффективности использования трудовых ресурсов.

В данной работе была изучена и рассмотрена деятельность гостиницы «Медеу». Для укрепления позиций гостиницы «Медеу» на рынке гостиничных продуктов и услуг в регионе необходимо сохранить имеющуюся клиентскую базу и дополнительно привлечь на обслуживание новых высокорентабельных, платежеспособных клиентов и туристов.

В гостинице «Медеу» создается гибкая система управления персоналом, ориентированная на работу организации в рыночных условиях. Функционирование этой системы, включающей в себя решение комплексных управленческих, трудовых, финансово-хозяйственных, социально-экономических, образовательных и многих других проблем, в современных условиях невозможно без концепции, определяющей основные положения кадровой политики:

1. Создание единых принципов системы управления и развития персонала.
2. Интеграция кадровой политики при стратегическом планировании в гостинице с учетом кадровой работы на всех уровнях управления.
3. Внедрение новых методов и систем подготовки и переподготовки персонала с учетом имиджевых решений.
4. Разработка экономических стимулов и социальных гарантий.
5. Исследование проблем в области развития человеческих ресурсов.

Система управления персоналом в гостинице «Медеу» отражает разумное сочетание экономических целей организации, потребностей и интересов работников (достойная оплата труда, удовлетворительные условия труда, возможности развития и реализации способностей работников и т.п.). В настоящее время разрабатываются условия для обеспечения баланса между экономической и социальной эффективностью использования трудовых ресурсов.

Кадры являются самой большой ценностью гостиницы «Медеу». Предприятие стремится создать все условия, а кадры стремятся работать, наиболее эффективно. Общее количество работающих в данной организации на конец 2020 года составляла 132 человека, структура управления линейно-функциональная. При данной структуре управления сохраняется преимущество линейной структуры в виде принципа единоначалия, и преимущество функциональной структуры в виде специализации управления. Численность работников в коллективе продолжает расти, что в первую очередь объясняется постоянным развитием и увеличением объемов реализации услуг.

Гостиница «Медеу» имеет свою кадровую политику. Ее принципом является: «Лучшие кадры - лучшая организация, лучшей организации - лучшие кадры» [1]. Предприятие подбирает себе кадры по следующим критериям: порядочность, инициативность, высокопрофессиональность и честность. Гостиница «Медеу» считает главным критерием при работе с кадрами

- справедливое отношение ко всем ее сотрудникам. При планировании и организации работы в гостинице руководство определяет, что конкретно должна выполнить данная организация, когда, как и кто должен это сделать.

Руководство гостиницы «Медеу» должно осознать необходимость отказа от традиционной кадровой политики, основанной на авторитарных принципах, и перехода к политике управления человеческими ресурсами, формирования новой организационной культуры, ориентированной на человека и предусматривающей максимальную вовлеченность персонала в дела гостиницы. Хорошо подобранный трудовой коллектив - одна из основных задач гостиницы «Медеу». Это должна быть команда единомышленников, способных осознать, принимать и реализовывать замыслы руководства организации. Только она служит залогом успешной деятельности и процветания предприятия.

Гостинице «Медеу» предлагаются следующие рекомендации по совершенствованию системы управления персоналом.

1. Ввести дополнительные должности двух ассистентов по кадровым вопросам, т.к. инспектор по кадрам физически не справляется с большим объемом работ.

2. Перестроить деятельность кадровой службы, т.к. структура кадровой службы, качественный состав и уровень оплаты труда ее работников не соответствует задачам реализации активной кадровой политики.

3. Внедрить отсутствующий на сегодня процесс качественного анализа персонала гостиницы, принять положение по этическим нормам.

4. Для активного управления кадрами обеспечить систематический обмен информацией между различными уровнями управления по кадровым вопросам.

5. Целенаправленно подготавливать специалистов высшей квалификации по новым и традиционным направлениям. Подготовка специалистов высшей квалификации по новым и традиционным направлениям - первоочередная проблема в области проведения кадровой политики гостиницы. Необходимо целенаправленно вкладывать средства в развитие профессионально-технического уровня подготовки персонала для дальнейшего достижения поставленных руководством целей.

Определяющим фактором, влияющим на конкурентоспособность, экономический рост и эффективность деятельности гостиницы, является наличие в организации человеческих ресурсов, способных профессионально решать поставленные задачи. Для эффективного управления персоналом организация нуждается в целостной системе работы с кадрами, позволяющей управлять ими от момента приема на работу до завершения карьеры [2].

До недавнего времени роль человеческих ресурсов в стратегическом планировании игнорировалась. При нынешних быстрых изменениях в технологии, наряду с экономическим давлением и снижением производительности труда, менеджмент организации все больше и больше начинает интегрировать свое управление человеческими ресурсами с определением долгосрочной стратегии.

В работе по проведению адаптации новых работников менеджер по работе с персоналом должен использовать специальную разработанную программу. Программа адаптации бывает общей и специализированной. Общая программа адаптации касается в целом всего в гостинице «Медеу» и должна затрагивать следующие вопросы:

– общее представление о гостинице «Медеу»; приветственная речь; тенденции развития, цели, приоритеты, проблемы предприятия; традиции, нормы; виды услуг; виды деятельности; организация, структура, связи; информация о высшем руководстве, внутренние отношения;

– оплата труда в гостинице «Медеу», дополнительные льготы, виды страхования, выходные пособия; пособия по болезни, болезням в семье, пособия по материнству; размер пенсии; возможности обучения на работе (если такие имеются)

– охрана труда и техника безопасности: меры предосторожности; правила противопожарной безопасности и контроля; правила поведения при несчастных случаях; здравоохранение и оказания первой медицинской помощи;

– отношения работников с профсоюзами; сроки и условия найма; назначения, перемещения, продвижения; права и обязанности работника; выполнение постановлений профсоюзов; дисциплина и взыскания;

– служба быта: питание; комнаты отдыха; другие службы быта.

В гостинице «Медеу» нужно совершенствовать внутригостиничную систему переподготовки и обучения кадров, включая дистанционное обучение, развивать практику стажировок в других гостиницах, территориальных гостиницах. Это положительно отразится на возможностях повышения в должности, на расширении внешнего рынка труда, на увеличении доходов гостиницы «Медеу», на чувстве собственного достоинства и возможностях самореализации.

К сотрудникам гостиницы «Медеу» редко применяется такой тип поощрения, как похвала. Хвалить надо только после выполнения работы. Хорошо работает наглядное поощрение – отпечатанная благодарность, письмо от начальства.

Также важнейшей функцией управления персонала является разработка принципов внедрения и развития корпоративной культуры гостиницы «Медеу». Как определяет ряд авторов, корпоративная (или организационная) культура относится к «духу» организации, к тому, каким образом совершается работа, каковы нормы поведения в организации, ее неписанные правила. Естественно, корпоративная культура внедряется через персонал организации, его технологию работы и взаимоотношения. Огромную роль в формировании корпоративной культуры играет проводимая социальная политика гостиницы «Медеу».

Формированию корпоративной культуры способствует действующая в гостинице система профессионального обучения, а также условия коллективного договора между администрацией и трудовым коллективом. В действии гостинице «Медеу» по корпоративной культуре можно предложить разработку кодекса профессионального поведения и служебной этики сотрудников данного предприятия. Именно в таком кодексе можно системно изложить перечень норм и правил, а также целевых установок, которым подвержена данная организация. И именно кодекс должен стать тем первым документом, с которого начинается знакомство с гостиницей вновь поступающий сотрудник, ибо только при совпадении социальных ориентаций, склонностей и интересов сотрудника с целями и задачами предприятия возможен прочный и эффективный союз, который возможен только согласованной работой многих отделов гостиницы. Важно, чтобы документ содержал основные принципы и основы жизни отеля: отношение к клиенту, к коллегам, друг другу, нравственные принципы, цели, задачи организации. Понятно, что только управляющий гостиницы может сформировать эти критерии [3, с. 84].

Гостинице «Медеу» нужно рассмотреть повышение степени самостоятельности и ответственности специалистов как существенный фактор системы мотивации персонала. Гостинице «Медеу» нужно создать условия, позволяющие каждому сотруднику реализовать творческие способности, получить возможность повышения уровня профессиональных знаний, понять систему оценки результатов его труда и перспективу должностного роста.

Как машина не может двигаться без мотора, так и управление организацией невозможно без людей, приводящих ее в действие, являющихся ее сердцем, мотором. Именно люди приводят в действие имеющиеся в распоряжении любой организации станки, машины, финансы, сырье и пр. И как мотор автомобиля, так и персонал организации может работать по-разному.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Устав Гостиницы «Медеу».
2. Полл Р., Бокхорст П. Измерение качества работы. М.: Логос, 2012.
3. Годовой отчет (2019 - 2020 годов) Гостиница «Медеу».
4. Скриптунова Е., Свиркова Е. Изучение конкурентов и клиентов. Стандарты качественного обслуживания клиентов. // Менеджмент сегодня. – 2019. – №2. – С.6-13.

5. Смирнов В.В., Пучкина Е.А. Менеджер по управлению недвижимостью. М.: Аудитор, 2014.

УДК 378.147

ЛЕКСИКО-ГРАММАТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ПЕРЕВОДА НАУЧНЫХ ТЕКСТОВ

Патрушева М., студент

Научный руководитель: Машанова С.М., к.п.н., ассоциированный профессор
Жетысуский университет им. И.Жансугурова, г.Талдыкорган

E-mail: mariya.pm@mail.ru

Данная статья посвящена изучению и анализу стилистических, лексических особенностей научных текстов и определению их основных трудностей при переводе.

Ключевые слова: научный текст, перевод, анализ, трудности, термины, лексические, стилистические особенности.

Бұл мақала ғылыми мәтіндердің стильдік, лексикалық ерекшеліктерін зерттеп, талдауға және олардың аудармадағы негізгі қиындықтарын анықтауға арналған.

Тірек сөздер: ғылыми мәтін, аударма, талдау, қиындықтар, терминдер, лексикалық, стильдік ерекшеліктер.

This article is devoted to the study and analysis of the stylistic, lexical features of scientific texts and the definition of their main difficulties in translation.

Keywords: scientific text, translation, analysis, difficulties, terms, lexical, stylistic features.

Среди актуальных проблем современного переводоведения важное место занимает развитие такой отрасли как перевод научно-технических текстов, так как в связи с ускоряющимся научно-техническим прогрессом данный вид переводческой деятельности становится всё более востребованным. Но, к сожалению, степень изученности данной темы далека от желаемой полноты, в частности, недостаточно исследованы приёмы и способы перевода сопроводительной технической документацией.

Основная задача научного перевода состоит в предельно ясном и точном доведении до читателя сообщаемой информации. Это достигается логически обоснованным изложением фактического материала, без эксплицитно выраженной эмоциональности. Стиль научно-технической литературы можно определить как формально-логический. Следует отметить, что широкое и интенсивное развитие научного стиля привело к формированию в его рамках многочисленных жанров, таких, как: статья, монография, учебник, патентное описание (описание изобретения), реферат, аннотация, документация, каталог, справочник, спецификация, инструкция, реклама (имеющая признаки и публицистического стиля). К каждому жанру присущи свои индивидуально-стилевые черты, однако они не нарушают единство научного стиля, наследуя его общие признаки и особенности [1,226].

Для словарного состава технической литературы характерно применение большого количества технических терминов, то есть слов или словосочетаний, обозначающих технические понятия. Провести чёткую грань между терминами и словами обиходного языка невозможно вследствие многозначности многих слов. Например, такие общеизвестные понятия, как «электричество», «температура», «паровоз», «автомобиль», и часто употребляемые слова «атом», «пластмасса», «витамин», «антибиотик», «пенициллин», «космос», не являются терминами в обиходном языке, где техническое начало играет второстепенную (подчиненную) роль. С другой стороны, такие простые слова, как «вода», «земля», «пламя»,

«жидкость», «сила», «глина», «серебро», «давление», являются терминами в техническом контексте, когда несут первостепенную (основную) смысловую нагрузку.

В научно-техническом стиле доля терминологической лексики составляет не более 25%, а основную часть лексики составляют общенаучные, общетехнические и общеупотребительные слова.

Помимо терминов, в научном тексте присутствуют общенаучные (общетехнические) и общеупотребительные слова, слова из нейтральной лексики, что говорит о сложной структуре как английской, так и русской научной лексики, которая и определяет сложности при переводе данного рода текстов.

При переводе английского текста переводчик должен полно и точно передать мысль автора, облекая её в форму, присущую русскому техническому стилю и отнюдь не перенося в русский текст специфических черт английского подлинника.

Во многих случаях оправданным и необходимым является применение переводческих трансформаций, ведь зачастую встречаются научно-технические тексты, части и даже отдельные предложения, которые не поддаются дословному переводу, либо в силу особенностей конструкций, несвойственных русскому языку, либо в связи с присутствием в тексте тех или иных не поддающихся переводу оборотов, выражений или терминов.

По словам Л.С. Бархударова, все виды преобразований или трансформаций осуществляемых в процессе перевода можно свести к четырём элементарным типом, а именно:

1. Перестановки – это изменение расположения языковых элементов в тексте перевода по сравнению с текстом подлинника. Элементами, могущими подвергаться перестановке, являются обычно слова, словосочетания, части сложного предложения и самостоятельное предложение в строе текста.

2. Замены – наиболее распространенный и многообразный вид переводческой трансформации. В процессе перевода замене могут подвергаться как грамматические единицы, так и лексические, в связи с чем можно говорить о грамматических и лексических заменах. К грамматическим же относятся следующие типы: замена форм слова, замена частей речи, замена членов предложения (перестройка синтаксической структуры предложения), синтаксические замены в сложном предложении;

3. Добавления. Этот тип переводческой трансформации основан на восстановлении при переводе опущенных в ИЯ “уместных слов”.

4. Опускание – явление, прямо противоположное добавлению. Под опусканием имеется в виду опускание тех или иных “избыточных” слов при переводе [2, 125].

Рассмотрим применение этих трансформаций на следующих примерах. Под каждым из примеров приведем анализ трансформаций.

Исходный текст: The installation includes four closed circuit grinding lines regulated by individual control systems, plus separate Belt-Meter units that measure and record total tonnes of plan output-iron concentrates and pyrites.

Перевод: Установка включает в себя четыре замкнутых линии шлифовки, которые регулируются отдельными системами управления, а также отдельные конвейерные ленты, что позволяет производить измерения и учёт общего тоннажа планового выхода железных концентратов и пиритов.

На этом примере мы видим, что многокомпонентный термин «Belt-Meter» не имеющий эквивалента в русском языке, был заменён на близкое по смыслу словосочетание «конвейерные ленты». Следует отметить, что данная замена не изменила смысл предложения, так как термин «Belt-Meter» в дословном переводе означает то явление, которое в русском языке носит название «конвейерная лента».

Также в данном примере наблюдается замена существительного «plan» прилагательным «планового», что объясняется требованиями диктуемыми контекстом предложения.

2. Исходный текст: One proposal for the mechanism of initiation of detonation involves grain burning started by means of the compressional heating of interstitial gases in pressing.

Перевод: Одно из предложений по механизму инициирования детонации предполагает сжигание зерна при помощи компрессионного нагрева межзельных газов в процессе прессирования.

Произведена замена словосочетания «started by means», переводимого как «начал с помощью», наиболее характерное русскому языку словосочетание «при помощи».

Произведена адаптация термина «interstitial» - «интерстициальный» на русский аналог «межзольной».

3. Исходный текст: Regardless of the details, the temperature can be altered at least 500°C by choosing gases with widely different hydrodynamic and thermodynamic properties [3, 347].

Перевод: Независимо от этих особенностей, температура может быть повышена, по крайней мере, до 500°C, при условии выбора газов самыми различными гидродинамическими и термодинамическими свойствами.

В данном примере произведена замена слова «details» - «детали, элементы» на слово особенности, так как в данном случае речь идёт именно об особенностях поведения газа при проведении реакции.

При переводческом анализе особенностей перевода научных текстов, следует отметить, что главными особенностями его является применение всей совокупности средств перевода, для обеспечения максимальной эквивалентности и адекватности, что является главным требованием к переводу научных текстов.

Научный стиль характеризуется логической последовательностью изложения, упорядоченной системой связей между частями высказывания, стремлением авторов к точности, сжатости, однозначности при сохранении насыщенности содержания. В основе стиля современной английской научно-технической литературы лежат нормы английского письменного языка:

- 1) лексика.
- 2) грамматика.
- 3) способ изложения материала. Основная задача научной и технической литературы – предельно ясно и точно довести определенную информацию до читателей.
 - а) определение значений всех компонентов термина справа налево, начиная с главного определяемого компонента;
 - б) нахождение и вычленение в общей цепочке компонентов возможных терминологических словосочетаний, являющихся в данном термине определяющими элементами главного компонента термина (такие терминологические словосочетания называются также внутренними или вторичными);
 - в) установление связей между всеми компонентами термина, в том числе и внутренних связей вторичных терминологических словосочетаний с учётом того, что эти связи нелинейные (вернее, не всегда линейные), а “партитурные” (как и в любом словосочетании и высказывании);
 - г) синтез смыслового содержания всего термина вокруг главного компонента;
 - д) подбор русского эквивалента термина, структура которого определяется нормами русского языка, а также нормой и узусом конкретной терминосистемы.

Часто в научных текстах встречаются различные сокращения: аббревиатуры и акронимы. Обычно там же даётся и их расшифровка, если её нет, то перевод сокращений проверяется по технологическим словарям.

Таким образом, при переводе научных текстов следует верно передавать смысл оригинала в форме, по возможности близкой к форме оригинала. Отступления должны быть оправданы особенностями русского языка, требованиями стиля. Перевод в целом не должен быть ни буквальным, ни вольным пересказом оригинала, хотя элементы того и другого обязательно присутствуют. Важно не допускать потери существенной информации оригинала.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Денисенко Ю.А., Комиссаров В.Н., Черняковская Л.А., “Пособие по научно-техническому переводу”-М.:1981.-265 с.
2. Бархударов Л.С. Язык и перевод. М.: Международные отношения, 1975-190 с.
3. Зайцев А.Б. Некоторые особенности прагматической адаптации перевода англоязычного научного текста на русский язык // Вестник ОГУ. 2017.

УДК 821.161.1

АНТИУТОПИЧЕСКИЕ МИРЫ Е. ЗАМЯТИНА И О. ХАКСЛИ

Пуценко С.С., студент группы 231д ОП 6В01703 - «Русский язык и литература»

Научный руководитель - кандидат филологических наук Щербовских И.Г.

Жетысуский университет им. И.Жансугурова, г.Талдыкорган

E-mail: svetik222_86@mail.ru

Мақала орыс жазушысы Е.И. Замятиннің «Біз» және ағылшын жазушысы О. Хакслидің «Ғажайып жаңа әлем туралы» көркем тақырыптарының ғылыми мазмұнын зерттеуге арналған. Антиутопия жанрының құрылысын тоталитарлық мемлекет құру ретінде қарастыру және бұл романдарды ескерту романдары ретінде анықтау.

Тірек сөздер: утопия, антиутопия, Олдос Хаксли, Евгений Замятин, «Біз», «О керемет жаңа әлем», жанжал, роман.

Статья посвящена изучению научного содержания художественных текстов русского писателя Е.И. Замятина «Мы» и английского писателя О. Хаксли «О дивный новый мир». Рассмотрение построения жанра антиутопии как построения тоталитарного государства и определение данных романов, как романов-предупреждения.

Ключевые слова: утопия, антиутопия, Олдос Хаксли, Евгений Замятин, «Мы», «О дивный новый мир», конфликт, роман.

The article is devoted to the study of the scientific content of the literary texts of the Russian writer E.I. Zamyatin «We» and the English writer O. Huxley «Brave New World». Examination of the construction of the dystopian genre as the construction of a totalitarian state and the definition of these novels as warning novels.

Keywords: utopia, dystopia, Aldous Huxley, Evgeny Zamyatin, «We», «Brave new world», conflict, novel.

В современном мире налицо противостояние утопии и антиутопии, в этой связи обращение к традициям русской литературы становится весьма актуальным, поскольку русская литература даёт своеобразный ключ к пониманию процессов, происходящих на нашей планете. Технологический прорыв XXI века высветил противостояние утопии и антиутопии. Схожую ситуацию мы можем обнаружить и в конце XIX – начале XX века, периоде появления и формирования антиутопического жанра в связи с явным прогрессом в сфере научно-технических достижений.

Теория и история жанра антиутопии в мировой литературе уже исследована достаточно подробно в трудах Баталова Э.Я., Шишкина. С. Г., Чаликовой В. и других авторов. Особый акцент исследователи делают на «многоголосице определений антиутопии сквозь призму утопии» и приходят к выводу о приоритете «общечеловеческого над национальным в содержательном плане» произведений данного жанра [1, 245].

Романы-антиутопии находятся в центре внимания литературоведов с конца 1980-х г.г. Сегодня интерес к изучению их специфики не только не угас, но, напротив, значительно активизировался. Это обусловлено, с одной стороны, выходом в свет произведений, ранее запрещённых в СССР, с другой, – распадом Советского Союза.

Прогностическая литература любой эпохи прежде всего является флюгером общественных настроений. Нестабильность социальной системы, предчувствие грядущих техногенных и экологических катастроф, тревога относительно скорости развития информационных технологий, пессимистические взгляды на глобализацию как угрозу национальной и культурной самобытности, а также многие другие факторы формируют негативные социальные настроения, выражающиеся в опасении за неверный выбор путей развития человечества. Реакцией на текущую социально-политическую обстановку становится написание антиутопических произведений, целью которых является предостережение мира грядущего и человека в нём.

Закономерен рост интереса к прогностическим контекстам литературного творчества – секрет популярности жанра заключается в том, что он оказался адекватен тем вопросам о социуме, о государстве, которые задаёт себе современный человек» [1, с.16]. Несмотря на популярность литературной антиутопии, на сегодняшний день существует большое количество спорных вопросов, связанных с теоретическим определением жанра, выявлением его структурных, типологических и художественных признаков.

Рубеж XIX и XX веков – это время качественного изменения в тандеме утопия-антиутопия, когда позитивная утопия теряет былое первенство и уступает место негативной утопии. XX век становится периодом обретения антиутопией своего окончательного жанрового оформления и закрепления за ней места главенствующего и преобладающего жанра эпохи.

Несмотря на особое «промежуточное» положение антиутопии на границе науки (социологии, политологии, философии, культурологии и др.) и художественной литературы, а также на её тесную связь с социальным прогнозированием, в XX веке антиутопия приобретает жанровую автономность и более не идентифицируется как некое наджанровое образование, которое, аналогично сатире, может придавать своеобразие самым различным жанрам.

Как справедливо отмечает исследователь С.Г. Шишкина, «лишь в XX веке возникает как массовое явление, как продукт определенного типа сознания, обладающий собственной художественной ценностью» [1, с. 29]. При этом негативная утопия XX века с начала своего возникновения была окрашена в трагические тона.

Наиболее знаменитые и этапные антиутопии первой половины XX века – романы Е. Замятина «Мы» и О. Хаксли «О дивный новый мир».

Евгений Иванович Замятин – выдающийся русский писатель, автор «гениального, провидческого описания тоталитарной системы, в которой царит вера в регулируемость всех событий посредством диктата разума и принцип уравниения всех подданных» [3, с. 150], по единодушному признанию критики, первым в XX веке предпринял попытку художественно воссоздать общество осуществленных утопических идеалов, используя опыт классической утопии и собственные выводы осмысления современной ему действительности: «Мы» предопределил развитие жанра «антиутопия», дал толчок к развитию основной ведущей её проблематики – трагическая, роковая судьба личности в условиях тоталитарного общественного строя» [3, с. 151].

Замятин пишет свой знаменитый роман в 1920 году, когда, казалось, весь мир сошёл с рельсов и несётся в неизведанное, когда утопии прошлого начинают обретать реальные трагические черты настоящего. Роман создаётся в эпицентре этих превращений. Военный коммунизм, послевоенная разруха, пролеткультовские идеи технизма и коллективизма, воспоминания автора о механизированной Англии, где до революции он строил ледоколы, – всё это стало основой для создания странного фантастического мира Единого Государства.

«Архетип жанра», как называла роман «Мы» В. Чаликова, заложил основы последующего развития жанра. Изображение личности во взаимодействии с враждебным

ему обществом вызвало появление романного конфликта и романной проблематики. Конфликт основывается на взаимоотношениях двух главных героев – Д-503 и I-330. Любовь героев, по нашему мнению, не более, чем приём, направляющий внимание читателя к главному конфликту – драме идей. Романная проблематика реализуется в конфликтной ситуации: личность и социум, выходящий на уровень философско-художественного осмысления Природы, Человека, Истории [4, с. 140]

Замятин-новатор взрывает канонический, статический строй классической утопии. В противовес статичности выдвигается «ересь» и поэтому антиутопия Замятина – не образ сложившегося общества, а изображение того момента в его циклическом движении, когда пришел час нового взрыва. Роман начинается в преддверии больших, сущностных перемен в душе героя Д-503 и в обществе. Статичное описание идеальных государств у Мора, Кампанеллы, Бэкона, Беллами, Морриса сменяется у Замятина динамикой действий. Герой оказывается втянутым в бурные, разнообразнейшие события (любовное увлечение, внутренний бунт, косвенное участие в подготовке восстания, лоботомия, примирение с властью), в результате которых нарушается привычное, математически выверенное течение жизни Единого Государства.

Замятин во всем выступает новатором. Поэтому он в корне «ломает» традиционную форму построения утопического романа. Классические формы диалога (Мор, Кампанелла) или описательного повествования (Верас, Батлер, Моррис, Беллами, Уэллс, Верн) заменяется у автора «Мы» на дневниковую форму. Справедливости ради следует сказать о том, что форма дневника уже была использована Д. Дефо в романе «Робинзон Крузо», но и там повествование носило все тот же размеренный описательный характер. Роман Е. Замятина представляет собой ряд записей в дневнике главного героя Д-503. Отрывочности записей соответствует и члененность повествования. Текст романа распадается на отдельные осколки (конспекты-записи героя), соединенные рукой мастера, они превращаются в мозаику нового мира, рождённого фантазией художника.

Еще одна особенность романа Замятина – её трагическая доминанта, осознание страшных последствий для человечества возможных реализаций утопических проектов. Это станет довлеющей чертой во всей последующей утопической литературе. Роман «Мы» может быть назван «контрутопией» по отношению к предшествующей утопической традиции. При этом Замятин спорит не непосредственно с авторами известнейших утопий, а с утопической установкой в целом, разоблачает бесчеловечный характер реализации утопических проектов. Таким образом, можно говорить об абсолютном всеобъемлющем характере антиутопии Замятина.

Очередной вехой на пути развития антиутопии первой половины XX века стало творчество О. Хаксли. Высшим взлётом писательской карьеры Олдоса Леонарда Хаксли, крупнейшего английского писателя XX века, стала сатирическая антиутопия «О дивный новый мир» («Brave new world») (1932), изображающая бездуховное, машинизированное, технократическое общество будущего. Основную идею писатель заимствовал из работы Б. Рассела «Научное мировоззрение». В интерпретации Хаксли научно-технический прогресс приводит к деградации личности, профанации искусства, полной атрофии чувств. «О дивный новый мир» создавался Хаксли в полемике с:

- 1) литературными утопиями технократического толка (прежде всего с утопиями Г. Уэллса);
- 2) широким внедрением автоматизации и стандартизации в жизнь современного ему западного общества.

«Проницательный и циничный» Хаксли, как назвал его Э. Я. Баталов [2, с. 228], споря с «Современной утопией» Г. Уэллса, не просто использует находки великого фантаста, но едко с сарказмом обыгрывает их, доводя до абсурда.

Свои основные темы автор «О дивного нового мира» взял у Замятина, но ничего не повторил, а талантливо развил и дополнил, придал ему «западный» колорит. Кроме того, Хаксли, идя вслед за Замяτιным, повторяет, но на новом, более высоком уровне, разработку и доведение до абсурда основных положений классической утопии.

Общества, нарисованные Е. Замятиным и О. Хаксли, замкнуты в себе как социальные структуры. Эти миры выключены из исторического движения и локализованы в пространстве. Локальность имеет в романах зрительно осязаемые формы: Зеленая Стена у Замятина и Ограда у Хаксли. В «О дивном новом мире» границы совершенного государства приобретают символический и трагический характер: ограда, повсеместно усеянная костями и трупами животных, погибших от высокого напряжения, олицетворяет собой непреодолимую преграду между миром живой природы и искусственным совершенным миром.

Сюжет романов Замятина и Хаксли, по мнению А. Любимовой, «заключает в себе энергию отрицания концепции застывшего времени» [5, с. 107]. Действительно, оба автора-антиутописта восстают против совершенных обществ, которые в силу своей завершенности, самодостаточности становятся тормозом поступательного развития человечества.

Характерной чертой Единого и Мирового государств является мифологизация социального сознания, подмена разума верой, ярким проявлением чего является обожествление Благодетеля у Замятина и Главноуправителей у Хаксли.

Эпиграфом к роману Хаксли стали знаменитые слова Н. Бердяева («утопии страшны тем, что они сбываются»), которые определили основную задачу книги – развенчание утопии путем воссоздания всех её положений для наглядного показа того, к чему ведут стихийные попытки реализовать утопию на высочайшем техническом уровне будущего фантастического общества.

Сюжетная линия романа Хаксли отличается математической точностью и завершённостью. Показав вначале соты этого человеческого улья – Инкубаторий и Воспитательный центр, разъяснив глубинную основу этого нового мира, Хаксли в ярких объёмных картинках повседневной жизни своих героев даёт почувствовать, как и чем живут эти гомункулы. После этого автор подаёт картину запредельного мира – мира мексиканской резервации, противопоставленного послефордовскому государству. Столкновение этих двух миров и составляет основу сюжета романа «О дивный новый мир». Представители свободного мира Джон (Дикарь) и Линда вместе с приехавшими к ним на экскурсию жителями Мирового Государства Бернардом Марксом и Линайной Краун отправляются в Дивный новый мир. В этом сюжетном повороте Хаксли идёт дальше Замятина, который только издали, в проёме взорванной Зелёной Стены, показал нам полудиких жителей мира живой природы. И это удачная находка, так как даёт возможность увидеть Новый мир глазами постороннего, то есть увидеть его со стороны.

Как и Замятин, Хаксли строит свой роман как художественно-философское осмысление возможности реализации утопических проектов. Сатирическое описание социальных структур, которые претендуют на совершенство, без художественного их воплощения представляли бы собой бледную иллюстрацию нежизнеспособности тех или иных тоталитарных режимов. Художественность, как и в романе Замятина, возникает на основе романного конфликта. В центре такого конфликта стоит человек, который противостоит тоталитаризму как системе, чуждой человеческой природе. Так и строятся романы «Мы» и «О Дивный новый мир». Здесь есть столкновение антагонистических сил, носителями которых выступают герои и есть конфликт, который разворачивается и фабульно, и в сознании главного героя (у Замятина – Д-503). Хаксли с образом Дикаря связывает основной конфликт произведения, который носит тройственный характер:

- 1) конфликт Дикаря с окружающим, шокирующим его миром (социальный);
- 2) конфликт с Линайной (любовный);
- 3) конфликт с Мустафой Мондом (идейный).

Романный конфликт в «О дивном новом мире» усложняется, так как представлен не одним, а тремя героями, что позволяет автору внести различную идейную направленность и индивидуальную окрашенность традиционного антиутопического конфликта Личности и Общества. Образом Дикаря представлен конфликт «естественного человека» с противоестественным человеческой природе совершенным миром. Конфликт Гельмгольца

с идеальным обществом проистекает еще с утопии Платона, в которой не было места одаренным творческим личностям. Неприятие нового мира Бернардом начинается на почве комплекса неполноценности из-за нестандартной внешности и перерастает в глубокий философский конфликт, затрагивающий общечеловеческие проблемы.

Оба романа дополняют друг друга. Иногда кажется, что Хаксли острее и резче, например, в расследовании механизмов «нового» искусства: исключительным прозрением стал его «суперпоющий, синтетико-речевой, цветной стереоскопический осязательный фильм с синхронным органо-запаховым сопровождением» о любви негра и блондинки или угаданное им сведение культуры к «эмоциональной инженерии». Иной раз глубже и вернее выглядит Замятин, например, в предсказаниях космической эпохи и даже в описаниях заатмосферного пространства, которое до 60-х годов XX века никто из людей не мог наблюдать: «Нестерпимо яркая, чёрная звёздная солнечная ночь».

При своём появлении роман Хаксли «О дивный новый мир» был воспринят как сатира, но вскоре в романе обнаружились более глубокие смыслы. Самым ясным из них была тревога, вызываемая бездуховностью и стандартизацией, в которых писатель опознал знамение века. Стало ясно, что он не ошибся; «дивный мир», где коренными принципами объявлены общность, одинаковость, стабильность, оказался прообразом потребительской эпохи.

Таким образом, произведения Е.И. Замятин и О. Хаксли следуют расценивать как романы-предупреждения об опасности общества роботов, потерявших последние следы индивидуальности. Изображённая двумя писателями новая форма «административного индустриализма» может привести к эре обесчеловечивания и полного отчуждения, расцениваемого современной литературой в качестве одной из актуальных проблем общества.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Шишкина. С. Г. Литературная антиутопия: к вопросу о границах жанра [Текст] / С. Г. Шишкина // Вестник ИГХТУ. – 2007. – 397 с.
2. Баталов Э.Я. В мире утопии/Э.Я. Баталов - М.: Политиздат, 1989 - 319 с.
3. Казак В. Лексикон русской литературы XX века / В. Казак. - М.: РИК «Культура», 1996 - 492 с.
4. Чаликова В. Утопия и свобода / В. Чаликова. – М.: Весть –Вимо, 1994. – 184 с.
5. Гальцева Р. Помеха-человек: Опыт века в зеркале антиутопий / Р. Гальцева, И. Роднянская //Новый мир. - 1988. - №12. - с.217-230
6. Любимова А.Ф. Диалектика социального и общечеловеческого в романах О. Хаксли «О дивный новый мир» и Е. Замятина «Мы» / А.Ф. Любимова // Традиции и взаимодействия в заруб.лит. XIX-XX вв. Меж-вуз. сб. науч. тр. - Пермь, 1990. - с.107-113

УДК 223.243:932.322.4

О КРАЕВЕДЧЕСКОМ АСПЕКТЕ ПРЕПОДАВАНИЯ РУССКОГО ЯЗЫКА

Ребрик Н.В., студентка ОП «Русский язык и литература» Института непрерывного образования
Научный руководитель: Сералиева Н.Ж., к.п.н., ассоциированный профессор (доцент)

ОП по подготовке филологов Высшей школы гуманитарных наук

Жетысский университет им. Ильяса Жансугурова

E-mail: rebriknataliya1977@gmail.com

В статье говорится об использовании краеведческого материала на уроках русского языка

Ключевые слова: краеведческая работа, патриотическое воспитание, краеведческая библиография, тематические уроки, лингвострановедение.

The article talks about the use of local history material in the lessons of the Russian language.

Key words: local history work, patriotic education, local history bibliography, thematic lessons, linguistic and regional studies.

Мақалада орыс тілі сабақтарында өлкетану материалын пайдалану туралы айтылады.

Тірек сөздер: өлкетану, патриоттық тәрбие, өлкетану библиографиясы, тақырыптық сабақтар.

Краеведческая работа в школе имеет огромные познавательные и воспитательные возможности. Она создает благоприятные условия для идейно-политического, нравственного, эстетического, трудового воспитания.

Большую роль играет краеведение в патриотическом воспитании учащихся. Краеведческую работу в школах ведут сами учащиеся под руководством учителей. При этом объем содержания и формы краеведческой работы зависят от возраста учащихся, от их общего кругозора, уровня знаний и умений. Уже в первых классах учащиеся получают элементарные представления о своем крае, его природе и жизни людей. С введением курсов природоведения, истории, географии, биологии краеведческие знания учащихся обогащаются, поскольку материал этих предметов изучается в значительной степени на краеведческой основе. Особенно большой сдвиг в краеведческих знаниях учащихся происходит в старших классах школы, когда изучается литература, основы государства и права, история и география своей республики. Вместе с развитием кругозора учащихся, их знаний и умений расширяются возможности для внеклассной работы, повышается уровень самостоятельной работы школьников.

Использование краеведческого материала на уроках русского языка «способствует общему и политехническому образованию, расширяет кругозор и развивает познавательные интересы учащихся, приобщает к творческой деятельности, формирует практические и интеллектуальные умения, помогает в выборе профессии» [1, 7].

Объектами краеведения являются природа, население и хозяйство, историческое прошлое, искусство, культура. Все это объекты разных наук, и, следовательно, при их изучении используются разные методы, присущие соответствующим областям знаний. У всех направлений краеведческой деятельности имеется общий предмет изучения – край. Понятие «край» - условное и зависит от того, кто и с какой целью его изучает. Для районного музея краем может быть один или несколько административных районов, город. Для школы край, как правило, район, сведения о котором могут быть использованы как местный материал. Это может быть окрестность школы или город, область, республика и т.д.

Краеведение выделяет следующие объекты: 1. Природа как объект краеведческой деятельности. 2. Население, экономика. 3. История края, искусство края.

Источником краеведения являются: краеведческая библиография; печатные источники; статистические, картографические, архивные, устные памятники истории и культуры [1].

Природное краеведение – это один из путей патриотического и нравственно-эстетического воспитания школьников, т.к. оно помогает увидеть и переоценить красоту родной природы, ощутить ее эмоциональное и нравственное воздействие.

Экономическое краеведение рассматривает вопросы современной социально-экономической жизни края, состояние народного хозяйства, края в целом и отдельных его отраслей, населенные пункты, в которых живет население и сосредоточена хозяйственная и культурная жизнь края, отдельные предприятия и учреждения, составляющие народное хозяйство края. При изучении населения и экономики края необходим комплексный подход, обеспечивающий выявление внутренних и внешних связей и зависимостей. Фактические данные о населении и народном хозяйстве края составляют значительную часть информации в печати, радио и телевизионных передачах.

Историческое краеведение как составная часть общего краеведения представляет собой область прикладной истории и отличается двумя существенными признаками:

локальностью исследуемых исторических событий, материализованных в памятниках истории и культуры и деятельным характером. Историческое краеведение как система различных видов человеческой деятельности создает благоприятные условия для всестороннего развития личности школьника и личности взрослого человека. Различие здесь состоит лишь в целях, объеме, уровне этой деятельности, ее результатах [2].

Школьники, участвуя в познавательной деятельности, приобретают знания об отдельном историческом факте, событиях, истории края в целом. Эта деятельность носит чисто духовный характер и может иметь различные уровни по степени сложности – от простого усвоения исторических знаний на учебных уроках до поиска новых знаний.

Преобразовательная деятельность заключается в создании духовно-практических ценностей или достижениями практических результатов: к созданию духовно-практических ценностей можно отнести организацию выставок, историко-краеведческих уголков и школьных музеев, установление мемориальных досок, а к достижениям практических результатов – шефство над семьями погибших в годы ВОВ, охрана и уход за памятниками истории.

Ценностно-ориентационная деятельность носит чисто духовный характер. Посредством этого вида молодой человек осознает значимость для себя, для общества тех или иных исторических фактов, событий, поступков людей. Особое значение ценностно-ориентационная деятельность приобретает на уровне новых знаний об истории края.

Коммуникативная деятельность не только развивает навыки общения, потребность в нем, но и формирует готовность участвовать на самостоятельном этапе жизни в необходимых обществу формах межличностного общения.

Все четыре вида историко-краеведческой работы тесно взаимосвязаны и взаимообусловлены, выступают в органическом единстве.

Изучение искусства родного края, в том числе и народного творчества, является составной частью краеведения. В памятниках искусства раскрывается настоящее и прошлое нашей страны, неповторимые черты ее духовной жизни. Все объекты искусствоведческого краеведения можно разделить на две группы. Первая группа – это подлинные произведения искусства, имеющие самостоятельную ценность. Главной задачей краеведения в отношении этих объектов является изучение самого памятника, выявление его ценности и значения в истории художественной культуры края. Вторая группа – это памятные места, связанные с жизнью и творчеством деятельности искусства или получившие отражение в их произведениях.

Краеведческий материал применяется учителем прежде всего при изучении новой темы в целях активизации учебного процесса – пробуждение интереса к теме, расширение кругозора учащихся. Поэтому сам учитель должен хорошо знать местный материал, определить характер и содержание краеведческой работы с учащимися, при этом можно пользоваться источниками краеведения: краеведческой библиографией.

Основным источником сведений о крае в краеведческой деятельности учителей служат книги, периодические издания и продолжающиеся издания. Как правило, это книги. В которых рассказывается о различных сторонах развития края – его истории, экономике, культуре, природных богатствах, достопримечательностях. Сведения о крае могут содержаться как в специальной литературе, посвященной данному краю, так и в разных центральных и местных изданиях, охватывающих своим рассмотрением всю страну или район, в состав которых входит родной край.

Литературные источники многообразны: монографии и сборники, очерки и мемуары, научно-популярная литература, публицистика и издания справочного характера.

Умелое использование краеведческого материала дает возможность словеснику построить и провести так называемый тематический урок. Тематические уроки, построенные на краеведческом материале, имеют явное преимущество перед уроками, в содержании которых не соблюдается тематический принцип организации дидактического материала. «Тематическая организация текстового материала дает возможность создать на уроке единый лексико-грамматический план. Это позволяет учащимся проникнуть в подтекст речи, так как лексико-

семантические и образно-выразительные средства речи представлены в этом случае в единстве. Умелый выбор темы дидактического материала позволяет учителю добиться решение определенных воспитательных и познавательных задач» [3, 37].

Исходя из возможностей использования краеведческого материала, эти задачи можно сформулировать так:

1. воспитать у учащихся любовь к родному краю, преклонение перед подвигами героев войны и труда;
2. привить учащимся высокие морально-нравственные качества;
3. повысить общий культурный уровень учащихся, дав разносторонние знания в области различных искусств, способствовать развитию эстетических чувств.

Выбор смысловой темы зависит от наличия необходимого дидактического материала, от соответствия его грамматической теме. Подобрал тексты на определенную тему, учитель может построить на их основе тематический урок.

Наша работа основана на изучении края Жетысу. Знакомство с историей, культурой, экономикой Жетысу поможет учащимся осмыслить и понять окружающую действительность. При подборе текстов использовалась различная фактографическая литература, энциклопедии, справочники, материалы периодической печати, произведения художественной литературы, сведения из музеев.

Отбор краеведческого материала проводился с учетом общепринятых критериев, таких, как краеведческая ценность, информативность отбираемых фактов в познавательно-воспитательном отношении, актуальный историзм, типичность, достоверность.

Тексты состоят из разделов, представляющих собой систематизированный материал по определенным темам: общие сведения, конкретные факты, отрывки из прозаических произведений. Краеведческие тексты сопровождаются учебными заданиями, нацеленными на развитие речевой и мыслительной деятельности учащихся.

Далее мы предлагаем тексты о Жетысу, которые можно использовать по темам, указанным в программе общеобразовательной школы, а также на уроках развития речи.

МУКАН ТОЛЕБАЕВ

Творчество М.Толбаева стало значительной вехой в истории развития и становления казахского искусства.

Родился композитор в Талдыкорганской области, в 1913 году. С детства он отлично владел домброй и имел хорошие вокальные данные, унаследовал от своей матери любовь к народной песне.

Участвуя в слете акынов в 1936 году, молодой певец обратил на себя внимание жюри. По его рекомендации юноша едет на учебу в Москву, где учится на вокальной кафедре Казахской студии при Московской консерватории им. П.И.Чайковского. Позже он посещает и занятия композицией. Учителями М.Толбаева были виднейшие советские композиторы Р.М. Глиэр, Н.Я.Мясковский.

Война прервала занятия в консерватории. М.Толбаев переехал в Алматы. Образование свое он завершает в Казахстане у профессора Е.Г.Брусиловского.

Подлинной жемчужиной казахского оперного искусства стала созданная М.Толбаевым в 1946 году опера «Биржан и Сара». В основе этой популярнейшей оперы лежат подлинные исторические события: айтыс Биржана – выдающегося народного композитора-песенника XIXв. С известной певицей-поэтессой Семиречья Сарой и столкновение Биржана со степным феодалом Жанботой, чью жестокость заклеил Биржан в обличительной песне «Жанбота». Ария Сары была одной из самых любимых в репертуаре Куляш Байсеитовой. По словам Е.Г.Брусиловского, «появление первого казахского композитора-профессионала Мукана Толбаева – знаменательное событие в истории казахской национальной культуры, оно открыло новую страницу в музыкальном искусстве республики».

Примерные вопросы к тексту:

1. Какой вехой в истории развития казахского искусства стало творчество М.Толбаева?

2. Кому обязан М.Толбаев своей любовью к народной песне?
3. Где и на какой кафедре учился М.Толбаев?
4. Что вы можете сказать о музыкальном наследии М.Толбаева?

Умелое использование краеведческого принципа обучения помогает ввести в школьную программу новые формы работы, наполнить новым содержанием традиционные формы и методы обучения русскому языку путем осуществления межпредметных связей.

Мы предполагаем, что учащихся необходимо заинтересовать такими материалами, чтобы у них появился интерес к изучению родного края, его истории, биографии выдающихся личностей, флоры и фауны.

Комплексный подход к рассмотрению краеведческого аспекта значительно обогащает методику русского языка и позволяет:

а) значительно повысить воспитательные и познавательные возможности обучения русскому языку;

б) разнообразить методы работы по развитию речи;

в) использовать качественный дидактический материал;

г) осуществлять дифференцированный подход к словарной работе.

Все это говорит о большой потребности в глубоком теоретическом исследовании краеведческого аспекта преподавания русского языка в школе, одновременно разработки в лингводидактике вопросов прикладного краеведения, подготовки и внедрения конкретных методических разработок по осуществлению краеведческого подхода к обучению русскому языку учащихся школ.

ЛИТЕРАТУРА

1. Абузьяров Р.А. Лингвострановедение в системе обучения русскому языку // Русский язык и литература в казахской школе, 1999, № 11.
2. Краеведение в школе / Педагогическая энциклопедия.- URL: [http:// enc-dic.com/pedagogics/Kraevedenie-V-SHkole-857](http://enc-dic.com/pedagogics/Kraevedenie-V-SHkole-857).
3. Лингвистическое краеведение /Сост. Н.М.Сергеева. Тверь, 2010.

УДК 541.124

ОБ ИСПОЛЬЗОВАНИИ ИННОВАЦИОННЫХ МЕТОДОВ ОБУЧЕНИЯ НА УРОКАХ РУССКОГО ЯЗЫКА

Сагаева М.В., студентка 4-го курса ОП «Русский язык и литература»

Научный руководитель: Сералиева Н.Ж., к.п.н., ассоциированный профессор (доцент)

ОП по подготовке филологов Высшей школы гуманитарных наук

Жетысуский университет им. Ильаса Жансугурова

E-mail: mariam2000saga@gmail.com

В данной статье рассматриваются инновационные методы обучения, используемые на уроках русского языка.

Ключевые слова: методы обучения, проблемный метод, эвристический метод, инновация, творческая деятельность, развитие личности, дидактические игры.

Бұл мақалада бүгінгі күннің ең өзектілерінің бірі болып табылатын оқытудың инновациялық әдістері талқыланады.

Түйін сөздер: оқыту әдістері, проблемалық әдіс, эвристикалық әдіс, жаңашылдық, шығармашылық белсенділік, тұлғаны дамыту, дидактикалық ойындар.

This article discusses innovative teaching methods, which are one of the most relevant today.

Key words: teaching methods, problematic method, heuristic method, innovation, creative activity, personality development, didactic games.

Инновационные методы обучения – это методы, несущие в себе новые, современные способы взаимодействия «педагог-ученик», определенные новшества в практической деятельности в процессе овладения учебным материалом. Можно определить методы обучения и как движущую силу всего образовательного процесса. Методы обучения должны соответствовать современным, новым требованиям науки и общества, а также тенденциям развития образования.

Бесспорно, что каждое занятие должно быть интересным, продуктивным, живым, полезным. Процесс обучения должен быть построен так, чтобы обучающийся, выходя из школы, мог сказать, что на занятиях он узнал много интересного и полезного. Ученик и педагог должны получать удовлетворение от общего взаимодействия и общения. Хороший специалист поможет своим учащимся соответствовать современным реалиям времени, и быть готовыми решать новые задачи. Для того, чтобы получить эти результаты, активно используют инновации в обучении, иными словами, инновационные методы практически являются оружием педагога.

Появление в образовательных сферах активных методов обосновано тем, что в обучении встают другие задачи: дать обучающимся качественные знания, обеспечить развитие, формирование познавательных способностей и интересов, развить творческое мышления, а также умения и навыки умственного труда. Возникают новые задачи потому, что сейчас происходит бурное, активное развитие информатизации. Важно отметить, что современные методы обучения отличаются от традиционных. Уточним их различия:

Новые методы и разработки в процессе своего рождения приспособляются под особую, определенную педагогическую задумку. В основе разработок лежат конкретные методологические и философские взгляды [1].

Из опыта работы педагогов, можно выделить самые актуальные современные методы, используемые на уроках:

Игры или дидактические игры. Благодаря играм на уроке у детей появляется большой интерес к процессу обучения и познания, дидактические игры активизируют работу обучающихся, помогают им легче усвоить и помянуть учебный материал. Ролевые игры - это некая сценка, которая разыгрывается учениками, и помогает наглядно увидеть, представить, оживить события или об-строительства, знакомые детям. На уроках русского языка и литературы, для развития активности и внимания, проводятся различные игры, а в особенности ролевые игры.

Пары и группы. Данный метод представляет ученикам огромную возможность участвовать и взаимодействовать в процессе обучения. Работа в парах и группах учит детей определять общую цель и достигать ее во время занятия, общими усилиями. При совместной работе обучающиеся научатся правильно и справедливо разделять все обязанности, согласовывать способы достижения цели, соотносить свою работу с работой партнеров и будут принимать активное участие в сравнении работы и цели. На начальном этапе урока, при изучении новой темы зачастую используется методы такие, как «Улы», «Визитные карточки». Метод «Творческая мастерская» рекомендуют применять на обобщающих уроках. При правильном применении данного метода, на уроке можно добиться хороших результатов и будет четко виден успех детей.

Проблемные методы. Данные методы при правильном применении будут способствовать развитию предметно-практической и интеллектуальной сфер личности. Проблемный вопрос - вопрос, требующий интеллектуальных стараний, анализа связи с изученным материалом. При постановке проблемных вопросов учащиеся стараются выделить, сравнить важные положения. Проблемная ситуация – сравнение нескольких точек зрения, взаимоисключающих друг друга. Проблемные задания - задания, ставящие перед обучающимися определенные задачи и учатся самостоятельно искать поиск решений.

Метод проектов. Метод, который вытекает из интересов и потребностей учащихся. Метод проектов стимулирует самостоятельность ребенка. При применении данных проектов реализовывается принцип взаимодействия учащегося и педагога, который позволяет

сочетать индивидуальное и коллективное в образовательном процессе. Данный метод «ориентирован на развитие творческой, исследовательской активности обучающихся, а также на формирование разносторонних учебных действий». [2, 28]. Используется в основном на уроках окружающего мира, русской литературы, истории и так далее

Метод дискуссии. Потребность в общении – это первое демонстрирование деятельности субъекта. Умение общаться друг с другом, вести дискуссию дает возможность каждому ученику научиться сговорить и слушать. Метод дискуссии учит детей высказывать своё мнение и уточнять позицию, переживать чувство сопричастности и ответственности к коллективному поиску истин и решения поставленных проблем. Каждый ученик должен знать и соблюдать все правила данного метода. Учение исходит от учащихся, а педагог направляет групповой поиск истин, подхватывает нужные мысли и подводит выводы. Учащиеся не боятся делать ошибки в своих ответах, так как знают, что к ним всегда придут на помощь их товарищи, и они примут правильное, достойное решение. Для проведения дискуссии и принятия решений используются, например, такие методы, как «Светофор», «Мозговая атака».

Информационно-коммуникативные технологии. Применение ИКТ педагогами школы в образовательном процессе позволяет:

- развивать у обучающихся умения и навыки исследовательской деятельности и творческие способности;
- усилить мотивацию;
- сформировать у детей умение работать с большим потоком информации, а также усилить - коммуникативную компетентность;
- стремительно вовлечь обучающихся в учебный процесс;
- создать лучшие условия для эффективного взаимодействия педагога и учеников и их сотрудничества в обучении.
- Ученики становятся жаждущими знаний и новых открытий, проявляются творческие способности, становятся настойчивыми и трудолюбивыми.

Метод незаконченного рассказа. Используется зачастую на уроках русской литературы. Ученики читая текст, останавливаются на самом интересном месте или не понятном для них месте или эпизоде. У учащихся возникают вопросы: «А что же будет дальше?», «Почему герой поступил именно так?» Если возникли вопросы, значит, существует мотивация узнать, следовательно, дети обязательно прочтут текст до конца.

«Чтение с остановками». В изучаемом произведении и в любом тексте выделяются несколько остановок, задаются учащимся вопросы, которые побуждают к критическому мышлению: «Что побудило героя поступить именно так?» Как дальше будут происходить события? Предлагается использование приема «Дерево предсказаний». Ученики научатся аргументировать свою позицию и точку зрения, связывать свои предположения с данными произведения.

Методы начала урока. Прием «Улыбаемся друг другу». Педагог улыбнулся детям, и они улыбнулись в ответ. При таких приемах важно отметить, что как хорошо, что все сегодня вместе, все спокойны, добры и приветливы к друг другу. Учащимся предлагается выдохнуть все обиды, злость и беспокойство. Нужно вдохнуть в себя свежесть нового, теплого дня. Обязательно нужно пожелать свои товарищам продуктивного дня и хорошего настроения.

«Приветствие». Ученики делают круг по классу, приветствуя друг друга, говоря при этом слова приветствия своим друзьям или называя имена. Этот позволит весело начать занятие, размяться перед серьезными упражнениями, потоком информации, поспособствует установлению взаимосвязи между учениками в течение некоторого времени.

Методы выяснения целей. Прием «Знаем – не знаем». Результаты применения данного метода позволят педагогу иметь четкое знание и понимание, что из спланированного на занятии материала учащиеся поняли и знают, а что именно не смогли воспринять. Учитель будет знать, на какие определенные знания учеников можно опираться, тем самым преднося новый материал. Педагогом задаются ученикам вопросы,

тем самым подводя их к задачам и целям урока. Обучающиеся, отвечают на вопросы, выясняют совместно с педагогом, что они уже знают по теме, а что предстоит узнать.

«Цветочная поляна». В начале выяснения опасения и ожиданий, педагог объясняет, почему важно определить и выяснить поставленные цели, опасения и ожидания. Собственные опасения, учащиеся записывают на цветах красного цвета, а ожидания – желтого. Те, кто записал, должны прикрепить свои цветы к поляне. После того, как все учащиеся прикрепят свои ответы, учитель должен озвучить их, далее организовывается обсуждение и систематизация сформулированных опасений, пожеланий и целей. В процессе обсуждения работ обязательно нужно уточнить записанные опасения и ожидания. В завершении метода педагог подводит итоги.

Метод подведения итогов. Данный метод позволит грамотно, эффективно, интересно в форме определенной игры подвести итоги занятия и успешно его завершить. Для учителя этот этап очень важен, поскольку именно эти моменты позволят выяснить, что учащиеся усвоили хорошо, а на что нужно обратить внимание на последующем занятии. Предлагается применить прием «Кафе». Учащимся нужно рассказать, как бы они проверили сегодняшний день они в любимом кафе, далее необходимо ответить на следующие вопросы:

- Хотелось бы съесть еще ...
- Больше всего понравилось...
- Я переварил...
- Я переел...
- Добавьте...

«Ромашка». Учащиеся отрывают лепестки ромашки или любого другого цветка, по кругу передают свои разноцветные листы, далее им необходимо ответить на главные вопросы, записанные на обратной стороне, которые относятся к теме занятия.

«Итоговый круг». Предоставляется плакат, на котором изображен огромный круг, разделенный на отделы: «Усвоение новых знаний», «Моё участие в работе группы», «Было интересно», «Понравилось выполнять упражнения», «Понравилось выступать перед товарищами». Всем учащимся нужно фломастером нарисовать круг. Чем ярче и лучше ощущения о занятии, тем ближе к центру должен располагаться круг. Если возникли проблемы, с которыми ученик не смог справиться во время занятия – круг нужно рисовать за пределами.

Методы релаксации. Если педагог чувствует, что ученики устали, обязательно нужно сделать паузу, вспомнить о восстанавливающей силе релаксации. Прием «Земля, воздух, огонь и вода». Ученики по команде педагога изображают свое состояние – воздух, земля, огонь, вода. Педагог может тоже принять участие в данном приеме, тем самым помогая стеснительным и неуверенным детям участвовать в упражнении. Также предлагается применять приемы такие, как: «Веселый мяч», «Физминута для глаз».

Метод «мозговой атаки» – метод, стимулирующий творческую активность обучающихся. В основу этого метода положен эвристический диалог Сократа, который учитывает ряд педагогических психологических закономерностей. Например, коллективное генерирование идей является продуктивнее, чем индивидуально. В обыденных условиях творческая деятельность учащихся зачастую сдерживается явно и неявно психологическими, педагогическими, социальными барьерами. Преимущества метода коллективного поиска интересных идей состоят в том, что они предполагают равенство всех участников группы при работе и обсуждении. Метод «мозговой атаки» позволит преодолеть рационализм, рутинное мышление, эмоциональную вялость.

Метод свободных ассоциаций связан с поиском новых ассоциаций, наталкивающие на продуктивные идеи решения задач. В процессе рождения ассоциаций выявляются новые взаимосвязи между компонентами проблемы и элементами внешнего мира на основе имеющегося опыта творческой деятельности участников группового решения творческих задач. Из таких ассоциативных связей зачастую возникают творческие идеи решения существующей проблемы. Важно, чтобы каждый участник группы участвовал в

обсуждении и предлагал свою ассоциацию или понятие, служащие с основой установления новых ассоциативных связей в процессе генерирования новых идей. Применение данного метода требует критического анализа.

Метод инверсии или обращения ориентирован на поиск идей решения творческих задач в неожиданных, новых направлениях. Новый ракурс позволит взглянуть на задачу по-другому, преодолеть стереотипы формального здравого смысла и логики.

Занятия с использованием инновационных методов обучения интересуют не только учеников, но учителей. Однако бессистемное и непродуманное использование современных методов не даст положительных результатов. Следовательно, важно стремительно внедрять и разрабатывать в занятия собственные авторские методы, учитывая индивидуальные способности своих учеников. Современные методы обучения зачастую используются, когда обучающиеся уже овладели базовыми необходимыми знаниями, которые были получены традиционными методами. В этой связи бессмысленно противопоставлять инновационные и традиционные методы обучения. Нужно находить разумное их использование и сочетание сильных сторон в зависимости, задач, которые стоят в процессе обучения и в определенных ситуациях. Необходимость в использовании новых методов обучения возникает при создании проблемных ситуаций; кооперации и взаимодействии; коллективного сотрудничества; управления развитием и формированием индивидуальных особенностей, обучающихся; вовлечения учащихся в постоянную активную деятельность [3].

Таким образом, на уроках русского языка и литературы используются следующие методы обучения. Пассивные, если доминирует учитель, а учащиеся — пассивны. Такие методы признаны не особо эффективными, несмотря на то, что используются на отдельных этапах уроках. Активные методы, при которых учитель и ученик выступают как равноправные участники урока, имеют вектор учитель-ученик. Самыми эффективными и лучшими признаны интерактивные методы, взаимодействующие не только с педагогом, но и друг с другом. Вектор: учитель-ученик -ученик.

Проблемный метод — предполагающий постановку проблемы или проблемной ситуации, а также и проблемного вопроса и поиск решений заданной проблемы через анализ подобных вопросов, явлений, ситуаций.

Метод развития критического мышления через чтение и письмо — метод, который направлен на развитие критического, самостоятельного, логического, творческого мышления.

Эвристический метод — позволяет объединять разные игровые приемы в форме деловых игр, конкурсов, ролевых игр, исследований, соревнований.

Исследовательский метод пересекается с проблемными методами обучения. Здесь педагог сам формулирует определенную проблему. Задача учащихся — организовывать исследовательскую работу по изучению поставленных проблем.

Метод модульного обучения — при данном методе содержание всего процесса обучения распределяется в блоки-модули. Размер каждого модуля определен темой, профилем дифференциацией учащихся, целями обучения, и их выбором.

Таким образом, из вышесказанного можно делать вывод о том, что арсенал традиционных и современных методов обучения очень разнообразен и огромен, что предоставляет учителю большие, многообещающие возможности для достижения целей всего образовательного процесса.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Ермолаева М.Г. Современный урок: анализ, тенденции, возможности: Учебно-методическое пособие. — СПб.: КАРО, 2011.
2. Гавриленко Л.С. Инновационная педагогика: учеб. пособие / Л.С. Гавриленко, В.И. Кутугина, Ю.Л. Лукин. — Красноярск: Сибирский федеральный университет, 2019.
3. Мынбаева А.К. Инновационные методы обучения, или как интересно преподавать: учебное пособие / А.К. Мынбаева, З.М. Садвакасова. — 11-е изд. — Алматы: Қазақ университеті, 2019.

УДК 541.124

ОРГАНИЗАЦИЯ РАБОТЫ НА УРОКАХ РУССКОГО ЯЗЫКА В 7 КЛАССЕ ШКОЛ С НЕРУССКИМ ЯЗЫКОМ ОБУЧЕНИЯ ПО ТЕМЕ «ХОББИ ИЗВЕСТНЫХ ЛЮДЕЙ»

Сағатай А.Н., студентка 3 курса ОП «Русский язык и литература в школах с
нерусским языком обучения»

Научный руководитель: Сералиева Н.Ж., к.п.н., ассоциированный профессор (доцент)
ОП по подготовке филологов Высшей школы гуманитарных наук
Жетысуский университет им. Ильяса Жансугурова

E-mail: altynaisagatai6194@gmail.com

В данной статье описываются методы и приемы, использованные автором на уроках русского языка в ходе педагогической практики.

Ключевые слова: критерии оценивания, дифференциация, краткосрочный план урока, долгосрочный план, цели урока, цели обучения.

Бұл мақалада педагогикалық практика барысында орыс тілі сабақтарында қолданылған әдістер мен тәсілдер сипатталған.

Түйін сөздер: бағалау критерийлері, саралау, қысқа мерзімді сабақ жоспары, ұзақ мерзімді жоспар, сабақ мақсаттары, оқу мақсаттары.

This article describes the methods and techniques used by the author in the Russian language lessons in the course of teaching practice

Key words: ssessment criteria, differentiation, short-term lesson plan, long-term plan, lesson objectives, learning objectives

В ходе педагогической практики проводила уроки русского языка и литературы в 7 В классе. Хочу поделиться небольшим опытом по проведению урока по теме «Хобби известных людей». На уроке были использованы такие цели как:

- 7.Г5. участвовать в диалоге-расспросе, меняя позицию «говорящий» на «слушающий» с учётом выбранной роли
- 7.Ч4. использовать виды чтения, включая изучающее и выборочное чтение.
- 7.Г3. соблюдать лексические нормы, связанные с выбором соответствующих слов, избегая повторов.

Начало урока: ученики должны были определить тему урока с помощью решения ребуса, из полученного ответа ученики сформулировали тему урока. После определения темы я использовала приём «Мозговой штурм» «Мозговой штурм» – на доске была записана тема урока. Остальное пространство доски разделено на секторы, пронумеровано, но пока не заполнено. Ученикам предлагается обдумать, о каких аспектах темы далее пойдет речь

Середину урока я начала с деления учеников по группам, распечатала два разных текста про хобби известных людей: Альберта Эйнштейна и Билла Гейтса. Первая группа в составе 6 человек - группа Альберта Эйнштейна, а вторая группа из 7 человек - Билла Гейтса. Ученики делятся на две группы, каждый из группы читает текст другой группе, затем учитель задаёт вопросы второй группе, которая слушала. Они должны определить основную мысль текста, стиль и тип.

Далее я использовала приём, который называется «игра в снежки». Ученики делятся по парам и создают диалог-расспрос. В этом задании ученики должны соблюдать цель 7.Г3. соблюдать лексические нормы, связанные с выбором соответствующих слов, избегая повторов. Ученики разбиваются на пары и обсуждают вопросы.

Ученикам раздаются листы, на которых они должны написать любой вопрос, соответствующий теме урока и снизу написать свое имя.

Затем учащиеся сворачивают лист в снежный комок, и выбирают себе мишень – ученика. После чего берут по одному комочку, раскрывают его, разбиваются на пары и отвечают на вопрос из комочка, создавая диалог.

Дальше ученики делятся на две группы здесь использовался приём «кластер»

1- группа – текст «Билл Гейтс» *Групповая работа.*

Дескрипторы: читает текст по абзацу.

Тексты

«Билл Гейтс»

Билл Гейтс (родился в 1955 году) — выдающийся американский бизнесмен, основатель корпорации Microsoft. Он **родился** в Сياتле, Вашингтон, в семье адвоката и школьной учительницы. В школе Билл был конфликтным, но очень умным мальчиком. В подростковые годы рвение к знаниям у Гейтса было настолько сильным, что он прочитал всю печатную энциклопедию WorldBookEncyclopedia. Сам Гейтс часто ссылается на знания, приобретенные в школе, ведь именно они помогали ему разрабатывать компьютеры.

После окончания школы в 1973 году Гейтс поступил в престижный Гарвардский университет. Сначала он изучал право, однако потом выбрал высшую математику и компьютерные науки. Спустя два года Гейтс бросил учебу и основал Microsoft вместе с Полом Алленом.

Но самой главной его страстью с ранних лет и до сих пор остается чтение книг. У него есть богатая библиотека. Гейтс нанял специального человека, который пополняет его библиотеку редкими книгами. В его коллекции есть «Лестерский кодекс» Леонардо да Винчи – рукопись 15 столетия.

«Альберт Эйнштейн»

Альберт Эйнштейн(1879-1955) родился 14 марта 1879 года в городе Ульме на юге Германии, в небогатой еврейской семье.

Начальное образование Альберт Эйнштейн получил в католической школе в Мюнхене.

Этот гениальный физик был настолько разносторонним человеком, что совсем не удивителен тот факт, что у него было множество самых разных увлечений.

Одним из них была игра на скрипке. Еще в детстве мать ученого ошибочно решила, что ее сын совсем не способен изучать науку, поэтому отправила его учиться играть на скрипке. И в этом деле юный Альберт неплохо преуспел. Больше всего ему нравилось исполнять произведения Моцарта.

Кроме этого Эйнштейн очень любил читать. Он был страстным поклонником Достоевского, Брехта и Толстого.

Еще одно большое увлечение гения физики – коллекционирование марок. Он говорил, что филателия помогает ему расслабиться, переключиться с напряженной умственной деятельности на более творческое мышление.

Задание ученикам: предлагается составить кластер на тему хобби.

После защиты кластера ученики оценивают работу друг друга, проводится взаимооценивание.

Далее просмотр видеоролика про увлечения известных людей. Здесь был показан видеоролик про хобби известных русских писателей например: Н.В.Гоголя, Л.Н.Толстого, М. Ю. Лермонтова.

И дальше идет индивидуальная работа

Каждый ученик составляет предложения, на тему «Мои необычные увлечения», используя информацию из видеоролика. И к нему были представлены такие дескрипторы.

Соблюдает орфографические нормы.

Соблюдает пунктуационные нормы.

Выделяет наиболее важную информацию из текста.

В конце урока были подведены итоги, поставлены вопросы – как и насколько им была понятна тема урока, смогли ли мы достигнуть поставленных целей, и сложно ли было работать в группах и в паре.

Ответы на вопросы

Билл Гейтс

1. Чем известен Билл Гейтс?
2. Какие знания помогли Биллу Гейтсу разрабатывать компьютеры?
3. В какой университет поступил Билл Гейтс?
4. Назовите его хобби.

Альберт Эйнштейн

1. Чем известен Альберт Эйнштейн?
2. Где родился Альберт Эйнштейн?
3. Назовите самое большое увлечение
4. Назовите его хобби.

Учащиеся определяют основную мысль текста стиль и тип.

1. Прочитайте текст как вы думаете какова главная мысль текста?
2. Определите тип текста.
3. Определите стиль текста.
4. Согласны ли вы с утверждением, что увлечения делают человека успешнее и свободнее?
5. Работа в парах.

Игра в снежки

Диалог-расспрос

Учащиеся разбиваются на пары и обсуждают вопросы.

Учитель раздаёт листы на которых учащиеся должны написать любой вопрос соответствующий теме урока и снизу написать свое имя.

Затем учащиеся сворачивают лист в снежный комок, и выбирают себе мишень – ученика. По команде учителя «старт» учащиеся бросают свои снежки. Учитель три раза дает команду «старт». Затем учащиеся садятся на свои места, берут по одному комочку, раскрывают его, разбиваются на пары и отвечают на вопрос из комочка, создавая диалог.

Групповая работа

- 1-я группа – текст «Билл Гейтс»
- 2-я группа – текст «Альберт Эйнштейн»

Задание:

Прием «Кластер»

Составьте Кластер на тему хобби в группах.

Просмотр видеоролика про увлечения известных людей.

Общая оценка

Какие два аспекта урока прошли хорошо (подумайте как о преподавании, так и об обучении)?

1:

2:

Что могло бы способствовать улучшению урока (подумайте как о преподавании, так и об обучении)?

1:

2:

Что я выявил(а) за время урока о классе или достижениях/трудностях отдельных учеников, на что необходимо обратить внимание на последующих уроках?

ЛИТЕРАТУРА:

1. Руководство для учителя в рамках обновления содержания образования Республики Казахстан. АОО «Назарбаев Интеллектуальные школы», 2016 г.
2. Руководство по критериальному оцениванию для учителей общеобразовательных школ. АОО «Назарбаев Интеллектуальные школы», 2016 г.

УДК 629.7

МҰЗДАНУ - ӘУЕ АПАТТАРЫНЫҢ СЕБЕПТЕРІНІҢ БІРІ

Сагынбек Р.М., 2 курс магистранты

Имашева Г.М., техника ғылымдарының докторы, профессор
Азаматтық авиация академиясы, Алматы қаласы

E-mail: sagynbekrufina3@gmail.com, gulnar1507@mail.ru

Неліктен мұздану ұшақтар үшін қауіпті, ол оң температурада пайда болуы мүмкін бе? Мұздану пайда болған жағдайда қауіпсіздікті қалай жақсартуға болады? Бұл тақырып өте кең, өйткені ол бетінде су қабықшасының пайда болуына байланысты тұтқырлықтың өзгеруіне қатысты. Тақырыпты жалғастыру үшін осы мақалада әр түрлі жабындарға, соның ішінде мұз жабынына байланысты тұтқырлық коэффициентінің өзгеруі нәтижесінде қанаттың аэродинамикалық сипаттамаларының нашарлауы талданады. "Барлық ұшақтар таза ұшуға арналған", - делінген ИКАО-ның мұздануға қарсы нұсқаулығында. Басшылықта қар, батпақ немесе көктайғақ әуе кемесінің пайдалану сипаттамаларын күрт төмендетуі мүмкін, қауіпсіздікке қатер төндіретіні түсіндірілген. ИКАО-ның баға беруі бойынша қанаттардағы мұз қанаттың көтерілуін 30% төмендетіп, фронтальды қарсылықты 40% арттыруы мүмкін деп санайды. Бұл ұшу кезінде кренге өте жағымсыз әсер етуі мүмкін.

Тірек сөздер: мұздану, апат, мұз, ұшақ, тұтқырлық.

Почему обледенение опасно для самолетов, может ли оно возникнуть при положительной температуре? Как улучшить безопасность в случае обледенения? Эта тема очень обширна, поскольку она касается изменения вязкости, вызванного образованием на поверхности водной пленки. В продолжение темы в данной статье анализируется ухудшение аэродинамических характеристик крыла в результате изменения коэффициента вязкости, связанного с различными покрытиями, в том числе ледовым покрытием. "Все самолеты предназначены для чистого полета", - говорится в руководстве ИКАО по борьбе с обледенением. В руководстве объясняют, что снег, болото или гололед могут резко снизить эксплуатационные характеристики воздушного судна, создать угрозу безопасности. По оценкам ИКАО, лед на крыльях может снизить подъем крыла на 30% и увеличить лобовое сопротивление на 40%. Это может очень негативно сказаться на крене во время полета.

Ключевые слова: обледенение, авария, лед, самолет, вязкость.

Why is icing dangerous for airplanes, can it occur at a positive temperature? How to improve safety in case of icing? This topic is very extensive, as it concerns the change in viscosity caused by the formation of a water film on the surface. In continuation of the topic, this article analyzes the deterioration of the aerodynamic characteristics of the wing as a result of changes in the viscosity coefficient associated with various coatings, including ice coating. "All aircraft are designed for clean flight," the ICAO anti-icing manual says. The manual explains that snow, swamp or ice can dramatically reduce the operational characteristics of the aircraft, create a security threat. According to ICAO estimates, ice on the wings can reduce wing lift by 30% and increase drag by 40%. This can have a very negative effect on the roll during the flight.

Key words: icing, accident, ice, aircraft, viscosity.

Мақалада ұшу қауіпсіздігіне қатысты көптеген мәселелер тіпті үстірт қамтылмаған. Әуе кемелерін мұздан тазартуды қарастырайық. Бұл қауіпті екенін бәрі біледі, бірақ бұл қауіптің негізгі себебі көбінесе байқалмаса да, ламинарлық ағынның бұзылуынан көрінеді. Жел генераторларының мысалында мұндай құбылысты қарастыру оңайырақ. Әлемде оларды

пайдалану және қызмет көрсету туралы көптеген статистикалық ақпарат жинақталған, оны жиі түсіндіруге болмайды. Сонымен, жел турбиналарын мұздаған кезде, тіпті ағынның ламинарлығын мүлдем бұзбайтын жұқа қабат болса да, қуат 10-15% төмендеуі мүмкін. Бірақ мұздағы "тұтқырлық коэффициенті" ұғымын енгізген кезде, мұны оңай түсіндіруге болады.

Тұтқырлық — бұл ішкі үйкеліс, ағынды денелердің қасиеті (сұйықтар мен газдар), олардың бір бөлігінің екіншісіне қатысты қозғалысына қарсылық көрсету. Тұтқыр тоқтың негізгі заңын Ньютон орнатқан.

Егер тұтқырлық ұғымын кеңейтетін болсақ, онда денені тұтқыр ортада, оның ішінде ауада жылжыту мәселесін қарастырған жөн. Мұнда, ең алдымен, газда немесе сұйықтықта бірдей беткі кедір-бұдырлы денелерді жылжытқан кезде, бірақ әртүрлі материалдардан жасалған, жақын жерде, содан кейін газ немесе сұйықтықтың келесі қабаттары осы денелерге әртүрлі дәрежеде әсер ететініне назар аудару керек. Өздеріңіз білетіндей, көтеру күші қанаттың жоғарғы және төменгі жиегі арасындағы қысым айырмашылығына байланысты пайда болады. Қысым айырмашылығы қанаттың бетін әртүрлі жылдамдыққа ие ламинарлы ағындармен орау арқылы жасалады. Бірақ, егер жетілдірілген дененің материалы тұтқырлықтың үлкен коэффициентіне ие болса, қысым ауа ағындарының көбірек көлеміне бөлінеді және қысым айырмашылығы азаяды, демек көтеру күші төмендейді. Бұл жел генераторларын мұздату кезінде пайда болады.

Авиациялық тақырыпқа қайта орала отырып, келесі фактіні еске түсіруге болады. А-380 әуе желісіне шыққанға дейін Боинг-747 жүк көтергіштігі бойынша ең үлкен болды.

Ұшу кезінде ол ұшу-қону кезінде және эшелонда ұшу кезінде оның және басқа әуе кемелерінің арасындағы жоғары аралықты талап ететін атмосфераның бұзылуын (спутникті із) жасады. Жүк көтергіштігі Боинг -747-ден асатын А-380 желісіне шыққан кезде аралықтарды әлі де көбейту керек деп болжалды, бірақ бұл болған жоқ. Себебі, А-380 қанаты композициялық материалдардан жасалған және оның ауада қозғалу кезіндегі тұтқырлық коэффициенті Боинг-747 металл қанатына қарағанда едәуір аз. Композиттік материалдардың тұтқырлық коэффициенті төмен болғандықтан, жақын маңдағы ауа қабаты әлсіз болып, ауа қабаттарының аз мөлшерін алып кетеді, сәйкесінше бұл процеске ауаның аз мөлшері қатысады. Осыған байланысты қанаттың жоғарғы және төменгі жиегіндегі қысым айырмашылығы үлкен, және көтеру күшіде үлкен, ал қарсылық аз болады. Бұл А-380 аэродинамикалық қасиеттерін күтілгендермен салыстырғанда жақсы түсіндіреді. Әуе кемелері арасындағы аралықты ұлғайту қажет болмады, өйткені А-380 атмосфераның бұзылуын (спутник ізі) күткеннен аз жасайды.

Жоғарыда келтірілген мысал тұтқырлық коэффициенті жабын материалына байланысты екенін растайды. Егер қарапайым қанат тіпті жұқа мұз қабатымен жабылса, тұтқырлық коэффициенті артып, қанаттың аэродинамикалық қасиеттері айтарлықтай нашарлайтыны түсінікті болады. Мүмкін, бұл 14 жылдың 2008 ақпанында Звартноц әуежайында БЕЛАВИЯ компаниясының CRJ-100 ұшағымен болған апаттың себебі болуы мүмкін. Ұшақ Минскіден Ереванға рейс жасады. Сол күндері Звартноц әуежайында, әдетте, егер CRJ-100 жанармай құйылса, онда аз мөлшерде ғана құйылатын болған. Эшелонмен ұшу кезінде салқындатылған отын, сол күні қону ауданында болған ауа-райы жағдайларында (жоғары ылғалдылық, ауа температурасы — нөлден сәл жоғары) жерүсті мұздануы үшін қолайлы жағдай жасады. Әдетте, оң температурада әуе кемесін мұздануға қарсы сұйықтықпен өңдеу жүргізілмейді. Жер бетіндегі мұздану үшін бірнеше минут жеткілікті, және сыни беттер қалың мұз қабатымен жабылудың қажеті жоқ. Мысалы, жанармай мұзы немесе оны "салқындатылған қанаттағы мұз" деп атаған дұрыс, жұқа және мөлдір болып келеді, оны байқау өте қиын, ал аэродинамиканы қарапайым мұздан немесе қардан да жаман бұзады. Қанаттардың біркелкі емес мұздануы (тұрақты жел және жел жақтары) әуе кемесінің ұшқаннан кейін бірден аударылып, құлап кетуіне әкелді. Құрғақ қанаттың ұшқаннан кейінгі есептелген жылдамдығы қажетті көтеру күшін жасау үшін жеткіліксіз болды, бұл қайғылы жағдайға әкелді (мұзды қанаттағы көтеру күші сол жылдамдықтағы құрғақ қанаттағы көтеру

күшінен аз). Айтпақшы, әуе кемесінің ұшуы "ауа жастығының" арқасында болды, оның әрекеті 5-10 м биіктікке дейін байқалады. Осы әуе апатына қатысты тергеу жүргізген Комиссия мұздану себеп болды деген қорытындыға келді.

2016 жылғы 25 желтоқсанда Сочиде болған ұшақ апаты Еревандағы аталған ұшақ апатына өте ұқсас. Жуковскийден ұшқан кезде әуе кемесі аралық әуежайда жанармай құю үшін ең аз уақыт тұру үшін максималды түрде толтырылды деп болжауға болады. Бұл жағдайда жанармай Сочиге қысқа ұшу уақытында және қалың қанат профиліне байланысты аз дәрежеде қатып қалды. Егер Сочидегі тұрақ ұзақтығы бір сағаттан едәуір асып кетсе, онда қайғылы жағдай болмас еді, өйткені салқындатылған қанатта мұздың пайда болуы үшін жағдайлар жоғалып кетеді. Бірақ қысқа тұрақ қанаттың бетін оң температураға дейін қыздыруға мүмкіндік бермеді. Ұшуды пайдалану жөніндегі басшылық (ҰПН) ұсынатын жылдамдықтарға дейін ұшақты кейіннен үдете отырып ұшу орын алды. Өздеріңіз білетіндей, жылдамдық неғұрлым көп болса, қанаттың беті ағып жатқан ағынмен әрекеттесуден соғұрлым жылы болады. Мұндай жағдайларда бір сәтте пайда болған мұз еріп, қанаттың бетінде су қабатын түзеді деп болжауға болады. Бұл жағдайда тұтқырлық коэффициенті едәуір өсті, әуе кемесінің прогрессивті жылдамдығының күрт төмендеуі байқалды, бұл көтеру күшінің айтарлықтай төмендеуіне әкелді. Әрине, тергеу комиссиясы бұл апаттың нақты себепін қара жәшіктерді түпкілікті шешкеннен кейін анықтайды. Жылдамдықтың төмендеу градиентімен тұтқырлық коэффициентін анықтауға болады, сондықтан апатқа не себеп болғанын түсінуге болады — қанатта пайда болған су пленкасы немесе мұзданудың өзі. Жалпы алғанда, қанаттың беткі температурасы ұшу жылдамдығы, жанармай температурасы, қоршаған орта температурасы, қанаттың мұздануға қарсы құрылғыларының жұмысы сияқты көптеген факторларға байланысты.

Уақыт өте келе осы факторлардың жиынтығы оң температурада ғана емес, теріс температурада да мұздану әсеріне әкелуі мүмкін.

Егер қанаттың мұздануға қарсы жүйесі жұмыс істесе, қанат бетіндегі ылғалдың конденсациясы үшін жағдайлар және су пленкасын жасау үшін жағдайлар екінші шеңберге және теріс температурада кеткенде пайда болуы мүмкін.

Қанат бетіндегі температураны анықтайтын факторлардың жиынтығы нөлге жақын температураны тудыратын жағдайларда (салқындатылған қанат), қанат бетіндегі ылғалды атмосферада ылғалдың конденсациясы үшін жағдайлар жасалады. Қанаттың бетінде пайда болған су пленкасы қарсылық күшінің жоғарылауына, көтеру күшінің төмендеуіне әкеледі және апаттың барлық алғышарттарын жасайды. Қанат бетіндегі ылғалдың күшейтілген конденсациясы үшін жағдайлар нөлге жақын температура, жоғары ылғалдылық жағдайларында екінші айналымға кету кезінде, сондай-ақ әскери әуе кемелеріндегі жағдайдағыдай әуе кемелерін күрт төмендеуден көкжиекке шығару кезінде жасалады. Бұл жағдайда қанат ылғалды ауаның немесе тұманның үлкен көлемімен байланысады.

Бұл, мүмкін, Ю.А. Гагаринмен бірге 1968 жылы наурызда болған апатты түсіндіруге болады, олар жоғары биіктікте тапсырманы орындағаннан кейін нұсқаушымен бірге қонуға күрт төмендей бастады. Сол күні ауа-райы келесідей болды: температура нөлге жақын, төмен қабатты бұлттар, жоғары ылғалдылық.

Мүмкін, осыған ұқсас себеп 27 жылдың 2002 шілдесінде Львовтағы әуе шоуында, Украинаның әуе күштерінің Су-27-де азробатика фигурасын орындау кезінде күрт төмендеуден шығу үшін биіктік болмаған кезде апатқа әкелді. Қайғылы жағдайдың алғышарты салқындатылған қанат болды, өйткені су-27 қойылымына дейін ол әуе шоуының басталуын күтіп, эшелонда ұзақ уақыт болды. Сонымен қатар, жерде ауа ылғалдылығы жоғары және өте ыстық ауа райы болды.

Жоғарыда аталған барлық ұшақ апаттары-табиғат бізге үйреткен қатал сабақ. Болашақта мұндай трагедиялар қайталанбауы үшін оларды оқып, түсіну керек. Алынған мәліметтер негізінде ұшқыштарды осындай төтенше жағдайларға түсу мүмкіндігі туралы уақтылы ескертуге мүмкіндік беретін борттық компьютерлер үшін бағдарламалық қамтамасыз етуді құру маңызды. Бұл үшін, мысалы, әуе апатымен аяқталған әуе

кемелерінің ұшуларын олардың алдыңғы штаттық ұшуларымен салыстыру қажет. Осы сәтті көтерілістердің параметрлерін (температура, қысым, ұшу салмағы) қайғылы оқиға кезінде байқалған параметрлерге келтіру қажет. Осы ұшулардың ауа жылдамдығын уақыт бойынша саралау және олардың айырмашылығын табу арқылы қанаттың мұз қабатымен немесе су қабығымен жабылуына байланысты пайда болатын тұтқырлық коэффициентін анықтауға болады, ал тік жылдамдықтардың уақыт дифференциалдары арасындағы айырмашылық тұтқырлық пен көтеру коэффициенттерінің корреляциялық тәуелділігін анықтайды. Бұл ұшу қауіпсіздігін арттырып қана қоймай, сонымен қатар беттердің бояу қасиеттері есебінен қолданыстағы әуе кемелерінің аэродинамикалық сапасын арттыру жолдарын белгілеуге мүмкіндік береді.

Бірақ әр түрлі кедір-бұдырлы пленкалармен мұзды имитациялайтын жел туннелі жағдайында мұзды қанаттың аэродинамикасын зерттеу дұрыс емес және нәтижелердің бұрмалануына әкелуі мүмкін. Ең бастысы-мұз бен ауа ағындары арасында пайда болатын тұтқырлық коэффициенті мұзға еліктейтін пленкалар мен ауа ағыны арасында пайда болатын тұтқырлық коэффициентінен өзгеше. Нақты мұз аэродинамикаға айтарлықтай өзгерістер әкелуі мүмкін және сайып келгенде апатқа әкелуі мүмкін.

Авиатехника сенімдірек бола түсуде және әуе апаттарының себептері арасында адами фактор бірінші орынға шығады. Осы мақалада қарастырылған қанаттың мұздануының стандартты емес жағдайлары кезіндегі ұшу қауіпсіздігін экипаждарды күтпеген жағдайлармен кездесуге дайындау, оларды осы төтенше жағдайлардағы мінез-құлық алгоритмдеріне үйрету және осындай жағдайларға түспеуге мүмкіндік беретін нұсқаулықтармен қамтамасыз ету арқылы арттыруға болады.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. <https://www.aviapanorama.ru/redaksiya/>
2. Air Astana DE\ANTI ICING PROCEDURE MANUAL ref. KC/GRH/03. CHAPTER 03-03A/03-03B
3. Рекомендации по применению противообледенительных жидкостей для защиты самолетов от наземного обледенения в аэропортах России в сезоне 2012-2013 годов. Министерство транспорта РФ (Минтранс России). Федеральное агентство воздушного транспорта (Росавиация), 28.11.2012. № 4. 03-370.
4. Шамсиев З. З. Вопросы использования инновационных технологий в развитии технологий противообледенительной обработки воздушных судов // Узбекский журнал проблемы информатики и энергетики, 2015. № 5. 82-88.
5. Петров Е. *Технозосия проведения противообледенительной обработки ВС и система подготовки про- физическо персонажа в Московском аэропорту Домодедово* [Электронный ресурс]. URL: <http://www.ato.ru/content/tehnologiya-provedeniya-protivoobledenitelnoy-obrabotki-vs-i-sistema-podgotovki-profilnogo>

ӨОЖ 541.124

БИОЛОГИЯ САБАҚТАРЫНДА ОҚУШЫЛАРДЫҢ ТАНЫМДЫҚ БЕЛСЕНДІЛІГІНІҢ ДАМУЫНА ДИДАКТИКАЛЫҚ ОЙЫНДАР ТЕХНОЛОГИЯСЫНЫҢ ӘСЕРІН ЗЕРТТЕУ

Садық А.Р., БҚ 411 топ білімгері

Ғылыми жетекші: Дәуренбекова Ш.Ж., биология ғылымының кандидаты.

І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ.

E-mail: sadyk_a2322@mail.ru

Мақалада биология сабақтарында оқушылардың танымдық белсенділігінің дамуына дидактикалық ойындар технологиясының әсерін зерттеу қажеттілігі қарастырылған. Оқушылардың танымдық белсенділіктерін дамыту үшін, алдымен оларды дидактикалық ойындар мен қызықты жаттығулар арқылы теориялық білімдерін нақтылап, содан соң оқу процесіне қолдану жұмыстарын жүргізілді.

Тірек сөздер: дидактикалық ойын, танымдық белсенділік, қызығушылық, ынталандыру, шығармашылық.

В статье рассматривается необходимость изучения влияния технологии дидактических игр на развитие познавательной активности учащихся на уроках биологии. Для развития познавательной активности учащихся была проведена работа по уточнению теоретических знаний, сначала через дидактические игры и интересные упражнения, а затем по их применению в учебном процессе.

Ключевые слова: дидактическая игра, познавательная деятельность, интерес, мотивация, творчество.

The article considers the need to study the influence of didactic games technology on the development of cognitive activity of students in biology lessons. To develop the cognitive activity of students, work was carried out to refine theoretical knowledge, first through didactic games and interesting exercises, and then on their application in the educational process.

Key words: didactic game, cognitive activity, interest, motivation, creativity.

Қазақстанымыздың өсіп келе жатқан ұрпағын ойлы да іскер, өзіне - өзі сенімді, интеллектуалдық деңгейі биік азамат етіп тәрбиелеуде мектептің алатын орны ерекше. Бастапқы саты – бастауыш білімі, дағды, іскерліктің қалыптасуының бастамасы болып табылады. Біздің міндетіміз – жеке тұлғаны дамытып, білімге деген сенімін нығайту, оқуға қызығушылығын оятып, ынтасын арттыру.

Білім алудың ең маңызды және сенімді жолдарының бірі білім беру. Оқыту тек механикалық «беріліспен» шектелмейді. Білім, білік және дағды, өйткені оқыту екі жақты процесс, онда мұғалімдер де, оқушылар да тығыз қарым-қатынаста болады: оқыту және білім алу.

Оқушылардың танымдық іс-әрекетін белсендіруде оқытудың әдістері мен құралдарын іздестіру проблемасы терең ғасырларға кетеді. Мәселен, жастарды тәрбиелеуде ежелгі грек философы Сократ эвристикалық әңгімені пайдаланған. XVII-XIX ғасырдың педагогтары Я.А.Коменский, И.Г.Песталоцци, Ж.Ж.Руссо, А.Дистерверг, К.Д.Ушинский және т.б. оқытушының негізгі міндеті – оқушыларды өз бетінше ойлау, зерттеу ізденістеріне бейімдеу деп санаған. Олар дамыта оқыту дидактикасының алғашқы негізін салды. А.Дистерверг былай деп жазған «нашар мұғалім шындықты өзі айтады, ал жақсы мұғалім оны табуға үйретеді».

Танымдық іс-әрекетке деген қызығушылықты оятуда келесі қызметтердің маңызы зор: оқудағы жетістікті қамтамасыз ету; оқушылардың артта қалуының алдын алу; «қауіп-қатер балаларының» диагностикасы; үлгермеушілікті болдырмау; оқу материалының мазмұны (тарихи сапарлар, өмір тәжірибесінен мысалдар, мемлекет стандарт шегінен асу т.б.);

Соларды қарастырайық:

а) Оқудағы жетістікті қамтамасыз ету. **Жетістік** – адамның белсенді іс-әрекетінің ең маңызды қозғаушы күші. Бұл психологиялық феномен балалық және жасөспірім шақта – басқа себеп-сылтаулар мен ынталандырушылары әлі тұрақсыз немесе әлсіз болғанда көрініс деңгейін табады. Үлгерімі нашар, өз қатарынан артта қалған баланың оқуға деген қызығушылығы тез жойылады, оның сабақтағы танымдық белсенділігі нөлге дейін төмендеп кетеді.

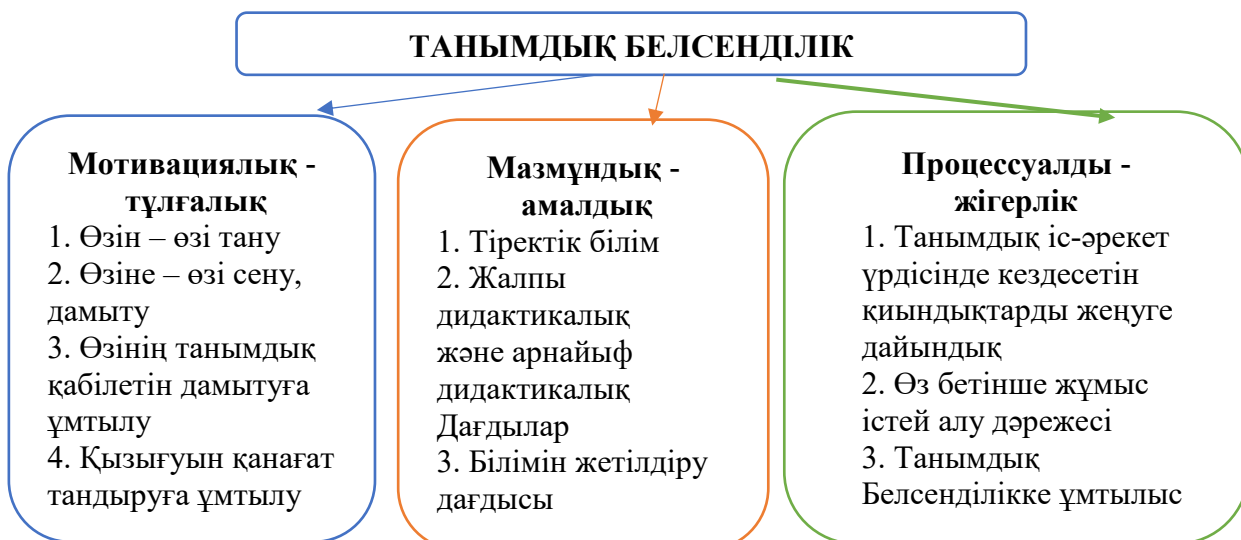
ә) **Оқушылардың артта қалуының** алдын алу, қиыншылықтарға тап болғандардың бәріне көрсетілетін әртүрлі көмек – оқу процесінің нәтижелілігін арттырудың айқын бағыты. Қазіргі мектеп үлгерімі нашар оқушыларға көмектесуде жеке-жеке шараларды қолданудан гөрі барлық оқушылардың оқудағы, танымдық белсенділігінің шарты ретіндегі жетістіктерін қамтамасыз ететін тұтастай бір жүйе қалыптастырады.

б) **«Тәуекелшіл-балалар»** (детей риска) диагностикасы және олардың оқудағы қиыншылықтарын болдырмау. Ұзақ уақыт бойы оқу процесі балалардың екі категориясының есебінде құралып келген, бірінші категория – «қалыпты балалар» категориясы, яғни баланың дамуы өз жасына сәйкес; және аномалды балалар – дене және психологиялық дамуында айқын ауытқулары бар балалар. Соңғы он жылдардағы ғылыми зерттеулер балалардың осы екі категориясы арасында аралық буын бар екенін дәлелдеді, осы аралық буынға оқудағы қиыншылықтары және мінез-құлқындағы ауытқулары бар балалар жатады, оларды көбінесе «тәуекелшіл балалар» деп атайды.

в) **«Жасырын үлгермеушілікті»** жеңу. Танымдық белсенділік тек сабақта артта қалған оқушыларда ғана төмендейді. Ол дарынды балаларда да төмендеуі мүмкін, егер мұғалімнің сабақ беру деңгейі олардың қабілеттілігі мен қажеттіліктерінен төмен болса, мұндай жағдай «жасырын үлгермеушілік» феномені пайда болады, яғни қабілетті баланың оқу нәтижелері оның мүмкіндіктерімен сәйкес келмейді.

г) **Профильдік оқыту**, көбінесе, профильдік саралау негізінде білім берудің жоғары сатысында жүргізіледі. Профильдік оқыту келесі формаларда жүзеге асырылуы мүмкін: кәсіптік білім беру мекемелері, сыныптары, топтары. Профильдік оқыту оқушылардың қызығушылығы мен қабілеттілігін, сондай-ақ, білім беру мекемесінің педагогикалық ұжымының мүмкіндіктерін, жергілікті білім беру жүйесінің құрылымын және әлеуметтік ортаның ерекшеліктерін есепке ала отырып жүргізіледі.

Оқу үрдісі оқушылардың оқу - танымдық әрекеті негізінде жүзеге асады, ал оқу - танымдық әрекеті негізінде оқушылардың танымдық белсенділігі қалыптасады. Белсенділіктің ең жоғары көрінісі оқушылардың алған білімдерін өмірде пайдалана білуі болып табылады. Танымдық белсенділік оқушының оқуға, білуге деген ынта - ықыласының, құштарлығының ерекше көрінісі (1 - сурет).

1 сурет. Танымдық белсенділік

Оқушылардың танымдық даму деңгейін төмендегі шарттар бойынша анықтауға болады:

- ойлау әрекетінің маңызды шарты ретінде белгілі білім қорының болуы;
- тиімді танымдық жұмыс тәсілдерінің білім жүйесін қалыптастыру;
- игерілген тәсілді жаңа тапсырмаға аудара білу жиыны;
- анализ бен синтез тереңдігі мен толықтылығы;
- ой сапасының дамушылығы;
- жекеден жалпыға жылжу жылдамдығы;
- ойлау үнемділігі;
- интеллектуалды белсенділік пен дербестік;
- ойлау әрекетінің жалпылануы;
- ойлаудың саналылығы;
- ойлау әрекетінің тұрақтылығы;
- ойлау дербестігі мен тараптардың көмегіне сүйену;
- оқушыларда оқуға жақсы қатынастың, танымдық мүдденің, үйренуге қажеттіліктің қалыптасуы.

Оқушылардың өз бетінше танымдық іс-әрекетін дамытудың бір нұсқасы – дидактикалық ойындарды пайдалану.

Оқу ойыны бірнеше қызмет атқарады:

- оқушының жеке тұлғасына, ой-өрісін дамытуға, ой-өрісін кеңейтуге әсер етеді;
- стандартты емес білім беру мәселесін шешу үшін нақты жағдайда бағдарлауға және білімді қолдануға үйретеді;
- оқушылардың танымдық белсенділігін ынталандырады және ынталандырады, танымдық қызығушылықтың дамуына ықпал етеді.

Дидактикалық ойыны бар сабаққа тән қасиет – ойынды оның дизайнына нақты сабақтың құрылымдық элементтерінің бірі ретінде қосу. Дидактикалық ойындар жүйелі түрде қолдану арқылы мектеп оқушыларының танымдық белсенділігін арттырудың тиімді құралына айналады. Бұл әдістемелік журналдарды, газеттер мен оқу құралдарын пайдалана отырып, оларды жинақтау және мазмұны бойынша жіктеуді қажет етеді.

Дидактикалық ойындарды пайдалану үшін келесі қадамдар сипатталады:

5. Бағдарлау: Мұғалім тақырыпты ұсынады, ойынның сипаттамасы, оның инсульт және ережелеріне жалпы шолу.

6. Дайындық: сценариймен танысу, рөлдердің таралуы, оларды орындауға дайындық, оларды орындау бойынша дайындық рәсімдері.

7. Ойын: Мұғалім ойынның барысын бақылайды, іс-шаралар тізбегін бақылайды, қажетті көмек көрсетеді, нәтижелерді жазады.

8. Ойынды талқылау: іс-шаралардың орындалуы, олардың қатысушыларды қабылдауы, ойынның оң және жағымсыз жақтары талданып, туындайтын қиындықтар, оның ішінде оның өзгеруі.

Дидактикалық ойын кеші – эмоциональды өте қызықты өтетін тәрбие жұмыстардың бірі. Өткізілетін дидактикалық ойын кештері тек тыңдаушы, көрермендерді ғана емес қатысушылардың қызығушылығына үлкен әсер етеді.

Биология сабақтарында дидактикалық ойындарды қолданудың тиімділігін зерттеу үшін педагогикалық эксперимент жүргізу үшін Алматы облысы, Алакөл ауданы, Жыланды ауылы, Жыланды ауылдық округі Көкжар негізгі орта мектебінен іс-тәжірибеден өттім.

"Биология" пәнінің білім алушылар үшін қаншалықты қызықты екенін білу үшін біз "оқу пәндерін оларға қызығушылық дәрежесі бойынша саралау" әдісін қолдандық. Бұл әдістеменің мақсаты: білім алушылардың нақты оқу пәндеріне танымдық қызығушылығын диагностикалау. Қалыптастырушы кезең биология сабақтарында дидактикалық ойындар

мен ойын әдістері қолданылды: биологиялық кроссвордтар, ребустар, биология бойынша викториналар және басқалар.

Оқушылармен танымдық белсенділікті арттыруға бағытталған дидактикалық ойындар кешенін қолдану барысында алынған деректер төмендегі 1-кесте көрсетілген.

1 кесте

Белгі	Білім алушылар саны	Білім алушылар %
Өте жақсы	2	18,2
Жақсы	4	36,4
Қанағаттанарлық	5	45,4
Жалпы	11	100

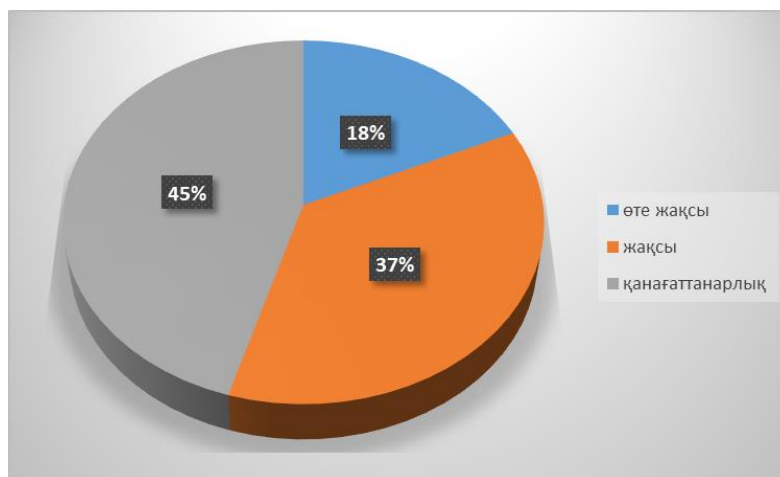

Диаграмма 1

"Организмнің ішкі ортасы" тақырыбы бойынша өзіндік жұмыс қорытындылары бойынша сапалы және абсолютті үлгерім (айқындаушы кезең).

2 кесте

Үлгерім	%
Сапалы үлгерім	45
Абсолютті үлгерім	100

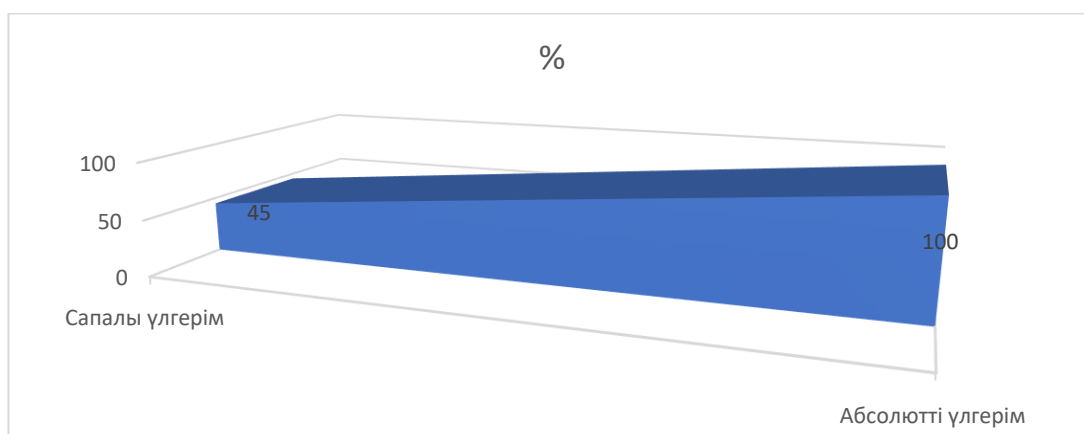

Диаграмма 2

Әрі қарай біз қалыптастырушы кезең өткіздік, оның мәні әртүрлі дидактикалық ойындар мен ойын әдістерін жүйелі қолдана отырып, биология сабақтарын өткізу болды.

Барлық сабақтар жұмыс бағдарламасына сәйкес өткізілді. Жұмыс бағдарламасы "адам" 8-9 сыныптарға арналған биология бойынша жалпы білім беру мекемелеріне арналған бағдарлама негізінде жасалды.

Биология бойынша жұмыс бағдарламасының үзіндісі

Сабақтың тақырыбы	Ойындар мен ойын әдістері
Дененің тасымалдау жүйелері	Биологиялық крассворд
Маңызы тыныс алу. Тыныс алу жүйесінің мүшелері.	"Ыстық орындық" ойыны. Оқушы артқы жағында тақтаға отырады. Мұғалім терминді тақтаға жазады, ал сынып бұл ұғымның анықтамасын беруі керек, ал оқушы орындықта болжауы керек.
Ауа ортасын қорғау.	Ойын: "Тізбек" Сабақтың тақырыбы бойынша бірінші сұрақты оқушыға мұғалім қояды. Оқушы жауап беруші, әрі қарай өзі бухгалтерия өзінің товарищу. Және тағы басқалар тізбекте. Сұрақтар мен жауаптардың сипаты бойынша оқушылардың білімін бағалауға болады.
Тыныс алу жүйесінің функционалдығы денсаулықтың көрсеткіші ретінде.	Блиц-викторина Викторина-блиц пен кәдімгі викторинаның айырмашылығы-қатысушыларға ойлануға уақыт берілмейді-сіз бірден жауап беруіңіз керек. Сонымен қатар, сұрақтар қойылатын қарқын өте жоғары. Викторина-блицті сабақтың басында да қолдануға болады – өткен тапсырманы қайталағанда немесе тексергенде, соңында-сабақта білгендерін тексеру үшін.

Ойын жағдайы білім мен дағдыларды тезірек және қол жетімді игеруге ықпал етеді. Бұл қажет, өйткені қазіргі жағдайлар білім беру процесін ізгілендірумен, баланың жеке басына жүгінумен сипатталады. Бұл міндетті жүзеге асыру объективті түрде оқуға, бүкіл танымдық процесті ұйымдастыруға жаңа көзқарасты талап етеді. Сонымен қатар, қазіргі заманғы мектеп әр баланы өз бетінше оқуға үйретуді талап етеді.

Зерттеу барысында Биологияны оқыту процесінде дидактикалық ойындар мен ойын әдістерін қолдану мәселесі бойынша психологиялық-педагогикалық және әдістемелік әдебиеттер талданды, оның негізінде "Ойын", "дидактикалық ойын" ұғымдарының мазмұны нақтыланды, оқу ойындарының мүмкіндіктері оқушылардың танымдық белсенділігін арттыру құралы ретінде қарастырылды.

Биология сабақтарында дидактикалық ойындарды жүйелі қолдану Биология туралы білім деңгейінің жоғарылауына және танымдық қызығушылықтың дамуына ықпал ететіні дәлелденді. Біздің жұмыстарымызды биология, жаратылыстану пәндері мұғалімдерінің жұмыс тәжірибесінде қолдануға болады деп санаймыз.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Безух К.Е. Оригинальные способы активизации знаний учащихся на уроках биологии.// Первое сентября. Биология. 2005. №18,21,24.
2. Мирзоев С.С. Активизация познавательного интереса учащихся.// Биология в школе. 2007. № 1. С.35-38.
3. Бондарук М.М.Занимательные материалы и факты по общей биологии в вопросах и ответах 5-11 классы - Изд. Учитель: Волгоград, 2007. 74 с.
4. Борзова З.В.,. Дидактические материалы по биологии: Методическое пособие./З. В Борзова, А.М. Дагаев- М.: ТЦ Сфера, 2005. - 400 с.

ӘОЖ 574.54

ОРТА МЕКТЕПТЕ ХИМИЯЛЫҚ ЖӘНЕ ЭКОЛОГИЯЛЫҚ БІЛІМНІҢ БАЙЛАНЫСЫНА НЕГІЗДЕЛГЕН ҚОРШАҒАН ОРТАНЫ ЗЕРТТЕУ

Сайрамбеков А.Ш., химия мамандығының білімгері,

Ғылыми жетекші: Канаева З.Қ.

І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ.

E-mail: sayrambekov01@mail.ru

Қоршаған орта туралы химиялық және экологиялық білімдердің өзара байланысты қалыптасу ретін анықтау қарастырылды.

Тірек сөздер: қоршаған орта, химиялық ластану, табиғатты қорғау.

Рассмотрен порядок формирования взаимосвязанных химических и экологических знаний об окружающей среде.

Ключевые слова: окружающая среда, химическое загрязнение, охрана природы

The order of formation of interconnected chemical and ecological knowledge about the environment is considered.

Key words: environment, chemical pollution, nature conservation.

Зерттеудің өзектілігі: Білім мен құндылық бағдарлардың әртүрлі салаларын біріктіру негізінде қоршаған ортаны зерттеу қажеттілігімен анықталады. Қоршаған ортаның белгілі бір қасиеті бар және оның құндылығы осы сапаның әртүрлі организмдердің жер бетіндегі тіршілік ету жағдайларын анықтауында. Антропогендік әрекет нәтижесіндегі өзгерістер тірі организмдер мен адам денсаулығына кері әсерін тигізеді. Осының барлығы адамнан табиғаттағы өз қызметінің салдарын болжай білуді, қоршаған ортаны оңтайландыру үшін белсенді әрекеттерге әртүрлі ғылымдардың білімін қолдана білуді талап етеді. Бұл білім беру жүйесінің алдына экологиялық білім беруді жетілдіру міндетін қояды.

Зерттеудің мақсаты – химиялық және экологиялық білімдерді біріктіруге негізделген қоршаған ортаны зерделеу.

Зерттеу объектісі – қоршаған орта туралы химиялық және экологиялық білімді өзара байланысты қалыптастыруға бағытталған химияны оқыту процесі.

Осы мақсаттарға жету үшін біз алдымызға келесі **міндеттерді** қойдық:

- осы тақырып бойынша мәліметтер мен әдебиеттерді оқып зерделеу;
- қоршаған ортаның экологиялық концепциясының білім беру мазмұнының құрамдас бөліктерін анықтау, оның сипаттамасы химияның негізгі білімдеріне негізделгенін көрсету.
- қоршаған орта туралы химиялық және экологиялық білімдердің өзара байланысты қалыптасу ретін анықтау.
- «Химиялық заттардың айналымы», «қоршаған ортаның химиялық ластануы», «қоршаған ортаны химиялық ластанудан қорғау», «адам денсаулығы» ұғымдарына сүйене отырып, химия курсында қоршаған орта туралы химиялық және экологиялық білім арасындағы байланыстың негізгі бағыттарын көрсету.

Зерттеу әдістері: зерделенетін мәселе бойынша электронды және баспа құралдардағы материалдарды талдау.

Қазіргі кезеңде адамзатпен қоршаған орта арасындағы қарым-қатынастарды түсінуде экология басқа пәндер араларын байланыстыратын басты пән болып табылады. Экология фундаменталдық биологиялық ғылым ретінде барлық тірі организмдердің өзара және қоршаған ортамен байланыстарын, тіршіліктің тек қана бір популяциясының – адам қоғамының табиғатпен жүйелі байланыстарын қарастырады. Ғылыми-техникалық прогрестің өсу кезеңінде табиғи күштер мен экологиялық заңдылықтар әлеуметтік прогреске зор ықпал етеді.

Экология барлық ғылымдармен, соның ішінде химия ғылымымен өте тығыз байланысты. Олай дейтініміз атмосфераның, гидросфераның және литосфераның құрылысы, құрамы химиялық заттардан (элементтерден) тұрады.

Қоршаған ортаның ластануы негізінен химиялық сипатта болады. Соңғы жылдары химияның дамуы қоршаған ортаның нашарлауына әкелді деген пікірлер жиі айтылуда.

Мұндай дұрыс емес тұжырым адамның табиғатта болып жатқан өзгерістерге қатысты енжарлығына негізделген. Химияны білу және оны адамның күнделікті тәжірибеде қолдануы қоршаған ортаны химиялық ластанудан қорғаудың алғы шарттарының бірі болып табылады. Сондықтан мектептегі химияны оқыту үшін қоршаған орта туралы химиялық және экологиялық білімді бір жүйеге біріктіретін мазмұнды құру қажет.

«Адам-табиғат» жүйесі әлеуметтік жүйе. Экология тірі организмдердің табиғи ортамен қарым-қатынасын зерттеумен қатар адамзаттың жасанды, бұрын табиғатта болмаған әлеуметтік жүйелермен ара қатынасын қарастырады. Экологиялық проблемаларды туындататын көбінесе осы «екінші табиғат» әрекеті.

Халық санының көбеюі, табиғи ресурстардың сарқылуы, адам мекендейтін ортаның өнеркәсіп және ауылшаруашылық қалдықтарымен ластануы, табиғи ландшафттардың бұзылуы, жануарлар мен өсімдіктер әртүрлілігінің қысқаруы қоғамда сенімді экологиялық ақпараттар болуын талап етеді.

Қазіргі кезде халықтың ақпарат алуы және экологиялық мәдениеті төменгі деңгейде, қанағаттанарлық емес екені мәлім. Халыққа экологиялық білім беру, жас ұрпаққа экологиялық мәдениетін тәрбиелеуде оқыту жүйесіне зор міндет жүктеледі.

Атмосфера, гидросфера және литосфераның ластануын сандық және сапалық зерделеу де химиялық талдауды талап етеді. Соның ішінде атмосфераның ластануына тоқталайық.

Ауа екі жолмен: табиғи және адамның іс-әрекеті нәтижесінде ластанады. Адам қызметінің нәтижесінде ауаны ластау атмосфера үшін ең қауіпті. Оларға өндіріс, транспорт және тұрмыс қалдықтары т.б. жатады. Атмосфераға көп шығатын көмір қышқыл газы, әртүрлі көмірсутектер, күкірт ангидридi, фторсутек т.б.

Ең алдымен атмосфераға антропогендік әсер ету климат процестеріне ықпалын тигізеді. Қазіргі кезде ауаның жер бетіне жақын қабаттарының жылуына көмірқышқыл газы концентрациясы артуының салдары екендігі дәлелденіп отыр. Ал мұның өзі басқа да көптеген географиялық процестерге: таулардың мұздану диалектикасына, мұхиттарда судың интенсивті булануына жалпы ылғал айналасының барысында, атмосфераның қозғалу сипатына ықпалын тигізеді, табиғи жағдайларда қалыптасқан жауын-шашын болу заңдылықтарын бұзады. Бұған керісінше, атмосфераның тоздандануының артуы жер бетінде күн радиациясының төмендеуіне әкеліп соқтырады, бұл жер бетіне таяу қабаттағы ауаны жылынуын нашарлатады.

Атмосферада көмірқышқыл газының көп шоғырлануы "Жылу эффектісін" күшейтеді (кейінгі жүз жыл ішінде 10%-ға жоғырылаған) – демек ауаның температурасы жоғарылайды. Жылу эффектісінің мәні мынада: көміртегінің қосоксидінің молекулалары күн спектрінің қысқа толқындарын тежей алмайды да олар атмосфера қабатынан өтіп жер бетіне жетеді және оны қыздырады. Атмосферада осы газдың шоғырлануы неғұрлым көп болса, жердегі жылудың космосқа өтуі сол ғұрлым аз болады, жердің үстіңгі бетіндегі ауаның орташа температурасы сол ғұрлым жоғары болады.

Өсімдіктің өсуіне ең улы әсер ететін күкірт ангидридi, фторсутек, озон, хлор, қорғасын, сынап, мышьяк және басқа түрлі заттар.

Сайып келгенде, жоғарыдағы келтірілген деректерден ғасырлар бойы жасалынған экологиялық байланыстардың бұзылғандығын көреміз. Орны толмайтын жануарлар мен өсімдіктер жойылып жатыр. Атмосфералық ауа мен табиғи су көздері ластануда, жер қойнауының байлықтары сарқылды, топырақтың құнарлығы жойылуда, генетикалық фондының азаюы біздің тіршілік планетамызды алдағы уақытта тіршілік үшін онша қолайлы деп таппайды. Экологиялық кризисті жою үшін қоршаған орта, адам мен қоғам бір жүйе екендігін жете түсіну қажет.

Экологиялық сауаттылық, саналы жауапкершілік табиғат үшін қоғам алдында өзендерді ластанмай, қалдықтарды өзенге ағызбау, өзендердің таяздауын есепке алмай батпақты жерлерді кептірмеу, өзен жағасындағы ағаштарды кеспеу немесе рұқсатсыз балық ауламау. Әрбір азамат табиғатқа деген сауатты, үлгілі қатынасын өзінің міндеті деп түсінуі керек.

Табиғатты қорғау проблемалары табиғат пен қоғамның өзара әрекеті тоғысатын жерде тұр және өзін кең ауқымды кешенді түрде шешуді талап етеді.

Экологиялық білім беру мазмұнында негізгі орынды экологиялық проблемалар алады, олардың ауырлығы ғылымдардың интеграциялану және білімнің пәнаралық синтезі процестерін жеделдетті.

Органикалық химия курсы қоршаған орта туралы білімдер жүйесі арқылы ашылатын табиғат пен қоғамның өзара әрекеттесуінің химиялық аспектілерін сипаттауға мүмкіндік береді; судың, ауаның, топырақтың химиялық көрсеткіштері; биосферадағы динамикалық тепе-теңдікті қамтамасыз ететін процестер (заттардың айналымы); олардың өзгеруінің мүмкін болатын шектері, адамның химиялық әрекетінің шығындары мен салдары (қоршаған ортаның химиялық ластануы, адам денсаулығы); табиғатқа және оның объектілеріне әсер етудің экологиялық қолайлы әдістері (қоршаған ортаны ластанудан қорғау).

Химиядағы қазіргі бағдарлама экологиялық білім беруді жүзеге асырудың негізін қалайды - авторлар бейорганикалық және органикалық заттардың материалдық бірлігін, химия заңдарының әсерінен заттардың айналуының шарттылығын, жаңа материалдарды жасауда, шикізатты үнемдеуде, қоршаған ортаны ластанудан қорғауда химияның өсіп келе жатқан рөлін зерттеуді қамтамасыз етеді.

Жоба тақырыбы бойынша жинақталған және жүйеленген материалды химия, экология сабақтарында немесе экология пәні апталығы аясында тақырыптық сынып сағатында пайдалануға болады.

- қоршаған ортада жүретін әртүрлі химиялық қосылыстардың ерекшеліктері бойынша оқушыларға негізгі қажетті білімді түйсіктеріне қалыптастыру.

- атмосфера, гидросфера және литосферадағы химиялық және физико-химиялық процестерді талқылау;

- биосферадағы миграциялық трансформациялық процестерді қарастыру.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Каримов А.Н. Экологияның химиялық негіздері. Оқу құралы / –Алматы, "Қазақ университеті", 2014. –216 б.

2. Мырзалиева С.К., Әбдібаттаева М.М., Бердіқұлова Ф.А., Айымбетова Э.О. «Қоршаған орта химиясы». Оқу құралы, –Алматы, 2014. –218 б.

3. Гальперин М. В. Общая экология / Учебник. Издательство ФОРУМ. 2020. – с.336. ISBN978-5-00091-469-4

4. <https://urait.ru/bcode/449397>

ӘОЖ 378.016

МЕКТЕПТІК МАТЕМАТИКА КУРСЫНЫҢ ПӘНАРАЛЫҚ БАЙЛАНЫСТАРДА ПАЙДАЛАНУ ЖОЛДАРЫ

Сәметқанұлы Нұрбек

Ғылыми жетекші: Тасболатова Р., п.ғ.к. қауым.профессор

І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған, Қазақстан

E-mail: nurbek83@list.ru

Бұл жұмыста мектептік математика курсының пәнаралық байланыстарда пайдалану жолдарының маңыздылығы негіздей отырып, химия саласының

математикалық өңдеулері арқылы, адсорбция үрдісінің математикалық формулалары арқылы осы үрдістің толық параметрлерін анықтау мүмкінділіктеріне ие бола алады

Тірек сөздер: математика, пәнаралық байланыс, химия

В данной работе обосновывается важность способов использования школьного курса математики в междисциплинарных связях, а также возможности определения полных параметров этого процесса посредством математических обработок химической отрасли, математических формул процесса адсорбции

Ключевые слова: математика, межпредметные связи, химия

This paper substantiates the importance of ways to use the school mathematics course in interdisciplinary relations, as well as the possibility of determining the full parameters of this process through mathematical treatments of the chemical industry, mathematical formulas of the adsorption process

Keywords: mathematics, interdisciplinary connections, chemistry

Әдістемелік әдебиеттердегі пәнаралық көзқарас екі немесе одан да көп пәндерге негізделген зерттеулерді тәжірибеде жүзеге асыратын және ақыр соңында осы пәндерді біртұтас түсінуге әкелетін тәсіл ретінде анықталады.

Пәнаралық көзқарас зерттелетін пән салаларының ұқсастығын тауып, зерттеу әдістерін бір ғылыми пәннен екіншісіне ауыстыруды жүзеге асырады [1,2].

Білім берудегі пәнаралық көзқарастың қалыптасуы мен дамуының үш негізгі кезеңі бар:

- кешенді оқыту бағдарламаларын пайдалану;
- пәнаралық байланысты теориялық дамыту;
- пәнаралық интеграция тәжірибесі.

Пәнаралық байланысты жүзеге асыру кезінде мұғалім іс-әрекетінің келесі кезеңдері ажыратылады:

- математиканың оқу бағдарламасын талдау және оның оқу мақсатына сәйкес әр тақырып бойынша пәнаралық материалды таңдау.
- сабақтас пәндерден оқытушы оқу процесінде қолдануды көздеп отырған материалды талдау және таңдау;
- пәнаралық материалдың орнын, оны беру логикасын және оқытудың әдістері мен құралдарын таңдауды анықтау;
- интеграцияның күтілетін нәтижелерін болжау;
- оқу мақсатына сәйкес пәнаралық негізде қалыптасқан студенттердің білімін бағалау критерийлері мен көрсеткіштерін анықтау.

Пәнаралық байланыстарды жүзеге асыру нысандарының бірі ретінде оқу-тәрбие үдерісіне пәндердің интеграциясын енгізу оқушылардың оқу-танымдық іс-әрекетінің барлық компоненттеріне сапалы жаңа ерекшелік береді. Кіріктірілген оқытудың негізгі кіріктірілген сыныптар жүйесі болып табылады [2-4]. Сабақтарды бұл форматта өткізу бір мәселені шешу үшін әртүрлі саладағы білімді біріктіруге мүмкіндік береді және оларды тәжірибеде қолдануға мүмкіндік береді. Қазіргі кезде математиканың пәнаралық байланыстарын жүзеге асырудың бір түрі білім берудің кәсіптік-қолданбалы бағыты болып табылады. Сонымен, дайындық факультетінде экономикалық профильдегі топтарда математиканы оқытудың экономикалық бағытын жүзеге асырудың негізгі әдістері ретінде:

- экономикалық мазмұндағы қолданбалы есептерді шешу;
- негізгі математикалық ұғымдарды экономикалық түсіндіру [5-7].

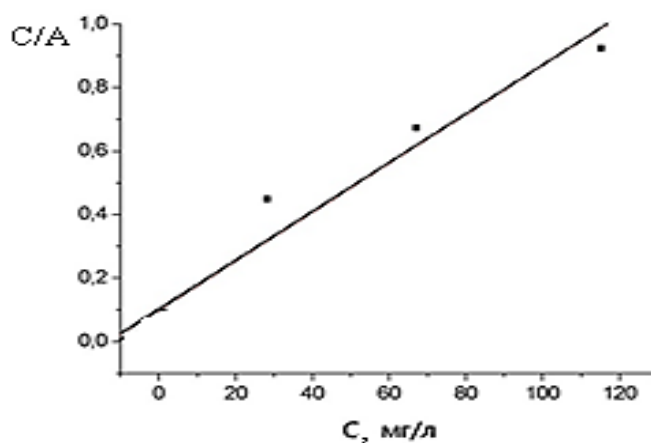
Математика сабағында экономикалық есептерді және экономика сабағында математикалық аппаратты пайдалану бұл ғылымдарды оқытуды шығармашылық үдеріске айналдырады, материалды тереңірек түсінуге ықпал етеді. Тақырыптардың алуан түрлілігі мен экономикалық мәселелердің күрделілігі бар.

Математиканың негізгі бөлімі – алгебра – ерікті сипаттағы жиынтық элементтерге амалдарды зерттеуге арналған. Химияны оқуда алгебралық аппаратты қолдану әртүрлі: әртүрлі химиялық жүйелерді (қоспалар, ерітінділер, қорытпалар және т.б.); молекулалардың құрылымын қарастыру [8]. Химиядағы математикалық әдістер ең алдымен есептерді шығару құралы болып табылады: ерітінділердің концентрациясын және қорытпалардың құрамын анықтау үшін пропорцияларды құру және пайыздарды есептеу; сызықтық біртекті теңдеулер жүйесін шешу, зерттеу функциялар және химиялық реакциялардың жүруіне байланысты есептеулер үшін графиктер.

Химия заңдылықтарын зерттеуде математикалық өңдеу айырқша орын алады, мысалы адсорбция үрдістерін қарастырсақ [9] :

$$\frac{C_2}{A} = \frac{1}{KA_T} + \frac{C_2}{A_T} \quad (1)$$

Бұл (1) теңдеудің C_2/A мен C_2 арасындағы сызықтық тәуелділіктерінен сорбенттердің сорбциялық сыйымдылығы мен сорбциялық тепе-теңдік константасы табылады. Көлбеу бұрышының тангенсі $\frac{1}{KA_T}$ мәнін және сызықтың ордината өсімен қилысуы $1/A_T$ мәнін береді.

1 сурет. C_2/A мен C_2 арасындағы сызықтық тәуелділік

$$\log(A_T - A_t) = \log A_T - \frac{k_1 t}{2,303} \quad (2)$$

$$\frac{t}{A_t} = \frac{1}{k_2 A_T^2} + \frac{t}{A_T} \quad (3)$$

Бұл (2,3) математикалық теңдеулер арқылы графикалық тәуелділіктер бойынша адсорбция үрдісінің максималды адсорбция сыйымдылығы және адсорбция жылдамдық тұрақтысы анықталынады.

$$K_d = \frac{C_0 - C_T}{C_T} \cdot \frac{V}{m} \quad (4)$$

$$\ln K_d = \frac{\Delta S^0}{R} - \frac{\Delta H^0}{RT} \quad (5)$$

$$\Delta G^0 = \Delta H^0 - T\Delta S^0 \quad (6)$$

$$\Delta G^0 = -RT \ln K_d \quad (7)$$

4, 5 математикалық формулалар арқылы әртүрлі температурадағы $1/T$ -ге сәйкес $\ln K_d$ графигі салынып, сәйкесінше көлбеу бұрышының тангенсі $-\Delta H^0/R$ мәнін және сызықтың ордината өсімен қилысуы $\Delta S^0/R$ мәнін береді. Соның нәтижесінше алынған мәндерін 6,7 формулаға қойып, адсорбцияның термодинамикалық параметрлерін анықтау мүмкінділігіне ие болады.

Тәжірибе көрсеткендей, оқу үдерісіне пәнаралық әдісті енгізу оқушылардың оқу-танымдық іс-әрекетінің мотивациясын арттыруға және соның нәтижесінде математикалық білім сапасын арттыруға көмектеседі.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Әдебиеттер тізімі 1. Н.Ә.Назарбаевтың Қазақстан халқына жолдауы «Жаңа кезең-жаңа экономика» Астана. 2003 жыл //Қазақстан Республикасы Президентінің ресми сайты //http://www.akorda.kz
2. Жұманова, Л.Д. Диярова, М.Ш.Тілепиев. Математика ғылымының жастарға білім-тәрбие беру ісіне қосатын үлесі. Қазақстан жоғары мектебі - №3. - Алматы, 2011. -С. 30-34.
3. Fiorilli C., Albanese O., Gabola. P., Pepe A. SCANDINAVIAN JOURNAL OF EDUCATIONAL RESEARCH, Том: 61, Выпуск: 2, С. 127-138.
4. Глинская, Е. А. Межпредметные связи в обучении / Е.А. Глинская, С.В. Титова. – 3-изд. – Тула: Инфо, 2007.
5. Коротченкова А.А. Межпредметные связи математики и информатики при подготовке специалистов экономического профиля: автореф. дис. канд. пед. наук / А. А. Коротченкова –Орел, 2000. – 16 с.
6. Копосова Е. Г. Междисциплинарный подход в обучении математике студентов бакалавриата (на примере химических направлений подготовки): автореф. дис. канд. пед. наук / Санкт-Петербург, 2010 – 22 с.
7. Подшивалова К.В. Методика и практика интегрированного обучения математике и информатике с использованием Microsoft Excel для студентов-иностранцев 671 подготовительного факультета / К.В. Подшивалова, С.В. Солонская // Новый коллегіум, 2015. – №1. – С. 48-52.
8. Солонская С.В. Методические указания к интегрированным занятиям по математике и информатике для студентов-иностранцев подготовительных факультетов / С.В. Солонская, К.В. Подшивалова. – Х: ХНАДУ, 2015. – 27с.
9. Akbar Mobaraki, Barahman Movassagh, and Babak Karimi. Magnetic solid sulfonic acid decorated with hydrophobic regulators: A combinatorial and magnetically separable catalyst for the synthesis of #-aminonitriles //ACS Combinatorial Science. - 2014. - Vol. 16. -P 352-3587.

ӘОЖ 553.982

МҰНАЙ БАҒАСЫНЫҢ ДИНАМИКАСЫ ЖӘНЕ ОҒАН ӘСЕР ЕТУШІ ФАКТОРЛАР

Сәтенхан Ә.Б., магистрант

Қожа Ахмет Яссауи атындағы халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан қ.

E-mail: asel.iktu@mail.ru

Қазіргі уақытта мұнай бағасы көптеген елдердің экономикасына әсер етеді. Себебі мұнайға деген сұраныс күн сайын артып келеді. Мұнай шикізаты экспорттаушы елдердің бюджет кірістерінің жартысынан көбін толықтырады. Ал импорттаушы елдер мұнай бағасының құбылмалылығына алаңдаулы. Бұл мақалада 2010 жылдан бастап 2020 жылға дейінгі кезеңдегі мұнай бағасының динамикасы қарастырылған және мұнай бағасының төмендеуіне немесе керісінше өсуіне қандай факторлар әсер еткенін көре аласыз.

Тірек сөздер: мұнай бағасы, мұнай бағасының динамикасы, экспорт, импорт, максималды мән, минималды мән.

В настоящее время цены на нефть влияют на экономику многих стран. Потому что спрос на нефть растет с каждым днем. Нефтяное сырье пополнит более половины доходов бюджетов стран-экспортеров. А страны-импортеры обеспокоены волатильностью цен на

нефть. В данной статье рассмотрена динамика цен на нефть за период с 2010 по 2020 год, и вы можете увидеть, какие факторы повлияли на снижение или, наоборот, рост цен на нефть.

Ключевые слова: цена на нефть, динамика цен на нефть, экспорт, импорт, максимальное значение, минимальное значение.

Currently, oil prices affect the economies of many countries. Because the demand for oil is growing every day. Crude oil replenishes more than half of the budget revenues of exporting countries. And importing countries are concerned about the volatility of oil prices. This article discusses the dynamics of oil prices for the period from 2010 to 2020, and you can see what factors influenced the decline or, conversely, the increase in oil prices.

Keywords: oil price, oil price dynamics, Export, Import, maximum value, minimum value.

Мұнайдың әлемдік бағасы көптеген факторлардың әсерінен қалыптасады және жоғары өзгергіштіктермен сипатталады. Төмендегі кестеден соңғы 2010-2020 жылдар аралығындағы мұнай бағасының ең жоғарғы және ең төменгі мәнін көре аласыздар. British Petroleum деректеріне сүйене отырып соңғы он жылдықта Brent мұнайының бағасы 2012 жылы 105-115 доллар арасында құбылып жүрді. Сол жылдың наурыз айында шарықтау шегі 128,14 долларға көтеріліп, Еуроаймақтағы мәселелер мен Франция мен Грекиядағы саяси дағдарысқа байланысты мұнай бағасы 98,63 долларға дейін төмендей бастады. Мұнай бағасының қайта өсуіне Сириядағы дағдарыс, Калифорниядағы мұнай өңдеу зауытынан шыққан өрт әсер етті [1]. Мұнай бағасының құлауы 2020 жылы бүкіл әлемде орын алды. Бұның басты себебі Covid-19 вирусының жылдам таралуымен байланысты болды. Вирус жаһандық барлық салаларды қамтитын экономикалық дағдарысқа айналды. Әсіресе пандемия мұнай бағасына өз зарарын тигізбей қоймады. Осылайша мұнайдың орташа жылдық мәні 41,96 АҚШ долларына дейін төмендеді [2].

1 кесте

**Нақты мұнай бағасының максималды және минималды мәндері
көріністе (ақш. долл. 2010 - 2020 ж.)**

Маркасы	Орташа мұнай бағасы АҚШ долл./баррель
Максималды мәні: жыл	2012 жыл
бағасы, АҚШ долл./ барр.	111,63
Минималды мәні: жыл	2020 жыл
бағасы, АҚШ долл./ барр.	41,96

Ескерту: Дереккөз Full report – Statistical Review of World Energy 2021 сайтынан алынды <https://www.bp.com/content/dam/bp/business-sites/en/global/corporate/pdfs/energy-economics/statistical-review/bp-stats-review-2021-full-report.pdf> [3]

Әлемдік мұнай бағасындағы құбылмалылық соңғы 10 жылдықта айтарлықтай байқалды. 2010 жылдың наурыз-желтоқсан айларында мұнай бағасы берреліне 70-80 АҚШ доллары арасында болды. 2011 жылы Ливиядағы саяси дағдарыстың басталуына байланысты ақпан айында Brent маркалы мұнай бағасы барреліне 100 доллардан қымбаттады. 2011 жылдың сәуір айында максималды шегі 124-126 долларға дейін жетті.

Әлемдік дағдарыстар және мұнай өндіруші елдердегі әлемдік дағдарысқа деген алаңдаушылық мұнай бағасын күрт өсіреді. Дағдарыс мұнай жеткізілімін тежейді және сұраныс пен бағаның өсуіне әкеледі. Мысал ретінде Иран елін атап өтсек болады. Иран елінің ядролық қару әлеуетін құруға жақындағаны туралы бірнеше дәлелдер пайда болып, АҚШ пен ЕО қаржылық санкцияларды бастады. Иранда жауап ретінде Ормуз бұғазын (мұнай тасымалдайтын басты жол) жабамын деді. Осылайша мұнай бағасының өсуіне Сириядағы дағдарыс әсер етті [4]. 2012 жылы алғашқы тоқсанында Brent мұнайы 128,14 АҚШ долларына дейін өсіп, шарықтау шегіне жетті. Сол жылы Грекиядағы Еуроаймақтағы

проблемалардың ушығуына байланысты мұнай бағасы қайтадан 98,63 долларға дейін төмендей бастады. Сириядағы қарулы қақтығыстың шиеленісуінен және 2012 жылы тамызда Калифорниядағы ірі мұнай зауытындағы өрттің шығуына байланысты мұнай бағасы қайтадан бастапқы қалпына 100-115 долларға оралды. 2013 жылы айтарлықтай бағада өзгеріс бола қоймады. Жылдық орташа мұнайдың бағасы 108,56 долларды құрады.

Иран мен Сауд Арабия елдері 2014 жылы экспорттық келісімшарт бойынша мұнай бағасын төмендетті. Сәйкесінше сол жылы Brent маркасының бағасы 90 долларға дейін төмендеді. Мұнай құнының төмендеуіне түрткі болған тағы бір фактор: Мұнай экспорттаушы елдердің өндірісті қысқарту туралы келісіммен келіспеуі болды.

2015 жылы мұнай бағасы барреліне 50 АҚШ долларына дейін арзанды. Бұған Ирандағы санкциялар жойылғаннан кейін мұнай экспортын ұлғайту жоспары мен Қытай қор нарығындағы дағдарыс және АҚШ-та өндірістің көбеюі себеп болды [5].

2 кесте

**Мұнайдың әртүрлі сорттарының жылдар бойынша орташа жылдық құны
АҚШ доллары / 1 барреліне**

	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Орташа мұнай бағасы	79,47	111,26	111,63	108,56	98,97	52,32	43,67	71,34	71,34	64,3	41,96
Brent	79,50	111,26	111,67	108,66	98,95	52,39	43,73	54,19	71,31	64,21	41,84
Дубай	78,06	106,18	109,06	105,47	97,02	51,22	41,02	53,02	70,15	63,71	42,41
WTI	79,45	95,04	94,13	97,99	93,28	48,71	43,34	50,79	65,20	57,03	39,25
Urals	78,2	109,35	110,52	107,88	97,6	51,23	41,9	53,03	70,01	63,59	41,73

Ескерту: Дереккөз Full report – Statistical Review of World Energy 2021 сайтынан алынды
<https://www.bp.com/content/dam/bp/business-sites/en/global/corporate/pdfs/energy-economics/statistical-review/bp-stats-review-2021-full-report.pdf> [6]

АҚШ мұнай өндіру көлемін 2011-2014 жылдар аралығында бір баррелі тәулігіне 4,8 миллион долларға, яғни бес есеге арттырды. Бұл өз кезегінде мұнайға деген ұсыныстың сұраныстан асып түсуіне әкелді. Артық мұнайдың көбеюіне байланысты 2015 жылдан бастап мұнай бағасы түсе бастады. 2016 жылы ақпан айында импортталатын мұнай бағасын барреліне 27 долларға дейін төмендетті [4].

АҚШ-ның шикі мұнай өндіру көлемін арттырғанына қарамастан, ОПЕК (мұнай экспорттаушы елдер ұйымы) мүшелерінің 2017 жылы өндірісті қысқартуы тұрақты сұраныс пен шикі мұнай бағасының өсуіне ықпал етті. 2017 жылғы мұнай экспорттаушы елдер ұйымы шикі мұнай көлемін қысқарту туралы келісімді 2018 жылға дейін ұзартты. Осы келісімнің ұзаруы шикі мұнай бағасының өсуіне әсер ететін мұнай жеткізілімінің төмендеуін тудырды [7].

COVID-19 атты жұқпалы вирус 2019 жылы желтоқсан айында Қытайдың Ухань қаласында басталып, 200-ден астам елге тарады. Халықаралық нарықта мұнайдың артық мөлшері пайда болуына байланысты, Нигерия, Ангола және Венесуэлла сияқты мұнайға тәуелді елдердің экономикасына теріс әсер етті. COVID-19 пандемиясының басталуымен мұнай бағасы 30%-ға жуық шамада төмендеді [8]. Мұнай өндіруші елдерге әсер ететін арна COVID-19 пандемиясы болып табылады. Қытай экономикасының жабылуы және сұраныстың төмен түсуі байқалды. Әлемдік мұнайға сұраныстың шамамен 14%-ы Қытайға тиесілі. Пандемия кезінде нақты шекаралардың жабылуынан әлемдік мұнайға деген сұраныс азайды. Халықаралық қозғалыстар тоқтатылды яғни әуежай мен шекаралар жабылды. Кәсіпорындар, өндіріс орындары және зауыттар жұмысын тоқтатты. Осы факторлардың барлығы мұнай дағдарысын жандандырды. Brent маркалы мұнай бағасы

2019 жылы желтоқсан мен 2020 жылы сәуір айлары аралығында 68,60 доллардан 21,44 долларға дейін төмендеді. Соңғы он жылдықта мұнай бағасының ең төменгі бағасы 2020 жылы барреліне 41,69 доллар болып тіркелді.

2020 жыл әлем экономикасы үшін және әлемдік мұнай нарығы үшін де өте ауыр жыл болды. Коронавирус пандемиясына байланысты әлемдегі жаппай шектеу шаралары негізінде мұнайға деген сұраныстың бұрын-соңды болмаған құлдырауына әкелді. Әлемдік мұнай нарығын 2019 жылмен салыстырғанда 6,4% - ға 94,23 млн б / д-ға дейін төмендеді.

ОПЕК + мәмілесіне қатысушы елдердің арасында баға соғысына әкелген қақтығыс басталды. 2020 жылы 6 наурыз Вена қаласында мұнай экспорттаушы елдер арасында кездесу кезінде Сауд Арабиясы мен Ресей арасында келіссөз тоқтатылды. Себебі Ресей мұнай өндіруді қысқартудан бас тартуы түрткі болды. Сауд Арабиясы да Ресейге жауап ретінде мұнай жеткізілімін 25%-ға арттырып, өндіріс көлемін ұлғайтты. Бұл бір күндік мұнай бағасының 34 доллардан 25,70 долларға дейін төмендеуіне әкелді [9]. Әлемдік мұнай нарығындағы тапшылық 2020 жылғы қазанда 1,7 млн б/д дейін азайды. Мұнай мен мұнай өнімдерін тұтыну аздап төмендеді, ал мұнай өнімдеріне деген нарықта ұсыныс өскені байқалды. Сол жылдың желтоқсан айында мұнай өнімдерін әлемдік тұтыну көлемі 95,5 млн-ға дейін төмендеді.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Электронды оқулық - <https://tass.ru/ekonomika/1572991>.
2. Дзахов Т. А. Причины изменения цен на нефть на мировом рынке в 2020 году //Тенденции развития науки и образования. – 2020. – №. 63-3. – С. 121-124.
3. Full report – Statistical Review of World Energy 2021 <https://www.bp.com/content/dam/bp/business-sites/en/global/corporate/pdfs/energy-economics/statistical-review/bp-stats-review-2021-full-report.pdf>
4. Электронды оқулық - <https://www.thebalance.com/how-are-oil-prices-determined-3305650>
5. Электронды оқулық - <https://tass.ru/ekonomika/2509009>
6. Full report – Statistical Review of World Energy 2021 сайтынан алынды. <https://www.bp.com/content/dam/bp/business-sites/en/global/corporate/pdfs/energy-economics/statistical-review/bp-stats-review-2021-full-report.pdf>
7. Электронды оқулық - <https://www.eia.gov/todayinenergy/detail.php?id=34372>
8. Salisu A. A., Ebuh G. U., Usman N. Revisiting oil-stock nexus during COVID-19 pandemic: Some preliminary results //International Review of Economics & Finance. – 2020. – Т. 69. – С. 280-294.
9. Nicola M. et al. The socio-economic implications of the coronavirus pandemic (COVID-19): A review //International journal of surgery. – 2020. – Т. 78. – С. 185-193.

УДК 821.161.1

ЭКЗИСТЕНЦИАЛИЗМ В РАССКАЗАХ Л.Н. АНДРЕЕВА

Семкив Д.Ю., студент гр.231д ОП 6В01703 – «Русский язык и литература»
Научный руководитель – кандидат филологических наук **Щербовских И.Г.**
Жетысуский университет имени Ильяса Жансугурова, г.Талдықорған

E-mail: darya_semkiv@mail.ru

Мақала Л. Н. Андреевтің шығармашылығындағы экзистенциализм дәстүрлерін зерттеуге арналған. Автор жазушының дүниетанымы мен эстетикасының негізгі ерекшеліктерін талдайды, олардың экзистенциализм философиясының жақындығын және әңгіме жанрындағы өзіндік ерекшелігін атап көрсетеді.

Тірек сөздер: әдеби процесс, көркемдік әдіс, болмыс, шекара жағдайы, экзистенциализм.

Статья посвящена изучению традиций экзистенциализма в творчестве Л.Н.Андреева. Автор анализирует основные особенности мировоззрения и эстетики писателя, подчёркивая их близость философии экзистенциализма и своеобразие воплощения в жанре рассказа.

Ключевые слова: литературный процесс, художественный метод, бытие, пограничная ситуация, экзистенциализм.

The article is devoted to the study of the traditions of existentialism in the works of L.N.Andreev. The author analyzes the main features of the writer's worldview and aesthetics, emphasizing their proximity to the philosophy of existentialism and the uniqueness of the embodiment in the genre of the story.

Keywords: literary process, artistic method, being, borderline situation, existentialism.

Л.Н. Андреев – один из ярких представителей русской литературы рубежа 19-20 веков, в творчестве которого переплелись весьма непохожие художественные тенденции и своеобразно представлены элементы различных литературных направлений и школ. Каждое произведение писателя – целый мир, глубокий и загадочный, полный вопросов о смысле бытия, найти ответы, на которые пытается уже не одно поколение читателей и исследователей.

Оригинальность творческого наследия Л.Н.Андреева в разное время подчёркивали И.Ф.Анненский, Н.К.Михайловский, Н.А.Макарьев, делая акцент на своеобразии проблематики произведений писателя и усматривая в его творческой манере черты неореализма, символизма, реализма, экзистенциализма и экспрессионизма. По словам А.В.Татарина, «ни современникам, ни позднейшим исследователям не удалось найти «ключевое слово» для обозначения художественного метода Л. Андреева» [1, с.3].

Исследователи творчества писателя подчёркивают характерные для Л.Андреева новые представления о жизни и глубокое психологическое мышление. В своих работах прозаик поднял вечные проблемы, актуальные во все времена: смысл бытия, добро и зло, жизнь и смерть, вера и неверие, оскудение духовно-нравственного мира личности и др.

Одной из характерных особенностей творческой манеры писателя была склонность к острому восприятию тёмных, трагических сторон жизни. Л.Андреев нередко обращается к теме роковой неизбежности судьбы. Причинами подобного внимания к данной стороне бытия послужили:

- 1) влияние эзотерической философии, трагическое восприятие мира автором;
- 2) философские идеи А.Шопенгауэра, Э.Гартмана, Ф.Ницше о природе человека;
- 3) дискуссии о трансцендентальном зле, бессловесности, озвученные немецкими философами; утверждение хаотичности и иррациональности как первооснов мира, в который заброшен человек.

Нельзя сказать, что пессимизм Л. Андреева предвзят, потому что автор, создавая свои произведения, стремился к светлому идеалу. Он любил человека, верил в него, пытался выяснить, в чем смысл жизни, делая акцент на единстве противоположных основ мироздания. Индивидуализм героев произведений Л.Андреева отражал ход формирования индивидуалистического мировоззрения в начале прошлого века.

Авторы научных работ, посвящённых исследованию творчества Л.Андреева, делают акцент на традициях экзистенциализма в произведениях писателя. Так, В.В.Заманская считает, что Л.Андреев является одним из основоположников экзистенциального направления в русской литературе. Исследователь делает акцент на «психологическом экзистенциализме» Л.Андреева. Точками соприкосновения экзистенциальной философии и художественного мира писателя является тип взаимоотношений человека с миром (это отчуждение и одиночество). Как подчёркивает В.В.Заманская, «универсальная формула взаимоотношений человека и мира – отчуждение. Оно реализуется на всех уровнях: отчуждение от природы, среды обитания и цивилизованной среды, отчуждение от собственного Я. Порой писатель специально исследует

деформированную одиночеством психику, ибо психика отчуждённого человека изначально болезненна и патологична». Эмоциональная доминанта произведений писателей-экзистенциалистов, по мысли автора работы, рождается «из страха, между ужасом смерти и ужасом жизни; из переживаний одиночества, чужести, незащищённости перед онтологической бесконечностью бытия и собственными душевными безднами» [2, с.6]. Она воплощается «в разорванном городском сознании» – это сознание замкнутого пространства и утраченной цельности, неосуществлённого идеала и нереализованной мечты, это сознание мрачное и дисгармоничное.

Действительно, мы видим, что герои рассказов Л.Андреева с самого начала подвергаются абсолютной изоляции, автор актуализирует усиливающееся чувство одиночества (рассказы «Проклятие зверя», «Город»). Писатель намеренно ставит своих героев в кризисные ситуации, когда они оказываются на грани жизни и смерти, добра и зла, морали и рациональности, бессознательного и сознательного, через которые должно быть определено их внутреннее «я».

Л.Андреев глубоко исследует личность и в то же время раскрывает не только человеческий разум, но и подсознательные инстинкты. В представленной концепции человека уживаются сознательное «я» и бессознательное «Оно», сплочение которых раскрывает всю сущность человеческой души. Особая символика, используемая писателем, помогла ему объединить разные грани мира, вечное и мимолётное, духовное и земное. Леонид Андреев видел всю суть своего творчества в понимании бездонной человеческой души, которая соединяет прекрасное и ужасное. Написанные им «Бездна», «Мысль», «Рассказ о Сергее Петровиче» вывели автора на новый уровень, создав обобщающие образы героев и перейдя от отдельных проблем к глобальным вопросам человеческого бытия.

Сочетая в своем творчестве метафорические и реалистические способы изображения действительности, писатель смотрит с философской стороны на человеческую жизнь. В произведениях «Иуда Искарот», «Жизнь Василия Фивейского», «Рассказ о семи повешенных» писатель раскрывает ужас человека перед Небытием и Ничто, показывает картину абсурдного мира, в котором правят судьба и безумие, изображает человека, который покинут Богом, который знает абсурдность своего существования.

Герой Л.Андреева живёт жизнью, полной страданий и страха. Автор подчёркивает, что бунт человека против установленного круга, судьбы и Бога в конечном итоге приводит к огромным страданиям, которые достигают своего пика и неизбежно заканчиваются смертью. Являясь стихийной силой, выраженной в элементах живой природы, именно рок доминирует в человеческой жизни. Л.Андреев показывает, что своими силами герои не в состоянии понять сложившуюся ситуацию, а потому именно смерть является единственным способом освобождения от жизненных кошмаров.

Как справедливо отмечают Гаджиева Р.М. и Ширванова Э.Н., Л.Андреев является «истинным носителем драматического мировосприятия», так как в его произведениях бытие человека исследуется «с точки зрения бесконечного напрасного круговорота рождения, смерти, над которым господствует безликая бесконечность, невозможность даже сильных индивидов изменить мироздание, обреченность на крах идеалов, человека» [3, с.129].

Вместе с тем, следует подчеркнуть, что есть и существенное отличие творчества Л.Андреева от произведений других сторонников экзистенциального учения – это отказ его героев покориться беспощадной, жесточайшей судьбе, потребность в утверждении себя в противостоянии с мировой несправедливостью. В частности, подобную мысль развивает исследователь Р.С.Спивак, обоснованно акцентируя внимание на синкретической направленности экзистенциализма писателя: «...экзистенциальное сознание характерно творчеству Л.Андреева в специфическом виде: метафизический трепет проявляется в единой форме с верой в жизнетворческие возможности индивида» [цит.по: 3, с.128].

В целом творческую идею автора невозможно интерпретировать лишь посредством экзистенциальных представлений: исключительная роль в его литературном наследии отводится традициям реализма в русской литературе (это традиции Достоевского Ф.М.,

Гаршина В.М., Чехова А.П., Толстого Л.Н.), индивидуалистским подходам А.Шопенгауэра, Ф.Ницше, которые пользовались невероятной популярностью на стыке столетий. Несмотря на это, понятие ужаса, которое в произведениях Л.Андреева постепенно приобрело масштабный характер, близко экзистенциальным веяниям рубежа столетий. Для творчества писателя характерно осознание страха с точки зрения Ничто, незаменимого спутника Небытия, в результате контакта с которым трепещет все существо человека. Перед лицом Ничто более не действуют ни правила, ни законы, наложенные на мораль правом и религией, в результате чего индивид остается наедине с персональной экзистенцией. Именно поэтому в его произведениях чувство страха отличается безграничным характером, а истинный облик индивида может выражаться в весьма противоречивых, непредвиденных, с позиции традиционных нравственных принципов, обстоятельствах. Иначе говоря, представления писателя о страхе, его вписанность в единую художественную концепцию значительно сближает Л.Андреева с философскими экзистенциальными учениями.

Понятие бытия, которое рассматривается с точки зрения бесконечного напрасного круговорота рождения, смерти, над которым господствует безликая бесконечность, невозможность даже сильных индивидов изменить мироздание, обречённость на крах идеалов, человека, – именно благодаря таким аспектам Андреев Л.Н. по праву считается истинным носителем драматического мировосприятия. В значительной степени это объясняется исторической обстановкой на стыке столетий: в результате революций, двух больших войн, научно-технического прогресса, принципиальных открытий в сфере философии, психологии, кардинально изменилось мироощущение индивида периода первой половины XX-го столетия. По причине трагичности восприятия жизни человека автор вынужденно обратился к таким вопросам, в числе которых на передний план выступает проблема смысла человеческой жизни, смерти, определяемая как терминальный, обесценивающий жизнь акт экзистенциализма.

Л.Андреев – писатель, постоянно пытающийся найти ответ на вопросы о смысле бытия. Человек, находящийся в круге страданий, страха и безнадёжности, должен смириться со своей обречённостью на муки. Вместе с тем, умея видеть прекрасное во всём привычном, он признаёт – его жизнь важна, ценна. Это выступает самым важным неопровержимым доказательством, противопоставляемым человечеством безликой Пустоте.

Герои Л.Андреева часто встречаются со смертью. Благодаря этому одни способны возвыситься над самими собой как над индивидуальностью, например, Павел («Весной») или Василий Фивейский («Жизнь Василия Фивейского»), другие же смиряются перед напором воинственной мощи судьбы (Василий Каширин, большинство осмелившихся посмотреть в глаза Елеазару, восставшему из мёртвых). Встреча со смертью – это та самая пограничная ситуация, это момент, в ходе которого понимается Ничто. При этом человек навсегда изменяется, так же, как и его понимание окружающей действительности. Существование индивидуума перемещается в духовный мир, где правит ужас – постоянный попутчик человека, понявшего неминуемость собственного возвращения в состояние небытия.

Анализ творчества Л.Андреева позволяет заключить, что наиболее распространённой формой для художественного воплощения писателем идей экзистенциализма является жанр рассказа. Данный жанр позволяет автору в полной мере воплотить критические пограничные ситуации, попадая в которые человек оказывается на грани выбора между истиной и ложью, жизнью и смертью, Богом и Дьяволом. Смещая акценты с внешних событий на внутренний мир героев, Л.Андреев изучает человеческую душу, наполненную страхом перед жизнью и смертью. Покинутость Богом, Рок, пронизывающее Одиночество, Ужас и Безумие – вот главные составляющие жизни человека в абсурдном мире, представленном писателем. Лишь в редких случаях Л.Андреев указывает своим героям пути спасения от одиночества и Пустоты, и поискам данного пути было посвящено всё творчество писателя.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Татаринов А.В. Формирование мифологического реализма в творчестве Л.Андреева (1898-1911 годы). – Автореферат дисс. ... канд.филол.наук. – Уфа, 1996.
2. Заманская В.В. Экзистенциальная традиция в русской литературе XX века. Диалоги на границах столетий. – М., 2002. – 20 с.
3. Гаджиева Р.М., Ширванова Э.Н. Традиции экзистенциализма в прозе Леонида Андреева // Инновационная наука. – 2020. – №4. – С.127-130. – <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=42661383>

УДК 72.04

ТУРКЕСТАН – КОЛЫБЕЛЬ ТЮРКСКОГО МИРА. ОСОБЕННОСТИ ХУДОЖЕСТВЕННЫХ РЕШЕНИЙ СРЕДНЕВЕКОВОЙ АРХИТЕКТУРЫ ГОРОДА ТУРКЕСТАН

Серикпаева Л., студентка 3-курса, специальности «Дизайн одежды»

Научный руководитель: Наханова Б. У.

КазНУИ, г.Нур-Султан

В данной статье рассмотрены некоторые аспекты развития художественных решений средневековой архитектуры Туркестана. Важнейшей частью для изучения данной темы является освещение города Туркестан, являющимся центром тюркского мира.

Ключевые слова: Туркестан, мавзолей Ходжа Ахмета Яссави, средневековая архитектура, культура, мечеть, минареты.

Бұл мақалада Түркістанның ортағасырлық сәулетінің көркемдік шешімдерін дамытудың кейбір аспектілері қарастырылған. Бұл тақырыпты зерделеудің маңызды бөлігі түркі әлемінің орталығы болып табылатын Түркістан қаласын жария ету болып табылады.

Тірек сөздер: Түркістан, Қожа Ахмет Яссауи кесенесі, ортағасырлық сәулет, мәдениет, мешіт, мұнаралар.

This article discusses some aspects of the development of artistic solutions of medieval architecture of Turkestan. The most important part for studying this topic is the coverage of the city of Turkestan, which is the center of the entire Turkic world.

Keywords: Turkestan, Khoja Ahmet Yassawi mausoleum, medieval architecture, culture, mosque, minarets.

Актуальность темы. В связи с возрождением тюркского самосознания и культуры, тема является актуальной на сегодняшний день.

В настоящее время в мире происходят глобальные преобразовательные процессы, которые создают материальную среду для человека и затрагивают его идеологию, философию, культуру, науку и образование. Социальные преобразования, научный и культурный прогресс, образ жизни человека, исторические и природные условия все это отражается на архитектуре, от строения городов до отдельных деталей здания, от мировоззрения человека до творческого мышления, его культуры и знаний.

Архитектурно - художественное творчество - сложно организованный вид человеческой деятельности, который порождает эстетически качественно новое произведение искусства, и обособляется своей оригинальностью и общественно - исторической уникальностью. Со временем накапливается уникальный опыт архитектурно-художественного творчества, увеличивается арсенал культурного наследия, традиций и видов созидания, преумножается инструментарий методов, профессиональных приемов, преобразуется мировоззрение, развивается творческое мышление.

Данная статья рассматривается с точки зрения особенностей художественных решений средневековой архитектуры сквозь призму исторических памятников Туркестана, как колыбели тюркского мира, где отражается его культурное наследие и философия. Туркестан - это духовное созвучие, соединяющее прошлое и настоящее тюркского народа. История южного региона Казахстана, на многие века ставшего важнейшим политическим, культурным и историческим центром страны, насчитывает более двух тысяч лет. Здесь зародилось казахское государство, тысячи лет назад возникли и развивались древние центры международной торговли, здесь началось распространение ислама по казахской земле.

На протяжении сотен лет Туркестан олицетворял собой огромный регион, который теперь принято называть Центральной Азией, и включал обширные территории от Сибири до Афганистана и от Каспийского моря до Монголии.

Рассматривая этот регион, в первую очередь следует обратить внимание на Мавзолей Арыстан-Баба (см. фото 1.). Это архитектурный памятник XII-XIV веков, вблизи развалин древнего Отырара Южно-Казахстанской области. Мавзолей был возведен над могилой известного религиозного мистика Арыстан баба, жившего в XII веке. Вероятно, тогда же был сооружен его мавзолей, о котором нет достоверных сведений. По мнению некоторых исследователей, он прошел эволюцию, аналогичную сайрамским мавзолеям. В XIV веке по приказу Тимура на месте разрушавшегося здания было возведено новое сооружение. Но и оно не дошло до наших дней. В настоящее время над могилой Арыстан баба стоит мавзолей площадью 35x12 метр, сложен из жженого кирпича. В отделке фасадов применена фигурная кирпичная кладка. Протяженный главный фасад фланкирован двумя минаретами и украшен фигурной кирпичной кладкой. Сохранившееся здание строилось в первое десятилетие XX века. Оно представляет из себя комплекс, состоящий из двух частей - двухкамерной усыпальницы (гурханы) и поминальной мечети, объединенных большим сводчатым коридором. Гурхана перекрыта двумя одинаковыми высокими сфероконическими куполами. В первом ее помещении установлено огромное надгробие Арыстан-Баба, во втором - помещены надгробия его учеников и последователей Хермет-Азыра, Карга-Баба, Лашын-Баба. Наиболее выразительным элементом архитектуры мавзолея-мечети Арыстан-Баб выступает портал. Но это не привычный среднеазиатский портал-пештак с арочной нишей в прямоугольном обрамлении, а новая архитектурная форма, составленная из декоративных элементов, заимствованных из европейского и русского зодчества XIX в. Очевидно, новые веяния не обошли мавзолей мусульманского святого. Сохранилась пара резных деревянных колонн, которые исследователи относят ко второму периоду строительства этого мавзолея (XIV - XV вв.). По историческим данным, этот мавзолей в XII-XVIII веках несколько раз был перестроен и отреставрирован. В настоящее время мавзолей является одной из мусульманских святынь Центральной Азии и является местом паломничества. С 1982 года Мавзолей Арыстан-баба находится под охраной государства [1].

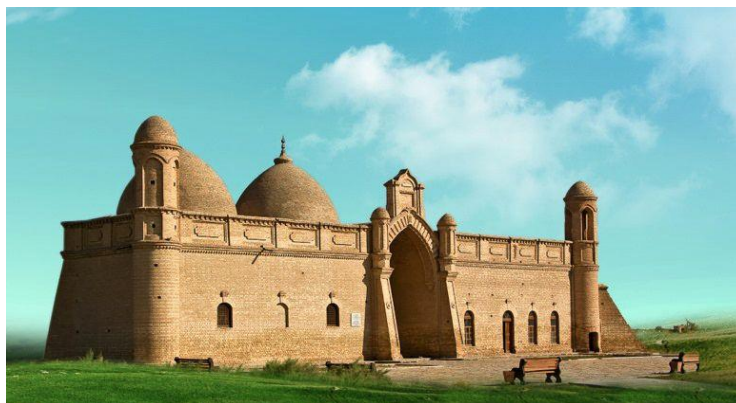

Фото 1.

Древние города и поселения, памятники архитектуры и святые места делают Туркестан уникальным местом для туристов. Основным объектом на туристической карте

региона был и остается мавзолеем Ходжи Ахмеда Ясауи (см. фото 2.), расположенный на территории историко-культурного музея-заповедника «Хазрет Султан». Суфийский поэт Ходжа Ахмед Ясауи пользовался большим уважением и оказал огромное влияние на распространение ислама в Средней Азии. Многие легенды рассказывают о жизни этого человека, о его деяниях и учениях. Важность этого проповедника оценил и Тамерлан, начавший строительство мавзолея.

Фото 2.

Империя Тимуридов была основана в 1370 году и включала территории современного Узбекистана и часть Казахстана. Архитектура Тимуридов использовала некоторые сельджукские традиции и представляла собой грандиозные здания, построенные из обожженных кирпичей. Внешний вид зданий был украшен высокодетализированным синим и бирюзовым линейным и геометрическим узором глазурованной плитки, вдохновленным иранской техникой баннаи. В соответствии с исламской архитектурой, архитектура Тимуридов также часто имеет купола и минареты, последние из которых вызывают призыв к молитве. На юге современного Казахстана влияние архитектуры Тимуридов можно найти в Туркестане. Одним из примеров этой архитектуры является мавзолей Ходжи Ахмеда Ясауи, который был построен в 1389 году Тимуром в целях замены меньшего мавзолея XII века. Целесообразно отметить, что частично недостроенный мавзолей является исламским стилем в архитектуре Тимуридов. Он построен из обожженного кирпича и украшен геометрическим орнаментом из глазурованной плитки. Мавзолей также украшен изразцовыми узорами внутри здания. [2]

Говоря о Мавзолее Ходжи Ахмеда Ясауи следует отметить, это выдающийся памятник средневековой архитектуры. Это архитектурный комплекс, сочетающий в себе функции мавзолея, мечети, ханаки (место массовых ритуалов - Казандык), административных и хозяйственных помещений. В плане его размеры 46,5 x 62,5 м. Компактная и внешне симметричная планировка включает до 35 комнат, соединенных переходами, лестницами и коридорами, которые начинаются от углов Казандыка и делят комнату на восемь блоков-купе. Разделение здания на блоки говорит о желании обеспечить их самостоятельную осадку. Разные по весу части сооружения строители опирали на различные по глубине и строительным материалы конструкции (см. Схема 1).

Сводчатые конструкции очень разнообразны. Здесь используются крестовые своды, тромповые, парусные, балочные и консольно-ячеистые подкупольные конструкции; параллельные арки, соединенные между собой полуарками, конструкции являются зародышем идеи пересекающихся арок, получившей окончательное развитие на поздних этапах развития среднеазиатской архитектуры. Здание построено из квадратного обожженного кирпича размером 25x25x5 см и 26x26x6 см. В качестве связующего использовался алебастровый раствор.

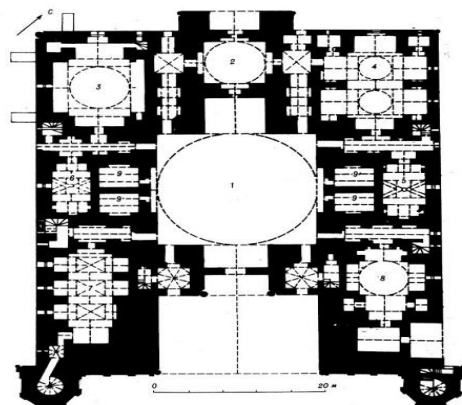

Схема 1. План Административно-хозяйственных помещений Мавзолея.

Точный выбор конструктивной схемы, высокое качество материала и выполненных строительных работ обеспечили зданию прочность и устойчивость на протяжении веков. Портальная часть памятника величественна с широкой и глубокой арочной нишей, а по бокам - пилонами и минаретами. Благодаря значительной высоте (39 м) и большому пролету арок (18 м) он доминирует в основном объеме здания и подчеркивает монументальность его архитектурного облика.

Интересна характерная для эпохи Тимура декоративность в решении парадных частей проявившаяся в оформлении фасадов, насыщенных геометрическим и растительным орнаментом с широким использованием эпитафии. Северный фасад выделяется особым совершенством пропорций и декоративным богатством. Трехчетвертные колонны по углам его относительно небольшого портала увенчаны лировидными капителями, облицованными бирюзовой майоликой с цветочным орнаментом. Стволы колонн отделаны шестиугольными пластинами майолики. Над порталом на высоком барабане возвышается купол кабырханы, усыпальницы Ахмеда Ясауи. Памятник состоит из восьми различных залов, сгруппированных вокруг центрального и самого большого зала комплекса - Казандык. Это мавзолей Ходжа Ахмеда Ясауи, мечеть, дворцовые коридоры: большой и малый аксарай, библиотека (китабхана) и хозяйственный комплекс, включающий колодец (кудукхана), кухню (асхана), жилища (худжры) и другие. Размеры, совершенство пропорций, новизна некоторых строительных приемов, богатство и разнообразие архитектурного убранства мавзолея Ахмеда Ясауи дают полное представление о монументальном стиле архитектуры эпохи Тимура, оформившемся в эпоху Тимура. В то же время истоки архитектурно-строительных приемов и мотивы декоративных средств тесно связаны с архитектурой раннего караханидского периода, когда формировались характерные черты архитектуры народов Средней Азии. На протяжении веков этот памятник служил мерилom высокой строительной культуры.[3] Первое поселение на месте современного Туркестана появилось более 1500 лет назад. Древнее городище располагалось на пересечении всех караванных путей и по прошествии веков стало центром древних земледельческих культур, центром ремесленничества, местом проповеднической деятельности великого мыслителя Ходжа Ахмеда Ясауи. Значимость культуры духовной столицы в международной цивилизации имел огромную роль.[4]

Итак, история Туркестана — история всего казахского народа. Здесь покоятся выдающиеся сыны-правители, ученые, философы казахской земли. Туркестан-это колыбель и духовный стержень всего тюркского мира, является не только духовным центром, но и священным, сакральным местом тюркских народов.

Духовная столица Центральной Азии в настоящее время переживает второе рождение, активно развивается и застраивается современными архитектурно-художественными сооружениями. Архитектура новых сооружений - продолжение древних с восточными элементами, колоритом в каждой детали здания. На прилегающих территориях ведутся археологические раскопки, продолжая разгадывать тайны Великой степи.

ЛИТЕРАТУРА:

1. «Арыстан-баба мавзолей», <https://www.inform.kz/ru>
2. «Туркестан от древней столицы казахского ханства до духовного центра тюркских народов», <https://inbusiness.kz/ru>
3. «Мавзолей Ходжа Ахмеда Ясауи», <http://azretsultan.kz/>
4. «Новый облик древнего Туркестана: богатая история и современная архитектура», <https://forbes.kz/>
5. Шелковый путь. Ред. О.В.Таланова. Алма-Ата, 1991.

ӨОЖ –373.545

ХИМИЯ ПӘНІНІҢ САНДЫҚ ЖӘНЕ САПАЛЫҚ ЕСЕПТЕРДІ ШЫҒАРУ ӘДІСТЕМЕСІ

Серік А.С., химия мамандығының 4 курс білімгері
Ғылыми жетекшісі: Құрманғазы Г., х.ғ.к.оқытушы-дәріскер
І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ.

E-mail: a.serikkyzy114@mail.ru

Мақалада жалпы білім беретін мектептерде, химия пәні бойынша сандық және сапалық есептерді шығару әдістемесі мен есеп шығарудың тиімді тәсілдерін тәжірибиеде қолдану әдістері ұсынылған.

Тірек сөздер: сандық және сапалық есеп түрлері, есептерді шығару әдістері, тиімді тәсілдер.

В статье представлены методы решения количественных и качественных задач в общеобразовательной школе по химии и практическое применение эффективных методов решения задач.

Ключевые слова: виды качественных и количественных задач, методы решения задач, эффективные способы.

The article presents the methods of solving quantitative and qualitative problems in general education schools in chemistry and the practical application of effective methods of problem solving.

Keywords: types of quantitative and qualitative reporting, methods of solving problems, effective methods.

Жас мұраты, білім, тәлім — талабы...

Өнер, оқу-жастықтың қару жарағы – деп өлен жолдарын арнаған қоғам қайраткері, ақын жазушы **Ілияс Жансүгіров** өзінің қысқа болса да мән-мағынаға толы өлен жолдарымен жастарды ерінбей оқу оқуға, өнерлі, білімді болуға шақырады. Білім бұл-Тәуелсіз Егемен еліміздің әлемдік өркениетке жетудегі бірден-бір дара жолы. Ал мектеп сол дара жолдың алғашқы қадамы десек, ұстазды- сол білімнің нұсқаушысы десем артық айтқаным емес. Қазіргі техника мен білімнің жетілген уақытында көптеген салалар теренінең, кеңінен оқытылып жұмыс жасалуда. Оның ішінде білім саласы да даму үстінде. Осы білім саласының бір бөлімі – химия. Химия – заттардың құрамы мен құрылысын, қасиеттерін және бір-біріне ауысу заңдылықтарын қарастыратын ілім болып табылады. Химиялық білім беру жолында есептер шығару маңызды орын алады, себебі әрбір білім беру орындарында химия оқыту әдістемесі арқылы жүргізіледі.

Химиялық есептерді шешу химия ғылымының негіздерін білудің маңызды бөлігі болып табылады. Тапсырмаларды оқу процесіне келесі дидактикалық принциптерін жүзеге асыруға мүмкіндік береді:

- 1) оқушылардың дербестігі мен белсенділігін қамтамасыз ету;
- 2) білім мен дағдылардың беріктігіне қол жеткізу;
- 3) оқытудың өмірмен байланысын жүзеге асыру;
- 4) химияны политехникалық оқытуды, кәсіптік бағдарлауды іске асыру.

Химиялық күрделі есептерді шешуде бірыңғай әдістемелік тәсіл сақталуы тиіс [3].

Химиялық есеп шарттары, есептерді талдау және сандық және сапалық есептерді шығару әдістемесі.

Есептерді шығару дағдыларын қалыптастыру химияны оқытудың құрамдас бөліктерінің бірі болып табылады. Химияны ойдағыдай оқыту үшін білім беру, тәрбиелеу және дамытудың бірлігінің негізгі дидактикалық принципін пайдалану қажет. Есептерді шешу барысында заттар мен процестер туралы химиялық түсініктерді пысықтау және бекіту жүзеге асырылады, ол оқушыларды өткен сабақты қайталау, оны тереңдетуге және түсінуге дамытады, нақты идеялар жүйесінің химиялық есептерін қалыптастыруға ықпал етеді.

Химиялық есеп шарттарын үш топқа бөлуге болады:

1. Заттың формуласын қолдану арқылы есептер шығару.
2. Химиялық реакция арқылы есептің шешуін табу.
3. Заттардың ерітінділеріне байланысты тапсырмалар.

Бұл топтардың әрқайсысына әртүрлі типтегі тапсырмалар кіреді, мысалы, бірінші топқа олар күрделене түскен сайын 15-тен астам түрге бөлуге болатын тапсырмалар кіреді:

- 1) қосылыстың салыстырмалы молекулалық массасын есептеу;
- 2) заттағы элементтердің массалық қатынасын есептеу;
- 3) қосылыстағы элементтің массалық үлесін анықтау;
- 4) осы элементі бар заттың белгілі массасынан элементтің массасын есептеу;
- 5) заттың массасын ондағы элементтің массасы бойынша есептеу
- 6) газдың салыстырмалы тығыздығын анықтау;
- 7) газдың салыстырмалы тығыздығы бойынша салыстырмалы молекулалық

массасын есептеу;

- 8) заттың мөлшерін оның массасы бойынша есептеу;
- 9) заттың белгілі мөлшері бойынша массасын табу;
- 10) қосылыстағы элементтердің массалық үлесі бойынша заттың формуласын табу;
- 11) Элементтердің массалық үлестері және салыстырмалы газ тығыздығы бойынша заттың молекулалық формуласын табу;
- 12) жану өнімдерінің белгілі массасына сәйкес заттың формуласын табу;
- 13) зат бөлшектерінің санын оның массасы, зат мөлшері немесе көлемі бойынша есептеу;
- 14) көлемді анықтау;
- 15) зат мөлшері және массасы бойынша газ көлемін анықтау;

Химиялық есептерді талдау

Мәселені шешуге кірісе отырып, оның мәтінін оқу арқылы оны мұқият зерделеу керек. Егер мәселенің авторы тұжырымдаған мәселенің мәтіні толық түсініксіз болса, оны шартты түрде қайталауға болады. Осының нәтижесінде оқушы есептің химиялық процесте немесе тек белгілі бір затқа қатысты екенін анықтайды. Бірінші жағдайда реакция теңдеуі, ал екіншісінде заттың формуласы жазылады.

Тапсырма 1. Орташа алғанда 80% магнитті темір рудасы бар темір рудасының әрбір тоннасынан 95% темірі бар 570 кг шойын балқытылады. Теориялық мүмкін болатын темір шығымының массалық үлесін есептеңіз. Шойынды темір рудасынан балқыту процесі – оның оксидтерінен темірдің тотықсыздануына әкелетін химиялық реакциялар кешені. Бірақ бұл мәселені шешу үшін бұл теңдеулердің барлығын жазудың қажеті жоқ, өйткені есеп мәтінінде жай ғана факт: химиялық реакциялардың нақты сипаттамасынсыз және реакцияларға қатысатын заттардың белгілерінсіз рудадан темірді балқыту, және реактивтері. Есепті шешу үшін магнитті темірдің формуласын жазу жеткілікті- Fe_3O_4

Білімді қалыптастыру процестері және практикалық дағдыларды дамыту арқылы мектеп оқушыларының практикалық даярлау аспектісін күшейтуге болады.

Химиялық есептер шығару оқытудың жалпы жүйесінде сарамандық әдістердің тобына жатады. Есеп шығару оқушыларда теориялық білім мен тәжірибие арасындағы байланысты жүзеге асырады.

Химия есептері сандық және сапалық болып екіге жіктеледі. Сапа есептерін эксперимент есептері деп те атайды, өйткені оларда сандық мәліметтер болмайды, химиялық тәжірибиелер жасау арқылы шығарылады. Химиядан білім мен білік қалыптастыруда, оқушылардың алған білімін бақылап, бағалауда эксперименттік есептердің мәні зор. Сапалық есептер оқушылардың таным әрекетінің сипатына қарай бірнеше типтерге бөлінеді. Соның ішінде мектептерге іс жүзінде қолданатындар:

- заттың сапалық құрамын анықтау;
- затты тани білу; заттарды алу;
- заттың жіктелу белгілерін табу;
- қоспаның құрамын анықтау және бөлу;
- құралдар құрастыру;
- заттардың өздеріне тән химиялық реакцияларын жасау арқылы олардың қасиеттері мен құрамын анықтау;
- заттар мен құбылыстарды типтерге және кластарға жатқыза білу;
- берілген мөлшердегі ерітінділер дайындау;
- химиялық құралдарды пайдалана отырып шығарылатын есептер.

Сандық мәліметтер заттар мен құбылыстарды сан жағынан сипаттай отырып, химияны оқытудың білім мен тәрбие беру және оқушылардың ақыл-ойын дамыту міндеттерін нәтижелі жүзеге асыруға жәрдемдеседі.

Қарапайым және молекулалық формулаларды құрастыру. Сан есептерінің екі жағы бар. Біріншісі- заттармен, химиялық реакциялармен және ұғымдармен байланысты химиялық мазмұны, екіншісі- сандық мәліметтермен жүзеге асырылатын математикалық амалдары. Математикалық мүшелеріне қарай сан есептерін шешу бірге келтіру, пропорция құру, алгебралық, графикалық және алгоритмдік тәсілдер деп жіктеледі. С.Г Шаповаленко оқу материалының сипаты және символикасы бойынша сан есептерін 7 топқа жіктеген.

- 1) Массаның химиялық өлшем бірлігі «моль» ұғымымен танысу.
- 2) Заттың формуласы бойынша элементтің массасын табу
- 3) Зат элементінің массасын формула бойынша есептеу.
- 4) Салыстырмалы тығыздығы бойынша салыстырмалы молекулалық массасын және заттың массасы бойынша газдардың көлемін есептеу.
- 5) Химиялық теңдеулер бойынша есептеулер.
- 6) Ерітінділер бойынша есептеулер.
- 7) Аралас есептер.

Сандық және сапалық есептерді шешу химиялық білім беруде маңызды орын алады, өйткені бұл оқыту әдістерінің бірі. Ол арқылы химия пәнінен оқу материалын тереңірек, әрі толық игеру қамтамасыз етіледі және алған білімдерін өз бетінше қолдану мүмкіндігі дамиды.

Қорытындылай келе, оқушыларға химияны әдістеме арқылы оқыту- оқушылардың химиялық білімдерін жетілдіру мен түсіну арқылы шығармашылық қабілеттерін жетілдіру. Химияда есеп шығару оқушының білімін ғана тексеріп қоймай, өздігінен ізденуге де дағдыланады. Есеп шығару үрдісінде оқушының білімі, зердесі ойлау қабілетімен қатар даму сатысы химиялық білімді, заңдылықтар мен заңдарда тереңінең түсіруге қалыптасады.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Д.П., .Ерыгин Шишкин Е.А. Методика решения задач по химии. М.: Просвещение, 1989, 174 с.

2. . Шишкин Е.А. Пути решения расчетной задачи. // Химия в школе. 2005, № 4. - 45 с.
3. Ә.Шолақтегі. Жалпы химиядан есептер шығару үлгілері және есептер жинағы. Алматы : Эверо, 2014. -116 б.
4. Методика преподавания химии. Под редакцией Кузнецовой Н.Е. М.: Просвещение, 1984. – 406 с.
5. Нұғыманұлы И., Шоқыбаев Ж.Ә., Өнербаева.З .О. Химияны оқыту әдістемесі: Оқу құралы.- Алматы: Print-S, 2005- 61б.

УДК 821.161

О ФОРМАТИВНОМ ОЦЕНИВАНИИ НА УРОКАХ РУССКОГО ЯЗЫКА

Сүлейменова Е.Е., студентка 3-го курса ОП «Русский язык и литература в школах с нерусским языком обучения»

Научный руководитель: Сералиева Н.Ж., к.п.н., ассоциированный профессор (доцент)
ОП по подготовке филологов Высшей школы гуманитарных наук
Жетысуский университет им. Ильяса Жансугурова

E-mail: youkotrone1@gmail.com

В данной статье описываются техники формативного оценивания, используемые на уроках русского языка.

Ключевые слова: критериальное оценивание, формативное оценивание, суммативное оценивание, целеполагание, дескриптор.

Бұл мақалада орыс тілі сабақтарында қолданылатын қалыптастырушы бағалау әдістері сипатталған.

Тірек сөздер: критериалды бағалау, формативті бағалау, суммативтік бағалау, мақсат қою, дескриптор.

This article describes the formative assessment techniques used in Russian language lessons.

Key words: criteria-based assessment, formative assessment, summative assessment, goal setting, descriptor.

Общеизвестно, что неотъемлемой частью обучения является оценивание учащихся. Но, к сожалению, на сегодняшний момент оценивание в школе практически свелось к отметке. То есть не процессу, а к результату. Многие, особенно учащиеся начальных классов, учатся не ради получения знаний, а ради оценок. Как изменить это положение? Как оценку сделать помощницей?

Совершенствование системы образования играет важную роль в достижении этой цели". Оценивание является важнейшим инструментом, который позволяет определить качественный уровень достижений не только учащегося, но и образования в целом.

На сегодняшний день возникла необходимость в новом подходе к оцениванию достижений учащихся, который мог бы устранить негативные моменты в обучении, способствовал бы индивидуализации учебного процесса, а также повышению учебной мотивации учащихся [1].

Считаем, что одним из таких подходов является *формативное (формирующее) оценивание*, которое можно еще назвать *оцениванием для улучшения обучения*. Данный подход помогает устранить пробелы в знаниях, повысить учебную мотивацию и самостоятельность учащихся, индивидуализировать процесс обучения.

Действительно, формативное оценивание на сегодняшний день является эффективным инструментом, который «...помогает каждому учителю получить информацию о том, как много и насколько успешно учатся его ученики».

Формативное оценивание является составной частью личностно-ориентированного подхода к обучению учащихся. В связи с этим меняется роль учителя. Личностно-ориентированные технологии позволяют осуществлять организацию учебного процесса на основе сотрудничества между субъектами. Взаимодействие учителя и учащегося не прерывается, более того, оно поощряется. Оценка осуществляется непрерывно, оценивается сам процесс движения к качественному результату.

Формативное оценивание используется поурочно, ежедневно; при данном оценивании существует обратная связь, обеспечивающая прогресс в обучении.

Формативное оценивание определяет:

1. Цели обучения и критерии успешности
2. Педагог корректирует применяемые методы обучения
3. Интерпретация доказательств обучения
4. Выявление пробелов в обучении
5. Обратная связь

Формативное оценивание – вид оценивания, который проводится непрерывно, обеспечивает обратную связь между учителем и обучающимся и позволяет своевременно корректировать учебный процесс.

Формативное (формирующее) оценивание – это целенаправленный непрерывный процесс наблюдения за учением ученика. Оно является «неформальным» (чаще всего без отметочным) оцениванием и основывается на оценивании в соответствии с критериями и предполагает обратную связь.

Формативное оценивание – процесс наблюдения, как изо дня в день протекает процесс обучения - это ежедневное оценивание. При формативном оценивании мы всегда рядом с учеником, ученик принимает непосредственное участие в процессе оценивания. Следовательно, имеет возможность оценить свои сильные и слабые стороны, скорректировать дальнейшие шаги посредством эффективной обратной связи, повысить уровень мотивации и потребности к действиям.

Первым шагом в применении формативного оценивания стало целеполагание, так как мы убедились, что конкретная цель – это путь к успеху.

Цель – это заранее запланированный учителем результат, который должен быть достигнут не только учителем, но и учащимися в конце урока, по окончании изучения главы или раздела. В цели урока формулируется ключевой результат, к которому должны стремиться учащиеся. Цель должна быть конкретная, измеряемая, достижимая, реальная, ориентированная на результат. Таким методом является метод SMART (в переводе с английского - умный), позволяющий, как раз, сформулировать ясную и конкретную (умную) мысль.

Для того, чтобы цели урока стали целями учащихся, необходимо совместно сформулировать критерии успеха.

Формативное оценивание:

- используется в повседневной практике (поурочно, ежедневно);
- применяется в форме, приемлемой как для учащихся, так и для учителя.

При использовании формативного оценивания учителю необходимо знать и эффективно использовать различные техники формативного оценивания. Систематическое и целенаправленное использование данных техник позволит учителю получить качественный результат обучения.

Планировать использование техник формативного оценивания необходимо в тех случаях, когда:

- изучен некоторый объем нового материала;
- необходимо сделать промежуточный вывод;
- некоторые ученики перестали реагировать на указания по выполнению задания.

Для обеспечения обратной связи очень эффективно в начальной и средней школе применять метод незаконченных предложений для оценивания своей учебной деятельности, так как ученикам начальной школы трудно её проанализировать, предлагаем ребятам высказаться одним из предложений, закончив его самостоятельно.

Например:

Сегодня на уроке я понял....., я решил....., я научился, я не знал, теперь знаю..., было трудно..., теперь я разобрался и могу сказать.....и т. д.

Данная форма работы учит ребят понять и обсудить, чему они научились на уроке, а мне, как учителю, становится понятным, где есть трудности и на что нужно обратить внимание в будущем для облегчения восприятия учебного материала.

Используя на уроках разные элементы и формы формативного оценивания, из урока в урок, я наблюдаю повышение оценочной деятельности учащихся. В начале пути «я узнал, на какие вопросы отвечает глагол», а затем «мне было трудно определить форму, но я смог понять и поделился своим знанием...».

Покажем на примере, как в ходе педагогической практики, которую я проходила в НИШ г.Талдыкорган в 8 классе, нами были использованы техники формативного оценивания

8-класс

Раздел: *Вода – источник жизни*

Тема: *Янка Мавр. «Сын воды»*

Цель обучения 8.4.4.1 Писать творческие работы (в том числе на литературные темы), выбирая определенную роль и речевое поведение в соответствии с установкой, с использованием эпитетов, сравнений, фразеологизмов, олицетворений и метафор

8.5.2.1 Использовать причастные обороты и заменять их синонимичными конструкциями

Критерий оценивания

- Пишет творческую работу, выбирая определенную роль и речевое поведение в соответствии с установкой, с использованием эпитетов, сравнений, фразеологизмов, олицетворений и метафор;

- Использует причастные обороты и синонимичные конструкции

Уровень мыслительных навыков

Применение

Навыки высокого порядка

Задание:

Напишите письмо от имени главного героя повести Я. Мавра «Сын воды» Манга о том, как ему удалось спасти белую девушку во время шторма.

Дескриптор:

- пишет от лица героя;
- письмо соответствует роли;
- использует средства выразительности;
- демонстрирует грамотное письмо;
- использует в письме причастные обороты и синонимичные конструкции (не менее 2-х).

Формативное оценивание помогло узнать ребятам свои а) достоинства Б) недостатки С) трудности Д) проблемы;

Формировать взаимоконтроль, взаимопроверку и взаимное оценивание удобно и нетрудно, применяя групповую форму работы на уроке. Групповая работа учит ребят совместной деятельности, учит уважать и прислушиваться друг к другу, работать и самостоятельно ставить цели для достижения хороших результатов. Работа в группах, задание «Ищу ошибки», каждой группе дано упражнение, где нужно найти ошибки на заданные орфограммы. В разных группах устанавливается разная совместная деятельность, одни сразу находят ошибки и считают их, в других группах одни исправляют ошибки, другие их контролируют, но всем дан оценочный лист, который должен быть оформлен через заданное

время. В данном виде групповой работы можно группам дать одинаковые задания, можно дать разные упражнения, разным будут и критерии выставления оценки группам. Может быть главным выступление группы и защита своей работы. Если задание одинаковое, то соревнуются группы в количестве найденных ошибок и их исправлении. Группа, которая найдёт большее количество ошибок и убедительнее защитит свою работу, обращаясь к правилам, будет претендовать на высокую оценку. Решение примут все группы.

При формативном оценивании ученики научатся аргументировать и защищать свои оценки, будут учиться справедливому распределению обязанностей в группе, также научатся ответственно подходить к решению поставленных задач.

Ученики получают возможность быть учителем и понимают, как нелегко и какая это большая ответственность ставить оценку другому человеку. При данном виде оценивания они глубже изучают предложенный учебный материал, не раз возвращаются к правилам и законам, которые трудно заучивать, но применение на практике делает учебный материал доступным и понятным.

При применении формативного оценивания ученики научились:
заполнять листы самооценки разных видов и форм, которые заполняются ими по мере необходимости.

Оценивать себя устно и письменно

Собирать портфолио ученика, где собирают свои лучшие работы

Добиваться и достигать отличных и хороших результатов

Работать в команде и быть ответственными.

Таким образом, использование новых подходов способствует повышению уровня знаний учащихся и способствует повышению уровня мотивации к предметам, развитию коммуникативных навыков учащихся.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Алимов А.К. Использование активных форм обучения. Методическое пособие /АОО «Назарбаев Интеллектуальные школы» Центр педагогического мастерства, 2014. – 188 с.

ӘОЖ 001.892

ҒЫЛЫМИ ЗЕРТТЕУ ЖҰМЫСТАРЫН ҰЙЫМДАСТЫРУ

Сыдыканова М.

Ғылыми жетекшісі: Оксикбаев Б.К. б.ғ.к.

І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ.

E-mail: marzhan.sydykanova@mail.ru

Жұмыста жаратылыстану бағытында ғылыми зерттеу жұмыстары жүзеге асырылды. Аймақтық экологиялық мәселелерді зерттеуде оқушылардың зерттеу қабілеттерін дамытуды бағалау, олардың мета-пәндік оқу нәтижелеріне қол жеткізу мүмкіндіктерін бақылау арқылы мүмкін болады. Эмпирикалық-тестілеу, педагогикалық эксперимент барысында оқушылардың іс-әрекетін бақылау, нәтижелерді талдау және оларды жалпылау жұмыстары жүргізілді.

Тірек сөздер: Ғылыми-зерттеу жұмыстары, жаратылыстану, бағдарлама, тәжірибе, дүниетаным, зерттеу, тәсілдер.

В работе осуществлялась научно-исследовательская работа естественнонаучного направления. При изучении региональных экологических проблем возможна оценка развития исследовательских способностей учащихся, контроль их возможностей для

достижения метапредметных результатов обучения. В ходе эмпирического-тестирования, педагогического эксперимента проводилась работа по наблюдению за деятельностью учащихся, анализу результатов и их обобщению.

Ключевые слова: научно-исследовательская работа, естествознание, программа, опыт, мировоззрение, исследование, подходы.

Scientific research works of the natural science direction were carried out in the work. When studying regional environmental problems, it is possible to assess the development of students' research abilities, to monitor their capabilities to achieve metasubject learning outcomes. During the empirical testing, pedagogical experiment, work was carried out to monitor the activities of students, analyze the results and generalize them.

Keywords: research work, natural science, program, experience, worldview, research, approaches.

Биологиялық мәдениетті қалыптастыру мәселесі кез-келген уақытта өзектілігін жоғалтпайды, өйткені бұл адамның табиғатқа деген қарым-қатынас деңгейіне, оның біліміне, биологиялық белсенділікке дайындығына және табиғатқа ұқыпты қарау талаптарына сәйкес келетін практикалық әрекеттеріне байланысты. Қазіргі уақыттың ерекшелігі білім берудегі биологиялық компонентке назар аударуды арттыру болып табылады, бұл ең алдымен биологиялық сананы дамытуды, экологиялық дүниетанымы бар жаңа тұлғаны тәрбиелеуді талап етеді[1]. Адамның биологиялық мәдениеті белгілі бір білім мен сенімнің болуын, іс-әрекетке дайындығын, сондай-ақ табиғатқа ұқыпты қарау талаптарына сәйкес келетін практикалық әрекеттерді қамтиды.

2021 жылы биология курсына аймақтық экологиялық проблемаларды оқытуды зерттеуді ұйымдастырудың тәжірибелік жұмысы және әзірленген бағдарламасының тиімділігін тексеру жүргізілді. Жүргізіліп жатқан педагогикалық эксперименттің негізгі мәселесі – аймақтық экологиялық мәселелерді зерттеуде оқу зерттеулерін ұйымдастырудың жолдарын іздеу және нәтижесінде мета-пәндік нәтижелерге қол жеткізу [2].

Педагогикалық эксперимент жүргізуді біз үш кезеңге бөлдік: айқындаушы, қалыптастырушы және бақылаушы.

Анықтау экспериментінің мақсаты - негіздеу болды зерттеудің өзектілігі, аймақтық экологиялық мәселелерді зерттеу және зерттеу дағдыларын қалыптастыру, оқушылардың білім сапасы бойынша оқушылардың ғылыми-зерттеу қызметін ұйымдастырудың бастапқы деңгейін көрсететін мәліметтер алу болды [3]. Зерттеулер қорытынды жасауға мүмкіндік берді: аймақтық экологиялық проблемаларды зерттеудегі зерттеу дағдылары мен танымдық қызығушылықтың төмен деңгейі аймақтық экологиялық мәселелерді зерттеудегі оқушылардың ғылыми-зерттеу жұмыстарының болмауынан немесе өте әлсіз ұйымдастырылуынан және оқушылардың тапсырмаларды шешуге деген ынтасының төмендігінен туындады. Заманауи білім берудің мақсаттары мен міндеттеріне сәйкес келетін және білім беру сапасын арттыруға мүмкіндік беретін бағдарламаны әзірлеу қажеттілігі айқындалды.

Қалыптастырушы эксперимент барысында, оның негізгі мақсаты аймақтық экологиялық проблемалардың оқу зерттеулерін ұйымдастыру бағдарламасын әзірлеу және осы бағдарламаны енгізумен эксперименттік оқыту жүргізу болды, біз бірнеше мәселелерді шештік.

1. Оқушылардың зерттеу қызметін ұйымдастыру бойынша ғылыми-әдістемелік және психологиялық әдебиеттерді талдау оқушылардың зерттеу қабілеттерін дамытуға ықпал ететін жұмыс бағыттарын анықтауға мүмкіндік берді. Сондай-ақ оқу зерттеулерін ұйымдастырудың әдістемелік тәсілдері әзірленді және сипатталды, сабақтың дизайнын жасау кезінде қолданылуы керек, зерттеу тапсырмаларын, жеке зерттеу жобаларын жүргізуге арналған нұсқаулықтарды қолданады.

2. Практикалық және зертханалық жұмыстарды жүргізу үшін тақырыптық жоспарлау жасалды және материалдар әзірленді, Талдықорған өңірінің экологиялық проблемаларын зерттеу шеңберінде оларды өткізу нұсқаулықтары өзгертілді.

Осы зерттеудің екінші тарауында сипатталған оқу зерттеулерін ұйымдастырудың әдістемелік әдістеріне және аймақтық экологиялық мәселелерді зерттеуді ұйымдастыру бағдарламасына сәйкес біз сабақтың дизайнын, зерттеу тапсырмаларының мысалдарын жасадық, жеке зерттеу жобаларын әзірлеудің негізгі әдістерін сипаттадық [4].

Қалыптастырушы эксперимент 2020-2021 оқу жылы ішінде жүргізілді, оған 9 "а" сыныбының 23 оқушысы қатысты - х адам. Эксперимент аймақтық экологиялық мәселелерді зерттеу бойынша оқушылардың зерттеу қызметін жүйелі ұйымдастыру кезінде зерттеу дағдыларын қалыптастыруға және білім сапасын арттыруға бағытталған.

Эксперимент жүргізу барысында "Биологиялық таным әдістері. Биоценоз. Экожүйе" тақырыбы қозғалды.

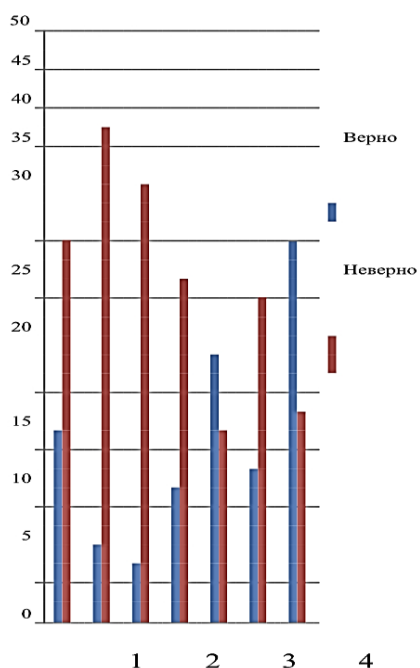
Мұндағы негізгі әдістер қолданылады: Биология курсына әр түрлі оқу зерттеулерін енгізу, оқушылардың іс-әрекетін бақылау және оқу-зерттеу жұмыстарының нәтижелерін зерттеу, эксперименттік оқыту.

Биология курсында аймақтық экологиялық мәселелерді зерттеуде оқушылардың зерттеу қабілеттерін дамытуды және оқытудың мета-пәндік нәтижелеріне қол жеткізу деңгейін екі 9-сынып оқушыларының салыстырмалы талдауы арқылы бағалай алдық. Эксперименттік топқа биология курсын оқып жатқан 9 "а" сыныбының 23 оқушысы кірді.

Аймақтық экологиялық проблемалардың оқу зерттеулерін ұйымдастырудың әзірленген бағдарламасына сәйкес, ал бақылау тобына - 9 "б" сыныбының 24 оқушысы. Эксперименттің осы кезеңінде негізгі әдістер: оқушылардың мета-пәндік дағдыларын тестілеу және бағалау.

Бұл кезең биология курсында аймақтық экологиялық мәселелерді зерттеуде оқу зерттеулерін ұйымдастыру бағдарламасын қолдану тиімділігінің дәрежесін және ғылыми зерттеу кезеңдеріне сәйкес жүзеге асырылатын теориялық және эмпирикалық зерттеулер жүйесін қолдана отырып, биология курсында аймақтық экологиялық мәселелерді зерттеуде оқушылардың зерттеу қабілеттерін дамыту мүмкіндігін анықтауға мүмкіндік берді [5].

Аймақтық экологиялық проблемаларды зерттеу саласындағы зерттеу дағдыларын қалыптастыру диагностикасы жүргізілді. Оқушыларды тестілеу нәтижелері суретте көрсетілген.

Сурет 1. Аймақтық экологиялық проблемаларды зерттеу саласындағы оқушылардың зерттеу дағдыларын қалыптастыру диагностикасының нәтижелері

Оқушыларды тестілеу деректерін талдау сұралғандардың ішінен тек 17 адам (36%) зерттеуші ғылымның іс-әрекетін дұрыс ұйымдастыра алатындығын көрсетті. Тек 8 адам (17%) "гипотеза" ұғымын дәл тұжырымдай алды, ал оқушылардың тек 12% - ы зерттеудің теориялық және эмпирикалық әдістерін дұрыс байланыстыра алады. "Табиғатты қорғау" ұғымын 53% түсіндіре алды, бірақ сонымен бірге Қаратал өзенінің ластануының негізгі себептерін тек 14 адам (30%) атай алды. 30 адам биологиялық тәжірибе жүргізу үшін жабдықты дұрыс таңдай алды, бұл тәжірибе курсты оқу барысында жүргізілгеніне қарамастан. Бұл ретте оқушылардың 77% - ы практикалық және зертханалық жұмыстарды жиі орындағысы келеді.

Алынған нәтижелер келесі қорытынды жасауға мүмкіндік берді:

- * көптеген оқушылар зерттеу қызметі туралы түсінікке ие емес;
- * оқушылар ғылыми зерттеулерге тән терминдермен және оларды жүргізу логикасымен таныс емес;
- * жабдықты таңдау және экспериментті жоспарлау бойынша зерттеу дағдылары оқушылардың аз ғана бөлігінде қалыптасады;
- * оқушылардың көпшілігі аймақтық экологиялық мәселелерді зерттеуге қызығушылық танытпайды.

Алынған нәтижелер негізінде біз гипотезаны анықтап, зерттеуіміздің өзектілігін дәлелдедік, әрі қарайғы жұмыстың міндеттері мен бағыттарын анықтадық.

Қалыптастырушы кезең.

Қалыптастырушы эксперимент барысында биология курсына аймақтық экологиялық проблемалардың оқу зерттеулерін ұйымдастыру мәселесі бойынша ғылыми-әдістемелік және психологиялық әдебиеттерге талдау жасалды, биология курсына оқу зерттеулерін ұйымдастырудың ерекшеліктері анықталды, орта мектеп жасындағы оқушылардың психологиялық – педагогикалық ерекшеліктері талданды. Нәтижесінде біз осы бағыттағы жұмыстың негізгі бағыттарын анықтадық.

Биология саласындағы "ОӘК-ге талдау жасап, эксперимент кезеңінде өткізілген тестілеу нәтижелеріне сүйене отырып, біз" биологиялық таным әдістері" тақырыбын пән бойынша шамамен жұмыс бағдарламасында ұсынылғаннан гөрі көп уақыт бөлу керек деген қорытындыға келдік. Сондықтан тақырыптық жоспарлауды құру кезінде біз осы тақырыпты зерттеуге уақытты бір сағаттан 3 сағатқа дейін арттырдық. Сондай – ақ, біз 9-сынып үшін Биология курсына аймақтық экологиялық мәселелерді зерттеу бойынша оқу зерттеулерін ұйымдастыру үшін ең қолайлы тақырыпты таңдадық - "Биоценоз. Экожүйе".

Ұсынылған тақырыптық жоспарлауда біз биология сабақтарында оқушыларға ұсынылған аймақтық экологиялық мәселелерді зерттеу тақырыптарын анықтадық. Біз жүргізген педагогикалық эксперимент келесі қорытынды жасауға мүмкіндік берді, теориялық және эмпирикалық зерттеулерді ұйымдастыру, ғылыми таным логикасына сәйкес жүзеге асырылатын биология курсына аймақтық экологиялық мәселелерді зерттеуде оқушылардың зерттеу қабілеттерін арттыруға мүмкіндік береді.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Чистякова С.Н., Лернер П.С., Титов Е.В. и др. Исследовательская практика школьников в профильном обучении: книга для учителя. – М.: 2006. –145 С.
2. Пахомова, Н.Ю. Метод учебного проекта в образовательном учреждении: пособие для учителей и студентов педагогических вузов [Текст] / Н.Ю. Пахомова. - 3-е изд., испр. и доп. - М.: АРКТИ, 2005. - 112 с.
3. Далингер В.А. Учебно-исследовательская деятельность учащихся в процессе изучения дробей и действий над ними: учебное пособие. - Омск: Изд-во ОмГПУ, 2007. - 191 с.
4. Джакупова, И.Б. Экологические аспекты естествознания: Учебное пособие / И.Б. Джакупова, А.Ж. Божбанов.- Караганда: Medet Group, 2018.- 266 с.
5. Биологиядан білім беру концепциясы және оқытудың инновациялық әдістемелері: Оқу құралы / Алматы: Medet Group, 2016.- 252 б.

ӘОЖ 54.062

ТЕКЕЛІ ЕЛДІ МЕКЕНІНІҢ ТОПЫРАҒЫНЫҢ ҚЫШҚЫЛДЫҒЫ, ОНЫ АНЫҚТАУ ЖӘНЕ ЖОЮ ӘДІСТЕРІ

Тоқтасын А. М., «Химия» БББ 4 курс студенті
Ғылыми жетекші: Канаева З. К., х.ғ.к., доцент, қауым.профессор
І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ.

Елімізде кең таралған агрохимиялық мәселелердің бірі – топырақ қышқылдығының Текелі елді мекенінің топырақ жамылғысына таралуын анықтау және жою жолдарын қарастыра отыра, соның негізінде топырақ қышқылдығын анықтау әдістерін қарастырып, сынамаларға анализ жүргізу және ұсыныстар берілген.

Тірек сөздер: топырақ, химиялық элементтер, топырақтың өзекті қышқылдығы, топырақтың алмасу қышқылдығы, сапалы реакциялар.

Одной из наиболее распространенных агрохимических проблем в республике является анализ проб и рекомендации по методам определения кислотности почв, рассмотрение способов выявления и ликвидации распространения кислотности почв в почвенном покрове села Текели.

Ключевые слова: почва, химические элементы, местная кислотность почвы, метаболическая кислотность почвы, качественные реакции.

One of the most common agrochemical problems in the country is the analysis of the sample and recommendations on the methods of determining the acidity of the soil, consideration of ways to identify and eliminate the distribution of acidity of the soil in the soil.

Keywords: soil, chemical elements, local acidity of soil, metabolic acidity of soil, qualitative reactions

Қазіргі таңда топырақтың қышқылдығы маңызды экологиялық және экономикалық проблема болып табылады. Қазақстанның ауылшаруашылық жерлерінің шамамен 50% рН мәні 5,5-тен кіші немесе оған тең, бұл топырақтың қышқылдануына жол бермеу үшін оңтайлы деңгейден төмен. Егер мелиорация жұмыстары жүргізілмеген болса, жер асты топырақтарындағы қышқылдық проблемаға айналады, оны жақсарту қиын және қымбатқа соғады. Қышқыл топырақтар өндірісте айтарлықтай шығындарға әкеледі, ал дақылдарды таңдау қышқылға төзімді түрлер мен сорттармен шектеледі. Топырақтың қышқыл реакциясы көптеген дақылдардың жоғары өнімділігін алуға кедергі келтіретін негізгі факторлардың бірі болып табылады. Өте аз дақылдар (мысалы, шай бұтасы, кейбір көкөніс дақылдары) қоршаған ортаның қышқыл реакциясы жағдайында жақсы дамиды.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Топырақ сынамалары Текелі елді мекенінің орталық алаңының маңынан алынған. рН көрсеткіші ГОСТ 26483-85 сәйкес анықталды. Топырақтың рН көрсеткіші топырақтың сіңіру қабілетінің нақты сипаттамасы емес, бірақ оны зерттеу бағдарламасын жасауға мүмкіндік береді. Зерттелетін учаскеден топырақтың рН-ын анықтау үшін сынамаларды іріктеліп, 4 негізгі әдіс бойынша есептеліп, салыстырылды.

№ 1 әдіс. Топырақ рН сулы-топырақты суспензияны анализдей отыра рН – 150М рН метрінің көмегімен анықтадық. Жұмыс электроды ретінде шыны электрондты, ал салыстыру электроды ретінде – хлоркүміс электродты қолдандық. Алынған нәтижелер 1-кестеде бейнеленген.

Кесте 1

Сынама үлгі алу тереңдігіне байланысты топырақ рН мәндері

Тереңдік, см	10	20	30	40
рН тамыз 2021	6,81	6,85	6,85	6,87
рН қазан 2021	7,32	7,32	7,32	7,34
рН наурыз 2022	8,12	8,22	8,35	8,32

Топырақ рН орташа мәні 7,5 тең болды, яғни топырақ әлсіз сілтілі екендігі белгілі болды.

№ 2 әдіс. Индикаторлық қағаз (лакмус).

№ 3 әдіс. Әмбебап индикаторлық шешім.

№ 4 әдіс. Ұсынылған жұмыста сутегі көрсеткішінің мәнін анықтау рН өлшеу сенсорын, біріктірілген өлшеу блогын қолдану арқылы жүзеге асырылды. Бұл әдісті орындау оңай, құрылғылар жоғары сезімталдыққа және шамалы өлшеу қателігіне ие, бұл үлкен дәлдікпен талдау жасауға мүмкіндік береді. Топырақ үлгілерін іріктеу. Топырақ үлгілерін іріктеу күздің соңында (қарашаның 3 онкүндігінде, 800 -1000 м-ден кейін) жүргізілді.

Бұл ретте, шұңқырларды шағын шұңқыр тереңдікте жыртылатын жер қабаты және бір қабырғаны үлгі алатындай етіп жасайды. Тік қабырғадан топырақ қабаты күрекпен кесіледі (шұңқырдың бүкіл тереңдігіне), топырақ қабаты жерге қойылады және оның ортаңғы бөлігінен тік баған кесіледі. Бұл жеке топырақ үлгісі. Тандалған учаскеден барлық жеке үлгілер шелекке жиналған кезде, барлық топырақты клеенкаға салып, араластырылады.

Содан кейін 5-10 жерден бір уыс топырақ алып, банкаларға саламыз (0,5 л). Аралас үлгіні аламыз.

Біздің жұмысымызда алаң 6 бөлікке бөлінді, яғни 6 аралас үлгі алынды.

1м түз ерітіндісін дайындау.

Кесте 3

Топырақ үлгілерінің қышқылдығын анықтау нәтижелері

Өлшеуіш колбаның көлемі, яғни ерітінді, мл	500	250	200
Колбалар саны	4	5	3
1 колбадағы массасы KCL, г	37,25	18,625	14,9

KCl ерітіндісі негізінде топырақ сығындысын дайындау, рН өлшеу.

40 г топырақ колбаға салынып, 100 мл 1м KCl ерітіндісі өлшеуіш цилиндрмен құйылды. Колба резеңке тығынмен жабылып, топырақ ерітіндісі жақсы шайқалды.

Пробиркадағы топырақ шайқалғаннан кейін 10-15 минуттан кейін қабырғалар мен пробирка штепсельдерінің арасында орналасқан лайланған сұйықтық төгіліп, колбаны ашып, оны еңкейтіп, оське айналдырып, топырақ бөлшектерін қабырғалардан тұндырылған сұйықтықпен жуып тастады, 10 минуттан кейін бұл әдіс қайталанды.

Келесі күні тұнбаны араластырмас үшін мұқият 25-30 мл үлгіні тамшуырмен алып, оны стаканға құямыз. Әрі қарай, топырақ сығындысының рН анықтау рН өлшеу датчигі, біріктірілген өлшеу блогы көмегімен жүргізілді.

Талдау 6 рет қайталанады. Параллельді өлшеулердің (үлгілердің) осындай сериясындағы жеке нәтижелер сирек сәйкес келеді. Алынған мәндерді сандық бағалау үшін эксперименттік деректердің (серияның бір нұсқасының) $\bar{x}$ орташа арифметикалық мәнінен ауытқуымен сипатталатын «репродуктивтілік» термині қолданылады.

Басқалардан мүлдем өзгеше χ^2 мәнін алып тастауға болады және қалған бес өлшем бойынша есептеуді жүргіземіз.

pH мәні және нәтижелерді математикалық өңдеу (2021-2022 г)

№ үлгілер	X_i	$\bar{X}$	$(X_i - \bar{X})$	$(X_i - \bar{X})^A$	S	S_x	$t \cdot S_x$
1	7.14	7.12	0.02	0.0004	0.0255	0.182	0.50
2	7.05	7.12	0.07				
3	7.12	7.12	0		0.0255	0.182	0.50
4	7.14	7.12	0.02	0.0004	0.0255	0.182	0.50
5	7.15	7.12	0.03	0.0009	0.0255	0.182	0.50
6	7.15	7.12	0.03	0.0009	0.0255	0.182	0.50
I				0.0026			

$$pH = 7.12 \pm 0.50 \quad pH = 7.12 - 0.50$$

Зерттеу нәтижелеріне сай топырақтық ортаның әлсіз сілтілі реакциясымен сипатталады (7,3-8,1). Топырақ ерітіндісінің реакциясымен топырақ микрофлорасының тіршілік әрекеті тығыз байланысты, pH топырақтың органикалық және минералды бөлігі компоненттерінің өзгеру процестеріне әсер етеді: заттардың еруі, жауын - шашынның пайда болуы, диссоциация, күрделі қосылыстардың пайда болуы. Дақылдардың қалыпты дамуы үшін олардың биологиялық сипаттамаларына байланысты оңтайлы экологиялық реакция қажет.

Алынған нәтижелер Текелі елді мекенінің топырағының қоршаған орта реакциясын (ph) бірнеше әдіспен анықталған.

Текелі территориясынан алынған сынамалары 3 уақытта және төрт түрлі тереңдіктен алынды. Алынған нәтижелер pH метрмен есептеліп, нәтижелері диаграммада берілген. Диаграмма мәліметтеріне сай күз уақытында қарашіріндінің көбею нәтижесінде топырақ pH орташа мәні 7,2 тең, яғни бейтарап ортаға жақын болып табылады. Бұл топырақ ортасы көптеген өсімдіктердің өсуіне қолайлы және жайлы болып табылады.

Жаз айларында қышқылдық деңгейі 0,4-0,5 ке көбейіп орташа мән pH 6,8-ге тең нәтиже көрсеткен. Алайда көктем айларына қарай жаңбырдың көп жаууына, қардың еру процесі нәтижесінде топырақтың шайылуына байланысты топырақ қышқылдық ортасы бейтарап немесе әлсіз сілтілі ортаға айнала бастайды.

Қалалық ортаға ластаушы заттардың шығарындыларының көп бөлігі топырақ бетіне түседі, онда олар біртіндеп жиналып, субстраттың физикалық және физика-химиялық қасиеттерінің өзгеруіне әкелуі мүмкін. Текелі елді мекенінің топырағының қасиеттерін зерттеу топырақ pH – әлсіз сілтілі реакциямен сипатталады. Урбанизацияланған аумақ топырағының өзекті қышқылдығын өлшеу нәтижелері кестеде келтірілген. Текелі аймағының табиғи қызғылт топырақ немесе тау бөктерлі топырақтары алып жатыр. Текелі елді мекенінен алынған сынамаларды №2,3,4 әдістермен анализ жасау барысында әлсіз қышқыл, бейтарап, әлсіз сілтілі реакция бергені белгілі болды.

Топырақ үлгілерінің қышқылдығын анықтау нәтижелері

Әдіс реттік номері	Топырақтың қышқылдығы (pH)	Сынамалар			
		№1	№2	№3	№4
1	Әмбебап pH индикатор	pH = 7,5 (орташа мән)			
2	Стандартты лакмус индикаторы	7.0 – 8.0	6.0 – 7.0	8.0 – 9.0	5.0 – 6.0
3	pH-метр	7.7	6.9	8.7	6.6
4	Титрлеу әдісі	pH = 7.12±0.50 (орташа мән)			

Алынған нәтижелерге сай топырақ жағдайын жағсартуға келесі ұсыныстар беріледі:

1. Қышқыл минералды тыңайтқыштарды сулы ерітінділеріге қосып суару. Алайда, қышқыл минералды тыңайтқыштардың сулы ерітінділерінің әсері тым қымбат және ұзақ емес. Топырақтың ең жоғарғы қабатының рН мәні төмендеп, қажетті деңгейге дейін тұрақтануы үшін ондаған жылдар қажет болады.

2. Бірнеше рет жер жырту немесе сілтілі топырақты қазу, алайда бұл әдіс шығыны көп болады.

3. Кеш күзде және көктемде топырақты қопсыту. Күзгі көктемгі жасыл көңді егу.

4. Егін жерін ауыстырып отырып, алып өсімдіктерден сидераттар себу.

5. Күзде өсімдік қалыңдығы 20-25см жабын қабатын салу.

Жүргізілген зерттеулер Текелі елді мекенінің қышқылдығын сипаттайтын талдау процесінде анықталатын мән топырақ сүзіндісінің рН тепе-теңдік мәніне байланысты екенін көрсетті. рН өсуімен потенциалдық қышқылдықтың анықталатын шамасының артуы топырақ горизонттарының қасиеттеріне байланысты және рН жоғарылаған сайын протондар беруге немесе сілтілік реакциясы бар экстрагирлеу ерітінділерімен бейтараптандыруға қабілетті функционалды топтары бар топырақ компоненттерінің табиғатымен байланысты.

Сынамаларды зерттеуге 4 әдіс, яғни рН метр құралы арқылы, лакмус қағазы, рН әмбебап индикаторы және титрлеу әдістері таңдалып, бағаланатын қышқылдықтың нәтижелері кесте түрінде ұсынылды. рН аралықтары кестесінің деректерін қолдана отырып, топырақтың су сығындысының көрсеткіші ($pH=7,5$) бұл үшін оңтайлы деп айтуға болады. Территориядағы топырақтары бейтарап, ілсіз сілтілі, болашақта бұл сілтіленуге әкелуі мүмкін. жоғарғы қабаттардың қышқылдануына әкелуі мүмкін. Бұған жол бермеу үшін лимингті қолдану қажет. Топырақ қышқылдығының әр түрлі түрлерін анықтайтын қышқыл компоненттерінің құрамының әртүрлілігін растайтын топырақ қышқылдығы көрсеткіштерінің деңгейлері арасындағы қатынастары мен мүмкін себептері анықталды.

Жүргізілген зерттеулер мен әдеби материалдарға сүйене отырып, қазіргі уақытта Қазақстанда топырақ мелиорациясына қолданылатын топырақтың қышқылдығымен байланысты әдістерге ұсыныстар бердік. Негізгі әдістер: 1) топырақ қышқылдығын оңтайландыруға химиялық әдістерді қолдану; 2) әдіс-тәсілдердің нәтижесін тексеру мақсатында қайталама сынамалар алып, маусымдық тексеру жүргізу.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Жамалбеков Е. Топырақтану және топырақ географиясы мен экологиясы: Алматы: Қазақ университет, 2006.
2. Шилибек С. Қ. Топырақтану және топырақтар механикасы. Оқу құралы/ Алматы: Веро баспасы, 2009 – 127 б.
3. Жамалбеков Е.У.; Бильдебасева Р.М., Бигалиев А.Б. Жалпы топырақтану. – Алмата, 2001.
4. Тазабеков Т. Т. Топырақтың құнарлылығы. – Алматы, 1999.
5. Добровольский В. В. География почв с основами почвоведения. М., Изд-во «Владос», 1999.
6. Добровольский В. В. Задачи почвоведения в решении современных экологических проблем. Санкт-Петербург: ЦМП. 2004.
7. Асанбаев И. К., Фаизов К. Ш.. Почвоведение с основами экологии и географии почв. Учебное пособие., Алматы «Қазақ университеті», 2007.
8. Торбунова, А. Н. Исследование экологических характеристик почв пришкольного участка / А.Н. Торбунова, О.В. Егорова // Адукация и ываханне. Экология. – 2009. – № 5. С. 12-14.
9. Трушина, Т. П. Экологические основы природопользования: учеб. для сред. спец. учеб. заведений / Т. П. Трушина. – Ростов н/Д: Феникс, 2001. – 384 с.
10. Прожорина Т.И. Химический анализ почв / Т.И. Прожорина, Е. Д. Затулей; под ред. О.А. Исаева. – Воронеж:Издательско – полиграфический центр Воронежского государственного университета, 2008г. – 32 с.

УДК 82

КОМПОЗИЦИОННОЕ СВОЕОБРАЗИЕ ПОЭМЫ «ПЕСНЬ О РОЛАНДЕ»

Тустукпаева Д.Ж., студентка группы РЯЛ-311 ОП 6В01703 – «Русский язык и литература»

Научный руководитель – кандидат филологических наук Щербовских И.Г.

Жетысуский университет имени Ильяса Жансугурова, г.Талдыкорган

E-mail: d.tustukpaeva@mail.ru

Статья посвящена изучению композиционного своеобразия средневековой французской героической поэмы «Песнь о Роланде». Анализируя особенности построения произведения, автор делает акцент на явлении симметрии, воплотившемся на разных уровнях поэтики произведения.

Ключевые слова: эпос, поэма, композиция, симметрия, повтор.

Мақала ортағасырлық француз батырлық "Роланд әні" поэмасының композициялық ерекшелігін зерттеуге арналған. Шығарма құрылысының ерекшеліктерін талдай отырып, автор шығарманың поэтикасының әртүрлі деңгейлерінде бейнеленген симметрия құбылысына назар аударады.

Тірек сөздер: эпос, поэма, композиция, симметрия, қайталау.

The article is devoted to the study of the compositional originality of the medieval French heroic poem "The Song of Roland". Analyzing the features of the construction of the work, the author focuses on the phenomenon of symmetry, embodied at different levels of the poetics of the work.

Keywords: epic, poem, composition, symmetry, repetition.

Как известно, французский героический эпос существовал в виде поэм, называвшихся «chansons de geste» («песни о деяниях», «песни о подвигах»). Всего из числа подобных «песен» сохранилось около ста поэм, дошедших до нас в рукописях 12-14 веков.

А.А.Смирнов выделяет три основных темы французского героического эпоса – защита родины от внешних врагов, верная служба королю и феодальные междоусобицы. Современные

исследователи, считая, что полную классификацию «chansons de geste» сделать весьма сложно по причине необычайной сложности их сюжетного и идейного содержания, обычно за основу берут классификацию трувера 13 века Бертрана, который, соответственно трём основным темам героического эпоса, выделяет и характеризует три цикла, «три жесты». К первой из них, «жесте короля Франции» и относится поэма «Песнь о Роланде» – один из самых известных романских эпических памятников средневековья, который, несмотря на уже достаточную изученность, по-прежнему привлекает внимание читателей и исследователей.

До нашего времени дошло девять рукописей «Песни о Роланде» на старофранцузском языке, они и послужили первоначальным материалом для исследования текста произведения. Самой канонической рукописью считается Оксфордский вариант на англо-нормандском диалекте, записанный между 1129 и 1165 годами.

После многовекового забвения «Песнь о Роланде» была заново «открыта» в начале девятнадцатого века, в эпоху романтизма, для которого был характерен интерес к истории средневековья.

Существует несколько переводов «Песни о Роланде» на русский язык. Наиболее старые из них перевод (вольный пересказ) Б.Алмазова (1868 г.) и перевод А.Н.Чудинова (1917 г.), представляющий собой очень свободное прозаическое переложение поэмы. Наилучшими и заслуживающими самой высокой оценки являются переводы Ф. де ла Барта и Б.И.Ярхо, в изложении которых «Песнь о Роланде» звучит следующим образом:

Державный Карл, наш славный император,
Семь долгих лет в Испании сражался,
И дò моря вся горная страна
В его руках; сдались Карлу замки,
Разбиты башни, грады покорились,
И стены их рассыпались во прах.
Лишь не взял Карл Великий Сарагосы,
Что на горе стояла: царь Марсилиий
Владеет ею; в Бога он не верит, —
Он Аполлину служит, Мухаммеду, —
Но близок час гибели его.
– Аой!

(Перевод Ф. де ла Барта)

Карл, наш король, великий император,
Семь долгих лет провоевал в Испании.
Нагорный край вплоть до моря пограл он, —
Твердыни нет, чтоб перед ним не пала.
Истерты в прах все крепости и грады.
Лишь на горе Сарагоса осталась:
Марсилиий в ней богопротивный правит,
Махмета чтит, к Аполину призывает.
Но, все равно, его бог покарает.
Аой.

(Перевод Б.Ярхо)

Сюжет «Песни о Роланде» строится вокруг героической битвы франков, в которой гибнет франкский герой Роланд. Исследователь Ершова И.В. подчёркивает, что «Роланд – основная причина бедствий сарацин, он же – главная опора и самый смелый рыцарь в воинстве Карла. Причиной битвы становится предательство героя его отчимом Ганелоном, вследствие чего герой оказывается в заведомо проигрышной и тяжелой ситуации, обрекающей его на гибель и бессмертную славу. При этом обстоятельства таковы, что финал битвы формально

оказывается победой франков – сарацины бегут, и их властитель Марсилий получает смертельную рану, однако весь арьергард погиб, умирает от ран сам Роланд, и гибель героя требует отмщения, что и происходит в финальной части поэмы» [1, с.74].

Композиция поэмы «Песнь о Роланде» весьма своеобразна: в ней сильно ощутимо тяготение к симметрии и параллелизму, что проявилось на самых разных уровнях поэтики:

1) симметрия в расстановке героев

12 французских пэров	12 сарацинских пэров
Их возглавляют племянники государей	
РОЛАНД	АЭЛЬРО
Карл Великий	Балиган
Правителей характеризуют общие качества 6 «мудрый», «могучий», «храбрый»	
Полководцы Немон и Ожье	Торле и Дапамор

В образной системе «Песни о Роланде» отчётливо выделяется ряд образных пар – по принципу отталкивания и принципу сближения:

- а) Роланд и Ганелон (как две враждебные силы);
- б) Роланд и Оливье (как два варианта одного и того же положительного начала) и т.д.

2) симметрия в построении сюжета, в развёртывании хода действия.

Как уже было отмечено выше, в основу поэмы положен принцип зеркальности, в своё время обоснованный переводчиком и одним из первых исследователей произведения Б.Ярхо, который, в частности подчеркивал, что «Песнь о Роланде» включает в себя три основных этапа развития действия. Каждый этап (завязка, кульминация и развязка) состоит из двух частей, словно в зеркале отражающих друг друга.

Действительно, завязка (предательство Ганелона) включает в себя два этапа: 1) посольство Бланкандрена; 2) посольство Ганелона.

Кульминация (битва при Ронсевале) также имеет два этапа развития: 1) первый натиск Марсилия, в котором погибли 12 сарацинских пэров; 2) второй натиск Марсилия, в котором уже погибли 12 французских пэров. Наглядным примером служит фон осады королем франков Карлом испанского города Сарагосы – единственной мавританской крепости, которой правит языческий король Марсилий.

Король наш Карл, великий император,
Провоевал семь лет в стране испанской.
Весь этот горный край до моря занял,
Взял приступом все города и замки,
Поверг их стены и разрушил башни.
Не сдали только Сарагосу мавры.
Марсилий-нехристь там царит всевластно,
Но не уйдет он от господней кары.

Развязка поэмы (месть) тоже включает 2 этапа: 1) месть сарацинам; 2) месть Ганелону.

Также интересен параллелизм и аналогия в подборе имён героев:

Марбриза	Марброза
Кларьен	Кларифан
Базан	Базилий
и др.	

Стройность композиции произведения достойна восхищения. В то же время, А.А.Смирнов подчёркивает, что подобная композиция, построенная по законам симметрии и зеркальности, в целом не могла быть исконной. Исследователь считает, что здесь сказалось развитие поэмы на протяжении длительного времени [2].

Интересно заметить что в «Песни о Роланде» ключевые элементы импровизационного языка строятся на повторах, которые охватывают все уровни произведения, то есть не только

словесную и звуковую сферы (например, созвучия в именах и названиях, выступающих только в парах, но и композиционную (сходство оценок) и т. д. Таким образом, повторы – это общий закон поэтики «Песни о Роланде», а не какого-то одного из художественных уровней.

Обратим внимание на то, что эстетические функции повтор начинает приобретать тогда, когда из двух слитых первоначально функций (аксиологической и мнемонической) первая в ней все больше подчиняет вторую: повторяется главное, то, что требуется подчеркнуть. В сюжете повторяются мотивы битвы, смерти героев, оплакивания героев, мести, ряд «дипломатических» событий и т.д. В поэме возникает психологический параллелизм, пейзаж оттесняет события.

Действия поэмы развиваются медленно, часто используются возвращения и повторы, замедленность проявляется в трехкратных повторах, которые можно отнести к особенностям эпического стиля. Также мы можем наблюдать ещё одну особенность композиционного строя – гиперболизация. Примером гиперболы является возвышение Роланда, подчёркивается его бесстрашие и любовь к родине, король Карл Великий с помощью гиперболизации образа предстает как самый мудрейший и справедливейший государь в мире.

Наиболее часто приём гиперболизации используется в описании боя: «его волшебный меч Дюрендаль наносит удар такой силы, какой не бывает у простого смертного. Этим подчёркивается решимость Роланда отстаивать свою честь и Отчизну до самого конца, Роланд не уступит, Роланд выглядит устрашающе, бегите враги пока не поздно».

И шлем рассек, камнями покрытый.

Стальной шишак рассек и волоса.

Глаза рассек, лицо и грудь, и броню.

Спинной хребет, рассек седло златое,

— В спине коня завяз булатный меч,

— И конь, и мавр на поле битвы пали.

Изучение композиционных особенностей произведения позволяет более глубоко постичь идейный смысл памятника и специфику художественного воплощения замысла произведения.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Ершова И.В. «Песнь о Роланде» и история изучения средневековых «песен о деяниях» // Шаги. – 2015. – №1. – С.54-85. – <https://cyberleninka.ru/article/n/pesn-o-rolande-i-istoriya-izucheniya-srednevekovyh-pesen-o-deyaniiyah>
2. Смирнов А. Старофранцузский героический эпос и «Песнь о Роланде». – <https://facetia.ru/node/3478>
3. Кабанова И.В. Народно-героический эпос и «Песнь о Роланде». – <http://svr-lit.ru/svr-lit/kabanova-zarubezhnaya-literatura/pesn-o-rolande.htm>

УДК 821.161.1

ХУДОЖЕСТВЕННЫЙ МИР ЦИКЛА ПЬЕС «МАЛЕНЬКИЕ ТРАГЕДИИ» А.С. ПУШКИНА

Тюленева К.А., студент группы 231д ОП 6В01703 – «Русский язык и литература»

Научный руководитель – кандидат филологических наук Щербовских И.Г.

Жетысуский университета имени Ильяса Жансугурова г.Талдыкорган

E-mail: tyuleneva1985@bk.ru

Статья посвящена изучению специфики художественного мира «Маленьких трагедий» А. С. Пушкина. Анализируя пушкинские пьесы «Скупой рыцарь», «Моцарт и Сальери», «Каменный гость» и «Пир во время чумы», автор делает акцент на своеобразии художественного изображения человеческих пороков и страстей.

Ключевые слова: художественный мир, реальный мир, пьеса, «маленькие трагедии», «Скупой рыцарь», «Моцарт и Сальери», «Каменный гость», «Пир во время чумы», человеческие пороки, герои, конфликт.

Мақала А.С. Пушкиннің «Шағын трагедиялар» көркем әлемінің ерекшеліктерін зерттеуге арналған. Пушкиннің «Сараң рыцарь», «Моцарт пен Сальери», «Тас қонақ» және «Оба кезіндегі мереке» пьесаларын талдай отырып, автор адамның жамандықтары мен құмарлықтарының көркем бейнесінің өзіндік ерекшелігіне баса назар аударады

Тірек сөздер: көркем әлем, нақты әлем, пьеса, «Шағын трагедиялар», «Сараң рыцарь», «Моцарт пен Сальери», «Тас қонақ», «Оба кезіндегі мереке», адамның жамандықтары, батырлар, жанжал.

The article is devoted to the study of the specifics of the literature world of «Little Tragedies» by A. S. Pushkin. Analyzing Pushkin's plays «The Miserly Knight», «Mozart and Salieri», «The Stone Guest» and «Feast during the Plague», the author focused on the originality of the artistic depiction of human vices and passions.

Key words: artistic world, real world, play, «little tragedies», «The Covetous Knight», «Mozart and Salieri», «The Stone Guest», «Feast in Time of Plague», human vices, heroes, conflict

Как известно, творчеству А.С.Пушкина посвящены многие тома научной, критической, мемуарной, художественной литературы. Тем не менее, несмотря на достаточно глубокую и всестороннюю изученность художественного наследия писателя, пушкинские произведения продолжают вызывать неослабеваемый интерес учёных, особое внимание которых сосредоточено на анализе «маленьких трагедий».

«Маленькие трагедии» – это цикл, состоящий из четырёх пьес: «Скупой рыцарь», «Моцарт и Сальери», «Каменный гость» и «Пир во время чумы», написанные А.С.Пушкиным в Болдино буквально на одном дыхании. Одной из важных особенностей произведения является то, что четыре пьесы, не связанные между собой ни тематической общностью, ни преемственностью сюжета, ни единством героев, образуют, тем не менее, единое содержательное целое.

Одна часть исследователей (Б.Томашевский, Д.Благой) считает, что эти пьесы следует рассматривать с позиции человеческих страстей – любовь, зависть, кощунство, скупость. Но, на наш взгляд, сосредоточение внимания на выделении одной-единственной страсти снижает художественную значимость произведения.

Представители другой точки зрения (Г.Гуковский, Г.П.Макогоненко, Д.Устюжанин) выступают против такого рассмотрения «маленьких трагедий» и считают, что основной темой и содержанием цикла произведений является не только анализ общечеловеческих страстей: характеры следует рассматривать и объяснять с точки зрения бытия эпохи, то есть с позиций социальной обусловленности, ибо замысел поэта – критика общественного уклада.

Доминирующей, сквозной в «маленьких трагедиях» является нравственная проблематика. Перед А.С.Пушкиным стояла двуединая эстетическая задача: мироощущение героя дано в соответствии с миропорядком действительности.

Каждый из героев идеализирует свой мир и себя. Это – герои-романтики. Так, свой идеал, свой мир есть у Барона – его подвал с сокровищами. Мир Сальери – лжеидея полного служения искусству. У Вальсингама – это мир разгула. У Дон Гуана – лжеидея любви. Объединяет всех героев трагедий идея вседозволенности.

Мир героев «маленьких трагедий» весьма сложен. Пушкинский герой, прежде всего, вступает в конфликт с самим собой. Происходит некое раздвоение личности, о чём свидетельствуют пространственные внутренние монологи персонажей трагедий.

В «маленьких трагедиях» главное внимание А.С.Пушкина сосредоточено на изучении психологии человеческой души, исследовании личности в переломные моменты жизни – взлёта или падения.

Как справедливо подчёркивает А.Гаркави, «в «маленьких трагедиях» выбор героев и обстоятельств каждый раз подчинён задаче: раскрыть анализируемую в пьесе страсть в её крайних, трагических проявлениях» [1, С.194].

В «Скупом рыцаре» А.С.Пушкин вывел на сцену не просто скрягу, а рыцаря, и поселил своего героя в средневековой Франции – классической стране рыцарства. Рыцари нередко щеголяли щедростью и презирали дельцов и стяжателей. Щедрость была возведена в ранг рыцарской добродетели. Для Барона же его богатства являются единственным источником наслаждения жизнью. Он не может расстаться даже с малой долей своих богатств. Скупость настолько исказила сознание Барона, что он считает деньги полноценным эквивалентом всех наслаждений.

В пьесе «Моцарт и Сальери» человеческими пороками являются зависть и гордыня. Эти два порока оборачиваются трагедией для человека, так как зависть толкает человека на преступление. Сальери, который является истинным «служителем искусства», который предан своему служению, что подтверждает чрезмерное наличие в его речи религиозной лексики, полностью посвящает себя музыке, но, тем не менее, не преуспевает так, как Моцарт, который не отделяет жизнь от музыки, для него – это унисон; поэтому Моцарт может позволить себе быть «гулякой праздным», который случайно создает шедевры. Это и возмущало чувства Сальери, он считал Моцарта недостойным отступником и опасным еретиком, ведь в понимании Сальери Моцарт наделен гением, но недостаточно серьезен по отношению к музыке.

Все перечисленное оборачивается завистью и толкает Сальери на преступление. Яд, который Сальери переводит в «чашу дружбы» он называет «заветным даром любви», то есть рассматривает отравленное питье как церковное причастие. Сальери завидует Моцарту потому, что дар божий достался Моцарту, который, по его мнению, этого не заслуживает. Небрежность Моцарта по отношению к музыке Сальери считает оскорблением величия музыки:

«Мне не смешно, когда моляр негодный
Мне пачкает Мадонну Рафаэля...» [2, С.325].

Если бы Моцарт относился ответственнее к музыке, Сальери смирился бы со славой Моцарта, как смирился с успехом Глюка.

Конфликт в трагедии Пушкина - это не противостояние счастливого гения Моцарта и завистливого Сальери, не противостояние личностей, а столкновение двух видов музыки, даже двух разных «начал» в искусстве и жизни. «Моцарт-это незаконное вторжение неба на землю, преступление неба перед истиной земли и как следствие потеря собственной истины. Эта общая потеря истины исходная ситуация трагедии». [2, С.384].

«Все говорят: нет правды на земле.
Но правды нет и выше». [2, С. 310].

Сальери дошел до крайней степени зависти- убийства – свои проблемы он этим не решил, а лишь совершил грех.

В пьесе «Скупой рыцарь» человеческим пороком является пагубная страсть – скупость, изменение личности под натиском порока; зависимость от порока; порок здесь является причиной потери человеческого достоинства. Известный рыцарь прошлого барон становится скупым к старости и это полностью меняет его мировоззрение. Теперь для него важна не честь, необходимая для рыцаря, а деньги, которые становятся для него смыслом жизни.

Пушкин показывает, к чему приводит стремление к обретению богатства: прежде всего, к разрыву семейных отношений, ведь барон не только жалеет деньги для своего нуждающегося сына Альбера, но даже разрывает с ним отношения, считая его разгульным.

Пик нравственной деградации барона проявляется в том, что он дает ложесвидетельство против собственного сына, лишь бы не давать ему деньги:

«Доказывать не стану я, хоть знаю,
Что точно смерти жаждет он моей,
Хоть знаю то, что покушался он Меня...» [2, С.318].

В пьесе «Каменный гость» мы видим классический конфликт между любовью и смертью, этот конфликт подчеркивается явлением смерти в образе «каменного гостя». «Каменный гость» - каменное изваяние, которое было воздвигнуто вдовой командора, которое убило подлеца Дона Гуана рукопожатием, бессовестно состоящего в отношениях с вдовой:

«Вот она... о, тяжело

Пожатье каменной его десницы!

Оставь меня, пусти – пусти мне руку...

Я гибну – кончено – о Дона Анна!» [2, С.370].

Это наказание за совершенное преступление – символическое проявление позиции автора, стремление устранить из жизни каждого человека такие проявления, как безнаказанность и вседозволенность, ведь за все деяния в жизни нужно отвечать, за все есть спрос.

Пушкин, как и в остальных «маленьких трагедиях», изображает в «Пире во время чумы» человеческую душу в ее чрезмерном напряжении, причиной же этого напряжения является неизлечимая болезнь чума, от которой исходит страх перед смертью. В пьесе показаны три способа преодоления этого страха: Религиозный – здесь выступает образ священника, явившегося на «безбожный» пир, чтобы отговорить людей пировать и вернуться, чтобы помолиться во имя Господа; Пир – пирующие пытаются забыться в вине, шутках, любви, веселье, заглушить страх смерти; Смотреть в лицо смерти – этот путь избирает Вальсингам и побеждает страх перед смертью силою человеческого духа. Он создает гимн в честь чумы, потому что чума и осознание того, что она смертельна, дает возможность человеку измерить глубину своего духа. В борьбе со смертельной болезнью Вальсингам находит упоение:

«Для сердца смертного таит

Неизъяснимы наслажденья –

Бессмертья, может быть, залог!» [2, С.378].

Но избранная позиция тяжела для председателя. Священник пытается «посыпать соль на рану», напоминая о погибших матери и супруге, которые умерли от чумы. Вальсингам на минуту упал духом, но нашел в себе силы выйти из религиозного лона.

Таким образом, заключим, что герои «маленьких трагедий» идеализируют себя и свой мир, человек даже не подозревает, какой вулкан страстей дремлет на данный момент на дне его души». Обида порождает гордость, которую он, как щит, надеется защитить от оскорбительного мира вокруг него. Гордость толкает человека в уединение, в изоляцию (монастырь, подвал, таверна, кладбище и т. д.). Там созревают грандиозные проекты мести «страшному миру». Здесь рождается жажда «великой силы», к которой ведут разные пути - деньги (власть над миром), слава (власть над душами), страсть (власть над телами).

Пушкин поставил своих героев в ситуацию выбора жизненного пути, писатель до предела обострил драматичность. Герои Пушкина верят в свое героическое предназначение, они считают, что имеют право на удовлетворение своих желаний, пытаются логически и поэтически убедить в своей правоте, но эта правота односторонняя: они не пытаются понять жизненную позицию другого человека. Они верят в оправданность своего взгляда на мир как единственного правильного, что вводит их в конфликт с реальным миром. Как известно, мир – это сложная система общественных отношений, которая подавляет любую попытку разрушить ее устои. [5, С.26]

Основой конфликта маленьких трагедий является враждебный миропорядок и индивидуалистическое самосознание героев. Герои пытаются всеми силами преодолеть требования общественной системы, но получают лишь поражение. Вера героев в торжество собственных представлений о справедливости, бескомпромиссная борьба за утверждение своих идей вызывают у читателей интерес и в то же время сочувствие.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Гаркави А. М. «Маленькие трагедии» Пушкина как драматургический цикл: композиция в связи с жанром и художественным методом // Балтийский филологический курьер. – 2003. – № 3. – С. 189-199.
2. Пушкин А. С. Собр. соч. в 10 тт. Т. 4. Драматические произведения. Далее тексты цитируются по этому изданию.
3. Фортунатов Н.М. Болдинские чтения - 2011: Итоги и перспективы //Вестник Нижегородского университета им. Н. И. Лобачевского. - 2012.- № 1–1. С. 383–385
4. Звонникова Л.А. «Маленькие трагедии» А. С. Пушкина // Литература в школе. — 2005. — № 8. — С. 19—23.
5. Кашурников Н.А «Маленькие трагедии» Пушкина: проблемы циклового и символического смыслообразования – СПб.; ИД «Петрополис», 2012. – С. 20 - 62

УДК 378.147

ПРОБЛЕМЫ ФОРМИРОВАНИЯ КОММУНИКАТИВНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ БУДУЩИХ ПЕРЕВОДЧИКОВ

Файзиева Л., студент

Научный руководитель: Машанова С.М., к.п.н., ассоциированный профессор
Жетысуский университет им. И.Жансугурова, г.Талдыкорган

E-mail: liliya_4122000@mail.ru

В данной статье выявлены и обоснованы проблемы формирования коммуникативной компетентности у студентов переводческого отделения в образовательном процессе. Были разработаны методы формирования коммуникативных знаний.

Ключевые слова: формирование, компетентность, коммуникация, переводческая деятельность, методы, мотивация, культура общения.

Бұл мақалада оқу үдерісінде аударма бөлімі студенттерінің коммуникативтік құзыреттілігін қалыптастыру мәселелері анықталып, негізделді. Коммуникативтік білімді қалыптастырудың әдіс-тәсілдері жасалды.

Тірек сөздер: қалыптастыру, құзыреттілік, қарым-қатынас, аударма қызметі, әдістер, мотивация, қарым-қатынас мәдениеті

This article identifies and substantiates the problems of the formation of communicative competence among students of the translation department in the educational process. Methods for the formation of communicative knowledge were developed.

Key words: formation, competence, communication, translation activity, methods, motivation, communication culture.

С расширением сфер международного взаимодействия, увеличением информационных потоков предъявляются высокие требования к специалистам в области межкультурных коммуникаций-переводчикам. Современное общество нуждается в переводчиках, выступающих не просто в качестве посредников, играющих второстепенную роль в процессе межкультурной коммуникации, а в квалифицированных языковых консультантах широкого профиля, хорошо владеющих иностранным языком во все сферы общества, политики, экономики, культуры, говорящего на этом языке, специалистов, способных занять гуманистическую позицию по отношению к клиентам – представителям разных культур, умеющих реализовать свои профессиональные функции через верно созданную систему общения. Данные требования делают актуальной проблему формирования коммуникативной компетентности специалистов, от уровня сформированности которой в значительной степени зависит успех профессиональной деятельности переводчика.

Коммуникативный компонент профессиональной деятельности стал активно разрабатываться в педагогике высшей школы с 80-х годов прошлого века. Проблема формирования профессиональной компетентности переводчика в рамках дисциплин по переводу затронута в работах В.П. Комиссарова, Л.К. Латышева, Р.К. Миньяр-Белоручева и др. Эти исследования способствуют накоплению и систематизации научной информации по исследуемой проблеме, однако собственно аспект формирования коммуникативной компетентности будущих переводчиков в них не рассматривается. До настоящего времени не определены структура и содержание коммуникативной компетентности, не разработана эффективная модель процесса ее формирования в системе высшего образования [1, 234].

Поэтому, разделяя точку зрения Ю. Найды и др., мы считаем наиболее целесообразным рассмотрение *переводческой деятельности* как межличностный акт взаимодействия в вербальной и невербальной форме, лежащей в основе социальных связей взаимодействия людей, их взаимопонимания и взаимовлияния. Коммуникация между людьми – это не только обмен информацией, не только процесс кодирования и декодирования. Коммуникация выполняет и ряд других функций, в частности, установление и поддержание контакта, оценку происходящего и др. Эти и многие другие факторы усложняют процесс переводческой коммуникации [2, 119].

Р.К. Миньяр-Белоручев предлагает классифицировать четыре вида перевода, учитывая условия функционирования умственных механизмов:

1. Письменный перевод.
2. Последовательный перевод.
3. Перевод с листа.
4. Синхронный перевод [3, 95].

При организации целостного педагогического процесса большое внимание было уделено средствам, т.е. видам деятельности, формам, методам и приемам, заданиям, т.е. тому, через что обеспечивается движение и развитие педагогического процесса по формированию коммуникативной компетентности у студентов переводческого отделения. Именно деятельность будущих переводчиков, на наш взгляд, должна быть заложена при организации педагогического процесса на протяжении всего курса обучения студентов посредством включения их в такие виды деятельности как: учебно-познавательная, научно-исследовательская, трудовая (практика), общение, игровая (психолого-педагогический).

При этом деятельность, как и в любом педагогическом процессе, имела двусторонний характер в форме обмена способами и продуктами коммуникативной деятельности между преподавателем и студентами, и между самими студентами. В этом случае происходило накопление опыта социальных отношений, что очень важно для формирования коммуникативной компетентности будущих переводчиков.

Таким образом, мы, основываясь на систему общих методов целостного педагогического процесса Ю.К. Бабанского, Б.Т. Лихачева, М.М. Махмутова, В.А. Сластенина [4, 512]. Разработали систему методов формирования коммуникативной компетентности будущих переводчиков:

Методы стимулирования и мотивации интереса и отношения к переводческой деятельности (беседа; дискуссия; встреча, пресс-конференция; конференция; «круглый стол»).

Методы формирования коммуникативных знаний: лекция; диспут; беседа; рассказ; научная конференция.

Методы формирования культуры общения: анализа ситуаций; решение конфликтов общения; обучающая игра.

Методы формирования опыта поведения: упражнение; создание ситуаций; ролевая игра; деловая игра; приучение.

После того, как определены средства, формы, методы и приемы формирования коммуникативной компетентности будущих переводчиков в целостном педагогическом процессе колледжа, нами разрабатывались задания, которые варьируются по целям и содержанию от ознакомительно-репродуктивных до творческих заданий. Итак, нами были предложены следующие виды заданий:

Ознакомительно-репродуктивные: знакомство со специальной литературой; знакомство со справочной литературой; знакомство с опытом известных переводчиков, подготовка докладов и рефератов на заданную тему; выполнение заданий по общему переводу (письменный перевод).

Репродуктивно-продуктивные задания: подготовка письменных проектов; подготовка устных выступлений; подготовка групповых и индивидуальных (видео) презентаций; подготовка и последующий анализ выполненного перевода общего и общественно-политического характера; задание на правильный выбор и использование информационной и справочной литературы.

Продуктивно-творческие задания: выполнение совместных и индивидуальных научных проектов; выполнение самостоятельных и групповых переводов (письменных и устных) в сфере экономического и технического перевода в учебном процессе и в ходе переводческой практики; участие в качестве устного переводчика на конференциях, решение конфликтных ситуаций в процессе изучения спецкурса, тренинга и переводческой практики.

Творческие задания: выполнение упражнений творческого характера; создание и проигрывание квазипрофессиональных ситуаций; анализ коммуникативных ситуаций с дальнейшей выработкой практических рекомендаций; подготовка и презентация индивидуальных проектов; подготовка и защита курсовых, дипломных проектов на коммуникативную тематику, выработка рекомендаций по совершенствованию коммуникативной компетентности.

Формирование коммуникативной компетентности у студентов переводческого отделения потребовало от нас использования целого комплекса методов обучения. Особенно большое внимание уделили интерактивным методам, которые могут быть эффективно представлены в содержании образовательной программы колледжа.

В соответствии с вышеприведенной работой у будущих переводчиков формировалось представление об использовании интерактивных методов обучения для совершенствования их коммуникативной компетентности с целью более успешного функционирования. В связи с этим, очень важно было сформировать у студентов субъектное отношение к интерактивным методам с целью их активного вовлечения во взаимодействие и сотрудничество. В исследовательской работе предполагалось использование различных игр (ролевые игры, неролевое игровое моделирование), специальных упражнений в подгруппах (диадах, триадах и т.д.), а также групповых обсуждений (мозговой штурм, групповая дискуссия, коммуникативный дискурс, отчеты о работе в подгруппах).

Наряду с техникой развития коммуникативных умений в ходе устного перевода нами предлагается **техника развития коммуникативных умений по освоению текстовых жанров в письменном переводе.**

Разнообразие текстовых жанров в письменном переводе очень велико, и потому мы предложили задания студентам по освоению следующих видов письменного перевода, наиболее часто встречающихся на практике.

Задание 1. Найти небольшой, не очень сложный научно-технический текст на иностранном языке, желательно неадаптированный текст и подготовить его полный письменный перевод. В задании участвуют также два студента: студенты обмениваются друг с другом заготовленными текстами, а перевод оставляют при себе. Засекается время, и студенты приступают к письменному переводу текста, а после выполнения перевода заслушивают друг друга и обсуждают свой перевод и выполненный партнером перевод.

Задание 2. Найти научно-популярный текст на иностранном языке и подготовить его письменный перевод. Работа студентов выполняется по вышеизложенной методике.

Задание 3. Найти небольшой газетно-журнальный информационный текст и подготовить его письменный реферативный перевод. Работа студентов выполняется по вышеизложенной методике.

Задание 4. Найти деловое письмо, желательно оригинал и подготовить его полный письменный перевод. Здесь также студенты обмениваются текстами делового письма, переводят и совместно обсуждают варианты перевода, находя допущенные ошибки и проблемные вопросы, касающиеся перевода.

Задание 5. Найти рекламный текст в оригинале и подготовить его перевод. Работа выполняется также.

Задание 6. Выбрать книгу или художественную картину, хорошо знакомую партнеру и подготовить письменную аннотацию к ней. Можно принести эту книгу на занятие дать просмотреть партнеру и попросить подготовить краткую аннотацию на неё в письменной форме. После выполнения перевода студенты обмениваются переводами, обсуждают подготовленные аннотации.

Таким образом, все виды заданий по освоению жанров в письменном переводе требовали тщательной предварительной подготовки по нахождению оригинальных иностранных текстов, выполнения их перевода дома, сосредоточенности на переводе нового текста, подготовленного партнером на занятии, обсуждения и оценки собственного перевода и перевода партнеров.

При выполнении вышеизложенных заданий огромная роль предоставляется умению преподавателя организовать продуктивную работу в парах, останавливаться на обсуждении основных особенностей перевода тех или иных жанров, поощрения деятельности студентов. Рекомендуется создать группу экспертов для разрешения спорных вопросов, объективной оценки выполненных заданий. После выполнения заданий проводился анализ сильных и слабых сторон письменных переводов, с последующей выработкой рекомендаций.

По завершению переводческой практики была проведена большая конференция по итогам учебной практики, где студенты выступали с сообщениями о ходе и результатах пройденной практики. Студенты проходили практику в различных компаниях и предприятиях, где они столкнулись с трудностями перевода специальной терминологии, устного перевода и трудности в общении с клиентами. Изучение отчетов студентов, характеристик, данных руководителями по практике, содержание журналов дневников и заполненные карты самооценки, оценка выполненных переводов указали на наличие у большинства студентов сформированности коммуникативной компетентности.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Комиссаров В.Н. Слово о переводе. (Очерк лингвистического учения о переводе). – М.: Междунар. отношения, 1983. – 215 с.
2. 2 . Nida. Theories of Translation // TTR. – 1999. – Vol. I. – P. 19–20.
3. Миньяр–Белоручев Р.К. Последовательный перевод. Теория и методы обучения. – М.: Воениздат, 1989. – 288 с.
4. Педагогика: учеб. Пособие / В.А. Сластенин, И.Ф. Исаев, А.И. Мищенко, Е.Н. Шиянов. – М.: Школа-Пресс, 2000. – 512 с.

ӘОЖ 14.37.

А.БАЙТҰРСЫНОВТЫҢ ОҚУ-ТӘРБИЕ ЖҰМЫСТАРЫН АНА ТІЛІНДЕ ҰЙЫМДАСТЫРУ ТУРАЛЫ ОЙ-ПІКІРЛЕРІ

Чинетова А.К., Тумарбаева М.Б., «Бастауыш оқыту педагогикасы мен әдістемесі» білім беру бағдарламасының 3 курс студенттері

Ғылыми жетекшілер: Асылова Р. О., Алпысбаева Н. С.

І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ.

E-mail: nurka.tk@mail.ru

Бұл мақалада А.Байтұрсыновтың бастауыш мектепте білім беру мен тәрбиелеу жұмыстарын ана тілінде ұйымдастыру жайлы ой-пікірлері қарастырылған. Сонымен қатар, оқу-тәрбие жұмыстарын ұйымдастырудағы мектеп ұстаздары және мектеп қажеттері жайлы баяндалады.

Тірек сөздер: білім беру, тәрбиеу, ана тілі, бастауыш мектеп, мектеп қажеттері.

В данной статье рассмотрены мысли А. Байтұрсынова об организации учебно-воспитательной работы в начальной школе на родном языке. В свою очередь также, излагаются проблемы построения учебно-воспитательной работы школьных учителей и нужды школ.

Ключевые слова: образование, воспитание, родной язык, начальная школа, школьные принадлежности.

This article discusses the thoughts of A. Baitursynov on the organization of educational work in elementary school in the native language. In turn, the problems of building the educational work of school institutions and the needs of schools are also outlined.

Keywords: education, upbringing, native language, primary school, school supplies.

Бүгінгі таңда жас ұрпақтың жеке тұлғалық қасиеттерін, санасын қалыптастыру мен оның негізін қалау өзінің өскен ортасының, елінің тарихын, сол тарих қойнауындағы әрбір құбылыстың, өзгерістердің қыры мен сырын терең білу міндеттері өзекті болып отыр.

Осы міндеттердің ішінде бастауыш мектептердің даму тарихы және ондағы тәрбие мен білім беру тәжірибесіне жүгіну - ерекше көкейкесті мәселе. Бұл жерде ұлттық тәрбие мен білім беру жүйесінің тарихи дамуын есепке алу, осы процестің Қазақстандағы бастауыш мектеп, ондағы тәрбие мен білім берудің ерекшелігі жөнінде болып отыр. Бұл проблеманы арнайы зерттеуге алу себебіміз XX ғасырдың басындағы қазақ елінің саяси-әлеуметтік өмірінің ең түйінді мәселелеріне, оқу-ағарту, қазақ бастауыш мектебі, бала тәрбиесіне, білім беру мен оқытудың мазмұнын анықтау.

Осы проблемаларды зерттеп танып білу, қазіргі қазақ бастауыш мектебінде білім мен тәрбие берудің жолдары жөніндегі және тағы басқа ауқымды мәселелердің шешімін табуда өзіндік үлес қосады деп санаймыз.

Сондықтан халқымыздың ғасырлар бойы жинақтарын тарихи, мәдени мұрасын зерттеп, оның тәлім-тәрбиелік құнды жақтарын тиімді пайдалануымыз абзал.

Авторлардың ғылыми еңбектері мен зерттеулерінде, мысалы: А.Ильясованың «Проблемы развития педагогической теорий Казахстана» атты докторлық диссертациясында А.Байтұрсыновтың қоғам қайраткері, ғалым педагог ретінде саралап отырып, XX ғасырдың бас кезіндегі қазақ жеріндегі оқу ағарту жүйесінің жандануына үлкен үлес қосқан тұлға ретінде танытып, оның педагогикалық ой-тұжырымдары мен ғылыми еңбектеріне сипаттама, өмірбаяны жөнінде мәлімет берілсе, Б.Иманбекованың «А.Байтұрсыновтың тәлімді ой-пікірлерін педколледждердің оқу-тәрбие үрдісіне еңгізудің жолдары» атты кандидаттық диссертациясында А.Байтұрсыновты педагог-ағартушы, тілші, аудармашы ретінде оның шығармашылық еңбектерін өз деңгейінде айқындап, арнаулы оқу орындарындағы мұғалім мамандықтарын даярлаудағы ғылыми еңбектерін пайдалануды анықтаса, ал А.Қыдыршаевтың «А.Байтұрсыновтың әдістемелік мұралары» атты кандидаттық диссертациясында А.Байтұрсынов қазақ тілін оқыту әдісі жөніндегі алғаш ғылыми еңбек жазған ғалым-әдіскер ретінде талдайды. Сондай-ақ еңбекте қазақ тілін оқыту әдістемесін ғылыми жағынан зерттеген педагог-ғалым тұрғысынан да баға беріледі.

XX ғасырдың бас кезінде қазақ өлкесінде өмір сүрген белгілі ағартушы-педагог, халықтың бір туар азаматы А.Байтұрсыновтың педагогикалық ой-пікірлері, оның ондағы қазақ бастауыш мектебін ашу, қазақ балаларын ана тілінде оқыту, оларға арнап төл оқулықтар жазып, мектеп үшін ұстаз - мұғалімдер даярлауға, оларға күнделікті ғылыми-әдістемелік көмек көрсету, сондай-ақ, мектеп қажеттері жайлы еңбектер жүйесін зерттеуге талаптар мен қажеттіліктер өскенімен, бұл мәселелердің сол уақытта көтеріліп дамуы бүгінге дейін жаңа көзқарас тұрғысынан зерттелмей келуі және жаңа буын қазақ тіліндегі оқулықтар даярлау мен бастауыш мектеп оқу-тәрбиесін процесін жаңа талапқа сай құруда А.Байтұрсыновтың педагогикалық мұраларының қажеттілігі аралығында қарама-қайшылық туындайды.

Қазақ халқының ұлы перзенті Ахмет Байтұрсынов XX ғасырдың бірінші жартысындағы аса көрнекті педагог, ғалым-лингвист, әдебиет зерттеуші тюрколог, дарынды ақын-аудармашы, қоғам қайраткері. Қазақ халқының қоғамдық-саяси, мәдениет және әдебиет өнеріне белсене қатысқан жазушы, қоғамда өзгерісті жасау жолында талмай күрескен, сөйтіп, халық игілігі үшін жан аямай еңбек етудің үлгісін көрсеткен Ахмет Байтұрсынов, Қазақстандағы педагогикалық ой-пікірдің өркендеу тарихында үлкен орын алады.

А.Байтұрсынов қазақ халқының мұң-мұқтажын, талап-тілегін мейілінше қолдап қуаттады, халық арасында жүргізілуге тиісті ағарту жұмыстарының түрлерін көрсетті, халық бұқарасының санасын оятуға ұмтылды. Қазақ даласындағы мектеп құрылысын, берілетін білімнің бағыт-бағдары мен мазмұнын, қазақтың қол-тума жазуын жасау мен кітап басып шығару жұмысын ұйымдастыру, мұғалімдер даярлау, ағартушылық жолдағы Қазақстандағы әлеуметтік-педагогикалық міндеттерді шешудің алғашқы қадамдарын жасады.

Ахмет Байтұрсынов қазақ әліппесі мен қазақ тілі оқулықтарын жазуды 1910 жылдардан бастап қолға алды. Осымен қоса қазақ графикасын жасауға кірісті. Қазақ графикасының негізіне қазақтың мәдени дүниесінде ұзақ ғасырлық дәстүрі бар, өзге түрік халықтары да пайдаланып, қолданысқа ие болған, қазақ жанына жақын араб таңбаларын алады. Оны қазақ фонетикасына икемдеді, сонымен бірге қазақша дыбыстары жоқ араб таңбаларын алфавиттен шығарып, арабша таңбасы жоқ қазақ дыбыстарына осы араб таңбасынан таңба қосады. Сөйтіп, 24 таңбадан тұратын, өзі «қазақ жазуы» деп, өзгелері «Байтұрсын жазуы» деп атаған қазақтың ұлттық графикасын жасады.

Сондай-ақ, осы жазуды үйрететін әліппе оқулығын жазды. Жоғарыда баяндалғандай, оқу-ағарту мұраты - өткен ғасырдың бас кезінен бастап қазақ қоғамы үшін әлеуметтік мүдделердің ішінде ең бастысы болды, сондықтан оқу-ағарту саласындағы ой-пікірлерге сол кездегі қазақ зиялылары жаппай мойын бұрады, әрбір зиялы азамат халқына қара танытып, сауатын ашуды, «Әліппе» құралдарын жазудан бастауды мақсат етті. Сол себептен 1911-1912 жылдардан бастап бірнеше «Әліп-би» кітапшалары жазылып, олар Уфа, Орынбор қалаларының баспаханаларында басылып шықты.

Халыққа білім беру ісін ұлттық жазудан бастауды мақсат тұтқан лингвист ғалым 1912 жылдан бастап «жаңа емлені» ұсынады.

Ғалымның 1912 жылы Орынборда басылған «Қазақша әліппе» атты оқу құралы халықты сауаттандырудың басты құралы болды. Бұл оқу құралында әрі сауат ашу, әрі ұлттық (этнопедагогикалық) дүниетанымды іске асыру мақсаттары көзделеді [1].

А.Байтұрсынов сонымен қатар бастауыш мектептерге оқытуды ана тілінде ұйымдастыру мәселелеріне ерекше көңіл бөлді. Жалпы, қазақ балаларының ана тілінде сауат ашуы мәселесі XIX ғасырдың өзінде-ақ, ептеп орын ала бастағаны, соған сәйкес шәкірттерді қазақ тілінде сауаттандырудың амал-тәсілдері, жолдары туралы пікірлердің де қозғалысқа енгені байқалады.

Оқытуды ана тілінде ұйымдастыру мәселесі туралы А.Байтұрсынов былай деп жазды: «Патша хазретінің 1906 жылғы 14 қаңтарда еткен бұйрығында: «Мұнан былай бастапқы оқу балалардың ана тілінде болсын», - деген. Осы бұйрық бойынша жасалып, оқу министрі бекіткен сол жылы 31 наурыздың правиласы шықты. Бұл правила бойынша, балалар бастапқы екі жылдай ана тілінде оқымақ. Өз харпі жоқ жұрттар үшін оқу кітаптары ана тілінде болғанымен, орыс харпімен басылмақ. Өз харпі бар жұрттар үшін оқу кітаптары ана тілінде өз харпімен де, орыс харпімен де, яғни екі харіппен де басылмақ. Енді қата аңғарылмас үшін ашып айтылады: «Ана тілін оқытатын кітаптар әр халықтың өз тілінде һәм тұтынған харпімен басылсын, орысша үйрететін кітаптар я орыс харпімен, я екі харіппен бірдей басылсын» - деді [2].

А.Байтұрсынов XX ғасырдың бас кезінен бастап қазақ балаларының білім алуы ана тілінде болуы керек деген принципті басшылыққа ала отырып, қазақ тілі мәселелерімен ерекше айналысты. Солардың алдыңғы қатардағысы халқымызды өркениетке қосу сияқты ағартушылық ісі болатын. Мұндай ниет-мақсатқа оқусыз, білімсіз жетуге болмайтыны белгілі. Ал оқу үшін, білім үшін қазақтарға өзіндік ұлттық жазуы, оқу құралдары, ұлттық

мектептері болуы қажет. Қазақ тілі туралы ғылымды қалыптастыруды А.Байтұрсынов - тілдің дыбыстық жүйесін зерттейтін фонетика, жазу жүйесін зерттейтін графика мен орфография, морфология мен синтаксистік құрылысын зерттейтін грамматика салаларын айқындаудан бастады [3].

А.Байтұрсыновтың өзгертуімен жасалған араб әліппесі, негізінен, қазақ жазуы латын жазуына көшкенге дейін барлық жұмыстарда да қолданылып келді [4].

С.Садуақасовтың пікірінше, А.Байтұрсынов қалыптастырған әліппенің «қазақ жазуы» деген атқа ие болып, жалпы халықтық сипат алуы 1915 жылдан басталады.

А.Байтұрсынов түзген «қазақ жазуы» қазақ даласындағы мектептердің құрылымын өзгертіп, ұлттық мектептердің әлеуметтік өмірден орын алуына негіз болды. Сондай-ақ, ұлт мектептеріндегі білім мен тәрбие берудің жүйесін жаңа тұрғыдан, ұлттық негізде құрудың бастауы болды. Бұндай бастамалар педагогика ғылымында өзіндік жаңа орынға ие болды.

Ахмет Байтұрсыновтың қазақ жазуына реформа жасау, қазақ мектептеріне арналған оқулықтар құрастыру, жаңа кезеңге сәйкес оқу-тәрбие жұмысын жолға қою, халықтық бағытта тәрбие беру, қазақ балалары үшін жаңа мектеп құру қозғалысы даярлауды қайта құру өзекті мәселелердің бірі екенін көрсетеді.

А.Байтұрсыновтың осы салада жазған еңбектерінің бәріне ортақ қасиет - ғалымның айтып отырған мәселе мәнісін жетік білетіндігі. А.Байтұрсынов халық өрісін кеңейтетін оқу-ағарту ісінің кемшіліктеріне орынды талдау жасауы оның бұл салаға атүсті қарай алмағандығын дәлел етеді. Оның еңбектерінің жоғары бағалануы - ғылым мен білім, бірін-бірі толықтыратын сабақтас салалар екеніне мән беруі. Оқу-ағартуға бағытталған ғылыми еңбектерінде осы сабақтастыққа әрдайым назар аударып көңіл бөліп отыруының мәні бар.

Бүгінгі тәуелсіз мемлекетіміздің «Білім туралы» заңында: Білім беру мекемелері республиканың бүкіл аумағында қазақ тілін мемлекеттік тіл ретінде белсенді түрде оқып-үйрену, қолдану және дамыту үшін қажетті жағдайлар жасауға көмектеседі, - деп «Оқыту және тәрбие тілі», 4- бапта көрсетілсе, Қазақстан Республикасы бастауыш білімінің мемлекеттік стандартында: Қазақ тілі, түсіндірмесінде; «Ана тілі - бастауыш мектептегі негізгі де маңызды пән, имандылыққа, адамгершілікке тәрбиелеудің негізі, қарым қатынас жасау мен дүние танудың құралы, баланың интелектісі мен шығармашылығын дамытудың арнасы. Оқушылардың мектептегі ана тілін оқып-үйрену әрекеті жасампаздық сипатқа ие: «Қазақ тілі» пәні арқылы оқушы ортаны таниды, ұлттық мәдениетті, моральды, дүниетанымды сезіне бастайды, сөйлеу машығында оқушының өзіндік ерекшелігі айқындала түседі. Бұған қоса тілді оқып-үйрену барысында оқушылар алғашқы тілдік мағлұматтарды менгереді, ақыл-ойы, сөйлеу дағдыларын жетілдіреді», - дей келе, «Ана тілінің байлығы мен осы тілде жасалған әдебиет арқылы оқушының рухани деңгейі артады. Қазақ тілі пәнін оқып-үйрену барысында балалардың сөйлеу дағдылары да ұштала түседі, олар өз ойларын ауыз екі және жазба тілінде бейнелеп, өзгелердің сөзін толық түсінуді үйренеді және тіл туралы материалдар осы тілді қолданудың ең жарқын үлгісі болып табылатын әдеби туындылар, жеке-жеке бөліктер арқылы түсіндірілетін тіл теориясы - осының бәрі қазақ тілі пәнінде интегративті ұштастырыла меңгертіледі», -деп тұжырымдалып анықталған [5, 6].

Одан әрі ғалым-педагог «Жастардың оқу тәрбие жұмысы түзелмей, жұрт ісі түзелмейді. Оқу ісін түзеуге көп нәрсе керек, оның бұл күнде бірі де жоқ. Ай мен күндей, әмбеге бірдей білім - көп ортасындағы мүлік, онан сыбаға ала алғандар алып жатыр, ала алмағандар құр қалып жатыр. Сол құр қалып отырғандардың бірі біздің қазақ. Құр қалғанын қазақтың өзі де ұғынып, баласын оқытуға, білім үйретуге ықпалсыз емес, бірақ жаңадан басталған жұмыс тәртіпке түсе алмай жатыр. «Көш жүре түзелер», - дей келе, де «түбінде түзелмей қалмас, түзетуге жұрт азаматы қам қылса», - деген ағартушы оқуға керек құралдар, ол құралдардың ішінде ең керектісі әрі қымбатты оқу кітаптарын шығаруды әріден ойлайды. «Оқу құралдары сайлы болмаса, оның ішінде оқулықтар дұрыс болмаса, оқудың да мәні дұрыс болмайды. Шеберге аспап керек, ал мұғалімге құрал керек. Аспапсыз шеберлер ешнәрсе істей алмайды, құралсыз мұғалімдер бала оқыға алмайды», - деп түйіндеп береді [7].

Осы саладағы А.Байтұрсыновтың еңбегі үлкен, ғалым-педагог ретінде тағы бір қырын ашып береді. А.Байтұрсынов - қазақ даласында мектеп ісі мен оқу ағарту жүйесін жолға қоюға зор күш салған, бала оқытып, ұстаздық етіп тәжірибе жинаған. Сонымен қатар ол халық ағарту мәдениетін жолға қою үшін қажетті шараларды қолға алған, ағартушы-ұстаз болды. Бұл шаралар: қазақ жазуына лайық графика түзу, жазу тәртібі - емлені жасау, қазақша сауат ашатын «әліппе» жазу ана тілін танып оқитын мектеп оқулықтары мен оқу-әдістемелік құралдарды жазу, бала оқытудың әдістерін көрсету, міне, осы орайда А.Байтұрсынов сол дәуірдегі қоғамның ауыр әлеуметтік кезеңінде жалаң ағартушы болып емес, ғалым педагог болды, оған бүгінгі ұпақ та мойын ұсынады.

А.Байтұрсынұлы бала оқытып жүріп, сол оқыту ісіне қажетті жағдайларды да қарастырады. Ол жағдайлар қазақ балаларының сауатын қазақша ашатын ұлттық жазулар графикасы, оқыту жүйесі жолға қойған, үкімет тарапынан ашылған мектеп қазақ тіліндегі «Әліппе» кітабы мен оқулықтар мәселесі еді. Сондай-ақ, 1929 жылы мамырдың 12-де өз қолымен жазған өмірбаянында 1901 жылдардан бастап, бала оқытқан кездерден бос уақыттарында өз бетімен білімін толықтырғанын, әдебиетпен шұғылданғанын жазғанын білеміз. 1912 жылдардан бастап, сауат ашудың дыбыс жүйесі әдісіне сәйкес жасалған алфавитке негізделіп алған «жаңа емлесі» іс жүзінде қолданыла бастады. 1915 жылдың бір өзінде бұл емлемен 15-тей кітап басылып шыққан. А.Байтұрсынұлының осы «жаңа емлесі» 1913 жылдардан бастап мұсылман медреселерінде де, қазақ-орыс мектептерінде де қолданыла бастағандығы айтылып жүр. Араб әріптері негізінде лайықталған қазақ графикасы 1924 жылы Орынборда маусымның 12-де басталған қазақ-қырғыз білімпаздарының тұңғыш съезінде ресми түрде талқыланып, бекітілді. Осы съездің күн тәртібі ретінде «оқу, ғалым кітаптарын көбейту шаралары», «Бастауыш мектептердің программасы» секілді мәселелер қойылды.

Ахмет Байтұрсыновтың жаңа алфавиті мен жаңа әліппесі біздің өркендеуіміздің зор пайдасын тигізетін құбылыс еді. Жаңа алфавит әлемдік мәдениетпен аралас түсу жолын жеңілдетте түсті. Жаңа алфавит халық мектептерінің өркендеуі жолында алып қадам жасағаны анық. Мәселен ол: «... менің айтқандарымды дұрыс емес дегендер наху, сарф қағидаларынан ыспат көрсетіп, дұрыс емес жерін айтсын» - дейді де, «Наху, сарф дегеніміз тіл заңының ғылымы. Тіл болса, оның заңы боларға керек. Заңы болса, оның ғылымы боларға керек. ...Қазақ тілінде бір сөзге жуан дыбыс пен жіңішке дыбыс араласып кірмейді. Бұл тіліміздің заңы емес пе? Осындай заң тауып жазсақ, айтсақ, ол наху, сарфтың қағидасы емес пе? Наху, сарфты мен грамматика мағанасында тұтынамын. Басқа жұртта грамматика үшке бөлінеді: фонетика, морфология, синтаксис. Менің бұрынғы жазған сөзім хәм осы жолы жазған сөздерім фонетикаға тиіс сөздер. Фонетиканың қарастыратыны тілде қандай дыбыстар бар, олар қалай сөз ішінде байласады. Біздің сөйлеп, қарастырып отырғанымыз қазақ фонетикасы», - деп жазды. /35/

«Қазіргі кезеңде Ахметтің алфавитімен басылған кітаптар, журналдар, газеттер мыңдаған баспа табақпен даланы шарлап, ең алыс қараңғы түкпірлерге дейін тарап кетті. Ал Ахметтің кітаптары болса қазіргі қазақ мектептерінде қолданылатын жалғыз оқулық. Біздің мұғалімдер оқытып жатқан бүгінгі Европалық әдіс - Ахмет Байтұрсынұлының жанашырлық қызметінің жемісі,» - деп жоғары бағалады [8].

А.Байтұрсынов үнемі ізденістің нәтижесінде 1926 жылы «Әліппенің» жаңа түрін жазып ұсынады. Бұл жаңа құрал осы күндегідей түрлі суреттермен берілген оқулық еді. Кітап «Әліп-би» деген атпен 1926 жылы Қызылорда қаласынан 116 бет көлемінде басылып шығады. Әліппеде «Жаңа құрал» деп көрсетілген.

Сонымен, бастауыш мектепте оқытуды ұйымдастыру ана тілінде болуы тиіс. Себебі, ұлт мектептерінің негізі де, арқауы да - ана тілі. Олай болса, ұлт мектептеріндегі жұмыстың нәрлі, нәтижелі болуы оқытуды ана тілінде ұйымдастырудың дәрежесіне, оның дұрыс жолға қойылуына байланысты. Өйткені, ұлт мектебінде ана тілі тек пән ретінде оқытылып қана қоймайды, өзге ғылымның бәрінен де білім беруге және ондағы бүкіл тәлім-тәрбие, қоғам жұмыстарын жүргізуге негізгі құрал есебінде қызмет етеді. Сонда ғана бастауыш мектепте оқу жұмысын ана тілінде ұйымдастыру, оқулықтағы әр ғылымның оқу материалдарын әрі саналы

түрде, әрі жеңіл игеруді қамтамасыз етумен қатар, тәлім-тәрбие жұмыстарын ойдағыдай жүргізуге және балалардың сезімдерін жан-жақты дамытуға жәрдемдеседі.

Бастауыш мектепте оқыту, білім беру сол кезде ана тілінде болуы, ол қазіргі қазақ бастауыш мектептерінің негізін салу еді.

Міне, біз осыдан А.Байтұрсыновтың педагогикалық мұраларын зер салып зерттеу барысында оның бастауыш мектеп жайлы проблемаларды қарастырып, оларға ғылыми тұжырымдар жасап, оның түйінін шешуде зор еңбек еткенін аңғарамыз. А.Байтұрсынов өзі ұстанған жаңа оқу жүйесін басшылыққа ала отырып, оқу-ағарту саласында мынандай мәселелерді жүзеге асыруға мүмкіндіктер жасады.

Бұл А.Байтұрсыновтың педагогикалық мұраларындағы қазақ бастауыш мектебінің мұқтаждық еткен нәрселерін атап көрсеттік. Сол кездегі қазақ бастауыш мектептеріндегі мұқтаждық еткен мәселелерді ғалым-педагог өз тарапынан жан-жақты шеше білді.

Сондықтан осы дәуірдегі ой-пікір, тәжірибелерді педагогика тарихы курсына қазақ бастауыш мектебі жөніндегі ғылыми-педагогикалық ой-пікірдің бұлақ-бастаулары, оның рухани өзегі деп бағалаған орынды деп есептейміз.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Табылды Ә. Қазақ этнопедагогикасының негізін қалаушы // Бастауыш мектеп, 1997. №4.
2. Байтұрсынов А. Школдарда ана тілмен оқу // Қазақ. 1915. №116. 4 сәуір. №117. 8 сәуір.
3. Қордабаев Т. Қазақ тілі білімінің қалыптасу, даму жолдары. -Алматы: Рауан, 1995. -174 б.
4. Байтұрсынов А. Шаһзаман мырзаға. // Айқап. 1912. №9. -212-214 б.б. №10. -229-233 б.б. №11. -251-254 бб.
5. Қазақстан Республикасының "Білім туралы" заңы // Егемен Қазақстан. - 1999. - 11 маусым. (17 бап.)
6. Жалпы білім беретін мектептің бастауыш сатыдағы білім мазмұны тұжырымдамасы // Қазақстан Республикасы бас-тауыш білімінің мемлекеттік стандарты. - Алматы, 1998. -245 б.
7. Байтұрсынов А. Бастауыш мектеп.// Қазақ,1914. №61. 9 мамыр. /51 Байтұрсынов А. Мектеп керектері. //Қазақ,1914. №62. 17 мамыр. /41/ Байтұрсынов А. Оқу жайы. // Қазақ. 1913. №11. 21 сәуір.
8. Жұбанова М. Әліппе. - Алматы: Рауан, 1994. -176 б.

УДК 681.75

РАЗРАБОТКА МЕТОДОЛОГИИ ПРОЕКТИРОВАНИЯ НАДЕЖНОСТИ ДИСПЕТЧЕРИЗАЦИИ АВИАЦИОННЫХ СИСТЕМ

Шаяхметова А.Г., магистрант 2 курса,
Академия гражданской авиации, г. Алматы

E-mail: aliya.com@bk.ru

В этой статье описывается разработка общей методологии проектирования надежности диспетчеризации авиационных систем (SDRAM), которая была разработана для использования на ранних этапах процесса проектирования авиационных систем. Методология включает в себя прогнозирование как надежности, так и ремонтпригодности по всей иерархии конструкции самолета, вплоть до уровня компонентов. Оно может быть применено на ранней стадии проектирования, но также может использоваться на продвинутых этапах проектирования и может использовать общую или фактическую частоту отказов и среднее время восстановления данных. Это

позволяет дизайнерам изменять системные архитектуры и характеристики надежности и ремонтпригодности компонентов. В документе показана проведеннаявалидация, и ее использование продемонстрировано на примере конкретного исследования.

Ключевые слова: диспетчеризация, надежность, прогнозирование, проектирование, авиационные системы, исследование.

Бұл мақалада авиациялық жүйелерді жобалау процесінің алғашқы кезеңдерінде пайдалануға арналған авиациялық жүйелерді диспетчерлендірудің сенімділігін жобалаудың жалпы әдістемесін (SDRAM) әзірлеу сипатталған. Әдістеме ұшақтың дизайнының барлық иерархиясында, компоненттер деңгейіне дейін сенімділік пен тұрақтылықты болжауды қамтиды. Оны дизайнның алғашқы сатысында қолдануға болады, бірақ оны дизайнның алдыңғы сатыларында да қолдануға болады және жалпы немесе нақты сәтсіздік жылдамдығын және деректерді қалпына келтірудің орташа уақытын қолдана алады. Бұл дизайнерлерге жүйелік архитектураны және компоненттердің сенімділігі мен жарамдылығын өзгертуге мүмкіндік береді. Құжатта тексеру көрсетілген және оны қолдану нақты зерттеу мысалында көрсетілген.

Тірек сөздер: диспетчерлеу, сенімділік, болжау, жобалау, авиациялық жүйелер, зерттеу.

This article describes the development of a general methodology for designing the reliability of aircraft system dispatching (SDRAM), which was developed for use in the early stages of the aviation systems design process. The methodology includes forecasting both reliability and maintainability throughout the hierarchy of the aircraft design, down to the level of components. It can be applied at an early design stage, but can also be used at advanced design stages and can use the total or actual failure rate and average data recovery time. This allows designers to change system architectures and the reliability and maintainability characteristics of components. The document shows the validation carried out, and its use is demonstrated by the example of a specific study.

Keywords: dispatching, reliability, forecasting, design, aviation systems, research.

Одним из факторов, определяющих ценность гражданской авиационной промышленности, являетсянадежность отправки воздушных судов, также называемая эксплуатационная надежность. Первыйопределяется как процент регулярных рейсов, которые вылетают безтехнической задержки более чем на 15 минут или отмены.Повышенная надежность отправки сокращает задержки и отмены рейсов,что приводит к повышению операционной эффективности, гибкости иудовлетворенности клиентов. Таким образом, повышение надежности отправки приводит к снижениюзатрат и увеличению доходов. На надежность отправки воздушных судов влияют технические и нетехническиефакторы. На первые сильно влияют решения, принимаемыепроектировщиками, в то время как вторые регулируются другими аспектами, в томчисле теми, которыми управляют операторы, такими как техническое обслуживание, логистика, операции и управление. В этойстатье будут рассмотрены только техническиефакторы, на которые могут повлиять авиаконструкторы, на долю которых приходитсяоколо 20% всех задержек (6).

1.1 Масштабы задержек

Таблица 1

Средняя пунктуальность и время задержки

	В Европе	В Азии
Пунктуальность отправления 74% 74%	74%	74%
Среднее время задержки 39 минут 44 минуты (>15 минут)	39 мин.	44 мин.
Пунктуальность прибытия 73% 77%	73%	77%
Среднее время задержки 43 минуты 53 минуты (>15 минут)	43мин.	53 мин.

Исследование, проведенное Евроконтролем для анализа среднего времени задержки внекотормых аэропортах Европы и Азии за 2019 год, показало, чтооколо 26% рейсов были задержаны со средним временем задержки 39и 44 минуты (17), как показано в таблице 1.

Европейское бюро статистики транспорта (4) показало, чтозадержки рейсов были серьезной проблемой, особенно в разгар сезона,с показателями до 33%. Данные Комитета гражданской авиации показывают статистику средних задержек всех рейсовв Казахстане. Они показали, что процентные доли задержексоставляли около 30% для регулярных рейсов и 35% для чартерных рейсов. Средняязадержка самолетов составляла 12 и 20 минут для регулярных ичартерных рейсов соответственно. Эти задержки происходят после15-минутного окна, что означает, что общая задержка составила около 27минут для регулярных рейсов и 35 для чартерных рейсов.

1.2 Затраты на задержку

На данный момент затраты на задержку самолетов составляют от 86 евро до 108 евро, то есть за одну минуту задержки рейса уходит от 6 евро за минуту. А если считать ежегодные затраты за задержки воздушного транспорта в одной лишь Европе сумма составляет от 6 миллиардов до 11,5 миллиардов евро.(17)

Также по данным Европейского агентства авиационной безопасности стоимость задержек и отмен составляет около 2% от общего годового дохода. База данных Совета Воздушного Транспорта показала, что 22% от общего числа жалоб от пассажиров за 2019/2021 год были именно о задержках рейсов.(1)

Ожидается, что нынешняя ситуация еще больше ухудшится, поскольку количество пассажиров и грузов постоянно растет, больше людей хотят путешествовать и в последние годы их число превышает миллиард пассажиров в год(20). Этот ожидаемый рост требует большего количества рейсов и/или самолетов большего размера,что ставит перед авиационной промышленностью очень сложную задачу по производству необходимого количества рейсов в требуемое время. Задержки самолетов еще больше усугубят эту проблему. Издержки, связанные с задержками, бывают двух видов, а именно прямые и косвенные задержки. Прямые включают в себя ряд очевидных элементов, которые варьируются от продажи потерянных билетов, расходов пассажиров на потерянные стыковочные рейсы, расходов на техническое обслуживание, предоставление питания и гостиниц пассажирамво время задержки, до аэропортовых сборов. Менее очевидными задержками являются косвенные, которые иногда могут иметь очень значительные последствия. К ним относятся перелет для не запланированных ремонтов, расходы на замену воздушного судна при обнаружении дефекта и самое главное, ущерб, нанесенный репутации авиакомпаний. Эту последнюю стоимость очень трудно восстановить, и она может серьезно повлиять на будущее авиакомпаний. Имеющиеся данные убедительно свидетельствуют о том, что, если будущим будет разрешено иметь текущие уровни надежности отправки воздушных судов, количество задержанных пассажиров и грузов очень затруднит эксплуатацию объектов аэропорта, а операции воздушного транспорта окажутся под угрозой.

1.3 Предыдущие методы проектирования надежности диспетчеризации воздушных судов

Хотя эксплуатанты воздушных судов признают важность и влияние надежности отправки, они не смогли эффективно решить эту проблему, как показали приведенные выше доказательства. Основная проблема, с которой сталкиваются эксплуатанты воздушных судов, заключается в том факте, что все эти требования к надежности диспетчеризации закладывается еще при проектировании воздушного судна и требования к конструкции очень сложно и дорого стоит улучшить. Действия по совершенствованию конструкции и корректирующие методы могут помочь улучшить существующие воздушные суда и надежность отправки, но при очень высокой стоимости и на очень ограниченном уровне.

Принимая во внимание данные, свидетельствующие о том, что около 85% затрат на жизненный цикл воздушного судна определяются на стадии проекта(концептуальной и

предварительной), а еще 10% определяются на стадии детального проектирования (18), решение проблемы задержки воздушного судна заключается в том, чтобы авиаконструкторы разработали желаемую надежность еще на этапе проектирования. Наиболее важным преимуществом предварительного анализа надежности диспетчеризации, является то что разработчики авиационных систем смогут провести тщательный анализ для оценки альтернативных подходов и изучения различных вариантов в течение цикла проектирования воздушного судна. Благодаря этому процессу инженера и конструктора могут быстро исследовать множество вариантов и оценить ряд идей, которые было бы непрактично тестировать. Авиационные системы оказывают очень значительное влияние на конструкцию самолета, поскольку на их массу приходится около трети пустой массы самолета и более трети затрат на разработку и производство среднего гражданского транспорта.

1.4 Требования к методологии

Как военные, так и гражданские самолеты требуют такой методологии, поскольку надежность отправки важна для них и зависит от схожих факторов. Таким образом, требования к методологии по данным Омари Н. заключались в следующем(23):

- методология не должна зависеть от конкретных данных компании;
- должен быть универсальным как для гражданских, так и для военных самолетов;
- подходить для использования на этапе концептуального проектирования;
- простота в использовании;
- обеспечение как надежности, так и ремонтпригодности воздушного судна;

Современные методы улучшения конструкций на более поздних стадиях включают внедрение системных модификаций, совершенствование процедур технического обслуживания, повышение качества работ по техническому обслуживанию и внедрение новых компьютерных программ для технического обслуживания. Стоимость выполнения таких действий в большинстве случаев очень высока и требует значительных ресурсов. Некоторые или все эти действия могут улучшить ситуацию, однако они все еще не могут обеспечить присущей надежностью отправки. В литературе по методологиям проектирования систем воздушного судна для обеспечения надежности диспетчеризации обычно приводятся методы сравнения между предыдущими и новыми конструкциями воздушных судов с использованием базового воздушного судна в качестве основного средства для решения проблемы надежности диспетчеризации при проектировании. Большинство из этих методов основаны на проприетарных данных, которые недоступны в общественном достоянии. Они применимы для более поздних стадий проектирования. Эта зависимость от метода сравнения ограничивает его использование. Из-за своей специфики для конкретного типа он не может быть применен к широкому спектру конструкций воздушных судов и не допускает технологических усовершенствований. Он также имеет недостатки ограниченной точности и требует чрезмерного времени анализа. По вышеуказанным причинам потребовалась новая методология проектирования надежности диспетчеризации авиационных систем, чтобы обеспечить реалистичный подход к проектированию и для обеспечения надежности диспетчеризации как на ранних этапах проектирования, так и на протяжении всего процесса проектирования и эксплуатации.

2 Методологические допущения

В разработанной методологии использовались следующие допущения, подробное обоснование которого приведено в Vineid(6) Данная методология уникальна тем что:

1. Компоненты самолета демонстрируют постоянную частоту отказов.
2. Компоненты самолета демонстрируют постоянные темпы ремонта.
3. В данной методологии были рассмотрены только технические факторы которые влияют на надежность отправки.
4. Квалифицированный персонал и подходящие запасные части доступны для выполнения задач по техническому обслуживанию.

5. Также данные о частоте отказов будем получать не за счет среднего времени между отказами(наработка на отказ), а будут получены из среднего времени между внеплановыми отказами (MTBUR).

6. Все структурные подсистемы компонентов самолета были смоделированы серийными конфигурациями. Любые другие виды преобразованы в последовательные конфигурации.

7. При построении блок-схемы надежности (RBD) LRUs(компоненты) на MEL считались активно избыточными.

8. При расчете частоты отказов RBD не учитывает сбои по общим причинам, а ведутся расчеты частоты отказов подсистем.

9. Надежность диспетчеризации как системы была равна умножению оценки надежности диспетчеризации на подсистемы.

10. Частота отказов системы была равна сумме частот отказов подсистем.

2 Описание методологии

Надежность и ремонтпригодность (R &M) являются основными элементами, которые регулируют надежность технической диспетчеризации воздушных судов. Существует два основных подхода к их прогнозированию. Первый использует восходящий подход, при котором проектировщик выбирает или проектирует компоненты на основе их эксплуатационных характеристики, а затем работает на исправление системных уровней которые будут выдавать ошибку. При таком подходе R &M нацелен и ожидает, пока поведение системы станет приемлемым в условия выполнения целевых показателей требований к НИОКР. Этот метод проектирования широко использовался в прошлом, но как оказался неудачным в отношении исследований и разработок(8). Потому, что не были поставлены задачи по обеспечению надежности диспетчеризации, и в результате были разработаны проекты которые на данный отражают эти проблемы. Второй подход следует подходу сверху вниз, в соответствии с которым конструктор работает от системного уровня вплоть до требуемого компонентом. Такой подход дает разработчику контроль над необходимыми исследованиями и разработками характеристик, но это не обеспечит успешного проектирования в отношении надежности отправки, если только она не направлена на конкретную отправку цели надежности. Методология, разработанная в этом исследовании, адаптировала двусторонний системный подход, позволяющий сосредоточиться на расчетных параметрах надежностии ремонтпригодность. Первый способ начинается с верхнего уровня вниз доуровня компонентов путем распределения требуемых значений надежности диспетчеризации от уровня самолета до системного уровня и до уровня компонентов.

Второй способ прогнозирует надежность отправки с нижнего уровня, используя первоначально выбранные компоненты для достижения целей верхнего уровня.

Блок-схема методологии состоит из следующих шагов:

1. Распределение надежности диспетчеризации для отдельных систем воздушного судна. Это может быть выполнено с помощью одного из следующих методов:

- Разработанный авторами метод прогнозирования надежности диспетчеризации(5).
- Исторические данные для аналогичных самолетов/систем
- Метод сравнения
- Любые другие доступные методы, такие как заявленные требования заказчика.

2. Построение структурной схемы надежности системы воздушного судна(RBD) на основе архитектуры первоначального проектирования системы.

3. Распределение требований к частоте отказов систем воздушного судна (LSR)s из исторических данных или путем экстраполяции результатов испытаний для новых компонентов.

4. Распределение подсистемы частоты отказов (LSR) на основе системы и использование пакета Relx RBD(24).

5. Распределение частоты отказов компонентов с помощью комбинированного метода распределения, как показано в уравнении (3). Этот метод сочетает в себе методы

Equal и ARINC, которые должны преодолеть некоторую тенденцию первого метода к чрезмерному упрощению, но не слишком сильно зависеть от прогнозируемых частот отказов компонентов, как это возможно в более поздних версиях. Неудача в распределении ставок было использованное для этой работы производного метода, использующая часть комбинированного метода Бойда (9), где значение константы K равно 0.5. Это происходит потому, что это значение, в котором два метода распределения комбинируются и используются их преимущества к оптимальному.

$$(3) \quad \lambda = \lambda(sab)(K/N + (1-K)\lambda_p/\lambda_{sp})$$

6. Вычисление распределенного среднего времени компонентов между сбоями (наработка на отказ) и с помощью уравнения.

$$(4) \quad DR_{ia} = \sqrt[n]{DR_s}$$

7. Распределение надежности диспетчеризации для подсистемы/компонентов воздушного судна (LRU), выполняемое с использованием уравнения .

$$(5) \quad DR_{ip} = \frac{MTBF_i}{MTBF_i + MTTR_i}$$

8. Прогнозирование среднего времени компонента для ремонта MTTRI с помощью MIL-STD 472(14).

9. Расчет прогнозируемой надежности отправки компонентов (DR_{ip}) путем ввода рассчитанных MTBFI и MTTRI в уравнение.

(6)

10. Сравнение прогнозируемой надежности отправки компонентов и надежность распределенной диспетчеризации дает предсказанную надежность отправки и она равна или превышает надежность выделенной отправки надежности, а разница между ними меньше ($0 \approx 0.85$), это означает, что конструкция является приемлемым, и процесс переходит к следующему этапу

11. Если нет, то необходимо вернуться к шагу 2. ($0 \approx 0.85$), чтобы сделать разницу между выделенной и прогнозируемой надежностью отправки компонента как можно более низкой. Оно было определено после многочисленных анализов надежности отправки, которые показали, что это минимально возможное значение. Можно установить датчик разницы на любое желаемое значение, если есть обоснование. Методология предусматривает проведение исследований компромисса между надежностью и ремонтпригодностью путем сортировки компонентов в соответствии с их частотой отказов. Те компоненты, которые имеют высокую частоту отказов, будут спроектированы с лучшими характеристиками ремонтпригодности. Чувствительность улучшения ремонтпригодности системы к улучшению ремонтпригодности компонента пропорциональна частоте отказов компонента.

3. Проверка исследований

Разработанная методология проектирования авиационных систем для обеспечения надежности диспетчеризации (ASDMDR) была подтверждена тематическим исследованием, в котором изучался двухмоторный дальнемагистральный самолет. Были получены или спрогнозированы данные о $MTBF_{ia} = \frac{1}{\lambda_{ia}}$ среднем времени полета между незапланированными вылетами (MTBUR), среднем времени между отказами (MTBF), среднем времени на ремонт (MTTR) и надежности отправки. Основной аргумент здесь заключался в том, что если методология работает для какой-либо конкретной системы воздушного судна, она должна делать то же самое для любой другой системы воздушного судна, поскольку в методологии нет шагов или правила, специфичные для какой-либо одной системы, подсистемы или компонента.

Для этого исследования была выбрана гидравлическая энергетическая система из-за наличия информации. Для проверки эффективности и применимости методологии были запланированы четыре случая. Они были выбраны для представления различных сценариев доступности данных, как показано ниже:

(а) применение методологии с использованием реальных значений частоты отказов вместе с прогнозируемыми значениями среднего времени ремонта (MTTR) и надежность отправки.

(b) применение методологии с использованием данных для определения частоты отказов, MTTR и надежность отправки от эксплуатанта воздушного судна.

(с) применение методологии с использованием данных и значений для определения частоты отказов, MTTR и надежность отправки от эксплуатанта воздушного судна.

(d) применение методологии с использованием общих данных из данных о надежности деталей для частоты отказов и прогнозируемых данных для MTTR и надежности отправки. Этот сценарий потенциально был наименее точным, поскольку в нем использовались наименее надежные источники данных о надежности и ремонтопригодности.

Нами была получена схема гидравлической системы, которая состоит из трех подсистем: правой, левой и центральной. Все подсистемы должны быть работоспособны для того, чтобы вылет воздушного судна состоялся. Это означает, что с точки зрения надежности диспетчеризации все три подсистемы были в последовательной конфигурации.

4 Результаты исследования

Правая и левая гидравлические подсистемы на самолете были идентичны, поэтому результаты были идентичными. В идеальной ситуации, когда рассчитываем надежность диспетчеризации мы берем среднее время между отказами и среднее время на ремонт и эти данные являются точными, а результат должен показывать, что все LRU соответствуют проектным критериям. Это связано с тем, что их целевые показатели надежности отправки были достигнуты. Любой результат дела оценивался по этому критерию. Результаты были рассчитаны путем сравнения процентов успеха проектирования по прогнозируемой надежности отправки относительно выделенной (требуемой) надежности отправки. Требуемый, прогнозируемый и проектный процент успеха для четырех случаев проверки. В первом случае проверки, когда надежность отправки и среднее время ремонта (MTTR) были получены путем прогнозирования, а частота отказов была собрана из данных эксплуатанта воздушного судна, результат показал, что все LRU, за исключением двух, соответствовали проектным требованиям. Это были насос с приводом от двигателя (EDP) и клапан сброса давления. Успешность методологии проектирования может быть рассчитана как процент от прогнозируемой отправки относительно требуемой надежности. Итоговый процент успеха проектирования для первого случая составил 99,96%. Это обнадеживающий результат, поскольку в нем использовались прогнозируемые MTTRS в сочетании с реальными данными об отказах. Во втором и третьем случае все три переменные были данными, полученными от эксплуатантов воздушных судов. Для случая b результаты показали, что только один LRU не соответствовал критериям проектирования. Это был насос с приводом от двигателя (EDP), и процент успеха проектирования в этом случае составлял 99,93%. Насос с приводом от двигателя (EDP) и деталь шланга не соответствовали конструкции. Как и ожидалось, оба выше перечисленных случая дали очень хорошие результаты, поскольку в них использовались наилучшие возможные источники данных. В последнем случае проверки четыре LRU не соответствовали критериям проектирования. Это были насос с приводом от двигателя, насос авиационного двигателя, теплообменник и сигнальная лампа (HQL). Успех дизайна был примерно 99,73%. Это дало наихудшие прогнозы, как и ожидалось, поскольку в нем использовались прогнозы для MTTR и только общие данные о надежности. Тем не менее, эта производительность более чем достаточна для целей первоначального проектирования.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Задержка чартерной авиакомпании Летом 2002, 2003, Совет пользователей воздушного транспорта(AUC), Великобритания.

2. Процедура Сравнения Прямых затрат на техническое обслуживание: A300-A310, 1981 г., Airbus Industries, Франция.
3. Приближающийся тупик: Задержки в Управлении воздушным движением, 1999 год, Воздушный транспорт Ассоциация Америки (АТА), США.
4. Задержка рейса, 2002 год, Американское бюро транспортной статистики, доступно по адресу <http://www.bts.gov/programs/international/>.
5. БИНЕЙД М. и ФИЛДИНГ Дж. Разработка методологии прогнозирования надежности диспетчеризации гражданских воздушных судов (V75), Aircrunch и Aerospace Tech, 2003, Великобритания.
6. БИНЕЙД М. Методология проектирования и диспетчеризации авиационных систем Прогнозирование надежности, 2005, докторская диссертация, Университет Крэнфилда, Великобритания.
7. БЛЭКМОР Д. и ГЕОРГИАДЕС С. Программа зрелости обслуживания MD-80, 1986 г., Исходя из годовой надежности и ремонтпригодности Симпозиум, IEEE, США.
8. БЛАНЧАРД Б.С. Ремонтпригодность: ключ к эффективному обслуживанию и управлению техническим обслуживанием, 1995, John Wiley & Sons, США.
9. БОЙД, Дж.А. Распределение требований к надежности: Новый подход, 1992 г., Исходя из годовой надежности и ремонтпригодности Симпозиум, IEEE, США.
10. Сводные статистические данные за 2002 год, Бюро статистики транспорта (BTS), доступны по адресу <http://www.bts.gov/ntda/oai/SummaryStatistics/>.
11. Техническое обслуживание с контролем состояния: Пояснительное руководство, 1978, CAP 418, Управление гражданской авиации (CAA), Великобритания.
12. Статистика пунктуальности полетов, 2003 год, Управление гражданской авиации (CAA), Великобритания.
13. Галерея изображений CATIA, 2005, Dassault Systems, доступна по адресу <http://www.3ds.com/>.
14. Прогноз ремонтпригодности, 1966 год, Военный справочник MIL-HDBK-472, Министерство обороны США.
15. ЭЛЛИОТТ Г.А. Проектирование для достижения надежности и ремонтпригодности, 1985 г., Институт инженеров-механиков, Великобритания.
16. Задержки воздушных судов, 2004 год, Евроконтроль (Европейская организация по безопасности аэронавигации).
17. Расходы на задержку воздушного транспорта в Европе, 2000 год, Евроконтроль (Европейская Организация по безопасности аэронавигации).
18. ХОУ, Д. Синтез концептуального дизайна самолета, 2000, Профессиональный Инженерное издательство, Великобритания.
19. ГАЙЯР, У. Обзор отрасли воздушного транспорта, 2003, Международный Ассоциация воздушного транспорта (ИАТА), Канада.
20. ДЖЕНКИНСОН Л., СИМКИН П. и РОДС Д. Проектирование гражданских реактивных самолетов, 1999, Арнольд, Великобритания.
21. МЕТ М. и ГРИН К. Эксплуатационная готовность: связь надежности и ремонтпригодности, 1984, Исходя из Ежегодного симпозиума по надежности и ремонтпригодности, IEEE, США.
22. МОУБРЕЙ, Дж. Введение в техническое обслуживание, ориентированное на надежность, 1997 Второе издание, Баттерворт-Хайнеманн, Великобритания.
23. ОМАРИ, Н. Измерение и контроль диспетчеризации парка воздушных судов Надежность, 1980, неопубликованная докторская диссертация, Университет Крэнфилда, Великобритания.
24. Relx, 2003, Relx Software Corporation, доступно по адресу <http://www.relxsoftware.com>.
25. Данные о надежности неэлектронных деталей, 1995 г., NPRD-95, Анализ надежности Центр, США.

26. ШОЛЫЦ Д. Авиационные системы - надежность, 2002, Масса, мощность и затраты, Европейский семинар по образованию в области проектирования самолетов, Германия.

27. Инженерия и управление надежностью, 1999, Международное общество-логистики, Великобритания.

ӘОЖ 330.131.7

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ ЕКІНШІ ДЕҢГЕЙЛІ БАНКТЕРДІҢ ӨТІМДІЛІГІН ДАМУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Шоғал М., 4-курс студенті

Ғылыми жетекшісі: Шомшекова Б.К., э.ғ.к., қауымдастырылған профессор (доцент)
І.Жансүгіров атындағы Жетісу, Талдықорған қ.

E-mail: bshomsheкова@mail.ru

Отандық екінші деңгейдегі банктердің өтімділігінің мәні және қызметтері мен операциялары бойынша негізгі көрсеткіштерге салыстырмалы талдау арқылы Қазақстан Республикасының банк жүйесіндегі коммерциялық банктердің өтімділігін дамыту бағыттары бойынша ұсыныстар қарастырылған.

Тірек сөздер: банк жүйесі, екінші деңгейдегі банктер, банк өтімділігі, банк активтері, меншікті капитал, банк міндеттемелері, клиенттердің салымдары, банктік операциялар.

Рассмотрены сущность банковской ликвидности и исследовано современное состояние ликвидности отечественных банков второго уровня. Проведен сравнительный анализ ликвидности банков и предложены пути развития ликвидности коммерческих банков в Республике Казахстан.

Ключевые слова: банки второго уровня, банковская система, ликвидность банка, банковские активы, собственный капитал банка, банковские обязательства, банковские операции, депозиты, банковский потенциал.

The essence of bank liquidity is considered and the current state of liquidity of domestic second-tier banks is investigated. A comparative analysis of the liquidity of banks has been carried out and ways for the development of the liquidity of commercial banks in the Republic of Kazakhstan have been proposed.

Key words: Second level banks, banking system, bank liquidity, banking assets, bank equity, banking liabilities, banking operations, deposits, banking potential.

Қазақстан Республикасындағы коммерциялық банктердің өтімділігі өзара байланысты элементтерді үйлесімді ұйымдастыруды білдіре отырып, оның үздіксіз жұмыс істеуін қамтамасыз етеді.

Ресми деректері бойынша 2022 жыл басында Қазақстан Республикасының банк секторында 23 екінші деңгейдегі банктері болса, олар соңғы кезде орын алып отырған ауытқымалы өзгерістер мен саяси-экономикалық жағдайларға қарамастан өз қызметтерін жалғастыруда. Бұл мәліметтерден отандық банктердің өтімділік талаптарын орындап отырғанын көрсетеді.

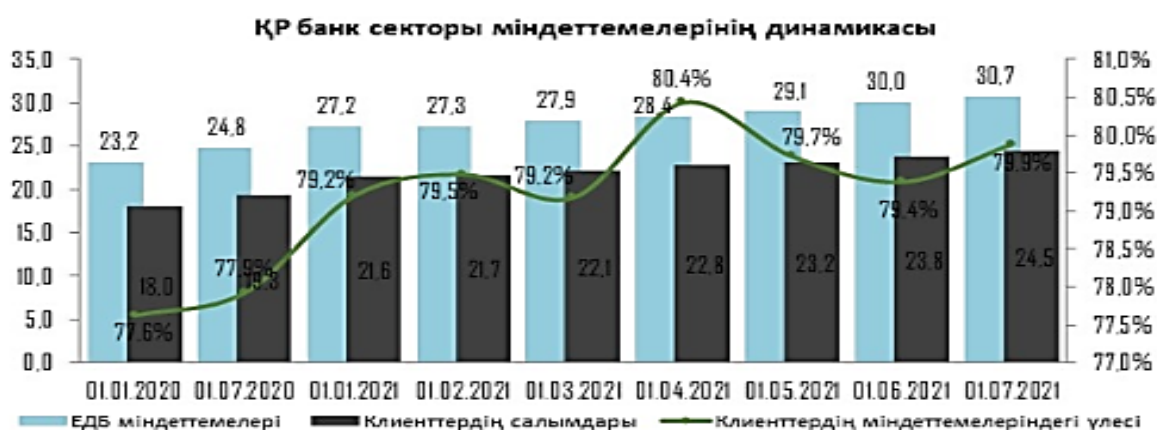
Жалпы банктердің өтімділігі – салымшылар мен қарыз берушілер алдында банктің өз міндеттемелерін уақытында және шығынсыз орындау қабілетін білдіреді.

Банктің өтімділігін анықтауда, активтердің сапасын, капиталдың жеткіліктілігін және оның тиімді қызметі, капиталының өтімді теңгерімі мен төлемқабілеттілігінің тең дәрежеде болуына назар аударады. Одан басқа банктің өтімділігі жеке және заңды тұлғалардың ақша қаражатын салымдарға тарту, банк шоттарын ашу және жүргізу, сондай-

ақ өз атынан және өз есебінен ақылы, мерзімділік және қайтарымдылық шарттармен қаражатты орналастыру жөніндегі операцияларды орындау мен деструктивті ауытқуларға қарсы тұру қабілетін де ескереді[1].

Қазіргі уақытта Қазақстандағы екінші деңгейдегі банктердің (ЕДБ) шамамен 14,9 трлн теңге немесе активтердің 46% құрайтын өтімділіктің қоры бар. Оның 13,9 трлн теңгесі жоғары өтімді активтер болып саналады. Бір жылда еліміздегі ЕДБ-ның жоғары өтімді активтері 38,3%-ға артқан. Өтімділіктің мұндай көлемі банктерге операциялық қызметін үздіксіз жүргізуге мүмкіндік береді. Мысалы, 2021 жылдың бірінші жартыжылдығындағы банктік сектордың жиынтық активтері 11,7% немесе 3 654,7 млрд теңгеге артып, 34 826,4 млрд теңгеге көбейген. Отандық банк жүйесіндегі "Қазақстан Халық банкі" АҚ, "Сбербанк" АҚ ЕБ, "Kaspi Bank" АҚ, "ForteBank" АҚ және "Отбасы банк" АҚ ұлттық коммерциялық [банк активтерінің жалпы көлемінің 64% тиесілі](#) [2].

Көрсетілген уақытта банктердегі клиенттердің салымдары 11,6 трлн теңгеге жетіп, өткен жылмен салыстырғанда 17,5% көбейген. Жалпы соңғы 5 жылда жеке тұлғалардың банктердегі салымдарының сомасы жылына орта есеппен 11%-ға өсіп отырған. Сонымен бірге ҚР банк секторының міндеттемелер бойынша оң өзгерістерді байқатады (сурет 1) [3].

Сурет 1- Банк секторы міндеттемелерінің динамикасы

Ескерту - ҚР ҰБ және ҚР ҰЭМ деректері бойынша құрастырылған.

Аталған жылдардағы еліміздегі ЕДБ меншікті капиталының 4,9 трлн теңге құрауы- банктің өтімділігінің және қаржы институты ретіндегі банк секторы сенімділігінің негізгі факторы екенін көрсетеді.

Одан басқа отандық банк секторындағы өтімділіктің қалыпты дамуы мен ілгерлеуі мемлекеттің жүргізген саясатына, оның ішінде несиелік ұйымдар және қаржы нарығының нормативтік базасы мен банк саласындағы заңнамалық және өзге де құқықтық актілердің орындалуы бойынша бақылау және т.б. байланысты.

Мысалы, 2019 жылы ҚР Ұлттық Банкі банк секторы активтерінің және тұтастай алғанда бүкіл қаржы индустриясының сапасын бағалауды ұйымдастыру барысында банк секторындағы активтерінің жалпы көлемінің 87% және несие портфелінің 90% ірі 14 отандық банкке тиесілі екендігі мәлім болды.

Соған қарамастан қазіргі кезеңдегі қазақстандық банктік тәжірибеде өтімділік дағдарысы орын алу ықтималдығы, яғни кездесуі, өз кезегінде банктердің өтімділікті қамтамасыз ететін активтер мен пассивтерді басқаруға қатысты теория мен тәжірибедегі әлсіз тұстарының болуын дәлелдейді.

Көптеген банк қызметкерлері банктің активі мен пассивін кешенді басқару пайданы арттырып, тәуекелді азайтады деп пікір айтады. Біздің ойымызша, бұл жерде күтілетін табыстар мен өтімділікті дұрыс бағалау керек. Себебі банк тәуекелін бір бағытта азайту,

банк қызметінің басқа бағыттары бойынша мәселелерді тудыруы мүмкін. Банк қызметінде тәуекелдің жоғары деңгейде болуы, өз кезегінде тек қана табыссыздық пен өтімсіздікке ұшырауға себеп болары сөзсіз. Ендеше, банктік секторда орын алған өтімділік дағдарысын болдырмау және одан шығуға тиісті қолданылатын шаралардың кешігуі, ертеңгі банктік дағдарысқа жол беруі әбден мүмкін. Осыған байланысты банк саласындағы өтімділік жағдайларына ықпал ететін факторларға жігі назар аудару орынды болмақ.

Банктердің өтімділігін ықпал ететін депозиттік салымдардың өсу деңгейін зерттегенде, оның көлемі соңғы жылдары 6,2% артып, 9,31 трлн теңгені құраған. Ірі депозиттік портфельі бар банктердің үштігіне Халық Банкі (3,17 трлн теңге), Kaspi банк (1,52 трлн) және Тұрғын үй құрылыс жинақ банкі (826 млрд) кіреді. Осы жылы Сбербанктің салым көлемі 5 млрд теңгеге кеміп, үштіктен ығыстырылған. Алғашқы ондыққа «Fortebank» АҚ мен «Банк Центр Кредит» АҚ енді. «Fortebank» АҚ салым мөлшері 59 млрд теңге құраса, «Банк Центр Кредит» АҚ депозиттік салымдар 36 млрд теңгеге кеміп, нәтижесінде, «Fortebank» АҚ 5- орынға, ал «Банк Центр Кредит» АҚ бір сатыға төмендеп, 6-орынға ығысқан. Еліміздегі заңды тұлғалардың салымдарының жиынтық көлемі бір жыл ішінде 4,7%-ға, яғни 8,66 трлн теңгеге дейін өсіп, оның ішінде алғашқы үштікке Халық (3.26 трлн теңге), Сбербанк (828 млрд теңге) және Forte (676 млрд тнг) жайғасты [4].

Банктегі салым көлемінің өсуі - халықтың қандай да бір қаржы институтына деген сенім деңгейін сипаттайды. Халықтың банкке деген сенім деңгейі жоғары болуы үшін, депозиттерді сақтандырумен қатар, салымшылар үшін банктердің өтімділігі және коммерциялық банктердің қызметі туралы, олар бере алатын кепілдіктер туралы ақпараттың қолжетімділігі маңызды. Салымшылар болашақта салымдарының тәуекелін бағалауға болжамдар жасау үшін, алдымен, банктің қаржылық жағдайы туралы жеткілікті ашық ақпараттар болуы керек деген ойдамыз.

Қазір отандық банктердің өтімділігі мен болашақтағы жағдайы несиелік қоржынның сапасы мен құрылымына да тәуелді. Соңғы жылдары еліміздегі банктердің несиелік қоржыны айтарлықтай оңалғанымен, әлі де болса бизнесті несиелендіруге асықпауы, несиелік қоржын сапасына қатысты болып отыр деуге болады. Банктің несиелік қоржынындағы проблемалық несиелер үлесінің өсіп кетуі, оның беделін түсіріп, банктің несиелік ресурстар нарығында алатын орнына кері әсер етуі ықтимал. Осы жағдайда несиелік қоржынды дұрыс басқарылуына қатысты мәселелер туындап, кез-келген банк басқармасының негізгі мәселесіне айналып, несиелік қоржынды басқаруды жетілдіру жолдарын іздестіру ҚР несиелеу жүйесінде маңызы бағыты болып табылады. Осы жағдайларда біріншіден, еліміздің несиелеу жүйесінде қалыптасқан проблемаларды нақты деректерге сүйене отырып талдау жүргізу арқылы кемшіліктерді анықтау. Екіншіден, мәселені шешу жолдарын белгілеп, нақты ұсыныстарды несиелеу жүйесінде қолдану. Сонымен бірге еліміздегі банктердің капиталға қажеттілігін белгілеп, қоржын сапасына баға беру, несиелеу тәжірибесін талдау арқылы, осал тұстарымен жұмыс істеу.

Одан басқа отандық банк секторының өтімділігін қамтамасыз етуде туындайтын проблемалар қатарына банк жүйесін жеткіліксіз капиталдандыру мен шектеулі өтімділігі болып табылады. Активтер мен пассивтердің арасындағы айырмашылықтар ескерілуі тиіс, егер қысқа мерзімді пассивтердің көлемі басым, әрі меншікті капиталдың жеткілікті деңгейі болмаса, банктер орта және ұзақ мерзімді жобаларды қаржыландыруға мүмкіндігі болмайды. Нәтижесінде банктердің несие беру қызметі жүзеге аспауы мүмкін.

COVID-19 пандемиясының салдарын ескере отырып, банк секторының даму траекториясы, біздің елде ғана емес, әлем елдеріндегі жалпы экономикалық жағдайдың өзгеруіне байланысты ауытқымалы болуы мүмкін. Осындай жағдайдағы банктік өтімділігін тұрақтандыру үшін екінші деңгейлі банктерді жетілдіруде кездесетін нақты проблемалар бар, олар:

- банктің өзіндік ресурстық базасының әлсіздігі;
- банктерде жолға қойылған жүйелі экономикалық талдаудың болмауы;

- банктерде маркетингтік қызметтердің толыққанды дамымауы;
- коммерциялық банктің қызметіне мониторинг пен реттеуді жүзеге асыруға мүмкіндік беретін негізгі көрсеткіштердің белгілі бір жиынтығы түріндегі қызметтің нақты бағдарларының болмауы.

Аталған шаралардың шешімін табуы, банктің өтімділігін орнықтыруға, экономика және халық үшін көрсетілетін қызметтердің сапасын жақсартуға өріс береді деген ойдамыз.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Можанова И.И. Финансовая устойчивость коммерческих банков и нефинансовых организации: теоретический и практический аспекты // Финансы и кредит 2014г. - № 4 (580) - С.36-42
2. ҚР Ұлттық Банкінің статистикалық бюллетені // Қазақстан Ұлттық Банкінің ресми интернет ресурсы - <https://nationalbank.kz/?docid=176&switch=kazakh3>
3. ҚР ҰБ және ҚР ҰЭМ деректері
4. ҚР Ұлттық Банкінің статистикалық мәліметтері <http://www.nationalbank.kz/>

МАЗМҰНЫ СОДЕРЖАНИЕ

Aldabergen A.K. METHODS OF FORMING LEXICAL SKILLS OF STUDENTS OF 3-4 GRADES IN THE PROCESS OF FOREIGN LANGUAGE EDUCATION	3
Andasbaeva N.R. THE USE OF AUTHENTIC VIDEOS TO IMPROVE STUDENTS' COMMUNICATIVE COMPETENCE TO LEARN ENGLISH	7
Assubekova N.K. SORPTION POSSIBILITIES OF NATURAL ADSORBENTS ZEOLITE AND BENTONITE	11
Nurbekova M. THEORETICAL ASPECTS OF THE STYLISTIC FEATURES OF ENGLISH POETRY	16
Nurseitova N.N. APPLYING CASE STUDY METHOD TO ENHANCE LEARNERS' SPEAKING SKILLS AT ENGLISH CLASSES	19
Shagraeva A. INFORMATION AND COMMUNICATION TECHNOLOGIES IN THE PROCESS OF TEACHING A FOREIGN LANGUAGE	24
Shaikazanova N.S. WAYS OF INTERACTIVE METHODS APPLICATION IN TEACHING THE ENGLISH LANGUAGE TO SENIOR SCHOOL STUDENTS	27
Yuldasheva M.M. ADVANTAGES OF USING GAMES IN ENGLISH LESSONS	32
Аипова Д.Ж. ПЕДАГОГТЫҢ КӘСІБИ ҚҰЗЫРЕТІЛІГІНІҢ ДАМУ МОДЕЛІ	36
Алиаскарова Л.О. РОЛЬ ИНТЕРАКТИВНЫХ МЕТОДОВ НА УРОКАХ РУССКОГО ЯЗЫКА	45
Алпысбаев Н. КӘСПКЕРЛІК ҚЫЗМЕТТЕГІ ТӘУЕКЕЛДІҢ ЭКОНОМИКАЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ	49
Алтай А.А. «ДЕНСАУЛЫҚ» КОНЦЕПТІСІНІҢ ЛЕКСИКА-СЕМАНТИКАЛЫҚ ТОПТАРЫ	52
Алханова Г.А. ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ УСТОЙЧИВЫХ СРАВНЕНИЙ РУССКОГО ЯЗЫКА	57

Анапия Ә.Е. ҮЛКЕН ТҮЙЕЖАПЫРАҚ (<i>ARCTIUM LAPPA L.</i>) – ӨСІМДІГІНІҢ ДӘРІЛІК ҚАСИЕТТЕРІ МЕН МЕДИЦИНАДАҒЫ МАҢЫЗЫ	61
Асемкулова Д. АНАЛИЗ ПОВЕДЕНИЯ МЕНЕДЖЕРОВ И КОРПОРАТИВНАЯ ЭТИКА В ГОСТИЧНОМ БИЗНЕСЕ	66
Ауесханова М. МЕКТЕПКЕ ДЕЙІНГІ БІЛІМ БЕРУ ҰЙЫМЫНДА ИНКЛЮЗИВТІ ТӘЖІРИБЕНІ ҰЙЫМДАСТЫРУ МАЗМҰНЫ	71
Ахмежанова Д.Ф. БЕЙОРГАНИКАЛЫҚ ХИМИЯНЫҢ ЗЕРТХАНАЛЫҚ ЖҰМЫСТАРЫНА ЭЛЕКТРОНДЫҚ РЕСУРСТАРДЫ ПАЙДАЛАНУ	76
Баймухамбетова К.Ж. ОБРАЗ ПЕТЕРБУРГА В ПОЭЗИИ А.А. АХМАТОВОЙ	79
Балтабек І. ЖЕТІСУ КОМПОЗИТОРЛАР ШЫҒАРМАЛАРЫ АРҚЫЛЫ ЖАСТАРДЫ АТАМЕКЕНГЕСҮЙІСПЕНШІЛІГІН АРТТЫРУ	83
Бекетаева Ж.М. ЯЗЫК И ИДИОСТИЛЬ А. ПЛАТОНОВА	89
Божаноква А. АҒЫЛШЫН ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ТІЛДЕРІНДЕГІ САЯСИ МЕТАФОРАНЫҢ АУДАРМА ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	93
Ғаниева А.Ғ. БАСТАУЫШ МЕКТЕПТІҢ МАТЕМАТИКА КУРСЫН ОҚЫТУДАҒЫ ЖИЫНДАР ТЕОРИЯСЫНЫҢ РОЛІ МЕН МАҢЫЗЫ	97
Дарибаева А.А. СВОЕОБРАЗИЕ ЛИРИКИ Д.С.МЕРЕЖКОВСКОГО	101
Дармишева Н.Е. Ы. АЛТЫНСАРИН ӘНГІМЕЛЕРІНДЕГІ ТОЛЕРАНТТЫ ТӘРБИЕ	106
Даулетканова М.Е. ДИЗАРТРИЯСЫ БАР 5-6 ЖАСТАҒЫ БАЛАЛАРДЫҢ СӨЙЛЕУ ТІЛІН ЕМДІК САУЫҚТЫРУ ШАРАЛАРЫ АРҚЫЛЫ ТҮЗЕТУ МӘСЕЛЕСІ	109
Дауренбекова Ш. Ж., Махмут Ж.А. ЖОҒАРЫ ОҚУ ОРЫНДАРЫНА АРНАЛҒАН "БИОЛОГИЯ ПӘНІН ОҚЫТУДА ЦИФРЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ҚОЛДАНУ" БОЙЫНША ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕ ЭЛЕКТРОНДЫҚ ОҚУЛЫҚ ДАЙЫНДАУ	114

Демізақ Б.Б. ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҚАРЖЫ ОРТАЛЫҚТАРЫНЫҢ ЖАҒАНДЫҚ ИНДЕКСІНДЕГІ ЖАҒДАЙЫН ТАЛДАУ	119
Жақанова А.К., Сатова А.К. МЕКТЕП ЖАСЫНА ДЕЙІНГІ ПСИХИКАЛЫҚ ДАМУЫ ТЕЖЕЛГЕН БАЛАЛАРДА СӨЗДІК ШЫҒАРМАШЫЛЫҚТЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУ МӘСЕЛЕСІН ЗЕРТТЕУДІҢ ҒЫЛЫМИ НЕГІЗДЕРІ	123
Жаксыбаев С.С. ФЕНОМЕНОЛОГИЯ ЮРОДСТВА И ШУТОВСТВА В ХУДОЖЕСТВЕННОМ МИРЕ Ф.М. ДОСТОЕВСКОГО	127
Жамболова Р.С. «ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ», «ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ҚАБІЛЕТ» ҰҒЫМДАРЫНЫҢ МӘН-МАҒЫНАСЫ	130
Жанабай А.А. ПАТРИОТТЫҚ ЖӘНЕ ӘСКЕРИ – ПАТРИОТТЫҚ ТӘРБИЕНІҢ МАҚСАТЫ МЕН МІНДЕТТЕРІ	133
Жанабай А.А. ЖАСТАРҒА ПАТРИОТТЫҚ ТӘРБИЕ БЕРУДЕГІ «АЛҒАШҚЫ ӘСКЕРИ ДАЙЫНДЫҚ» ПӘНІНІҢ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ	138
Желдикова Ш.А. О ВОСПИТАНИИ УЧАЩИХСЯ В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ РУССКОМУ ЯЗЫКУ И ЛИТЕРАТУРЕ	142
Жунусова Г. ЛОГОПЕДИЧЕСКАЯ РАБОТА В ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ ШКОЛЕ С ДЕТЬМИ СО СПЕЦИФИЧЕСКИМИ РАССТРОЙСТВАМИ УЧЕБНЫХ НАВЫКОВ	145
Имашева А. ҚАШЫҚТЫҚТАН ОҚЫТУ ЖАҒДАЙЫНДА БІЛІМ АЛУШЫЛАРДЫҢ ФУНКЦИОНАЛДЫҚ САУАТТЫЛЫҒЫН ДАМУЫ	149
Қалдарова Б.Н. СӨЙЛЕУ ТІЛІНДЕ КҮРДЕЛІ БҰЗЫЛЫСТАРЫ БАР МЕКТЕП ЖАСЫНА ДЕЙІНГІ БАЛАЛАРДЫҢ ДАМУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІН АТА-АНАЛАРЫМЕН ЛОГОПЕДИЯЛЫҚ ЖҰМЫС БАРЫСЫНДА ЕСЕПКЕ АЛУ	153
Калиакбар А., Таменова Ш.Т. СОЧЕТАЕМОСТЬ ГЛАГОЛЬНЫХ ПОЛИСЕМАНТОВ В РУССКОМ ЯЗЫКЕ ...	156
Калияс Д. ӨНІМНІҢ БӘСЕКЕГЕ ҚАБІЛЕТТІЛІГІ ТУРАЛЫ ТҮСІНІК ЖӘНЕ ОНЫҢ НЕГІЗГІ КӨРСЕТКІШТЕРІ	161

Қараталова З.С. МЕКТЕПТЕ БИОЛОГИЯНЫ ОҚЫТУДА БЕЛСЕНДІ ӘДІСТЕРДІ ҚОЛДАНУДЫҢ ТИІМДІЛІГІН ПАЙДАЛАНУ	163
Каримжанова А.А., Есимкулова А.Б. ТЕКСТООБРАЗУЮЩАЯ ФУНКЦИЯ СМЫСЛОВЫХ ПАРАДИГМ В ХУДОЖЕСТВЕННОМ ТЕКСТЕ	168
Кенебаева А.Ж. БАСТАУЫШ БІЛІМ БЕРУДЕ АРАЛАС ОҚУДЫ ҰЙЫМДАСТЫРУ ЖОЛДАРЫ	172
Керимкулова А. 7-СЫНЫП ХИМИЯ ПӘНІНЕН ЗЕРТХАНАЛЫҚ САБАҚТАРҒА ЭЛЕКТРОНДЫҚ РЕСУРСТАР ӘЗІРЛЕУ	175
Кәрім Ж. ДЕНСАУЛЫҚ МҮМКІНДІГІ ШЕКТЕУЛІ БАЛАЛАРДЫҢ ТАНЫМДЫҚ ҚЫЗМЕТІНДЕ КОМПЬЮТЕРЛІК ОЙЫНДАРДЫҢ ТҮЗЕТУШІЛІК ДАМУЫШЫЛЫҚ ӨЛЕУЕТІ	179
Ким В. НЕКОТОРЫЕ СРЕДСТВА ВЫРАЖЕНИЯ ЭКСПРЕССИИ ПРИ ПЕРЕВОДЕ	184
Клинчук А. К. СОВРЕМЕННЫЙ РУССКИЙ ЯЗЫК В ИНТЕРНЕТ-ПРОСТРАНСТВЕ (НА ПРИМЕРЕ СОЦИАЛЬНОЙ СЕТИ ТИКТОК)	188
Коскенова А., Бекишева М.Ж. РЕГУЛЯРНАЯ ПОЛИСЕМИЯ В РУССКОМ ЯЗЫКЕ	193
Кулатаева А. ОҚУШЫЛАРДЫҢ ИНТЕЛЛЕКТУАЛДЫҚ ДАМУЫНЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ЗЕРТТЕЛУІ	198
Кунчибаева Г.Ж. РАБОТА НАД ТЕКСТОМ НА УРОКАХ РУССКОГО ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ	201
Кусаинова Л. ДЕФОРМАЦИЯ ПРАВОВОГО СОЗНАНИЯ КАК ОСНОВА ПРАВОВОГО НИГИЛИЗМА	204
Қазтай М. САЛУ ЕСЕБІНІҢ ШЕШІМІН ТАБУ МӘСЕЛЕСІ ТУРАЛЫ	208
Қали Д.Х. ХИМИЯ САБАҒЫНДА PISA ТАПСЫРМАЛАРЫ АРҚЫЛЫ ОҚУШЫЛАРДЫҢ ФУНКЦИОНАЛДЫҚ САУАТТЫЛЫҒЫН АРТТЫРУ	212

Қуаныш А.Ж. ОҚЫТУДЫҢ БЕЛСЕНДІ ӘДІСТЕРІН ХИМИЯ САБАҚТАРЫНДА ПАЙДАЛАНУ – ОЛ ОҚУ ҮРДІСІНІҢ ТИІМДІЛІГІН АРТТЫРУДЫҢ БІР ЖОЛЫ	216
Құттықбай С. ҒЫЛЫМИ-ТЕХНИКАЛЫҚ ТЕРМИН АУДАРМАСЫНЫҢ НЕГІЗГІ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	220
Малдыбаева Б.Ж. ПОНЯТИЕ ИНТЕРФЕРЕНЦИИ И ПРИЧИНЫ ЕЕ ВОЗНИКНОВЕНИЯ	223
Мухаметова Р.Ғ. АЛТАЙ-ТАРБАҒАТАЙ ӨңІРІ ҚАЗАҚТАРЫНЫҢ ӨЛІК ЖӨНЕЛТУ ҒҰРЫПТАРЫ	230
Мырзай М. ПЕДАГОГТЫҢ КӘСІБИ ҚЫЗМЕТІНДЕГІ ЭТИКА ҰСТАНЫМДАРЫ	236
Нарбота Ұ.У. ӨСІМДІК ӘДЕМІНДЕГІ <i>OSIMUM BASILICUM</i> L. ГҮЛІНІҢ ЖЕРГІЛІКТІ ХАЛЫҚ МЕДИЦИНАСЫНДАҒЫ МАҢЫЗЫ	239
Наурызбекова Ш.Н. ОБРАЗ ГОРОДА В РОМАНЕ АНДРЕЯ БЕЛОГО «ПЕТЕРБУРГ»	243
Нугманов Т. НАУЧНО-МЕТОДИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ МЕНЕДЖМЕНТА ЧЕЛОВЕЧЕСКИХ ОТНОШЕНИЙ КАК ИНДИКАТОРА ИМИДЖА ОРГАНИЗАЦИИ	247
Нуртазин М.Ш. МҰХАММЕД ШАЙБАНИ ХАННЫҢ ҚАЗАҚЫЛЫҚ ӨМІРІ МЕН МАУЕРЕННАХРДА ШАЙБАНИЛЕР МЕМЛЕКЕТІНІҢ ҚҰРЫЛУЫ	251
Омарова Ж.М. ҚАЗІРГІ ЗАМАНҒЫ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫҢ БІЛІМ БЕРУ ПРОЦЕСІНЕ ӘСЕРІ	256
Онумбаева А.О. ЕСІМ ТӨРЕ КЕСЕНЕСІНІҢ САЛЫНУ ТАРИХЫ	261
Оразғалиева А. СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ АНАТОМИЧЕСКОГО СТРОЕНИЯ СТЕБЛЯ ГОДИЧНОГО ПОБЕГА ВИДОВ ЯБЛОНИ (<i>MALUS SP</i>)	264
Оробцова В. РОЛЬ ФУНКЦИЙ МЕНЕДЖЕРОВ В ФОРМИРОВАНИИ ИМИДЖЕВЫХ ОТНОШЕНИЙ ТУРИСТСКОЙ ОРГАНИЗАЦИИ	269

Патрушева М. ЛЕКСИКО-ГРАММАТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ПЕРЕВОДА НАУЧНЫХ ТЕКСТОВ	273
Пуценко С.С. АНТИУТОПИЧЕСКИЕ МИРЫ Е. ЗАМЯТИНА И О. ХАКСЛИ	276
Ребрик Н.В. О КРАЕВЕДЧЕСКОМ АСПЕКТЕ ПРЕПОДАВАНИЯ РУССКОГО ЯЗЫКА	280
Сагаева М.В. ОБ ИСПОЛЬЗОВАНИИ ИННОВАЦИОННЫХ МЕТОДОВ ОБУЧЕНИЯ НА УРОКАХ РУССКОГО ЯЗЫКА	284
Сагатай А.Н. ОРГАНИЗАЦИЯ РАБОТЫ НА УРОКАХ РУССКОГО ЯЗЫКА В 7 КЛАССЕ ШКОЛ С НЕРУССКИМ ЯЗЫКОМ ОБУЧЕНИЯ ПО ТЕМЕ «ХОББИ ИЗВЕСТНЫХ ЛЮДЕЙ»	289
Сагынбек Р.М., Имашева Г.М. МҰЗДАНУ - ӘУЕ АПАТТАРЫНЫҢ СЕБЕПТЕРІНІҢ БІРІ	292
Садық А.Р. БИОЛОГИЯ САБАҚТАРЫНДА ОҚУШЫЛАРДЫҢ ТАНЫМДЫҚ БЕЛСЕНДІЛІГІНІҢ ДАМУЫНА ДИДАКТИКАЛЫҚ ОЙЫНДАР ТЕХНОЛОГИЯСЫНЫҢ ӘСЕРІН ЗЕРТТЕУ	296
Сайрамбеков А.Ш. ОРТА МЕКТЕПТЕ ХИМИЯЛЫҚ ЖӘНЕ ЭКОЛОГИЯЛЫҚ БІЛІМНІҢ БАЙЛАНЫСЫНА НЕГІЗДЕЛГЕН ҚОРШАҒАН ОРТАНЫ ЗЕРТТЕУ	301
Сәметқанұлы Н. МЕКТЕПТІК МАТЕМАТИКА КУРСЫНЫҢ ПӘНАРАЛЫҚ БАЙЛАНЫСТАРДА ПАЙДАЛАНУ ЖОЛДАРЫ	303
Сәтенхан Ә.Б. МҰНАЙ БАҒАСЫНЫҢ ДИНАМИКАСЫ ЖӘНЕ ОҒАН ӘСЕР ЕТУШІ ФАКТОРЛАР	306
Семкив Д.Ю. ЭКЗИСТЕНЦИАЛИЗМ В РАССКАЗАХ Л.Н. АНДРЕЕВА	309
Серикпаева Л. ТУРКЕСТАН – КОЛЫБЕЛЬ ТЮРКСКОГО МИРА. ОСОБЕННОСТИ ХУДОЖЕСТВЕННЫХ РЕШЕНИЙ СРЕДНЕВЕКОВОЙ АРХИТЕКТУРЫ ГОРОДА ТУРКЕСТАН	313
Серік А.С. ХИМИЯ ПӘНІНЕҢ САНДЫҚ ЖӘНЕ САПАЛЫҚ ЕСЕПТЕРДІ ШЫҒАРУ ӘДІСТЕМЕСІ	317

Сүлейменова Е.Е. О ФОРМАТИВНОМ ОЦЕНИВАНИИ НА УРОКАХ РУССКОГО ЯЗЫКА	320
Сыдыканова М. ҒЫЛЫМИ ЗЕРТТЕУ ЖҰМЫСТАРЫН ҰЙЫМДАСТЫРУ	323
Тоқтасын А.М. ТЕКЕЛІ ЕЛДІ МЕКЕНІНІҢ ТОПЫРАҒЫНЫҢ ҚЫШҚЫЛДЫҒЫ, ОНЫ АНЫҚТАУ ЖӘНЕ ЖОЮ ӘДІСТЕРІ	327
Тустукпаева Д.Ж. КОМПОЗИЦИОННОЕ СВОЕОБРАЗИЕ ПОЭМЫ «ПЕСНЬ О РОЛАНДЕ»	331
Тюленева К.А. ХУДОЖЕСТВЕННЫЙ МИР ЦИКЛА ПЬЕС «МАЛЕНЬКИЕ ТРАГЕДИИ» А.С. ПУШКИНА	334
Файзилова Л. ПРОБЛЕМЫ ФОРМИРОВАНИЯ КОММУНИКАТИВНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ БУДУЩИХ ПЕРЕВОДЧИКОВ	338
Чинетова А.К., Тумарбаева М.Б. А.БАЙТҰРСЫНОВТЫҢ ОҚУ-ТӘРБИЕ ЖҰМЫСТАРЫН АНА ТІЛІНДЕ ҰЙЫМДАСТЫРУ ТУРАЛЫ ОЙ-ПІКІРЛЕРІ	341
Шаяхметова А.Г. РАЗРАБОТКА МЕТОДОЛОГИИ ПРОЕКТИРОВАНИЯ НАДЕЖНОСТИ ДИСПЕТЧЕРИЗАЦИИ АВИАЦИОННЫХ СИСТЕМ	346
Шоғал М. ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ ЕКІНШІ ДЕҢГЕЙЛІ БАНКТЕРДІҢ ӨТІМДІЛІГІН ДАМУ ТУРАЛЫ МӘСЕЛЕЛЕРІ	354

«XXI ҒАСЫР: ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ ИННОВАЦИЯ»
атты жас ғалымдар мен студенттер арасындағы
Республикалық ғылыми-тәжірибелік конференция
МАТЕРИАЛДАРЫ

МАТЕРИАЛЫ
Республиканской научно-практической конференции
молодых ученых и студентов
«XXI ВЕК: НАУКА И ИННОВАЦИИ»

MATERIALS
of the Republican scientific and practical conference
«XXI CENTURY: SCIENCE AND INNOVATION»

Компьютерлік қалыптаушы – Жепенова Г.М.
Мұқабының дизайні – Каримова Т.Б.

(Тапсырыс беруші файлынан басылды)

Басуға қол қойылды 04.05.2022 ж.
Әріп түрі «Times New Roman». Қалыбы 60x84/8. SvetoCopy қағазы
Таралымы 20 дана. Ш.т.б. 45.63. Тапсырыс № 00426
І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Имидждік саясат орталығы
040009, Талдықорған, Жансүгіров көшесі, 187а

(Распечатано с файла заказчика)

Подписано в печать 04.05.2022 г.
Гарнитура «Times New Roman». Формат 60x84/8. Бумага SvetoCopy.
Тираж 20 экз. У.п.л. 45.63. Заказ № 00426
Жетысуский университет им. И. Жансугурова, Центр имиджевой политики
040009, Талдықорған, ул. Жансугурова, 187а